

અ તુ કં મ લિ કા

પ્રકરણ

પૃષ્ઠ

પહેલું :— રાજઆતની તૈયારી અને મારી મુંઝવણ

૧

તાલપોષીના નજદીક આવતા દિવસે, એક એશિયાવાસી તરીકે મારી મુંઝવણ, મુધરેસો સમાજ માનવતા જીવતો ભય છે.

બીજું :— મદિરાના બેટા

૯

કેનેરી-પુરાનુમાં પહોંચેલું લીલુછમ વન. સહેલગાદે જવાની સરતી સમયક બેલમેન્ટ મામની વિરોધતા.

ત્રીજું :— સાહિથ્યપટન બંદરે

૧૩

વાહગાથ રહેલું લંકન રહેર : નિરાશા : લંકન મુગ્ધીઅમમાં મિસરનો પુરાતન ખનનો : હજરત મહમદ સાહેબનું આર્થા કદનું બાવલું. હૃદય પુરા નખીની તસ્વીર. ખાસીયત ઉપરાંત અવિધ્ય જોનાર ખાનુની મુલાકાત.

ચોથું :— સ્કોટલેન્ડની યુસાફરી

૨૩

અસમગી નગરની મહત્તા, એડીનબરો તરફ કુચ, એડીનબરો ફાળે આવેલી દુન્યાની અનુભવી, નોર્વે તરફ કુચ, બધા બંદરોથી વધી ભય એવું સુદર બેરતન બંદર : કુદરતને બાળે રાગ્ત મોન્ટેનમ, મોન્ટેન રહેરની યુસાફરી, મોમ્સો ટાપુનો મનોહર દેખાવ, મધરાતના સૂર્યનું અજવાળું સનાતન સમયનો અદ્ભૂત પ્રદેશ.

પાંચમું :— હેમર ફેસ્ટ

૪૮

હતાર પ્રદેશનું છેલ્લું બંદર : મગરનો શિકાર ને તેમાથી કારપુર નક્કી.

છઠ્ઠું :— નાથાંકપ-નોર્ડીન

૫૧

પૃથ્વીની ટોચ ત્યાં વસતી માનવજાત, દરિયાઇ પક્ષીઓની વિરાટ સભા, આરશીક મહાસાગરનો વિચિત્ર અનુભવ, સખ્ત (૧) ગરમીના અનુભવની રમુજ પાત,

સાતમું :— વાર્ડો

૫૫

આ પ્રદેશમાં આવેલી ઇસ્લામી વસતી, નોર્વેને છેડી સલામ.

આઠમું :— રૂશિયા

૫૮

આર્યોન્નાલ જવા હપકથો : 'સૂર્ય' આયમતો ન નથી એટલે ખરો વખત નાણવાની મુંઝવણ : મધરાતના સૂર્યનો પ્રલાપ ને પ્રતિષ્ઠા લઈ દેખાવ.

નવમું :— કોલા દ્વિપકલ્પ

૬૩

નવું એલેક્ઝાન્ડ્રીયનું બંદર. કોલા લાપ્લેન્ડની ભૂમિ, કાકીઆવાસી પોપાક સાથે અજબ મળવાપણું, લાપ્લેન્ડથી જોવાવેલા ભૂદેગરો.

દશમું :— કોલાથી આર્યોન્નાલ

૭૦

સફેદ સમુદ્ર-આર્યોન્નાલ રહેરની રચાપનાનો વિચિત્ર ઇતિહાસ અંગ્રેજ પ્રભુ

અંધ સ્વામિત્વના સર્વ હક્ક
લેખકે સ્વાધિન રાખ્યા છે.

પ્રથમાવૃત્તિ

:: સન: ૧૯૨૬ ::

પ્રકાશક :

શુભામહુસેન હાલમહંમદ શિવજી

તંત્રી : "વીસમીસદી"એ

૧૪૯, સેમ્યુઅલ સ્ટ્રીટ મુંબઈ નં. ૩ સરનામે
શેઠ હાજીસુલેમાન શાહમહંમદ માટે
પ્રગટ કર્યું.

મુદ્રક :

'હીલાલ પ્રેસ' મેમનવાડા રોડ,
મુંબઈમાં મહંમદમિયા
અબામિયાએ છાપ્યું છે.

અ નુ ક ં મ ણિ કા

પ્રકરણ

પૃષ્ઠ

પહેલું :— શરૂઆતની તૈયારી અને મારી મુંઝવણ

૧

તાજપોષીના નજીક આવતા દિવસો. એક એશિયાવાસી તરીકે મારી મુંઝવણ. સુધરેલો સમાજ માનવતા શુભનો નય છે.

બીજું :— મદિરાના ઘેરો

૬

કેનેરી-શુશુભમાં પહોંચીને લીલુછમ વન. સહેલગાદે જવાની સરતી સમયે બેલમેન્ડ ગામની વિશેષતા.

ત્રીજું :— સાઉથેમ્પટન ખંદરે

૧૩

વાલગાલ રહેલું લંડન શહેર : નિરાશા : લંડન રમુઝીયામમાં મિસરનો પુરાતન ખતનો : હજારે મહાન સાહેબનું અર્થો કહ્યું જાવડું. હું મુસા જાની તસ્વીર. ખાસીયત ઉપરાંત ભવિષ્ય જોનાર ખાનુની મુલાકાત.

ચોથું :— સ્કોટલેન્ડની મુસાફરી

૨૩

ગ્લાસગો નગરની મહત્તા. એડીનબરો તરફ કુચ. એડીનબરોને ફાળે આવેલી દુન્યાની અભયખી. નોર્થ તરફ કુચ. બધા બદરોષી વધી નય એવું સુંદર બેરબન ખંદર : કુદરતને ખોળે રમ્યું ગ્રેન્ડજી. બોન્ડજ સહેરની મુસાફરી. ઓમજો યાપુનો મનોહર દેખાવ. મધરાતના સૂર્યનું અજવાળું સનાતન સમયનો અદ્ભૂત પ્રદેશ.

પાંચમું :— હિમર ફેરફાર

૪૮

હિમર પ્રદેશનું છેલ્લું ખંદર : મગરનો શિકાર ને તેમણી બરપુર નયો.

છઠ્ઠું :— નાથકંપ-નોડેડીન

૫૧

પૂર્વિની ટોચ ત્યાં વરતી માનવજાત. દરિયાઈ પક્ષીઓની વિરાટ સભા. આરંભિક મહાસાગરનો વિચિત્ર અનુભવ. સપ્ત (૭) ગરમીના અનુભવની રમુજ વાત.

સાતમું :— વાડો

૫૫

આ પ્રદેશમાં આવેલી ઇસ્લામી વસ્તી. નોર્થેન છદ્મી સલામ.

આઠમું :— રૂશિયા

૫૮

આરંભેજીલ જવા ઉપરથી : 'સૂર્ય' બાથમતો જ નથી એટલે ખરો વખત નાણાની મુંઝવણ : મધરાતના સૂર્યનો પ્રતાપ ને પ્રતિભા બધો દેખાવ.

નવમું :— કોલા દ્વિપકલ્પ

૬૩

નહું એલેક્ઝાન્ડ્રીયરક ખંદર. કોલા લાપલેન્ડની બુમિ. કાઝીઆવાડી પોપાક સાથે અજબ મળતાપણું. લાપલાન્ડથી બોલાવેલા નહુરો.

દશમું :— કોલોથી આરંભેજીલ

૬૦

સફેદ સમુદ્ર-આરંભેજીલ શહેરની સ્થાપનાનો વિચિત્ર ઇતિહાસ અંગેન મેન

તરફનો ખુલ્લો અણગમો. મરણ પામેલાની છેલ્લી ક્રિયા કરવાની સોમેષ્ટ લોકોની વિચિત્ર રીત. નામદાર ઝઘરના મુસ્લીમ અંગરક્ષકો : પાછા રાત અને દિવસની કુન્યામાં.

અગીયારમું :— જોરેસલવ

વાલોગઝ. મુસ્લીમ સમાજનું એકે માટેનું અદ્દાન. ઇસ્લામના વિરોધીઓને મત્લખુત જવાળ.

બારમું :— મોસ્કો

મોસ્કો વિષે એક ગીત. તાતારકી મહેલોની મરજીમાં જુરમાની નમાઝ. મુસ્લિમ સમાજ વિષે વધુ કંઈક.

તેરમું :— નિઝાની નવગોરોડ

પુરાણી તવારીખ ધરાવતું રહેત. કુન્યાબરમાં અજોડ ગણાતો મેળો : મુસ્લિમ કસોડપતિ હાજ હુસેનફ.

ચૌદમું :— કાઝાન

તાતરી રાજેનશાહતનું અંધાલું સમારક, ચાઝુલ નામની ત્રાસ વર્તાવતી કોમ. રશિયા પર મુસ્લિમોની સ્વારી. કાઝાન થી સમરસ. કીરધીઝ-મુસલમાનો. કુન્યામાં સરી પડેલો કોઝખનો એક ભાગ.

પંદરમું :— પહેલું બેઠર સેરેતોફ

એક જાનનાથે વસાવેલું સંસ્થાન. આસ્તાખાન. પેગોવસ્કી. સરતી ખુબસુરતીના શોખીન પુરો. બાકુ. પારસી ટોળાનું ગઈ કાલનું પવિત્ર રાહેર : કિસ્નાવોસ્કી. અન્ય તરફોમાન હાડવૈયાઓની ભૂમિ. ઓકતેપા આસ્કાબાદ. કરાંચી સુધી પહોંચી જવાની રશિયાની યોજના. કાઠકો રાહેર. પુરાતન નગર મર્વ. અંગેલ રૈયત હોવાને લીધે મહને અટકાવે. આસ્લુઈ. તાશકંદ. હિંદુ વૈદ સાથે મુલાકાત. ચાહખાનામાં મુલાયમ સંગીત.

સોલસમું :— ખોડક

પાહ પોકરાયે એવી બેનમુન કારીગરી. ઇસ્લામી બિરાદરોની હાલત વિષે એક વૃદ્ધ પુરુષ સાથે ચર્ચા. આઝાના તાજમહેલ વિષે એક વાત. સેવકપર કિતરેલી રશિયન પોલીસની કરડી નજર. અમલદારે કરેલી અટકાવત. ખાન ફેરગ્યો મુસાફરી માંડી વાળી.

સતરમું :— સર દરિયા નદી

થીઆનસાન અને નાનલુનો પહાડી માર્ગ. ચડતી પડતીના સમતકારો. વિજેતા તૈમુરશંખનો રોજો. ભોંયરામાં આવેલી કળત્રની મુલાકાત વેળા વાગેલું રશિયન બુધુગલ. ગંભીર કુરઆન : હઝરતવલી શાહુલ્દાનો રોજો. પયગંબર દાનિયલ તથા જરજસના રોજો. મારી પાછળ લાગેલો રશિયન હાકેમ. બોખારા. સાયર ફૂડકોએ હડપેલા ખીરાની વાત. ઇસ્લામનો આદેશ લઈ કુન્યામાં છવાઈ ગયલા માહરમાઓ. રશિયન રાજગમત. બોખારામાં વસતા હિંદીઓની મુલાકાત. ચિરાંતા હૈયે પાછા ફર્યો : લોણી ગવનરે બોળા લોકોને કળવાને સોધી કાઢેલી યુક્તિ : આસ્લુઈમાં ફસાયા. આસુદરિયા. બાકુ. ભેવાલાયક મુરાખાનીને બોલાખાની, કહેવાતા આતરાખાનાની મુલાકાત. આ તો

હિંદુભાઈઓનું મંદિર છે. અગત્યની અગ્નિદેવના દર્શન. હિંદુભાઈઓને મારી નાખ
અપીલ. ખુશનુમા તિફલીસ શહેર. અગત્ય સમી કુટ્ટી નારીયો. બાહુમને કિનારે
બધા બ્રિટીશ કોન્સલે આપેલી સલાહ. કિમીયા. વાતરીઓના ચારખાનાત કરચળે દર.

અહારમું :— તારતરી મહારાજ્યનો યુગ

૨૩૪

૧૫૦૦ માર્ચ પહેલું, ૨૭૦૦ માર્ચ લાણુ પહેલવેળે મુરિલમ મહારાજ્ય. તારતરી
ખાનોના અધ્યક્ષાળ. ઇસ્લામી વિગયકાળ. અયંકર આદમીના અયંકર કાર્યો. ખાનોના
વિલાસ પાળેના પતનકાળ. ખ ધા મોરીસની ચતુરાઈ, ચોરને ધર ચોર પહેલો.
બકરે કાઠતાં ઉટ પેકું :

ઓખણીસમું :— કિમીયા ખાનાત

૨૪૫

દાક્રા બદર. એ મુરિલમ બીરાદરોની મુલાકાત. રમિયાનો હાર મુસલમાન હોય તો.
સેવારટોપોલ. બહાદૂર વર્ક હોખાટ પાસાની બાજુ ને ચોત સાથે રમત. ઓટેસા
બંદર. બ્રિટીશ કોન્સલખાતામાં મળેલો વિચીત્રકડોનો અનુભવ. એક લાક્ષિતસમી બરપુર
ચિત્ર. એ કેચેરાઈન કોણુ હતી ?

બીસમું :— બોસ્ફોરસનો અખાત

૨૬૪

કર્વોરન્ટીનની અકબામણ. તૌરાત અને કુરઆને શરીફ સાથે સરખામણી. પાંચમે
દિવસે નસિજ ઉધડ્યું. વર્કીના પાઠનગર કોન્સલન્ટિનોપલમાં. હિંદી રોખની મુલાકાત.
ઇસ્લામી ભાઈચારો ને અનુધ્યક્ષની સમાનતાના દર્શન. સુલતાન સલીમનો રોલો ને
તસ્વીર, બીજા મરાહુર મુલતાનોના રોમઝો. પયંગમ્બર સાહેબના પવિત્ર પહેરણની
રસિક વાત. વર્કી રઘુઝીઅમમાં મહાન સિકદરની ખોલી. જુરમાની નમાઝ માટે
બતી સુલતાનની સ્વારીના દર્શન.

એકવીસમું :— તર્કી પ્રજાની પુરાતન તવારિખ.

૨૮૭

ઈસ્લામ ધર્મ પહેલા વર્કીની હાલત. પહેલો વર્કી સુલતાન ઓસમાન. સુલતાન
મુરાદની વિરોધમ વીર પલટનને ઓલિયાના આશિષ. સાધુ સુલતાન મુરાદની વાત, રામન
સહેનશાહનો અમલ. લાટીન રાત્રીઓનો અમલ કેમ તુટ્યો. સુલતાન મહમદ ધી થેટ
પયગમ્બર સાહેબની ઈમ્મા કહી સંભળાવી. વિત્રમદેવીના ખપરમા ૮ લાખને સુવાડ્યા.

ખાલીસમું :— બક્રશા

૩૦૦

હિંદી સુરલીમો વિષે પુછપરછ કરતાં વર્કી અમલદારોઃ મહાન વલી અમીર
સુલતાનનો રોલો. પવિત્ર ગણતા સુલતાન મુરાદ ખુદાવદ દેગારની કળરનો ભલો મુઝાવર.
ગધકના ઝરાના ગરમ પાણીમાં ન્હાવાની લાલચ ચોલાની ન રાક્યો. દુન્યાની એક
હસીન નાઝનીન માટે શું ન થાય ? દ્રોણ નગરની યાદ. એક રાત્ર્યમાં અનેક
રાજ્યના કારમારા.

ત્રેવીસમું :— એશિયા માધનરત્ન રોમન સેટલમેન્ટ

૩૨૬

અ'ટોલિયાનો મુખ તવારિખ. સિરકેશિયન લોકોની આત્મી રપરખા.

ચાવીસમું :— અંગોરા

૩૩૬

દમ્બલ ઓફ ઓગરડસના ખંડિયેરો. મહાન સંત પુરુષ હાથ અહેરામની દરગાહ. નળીતા સાહસિક ગણત્રીબાજ નર શેરીલ રોહડસની એક વાત: કોનિઆ. મહાત્મા નલાલકદ્દીન રૂમીની દરગાહ ને તેમના ગુપ્ત ઈલગની વાત. અરીયુમકારાહીસાર: સાપ ગયા ને લિસોટા રહ્યા: ન્યાં કુયેરો વસતા હતા ત્યાં આજે કઝાળો વસે છે: વિન્નેતા તૈમુરલંગના રાજસોબની ભયંકર ગણત્રી નગાની રસિક હકીકત. અદલાશીર: સાફ-દીસના ખંડિયેરો. અણુઅમતા પશુલુને ગરમ આવકાર ને તેવો ન ગરમ નવાબ. ભયંકરમાં ભયંકર દેખાવ, હું પોતે જોખમમાં હતો. કિંતુસને કહારનની રસિક હકીકત, પાપનો ઘડો ભરાઈ ગયો. અધકારને જોળે આજોટલું રૂના પામેલું રોહર. અયયુદ્ધ ખરેખર હું પામર માનવી છું. મનિસા.

પચીસમું :— રિમનાં

૩૮૩

ધકેમસ. દુન્યાની સાતમી અબગળી. ગાય અને ગોધાની પુનઃ કરનાર કોમની નીરાળીઓ. હૈયે કાતરી રાખજો, તૈમુરની રવારી ને અત. અણુધાર્યો ખનાવ અને લૂંટ ને ફરિયાન અમલની સરખામણી: આનુ નામ તે હબમત હપર ઈબલ હબમત. ચીસના ચેરા ખંદરે.

છવીસમું :— ગ્રીસ

૪૦૧

ચેરીઆથી એથેન્સ. નજી સોનાનું મંદિર. ચમત્કારી ક્રિષ્નાયો દેવના મંદિરની પાલ. કીટ ટાપુ પારો, ધર્મ રાત્ર મિનસની વાત.

સત્તાવીસમું :— સિકંદરિયા (મીસર)

૪૦૫

આ તો હુઆઓનું ધામ છે. સિકંદરની કળર: કલિયોપેનાનો પાળીયો.

અઠાવીસમું :— મેઝીસસ

૪૩૯

ચુસુકે કુંબેખાનો મરાહુર પ્રેમ કિરસો. મેઝીસસના પ્રાચિન આવશેપો. અઠમીનનો આરાક રામેસસ. હાથનાનું મંદિર.

ઓગણીસમું :— સક્કારા

૪૪૪

સાત હબર વરસની અતિ પુરાતન ખીરાખીટ. તેની બેઠી રચના. ચિત્ર-લીખીમાં નળરે પડતી કલા. સાત હબર વરસનું પુરાણું ચિત્રકામ. શીની કપર: રાત્ર તાતમુસ સાથે પાણેલી તેની બહેન રાણી હેતેપસુ. ફેરાહનની આરામગાહ :

ત્રીસમું :— મુસાદરી પછી માતુભુમિ હિંદ તરફ

૪૭૩

રાતા સમુદ્રના બાર ટાપુનો ગ્રામજો. એક પહોંચ્યો. નારી નંદીના સ્વાભાવિક શુભુ હિંદની કીઓર્માલ દેખારો. મુંખધને કીનારે કોન્સેસમાં સાલ્ય આફ્રિકાનો પ્રસ: લોઈ કરડનનો ભગ્ન દરબાર: માલન્ટ આણુ: માતુભુમિને છેલ્લી સલામ: ફરી પાછો કેપટાલનમાં.

ચિત્રોની અનુક્રમણિકા.

મીસરની પ્રાચિન પીરામીડ અહેસમેગીજા પાસે	૧
મેર્ગના અનેક રણીયામણ દેખાવોમાનું એક પુરાતુમા દ્રશ્ય	૩૨
મેર્ગ કંપમાં મધ્ય રાત્રીના સુરજનો દેખાવ	૩૩
મેર્ગ પોલની ખરફતેત્રાન ભૂમિ	૪૮
ઉત્તર મૂવના લાપલાન્ડના રહેવાસીઓ તેઓનું નાહનકકુ ધરને રેન્ડીઅર નામના સાબરથી ભેડાયલો ગાડી	૪૯
વોલ્ફા નદીને કાંઠે આવેલો સુલતાનના સંમંતિકા ખાનમનો હમ્મો મિનારો	૧૦૮
વોલ્ફા નદીના કાંઠા ઉપરથી દેખાતો ડાહ્યા રહેરનો રણીયામણ દેખાવ	૧૦૯
એક તરફ અધુરા લથીયારથી લડતો તુર્કોમાન સિપાહને બીજી તરફ ઊંઘી ઢળના સાધનોથી સજ્જ થયેલો રશિયન સોલ્ડીયર	૧૪૮
રશિયા સાથની લડાઈ પછી સુલેહ માટે ભેગા થયેલા લડાયક તુર્કોમાન કોમના નાયકો	૧૪૯
મર્ગ નગરના આની પુરાણા ખંડિયેરો	૧૬૦
સુલતાન સંજરનો રોજો : મર્ગ :	૧૬૧
શીરદાર મદ્રેસા સંમંતિકા	૧૬૨
તૈમુરલંગના રોજની ઉમારત	૧૮૪
તૈમુરલંગના રોજનો દેખાવ	૧૮૫
તૈમુરલંગની ભેંયરામાં આવેલી અસલ કબર	૧૮૫
હજરત શાહ વલીનો રોજો	૧૮૮
બોખારામાં વરતા હિંદીવાનેનો યુગ	૧૮૯
બોખારાની રીટના કુરખાને શરીફ મુકવાની મંજૂર તિયાલ	૧૯૯
બોખારા નગરનો રમ્ય દેખાવ	૨૦૦
મીનાર કમલ યુખારા	૨૦૦
હોન દિવાન બેગી	૨૦૧
અનેક નામોથી મરાહુર થયેલ તુર્કોમાન પાટનગર	૨૩૨
ભમિયા વાલિદેહ, ઇસ્તમબોલ	૨૩૩
ભમિયા અયા મુફિયાના અંદરનો બગીચ દેખાવ	૨૩૬
રામિસસ રાજાનું સૈન્ય :	૨૫૭
બીરનખી હીરિક ઇસ્તમબોલના પ્રાચિન ખંડિયેરો	૨૭૨
મહાન વિજેતા સિંહંદરનુ કોશીન	૨૮૧
ગોલ્ડન હોન ઉપર ગ્લાટનો પુલ, તેમજ ઇસ્તમબોલના કિનારાનો રણીયામણ દેખાવ	૨૮૪
નામવર સુલતાનની નુરમાની નયાલ માટે નીકળતી સ્વારીનો દેખાવ	૨૮૫
મરહુમ અહેમદીઆહ	૨૮૫
ફેલી દિસ્સારનો કિલ્લો, કુન્યાના મુસ્લીમ પાલતખતની મજબુત કિલ્લે જાંધી	૨૮૮
ઉસમાનિયા વંશનો રજાખ સુલતાન હસમાન ૧ થો : સુલતાન મુરાદ પહેલો :	
સુલતાન મુરાદ ચોથો : તેમજ વીરોત્તમવીર સુલતાન સલીમ :	૨૮૯

આવીસમું :— અંગેરા

૩૩૬

ટંખણ જોડું ઝોગરડસના ખંડિયેરો. મહાન સંત પુરુષ હાથ બહેરાગની દરગાહ. બહુતા સાહસિક અણુત્રીખાન નર ફોસીલ રેહડસની એક વાત: કોનિઆ. મહાત્મા નવાલકદ્દીન રૂમીની દરગાહ ને તેમના શ્રુત ઈલમની વાત. આરીયુમકારાહીસાર: સાપ ગયા ને હિસોટા રહ્યા: ન્યાં કુળેરો વસતા હતા ત્યાં આજે કગાળો વસે છે: વિજેતા તૈમુરશંગના રાજલોકની ભયંકર ગણાતી જગાની રસિક હકીકત. અદલ્લાશેર: સાર-દીસના ખંડિયેરો. અણુઅમતા પરોણાને ગરમ આવકાર ને તેવો જ ગરમ જવાબ. ભયંકરમાં ભયંકર દેખાવ, હું પોતે ભોખમમાં હતો. કિસસને કહારતની રસિક હકીકત, પાપનો ધરો ભારાઈ ગયો. અધકારને જાગે આજોટલું ફના પામેલું રાહેર. અય્યુદા ખરેખર હું પાપર માનવી છું. મનિસા.

પચીસમું :— સ્મિર્ના

૩૮૩

ધકેસસ. ફુઆની સાતમી અન્તપળી. ગાય અને ગોધાની ધુન કરનાર કોમની નીશાનીઓ. હૈયે કોતરી રાખજો. તૈમુરની રવારી ને અંત. અણુધાર્યો બનાવ અને તુર્ક ને રશિયન અમલની સરખામણી: આનુ નામ તે હળમત ઉપર કબજા હળમત. ઝીસના પેશ બંદરે.

છવીસમું :— ઝીસ

૪૦૨

ચેરીઆપી એથેન્સ. બહે સોનાનું મંદિર. ચમત્કારી એથેલો દેવના મંદિરની પોલ. કોદ ટાપુ પાસે. ધર્મ રાજ મિનસની વાત.

સતાવીસમું :— સિકંદરિયા (મીસર)

૪૦૫

આ તો હુઆજોનું ધામ છે. સિકંદરની કબર: કલિયોષિત્રાનો પાળીયો.

અઠાવીસમું :— મેમ્લીસસ

૪૩૯

શ્રુસું શ્રુવેખાનો મરાહુર પ્રેમ ફિરસો. મેમ્લીસસના પ્રાચિન અવશેષો. અઠમીનનો આરાક રામેસસ. હાથનાનું મંદિર.

ઝોગણુત્રીસમું :— સકારા

૪૪૪

સાત હજાર વરસની અતિ પુરાતન પીરામીડ. તેની ભેટી રચના. ચિત્ર-શીપીમાં નરને પડતી કલા. સાત હજાર વરસનું પુરાણું ચિત્રકામ. થીની કપર: રાજ તકતમુસ સાથે પરણેલી તેની બહેન રાણી હેતેપસુ. ફેરાકોનની આરામગાહ :

ત્રીસમું :— મુસાફરી પછી માતૃભૂમિ હિંદ તરફ

૪૭૩

રાતા સમુદ્રના બાર ટાપુનો જૂમણો. એક જ પહોંચ્યો. નારી ભત્રીના રવાભાવિક ગુણો હિંદની સ્ત્રીઓમાં દેખારો. મુંબઈને કીનારે કેન્યેસમાં સાચા આફ્રિકાનો પ્રશ્ન: લોડં કરાવનનો ભય દરબાર: માહિન્દ આબુ : માતૃભૂમિને છેલ્લી સલામ : ફરી પાછો કેપરાકોનમાં.

ચિત્રોની અનુક્રમણિકા.

મીસરની પ્રાચિન પીરામીડ અહેરામીડા પામે	૧
નેર્વેના અનેક રણીયામણુ દેખાવોમાનુ એક ખુશનુમા દ્રવ્ય	૩૨
નેર્થ કેપમા મધ્ય રાત્રીના સુરજનો દેખાવ	૩૩
નેર્થ પોલની ખરફરતાન ભૂમિ	૪૮
ઉત્તર કૂચના લાપલાન્ડના રહેવાસીઓ તેઓનું નાહનકડું ઘરને રેન્ડીમ્પર નામના સાબરથી ભેડાયલો ગાડી	૪૬
વોલ્ગા નદીને કાંઠે આવેલો સુલતાનાના સ મળિકા ખાનમનો ઉચ્ચો મિનારો	૧૦૮
વોલ્ગા નદીના કાંઠા ઉપરથી દેખાતો કાઝાન રાહેરનો રણીયાનજી દેખાવ	૧૦૯
એક તરફ અધુરા હથીયારથી લડતો તુર્કોમાન સિપાહને બીજી તરફ છેલ્લી ઢળના સાધનોથી સજ્જ થયેલો રશિયન સૌદાજી	૧૪૮
રશિયા ક્ષાયની લડાઈ પછી સુલેહ માટે ભેગા થયેલા લડાયક તુર્કોમાન ખામના નાયકો	૧૪૬
મર્વ નગરના અતી પુરાણા ખ ડિયેરો	૧૧૦
સુલતાન સજરનો રોજો મર્વ	૧૧૧
રીરહાર મદ્રેસા સમરકંદ	૧૧૨
તૈમુરલ ગના રોજની ઈમારત	૧૮૪
તૈમુરલ ગના રોજનો દેખાવ	૧૮૫
તૈમુરલ ગની કોયરામા આવેલી અસલ કબર	૧૮૫
હજરત સાહ બલીનો રોજો	૧૮૮
બાખારામા વરતા હિંદીવાનોનો શુખ	૧૮૬
ચોકપન શીટના કુરમાને રાત્રીક મુકવાની ગળતર રિયાલ	૧૮૯
બાખારા નગરનો રમ્ય દેખાવ	૨૦૦
મીનાર કતન છુખારા	૨૦૦
હોજો દિવાન બેગી	૨૦૧
અનેક નામોથી મસહુર થયેલ તુર્કોનું પાટનગર	૨૭૨
જામિયા અલિરેહ, ખેતઅબાલ	૨૭૩
જામિયા અયા સુફિયાના અદરનો લગ્ન દેખાવ	૨૮૧
રામિસસ રાતનું સૈન્ય	૨૭૭
બીરનખી દીરેક ઈસ્તમબોલના પ્રાચિન ખ ડિયેરો	૨૭૦
મહાન વિજેતા સિકંદરનું કોરીન	૨૮૧
ગોલ્ડન હોર્ન ઉપર ગઢાટાનો પુલ, તેમજ ઇસ્તમબોલના કિનારાનો રણીયામણુ દેખાવ	૨૮૪
નામવર સુલતાનની જીભાની નમાઝ માટે નીકળતી સવારીનો દેખાવ	૨૮૫
મરજીદે અમદેમીઆહ	૨૮૫
રૂમેલી હિરસારનો કિલ્લો, દુન્યાના મુસલીમ પાયતખ્તની મજબુત કિલ્લે બધી	૨૮૮
ઉસમાનિયા વરનો રથાપક સુલતાન ઉસમાન ૧ લો સુલતાન મુરાદ પહેલો	
સુલતાન મુરાદ ચોથો • તેમજ વીરોત્તમવીર સુલતાન સલીમ	૨૮૬

સેન્ટ સોફિયાનું પુરાણ દેવળ ઉદ્ધૃત્ નિમિષાઃ અથા સુદિયાનો બહારનો દેખાંચ	૨૯૨
પાંચમો સદીનું પુરાણું બાપ્તિસ્મલેખન નિમિષાનું પુરાણન લઘ્ય દેવલ (મરજીદ)	૨૯૩
કોનસ્ટાન્ટિનોપલ જીતનાર અલ્પેય સુલતાન મહંમદ ફાતેહ	૨૯૬
સુલતાન મહંમદ ફાતેહનો શાસ	૨૯૭
તુર્કી રાજેનરાજીતનું પુરાણું ખાટનચર બરશા	૩૦૪
ચરિત્ર નિમિષાનો આંદરનો કલાચય મહેરાણ	૩૦૫
સુલતાન માહમુદ અને સુલતાન અલીઝાના રાજ્યો	૩૩૬
અંગોરા રાજેરપર એક છઠી નગર	૩૩૭
સારાસના પ્રાચિન ખંડિયેરો	૩૬૮
ઇફેસસના પ્રાચિન ખંડિયેરો	૩૯૮
બે હબર વસ પૂર્વેના કિલ્લ રાજ્ય વખતના સારાસના ખંડિયેરો	૩૯૯
પાંચ હબર વર્ષ પહેલાના થિબસના કરનાક કુતરાઓની હાર	૪૧૨
રાજા ઓમરના વખતની મિસરની અતી પુરાણી પહેલ વહેલી મરજીદ	૪૧૩
મીસરમાં આવેલ સાત હબર વસના પુરાણા બે રથો	૪૧૬
છ હબર વર્ષ પૂર્વેના અતી પુરાણા ચિત્ર કામના નમુના	૪૧૭
નિમિષા અથ હબર, મિસરની અતી પુરાણીને વિશ્વવિખ્યાત નિમિષા	૪૩૬
ઇસીસના મહામંદિરના ખંડિયેરો	૪૩૭
અબુ સિમખલનું પાથરનું મંદિર	૪૩૭
સામેસસ થી ઘેટનું ૩૨૦૦ વર્ષ પહેલાનું શબ :	૪૪૦
સામેસસ થી ઘેટનું પુણ્ય	૪૪૧
મિસરની અતી પુરાણી છ હબર વસ પહેલાની પહેલ વહેલી પીરામીડ ને સ્ટેપ પિરામીડ નામે ઓળખાય છે.	૪૪૪
મીસરના પાંચ હબર વસ પૂર્વેના રાજા રાણીના પુતળાઓ	૪૪૫
મીસરની મહારાણી નેણે પોતાના બાઈ સાથે ક્ષમ કર્યા હતા	૪૪૮
રાજાની હતુરમાં દેવોની પ્રસાદી લઈ નતો સેવક : ચિત્રકોતરકલા કામ	૪૪૯
મહામંદિરના કંપનાગામી શિલ્પરાજિની અદભુતતાનું બાન કરાવતા રથો	૪૫૨
રાજા ટોલમિસના વખતનું કરનાક મંદિરનું આરકુ	૪૫૩
મીસરના રાજ્યકર્તા ફરાઉની આરામ ગાહ	૪૫૬
હાથોરનું મંદિર	૪૫૬
લક્ષ્મીનો એક રમીયામણો દેખાવ	૪૫૭
ઇલ્કુનું મહામંદિર	૪૫૭
મિસરના પુરાણ સુત્રમાં રાજ્યોને દેવ બસાચર ગણી આરની હિતરવામાં આવતી તેની યાદ	૪૬૪
રાજા સીધી નેણે સિરીયન લોકોની કતલ ચલાવી હતી તેનું પુરાણ રમાઈ	૪૬૫
પાંચ હબર વર્ષ ઉપર પુરાણ કાગમાં ચિત્રલિપીમાં કોતરાયેલા ઉજ્જપરિચન લેખ	૪૭૨
મિસર દેશના છ પ્રાચિન રાજ્યકર્તાઓનું રમાઈ	૪૭૩

૩૦ અર્પણ પત્રિકા. ૧૯૪૭

મહારી જન્મતનશીલ માદર.

અમરપણથી નવાપા અનેના મહાનં અનાથ છવનમાં તું એકલીજ મહાડ મીઠાગને આધારૂપ હતી, મહાગ એકવવાપા છવનમાં તું અપૂર્વ મિત્રા પુત્રી, તહાં સાદુ છવન યામિંદ આગ્રાથી એન પ્રાન હતુ

તું અગાહપાકની હુકુમતી મીર કુશપી નમાજ અગ કન્તી તે પછી મહુને બોલાવીને વખતો વખત કિસ્તાની કમમતોને દુગ્યાને પાદમાં આવેલી પવિત્ર તળીઓની યાનો મલગાવી મહુને આગ્રીકને પ્રમાનદાને મંગદારી યનાવવા મથની હતી આને પણ નમાજના મુન્ના પાને તહુને જંદગી કન્તી, દુન્ના પાળ કપનાથી ગેંઠે રાકું છું. તે, મહાન જાવ જુલ્લું અંતની આધારૂપ એ મહારી જનેવા, અકિન્નમમાં તળાગ કરતો એ અપખ પ્રમગ ન્યાયે વાદ આવે છે, ત્યારે મહાડ અંતર આને પણ અદ્ય ઉમિંઓથી ઉભગાદ નય છે. એ અમર મંગદાન મેની પગની અગેગાનમદ વાદથી મહાડ મીઠા ઉલનાતા અંતર માથે મુદાઈ નય છે.

આને પણ જે પેની મિતેાઈ જહાનમાં મહાગે ખાજી અવાજ પલેગી મકનો દેાપ તો, એા મહારી પ્યારી માદર ! તું આદ પાડીને કહું છું તહારી ભાવનામીય ને મંગદારી કૃષ્ણપ્રીથી તું મહાગે છવન પથ મગનાથી કાપી ચકયો છું. તું મહાગ અધરામય છવનને ઉભગનાર ચિદાપમમ હતી. પૃથ્વીની મહારી પ્રદક્ષિણા વેળા મહારી ભટકની છંદગીમા મેં જે જે નિહાળ્યુ ને મર્વ માથ તહારી પવિત્ર વાદ મહાગ દેવામા પળેપળ નાગ હતી તહારી ક્યમનો દેખાર મહાગ દેવામા કાનગાઈ મેંયો છે. એ નિવમજાનેમાં તહારી ક્યમ મન્મુખ માધુ મુદાનીને મહારી આ પ્રદક્ષિણાનું કૃણ, અભાવની ઉમિંએા મહાગ દંપત્રા જગી કન્ના, ઉન્નાહુને રાક્ષિ એનાર, એા મહારી પ્યારી જનેવા ! હુગવે હુગમવા અગેગાનના ઉમગ માથે તહારી, પવિત્ર વાગમા દુ તહુનેજ અમર્પણ કૃં છું.

તાગે મુળી,

હાઇ મુલેમાન ગાદમદમદ.

પૃથિવી પ્રદક્ષિણા

મળ રહેવાસી: ધોરાજી
હાથમાં: કેપટાઉન.

પૃથિવી પ્રદક્ષિણા લેખકે તે હાલ
સુલેમાન શાહ મહમદ લાખીયા.

પ્ર સ્તો વ ના

કુરુઆને શરીરમાં અલ્લાહપાકે અનેકવાર ફરમાવ્યું છે કે ફુ-યામાં બાટકો અને શાન મેળવો. જગતમાં અનેક મહારાજાઓ હતા ન હતા યાદ મળ્યા છે. અને આલેમે અને ઓલિયાઓ પશુ પોતાના પવિત્ર જીવનથી ફુઃખી અને પાપી આત્માઓનો ઉદ્ધાર કરી ગયા છે. અનેક અમ્મયખી અને હિકમતોથી આ ફુ-યા ભરપૂર છે. માટે ફુ-યામાં ફરો અને શાન મેળવો. શાન મેળવવા માટે હઝરત મહમદ પયગમ્બર સાહેબની એક હદીસ છે કે શાન મેળવવા માટે મુસાફરી કરો અથવા મેળવવાનું મથક મીનમાં હોય, અર્થાત શાન મેળવવા માટે અરબસ્તાનથી ધરાન, અફઘાનિસ્તાન, ઈન્ડિસ્તાન આસામ ઓળંગીને ઠેકે મીન સુધી જાઓ. વળી કુરઆનમાં આપત (શ્લોક) છે કે:-

“ વકમ અહલકના કબલહુમ મિનકરનીન

હુમ અહસનો અસાસંવ વરેયા ” સ. મરીયમ. આપત ૭૪.

અર્થ:

“ અપહે તેઓની અગાઉ અનેક જમાનાના માણસોનો નાશ કર્યો કે જેઓ મિલકતમાં, ધરના સરસામાનમાં અને દેખાવમાં સારા હતા. ”

આ વચન આજથી તેરસો વરસ ઉપર ઉચ્ચારવામાં આવ્યાં હતાં. તે વખત આગળની પુરાતન મિસરની જાહોજલાલી પાસે બધું તુડી હતું. તે પુરાતન મહોજગજલતા આજના સાયન્સના જમાના પાસે તુડી છે. પૃથ્વીમાં પર્યટન કરનાર મુસાફરને ખબરના આવા અનેક એસો જોવા મળે છે. અનેક ઇતિહાસિક મથકો પાસે પહોંચતાં તેમાં વસનાર. એક વખતના પ્રતાપી આદમીઓના જીવનની વાતોથી વાગેદ થાય છે. જે માટે કુરઆનની એક આપત તેનું સમર્થન કરે છે.

લકહકાન શી કરાસિલિમ હમ્મતુલ

લેઉલીલ અલખાખ સ. યુસુફ. આપત ૧૧૧,

ખરેખર તેઓના (જૂતકાળના ઇતિહાસિક જનાવો) જૂતાતોમાં શુદ્ધિમાન માટે શીખામય છે.

હઝરતી અબાધ ચકિતનું જ્ઞાન જ્યારે મુસાફરને થાય છે, ત્યારે તેની પામરતા પશુ સાથે સાથે ખરી રીતે રહમજોતો થાય છે. દરેક દેશના અકેક આલેમની મુલાકાતથી નવું નવું શિખવાનું મળે છે. પવિત્ર કુરઆનની એક બીજી આપત કહે છે:

વફવક ફહલે કીહલમીન અલીમ

સુરએ યુસુફ ૭૬.

સમજા વિદ્વાનો ઉપર સૌથી વધારે વિદ્વાન હઝર છે.

દુન્યાનો લોકકેતો સુસાદરી ફરી ફરીને જ્યારે પોતાને વતન પાછો ફરી તે બધા દેશની વાતો સંભારે છે, ત્યારે આ સમગ્ર નાશવંત જ્ઞાનોમાં ફક્ત એક કિસ્તારની અમરતા જ તરી આવતી જુએ છે. દુન્યામાં એકાદ સુંદર સ્ત્રી માટે હોમરના ઇલીયડમાં જહુલેલ સમરાંગણો ને નાશવંત રાજ્ય સદા માટે પાર્વોએ ખેલેલા જુગારની વાત અને દુન્યાની જીતના તથાગાર અજીત સિંકદરની ભૂમિને સંભારતાં એક ઉર્દુ સાધરના વચ્ચનો શાઢ આવી જાય છે.

સિંકદર જખ ગયા દુન્યાસે દોનો હાથ ખાલી થે.

એક સ્ત્રી માટે ખેલાવતા સમરાંગણો, એક રાજ્યસોલ માટે થયેલા જુનખાર જંગો ને દુન્યાના વૈભવ માટે થયેલી દગાખાતીઓ શાઢ આવતાં પાકે કુરખાને શરીરની એક વધુ આપાત શાઢ આવી જાય છે:

વમલ હુથયાતુદ-દુન્યા ઇલા મતાહિલ મોરર.

અને આ દુન્યાની જીંદગી એક છેતરનાર વૈભવ સિવાય ખીજું કે નથી. તેમજ વધુ આગળ વધીને રપટ કરે છે કે

એઅલસુ અજમલ હુયાતુદ-દુન્યા
લએયુવ વલહુવ વહીનતુવ
વ તદાખુરન ખયનકુમ વતકામુરન
ફિલ અખવાલે વલ અવલાલે

સુરુત હદીદ. આખત ૨૦

જલ્લો કે દુન્યાની જીંદગી માત્ર રમત, અને નકમો ખેલ, (ખોરો) લપકો ને આપવડાઇ, માલમિલકત, હાકરાં હેયાનો વધારો માત્ર છે.

જે વાત લાખો કિતાખોગ અખાસથી મળતી નથી, જે શાન અનેક ધંડિલેના સમાગમથી પ્રાપ્ત થતું નથી, તે સુસાદરી કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ખડે શાન તો કુદરતના ખોળામાંથી જ મળી શકે, કિસ્તારની કુદરત જે સિખવે તે મોનવીની મકેતખમાંથી કયાંથી મળી શકે ?

શીખ સાખદીનો એક કોશ છે કે—

શાનીદા કય જુવક માનકે હીદા

સાલખનાર મહાન થતો નથી. જોનાર જ મહતા પ્રાપ્ત કરે છે. મહારી સુસાદરીના પહેલા પુસ્તકમાં જે જહુલું હતું કે દસિજુ અમેરીકા, પશ્ચિમ આફ્રિકા, ને ઉત્તર એશિયાના મુલકો મેં હજી હીદા નથી. સન ૧૯૦૦માં પારીસમાં જગપ્રસિદ્ધ પ્રદર્શન થવાનું હતું. તે વખતે ઉપર લખેલા મુલકોમાં સુસાદરી કરવાનો મોરો ધરાહો હતો, પણ પામર માનવી શારે છે શું અને તે કિસ્તાર કરે છે શું ? શોકાજુના સખમે એ અવસર હાથથી જતો રહ્યો. પણ તે રહેમાનો રહીમની કામત ન્યારી છે. ખીજાં જે વરસમાં ખીજો મોકો આવી લાગ્યો. સને ૧૯૦૨ ના જુન

મહિનામાં સહેનશાહ સાતમા એકવડને તખ્તનિશીન કરવતી ક્રિયા થનાર હતી, તે તકનો લાભ મર્ધાઉપર જણાવેલા દેશોમાં સહેન કરવા હું તા. ૨૮ મી મે ૧૯૦૨ ને દિવસે કેપટાઉનથી ઉપડી પશ્ચિમ આફ્રિકાનો કિનારો અને ટાપુઓ નિહાળી, સુદર મહીરા ટાપુનાં પશ્ચ દર્શન કરી, તાજપોષીની ગોઠવણ માટે વાજી ગાજી રહેલાં લંડન સહેરમાં જઈ પહોંચ્યા.

સહેનશાહની બિમારીને લીધે તાજપોષીનું કામ લીધમાં પડ્યું. તકદીરની તાસીર એવી જ છે ! આ નહિ ધારેલા સંજોગથી માઈ પશ્ચ મુસાફરીનું પ્રોગ્રામ ફેરવાઈ ગયું, મને વિચાર આવ્યો કે ઉજ્જવિમાં વખત સુમાવવામાં કાયદો શું ? મને એવા જેવી અવાજની બસારત થઈ કે " બેદાર થા, હાજી સુલેમાન ! તું મુસલમાન છે, માટે કુદરતજ વસ્તા તારા ભાઈઓની મુસાફાને નિહાળ, તેમની રહેણી કરણી, રીત રિવાજ, આચાર-વિચાર, ચઢતી પડતી, તેમની સંસારી અને આર્થિક રિયતિ વગેરેનો અભ્યાસ કરીને તારા દિહી બંધુઓને તે અર્થજી કર ! "

ગ્રેરેથા મળતાં જ ઉજ્જવિમાં આગ્રો વખત નહિ રોકાતાં હું સ્કૉટલેન્ડ થઈ પુરાણા નોરવે દેશના ઉત્તર પશ્ચિમ કિનારા ઉપર ઉતરી પડ્યો : ત્યાંના અગણિત ટાપુઓનો કેખાવ બાજે બેહેસ્ત જેવો સુદર છે, તે પસાર કરી સિધા ઉત્તર ધ્રુવનો રસ્તો લીધો. આ મધ્ય રાત્રિના સૂર્યની બુમિ ખરે જ કુદરતી કરામતનો અંગત અનુભવ આપી ઇનસાનને કીરતારની કુદરતમાં તરબોળ કરે છે. પર્વતો ઉપર લીધા ખુબ રંગના બરફના પાટ માઇસના માઇસ મુખી લંબાયલા હતા. માથે લાલુદાર રાશનીથી આકાશ પ્રકાશતું હતું અને તે જોનારનું મગજ પશ્ચ જણી તેનાં કિરણોથી તેજસ્વી બનતું હતું ! ખરે જ, કુદરત પરસ્તી માટે ધ્રુવ કરતાં બીજી કોઈએ જગ્યા વધુ ખેંચાણકારક નથી. માટે પ્રિય વાંચક, જો તને તારા સરજનહાર અને સ્હેતી કુદરતને તેના ખરા રૂપ નિરખવાના રોષ હોય, તો જરૂર ત્યાં દોડી જાજે.

મજકૂર મનદર દેખાવો હોટી હવે હું શ્વેત સમુદ્ર (White Sea)માં કાખમ થઈ ડવીના (Dvina) નદીના પ્રુખ મોર્ગે થઈ મુરોપીયન રશિયા અને એશિયાટીક રશિયાના પ્રાચીન તારતરી મુલકો અને પ્રાચીન ઘુરકરતાન તરફ ચાલ્યો; તારકંદ અને જોઈંદને નમરકાર કરી પ્રુખસુરત ક્રોશિયન સોધીના મુલકમાં કાખમ થયો. એના પ્રુજે પહોંડેને દિલ્હુસ્તાનના મારા ઇસ્લામી ખિરાદરો કુહેકાફના નામથી જોળખે છે. વળી ત્યાં વસ્તી એરતોની પ્રુખસુરતી એવી જગ-આશ-કાર છે કે આ દેશ પરીઝોતો મુલક ગણાય છે. કુહેકાફની પૂર્વે તેમ જ પશ્ચિમે આવેલા દિલકશ પહોડા પુરા કરી હું કિમિયા તથા એશિયા માઇનરનાં હાલનાં શહેરો અને અસસ ખંડિયેરો (Ruins) જેવા નીકળ્યો. એમાં હકીસસનાં ખંડિયેરો, કાલનના ખમનના માટે મશહૂર શહેર સારડીસના ખંડિયેરો, અલા શેહેર-પ્રાચીન કિનાદેવકિયા-ના ખંડિયેરો, Ruins of Magnesia -Alasheher-ટુંકમાં એશિયા માઇનરનાં સાત દેવલો કે જે હાલમાં ઉજ્જવિ, નિયાયાન, જેગમમાં ખંડિયર રૂપે પડેલાં છે-તેમની જગ્યા કરવા ચાલ્યો. મને એવાં ખંડિયેરો જોવાનાં શોખ છે. પગે ભટકીને અથવા તો ખચ્ચર કે ગધેડે બેસીને આ અને બીજા પ્રસિદ્ધ ખંડિયેરો મેં ટુંદી માર્યા છે અને મારી સફર દરમ્યાન આ ધરતીની કે તે કિરતારની પ્રુખી અને કરામત સમજતાં

શીખ્યો હોઈ તો તે માટે આનાં ખંડિયરોએ અને ધણુએ વિચારવાનો અને ધણુએ સમજવાનો ખોરાક પુરો પાડ્યો છે. એકવારની કેવી આપ્તાહાની ! આજે તેની કેવી વેરાન સ્થિતિ ! જમનાનાં ફરતાં ચક્રો દમબદ્ધ ખ્યાલ કરતાં પુરાનાં ઘુર્જી રાજ્યનાં પાવતપ્ત બ્રુસા (Brusa), વિખ્યાત અંગોરા, મસ્તવીનાં મહાન શામર જલાલુદ્દીન રૂમીની કબરની જવારત માટે જળીતા થયેલા શહેર કેનીઆ, વગેરે એશિયા માધ્યમનાં જોવા લાયક સહેરા ફરીને હું એથન્સ તથા ક્રીટ યઈને પ્રાચીન મીસર દેશમાં જઈ પહોંચ્યો. પુરાતન પાટણોના જમીનદોસ્ત થયેલા ખંડિયરો આહોં જોઈને ખારકુમ સુધીની મુસાફરી કરીને હું હિંદુસ્તાન આવ્યો : કારણ દિલ્હી દરબાર અને કોરોનેશનનાં ટાકણાં વેળાએ દિલ્હીનો દાઢ નિહાળવાની મારી ખાહેશ હતી. તા. ૨૪ મી ડીસેમ્બરને દિવસે પાછલા પહેરે દિલ્હી પોહોંચ્યો અને અલીગઢની “મેહોમ્દન એડમુન્ડશનલ કોનવર્સન્સ” માં હાજર થયો.

તા. ૩૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૩ ને દિવસે મુંબઈની અંજુમતે ઈસલામ હસ્તક ચાલતી શીખા-ઓના વિદ્યાર્થીઓને ઈનામ આપવાના મેળાવડાના પ્રસંગે મુંબઈના ગવર્નર સર જેમ્સ જોનનીકને મુખે મેં જે સમુનો સાંભળ્યા તે નીચે ઉતારી લઈ છું:—

“ તલવાર કરતાં કલમ વધુ જળવાન છે ” એમ હવે સર્વ સુધરેલા દેશો સમજે છે, પણ તમારી કામ હજી એ બાબદ સમજીતી લાગતી નથી. ”

આમ કહી ગવર્નર સાહેબે કન્વા કેળવણીની ખરી જરૂરીઆત તરફ યુસલમાન કોમનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. ઈસલામની જાહોજલાલી દરમ્યાન છુપારા શહેર ત્યાંના લોકોની વિદ્વાતાના પ્રતાપથી છુપારા શરીફનાં નામથી ઓળખાવા લાગ્યું. અને આજ દિન સુધી એજ નામથી ઓળખાય છે. મારી સંખ્યા મુસાફરી દરમ્યાન મેં દાઉં કે મુરોપિયન મોટી સહેનશાહતોમાં મારા ઈસલામી મિત્રદારો મોટી સંખ્યામાં વસતા હતા: ચંદીસખાન અને તેમજલમની મહાન સંલતનતમાં આજે રશિયા રાજ કરે છે. ત્યાંની કિરદીશ તરફમાન, ઘુર્જ અને તાર્તરી વગેરે જળવાન યુસલમાન કોમોમાં “ જળ ” તો ધણુએ છે, મગર આજના સુધારાની અનેક શોધોની “કળ” નથી. પૂર્વથી પશ્ચિમ, પેકીનથી મોરોકકો સુધી, અને ઉત્તર દક્ષિણ ઉપના, થેનીસી અને લેના નદીના મૂળથી તે દક્ષિણે જવા બેઠ સુધિ એશિયા તથા આફ્રિકા ખંડમાં જહોળા વિસ્તારમાં ઈસલામી કલાઓ પહોંતી અને ખીઓખીચ વરતી યુસલમાન કોમો જોવામાં આવે છે. પણ મોટા અફસોસ સાથે મને કહેવું પડે છે કે આમાં હાલની કળા કેળવણીની મોટી કોતાહી છે. મારા જોવા મીસકીન મુસાફરના બોલોથી એ કોતાહીનો કાંઈ ખ્યાલ આવશે ? આજે એ જ શહેરે શરીફની છુલ્લં મદરેસાઓ અને સમરહંદ ખોર્કેદની યુનીવર્સિટી જેવી મહાન શાખાઓના ઉંચા મિનારા અને શુંખજો જમીનદોસ્ત થયેલા જોવામાં આવે છે. મને લાગ્યું કે તેની ટુટેલી અને ખીરમાર ચયેલી દીવાસો ગર બેઝાર રૂન કરતી મારી સામે ધસી આવી, પોતાનાં પુટેમાં કરમની કલાધુડી કહેવા લાગી. પણ હું એક અતિ અદના મુસાફર શું કરી શકું ? તેમની આગલી જહોળલાલી પાછી તે કેમ અપાવું ? તે ટુટેલા દુકાઓને દિલસો દેવાને મેં આશમાન તરફ આંગળી ખતાવી અને મારા પોતાના બચાવ વારસે મેં હર નીંદમાં પડેલી યુસલમાન કોમ તરફ આંગળી ખતાવી, ત્યાંથી ચાલતી પકડી.

આ પુસ્તકમાં મેં જે નકશા આપ્યા છે તે ઉપરથી જણાશે કે રશિયાએ બે સદીમાં કેટલો મુસક મધ્ય એશિયામાં મેળવ્યો છે અને મુસલમાનોએ શુભાવ્યો છે. જગેજગ રેલવે પાય-રવાનો આ જમાનો છે. રશિયા પણ આ સાહસમાં યાહોમ આગળ વધે છે. હિંદુસ્તાન માટે રશિયન રેલ્વેનું છેલ્લું નંકશાન ફરક પોસ્ટ (Ribbon Post) છે. ત્યાંથી હેરાત માત્ર ૮૦ મૈલ છે અને હેરાતથી કંદહાર ૩૮૯ મૈલ છે, કંદહારથી કબેટા યાત્રા હિંદની રેલ્વેનું છેલ્લું સ્ટેશન ચમન ૧૪૪ મૈલ છે. એટલે કુલે ફરક પોસ્ટથી ચમન ૬૧૩ મૈલ દુર છે. આ ૬૧૩ મૈલનો માર્ગ સંધાઈ નામ તો હિંદવાસીઓને મુંઝવેથી શુખ્તારા ખોદે, પેકીન, પારીસ જવા માટે સધળી યુરોપીયન તથા સૈમ્પરીયન રેલ્વેની સગવડ મળશે અને મારા મુસલમાન બાઈઓ પોતાના બીજા બાઈઓને ધણી સવડતાથી મળી શકશે. મારા જેમ રખડવાની તેમને જરૂર પડશે નહિ. આમ જુદી જુદી રેલ્વે જોડાઈ જવાથી મુસલમાન બાઈઓને ફાયદો જ થશે એમ હું ચોક્કસ માનું છું.

શુજરાતી સાહિત્યમાં અનેક વિષયોને લગતા સંખ્યાબંધ ગ્રંથો પ્રગટ થયા છે. પણ દુરદરાઝી મુસાફરીને લગતા પુસ્તકો જમણેજ જોવામાં આવે છે. એવી મુસાફરી કરવામાં સખત તકલીફ અને એકમત વેઠવી પડે છે. પણ વળી એવી સખતી કેટલાકોને મન મેળે છે અને તેથી યુરોપ કે અમેરિકાના સુપ્રસિદ્ધ મુસાફરો એવી રખડ માથે બેઠારી લઈ, છાતીતોડ મહેનત કરી, કાંઈ ને કાંઈ નવી નોંધ ભેગી કરવાનાં કામને હાંડળી અર્પણ કરે છે. મારી અદના નોંધો તેવી કિમતી તો નથી, પણ મારા જેવા મિસ્કીને કાંઈની પણ મદદ વિના પોતાનાં જ ટકન, મન, ધનથી શુજરાતી સાહિત્યની સેવા માટે જે કાંઈ બન્યું તે કાંઈ છે અને ઉમેદ છે કે મારી એવી શોખની સેવાથી સાહિત્યના શોખીનોને કાંઈક સંતોષ થશે.

એવી મુસાફરીઓ કરવામાં જાનનો જોખમ છે, તેમ તેને લગતી નોંધો ભેગી કરવા માટે તથા ચિત્રો વગેરેની ગોઠવણ કરવા માટે બારે દિવસ એકવા સાથે મંજૂર અરજીઓ પડે છે. એટલા માટે યુરોપીયન તથા અમેરિકન મુસાફરોને રાજ તરફથી આમવા પ્રત્યાક્રિય મંડળો તરફથી સારો આશરો મળે છે. હિંદુસ્તાન દેશમાં એવું ઉત્તેજન કોણ આપશે ? શુજરાતી સાહિત્યનાં બખરમાં મુસાફરીનાં પુસ્તકોની કોણ કદર કરે છે ? મારી મુસલમાન કામ માટે અચર એક સો બાબત સારી લખાઈ હોય અને તકદીર જોગ એકાદ બાબતમાં ગૂંચલતી થઈ હોય તો સો બાબત બાજુ રહી જશે અને પેલી એકનો અઘાળ સોસવાને મેખે સર નમાવવું જોઈશે ! આવી સ્થિતિ બાપડા એશિયાટીક મુસાફરો અને લખનારાઓની છે ! અલ્લાહ તેમનો મેઝહબાન થાઓ !

વીસ વરસની જવાન વયથી મેં મુસાફરીની રખડ કીધી છે અને આજ સુધી તે માત્ર રાખી છે તેની વિગતવાર નોંધ "પ્રુવિન્સી પ્રદક્ષિણા"માં તથા "ઉત્તરદુધથી ખારદમ"માં મળશે. એ સંખાણ મુસાફરીનાં વર્ણનમાં તરેહવાર બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. આ કાંઈ કવિત વાતોઓ કે કલાણી કિસ્સાઓના તરંગો નથી. આતો ખરા બનેલા બનાવો તથા નજરે જોયેલા દેખાવોનું ખરું વર્ણન છે. ઉદરતની કરામત, જુદા જુદા દેશના જુદા જુદા દેખાવો અને ત્યાંના લોકોના જુદા જુદા રિવાજો, વિલા, હુબર, કળા, કૌશલ્ય, વેપાર રોજગાર, રાજદારી

શેતરેજ પર બેસાતી બાજી અને દાવપેચ-એ વગેરે વિષયો જોઈ તપાસી સંભાળથી હાથ ધરવાનું મુસાફર કક્ષમકશનું કામ છે. જોટલું અને જેમ બન્યું તેમ મેં કાળજીથી જોઈને અને બોમિયાઓ તથા ગાંધીજીક માનકતે ભેંજું કરીને પાંચકની જનામમાં રજી કરી છે. જુથસુકની દુનિયા છે. મારી આ અદના કેશેશમાં ધણીએ જુથ જોવામાં આવશે તે મેહેરમાન પાંચક માફ કરશે એવી સેવકની વિનંતિ છે.

કિરતારની કરામત ચારી છે. કુદરતની અબજબીઓ અપાર છે. શું એકવાર હતું અને આજે નથી, શું છે અને શું રહેશે, શું ન હશે, એનો વિચાર કરતાં મગજ ધ્રુમે છે. એકવાર જે મહાન મહાત્મા અને મંદિરો અમકતાં અને ઝળકતાં હતાં, તેઓનાં ખંડિયેરો જોવાનું આજે આપણી સરજતમાં છે. પુરાણી શહેનશાહોતોની મોટાઇ અસ્ત પામી છે તો નવીનો દેર શરૂ થયો છે. એ પણ પહેલેની માફક અસ્ત પામશે અને તેની જગ્યાએ બીજી ઝળકી નિકળશે. ફરતા ફાળનું ચક્ર આમ ફરતું જ રહેશે. મુસાફર બાપડો કેટલા એવા જીવરચાક કરનાર દેખાવો જોશે અને કેટલું નોંધી લેશે? માત્ર સમુદ્રનું એક ટીપું ?

કુદરતમાં આ જગત શી બીસાદમાં? તેની નોંધની તે શી કિમત? આસમાન તરફ આંખો ઊંચકતાં અમણીત જગત ઉભારાઈ જાય છે. તે જોતાં આપણી પૃથ્વી અને તેની બલીઠારી, તેમાં વસતા ઈન્સાનોની ખુશીખુશી તથા ગદાજલવાલી, એ બધું એક સ્વપ્ન લાગે છે. જેમ શામર ગાલીબ જગત વિષે લખી ગયો તેમ ખુદ આ દુન્યા પણ માત્ર એક મન બેઢલાવવાના ખ્યાલ સમાન લાગે છે.

**હમકો માહુમ હથ જગતકી હકીકત લેકીન
દિલકે બેહલાનેકો ગાલીબ ચ ખયાલ અમછા હૈ**

ધરણી મુલકોની મારી રખા અને મારી પુછવરજ અને તપાસનું તાત્પર્ય શું? હુંકમાં એજ કે મુસલમાન બીરાદરો દાસની વિદ્યા તથા કળા જાણવા, સમજવા, શીખવા, સાંભળવા અને અખત્યાર કરવામાં અતિ ધણા પછત છે. કેળવણીની કેતાલીને લીધે તેઓ બીજી કોમ સાથે સરખાવતાં ઊતરતો દરજ્જો લે છે. ધલાજ મારા અદના મત પ્રમાણે સાદો અને સુતરી છે-સંસાર મુધારો અને સ્ત્રી કેળવણી. મારા જોવા એક અદના જેમણ મુસલમાન એ ખાખતમાં ગાંઠું તો કશું બળવી શકે નહિ, પણ મારી મુસાફરી દરમાન મારા હમદીન ખિરાદરોની પછાત હાલત માટે મને જે દુઃખ થતું તે દરમાન મેં દરાવ કોધો કે એ હાલત દુર કરવા માટે મારી ગરીબ યુગલ જોતાં જે કાંઈ બની શકે તે કરવું. હું યુગલના અસહ રહીશ છું, તેથી મારાથી બનતી સેવા યુગલ ઈત્તાકાના મુસલમાનોને અર્પણ કરું છું. એટલા માટે યુગલની અંજુમને ઈરિવામને મેં સ્ત્રી કેળવણીનું કામ હાથ ધરવાને રૂ. ૧૦૦૦૦ ની રકમ આપી છે અને અમદાવાદની યુગરાત વનોકપુથર સોસાયટીને સંસાર મુધારકનું કામ આજીવ પધારવાની સરત સાથે રૂ. ૧૦૦૦ દીધા છે. ઉપરાંત મારી જન્મજમિ ધીરાજની અંજુમને ધરલામને મેં સ્ત્રી કેળવણીનાં કામ માટે માર્ફ ખાખકું મકાન તરતમાં આપ્યું છે.

મુંગધની મેહરબાન અંજુમને ઇસ્લામ, સુન્નાત વર્નાકુલર સોમાવડી તથા ધોરણની જમાતના અગ્રેસરો મુજબની આ ખ્યાલો કામને પાર પાડવા માટે બનતી કેશીસ કરશે જ એવી અને ઉમેદ છે અને તેમ થતાં મારી તરફની નાણાંની જોશવાઈમાં હું વધારો કરતો રહીશ એવી મેં તેમને કશુલાત આપી છે અને ફરી આપું છું, અને મારા સુસમમાન ભાઈઓને અરજ કરવાની આ તક લઈ છું કે ઉપર જણાવેલી કોમી હાજરોનો મજીર ખમાવ કરી પોનાથી બનતી મદદ કરી તેઓ ઇસ્લામી કેળવણી તથા સંસાર સુધારાને ખીસવે કે જેથી પા સદીની અંદર ઇસ્લામી કોમ કેળવણીથી દોષી નિકળી ખીજી કોઈપણ કોમ સાથે વિલા, હુજર, વેપાર રોજગાર, તથા રાજકારોપારમાં દંડર ઝીલી શકે.

ઉપરે મારા જેવા અદના સુસારને અંજુમને પોનાનાં મગનનો હોશ નવ માસ સુધી વાપરવા દીધો અને તેથી મારાં પુસ્તકનાં લખાણ માટે સમજ કરી આપી તે માટે તેનો વિશેષ જાનથી ઉપકાર માનું છું.

અંજુમ તા. ૧૦ મી ઑક્ટોબર ૧૯૦૮

હાજી મુસેમાન શાહમહમદ.

તા. ૬.—પ્રિય વાચક, ઉપરું લખાણ લખ્યા પછી પચીસ વરસો મળરી ગયાં છે. અનેક કમનસીબ સંજોગોને લીધે કામ દીક્ષમાં પડ્યું હતું. છેવટે મારી નોંધો અને માણક શુક ઉપરથી મારા લલા મિત્ર શેઠ રૂસ્તમ પેસ્તનજી મસાની સાહેબે આ પુસ્તકને તેનાં હાથનાં તમામ રૂપમાં ગોઠવ્યું છે, જે માટે હું એ મારા દોસ્તનો અહેસાનમંદ છું. શુક પ્રુદાતા, અંતે એ મારી રંજના મજનું પુસ્તક રોશની બોવા પામ્યું છે. લખીએ બાબતો જુની થયેલી લાગશે, લખાણે રોશના નકશાઓ ઉલ્લી લગાડ પછી ફેરવાયલા લાગશે, તેઓ ઉમેદ છે કે લખાણની તારીખ ખ્યાનમાં રાખીને વાંચક આ અંશમાંથી લખીએ નવીન અને ઉપયોગી હકીકત મેળવી શકશે.

કંપરશકિન તા. ૨૬ જુન ૧૯૨૬

હાજી મુસેમાન શાહમહમદ.

સ્વ. હાજી સુલેમાન શાહમહમદ

એમના જીવનની આછી રૂપરેખા

: : લખનાર : :

રસ્તમ પેસ્તાનજી મસાની

આ લેખ માટે કલમ હાથમાં લેતાં દિવ ધનકે છે, હાથ ધુન્ને છે. જેવી જાડી શોકની લાગણી આજે મહારા તન-મન ઉપર જવાઈ ગઈ છે તેવી આગળ કદી મહારા જીવનમાં જવાઈ નથી. ઇનશાન ધારે છે શું ને કુદરત કરી ખતાવે છે શું ? આ પુસ્તક લખવાનું અને જીવાવવાનું કામ ઘણું કરતી વેળા મહેને સ્વાને પણ ખ્યાલ નહોતો કે મુસાફરીને અહેવાલ લખાવનાર મશહુર મુસાફર હાજી સુલેમાન, આ પુસ્તકને સંપૂર્ણ થયેલું જોયાં પહેલાં આ કુખાનો ત્યાગ કરી જશે. અને એ જ પુસ્તકમાં એમનું જીવનચરિત્ર ઉમેરવાની મહારી અદના ફરજ થઈ પડશે.

સન ૧૯૦૭ના મે માસમાં એક દિવસે હાજી સુલેમાન મહારે ઘર શોધતા દાદર પર આવી ઉભા. તે પહેલાં મેં એમને આગળ કેટલો દીકરો હતો નહિ. એકમેકની એળખ આપી, હસ્ત મેળવી અને એકમેકની ખેરિયત પુછવા લાગ્યા. પછી હાજીબાબને મહારે ત્યાં પધારવાની તરદી લેવાનું કારણ પુછતાં જોવા કે “ ઉત્તર ધ્રુવથી ખારદુમ સુધીની મહારી મુસાફરીનું વર્ણન મહારી નોંધ ઉપરથી ઉપજાવી કહાડી જીવાવવું છે. એ કામ કેણે સોંપવું તે વિષે ખબર કાઢતાં મહેને આપનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આપ એ કામ હાથમાં લેશો ? ”

થોડાક અરસધરસના યુવાસા પછી ત્યાં ને ત્યાં જ અને સધળા ગોઠવણ નહીં કરી નાખી. એમને પોતાની જાણવાજ્ઞેગ મુસાફરીને અહેવાલ જીવાવવાની ઇતેમ્મરી હતી અને જે એઓ નજરો નજર જોઈ આજ્ઞા તે મહારી કલ્પના અને કલમના ઘોંઘા ઉપર સ્વાર થઈ મહારી આવવાની મહારી પણ ઇર્ષ્યા થઈ. એટલે પછી તેમાં રૂખાયા, આના પેનો સંવાલ રહ્યો નહિ. અમદે વરસોના જાની મિત્રો હોષએ તેમ અરસધરસ સધળા ગોઠવણ પુરમિત્રાચારીથી પૂરી કરવામાં આવી. અને એઓ કેપટાઉનના પોતાના ઘરે સિધાયા અને હું એમની નોંધપોથી વાંચી એમને ઉત્સાહ, એમની તીવ્ર અવગ્રાહન સક્તિ, એમને ક્ષતિહાસશોખ, તથા રાજનીતિની માહિતી, એક મુસ્લીમ તરીકેની ઇસ્લામ ઉપરની જાન-ફેશાની અને મુસલમાન કોમની ઉજાતિ માટે ખરા જીગરની ધગથ ઉપર આક્રિન કરતો એમની નોંધને જુદા જુદા પ્રકરણોમાં ગોઠવવા લાગ્યો. જે કાંઈ નોંધ મહેને મળ્યા તે ઉપરથી ઉપજાવેલાં પ્રકરણો એમને વાંચવા માટે કેપટાઉન ગોઠવાવી આપ્યાં પણ સંધિવા તથા આંખની ખીમારીના વિગેરે કારણોને લીધે ન વાંચીને તપાસી શક્યાં કે ખાસી રહેલી અધુરી નોંધ પુરી કરીને મોકલી શક્યા, આમ કામ દિવમાં પડ્યું. ખીજી તરફ અહિં મહારી રોકાણો અને જોદાની જેખમદારીઓ વધતી ચાલી. એટલે લગભગ પચીસ વરસ સુધી કામ અધુરું જ રહ્યું.

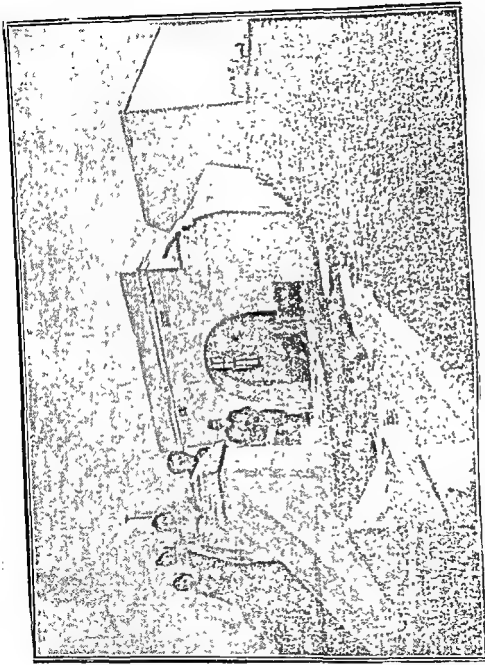

આસપાસની વાડ ૨૪ ફીટ $\times$ ૧૬ ફીટની છે, તહેની આસપાસ ૩ ફીટ $\times$ ૧૫ ફીટની દીવાલ છે, સંત શેખ મુમુદની
 • કબરની દક્ષિણ દીશાના જોડા ફીટમાં તહેના ૪૯ અસલખાત અથવા સાધીદોશખાના આરતી કબરો

આવેલી છે, આ બધા સાધીદોશો 'વેઝોલેથુખ' નામના જલાજમાં ખેસીને શેખના દેસ તિલાસના
 ભાગીદાર ખનીને ૧૬૯૪ માં કેપમાં આવી પહોંચ્યા હતાં, આખી વાડની અંદર

બીજા પચાસેક મુસ્લીમોની કબરો આવેલી છે

અંતામ, જવા અને મક્કાસરના સંત શેખ યુસુફ
 ને કેપ ઓફ હોપમાં ૧૬૮૪ માં આવી પહોંચ્યા ૧૬૯૮ ના જે માસની ૨૩ મી તારીખે જીવનથી અળગા થયા
 અને અહિં આરામ લે છે, આ સ્મરણુ ચિન્હ પણર, હાજી સુલેમાન શાહમહંમદ તરફથી
 ૨૨ મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૩ એ સ્થાપવામાં આવ્યા હતા.

એ અરસામા મહેને ખબર મળી કે હાજીમાઇ સ્વર્ગવાસી થયા હતા; આજથી બે વરસની વાત ઉપર એક દિવસે અન્હુમને મસ્જામના એસ્ટ્રીટ સેક્રેટરી મીં હીમદીમકર આગળ સખેદ અફસોસ કાના મહે કહ્યું કે “મગ્દુમ હાજી સુલેમાન પોતાનું પુસ્તક પુર મગેહું જોયા વિના આ સંમાર હોલી આદ્યા બધા.” આ માલખીને મીં હીમદીમકર અખબખીથી મ્દારો મેહેરો દીકવા લાગ્યા ને બોલ્યા “હાજી સુલેમાનખાઈ તો હૈયાલ છે. તમને આ બેટા સમાચાર કેણે આપ્યા ?” આ ખબર સાંભળી મ્દારી ખુશદાલીનો પાર રહ્યો નહિ. મેં તરત મ્દારા મિત્ર હાજી સુલેમાનખાઈ ઉપર ખુશદાલીનો આવેગમા પત્ર લખી જણાવ્યું કે અહિં એમની “બધા પખોરાલ ગાધ” હતી! મહે લખ્યું કે કામનો બોબો હમેશના કરતા વધો હવો, તે છતાં જો એમનું પુસ્તક પુર કરવાની આહેશ હોય તો એમની છઠ્ઠા અનુસાર અવરયા કરવાને મહેને આનંદ થશે.” આ પત્રનો જવાબ લખતા એમણે લખ્યું કે “તમારો પત્ર વાંચી અતિ ધણો ખુશ થયો છું, જેમ એક સુવેના માણસમા પાછો જીવ આવે.”

આજી રીતે સુવેલી ગોઠવણ પશુ પાછી સજીવન ચાઈ ને અમે પુસ્તક પુર કરવાનું કાંઈ પાછું કાંઈમા લીધું. ૭૦ વરસની જુદાવરયા છતાં એક યુવાનને લખવે એવી ઉવટ ને અડપર્થી મરહુમે પોતાની નોધ જે બાકી હતી તે પુરી કરી આપી, ‘ને મ્દારા પર વધી પડેલા કામનાં બોળા તેમજ અવકાશને અલાવે, ‘મેં બાઇ ગુમામહુસેન’ હાજીમદમદ સિવજીને અરજ’ કાઢી’ કે અધુરી રહેલી નોધ ઉપરથી પુસ્તક આકારમા રચવાના કામમા મદદ કરવી. વળી મ્દારા અગા” જિના લખેલાં પ્રકરણોમા પારસી ગુજરાતી ઝાઝી હતી અને છેલ્લા પચીસ વરસમા ખુદ શુદ્ધ ગુજરાતી શૈલીમા પશુ ફેરફારો થયા હતા તેથી આખા પુસ્તકની રીચી તપાસી જવા લેવામાં, પુરક વાચવામા તથા છપાઈનું કામ આટોપવામા પશુ એમની અનુજવી સલાહ તથા મદદ મારી.” બાઇ શુલામહુસેનના પિતા રવ. હાજીમદમદખાઈ મ્દારા પરમ રોડી મિત્ર હતા, તેમને સાહિત્ય ને કલાનો શોખ એમના બેટા શુલામહુસેનને પારસામા મળ્યો છે તેને એ મ્દારા જવાન મિત્રે કેટલી બધો ખિલબો છે, તે તો વીસમી સદી અઠવાલીકના વાચકો તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યના શોખીનોને બરાબર રાજીન છે. આ પુસ્તક રચવામા તથા પ્રગટ કરવામા એ બાઇએ મહેને જે હીમતી મદદ આપી છે તે માટે હું એમનો અહેમાનમદ છું.

અફસોસ ! કે હાજી સુલેમાન પોતાની મુસાફરીનું પુસ્તક સંપૂર્ણ થએલું જોવાને જીવ્યા નહિ. એમની નૈજીનો વિચાર કરીને એઓ દર મેને લખતા કે પુસ્તક જલદી બદાર પડે તેમ કરો. “દીલને દઝસેલી ઓટા”, “જે વરસ સુધીની મ્દારી રખડપટી, આખાદી કે જરખાદી જે કહે તે સખનું આપના હાથમા છે. વધારે તે શું લખુ ? જેમ જલદી થાય તેમ સાઈ !” વળી તા. ૧૬ મી અક્ટોબર ૧૯૨૮ ના દિવસે લખ્યું કે “આપ મહેને દિવાનો દેવા લખો છે કે દુરમ” મળશે. ચિતા રાખજો નહિ ત્રોડેથી પશુ આ કામ પાર ઉતરશેજ પત્ર બ્દાયા, આ દુ-મામાં જન્મળા સોકાને કદી દુરસદ મળે છે કે ? પચીસ વરસો થયા આ કામ મહેવાય છે. આપ એ પુસ્તકના માદરખ ઓ. એ મ્દારો પૂત છે કે જેને આપને વિશ્વાસે હવાલે કરેલો છે”. ફરી ૧૦મી

હિતેચાર ૧૬૨૮ ના પત્રમાં પણ એવીજ કાલુદી સાથે લખ્યું કે “એક મીનીટનો પણ વખત હવે જવો નહીં જ નોંધજો, નહિ તો હું હવે રખડી રહીશ. વધારે શું લખું ? એક મીનીટને પણ હવે નકામી નહિજ જવા દેશો, અને આ કામ પાર પાડો. નહિ તો આ ફરી બીજી કિસ્મત ને ઊભી કમામત, અપમાદ હાકેજ !”

એકવાર ફરીથી લખ્યું કે “બાલા, ફત્તમ, હું આપને મદારો સદમજી હું. હું ૫૦૦૦ માસિક દુર પડેશો, સાચાર, શું કરી ચઢું ? વધારે શું લખું ?” એમ પ્રસત્ત મારે એમનો આમક ઉત્તરોત્તર વધતો જતો હતો. એમની ઉત્તેજનીથી જેટલો જની યોગે એટલી ઉતાવળ અને ફાધી. એમને અર્પણ પત્રિકા પ્રસ્તાવના તથા ચરમ્પાતના કેટલાંક પ્રકરણોના જાપેલાં ફરમા મોકલી આપ્યા. ૪૦૦ પાના પુરા જપાયાં, થોડાંજ બાકી હતા. મદારી પ્રથકાલી વધતી જતી હતી કે અંતે મદારા પ્રિય મિત્રને હું સંતોષી ચડીશ ને દીલ પ્રુથ ચાપ એવી રીતે રચાયેલું મોઢક સચિત્ર પ્રસત્ત એમના હાથમાં મેલવાનો વખત હવે દુર નથી. તા. ૨૬ મી જુન ૧૬૨૬ ને દિવસે મરહુમે પ્રસ્તાવના વાંચી સાલ સાલીથી ચોતાના હસ્તાક્ષરથી તેમાં મારે લગતા વાક્યો ઉમેરીને લખાણ મારે ચોતાની પ્રસંસા જલ્દેર કરી તે પાછું મોકલાવી આપ્યું. જે વાંચી મને હારે સંતોષ થયો. પણ નિર્દય કળને દયા ન આવી, એમનો પત્ર મને મળ્યા પછી મોઢાજ દિવસ બાદ તારથી ચમગીનીના સમાચાર ફરી વળ્યા. મદારા મરહુમ મિત્ર જેઓ છેલ્લી થકી સુધી સારી તંદોસ્તી જોમવતા હતા, જેમની ઉલટ ને વ્યવસ્થા મનસકિત તે અવિરલ ઉત્સાહ એમના પત્રોમાં તરી આવતા જે નોંધને હું આદિન કરતો, તેમની અણધારી વક્ષાતોના તાર આવવાથી જે દિલગીરીનો આંબો મને તેમજ મુલામકુસેબનામને લાગ્યો તેના પ્રિય વાચક, તમે જપાલ આપવાને આ હલમ સમર્થવાન નથી.

થોડા દિવસ રહીને મદારા હાથમાં એમનો તા. ૭ મી આગસ્ટ ૧૬૨૬ નો લખેલો-પત્ર આવી પડ્યો. જે એમના અમાનક અવસાન પહેલાં, ફક્ત બે જ દિવસ અગાઉ લખાયેલો હતો. જેમાં મુજરાતી પ્રસત્તના ઉમેજ તરજુમાનું કામ હાથમાં લેવા મારે મને આમક કરવામાં આજ્ઞો હતો. આરોસ કેવી ઉલટ અને ઉમેદ સાથે લખે સફળત, કુટુંબને, રતેલ સંબંધીઓને શોકમાં કુમેલા મુકી ચાલ્યા ગયા ! એમના એ પત્રમાં નીચલા શબ્દો વાંચીને મારું જીમર ચાક ચર્ધ ગયું. “હવે આપે ઉમેજ લખાણ હાથમાં લીધું હશે જ. આપ લગો છો કે બીજી રોકાણો કમી થતી નથી. આ દુન્યામાં આપ ખાતરીથી માનજો કે રોકાણો વધતી જશે. મેં આપને હારોસે અને આપે લખેલું કે “તમારી બધા પંજોરાર્થ ગઈ છે” એવી મને જીવ આવેશ અને આપને સેજો લખવાનો શોખ છે તેથી હું પ્રુથી થયે. આંહ મારા છોકરાઓ સંપણાં ઉમેજમાં જ લખે, લાંચે અને ચોરો છે, એટલે અમેજી જરૂરું છે. આપ વગર કીલે થર ફરી દેવું જ નોંધજો.”

જે એમના કુટુંબની આહેલ દશી તે ઉમેજ લખાણ પણ બહાર પડ્યો. તેટલામાં જખમા. પમા જમરે આ પ્રસત્ત મુજરાતી સાહિત્યના શૈખીનેની કચુરમાં રજી કરે-હું. એમના પત્રોમાંથી

૨૬ ઉપર ને ઉતારા કીધા છે તે ઉપરથી એવામાં આવશે કે મરદુમ મુસાફર હાજી સુલેમાન એને પ્રગટ કરવા કેટલા બધા આતુર હતા. એ આતુરતા નામ કાઢવા કે પૈસા કમાવવા માટે ન હતી પણ પોતે ને કાંઈ દીઠું તે ઉપરથી ને સારે ખેંચી ચકવા, તેથી ઇસ્લામી જનતા કાંઈ નવું બની શકે ને ફાયદો ઉઠાવે તેમજ ગરવી ગુજરાતના સાહિત્યમાં પોતાનો અદના હિસ્સો આપવાનો જ એમનો હેતુ હતો.

ત્યારે સન ૧૯૦૭ માં ૨૬ એમની મુસાફરીનો 'નોંધ' લાંચવા માટે ત્યારે એશિયામાં ક્યાં ક્યાં ને કેટલી બધી મુસ્લિમોનાની વસ્તી છે તેની હકીકત મળી ત્યારે હું વિચાર કરતો કે પંદરાઈ હાંતેલાસ તથા ભુગોળનો અભ્યાસ છતાં ઘણી હકીકતોની મને જરાયે ખબર નહોતી કે ઇસ્લામી ધર્મ પાળનાર પ્રજાઓ એશિયા ખંડમાં એટલી બધી છે તે પણ પોતાના પાંડોશી ઇસ્લામી ભાષા-ઓથી વિખુટી પડી એક એકની હરતી વિશે વાંચી હતી નહિ. તે વેળા ૨૬ને વિચાર આવ્યો કે એ સખળા વિખુટી પડેલી પ્રજા ને પોતાનું પાસુ બદલી એકની યજ્ઞ જગ તે તમામ એશિયામાં ઇસ્લામી ખબર ફરકતી થવાનો વખત દુર હતો નહિ ! તે પછી વરસો વહી ગયા છે, ને અત્યંત કુલ કુખમાં નવું ચેતન ફેલાઈ રહ્યું છે ત્યાં ઇસ્લામીઓ પણ પોતાનો હિસ્સો ચુકવવા, પાર્શ્વિક તેમ જ રાજદારી બાબતોમાં પણ જગત થયાં છે, ઇસ્લામીઓને લગતા, તેમજ તેમના પ્રાચિન ઔરખત બાન કસવતો કેટલાક અપવનવા વિષયો ઉપર આ પુસ્તક ઘણું અગત્યનું પાડશે તેમાં શક નથી.

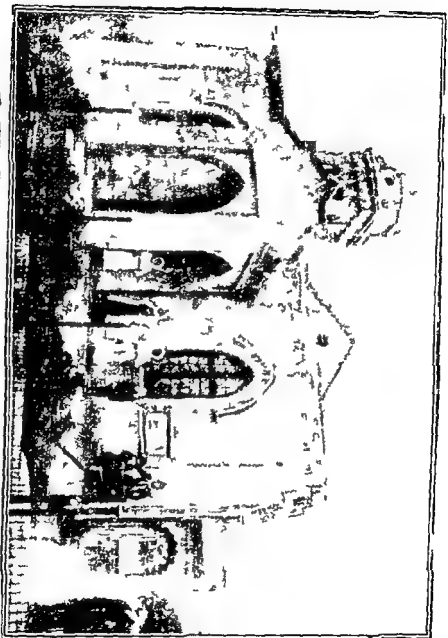
આ પુસ્તક છાપવાનો આટલો પ્રતિષ્ઠાસ રજુ કર્યો બાદ પૃથ્વીની પ્રશિક્ષણ પાત્રી એમની ખીજી મુસાફરીની કેંક વિગતો ઉપર ખ્યાન ખેંચુ તે પહેલાં એમનાં જીવનનું કુંક જતાંત રજુ કરવાની જરૂર છે.

શરવાર તા. ૨૭ મી જુન ૧૮૫૯ નો દિવસ કાઠીઆબના ગરીબાં ધીરાજી ગામ માટે તથા જમાનાની ગિરદેશથી નગીમાં આવેલાં એક ખાનદાની મેમણ કુટુંબ માટે કહો, કે તમામ મેમણ કામ માટે કહો કે હિંદની ઇસ્લામી આશ્રમ માટે કહો, એક ભાગ્યવાળી દિવસ હતો. એ મુખ્યારેક દિવસે રહવારના એ વાગે એ ગામમાં એક બાળકનો જન્મ થયો જેણે ધીરાજીને જ નહિ પણ આખા હિંદને સમગ્ર બનાવે એવી નામના મુસાફરી અને વેપારવલ્લુખમાં મેળવી. ને આફ્રિકામાં વસ્તી હિંદી પ્રજાને સમર્થ બનાવે એવી સખાવતો કીધી. દિંદ માતાનો આ સખત તે મરદુમ હાજી સુલેમાનભાઈ હતા.

એમના પિતાશ્રી-શાહમહમદ જીયા કાપડનો ધંધો કરતા હતા. તેમાં ખોટ આવવાથી દુર દેશાવર નસીબ અજમાવવા માટે તે આફ્રિકા ગયા ત્યારે હજીજી સુલેમાનની ઉંમર ફક્ત ૧૧ વર્સની હતી. પિતાશ્રીના મરણ પછી ચોટીક રહી સહી દોલત હતી તે પણ કર્મમાં ધસકાઈ ગઈ. માતાએ પંદર વરસ થયાં ત્યાં લગી જેમ તેમ બણાવ્યો. પછી એક વેપારીની કુકને નામુ લામુ લાખવા એસાડોયે તે વેપારીએ એમની સાથે સખતાઈથી કામ લેવા માંડ્યું તેથી નોકરી છોડી છુટક ધંધો કરવાની સરખાત કરી તેમાં રહેલાઈથી ગુજારો થાય તેમ નહિ લામવાથી દેશાવર જઈ કમાણી કરવાનો વિચાર રજુયો. આ વેળાએ હાજી સુલેમાનની ૨૧ વર્સની વય હતી. તે આશ્રામાં એમના માતૃશ્રીના અવસાન પછી એમને જીવન અકાઈ લામવા માંડ્યું. ૨૨માં વર્સની સરખાતમાં દોઢ

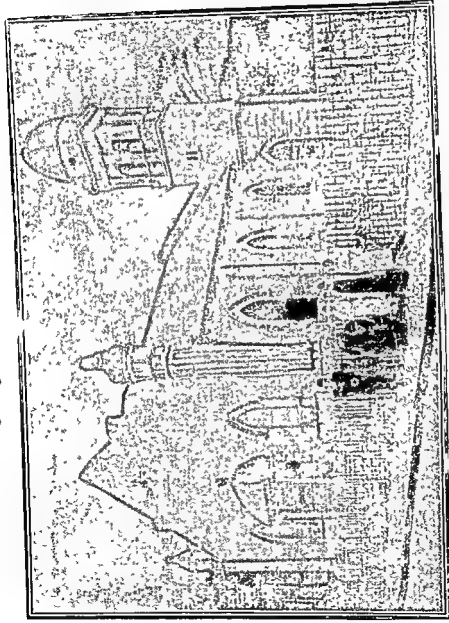
વરસના એક બાળક આહમદ ને પત્નીને ધોરાજી છોડીને જળણપોર માં કલકત્તે ગયાઃ. ત્યાંથી રંચુન ગયા. આમ ભટકતાં ભટકતાં ૧૮૮૩ સાલમાં કેપટાઉન (દક્ષિણ આફ્રિકા) ગયાઃ છુટક કામ હાથ લાગી જવાથી ચાર વરસ કેપટાઉનમાં પસાર કરીને પાછા વતન ધોરાજી આવ્યા. ત્યાંથી બાળક આહમદ અને પત્નીને લઇ કેપટાઉન જવા ઉપડ્યા. કેપટાઉનમાં નસીંગે ચારી આપવાથી ઠીક કમાયા અને મકકે હજજ કરવા જવાનો વિચાર કર્યો. સાથેસાથ ફાવે તો મિસર સિરિયા અને શામ દેશ જોઇ આવવાનો ઇરાદો રાખ્યો. તે માટે પહેલાં જંગવાર ગયા; આ મુસાફરી પછી એમના ફિલમાં આખી પૃથ્વી ખુંદી વળવાની તમન્ના નળી ને ૧૮૮૭ થી ૧૮૯૫ સુધી આફ્રિકા, અરબસ્તાન, મિસર, સિરિયા, જેક્સલમ, તુર્કી ફરી આવ્યા. પછી ખીજે ફેરે એસ્ટ્રેલીયા-મેલબોર્ન ગયા. ત્યાંથી ઝીલેન્ડ ને અન્યથાની ભૂમિ રજાયા છે ત્યાં ગંધકના કુવારા, ગરમ પાણીના સરોવરો, ખર્ચની નદીઓ જોઇ સિડની ગયા ત્યાંના અન્યથા ગુફાઓ જોઇ ન્યુ-ગીઆના જાવા, સિમપોર, યધ ચિન ગયા. ચીનમાં તો ખુલ્લે ખુલ્લે ફરી વળ્યા. ચિનનું પાટનગર પેકીંગ જોયું. હાંગકાંગ જોયું. ત્યાંનું જગતવાસી વસ્તી માટે જળણનું શહેર શાહેંગાઈ જોયું. ત્યાંથી ઉગતા સૂર્યના દેશ જોવા જાપાન ગયા. ત્યાં એસાકા, ટોક્યો, હોનોલુલુ વિગેરે જોઇ સનફ્રાન્સિસ્કો જઇ મેર્સન લોકોના મુલકમાં કદમ લંબાવ્યાં. ત્યાં નીકળતા સરોવરો, સોઠાવોટરના ધોરા, દેવતાઓના બાગ, તેમજ કુદરતી પાથરના વાજાંની ગુફા નિહાળી, અમેરીકા ગયા. ચિકાગો જોયુંઃ ત્યાં અનેક શહેરોમાં ફરી સોના ને કોલસાના પડકો જોયા. પછી મેમથોકેવ તરફ વળ્યાં ત્યાંથી ન્યુયોર્ક તરફ કુચ કરી નાથગરાનો જંગમશહેર ધોધ જોયો. પછી એટલાન્ટિક મહાસાગર પાર કરી હોલેન્ડ તથા બ્રેસલયમ ગયા. ત્યાંથી વળતા મદાન નેપોલીઅનનાં જંગમાં મશહૂર થમલ્લ વોટરલુનું મેદાન જોયું. ત્યાંથી ફ્રાન્સ યધ જર્મની ગયા. ત્યાંથી ડેન્માર્ક, નોર્વે સ્વીડન યધ સુરોપીઅન રૂશિયા ફરી વળ્યા; વચ્ચે પોલેન્ડ જોયું ને આસ્ટ્રીયા હુંગેરી તરફ વળ્યા. ત્યાંથી સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ, ઇટલી, સ્પેન યધ ફ્રાન્સ યધ ઇંગ્લેન્ડ તરફ વળ્યા, અને ત્યાંથી પાછા માઉન્ટિ હિંદ આવ્યા. ફરી ત્રીજી સફર યુ.એસ. થી મરકતની કરી. ત્યાંથી બસરા, અમુશ-હેર યધ તાઇમીસ પાર કરી બંગદાદ ગયા. ત્યાંથી મોસલ યધ નિર્નાવેલ ગયા. આખું ઇરાન ફરી શોખ સાઅદી તેમજ એમર ખાયામની કથના દર્શન કર્યા, તેમજ બેલીકોનના અતિ પુરાતન ખડિઓ ખુંદી વળ્યા. પાછા હિંદ આવી મુંબઈથી અમદાવાદ, ઇંદોર, અંજમેર, કરાચી, કોનપુર યધને જાજપોર, બનારસ, અમરતસર, દિલ્લી એમ કાશમીરથી કન્યાકુમારી યધને કલકત્તા ફરી મદ્રાસ સિલોન આવી ન્હાના મ્હોટા શહેરોમાં-ભટકી આખું હિંદ ખુંદી વળ્યા. ને પાછા કેપટાઉન ગયા. આ સઘળી મુસાફરીનું એક પુસ્તક પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા સન ૧૮૯૫ માં બહાર પાડયું. એની કૌમત રૂ. ૪ હોવા છતાં પાંચ વરસમાં બધી પ્રતો ચપોચપ ખપી ગઈ. એમને પુસ્તકમાંથી નફા કરવો હતો નહિ માટે સઘળી આવક અંજુમને ઇસલામને સપુરદ યધ.

હવે એમણે પોતાનું ગિત ધંધા યાજી રોકયું. પછી આઠ વરસ પાછી બાકીની અડધી કન્યા ફરી વળવાની લગ્નની લાગી; આ વખતે સાત બાળકો અને ત્રેમાળ પત્નીની રનેહભરી હાલ છોડી એમનું મન રખપટ્ટી કરવા તૈયાર નહોતું. પણ પવિત્ર પયગમ્બર હજરત મહમદ સાહેબની

(સ્થાપક : હાલ સુલેમાન શાહમહંમદ)

બહેનો ખોલો નામનાર બેનગલા પાસથા બેનગા રાજમાલિકને શુભ દિને તા. ૨૨ મી જુન ૧૯૧૧ ના દિવસે કેપટાલિના મેયર સર ફેડરીક સ્પીય ફ્રે, જે પી જો નાખો દતો

મરજીદ-અલ-બીચાલ

જેટો પાંચે નામદાર ચહેનશાહ પાંચમા જોડેના રાખાલિયેને શુભ દિને તા. ૨૨ મી જુન ૧૯૧૧ ને.
દિને કેપના સીવીલ કમીશનર કમલુ જોડેને કોલાસ જોડેનાયર, જે. પી. એ નાંખ્યો હતો.

હુદીસ " દાન મેળવ્યા મથો અગર તે મિનમા હોય " સમીને ઇસ્લામી બાદશાહોના લાભ ખાતર ઓશિયાના ઇસ્લામી મુલકોમાં રખડપટ્ટી શરૂ કરી ને દુનિયાની ઇસ્લામી પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવાનો વિચાર કર્યો. સન ૧૬૦૨ માં મુસાફરીએ નીકળી બે રખડ શરૂ કરી તેના પરિણામરૂપે આ " ઉત્તરરુદુવધી ખારડુમ "નું પુસ્તક વાચકોની સેવામાં રજૂ કરવાની એમની આહેસ હતી તે અનેક દોહાઓ પછી આજે લગભગ પાંચ સદી પછી પણ રોજની જોવા પામ્યું છે એટલું પણ ગનીમત છે.

મારા માનવંત મિત્ર હાજી મુલેમાન ધર્મના બંધા હતા. ઇસ્લામીઓ અને સુન્દાતી વાચક હિંદુ બાદશાહોને કાંઈક જ્ઞાન આપવા, કાંઈક રસો બતાવવાની હોવાથી એમણે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવાનું માંધે લીધું હતું. વળી પોતે કુદરતને જોના ખરા સ્વરૂપમાં અનેક અત્યવજીઓ સાથે નિરખવાને પણ આગ્રહ હતા. તેમજ તે વખતે પોતાના ઇસ્લામી ખીરાદરોનું આ જમતમાં કેટલું રચાન હતું એ પણ નિહાળવા યોગ્યતા હતા. પરિણામમાં એમણે જોયું કે ઇસ્લામની પુરાતન જાહેરાતોથી પછી ઇસ્લામીઓ દુનિયાને ખુલ્લું ખુલ્લું કરી વળ્યા હતા. દુનિયામાં એક મુલક પણ એવા નથી કે જેમાં પાક અસ્થાઈને માનનાર સુન્નિમ નહિ હોય. એ વિષે વધુ હકીકત આ પુસ્તકને ૮૫ મે પાને વાચકને મળી શકશે.

આગળના જમાનામાં વીર ને પુરુષાર્થી પુરુષો પાસે દુનિયાની રાજવસતીમાં કાઠા ખાવાના બેઠક ને રમકડાં સમાન હતી. મહાન સિંહદર પછી દુનિયાને છતનાર અબ્બેસ પુરુષો પાકયા હોય તો તેમાં સૌથી વધારે કાળો પણ ઇસ્લામ ધર્મ પાળનારાઓ તરફ જ આવે છે. એમ એમણે પોતાની રખડપટ્ટી ઇસ્લામ જોયું. મહાન યૌગીજમાન, તૈમુર, સુલતાન મહમદ ફોતેહ પછી વીરશત્રુર્ધ્વ સુલતાનોની હારમાળાથી ટુકે ઇતિહાસ બળકળી રહ્યો છે. એ વિષે ઇતિહાસ પ્રેમી હાજીબાદશાહ અતિ રસિક હકીકત દર્શાવી છે. આવાં દરેક ઇતિહાસીક મથક કરી આવનાર અને મહાન વિજેતાઓની તેમ જ સુશી સંતોની પવિત્ર કબરના દર્શન કરનારા મહારા મિત્ર હાજીબાદશાહ ખરેખર નસીમવંત કહેવાય. ઇસ્લામના પાક નગર છુખારા તરફ વળતા વેરાન પડેલી જમીનમાં કુખીરની મુખાકાત હોતા એક વધોત્ત્વ ઇસ્લામી આલિમ સાથે એમને જે વાત થઈ હતી તે તે વખતની ઇસ્લામી હાલત સચોટ રીતે ખુલી પાડે છે. એ વિગેની હકીકત આ પુસ્તકને ૧૬૮ મે પાને વાચતા જણાશે. હાજી મુલેમાને સવાલ કીધો કે " જો પીરમદ, તું એટલું તો બોલ કે હાલમાં મુસલમાનોમાં ઈશ્મ કેવો અને કેટલો છે ? " તે જ્ઞાન વૃદ્ધ પુરુષે મોઢમમાં સચોટ જવાબ વાળ્યો કે આજે રદવારે મેં તને સુલતાન મુરાદલીકના મહેસાની ખાલી પડેલી ઓરહીઓ પાસેથી એક પછી એક ઓરહી તપાસી નિરંતે જ ચહેરે પાડે કરતો જોયો. બસ ! આમાં તારા સવાલનો જવાબ મળી રહે છે "

કુદરતની નીશામાં તેમજ ઇતિહાસીક ખંડિયરો પાસે જવાબમાં બોધક વાતાવરણમાંથી મારા મિત્રે અનેક મર્મસ્પર્શી સત્યો જીલ્યા હતા. ઇસ્લામના દર્દથી એમનું અંતર સદાયે દાગવું હતું. તેથી એમણે ગયા વરસે જ એક મરજીદ પચાવન હજાર રૂપિયે ખરીદી લઇને વક્ર કરી હતી. એ મરજીદ ખરીદતી વેળાની આપણા દીનનાર મિત્રની ઇસ્લામ સેવા ખરે જ અલ્પભોષ ગણાશે. એ મરજીદ એક યદુદી પાસે મારજેજ હતી, તેના વ્યાજ સુદાનો રકમ તેના કાર્યકર્તાઓ નહિ બરી ચકવાથી

એ યદ્દીએ લીસામ કરવા કહ્યું હતું ને એક સીનેમા કંપની તેને નાટક થીએટર તરીકે ખરીદી સેવા તપ-
પાપડ હતી. બે ખરેખર આમ થાત તો ઇસ્લામીઓને માથે સહનું કલંક રહી જાત. એવા કટોકટીના
વખતે આ મંરજીદ ખરીદી લઈ કુલ ઇસ્લામી આલમ પર અહેદ્યાન કરવાની અશ્વમેલ તક જીતી ગયા
હતા. આફ્રિકાના યુવાનેને કેળવણી આપવા માટે મુનીયન સરકાર તરફથી અનેક પ્રકારની કનડમત
હોવાની વાત એમણે કેરોની મુસાફરીના પ્રકરણોમાં રજૂ કરી છે એ માટે પણ એ બધા
હાતિમ દિલના આદ વખત જતાં પોતાથી બનતું બટતું કરવાને યુક્તિ નહિ. કેળવણીનો પ્રમાર
ધણી જ હોવાથી અને ધણ જ જુરસાથી એમણે કયો છે. મુખ્ય ઇલાકાની ટેલેકોમ યાજાઓમાં
તહેમના તરફથી ઇનામો તથા સ્કોલરશીપ આપાય છે. એમણે આ કેળવણી માટે પણ ખરાં
દીસની હાજ બતાવી છે. કેપટાઉનની નજીકમાં કેમેરોન્-ટ ઉપર એમણે એક મરજીદ ઉપરાંત
એક મદ્રસા તૈયાર કરાવી છે તેમ જ આગળ જતાં એમણે પોતાના નામની એક સુદર એકેડમી
રચાવી જેથી એ સંસ્થા હિંદીભાષાઓના બાલ-બાલિકાઓને કેળવણી આપવામાં દરેક પ્રકારની
મદદ કરે તેમ જ આ એકેડમીથી હિંદી સુધકાને અનેક પ્રકારે લાભો મળ્યા જ કરે એવી કુન્હે બરી
વ્યવસ્થાથી એ સંધનું કામ થી હોજી સુલેમાન શાહમહમદ એકેડમી ટ્રસ્ટ ને સોંપવામાં આવ્યું છે.

મુસાફરી દરમિયાન પુરાતન ખેડિયેરો જોઈ, એના લખ્ય જૂતકાળ અને આજના વિનાશ તરફ
જોઈ એમના આત્માને ખુબ લાગી આવતું. તેથી સેન્ટ્રલ એસિયામાં જોવાલા કેટલાંક ખેડિયેરોનું
ફરીવાર સમારકામ કરાવીને જીર્ણોદ્ધાર કરવાનું એમનું મન અઠ આવ્યું હતું. સૈન શોખયુસાફની કરામત
અશુલ્કવા તેથી લગભગ એક લાખ રૂપિયા ખર્ચાં હતા. ને બીજા બે લાખ રૂપિયા ખર્ચાં બે
નવી મેરજીદો તેમજ એક હોસ્પિટલની વ્યવસ્થા કરી હતી. તેમ જ ઇતિહાસ શોધખોળના
વિષયમાં પ્રવિણતા મેળવનાર વિદ્વાર્થીઓને એમની તરફથી સ્કોલરશીપ મળતી. તેમજ કેટલીકવાર
આદિ પણ એનાયત કરતા. તે માટે મુખ્યદની અન્જુમન ઇસ્લામને રૂપિયા દસ હજારની રકમ
સમૂહ કરી છે. તેમજ અમદાવાદની ગુજરાત વનિકીયલર સોસાયટીને સંસાર સુધારાનું કામ આગળ
વધારવાને છ હજાર રૂપિયા તેમજ ધોરાજીની અન્જુમનને ઓ કેળવણી માટે પોતાનું આપીકું
મકાન આપ્યું હતું. આ સ્કોલરશીપ અને આદો આપવાની વ્યવસ્થા નીચેની સંસ્થાઓને સોંપી છે.

૧. અન્જુમને ઇસ્લામ, મુખ્ય

૨. ગુજરાત વનિકીયલર સોસાયટી, અમદાવાદ.

૩. અન્જુમને ઇસ્લામ, ધોરાજી

તેમ જ કેપટાઉનનાં સહિય આફ્રિકન મ્યુઝીયમને પુરાતન સિંકાઓનો એક સારો જોવા
સંગ્રહ તથા એકસો પૌન્ડ રજર્જિંગ બેટ આપ્યા છે. જેથી એના બાળમાંથી આ સંગ્રહમાં
ઉમેરો થતો જ રહે.

જમતના ઇતિહાસનો એમણે બારીક અભ્યાસ કર્યો હતો. પશ્ચિમના અભ્યાસકો હજી સુધી
આપણા પૂર્વના ઇતિહાસમાં અનેક શોધખોળ કરતાં આવ્યા છે. પણ આપણા ઇતિહાસકારો

પેતાના આજ્ઞા પચાસ અનુયાયીઓ મરિન નેખ યુમુન્નુ આનમન

૦૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦ ૦ ૦૦૦

એ બાબતમાં હજી જરાએ ઉત્સાહ લેતા મયાં નથી; તેથી હાજીબાઈએ આ પુસ્તકમાં ખંડિયેરાની અસમ્મત લેવા દુકમાં પણ ખંડિયેરા વિષેની ઇતિહાસીક વાતો ઉમેરવાની તક લીધી છે; ને બાકુમાં આવેલા એક પુરાતન હિંદુ મંદીરની વધુ તપાસ લેવા હિંદ તરફથી કેટલાક ઇતિહાસ પ્રેમીઓને મોકલવા હિંદુ ધર્માત્માને આ પુસ્તકને ૨૨૬ મે પાને આગ્રહ પણ કર્યો છે. જેથી હિંદુબાઈએ આગળ બાકુમાં ક્યારે વસ્તા હતા, તેની સત્તાવાર શોધ ને નવી હકીકત મળી શકે.

પુરાતન સંસ્કૃતીની બધા એમણે તેમની સુસાદરી દરમ્યાન ટેર ટેર દીડી. બન્ને ઘણે ઠેકાણે પુરાતન સંસ્કૃતી એક નહિ તો બીજી રીતે આજે પણ જગતના માનવીઓના હૃદય ઉપર રાજ કરી રહેલી એ જોઇ શક્યા હતા. ધર્મના મહાન સ્થાપકો હજરત અહમદ (સલા) હજરત સુસા નખી અશો જરથોસ્ત, મહાત્મા ઐતેમખુદ, તેમજ ઝીઝસ ક્રીષ્ટ, સર્વ પૂર્વમાં જન્મ્યા હતા. જેમ દુન્યાને ન્યારે ન્યારે ફરની જર પડે છે ત્યારે પરવરદેગાર પોતાના નુરને તણ્યો એશિયામાંથી જ પ્રગટાવી દુન્યામાં મોકલે છે, જેની રૌશની અંધકારમાં આધકતા ધર્મસાને રાહતુમાંથી થઇ પડવાને જગતભરમાં ફેલાઇ જાય છે, તેમજ બીજા મહાન ખજોળવેતા તથા સુપ્રીયો અને મહાન તત્વેતાઓ થઇ ગયા છે તેઓ તેમજ કવિઓ જેઓ પોતાની ફિલજાં કરતી વાણીથી ફિલચક્ર સંગીત ભારકત જગતને અનન્ત ને અણખોલ લેટ આપી ચલા છે તેમને પણ પૂર્વમાં ઉદય થયો હતો. જલાલુદ્દિનરૂમી, ફરીફુદીન અતાર જામી, નિઝામી, શેખ સલી, મહાન શાપર ફિરફુશી ને અબુઅલીસીની, હાફીઝ એમરખ્યામ વિગેરે જે નામાંકીત ધર્મી શાયરોએ દુન્યાને હર્ષીત કરી મેહની લગાડી તેવા શાયરો અને એલીયાઓની પાક કબરના ફર્શ કરી તે ઉપરના શુલાઓ ને હરીમાળા જેવાને મરહુમ સુસાદર ખરેજ નસીખવેલ થયા હતા. એથી ઇતિહાસીક મથકોને આગ્રહ કરવાનો, બોળી કાઢવાનો ને જાળવવાનો ધર્મ પ્રેમનો જીરસો એમનામાં પ્રગટ્યો હતો. ફાખલા તરફ પવિત્ર સંત શેખ સુસુની વેરાન પડેલી કબરને આગ્રહ કરવાનું મહા પૂન્યશાળી કાર્ય કરવા એમને આત્મા પ્રેર્યો હતો. શેખ સુસુકે એક એશિયા અદલાહ હતો. જવા ફેશમાંથી એમને ફેશ નિકાલ કરવામાં આબ્યાથી ઇસ્લામને પવિત્ર સંદેશ લઇ એ મહાત્મા પોતાના અનુયાયીઓ સાથે એક વ્હાલુમાં બેસી આફ્રિકાના સ્ટેસનબોસ પ્રજાઓમાં એસ્ટેનદીના કીનારે સન ૧૬૫૯ ના મે મહીનાની ૨૩ થી તારીખે આવી પહોંચ્યા. મરહુમ હાજીબાઈએ એ વેરાન પડેલી કબરોને ઇતિહાસ જાણવા માટે સાહિય આફ્રિકાને ઇતિહાસ તપાસી જોયો. તો ૧૬૫૨ થી ૧૭૮૫ સુધી ૩૫ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની રાજ્ય કરતી હતી તે કાળમાં તે દરમ્યાન જે એક ઇતિહાસ લખાયો હતો તે ઇતિહાસમાંથી એલીયા શેખ સુસુકો ઇતિહાસ શોધી કાઢ્યો : થણી ગાદીક તપાસ પછી અંતે જમ્મું કે શેખ સુસુકે “વોલજુમ” નામક વ્હાલુમાં બેસીને પોતાના ૪૯ મુરદો સાથે કેમને કિનારે આવી પહોંચ્યા હતા ત્યાં એસ્ટેનદીના મુખ આગળ પોતાના અનુયાયીઓ તેમજ તેમનાં બેરી છોકરાંઓ સહિત વસવાટ કર્યો. કહેવાય છે કે એમના ચાર મુખ્ય અનુયાયીઓને શેખની કબરની નેઝત્ય દિશામાં દરનાવવામાં આવ્યા હતા. આ ચાર અસહબો (સાથીઓ)ની કબરો બાબુમાં ૨૪x૨૬ ફીટની વાડ કરાવી છે. તેમજ એમણે શેખ સુસુકની કબરવાળી બધી જમીન ખરીદી લીધી અને તેની ઉપર સમારકામ ચલાવીને સુંદર

કરામત (મકબરો) ચણાવેલ છે તેમજ આ સવળ કામ “ પી હાલ સુલેમાન કરામત દસ્ત ” ને ૧૯૦૯ની જાન્યુઆરીની ૨૫ મી તારીખે સંપૂર્ણ કરાવી સોંપ્યું છે.

કેપટાઉનમાં ૨૨ મી જુન ૧૯૧૧ ના દિને નામદાર શહેનશાહ જ્યોર્જ પાંચમાના રાજ્યા-લિષેકની ક્રિયાના મુબારક દીને જયજળ અને ફાતેહના મદ્રેસા ને રજુકરો પાપો નાખવાની ક્રિયા પહેલા મરજહમાં ખેંદગી કરવામાં આવી હતી તે પછી કેપટાઉનના મેયર સર ફ્રેડરીક રિમ્મે પાપો નાખવાની ક્રિયા કરી હતી. અને તેજ દિવસે હાલ સુલેમાન જમિયા (મરજહ) નો પાપો નાખવાનું શુભ મુહૂર્ત ત્યાંના કમીસનર મી. વિલીયમ એલ્ફ્રેડ કોલાર્ડના હસ્તે લખ હતી.

આજે એમના કુટુંબીઓ કેપટાઉન સાથે આફ્રિકામાં જાયુકરો વસવાટ કરી રહ્યા છે. સન ૧૯૦૩ પછી હાલબાદ મુંબઈ પાછા આવ્યા નથી. આજે ૨૭ વરસ થયા છતાં મહારા એ મરજુમ મિત્રનેા ચહેરા ૧૯૦૩ માં મહારાથી ખુશખુશદાલ છુટાં પડ્યાં તેવાજ મારી કલ્પનામાં તાજે છે. એમના પહેલા લગ્ન ધીરાજમાં થયાં હતા. ૧૮૮૦ માં એમને ત્યાં પહેલો પુત્ર જન્મ્યો તેનું નામ આદમદ પાડ્યું. એ એમના પહેલાં બેળાનું બાળક મુસાફરી દરમ્યાનજ કેવા કણ સંજોગમાં એમનાથી વિખુટો પડી ૨૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૭ માં જલીમ મૌતને શરણ થયો હતો તેની કણ રસિક હકીકત પૃથ્વીની અદક્ષિણના પહેલાં બાજમાં એમણે લખી છે. આવી રીતે મહારા એ વ્યોશ્વ મિત્રને દુન્યામાં અનેક લીલી મુઠ્ઠી જોવાનો પ્રસંગો પણ વિધા હતા ખરા.

કેપટાઉનમાં એમણે ખીજવાર લગ્ન કર્યાં, એથી એમને અગ્રીવાર સંતાનો થયાં, હેમાંના પાંચ ગુજર પામ્યા અને આજે ત્રીજે જણાવેલા છ સંતાનો હયાત છે:

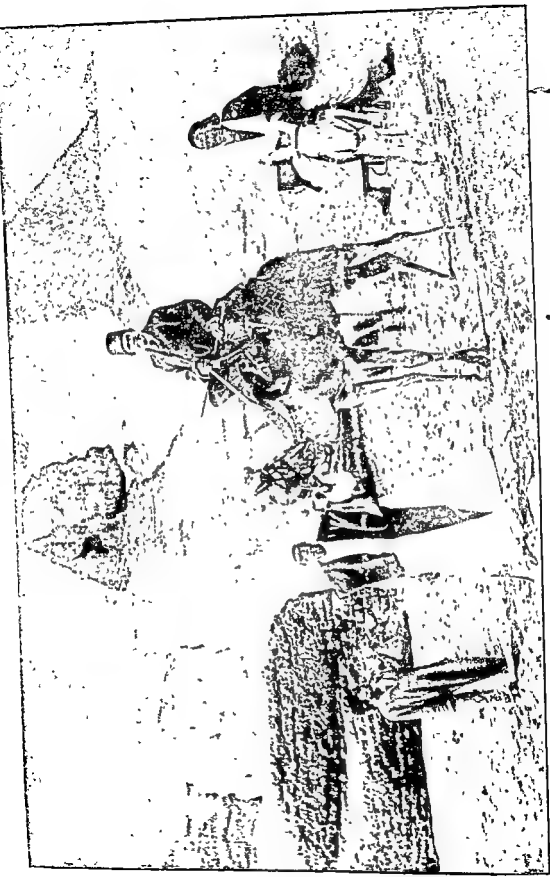
- ૧ શુક્રે હાલ સુલેમાન જે ૧૮૯૩ ના માર્ચ મહીનાની ૧૮ મી તારીખના જન્મ્યો ને વૈદક ઉષોગ ધંધો લેવા બાજદ માન સંપાદન કરવા ૧૯૦૮ માં ઈંગ્લેન્ડ ગયો હતો.
- ૨ મરીયમ હાલસુલેમાન જેણીનો જન્મ ૧૮૯૬ ની ૮ મી માર્ચના દિવસે થયો હતો.
- ૩ અમીના હાલસુલેમાન જેણી કેપટાઉનમાં ૧૮૯૮ ના જુનની પાંચમી તારીખના શુક્રવારે જન્મી હતી.
- ૪ ખદીજા હાલસુલેમાન જેણીનો જન્મ ૧૮૯૯ ના સપ્ટેમ્બર માસની ૨૪ મી રવીવારને દિવસે થયો હતો.

૫ ઉમર હાલસુલેમાન જે જાનેવારી ૧૯૦૫ ની ૮ મી તારીખના દિવસે જન્મ્યો.

૬ સર્વથી નાની બેટી આમશા હાલસુલેમાન જે ૧૯૦૬ ના ૧૨ મી મેના દિવસે જન્મ્યો છે.

પોતાની મુસાફરી દરમ્યાન દેશ પરદેશમાં વસ્તા હિંદી બાઇઓના કુસંપ માટે એમને ખુબ લાગી આવતું, અરબી સમુદ્ર પાર કરતાં હિંદીઓ કુસંપના પોટકાને દરીયામાં ફેંકી નહિ દેતા પોતાના વડવાઓની કોઈ કિમતી ચીરાસ હોય તેમ સંભાળીને સાંચેજ લેતાં જમ જાળવી રાખે છે, એ વિષે આ પુસ્તકમાં કેટલીક હકીકત વાંચકોને મળશે.

મહારા પંદમ મિત્ર હાલબાદએ જેટલું જોયું તેટલાં ઉપરથી પોતાનું જીવન સુંદર સત્ કાર્યોમાં વિતાડ્યું એ ઉપરથી વાચક ઘટતો બોલ મેળવે એજ હિજા છે.

મિસરની પ્રાચિન પિરામીડઃ અહેરામે ગીઆ પાસે આ પુસ્તકના લેખક હાજી મુલેમાન ચાહ મહુમદ ઉંટ ઉપર.

પૃથ્વિની પ્રદક્ષિણા

ભાગ બીજો

ઉત્તર ધ્રુવથી ખારટુમ

પ્રકરણ ૧ હું

શું હું અહીં કહે છું તે પરવરદિમારના, જેની અપાર દયા અને પ્રેરણાથી શરૂઆતની તૈયારી અને મહારી મુંઝવણ આ નામીઝ સેખક ફરી એક વાર દુનિયાની મુસાફરી બાદ એક આદના ભેટ સાથે હાજર થવાને શક્તિમાન થાય છે.

સરજનદારની અગાધ શક્તિ અને ઇચ્છા પાસે પામર માનવીનું શું ગળું ? શેખ સાદી લખે છે, તેમ બલ્લભા આલેખો અને ઉત્તમાઓ જેની પાસે ઘુમ્મ અને આગ્રીઝ થયા તેની પાસે મહારા જેવા તો કંઈ દિશાબધાં નથી. જે પરવરદિમારની પ્રેરણાથી અનેક વિદ્યમણુઓ વચ્ચે હું મુસાફરી કરી સદીસલામત પાછો ફર્યો, તેની ઇચ્છાથી મહારી મુસાફરીનું આ બીજું પુસ્તક ૧૯૦૨ પછી આજે ૧૯૨૯ માં એટલે પા સહીના ગુજરવા બાદ રજુ કરવાને શક્તિમાન થયો છું. એમાં કિસ્તાસ્તો શો સંકેત દર્શો તે તે જાનવો !

દરીન પરતેહ કેશર્તી ફરે બુદ હઝાર,

કે પપલા નશુદ તખ્તેહ ખર કેનાર.

આટલા માટે રીકા, હું તે કિરતારનું પવિત્ર નામ જ્યાનપર લાઇને આગળ વધીશ કે જેની ઇચ્છા આગળ ખાકથી બનેલા આપણે પામર માનવી-ઓનું કશું ગળું નથી. પ્રથમ મહારા દિલમાં એક વિચાર આવે છે કે કિરતાર એકલો જ દોરનાર હોઈ આપણે નાચીજ ઇનસાનો તેના હાથમાં દોરીથી તણાઇને ખેંચાતા જીવતાગતતા પૂતળા સિવાય કાઈબી રીતે વધારે નથી; તે કેમ તે સાંભળો :

‘પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા’ના મહારા પહેલા પુસ્તકમાં મેં ઉમેરે દર્શાવી હતી કે સને ૧૯૦૦ની સાલમાં ફ્રાન્સના રાજનગર પારીસમાં ભરાનાર મહાન પ્રદર્શનમાં હાજર થવાની, અનેક વસ્તુઓનું ગાન આનંદ સાથે પ્રાપ્ત કરવાની તક ધરીને હું પશ્ચિમ આફ્રિકા, દક્ષિણ અમેરિકા, મધ્ય એશિયા, વગેરે સ્થળોએ ફરીને, મહારી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા પૂરી કરીશ. એ મહારી ધારણા કરતાં પરવરદિગારની ઇચ્છા કેં જુદી હતી. ન ધારેલાં રોકાણો મહારા ધરાદા વચ્ચે ઉભાં થતાં. પારીસના મહાન પ્રદર્શનની તક મને-કમને જતી કયેં છૂટેકા જણાયો, તે વખતે છાના અસંતોષથી ઉભરાતા મહારા જીગરની વેદના હું ખમી રહ્યો હતો; ત્યારે મને કંપના સરખી નહોતી કે ગૂમાવલા અવસર કરતાં વધુ કિંમતી તક મહેને મળવાને સર્ગઈ હતી.

તાજપોષીની-
કિયાના નજદિકે
આવતા દિવસો

અર્ધી દુનિયાભર રાજ્ય ચક્ષાવતી મહાન બ્રિટિશ સદતનતની મહારાણી ચિકટોરીઆ જે પોતાના અદલ ન્યાયથી પ્રગ્નતી પ્રશંસા અને પ્રેમ સંપાદન કરી શકી હતી; અને મહાન અકબર અને ઔરંગઝેબ-આલમગીર પછી હિંદની બાદશાહત સાત સમુદ્રની પેલી પાર બેઠા બેઠા ભોગવતી હતી, તેના દુઃખદ અવસાન પછી નવા રાજ એડવર્ડ સાતમાની તાજપોષીની. કિયા ભારે ધામધૂમ અને દબદબા સાથે થનાર હતી. તે નિહાળવાની સુવર્ણ તક મહેને પ્રાપ્ત થઈ હતી.

આંગળીને વેઢે
ગણાંતી જુદાઈની
પળો

જે બને તે ખરું. તાજપોષીની લવ્ય કિયા જોવાની તક કાઈબી બોગે જતી કરવાની ઇચ્છા ન હતી, એટલે બનતી ઉતાવળે તૈયારીઓ કરવા માંડી. મહારા કેટુંબમાં તેથી આવનારી જુદાઈની પળોથી એક જાતની ઉદાસીનતા છવાઈ ગઈ હતી, મહારી લાડકવાઈ નૂરેચ્છમ બેટી મરીયમ દરરોજ પોતાની

ન્હાનકડી આંગળીના વેટે. જુદાઇની આવનારી પળો ગણી રહી હતી. તે જ્યારે મધુર હલકે-હલકે સાથે મુગવણથી યુગળાષ જતા જગરે બોલતી: “બાપા! હવે તો ફક્ત અદાર દિવસ જ બાકી રહ્યા, ને હવે તો પંદર જ રહ્યા, ને ને હવે પાંચ, રે! હવે તો ફક્ત બે જ દિવસ બાકી રહ્યા છે,” અને એ મુણી જ્યારે તેની માતાની આખમાથી ચમકતાં આંસુ હું સરી પડતાં જોતો, ત્યારે એ વાચક! મ્હારા વસોવાઈ જતા જગરમાં તે શા શા મુરો પૂરાતા હશે ને મ્હારું હૈયું કેવું ભરાઈ આવતું હશે તેની કે કલ્પના તું કરી શકે ખરો?

મા અવ્સાહ! શા માટે હું આ મુસાફરીનો રંજ માથે ઓઢરી લેતો હઉંશ? રંજ? અચિત જ-મ્હારો કંઈ તાજપોષીની જ્વામગર ને ખુશનુમા ક્રિયા નિહાળીને પાછા ઘેર ફરવાનો ધરાદો નહોતો, પણ પૃથ્વીની મ્હારી બાકીની અર્ધી પ્રદક્ષિણા પૂરી કરવાનો ધરાદો હતો. દેશપરદેશ ભટકવાની એ એક વિકટ મુસાફરી હતી. નહિતર હું મ્હારા કુટુંબને સાથે જ લઈ ન જતો?

કુટુંબની પ્યારભરી હૃદયી દૂર થઈ એકલા-અટલા ભટકવાની વિકટ મુસાફરીમાં જુદાઇનો રંજ હતો જ. અત્યારે તો એ રંજ સિવાય મ્હને વધુ કે હાંસલ નહોતું. તેમા ખાસ કરી ફ્રાંસિઆ, ટુર્કસ્તાન અને મધ્ય એશિયાના ગરમ મુલકોની રખડપટ્ટી કરી, દૂર દૂર વસતા મ્હારા મુસ્લીમ બિરાદરોની હાલતનો અભ્યાસ કરી, એક પુસ્તક રૂપે નોંધ લઈ મુજરાતી વાચકોની હમ્દમાં મૂકવાની એતરની એક હોંશ બાકી હતી.

મ્હારા મનની
આહુ ગદમથલ

ત્યારે હું મ્હારા મનને જ સવાલ કરતો: “શું પવિત્ર પયગમ્બર દમરત મહંમદ સાહેબના પવિત્ર ફરમાનની ત્હને ખબર નથી? અથ સફરો સફરી-મુસાફરી એક જંગળ છે! અને તે છતાં હું રખડપટ્ટી કરવા તૈયાર થાનો થતો હઉંશ?” કેટલાકે પોતાની રોજી મેળવી પેટનો ખાડો પૂરતા, કેટલાકે વળી સોનારૂપાના હમલાપર આબોટવાની હોંશમાં, દરીઆપારની મુસાફરીના કપો ઉઠાવે છે: ત્યારે મ્હને વિચાર આવતો કે આ દુનિયાની જાહોજલાલી કેટલી નાશવંત છે! અહિં આપણે ખાલી હાથે આવ્યા છીએ ને ખાલી હાથે પાછા ફરવાના છીએ.

કેટલાકોએ દુનિયાની લીલીસુકી ને તડકાખંચા જોયેલા, કેટલાકો તૂટેલા દિલે જમીથી ધેરાવલા, કેટલાકો વળી ધરખારથી કંટાળી કુદરતને બોલે આનંદ શોધનારાઓ હોય છે. પણ હું મહારા અંતરને પૂછતોઃ હું તેઓ કોઈમાંનો એક છું ખરો? ના! ખચિત નહિ, વહાલા વાંચક, પરવરદિગારની કરમબહેનથી મહારો હાલત કંઈ જુદી જ હતી. આ અદનો લેખક દાળરાંડીથી પાંચ પૈસે સુખી હતો, વળી નાણું જમાવવાની ધેલછાથી પણ મુક્ત હતો. ઉપરાંત એક મહોળતવંતી પત્ની અને સાત ફરજદારી રનેહબીની હું વચ્ચે અટવાયેલો હું કિરતારની નવાજેશના ચક્ર વ્વદા કરતો સુખી હતો. ત્યાં વહાલાં-ઓથી વિખૂટા પડીને પરદેશમાં રજળતા ને કાંકરાંની જેમ પૈસા વેરતાં ફરવાની ધૂન મારા દિલમાં કેણુ જાણે રાથી જગી ઉઠી?

રશીકા! આવા વિચારોની ગડમથલથી મહાઈ મન પળેપળ અચાંત ને બેચેન થતું; ત્યારે મુસાફરીનો ધરાદો ફેરવી નાંખી ગુપચુપ ચાલુ દાસતમાં સાંત દિલસો પૂરા કરવાની ઇચ્છા ચર્ચા આવતી. વળી પાછા ઉપલા વિચારો પર પણ પાણી ફરી વળતું, ને ફરીવાર મન ઉસ્થાસમાં આવી પોકારી ઉઠતું: "આશ! ઉઠે, હાજી મુલેમાન! જીવ્યા કરતાં જોયું જાણું. એથી તારા કુટુંબને નહિ તો તારા દેશબાપુઓને આજે નહિ તો કાલે કંઈ સુંદર ફળ મળ્યા વગર રહેશે નહિ." આવા ખ્યાલોની ગડમથલમાં, જાનવાંના અચાંત રીતે ઉચાંનીચાં ચતાં પલ્લાની જેમ મહારા જાને વિચારોની ધટમાળ મહારા મન-જને કાટલે તોળાયા કરતી. અંતે મુસાફરીના ધરાદા પર મક્કમતાનો ભાર વધુ હોવાથી, પૃથ્વીની અધુરી પ્રદક્ષિણા પૂરી જ કરવાની ઇચ્છા જગી ને મુસા-ફરીએ જવાતું નહિ જ કરી નાખ્યું.

શરૂઆતની તૈયા-
રીઓ ને ટીકીટની
ગોઠવણ

શરૂઆતમાં જ મહાઈ વસીયતનામું ધડીને નક્કી કર્યું. અને ટ્રાન્સવાલની લગાઇ ચાલતી હોવાથી કેપ કોલોનીમાં "મારશલ લૉ" આલતો હતો; તેથી કરીને કેપ ટાઉન બહાર જવા માટે જે પાસપોર્ટ મેળવવાની જરૂર હતી તેની તળવીજ કરી. વળી મરકીનો પણ ધૂંળરો ચાલુ હતો; માટે તેને લગતું સરડી-શીકેટ પણ મેળવી લીધું. તે બાદ નાણાં સંબંધી ગોઠવણ કરવાની બાકી હતી. એ માટે મેસર્સ કુકે એન્ડ સન્સની જાણીતી પહેડીની સરકયુલર નોટો જે કુકસ

કંપનીની 'દેશપરદેશ' સાથેની અનેક સંખ્યાઓ અને આડત લઈને દુનિયાને કોઈપણ ખૂણે ચંપ દબને ઉચકાઈ જાય' તેવી સર્વવ્યાપક હોવાથી, મુસાફરો સાથે કોઈપણ જાતનું જોખમ લઈ જવું પડતું નથી. અને કુકની હૃદીએ દેખાડવાથી નાણાની સગવડ મળી રહે છે. હવે ફક્ત એક ટીકીટ ખરીદવાની વ્યવસ્થા બાકી રહી હતી.

યુનિયન કારટલ કુન્ડાની નવી ઝુંદ મેલ સ્ટીમર R. M. R. Saxton માં ઉપડી જવા માટે પહેલા કુંડો પોતે ત્યાં ટીકીટ મેળવવા ગયો. અને તલાસ કરતા ઈંગ્લેન્ડ જવા માટે બીજા વર્ગની ટીકીટનો બાવ રૂ૬ પાંચ પાચ શીર્ષીંગ જખાંવવામા આવ્યો. છેવટે વિચાર થયો કે જો મેસર્સ કુક એન્ડ સન્સની પેદી મારફત ટીકીટ મેળવવામા આવે તો તેમને મળતા કમીરાનમાં મળે પછી કંદાચે કંઈ લાભ માય. તેથી કુક્સ કંપનીને જ રૂ૬ પા. ને પાચ શીર્ષીંગની રકમ મોકલી આપીને મદારા માટે ઉપલા વર્ગમા સારી કેબીનમા યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા ભલામણ કરી.

કુક કંપની તરફથી થોડા દિવસોમા જવાબ ફરી વળ્યો, એ વાતને મારી મુજવણમા ઓર વધારો થયો તેણે રૂ૬ પાઉન્ડ ૧૫ શીર્ષીંગ લઈને મદારે માટે ખાસ રીઝર્વડ કરેલી આખી કેબીનની ત્રીજા વર્ગની ટીકીટ, કાઢીને મોકલી આપી હતી. ત્રીજા વર્ગની ટીકીટનું દામ ફક્ત ૧૬ પાઉન્ડને ૧૬ શીર્ષીંગ હોવાથી વધારે નાણા મોકલ્યા છતાં તેણે આમ સા માટે કમું હશે? બીજા વર્ગની ટીકીટ કંદાચ ન મળી શકી હોય તો ત્રીજા વર્ગની આખી કેબીન સા માટે રીઝર્વડ કરાવી હશે, એવા વિચારની ગમમણ થવાથી કુંડા કુપનીની ઓફિસમા પૂછપરછ ને તપાસ કરવા નીકળી પડ્યો. ત્યાં જવાબમા મળે જણાવવામા આવ્યું કે-“ તમે એશિયાવાસી છો, એટલે તમારે કોઈ પછી વર્ગની આખી કેબીન રીઝર્વડ કરવી પડશે.” કાળા અને ઘોળા ચામડીના ફરકથી માનવજાતના અંતરમા પછી ફરક પડે છે, એનો અનુભવ આ પ્રસંગે થયો એટલે એક એશિયાવાસી તરીકે જન્મ લેવાની મુન્હેગરી તરીકે નહૂટકે ત્રીજા વર્ગની આખી કેબીન રિઝર્વડની ટીકીટ મેં કળેલ રાખી

એક એશિયાવાસી તરીકે મદારી મુન્સીખત ને મુજવણ

આ વખતે નાતાલની કેપ કોલોનીમાં દિન્દીવાનો અને એશિયાવાસીઓ ઉપર ફરોજ નવીનવી જાતનો જાપાનના નિષ્ઠો ગૌરવોની આપખૂદ અમ-

લના બ્લેલ નમૂના તરીકે બહાર પડતા હતા. અને તેમાં ખાસ કરી હિન્દીવાનોને વખતોવખત એવા અનેક ત્રાસનો અનુભવ થયા કરતો, એવા એક પણ આપણો દેશી ભાઈ નહિ હોય જેને આવા ભુલમગાર નિયમોથી અમલું પડ્યું નહિ હોય; પણ મ્હારે ઈન્સાફ આતર જણાવવું જોઈએ કે કેપ-કોલોનીમાં એવા કાળા-ધોળાનું અંતર બીલકુલ નથી.

ઉપલા વર્ગમાં સુસા ફરી કરતાં અટકાવવા માટે ધડી કાઢેલા આહકતર નિયમો

હું સને ૧૯૮૩ની સાલથી કેપટાઉનમાં વસવાટ કરી રહ્યો છું અને ત્યાં મ્હારી મિલકતો પણ છે. કેપટાઉનથી રહેજ દૂર ન્યુથેંડમાં મ્હારો “શાહ-બાગ” છે; ત્યાં જવા માટે મ્હે અનેક વાર પહેલા વર્ગની ટીકીટ લઈ સુસાફરી કરી છે, ત્યાં હિંદીવાનો માટેના કોઈપણ જાતના જપતાનો સેવકને કોઈવાર કડવો અનુભવ થયો નહોતો. તેથી સ્ટીમર કંપનીનો ટીકીટ વેળા થયેલો કડવો અનુભવ મ્હને ખુંચ્યો, સત્તાવાળાએએ એશિયાવાસીઓ પાસેથી દોઢા દામ લઇને તેમને માથે કેબીન રિઝર્વેડ નાખી અર્ચના ખાડામાં ઉતારવાની તરકીબ એટલા માટે શોધી કાઢી હતી કે જેથી નણામો ખર્ચ ન કરતાં હિંદીવાનો ઉપલા વર્ગમાં સુસાફરી કરવાનું માંડી વાળે, આમ આડકતરી રીતે કાન પકડાવવાની સિદ્ધત જોઈ મ્હારી તાલુબી અને દિલગીરીનો પાર ન રહ્યો, તકરાર કરવાથી કે સાર નિકળે તેમ નહોતું અને આમ લડવા બેસવા જેટલી મ્હારે કે નવરાશ નહોતી એટલે અટપટ કરવાનું હવે પછી ભવિષ્યમાં મળનારા કોઈ મુદ્દર (!) પ્રસંગ ઉપર રાખી, અત્યારે તો અખામ જ કરી જવામાં સાર દેખાયો, નગારાના અવાજ પાસે મ્હારી આ તપ્પીથી કે એશિયાની લડતમાં આલતી કાળાગેરી આમરીની સૂગ સહેજે મટી જવાની નહોતી. તેને લગતા દિનપર-દિન નવીનવી અડચણોભર્યા કાનનો કંઈ ઉપરિચિત થતા અટકવાના નહોતા. તે માટે એક મહાન લડતની જરૂર હતી, જે લડત ભવિષ્યના પડા પાછળ છૂપાયેલી હતી, પણ આપણે પામર ધનસાનો કે થોડું જ કરી શકવાના હતા ?

સુધરેલો સમાજ માનવતા ભૂલતો ભય છે.

આફ્રોસા ! એક જ આદમના આપણે વંશજો, આદમજાત ગણામ્મએ, છતાં દિનપરદિન સુધરતો જતો સમાજ આદમિયત યાને ધનસાનિયતથી કોણ જણે દૂર ને દૂર થતો જાય છે. આમ માનવસમાજની માનવતા મટી જઈ કેવા પ્રકારના કાનવો સર્જતા હશે ? દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારને તવંગર

કરવા દિ-દીવાનોએ જખરા ફાળો આપ્યો છે, આખી યુગાન્ડા રેલ્વે પાટે-પાટે દિ-દીવાનના પરસેવાથી ને મહેનતથી બંધાય છે. છતાં ગોરા સમાજ પોતાની ખૂમારીમાં એટલો બધો મરત છે કે એની કલ્પનાનો આવા કડવા પ્રસંગે અતુલ્ય થતાં, સમસમતી વેદના સાથે આપણું હૃદય જાગી ઉઠે છે. જો દરેક સરકાર ને દરેક સમાજના નેતાઓ પોતાના અમલ હેઠળના લોકોને એકતા ને એકદિલીની લાઇબંધીનો પાઠ શિખવતા રહે ને દરેક રાજ્ય તેને કમાવી આપનાર પ્રજાને એક જ માવતરની આંખે નિહાળવા બેટલી માનવતા બતાવે, તો જમાના પછી લોકો કેટલા બધા એકમેક યથા ખભેખલા લગાડી કાર્યમાં મચેલા દેખાય અને આવી સાચી ઇનસાનિયતથી જ આદર્મળત સાચી ઉન્નતિના માર્ગે વળી શકે! આવા અનેક વિચારોની ઘટેમાળ ફાંવો કરતી હતી. મહેને ક્યાં ખખર હતી કે મદારી મુસાફરીમાં સમાજસમાજ વચ્ચેના કડવા પ્રસંગોનો અભ્યાસ-ને તે પણ યુરોપના સુધરેલા ગણ્યતા સમાજના જ-કરવાના અને અનેક નવા પાઠો શિખવા વાસ્તે જાણવાના પ્રસંગો આવશે.

જેર ! ત્રીજો વર્ગ તો ત્રીજો વર્ગ, નામદાર સહેનસાહ એક્ઝર્વની તાજ-પોષીનો પ્રસંગ કે' જતો કરાય ? એટલે શુધવાર તારીખ ૨૮મી મે ૧૯૦૨ના દિવસે બેટી મરીયમની ન્હાનકંઠી આંગળીના વેટે ગણ્યતી જુદાઈની પળો આવી પહોંચી. કુટુંબની રનેદબીની હુકમથી છૂટા પડતાં જે દુઃખ ઉપજ્યું તે માટે કે' લંબાણુ નહિ કરતાં મુસાફરીની જ બાબત ઉપર આવીશ અને વાંચ-કની ઉત્કંઠા પણ દુરત જ પૂરી કરીશ.

બેંકના મુદર સંગીતમય સરોવો વચ્ચે, હુરેં હુરેં-હુરેંના અવાજથી બંટખાંઓ અને ગાજી રહેતા કિનારાને ઊઠી, મદારી સ્ટીમર ઇશ્વીશ મેલ હોવાથી અમલદારોથી વાજી-ધામધૂમ ને ધમાધૂમી વચ્ચે જરાબર ચારને ટકોરે એ બાદશાહી સ્ટીમરે કિનારો મૂક્યો. તાજપોષીની ધામધૂમમાં ભાગ લેવા જતા અનેક અમલદારો, વોલ-ટી-મરો, બંટખાંઓથી આખી સ્ટીમર ગાજી રહી હતી. વોલ-ટીમરો અને સત્તાધારી-ઓને વળાવવા બંદરપર અનેક લોકનામકો સાથે કેપ્ટાઈનના મેપર ને બીજા અનેક સંબંધીઓ મેળા મળ્યા હતા, સઘળા બાણ્યે અનેક જાતના પ્રુસાલીભર્ષો દેખાવો યથા રચ્યા હતા. તેમાં ચિત્ત પરોવાઈ જવાથી, જુદાઈની દુઃખલરી માટે

હું રહેજ દબાવી શક્યો. સ્ટીમરમાં પણ સારી ધમ્માચકરી હોવાથી, ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરીની બેઠક મળવાથી મનમાં જે ફક્કડાટ યદ્ય રહ્યો હતો તે પણ કંપક અંશે કમી થયો. અમારી સ્ટીમરમાં ન્યુઝીલેન્ડમાંથી મુંડાપલા વોલન્ટી-યરોની જે દુકંડી હતી, તે અનેક જ્વલતી કસરતો ને તમાચા, તેમ જ જલસા-ઓની મોજ અગ્રહાર ત્રીજા વર્ગની કેક પાસે આવેલી વિશાળ જગ્યામાં જ ઉડાવતી હતી. તેની ખુશાલીમાં ભાગ લેવા ન્યુઝીલેન્ડના પ્રધાનો અને તેના અમલદારો ને ખડેખાંઓ પણ ત્રીજા વર્ગની કેકને પાવન કરી જતા હતા, એ નિકાળવાની મોજ ત્રીજા વર્ગના લોકોને સહજે મળતી હતી. સ્ટીમરે જ્યારે આફ્રિકાથી ઇંગ્લેન્ડ તરફ જવાને ઉત્તર પ્રદેશ તરફ પોતાનું મુકાન ફેરવ્યું કે પૃથ્વી ઉપરની સપાટીના વચ્ચે ભાગ ઉચ્ચસંભૂ પ્રદેશ જેવા દરીઆના માર્ગમાં આવતાં જ બેઠક ગરમીનો અનુભવ થવા માંડ્યો. વધારે આગળ વધતાં, સ્ટીમર, પૃથ્વીની ગોળાકાર સપાટીમાં નીચલા ભાગે વળવા માંડી કે પાછો ફરીને અને ખુશનુમા ઋતુનો અનુભવ થવા લાગ્યો. અને એ ફરી મુસાફરોને દિલ કંઈ નવો ઉમંગ અને જોમ આપતી હતી.

સો મંવાર તા. ૧૦ મી જુન ૧૯૦૨ ની રહવારે ઉઠતાં જ દૂરથી હરીઆબા કુદરતનો ખુશનુમા દેખાવ દેખાવ લાગ્યો. ચારે બાજુ પાણી, પાણી ને પાણી ભેળને કંટાળેલા મુસાફરને એ દેખાવ કુતૂહલ ઉત્પન્ન કરે તેવો હતો જ. વધારે ને વધારે નજદીક જતી સ્ટીમર નવાનવા ઘાટના દેખાવો વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ કરતી હતી: તે ભેળને મળે રહવારે નાસ્તો પણ ગમ્યો નહિ. આ દેખાવ ભેળને જ ભણે દિલ ધરાઈ ગયું હતું. અત્યારે મીમર કેનેરી બેટા (Canary Island) માં દાખલ થતી હતી. વિશાળ દરીઆ વચ્ચે ભણે દરીઆમાંથી ન્હાના ન્હાના ટેકરા ઉગી નીકળતા દેખાતા હતા, જે આગળ જતાં મસ મહોટા પહાડ જેવા હતા અનેક ખતના મનરંજન કરે તેવા કુલજાણિથી છવાએલા એટલા બધા ખુશનુમા લાગતા હતા કે અનેક મુસાફરો એ પ્રસંગે મહારી ગાફક પોતાનું ખાવાનું પણ ભૂલી ગયા હતા, પોર્ટુગીઝ મરકાર હસ્તકનો એ લીલાછમ પ્રદેશ મૂકીને બીજી રહવારે આમદારી સ્ટીમર આના કરતા પણ વધે તેવા ખુશનુમા પ્રદેશ-મનમોહક નરી તાઝગીથી બરપૂર મદિરાના બોટમાં દાખલ થઈ કિનારે આવી પહોંચી. નક્કી કરેલી જગ્યાએ આવી પહોંચતા અમારી સ્ટીમર લંગર નાખ્યું. પાછલી રાત્રે અનેક પ્રકારની રોસનીથી કિનારો દિધી રણો હતો. ભણે કુદરતશી કાઈ મદવાર યોવનાએ હીરાનાં આબૂપણે સત્ત્યાં હોય ને! વળી પાછી પોતાના આબૂપણે ઉતારી રહવારે પોતાનું ખુશનુમા મુખકું ખતાવ્યું.

કેનેરીનાં ખુશનુમા પહાડોનું લીલું'હમ વન

મદિરાનાં મનમોહક દાખુઓ, પુરાણો કિલ્લો અને પામરનાં ખનાવેલા માર્ગો

ફરતાફરતા છેવટે પખ્લીક માર્ડનમાં દાખલ થયો. માર્ડનની રચના એટલી બધી ખુશનુમા અને મોહક છે કે જેથી મળે શૈખ સાદી સાહેબની રચેલી એક પંકિત યાદ આવી:-

બરજે દરખ્તાને સખજ દર નઝરે હુસિયાર

હર વરકી દફતરીસ્ત અઆરેફતે કેરદેમાર

યાને લીલા ઝાડવું અકેક પાંદડું યાનવાન આદમી પાસે તેના કર્તાએ ધડેલા અકેક પુસ્તક ખરાબર છે.

બેલમોન્ટ હોટલમાં
સુસાફરોને કુલોથી
વધાવી લેતા જીપ્સી
જાતના છોકરાઓ

આ વાતની ખરી પ્રતીતિ આટલા બધા લીલાછમ ને દરીઆળા ભાત-
લાતના દેખાવ ને આકારનાં આડ ને છાડવા જોઈને થયા વગર રહેતી નથી.
બધે ફરી રહ્યા પછી રેલ્વે સ્ટેશને આવી પહોંચ્યો. આ ટ્રેન પહાડપરના મથકો
પર જવાઆવવાની સગવડ માટે બાંધવામાં આવી છે અને તેથી અનેક રહે-
લાશુઓનું આર્તરક્ષે બેઠાણ પથ સારા પ્રમાણમાં થાય છે. અમારી ટ્રેન
અમને ફક્ત વીસ મીનીટની ખુશનુમા મુસાફરી કરાવતી બેલમોન્ટ હોટે-
લની પારોશમાં લઇ આવી પહોંચી. આગામીમાંથી તેમ જ બેલમોન્ટ હોટલની
ખુશનુમા ટેકરી ઉપરથી જતાવતી એ દરીઆળા કુદરત મુસાફરોના મનને
એક પ્રકારના ઉલ્લાસની ખુમારીમાં બૂલાવતી હતી.

ત્યાં આવેલી બેલમોન્ટ હોટલવાળા મીઠા પેન સાથે મેં પહેલેથી જ
આવવાજવાની ખોટ તથા રેલ્વેટીકીટ ને નાસ્તાની ગોઠવણ ફક્ત આઠ
શીર્ષાજમાં ઠેરવી હતી. તેથી કિનારે ઉતર્યો, ને પોર્ટુગીઝ સરકાર હસ્તાકના એ
અહેબાહ ઉપજાવે એવા પ્રદેશ મદિરાની ટુંક સહેલગાદનો વ્હાવો લેવાની તક
ઉઠાવી, અહિં આવેલો પોર્ટુગીઝ સરકારનો કે કાળજીનો પુરાવો કિલ્લો,
પુરાતન કાળની જાહોજલાલી જતાવતો ખડો છે. અને એના પર જમાને જમાને
થયેલા ફેરફારો અબ્યાસીના દેખામાં કંઈ નવા લાવે ઉતારે છે. ટાપુના રસ્તાઓ
આવનાર મુસાફરને કંઈ નવીનતા જતાવે છે. રસ્તો કાળા મ્હોટા ગોળ આકારના
પથરાઓ ગોઠવીને બનાવેલો છે ને કુટપાથ તો કુદરતી ગોળ ન્હાના કાંકરા
જેવા પથરની ગોઠવણથી બનાવેલો છે. અંતરે અંતરે ખાસ દારબંધ ગોઠવીને
ઉમાડેલાં ઝાડો આ રસ્તાની બાજુમાં ઉમેરેા કરે છે.

લીલાલહેરમાં આજોટતા ખુશનુમા કુદરતના ધડેલા બગીચાફૂલો મદિરા ટાપુમાં
આવેલાં ધરો ખુશનુમા રંગીન રમકડાં જેવાં મનોહર લાગતાં હતાં. જગતકર્તાએ
પોતાની કુદરતની નવાજેશ મદિરા ટાપુના પહાડો અને માગોમાં જાણે સીંચી
સીંચીને ભરી હોય તેમ લાગે છે. ટ્રેનના માર્ગના ટુંક પ્રવાસમાં ત્યાં વસતા જીપ્સી
જાતના છોકરાઓ ધીમે માગે વધતી ટ્રેનના લોકોને રિજવા ન્હાનાં મુલાખમ
કુલો ટ્રેનના ડબ્બામાં ફેંકતા હતા. જાણે કુદરતની વેરાપેલી ખુબસૂરતી પણ તેના
કુદરદાન આશકો પર ન્યોચાવર થવા મથતી હોય તેમ લાગતું હતું.

હોટલનો માલેક મીઠા પેન એક મળતાવડા ખવાસનો અંગ્રેજ હતો,
ઉદાર કુદરતને ખોળે રમતી એ ન્હાનકડી હોટલના માલેકનું હૈયું પણ એ

વાતાવરણમાં ઝમ્બાળામને ઉદાર અનેકું દિસતું હતું. તેના વર્તનમાં વિવેક અને મિઠાશ તરી આવતા હતાં. વળી અમે જે કિંમત આપી હતી તે કરતાયે વધારે ઉમદા નાસ્તો અમદને પિરસવામાં આવતો હોય એમ લાગતું હતું.

દૂર દેશાવરથી, ઠેક અમેરિકાથી અહીં આવીને વસવાટ કરતા તવંગર અમેરિકનોને નેધ અમદને જરાયે અભયળી ઉપજ નહિ. અહિંની કુદરતની મોજમાં કશું અધૂરાપણું હતું નહિ. નાસ્તો જમતી વેળા પાસે આવેલા, ધીમે ખડખડાટ કરતા વહી જતા, સુંદર ઝરાને ધીમે અવાજ કુદરતને મોજે આળોટતા માનવીઓને કુદરતની મદિરામાં મસ્ત ખનાવતો હતો, આમ મદિરા નામને સાર્થક કરતા એ (મદિરા) કુદરતનો નરો અખાડતા ટાપુમા એકવાર પગ મૂક્યા પછી ઉતાવળે પાછા ચાલ્યા જવાનું મન થતું નહિ. બધા લોકો જાણે બાગેબહેરતમાં ઉભાભી કરવા ઉતરી પડ્યા હોય તેવું વાતાવરણ હતું.

પેટ ભરી નાસ્તો કર્યા પછી એક જાણકાર મોમિયાને લખને પહાડ ઉપર ચઢવા માંડ્યું. સરખાતમાં દૂર દેખાતા એક જુની ઢંગના રોમન કેથલીક દેવળ તરફ ચઢતું ચાલુ કર્યું. માર્ગ આશરે ૨૯૦ ફૂટ ઉંચાઈ જેટલો હતો. નજીક આવતાં એની બાધણી જુની ઢંગની છતાં સફાઈદાર ઘાટની જાણી આવતી હતી. અંદર પ્રવેશ કરતાં જ જમણા હાથ ઉપર આવેલી, પથગળર ૬૦ ઇંચા (કાઈરો)ની તથા તેની ડાબી બાજુએ મૂકવામાં આવેલી તેની મા મરીયમની પ્રતિભાશાળી પ્રતિમા મૂકેલી જાણી. ઉપરના બે મીઝગરા પર દેવળના બે ઘંટ લટકાવવામાં આવ્યા હતા. થોડુંક ઉપર ચડ્યા પછી Mount Park Hotel માઉન્ટ પાર્ક હોટલ આવે છે, એની પાછળ આવેલા મદિરાનો દેખાવ ઔર બી વધારે ખુશનુમા દેખાય છે. ત્યા પાસે આવેલી એક ઉંડી ખીણની અંદર નહાનું સ્વચ્છ પાણીનું ઝરણું વહી જતું દેખાય છે. મોમિર પથરાયેલા પેર, પીઝીશ, અને જરદાલુના ઝાડો, કેમના પશુ મોદામા પાણી લાવે છે. અને તેમાં દ્રાક્ષના માંડવાઓ તો ખાસ કરીને આવનાર મુસાફરોને ભારે લલચાવનારા થઈ પડ્યા છે. આટલી કુદરતની વેરભેલી ઉદારતા નેઈ આપણને રહેજે એવો વિચાર થઈ આવે છે કે જો બાકીનું આખું જીવન એ ખુશનુમા મથકમાં જ ગાળવાની તક મળે તો કેવું સારું ? જેમ હંમેશા બને છે તેમ દરેક વસ્તુમાં એકાદ ખામી તો હોય છે જ, આ ટાપુમા પણ બીખારીઓનો ત્રાસ વધારે છે, તેમાં વળી પરદેશના આવનારાઓને તો બીખારીઓ જોવાની 'જેમ વળજે છે તે કંઈ ને કંઈ પડાવ્યા પછી જ કેડો

દૂર દેશાવરથી આ-
વી વસેલા મહેલા-
ણીઓ-દેકરી પર
આવેલું 'ખુશનુમા
દેવળ

મદિરા તરફ કુદર-
તનો ઉદાર હાથ
છતાં બીખારીઓની
પારાવાર પળવણ

મુકે છે. કુદરતને ખોળે શાંતિ શોધવા આવનારા મુસાફરો પણ કંઈને કંઈ આખીને પોતાનો પિછો મૂકાવે છે; એથી આગ્રકતરી રીતે બીજાનીઓને એક પ્રકારનું ઉત્તેજન અને જોર મળે છે. જો મુસાફરો તરફથી ઉપરાછાપરી લીધા મળે નહિ તો આ લોકો જરૂર ઉદ્યોગી જીવન ગાળતા યથ શકે અને મદિરા ટાપુના લગ્નવનારા એ લોકો દેખીતા નિર્ધન છતાં શરીરે તંદુરસ્ત અને મુખી માત્રમ પડે.

પૈડાવગરની ગાડી
“ તોબોગાન ” ની
મોજ-મદિરાને છેલ્લી
સલામ

પાછા ફરતાં જણાવું કે રેલ્વેનો વખત થઈ ગયો હોવાથી બીજી ટ્રેન મળી શકે તેમ નથી; તેથી અમે “ તોબોગાન ” નામે ઓળખાતી પૈડાવગરની ગાડી જે દેખાવમાં બગી જેવી હોય છે અને મલુરો એને પોતાની ટેવાયેલી આદતથી ઘોડા જેવી ઝડપે ધસડીને નીચે ઉતારે છે, નીચે ઉતર્યા પછી એવી જ પૈડાવગરની બેલગાડી જેમાં વાછરડાને બાધીને ધસડી જવામાં આવે છે તેમાં બેઠા. એ પણ મદિરાની અનેક અભયબીઓ અને મોજોમાંની એક મોજ છે.

સ્ટીમર પાસે આવી પહોંચતાં કુતૂહલ ઉપભવે તેવું એક બજાર બરાયેલું દેખાયું. જામેલી ગીરદીમાં કેઈ કેનેરી કાકા કૌવા, કેઈ રંગીન નવી જાતનાં પક્ષીઓ, કેઈ વળા દાયની કારીગરીથી બનાવેલી સુંદર ખુરશીઓ, ટેબલો, જોવા આવનાર મુસાફરો આગળ બારે આવૂર નજર સાથે ધરતું હતું: મદિરાની ખરી ઉપજ તો મેવા અને દારૂ છે.

બરદરીએ કુતૂહલ-
ભર્યાં સ્લામરહામો
સતકાર

સ્ટીમર ઉપડ્યા પછીનો દેખાવ હું એટલો બધો સુંદર નથી. મદિરાની પાસે આવેલા બીજા ત્રણ ટાપુઓમાં વચલો બહુ મોટો છે. પાછલામાં ખડકો વધારે આવેલા દીસે છે ને બાકીના તો લગભગ વસ્તીવગરના ઉજ્જડ મીયાબાન જેવા છે. બરદરિયે તો સ્લામથી આવનાર સ્ટીમર પણ પ્રવાસીઓને બારે કુતૂહલની વરતુ થઈ પડે છે. એ પ્રસંગે કુતૂહલમાં વધારો કરનારા કેટલાક પ્રસંગો પણ બને છે. તેમાં બન્ને સ્ટીમરોને અરસપરસ સાહેબ-સલામ કરવાની રીત, આવકાર દેતી સિમ્બલ અને સીટીના અવાજો કરવામાં આવે છે, જે એ પ્રસંગની ગંભીરતા ને મહત્તામાં એક જાતનો વધારો કરી મુકે છે. એવો એક પ્રસંગ આજને પણ સાંપડ્યો, યુનિયન કેસલ કંપનીની લંડનથી કેપટાઉન જતી સ્ટીમર બ્રિટન (Britten) સ્લામે આવતી દેખાઈ, ત્યારે રીતસર સલામીની સિગ્નલો કરવામાં આવી હતી; ત્યાર પછી બ્રિટન દક્ષિણ તરફ આવી અને અગ્રહારી સ્ટીમરે ઉત્તર તરફનો માર્ગ લીધો:

અકેશુ ૩ જી

શનીવાર, તા. ૧૪ માં જીનની રહવારે દરથી સફેદ પત્થરથી બાવેલું નગર દેખાતું હતું. એ ઐટલિટનના વિશાળ સામ્રાજ્યના હાના બેટ-ઇંગ્લેન્ડનો કિનારો હતો, પણ નજદીક આવતા એ કિનારો હિન્દના કિનારામા બદલાઈ જતો જણાયો. જાણે સ્ટીમર ઇંગ્લેન્ડને બદલે હિન્દને કોઈ કિનારે ધસાડાઈ આવી હોય તેમ ત્યાં હિંદી લોકરના પદાણુ, ગુરખા અને સિખ સિપાહીઓ લામનબંધ કળશીયા લઈને મહો ધેતા ચાપાણી કરતા બેઠા હતા. યા અદલાદ! શું હું સ્વપ્ન જોઉં છું કે ખરેખર મહારી માતૃભૂમિ-હિન્દને કિનારે ધસાડાઈ આવ્યો છું, એમ આવેશભર હૈયું ધોકારી ઉઠતું હતું, તેનો ખુલાસો વાયક રહમન્યા ન હોય તો આપુ.

સાઉથેમ્પ્ટન બંદરે માતૃભૂમિનાં આછાં દર્શન

એ સાઉથેમ્પ્ટન બંદરનો કિનારો હતો. એ પ્રતાપવંતા અંગ્રેજોની પ્રતાપી નગરી હતી, જ્યાં નામદાર શહેનશાહની તાજપોષી બડી ધમધમી ઉજવવા આવેલા અનેક પ્રાતના નગરજનો, અને લશ્કરોમા એ આપણા ગરીબ દેશના બહાદુર લડવૈયા હતા.

એ ઇંગ્લેન્ડની ભૂમિ પર હું આજ ચોથી વાર મહાગ ઠઠમ મૂકતો હતો. આજળ ત્રણ વાર આવી ગયો હોવાથી ત્યાંનું કેટલું જોવા-જાણવાનું બધું મહે પ્રવાસના પહેલા પુસ્તકમા સંવિરતર લખી નાખ્યું છે.

આજે એ પ્રતાપી નગર દેશરેશમરના લોકો, અમેરિકાના ઉમરવો, મીસર અને આફ્રિકાના અમીરો, હિન્દના રાજાઓ અને નવાબો, દેશપરદેશના કાઉન્ટો અને લોર્ડોથી ઉભરાઈ જતું હતું. આવી રીતે ઇંગ્લેન્ડના વિશાળ સામ્રાજ્યને ખુણેખુણેથી અનેક જાતના લોકનાયકો ટોળાબંધ ઉતરી રહ્યા હતા. રાજમાર્ગનો દેખાવ પણ જાતજાતના લોકોના જુદાજુદા લપકાબંધ દેરાથી ગાજ રહ્યો હતો. તેમા લંડનના મહોલ્લાઓ તો એક મેજાની જેમ પચરગી વર્ણના લોકોથી હમી રજા હતા. મહોલ્લે મહોલ્લે ચતી ગીરદી નિહાળવી એ પણ એક જાતની મેજા હતી. લોકો ગીરદીમા આસાનીથી ફરવા માટે ગાઠી ઠરીને એક રીતે ગીરદીમા સંગીન ઉમેરો કરતા હતા.

વાજમાજ 'રહેલું' લંડન રાઉર, સ્નાન-સમાચાર અને નિરાશા

આટલી ધામધૂમ અને ધમાલ વચ્ચે ઉજવવા માટે ગોઠવાયેલા પ્રસંગ જેમ નજીક આવતો હતો, તેમ લોકોની આવૃત્તામાં પણ તે એક જાતનો વધારો કરતો હતો, ત્યાં અચાનક સત્તાવાર સમાચાર ફરી વળ્યા કે નામદાર શહેનશાહની અચાનક માંદગીને લીધે તાજપોષીની કિમ્બ થોડા દિવસ સુધી મુદતથી રાખવામાં આવી છે. એ સમાચારે અનેક લોકોને નિરાશ કર્યા, કેરોનેશનને ફક્ત એ દિવસ બાકી હતા, ત્યાં આંતરડાને આવતા એક જાતના પેચના (Perestelsis) દર્દથી શહેનશાહ અચાનક પટકાર્ષ પડ્યા હતા. મહાન જાતનિયંતાની સત્તા આગળ રાજા, મહારાજા અને શહેનશાહની મરણ પણ ઘુઝ છે, ધનસાનના દિલની ઉમેદોના કિલાઓ રાખવા અને જમીનદોસ્ત કરવા એ ફક્ત કુદરતની ઇચ્છા ઉપરજ આવલંબે છે. લંડન ઉપડવા માટે જ મહે કેટલી બધી અમલગો વેઠી હતી ! છેવટે નજીકે ચડી કલાસ કેપીન પણ કબૂલ રાખી, એ પ્રસંગ સાચવવાની માયાઝીક કરેલી, તેમજ બીજી કેટલીક ગોઠવણ મહે કરેલી એટલે મહેને સ્વાભાવિક એક જાતની નાઉમેદીબરી લાગણી થઈ. પણ આખી પ્રજાએ કરેલી હજાર પ્રકારની ગોઠવણો પણ જ્યાં ઉધી વળતી હતી, ત્યાં મહારી નિરાશા કુઝ વિસાતમાં નહોતી, એ ખ્યાલથી મહારી નિરાશાને હું હળવી પડેલી જોતો.

x   x   x   x

લંડન મ્યુઝીઅમમાં
મિસરનો પુરાતન
ખજાનો અને અન્ય
દ્રવ્ય વસ્તુઓ.

લંડન શહેર વિષે મહારે કંઈ ઝાઝું લખવાનું રહ્યું નથી, એ વિષે હું પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણાના પહેલા ભાગના ૪૧૦ થી ૪૪૦ પાનમાં પૂરતું લખી ચૂક્યો છું. છતાં લંડન શહેરની રચના એટલી બધી નવાઈભરી છે, કે તમે ફરી ફરીવાર એક જ રચને ફર્યા કરો; છતાં તદ્દમને કંઈ નવું ને નવું જાણવા-જોવાનું મળે. તેથી મહે પણ સહવારથી તે રાતના ૧૧ વાગ્યા સુધી, બધા અદાર દિવસોની જે મુદત હાથમાં હતી-તે હરવાફરવામાંજ ગાળી. ત્યાં જોવાલાયક સંગ્રહસ્થાનો, નાટકો અને ફરવાનાં મથકોનો કંઈ તોટો નથી, પહેલી મુસાફરીના દિવસોમાં મહે આખા ત્રણ દિવસ તો તેનું સંગ્રહસ્થાન જોવામાં જ ગાળ્યા હતા. છતાં આ વખતે મહેને એમાં અનેક નવી વસ્તુઓનો ઉમેરો થયેલો હોય એમ જણાયું. તેમાં મિસર દેશથી આવેલા મહોટા રેમીસીસ (Rameses the Great) નાં આવલાંઓ, જીવતાં

ખાકી શરીર, અમુક પ્રકારના વસાણાથી ભરેલી, હંમેશાં તાલુ રહે તેવી સ્થિતિમાં મરનારના શબને મૂકવાની કળા જે અસલ ઇજીપ્તનિવાસીઓ જાણતા હતા, તેના નમુના તરીકે પીરામીડમાંથી ખણી લાવેલી મમીઓ ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી લાગતી હતી તેમજ આસિરીયન તથા ફોબન રાજ્યની જહોજલાલીના વખતનાં બાવલાંઓ, જુની ન્દાના પ્રકારની કાતરકામવાળા જણસો ને મેક્સિકોનાં પૂતળાંઓ વિ. પ્રાચિન કાળની વસ્તુઓ સાથે પુરાતન કાળની સોનામહેરો અને સિદ્ધાઓ મહાઈ ખાસ ધ્યાન ખેંચી રહી હતી. મ્યુઝીયમના ઝોન. સેક્રેટરી મી. જી. ડી. ટેલરને હું મળ્યો, તેમજ તેમની મારફત ઇજીપ્શીયન ડીપાર્ટમેન્ટના ઉપરી ડૉ. વોલેસ બડને મળીને મેં કેટલાંક બાવલાંના ફોટોગ્રાફ મદારા પુસ્તકમાં છાપવાની પરવાનગી મેળવી.

મીસરની અજ્ઞયબ્ધીઓમાં “મમી” બનાવવાની રીત સૌથી વધારે અદ્ભૂતતાવાળી છે. તેનો કેંક પરિચય અહિં આવશ્યક છે. શબ ઉપર સુર્યધીહાર વસાણાંઓથી લેપ કરીને કંઈ એવી એજમતી દવાઓ ચોપડવામાં આવતી; જેથી તે જમાના સુધી સડમા વગર ગદ્ય કાલે મરણ પામ્યાં હોય તેમ શબ અખંડ રહેતાં. શબને “મમી” બનાવ્યા પહેલાં તેનાં હૃદય, આંતરડાં અને મગજને કાઢી નાંખવામાં આવતાં. તે બધાં એક જુદીજ બરણીમાં નાખીને, મસાલા ભરીને તેને સીલ કરવામાં આવતી. રાજવંશીય મમી ઉપર તો નમક સોનાના પતરાં અંગેઅંગ વર્તી લેવામાં આવતાં. સાથે મરનારનો પરિચય કરાવે એવા અનેક ખતપત્રો પણ નાશ ન પામે એવી એજમતી મેજલશ્વી ચોપડીને તેને પણ જમાના સુધી કાયમ રહે એવા અમર બનાવવામાં આવતાં. અત્યારે સને ૧૯૨૨માં મિસરના વિખ્યાત ફેરાઉન (રાજ) તુતાનખામેનને તેના સંબંધીઓનાં શબો હાથ લાગ્યાં છે. એ ફેરાઉના મરણને આજ લગભગ પાંચ દળર વરસ થયાં હશે. બહાર નીકળેલા મમીઓ સાથે પેપીરાર્કલ (તાલપત્ર) જેવાં પત્રોમાં મરનારની શાંતિનો ભંગ કરનાર ઉપર અનેક ચાપો વરસાવામાં આવ્યા છે. આ પીરામીડની શોધ કરેનાર લોર્ડ કાર્નોર્વન પણ એ ચાપનો ભોગ થઈ એક વરસમાં મરણ પામ્યો હતો. વળી ૨૩મી જુનનો આખો દિવસ મેં અહિંને કિરશન પેલેસ જોવામાં જ કાઢ્યો. અહિં કેટલાક પગમથ્થરો, પીરો, મહાન પુરૂષો અને રાજાઓનાં પૂતળાં છે. તે માંહેના ચોડાકના

ફેરાઉન તુતાન-
ખામેન વખતના
પીરામીડની શોધ

કિશનપેલેસ, મહાન
નરે ને પગમથ્થ-
રોની મૂર્તિઓ

ફોટોગ્રાફો મેં મેળવ્યા. એક મુસલમાન તરીકેની મહારી બારે અન્યથા વચ્ચે મહેં મૂર્તિપૂજા અને મૂર્તિઓનું ખંડન કરનારા પવિત્ર પયગમ્બર હઝરત મહંમદ (અં) નું અડધા કદનું બાવલું જોયું. તેની નીચે ટુંક નોંધ આ મુજબ આપવામાં આવી હતી:—

“ MAHOMED ” Founder of the Mussalman Religion, Born A. D. 570, Died A. D. 632. Ideal Bust by C. Kossos. Tripoli, Greece 1854.

અર્થ:—“ મહંમદ ” તે મુસલમાન ધર્મનો સ્થાપનાર, જન્મ સન ૫૭૦- મરણ સન ૬૩૨, અધો કદનું પૂતળું ધડનાર સી. કે. એસ. ટ્રીપોલી, ગ્રીસ ૧૮૫૬.

આ બાવલું બીજાં બધાં બાવલાઓની જેમ માત્ર કલ્પનાથીજ ધડવામાં આવ્યું છે, એમ હું નક્કી માનું છું. છતાં એ પૂતળું ધડનાર શિશ્વી માટે માન ઉપજાવે તેવું કામ તેણે કર્યું હશે. ઇસ્લામી તવારીખ અને હઝરત મહંમદ સાહેબના સદ્ગુણોનો અભ્યાસ કર્યો પછી જે ઉજ્જવળ પ્રતિભાની છાપ આપણા હૈયા ઉપર પડે છે તે તેણે આબાદ મૂર્તિમાં ધરી રજુ કરી છે. જેવી રીતે હં ઇસાની મૂર્તિ એક શાન્ત અને માયાળુ તેજસ્વી નરની હોય અને અંતરના ગુણો ચહેરા પર પ્રકાશી નિકળતા હોય તેમ જણાય છે. તેવી રીતે હ. મહંમદ સાહેબના પૂતળા પર પણ પવિત્રતાની કલ્પના ને ઇસ્લામનું ગૌરવ ચમકી રહ્યાં હોય તેમ લાગે છે. આમ એક મુસલમાન છતાં એ ખ્રીસ્તી કલાકારને ઇન્સાફ આપવા તેની પ્રશંસાના બે બોલ કહેવાની તક લઉં છું. કાષ્ટરટની મૂર્તિ ધડનારા ઇસાઇઓની નજરમાં પયગમ્બરની મૂર્તિ ધડવી એ પાપ કે અપમાનજનક નથી ગણાવું, એટલું આ સ્થાને જણાવવું અસ્થાને ન જ ગણાય. તેમજ ઇસાઇ ધર્મ ફેલાવનારા પયગમ્બર હઝરત મુસા નખી (Moses) નું બાવલું પણ ઉજું કરવા ચૂકાયું નથી, તેની નીચે મુજબની નોંધ ફોટોગ્રાફેલી છે:

Moses.

By Michelangles, Designed for the monument to Pope Julius 2nd, now in the Church San Pietro in Vencoli; - Rome.

અર્થઃ મોઝેઝ (મુસા) વિખ્યાત ચિત્રકાર માઇકલ એન્જેલોના મશહૂર ચિત્ર ઉપરથી જે પોપ ક્લૌડિઅસ ખીખ માટે તૈયાર કરવામાં આવેલું તે હાલમાં સાન પીએટ્રોના મંદિરમાં, રોમ નગરમાં મૂકાયેલું છે.

આ ખાવલું જે અસહ્ય પ્રતિમા ઉપરથી લેવાયેલું છે તે-અસહ્ય વસ્તુને રોમ શહેરની મારી મુલાકાત વેળા જોવાની તક મને મળી હતી. ખીખ કેટલાંક ખાવલાંઓ સાથે આ ખાવલાનો પણ ફેટોમાફ મહેં લેવાડાવ્યો અને તે ખીજી મહારી ગાઈડ છુકો સાથે મહેં મુંબાઈની અનુમતિ ધરિયામ ઉપર તેની જાણ માટે મોકલી આપ્યો.

ખાવલાંઓ વિષે લખતાં જણાવીશ કે મહારી મુસાફરી દરમિયાન મહેં એમ્સરડમમાં હોલેન્ડની રાણીના મહેલમાં પયગમ્બર મુસાની મોટી સાઈઝની ઓઈલિંગેન્ટ (તેલરંગી ચિત્ર) તસ્વીર જોઈ હતી. આ તસ્વીરમાં હઝરત મુસાનો દોડતા ખાવતા સર્પના જેવો દેખાવ છે, જે ખાખત કુરઆને શરીફના ત્રીસમા પ્રકરણમાં નીચે મુજબ જણાવવામાં આવેલા પ્રસંગ ઉપરાન્ત છેઃ- પરવરદિગારના આદેશથી હ. મુસા પયગમ્બર અનેક પ્રકારના ચમત્કારો કરી શક્યા હતા. તેમાંનો આ એક મુખ્ય ચમત્કાર ગણાય છેઃ-

હઝરત મુસાની તસ્વીર અને તેના દેખાવનું વર્ણન

“ પોતાના સસરાનાં દોરોને ચરાવવા, તેમને હથમાં રાખવા અને જંગલી જનાવરોથી સલામત રાખવા તેઓ હમેશાં હાથમાં એક મજબૂત ડાંગ પકડી રાખતા હતા. તે લખને ત્યારે એક વાર તેઓ પસાર થતા હતા; સારે કિરતારને આદેશ કરતો પ્રભાવાન સાદ તેમના કાને પડ્યો, “અય મુસા! આ હારા હાથમાં શું છે ?”

“ એ મહારી ડાંગ છે, ” હઝરત મુસાએ જવાબ આપ્યો, “ જેનાથી હું કોઈ વાર ટેકો લઉં છું. મહારાં દોરો ચરાવતી વખતે ઝાડપરનાં પાન આથી હું તોડી શકું છું તેમજ તેને ખીખ અનેક ઉપયોગમાં લઉં છું. જેવા કે ખોરાક અને પાણીની પખાવ ઉચકી જવાના અને સર્પોને નસાડી મેલવાના-”

“ એને જમીન પર ફેંકી દે, અય મુસા ! ”

મુસા પયગમ્બરે તેને ફેંકી દીધી. ફેંકી દેતાં જ તે એક જળજળસ્ત અજંદાર (સર્પ)ના લખજારેલા આકારમાં જલવાઈ ગઈ.

“ એને ઉચકી લે અને ફિકર ન કર, મલારા નહિ. એની અસલ હાલતમાં હું એને પાછી ફેરવી નાખીશ.”

મુસાએ તેમ કહ્યું. અને સર્પના મોઢામાં પોતાનો હાથ મેલ્યો કે ફરીવાર તે લાકડીના આકારમાં ફેરવાઈ ગઈ !”

આ ઓછાંલિ ચિત્રમાં હુંડરત મુસાના ચહેરા પર રેખા, રેખાની મરોડ એવી તો લાવવાહી અને સ્પષ્ટ ગિતરવામાં આવી છે કે જેથી ઉપર જણાવેલા બાવલામાં અને તરવીરમાં થોડો તફાવત લાગે છે, પણ બન્નેમાં શરીરનો ભવ્ય કદાવર અને કોઈને પણ ડારે એવો દેખાવ આખા ઉતારવામાં આવ્યો છે. આવી મુંદર અને સ્પષ્ટ લાવના ધડનાર કલાકારો પશ્ચિમમાં જ કેમ પાકતા હશે ? એ પણ પ્રશ્ન સાથેસાથ સહજ ઉદ્ભવતો હતો.

અલિક્ષા અને ઇમા-
મોની તરવીરો, જમ-
વિખ્યાત નરેશનાં
બાવલાં, અર્લ હોર્ટ
એકઝીબીશન

શિરાઝની મુસાફરી વેળા એક સૈયદના ઘરમાં મેં ઇસ્લામના મહાન અલિક્ષા હંઝરત અલી, અને હંઝરત ઇમામ હુસન ને હુસયન તેમજ સલમાન ફારસી નામના વિખ્યાત આરેમની તરવીરો જોઈ હતી: તેમજ ઇમામ અશુ હનિકા, ઇમામ સાફી, હમબલી, માલકીની તરવીરો તો અમ્હારી કેપટાઉનની લામચેરીની અંદરની એક કિતાબમાં પણ છે. એની મૂળ તરવીરો લંડનમાં મહારા જોવામાં પણ આવેલી, પણ એના ખરાપણા વિષે મહેને શક છે. તથા મેં તેમના ફોટોગ્રાફ લેવાની જરૂર જોઈ નહિ.

મજકુર બાવલાંઓ ઉપરાંત અહિં આવેલા એક વિભાગમાં જગતના મહાન પુરોષો ગેલીલિઓ, પૃથ્વી અને સૂર્યની ગતિ સાંધનાર, સ્પેક્ટ્રીસ, ઓક્ટો મહાન તત્વજ્ઞાની જેને મન મોત અને જીવનની કિંમત એક સરખી જ હતી, એનજેલો, વિખ્યાત પુરોષોનાં અમર અને સજીવ ચિત્રો દોરનાર મહાન ચિત્રકાર- બધાં અભ્યાસ કરવા લાયક અને કે નવું તત્વ શિખવે એવાં છે. વળી હું અત્રે છેલ્લી મુલાકાત આપી ગયો, તે પછી અર્લ હોર્ટ એકઝીબીશન જેને લંડનમાં પારીસ પણ કહેવાય છે તેનો દેખાવ આપવામાં આવ્યો છે.

ચહેરા ઉપરથી ચાલ
ચલણુ આખખનાર
ઓરતની સુલાકાત

લંડનમાંના મહોલાઓમાં લટાર મારતાં એક દિવસ એક દરવાજા ઉપર નીચે મુજબ પાટીયું માંડેલું દેખાયું:- Character Reading from the Face: અર્થ-ચહેરા ઉપરથી માણસની રીતભાત ને આસિધત પિછાણનાર

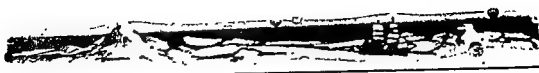

તપાસ કરતાં જણાયું કે એ એક બાનુ ગ્રાહેસર નામે એની. 'ડી. એ. પં. હેમ
પી. પી. એ. હતી.

આવી બાબતમાં એશિયાટીક લોકો ખુબ શ્રદ્ધા રાખે છે. આપણા
દેશમાં એવી રીતે જોનારા લોકો ગલીએ ગલીએ રખડે છે. હું એશિયાટીક
ખરો. છતાં આવી વિદ્યા ઉપર મ્હારી તો શ્રદ્ધા હતી જ નહિ. હું એક
"હંબગ" ને યંડા પહોરની ગરમ તોપ જેમ માનતો હતો. પણ આ
એક મુધરેલા શિખેલા સમાજની ઓરત હતી. યુરોપ દેશમાં આવી માન્યતા
ઝાઝી નબે નહિ એમ મ્હને લાગતું; તેથી એ બાઈની મુલાકાત લઈને
પારખું જોવાની રહેજે ઉત્કંઠા ધર્મ. અંદર કાબજ થયો, તે રૂમ ઝાખા અજવાળા
સાથે ગંભીરતા વધારે એવા પ્રકારની રાચરચીલાની ગોઠવણીથી ભરપૂર
હતો. પેલી બાઈ યુરોપીઅન છતાં તેનામાં એશિયાટીક જેટલી ગંભીરતા
દેખાતી હતી, કદાચ તે હિંદ કે અરબસ્તાનના એકાદ નજીમી પાસેથી આ
વિદ્યા શિખી આવેલી હોય. હું જો કંઈ વધારે બોલીશ તો એ અનેક લોકોની
મુલાકાત લેનારી બાઈ જરૂર કંઈ ને કંઈ મ્હારો ખવાસ મ્હારા અવાજ અને
મેલવાની રીતભાન ઉપરથી પારખી કાઢશે. તે બારે મગફરી અને નખરા
સાથે જણાવશે, ત્યારે એ સાચી વાત મ્હારે નજીદકે કબૂલ કરવી જ પડશે
તેથી સેવકે શરૂઆતથી જ પૂતળાની જેમ ગંભીર ડાનું કરી એકદમ ચૂપ રહેવાનો
નેશ્વર કર્યો. તેની રહાએ ચૂપચાપ ને મુંગો બની બેસી રહ્યો. પણ પેલી
પાલાક ઓરતે તો મ્હારી ચૂપકાદી છતાં મ્હારો મ્હેરો તપાસીને જ જે કંઈ
પડસડાટ બોલી ગઈ તે સવે વાત સાચી હતી. અગ્નયખીમાં ગરક થઈ તે
બાઈની કળા ઉપર મ્હારાથી આક્રિંત પોકરાઈ જવાયુ. જે વિદ્યામાં હું હાઈ
ને બોળા લોકોને ભરમાવવાની જુદી કળા માનતો હતો તેમાં મ્હને આજે
અચ્ચાઈને પ્રકાશ દેખાયો, ખુદાએ ખરેખર કુરઆનમાં કહ્યું છે કે, ફુનિયા મ્હારા
લિમ અને હિકમતથી ખાલી નથી. કહત એ બાબતમાં શોધખોળ કરી મરી
પીટનાર સાચા આદમીની જ ખોટ છે; બાઈ જેમ હોગને લર્વોગની પોટકા
પાંધી બેસનારા ગાંધી તરીકે પોતાને બતાવે ને થોડું જાણનારા નીચ હકીમો
પોતાને જુના અનુલવી તરીકે ખપાવે તેમ રહેજસાજ આ વિદ્યાનો અભ્યાસ
રેનારાઓ નજીમી અને જ્યોતિષીઓના ખોટા પાટીઆ ઠોકા દે છે. પરિણામે

વિદ્યા સાચી છે,
પણ તેના ખરા
અભ્યાસીઓની
ખોટ છે.

એ વિદ્યાને ધિક્કાકનારો સમાજ વધારે પેદા થાય છે. કારણ કે સાચી વાતની ખાત્રી આપનારા ખુદ પોતે અધૂરા હોવાથી મુંઝવણ માણસોને સાચો રાહ કેમ ખતાવી શકે? એટલે આવી વિદ્યાને દસીને આપણે વખોડવી ન જોઈએ.

અચિત, શેક્ષ્પીઅરના હૅમલેટના નાટકમાં હૅમલેટ પોતાના એક જાની મિત્રને હોરેશિઓને શીખામણ આપતાં જે વચનો ઉચ્ચારે છે તેમાં નર્થ સત્ય તરી આવતું જણાઈ આવે છે. તે કહે છે. " આ અને પેલી દુનિયામાં તરેહવારની ચીજો છે. જોનો ફિલસુફોને પણ સ્વપ્નામાં ખ્યાલ પણ આવી શકે તેમ નથી " આ શબ્દો બેશક આજના વૈજ્ઞાનિક જમાનામાં નાસ્તિક બનતા માનવજાતનાં આવતી કાલના ચહેરીઓને યાદ રહે તે માટે દરેક પાઠશાળામાં સોનેરી અક્ષરે કેાતરી રાખવા જોઈએ. તેથી મ્હોટપણમાં એ લોકો પોતાની શાળામાં કેાતરાયલો એ સોનેરી શબ્દકુંડ યાદ કરીને લાભ ઉઠાવી શકે અને નાસ્તિક ફિલના આદર્શને એવો કેાઈ પાઠ મળતાં તે પાઠશાળામાંના કેાતરાયેલા સુખનોને સંભાળીને કાનપટી પકડી કબૂલ કરી શકે.

" There are more things in the heaven and Earth, Horatio, than are dreamt of in your philosophy. "

આપણા પૂર્વ તરફના છૂપા ઇલિમના જાણકારોમાં એક જાણવા જેવી ખાખત તો એ છે કે તેઓ પોતાનો ખરો ઇલિમ કેાઇને શિખવતા નથી. છંદગી કાણુલંચુર છે તેનો કંઈ ધડો નથી, જ્યારે એ જાણકાર મરણ પામે છે, લારે પોતાની સાથે જ એ ઇલિમના બેદને કબરમાં લેતા જાય છે. પરિણામે તેમના દેશમાંથી તેમના જ્ઞત્ય સાથે એ ઇલિમ પણ અદૃશ્ય થતો જાય છે. જ્યારે પશ્ચિમના લોકોનો મ્હોટો ભાગ ઇલિમને છૂપાવીને ગુંગળાવતો નથી. પણ શોખીનોને તે યોગ્ય કિંમતે અને ચરતે શિખવે છે અને એવા ઇલિમની આપણે ક્યાં જ કરે છે. પરિણામે આપણે તેમાં દેશને કાપડો થાય છે. તેમાંના કેટલાક ચખ્ખરાક ને ઉત્કંઠા ધરાવનારા ચેલાઓ ગુર કરતાં પણ સવાયા નિવડીને, નવી શોધખોળો કરીને સમાજને લાભ આપે છે. તેવી રીતે એ ખાતુ પ્રેરિસર પણ જે ચાહે તેને પોતાનો ઇલિમ શિખવતી હતી. સામાન્ય વર્ગમાં જેઓ ખાર પાઠો શિખે તેમની પાસેથી ફક્ત ત્રણ ગીની લેતી હતી. જેઓ ખાનગીમાં શિખવા માગતા હોય તેઓ પાસેથી દસ ગીની લેવામાં આવતી.

દરેક પાઠશાળામાં
સોનેરી અક્ષરે કેાત-
રાવાની જરૂર

પોતાના મૃત્યુ સાથે
ઇલિમને કબરમાં
લેતા જાય છે.

મહારા જેવા રખડપટ્ટીએ નિકળેલા મુસાફર પાસે આ વિદ્યા શિખવા જેટલો વખત હોય જ કયાથી ? એટલે એ વિદ્યા શિખવાની ઉપદ્રવ બર આવી નહિ

એ મકાનની રહામે એક કેનેડીઅન બાપુ De Para ડપારાનું મકાન આવેલું હતું, તેનો દાવો લોકોની ખાસીઅત¹ ઓળખવા ઉપરાત ભવિષ્યની વાતો પણ આખા કહેવાનો હતો

ખાસીયત ઉપરાંત ભવિષ્ય જોનાર બાપુની શુભાકાંત

મીસ એમી. ટી. ઓપનહેમ પાસે થયેલ સાચી વાતના અનુભવ ઉપરાત સ્વાભાવિક એ કેનેડીઅન બાપુની મુલાકાત લઈ ખાસીયત ઉપરાત ભવિષ્યના ભેદથી વાકેફ થવાની તક લેવાનો ઇરાદો થયો. એટલે એના મકાનમાં દાખલ થયો, ત્યાં એ બાઈ બહાર ગઈ હતી. તેને બદલે તેની જોડીદાર બાપુ મીસ પેટ્રીઆ માર્પ હાજર હતી તે મહારો હાથ જોવા ગેદી એ બાઈએ ૭૫ ટકા ખનાવો સાચાજ કહી સંભળાવ્યા, આ બાઈને ત્યાં નસીબ જોનારાઓની ભારે ધમાક હતી અને તેમાં મુખ્ય કરીને ઓરતોજ વધારે હતી. એ ઉપરથી મુરોપની ઓરતોની ઉત્ક્રાં કેટલી વધારે હોય છે તે જણાઈ આવતું હતું

લંડન વિશે એકવાર લખ્યા પંખી ખીછ વખત મારે કંઈ ઝાઝું લખવું નથી હવે મહારી સ્લાસગોની મુમાફરીનો અહેવાલ જણાવીશ. તે પહેલા ટેમ્સ નદીને કીનારે એક સમી સાજના આજા અજવાસમાં મહેને જે વિચારો આવ્યા હતા તે અત્રે ટપકાવવાની મહારી લાયક રોકી શકતો નથી.

અહિંના વિશાળ ખમીયામાં ખુણે ખુણે પ્રસિદ્ધ નવજનોની વાદ જાળવવા તેના બાવલા મકવામાં આવેલા છે. તેમાં મર બારાલ ફિચર અને આઉટરામના બાવલા પણ છે. તેની બાબુમાં પાદરી વિલીયમ ટીનડલનું બાવલું મહારા દીગમાં આવ્યું. જેની નીચે તખ્તી ઉપર જે શબ્દો કેતરચેલા હતા તેની થોડી અગર એક ઉન્હી સનસનાતી સાથે મહાગ હૈયામાં ગેતરાઈ ગઈ છે; વાચનાર, જે દરેક ઇસ્વામી મિરાદરના હંયા પર કેતગઈ જાય તે મજ્દો આ હતા —

પાદરી વિલીયમ ટીનડલના ઉક્ત શબ્દો અને તેમની અસર

" The last words of William Tyndall were — " Lord Open the king of England's Eyes " within a year of which a Bible was placed in every Parish & c "

અર્થ:—પાદરી વિલીયમ દીનડલના છેલ્લા શબ્દો આ હતા. “ખુદા ઈર્જેસના રાજની આંખ ખોલે.” એ શબ્દ ઉચ્ચારાયા પછી એ બેલા પાદરીનો આત્મા તેના પરવરદિગારની હાથરમાં પોતાની અરજ પેશ કરવા ખોળાયને છોડીને ચાલ્યો ગયો હતો. તે પછી એક વરસની ટુંક સુદતમાં દરેક ગામડે ગામડે બાઈબલની પવિત્ર બંદગીના અવાજોથી વાતાવરણ ગૂંચ ઉઠ્યું હતું.

પરવરદિગારની
હાથરમાં મહાશી
મુંગી માર્થના

આ શબ્દો વાંચતાં જ મહાદે માયું ઝૂકી પડ્યું. સનસનાટ થતા મહારા હેવા સાથે મેં ધીમી બંદગી કરી. આ અલ્લાહ, મહારા મુસ્લીમ બિરાદરોની આંખની મિસાલ કદારે ઉઘડશે ! અને દરેક ઘરમાં બાઈબલ જેમ કુરઆને ચરીફની બંદગી અને તેનો અમલ ક્યારે થશે ?

સ્કોટલેન્ડની મુસાફરી

પ્રકરણ ૪ થું

તા. ૩ જુલાઈની રહેવારે સ્કોટલેન્ડ જવા માટે લંડનથી ટ્રેન માર્ગે ઉપડયો. તેમાં ઇંગ્લેન્ડની ગીડલેન્ડ રેલ્વે ધણી રમણીય માર્ગે સ્કોટલેન્ડ તરફ જતી હોવાથી કુદરતનાં વધારે રમણીય દરયો જોવા મળે એજ માર્ગે જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને ત્રીજા વર્ગની ટીકીટ લીધી! ત્રીજો વર્ગ વાચક કદાચ જે રી ઉઠશે કે ત્રીજા વર્ગની હાડમારી મળે શા માટે માથે બોહોરી લીધી હશે? પણ તેમ નથી. મુખ્ય—હિન્દુસ્તાનની રેલ્વેના ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરનારને અહિંના ત્રીજા વર્ગનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ નથી. પાટીઆવાળા ટ્રેન, ભૂરા રંગથી ડગાયેલી બેઠકો, તેમાં જતન-તના માકડ બેસવાની ને પાપખાની સંકડામણી, મેલી ભીંતોના ડખા એવું એવું અહિં નથી. અહિંના ત્રીજા વર્ગમાં જેટલો આરામ છે તેટલો હિન્દુસ્તાનના પહેલા વર્ગવાળાને પણ મળતો નથી. વાચકને તેનો ખ્યાલ અપાવવા થોડુંક વર્ણન કરવાની તક લઉં છું. સારા કમડાથી જડી લીધેલી માદીવાળા બેઠકો ચક્રચકિત-પોલીસ કરેલી સાફસુકવાળા ભીંતો ને દરવાજા પાસે બેડાયેલી ડાઈનીંગ કારમાથી કંઈ પણ મંગાવવું હોય તો નોકરને બોલાવવા માટે દરેક બેઠક ઉપર એક ઇલેક્ટ્રીક બટન પણ મુસાફરોની સેવામાં તેવાર રાખવામાં આવે છે. આટલા ટુંક અહેવાલ પરથી વિચારી લેશો કે ત્યારે બીજા બધી સગવડો કેટલી સરસ હશે! ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોની આમદાની ઉપર જ રેલ્વેનો નિભાવ હોવા છતાં હિંદના રેલ્વેવાળાએ આને વરસો થયા ત્રીજા વર્ગના મુસાફરો માટે કંઈ પણ સગવડ આપવાની દરકાર કે જરૂર જોઈ નથી.

થઈ કલાસમાં મુસા-
ફરી, હિંદના થઈ
કલાસ સાથે સર-
ખામણી

મુસાફરીમાં આસપાસના કુદરતી દેખાવો પણ ધ્યાન કરતા મુસાફરોને વધારે સુદર મળે છે. પહાડ અને બીણોના દેખાવો આપણા દેશમાથે છે. પણ અહીં કુદરત કંઈ વધારે પક્ષપાત કરતી હોય તેમ હંડા દેશને લખને તેની હંડી નામુથી કુદરત વધારે હરિયાળા અને પ્રકુલ રહે છે. ન્હાના ન્હાના નદીનાળાનું

રળીયામણા દેખા-
વોથી ભરપૂર પણ
કલાકની સાંત મુ-
સાફરી

ખળખળ વહી જતું નીર જોવામાં એક જાતની ઠંડક ફેલાયેલી દેખાય છે. આંખને તાજગી આપતા લીલા દરખતો ઉપર શોભી રહેલાં જંગલી રંગીન પુલો વિગેરેનો દેખાવ વિ. જોતાં થાક ચડે જ નહિ. હિન્દુસ્તાનમાં રેલ્વેમાં ત્રણ કલાકની મુસાફરી, ખેડકની અગવડતા અને રેતાળને ઉજ્જડ દેખાવોને લીધે ભારે કંટાળાભરેલી યાત્રા પડે છે તેમ અહીં નથી. અહિં તો તમે આખો દિવસ ખેસો, છતાં જાતજાતના રણીયામણા દેખાવો જોતાં થાકો જ નહિ. આ ખુશનુમા મુસાફરીમાં નવી તાજગી મેળવી હું રહાંજના પ્લાસગોના સ્ટેશને આવી પહોંચ્યો ને સીધો હોટેલ આટગાઈમાં હંકારી ગયો. ત્યાં રૂમની સગવડ યાદ જવાથી ખીજે ભટકવું ન પડ્યું. મુસાફરીનો થાક તે શું એ હું ભણ્યો જ હતો નહિ. એટલે રહાંજે આસપાસના રસ્તાઓમાં લટાર મારવા ઉતરી પડ્યો.

વહાણવટાના ધંધા-
ને ખીલવનાર પ્લા-
સગો નગરની મહત્તા

પ્લાસગો નગર ગ્રેટ બ્રિટનમાં ફક્ત પાંચતખ્ત શહેર હંડનથી જ ઉતરતું મોટું શહેર અને કેલાઈડ નદીના રમણીય કાંઠે વસેલું છે. એની વધતી જતી વસ્તી આજે ૮૦૦૦૦૦ કરતાં વધુ લેખાય છે. પહેલી નજરે આ શહેરમાં નવા આવનારને કંઈક મુશ્કેલી લાગે, પણ તેમ નથી. મુશ્કેલી લાગવાનું કારણ અહિં કામદારવર્ગની વસ્તી કેંક વધારે પ્રમાણમાં તે છે. મજૂરો અને ફેરીઆઓના ટોળેટોળાં તેમજ ઉધાડે પગે વર્તમાન પત્રો વેચતા ફેરીઆઓની ગરબાથી મહોલ્લાઓ ગાજી રહે છે. આ પ્લાસગો નગરને મુશ્કેલી ધારનાર મુસાફર જ્યારે ફરતો ફરતો તેની ડોક પાસે આવી પહોંચે છે, ત્યારે એ વિશાળ ને માઇલો સુધી પથરાયેલી ડોકને બંને કિનારે બંધાતાં નવાં વહાણો અને સ્ટીમરોના ચાલતા કામના ચતા તડાતડ અને ફડાફડના દૃશ્યોડાના અવાજો સાંભળે છે અને હજારો કારીગરોને બ્રિટનની મહત્તા વધારવા મથતા જુએ છે, ત્યારે પ્લાસગો નગરના વહાણઉદ્યોગની મોટાઈનો ખ્યાલ રહેજે આવે છે. આ મહાન વેપારી શહેરની ઉપરાંત-કહેવાય છે કે-બ્રિટીશ સ્ટીમરોની સંખ્યાનો કે ભાગ આ શહેરમાં જ તૈયાર થઈને બહાર પડે છે.

બે દેશોના જોડા-
ણની શરૂઆતમાં
થયેલાં રમખાણો

ઇંગ્લેંડ અને સ્કોટલેંડ દેશનું જોડાણ થયું; ત્યારથી પ્લાસગો નગરનું નસીબ ખીલી ઉઠ્યું છે. જોડાણની શરૂઆતમાં એ નગરના વતનીઓ ભારે ઝવડ ઉપર

અદયા હતા, તેમણે એ બંને દેશના જોડાણની યોજનાને બારે તિરસ્કારથી ધૂતકારી કાઢી હતી. અને તે માટે શહેરમાં બેઝબોક્સો પણ ચલેલા. પણ ગણત્રીબાજ વેપારી વર્ગ તરત રહમત શકેલો હતો કેમકે જોડાણથી, જોડાણથી શહેરને ફાયદો જ છે; કારણ જે જે અધિકારીઓ ઇંગ્લેન્ડના બંદરને આપવામાં આવ્યા હતા તે બધા જ હક્કો એ નવી યોજનાથી આ શહેરને પ્રાપ્ત થતા હતા. વળી જેમ્સ વોટ આર્ક રાઇટ સ્પીનિંગ (કાંતવાના) યંત્રની તથા વરાળયંત્રની શોધ કરી, ૧૭૬૩ ના વર્ષમાં પહેલવહેલું વરાળયંત્ર બનાવ્યું અને હિન્દી બેંકે સં ૧૮૧૨ માં આટલાંટીક મહાસાગરની આ બાજુએ પહેલવહેલી આગબોટને કંસાઈક નદીના પાણીમાં તરતી કરી હતી. આથી ગણાઓ શહેરની કીર્તિ વધારે ઉજ્જવળ બની છે. વળી મેલસાની અખૂટ પેદાશને લીધે આ શહેરના ઉદ્યોગને નવું બળ મળે છે. કાલસા બહારથી આયાત કરવા પડતા નથી. તેથી ઉદ્યોગ અને નવી નવી મીલોના વધારા સાથે વસ્તીના વધારો સપાટાબંધ થતો જાય છે, તેથી રૂ, સણ, હવ અને લોહાનાં કારખાનાંઓ પણ એ વિશાળ નગરની ભૂમિ ઉપર છવાયેલાં છે. દરેક પ્રકારની વ્યાપારની વસ્તુઓ આ નગરમાં તૈયાર થાય છે. દરેક કારખાનાની વિગતવાર હકીકત જણાવવા બેસું તો એક જખરજસ્ત કાપરેક્ટરી થાય. એક વેપારી તરીકે મહારા જેવાને આ ઉદ્યોગના મહાન નગરમાં અનેક નવીન વસ્તુઓ જોવાનજીવાસાયક મળી આવે, તેમાં કશી નવાઈ નથી. અહિંના મહોલ્લાઓ અને મકાનો પણ હંડન શહેરને મળતાં આવે એવા ઉત્તમ પ્રકારના છે. શહેરના રાજમાર્ગો બધા સુધક અને ભવ્ય રીતે રચાયેલા છે. પત્થરની સરસ ફરસબંધી મકાનોની શોભામાં વધારો કરે છે. આ શહેરની ઇમારતોમાં કેટલીક પુરાણી અને નવી ઇમારતો કલાના ક્ષુદ્ર નમુના તરીકે પણ જોવા લાયક છે. શહેરના મકાનની દિવાલો સંખ્યાબંધ કારખાનાંઓના ધૂમાડાથી ખચવા પામી નથી. કેટલીક તો હંડનની ઇમારતો કરતાં પણ વધારે કાળા પડેલી દેખાઈ આવે છે.

ભણ્ણીતી ઇમારતો,
દેવળ અને યુનિવર્સિટીનું ભવ્ય મહાલય

શહેરની નહેર ઇમારતોમાં તેનું અંગવર દેવળ અને યુનિવર્સિટીનું ભવ્ય મકાન જોનારને ચોતાના પ્રાંતનાં ગૌરવ અને મહત્તાનું જ્ઞાન કરાવે છે.

શ્વાસગોના લોકોનો
વિવાગ્રેમ

દેવળની કારીગરીને કળાકારે આપેલો ઘાટ અતિ ઉત્તમ ગણાય છે, તેનો દેખાવ ઈસુ ખ્રિસ્તના મૃત્યુમુચક ક્રૅસાકાર છે. તેની શરૂઆત છેક ખારગી સદીમાં પવિત્ર રાજા ડેવીડના વખતથી થઈ છે. પણ એ દેવળ કરતાં યે યુનિવર્સિટીની ઈમારત શ્વાસગોની ખાસ મગરૂરી મનાય છે, તેની તવારીખ પણ જાણવાલાયક છે. વિદ્યાદેવી—સરસ્વતી માતાનું એ મંદિર જોધને મહાદેવ અંતર ઉભરાઈ જાય છે: માણસને સાચી ઈનશાનિયત શિખવનાર જ્ઞાન છે. મહાન ભાવકંદરને, તેની માતા તરફ ઉભરાઈ જતાં પ્રેમને નિરખી એક જાણે પ્રભુ કહેલો કે માના કરતાં તમે કોઈને વધારે ચાહો છો ખરા ? તેણે ઉત્તર વાળ્યો:—હા, મહારી મા કરતાં મહારા ગુરુ માટે મને વધારે પૂજ્યભાવ અને પ્રેમ છે; કેમકે મહારી માતાથી આ જગતમાં આવી જ્ઞાનપાત્ર થયો છું; પણ મેલી દુનિયામાં તો મહારા ગુરુનું શિક્ષણ લઈને જ સુખી થઈશ. શ્વાસગોના લોકોનો વિવાગ્રેમ જોધને એક ભારતિય આત્મા તરીકે મહાદેવ અંતર પોકારી ઉઠ્યું કે સરસ્વતી દેવીની સાચી આરાધના અને ખરી પૂજા એ લોકો જ કરે છે. અમે હિંદી કે હિંદુઓ નહિ ! શ્વાસગોની યુનિવર્સિટીની તવારીખ વિષે જોણ કરતાં જણાય છે કે એ ખાતાની શરૂઆત સન ૧૪૫૦માં બીશપ ટર્નબુલે કરી હતી. તે વખતે યુરોપમાં રોમના પોપની સત્તાનો કોરડો ફરી રહ્યો હતો. એટલે તેની પરવાનગી મેળવ્યા પછી જ એ ખાતાની શરૂઆત થઈ શકી હતી. તે પછી ચાન્સેલર, રેક્ટર, દીન, વિં નું એક મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. સૌથી પહેલાં ફક્ત એક ન્હાની રકુલથી શરૂઆત કરવામાં આવી હતી. તે પછી વરસો જતાં જાહેર તેમજ ખાનગી આર્ટ્સની કોલેજનો વિભાગ બોલવામાં આવ્યો, મકાનો બંધાયાં, છેવટે વધતાં વધતાં હાલની મહાન ઈમારત બાંધવાનો પ્રસંગ આવ્યો. તેના ખર્ચના અડસઠાં એટલા મોટા હતા, કે એ જંગી ખર્ચને કેમ પહોંચી વળાય એ વિચારમાં આપડા યુનિવર્સિટીના સંચાલકો મુંઝવા કરતા હતા. પણ એ ઉલ્લેખી નગરના વિવાગ્રેમી શ્રીમાનો અને નાગરિકોએ પોતે છુદ્દે હાથે ફાળામાં રકમો ભરીને પોતાનો વિવાગ્રેમ દાખવવાની એ મહાન તક જતી ન કરી. છેવટે સરકારની મદદથી તેમજ મારકવીસ એન્ડ કંપન અને ચાર્લ્સ રેન્ડોલ્ફે પાછળથી ધટતી રકમો આપી બાદશાહી સંપાવતો કરી, તેથી આજની શ્વાસગો

નગરની મહોદ્દવળતા ને મગરૂરીમાં વધારો કરતાં બિહારી, લાવણેરી, લેભેરે-ટરી, ભવ્ય મ્યુઝીઅમ, વિં હસ્તીમાં આવ્યાં: જ્યાં આજ સુધી લાખો નગરજનોએ કેળવણીનાં મીઠાં ફળ ચાખી પોતાના જીવનનો સાચો રસ માણ્યો છે.

સ્લાસગોમાં હરવાફરવાનાં અને જોવાનાં સ્થળોનો તોટો નથી. તેના મ્યુનિસીપલ વહીવટમાંથી પણ ઘણું બાંધવા-શીખવાનું મળે તેમ છે. પણ મહારી એ નોર્થ કેપથી ખારટુમની મુસાફરીના બ્યાનમાં એ બધી બાબતોનો સમાવેશ કરવા બેસુ તો મુખ્ય બાબતને ઇન્સાફ આપવાનું કેમ બની શકે ?

લખાણમાં નહિ પણ ખુદ મુસાફરીમાં પણ કેટલેક દરત્તો મારે ચાઈ મન મારતું પડ્યું હતું. દાખલા તરીકે સ્લાસગોથી સ્કોટલેન્ડ સુધીમાં આવેલાં કેટલાંક સુંદર સરોવરો નિહાળવા જવાની સગવડ હતી, તે સ્થળો પણ નમ્-દીકમાં જ હતાં, પણ ૮ મી જુલાઈએ હલ બંદરથી ઉપડનાર સ્ટીમરમાં મ્હેં નોર્થ તરફ જવાનો ઇરાદો કર્યો હતો. એટલે મન મારીને મ્હેં એડીનબરો તરફ ફેર શરૂ કરી.

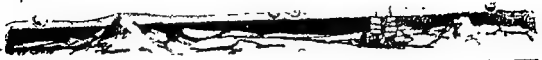
એડીનબરો

ફરીવાર ટ્રેનમાં બેસીને સ્કોટલેન્ડના પાચખત શહેર તરફ જવા મુસાફરી શરૂ કરી; એ મુસાફરી પણ કુદરતની સ્કોટલેન્ડ તરફની બેસુમાર નવાજેલને લાંબી ખૂબ સુંદર ને મોહક સ્થળોથી ભરપૂર હતી. ચોખેર દેખાતા રળીયામણા દેખાવો જોઈને મ્હેને બાણીતા સર કવિ વોલ્ટર સ્કોટની એક પંક્તિ યાદ આવી જતી:—

એડીનબરો તરફ ફેર

“ સઘળી ખૂબસુરતીમાં બૂલો પડવામાયે એક જાતની મોજ છે ” સઘળી જગ્યાઓ સાથે જોડાયેલી તવારિખ અને બીજી કદાણીઓ, કથાઓ અને ઐતિહાસિક બાબતની ભૂતકાળમાં સિખતી વેળા વાંચેલી ઘટનાઓ ફરીવાર સજીવન થઈ. એ સ્થળોની મહત્તામાં વધારો કરી એક જાતની મોજ ને આનંદ આપવા લાગી.

શહેરના રસ્તાઓ સ્લાસગોના રસ્તા જેવાજ પ્રહોળા અને સગવડગમ્ય

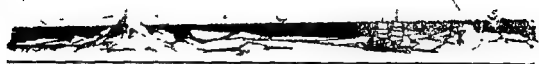
છે. જમીન પત્થરફરસબંદીવાળી છે. ઈમારતો પણ શહેરની લવ્યતામાં વધારો કરતી ઠસાબંધ ઉભેલી છે.

બ્રેલબોર્ન શહેરમાં છે તેમ ઇલેક્ટ્રીક ટ્રામનાં દોરડાં જમીનની અંદરથી સેવામાં આવ્યાં છે. મુખ્ય મહોલ્લો પ્રીન્સરટ્ટ છે. તેમાં મંદિરનાં પુરોનાં બાવલાંઓ રમળે રમળે મૂકવામાં આવેલાં છે. પણ અહિં આ ઐતિહાસિક શહેરનો કિલ્લો The Castle ધીકેસલ મુસાફરી માટે સૌથી વિશેષ અનુકૂળ ગણાય છે, તેમજ આગળના વખતનાં જુદાં જુદાં બાંધકામોના અહિં અભ્યાસ થાય છે. અત્યારના સાવ-સના જમાનામાં માણસો દરેક કામ યંત્રોથી ભેતાં થયાં છે. તેથી ખરી શારીરિક શક્તિ આપણે કેટલી બધી ગૂમાવી બિં એનું જ્ઞાન આ જુના વખતની ઈમારતો અને અંદરનાં લોખંડકામ ને જુના વખતનાં ભારે વજનદાર હથિયારો જોઈને થયા વગર રહેતો નથી. સહિયો વધુ પુરાણી ઈમારત જે ટેકરીની છેક ટોચ ઉપર આવેલું સેન્ટ મારગારેટનું દેવળ છે, તે હાલમાં લગભગ એકદમ ખિસ્માર હાલતમાં જોવામાં આવે છે; પણ કિલ્લામાંના બાદશાહી મહેલના આલીશાન દીવાનખાના અને ઓરડાઓ જોનારનું ધ્યાન ખેંચે છે. જેમાં જાણવાન્નેજ એક રાણી મેરીનો ઓરડો છે. અહીં સ્કેટલેટનાં છઠ્ઠા અને છઠ્ઠેડના પહેલા રાજા જેમ્સનો જન્મ થયો હતો. બીજા ભાગમાં રાજ્યના કોઠારો આવેલા છે; જ્યાં પ્રાચીન સમયનાં હથિયારો અને દારૂગોળો રાખવામાં આવેલ છે. તેમજ Holi Rood Palace, “હોલી રૂઠ મહેલ” પણ અહિંની જગ્યાઓમાં એક જાણવાલાયક જગ્યા છે.

આ જગ્યાએ અસલ સને ૧૧૨૮માં બંધાવેલો એક મઠ હતો. અહીં એની કંઈ પણ ટૂંક નિશાનીઓ રહેવા પામી છે. અહિં હાલ જે મુખ્ય જોવાનું છે તે ફક્ત શાહી મહેલ. તેમાં રાણી મેરીના વપરાયેલા ઓરડાઓ મુખ્ય છે. તેમાં રાણીનું બીજાનું, જુના સોફા, કોચ, ખુરશી વિગેરે જેમના તેમ સાચવી રાખવાની કાળજી લેવામાં આવી છે. ઓરડાની બહાર જે ઝાંખા ધાખા નજરે પડે છે તે જાણે પોકારીને કહેતા ‘હોય કે ઇનસાનનો દરજ્જો જેમ સહિયો વધારે છે તેમ તેની નબળાઈ અને પાપના ઝાંખા પણ જમાના સુધી ન શીટે એવા હોય છે. તેની પાછળ આવનાર સમાજને તેની ભૂલોનાં

જુના યુગની ભવ્ય
તાનો ખ્યાલ આ-
પણ બાંધકામ.

કમનસીબ રાણી
એનના મહેલના
વિશાળ ઓરડાઓ.

કડવાં ફળો છાત્રવાં પડે છે. કહેવાય છે કે આ સ્થળે રાણી મેરીના માનીતા ઈસાઈઅન મંત્રી રિઝીઓનું ખૂન કરવામાં આવ્યું હતું તે ડાઘા પથ્રુ એના સોહીના હોવા જોઈએ. એ રાણી મેરી એનેની તવારીખથી ધણાં વાંચકો કદાચ વાંકે હશે.

મેરીએ પોતાની શાદી કરી. તે ધણી જ દર્દમંદ અવસ્થામાં થઈ એમ આપણને ઇતિહાસ બતાવી રહ્યો છે: તહેનો ખાવિંદ ધણો જ બદમાશ અને હવસી આદમી હતો. અને અંદરઅંદરની હેંગની નજીવી વદવાડો ધણીવાર બંધકર સ્વરૂપ ધારણ કરતી. રાણી મેરીની નોકરીમા કેટલાક ખીબ પરદેશી માણસો હતાં. અને એક ઇન્સાન, જેનું નામ રિઝીઓ હતું-એને પોતાના મંત્રી તરિકે તેણીએ પસંદ કર્યો હતો. ધણીય વાર, રાજ્યખટપટમા મૂંઝવણી મેરીએ રિઝીઓ આગળ પોતાનો પાલવ પાથરી સલાહ માગી હતી. અને આવી વર્તણૂકથી ૧૫૬૫ ના જુલાઈ માસની તારીખ રદમીએ દેવળમાં પાદરીની સમક્ષ કબૂલેલા પોતાના ખાવિંદ ડાર્નલીને અપમાનિત કરી તે ધણી જ દુઃખી થતી. આ તહેને ન જ ગમ્યું. રિઝીઓને જોતા ડાર્નલીના સીનામા વૈર અને ક્રોધનો અંગાર પ્રકટતો: તે ધારતો હતો કે રિઝીઓ એનો કદો દુશ્મન હતો ! બરકે તેમ હતું કે નહિ, તે તો હજીએ ઇતિહાસમાં રપટ દેખાતું નથી. અને તે વધુ એ પથ્રુ ધારતો હતો કે રિઝીઓએ જ તહેને મળતા રાજ્યમાં પાથર ફેંકી મેરીને તહેને રાજ્ય ન આપવાની સલાહ આપી હતી. રોાય નખીરાઓએ ડાર્નલીની આ નમજાઈ જોઈ: તે વખતે આવતા પ્રજાપીય બળવાનો ભોગ બિચારો ડાર્નલી થઈ પડ્યો: અને હોળીના નાજિયેરની સાફક તહેનો કશુ અંત આવ્યો: અને આમળ જતાં રિઝીઓનું પથ્રુ તેવી જ રીતે કશુભર્યું મોત નિપજ્યું.

રાણી મેરી વિચ
દેક વધુ

એક ખીલું અંતિહાસીક મથક ધી પાર્લામેન્ટ હાઉસ છે. કે જ્યાં સન ૧૭૦૭માં ઇંગ્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડનું જોડાણ થયું; તે પહેલાં સ્કોટલેન્ડના અસલ રાજ્યકર્તાઓની પાર્લામેન્ટની બેઠક થતી હતી. અને ત્યાં હાલમાં સ્કોટલેન્ડની ધારાસભાની બેઠક ભરવામાં આવે છે. છેલ્લી પાર્લામેન્ટ જે દીવાનખાનામાં મળી હતી તે જેમનું તેમ જળવી રાખવામાં આવે છે.

ઐતિહાસિક વસ્તુ-
ઓ જાળવવાની
તત્પરતા.

આ બધી બાબતોમાં યુરોપના લોકોનાં અસલ વસ્તુ અને ઇતિહાસ જાળવવા માટેની તત્પરતાનો અમોઘ ખ્યાલ આવે છે. અને આપણે પુરાતન કાળના સુધરેલા સમાજના હોવાનો દાવો કરતા હિંદીઓ પાસે તો પોતાનો ઇતિહાસ પણ ન મળે ! પરદેશીઓ જેટલું લખી ગયા છે તે ઉપર જ આપણને આધાર રાખવાનો છે. આસપાસનાં બીજાં બાંધકામોમાંથી પણ પુરાતન ઇતિહાસગ્રેમી સુસાદરોને ઘણું જાણવાનું અને સિખવાનું મળે તેમ છે. એ ઉપરાંત The Advocates Library ધારાસભ્યોનાં પુસ્તકાલય રેકૉર્ડલેઝના સર્વથી મહાન અને કિંમતી પુસ્તકાલયોમાંનું એક લેખાય છે. ગ્રેટબ્રિટનની પાંચ લાયબ્રેરીઓને કોપીરાઈટ એક્ટનો લાભ આપવામાં આવ્યો છે એટલે જે પુસ્તકો બહાર પડે તે બધાંની એક પ્રત ઉપલા પુસ્તકાલયને ફરજિયાત મોકલવામાં આવે છે. એ લાભ પાંચ લાયબ્રેરીમાંથી એક મળે છે. બધી જગ્યાઓને વિગતવાર તો શું પણ હુંક અહેવાલ આપવા માટે પણ આ પુસ્તકમાં વધારે પાના આપી શકાય તેમ નથી. ફક્ત હુબર અને કેળવણી બાબતની સંસ્થાઓનો હુંક ખ્યાલ માત્ર આપીને જ હું મહારી મૂળ સુસાદરીની બાબત ઉપર ઉતરીશ.

પુરાતન એથેન્સ પ-
છી આજનું એથેન્સ

સાહિત્યસેવકોને અપનાવનાર શહેરોમાં આ પણ એક મુખ્ય શહેર છે. જાણીતા લેખકો, કવિઓ અને તત્ત્વજ્ઞાનિઓ આ શહેરથી કદી મોઢ પામતા અટક્યાજ નથી. સાહિત્યકારોની સહિયો સરલ કદર કરનાર તરિકે વિખ્યાત હોઇને Modern Athens " હાલના જમાનાનું એથેન્સ "ની લોકવાયકા આ શહેર મેળવી શક્યું છે. એ ઉપરાંત ઇંગ્લિશન સમુદ્રના તટપરથી જોતાં જેવો દેખાવ એથેન્સમાં નજરે પડે છે તેવો, તેને મળતો દેખાવ ફોર્થ નદીના મુખ આગળથી જોતાં એટીનબરો શહેરનો પણ દેખાય. આ સરખામણીમાં ઇન્કરને કોં સંકેત હશે ખરો ? એટીનબરોની મુખ્ય પાઠશાળા યુનિવર્સિટી છેક ૧૫૮૨ માં સ્થાપવામાં આવી; ત્યારથી આજ દિન સુધી પોતાની નામના એકધારી રોતે તે જાળવતી આવી છે. તે ઉપરાંત ધી રાયલ રેકૉટીસ એકેડેમી, રાયલ ઇન્ફરમરી, રાયલ ઓબ્ઝર્વેટરી, મ્યુઝીઅમ, રાયલ કોલેજ ઓફ સરજીઅન્સ રાયલ કોલેજ ઓફ ફિઝીશયન તેમજ નવી કોલેજ વિગેરે કેળવણી ખાતાંઓ જોતાં એ લોકોના વિદ્યાર્થિમ

એડીનબરોને ફાળે
આવેલી દુનિયાની
એક અભયપી

ન્યુ ડેસલથી ચોર્કે
થઇને હલ ખંદરે

તરફની ધગશ મગફરી ધરવાનું ખર્ચ કારણ થઈ પડે છે. અને એજ ધગશને
અંગે હજી સૈકાઓ સુધી એ શહેર પોતાનું માથું સર્વ હૃદય રાખી શકે:

એડીનબરોથી આગળ વધ્યા પહેલાં વાંચકોને એડીનબરોને ફાળે
આવેલી દુનિયાની એક અભયપીની હુંક પિછાન કરાવી દઈશ. તે " ફોર્થ
બ્રિજ " એથી પુલ, જે દુનિયાભરના સહથી જાગ્યામાં જાગ્યા પુલ તરીકે
પ્રકાશિત છે. કારણ તેની જાગ્યાઈ દરીઆની તળેટીથી ૪૫૦ ફીટ છે. રવિવારે
તા. ૬ ફી જુલાઈની રહવારે પ્રીન્સ રીટાઈમાંથી એક ગાડી લાડે કરી,
આ પુલ જોઈ આવવાનો લ્હાવો મેં લીધો હતો. ઉત્તર અને દક્ષિણ કિવન્સ
ફેરીની વચ્ચે આ પુલ આવેલો છે. અને આ ગગનચુંગિત હયાં સિખરો
જેવા થાંભલા પરથી ધો નોર્થ બ્રિટીશ રેલ્વે પસાર થાય છે. એની ૧૭ તાક
છે. તેમાં ત્રણ તો એકદમ જખરજરત લોદાના અખંડ બનાવટની છે, માટે
૧૪ પરધરની છે, તેના બાધકામ ૫૦૦૦ (પાંચ હજાર) માણસોને રોકવામાં આવ્યાં
હતાં. તેને તૈયાર થતા સાત વરસ લાગ્યાં હતાં. સાત વરસની સતત મજુરી અને
સાડા ત્રણ લાખ પાઉન્ડના ખર્ચ પછી ભેંકાર પુલ તૈયાર થયો હતો. દુનિયાની
અનેક અભયપીઓમાં આ ૮ મી અભયપી ગણાય છે. અને તે તમે ઇંગ્લેન્ડ
આવ્યા પછી એક વખત આ ન જોઈ જાઓ તો તમે તમારી હંદગીમાં
મળનારી એક અમુલ્ય તથા ગુમાવી કહેવાય એમ જાણજો. વસ્તુ ખરે જ ધનસા-
નની કદવના અને ઈશ્વરે આપેલી શક્તિના ઉપયોગથી આદમીઓ પોતાનો
ભવ્ય મનોરથ પણ કેટલો સફળ કરે છે તેના ખ્યાલ અપાવે એવી છે.

છવટે તા. ૭ મી જુલાઈએ એડીનબરો શહેરને છેઠી સલામ કરીને
બેરીકને રસ્તે થઈને ન્યુકેસલથી ચોર્કે થઈને ઇંગ્લેન્ડની પૂર્વે આવેલા હલ
ખંદરે આવી પહોંચ્યા.

ખીજે દિવસે તા. ૮ મીએ વિલસન લાઈનની રીટીમર એવડીરાડોમાં
નોવે જવા માટે ખોરે ૪ વાગે ઉપડ્યો.

નોવે

પૃથ્વિ ઉપર કુદરતનું સ્થાન કંઈક અનેઈ અને હૃદય છે. દુનિયાને ખુંદી
વળનારા મુસાફરો દૈયે હાથ મૂકીને પોકારી ઉઠે છે.

અમરકાંચિક કુદરત-
ના અવનવા રંગે
રંગાયેલો કિનારો.

ઓ કુદરત ! સૃષ્ટિને અનેક રૂપે અમરકાંચિક રીતે પકડાવી, પકડાવીને
રજી કરનાર તું જ છે. ધ્રિયરની કરામતની આરસી રૂપે તું કૈંક અવનવા રૂપોને
સર્જવે છે: પૂર્વ કે પશ્ચિમ, ઉત્તર કે દક્ષિણ દરેક ખંડમાં અનેક પ્રકારના
જાતજાતના કાળા, ગોરા, પીળા, અને રાતા વર્ણના લોકો વચ્ચે તહારી છાપ
અચૂક રીતે નાસ્તિક જેવા ઈન્સાનના હૈયા ઉપર પથ પાડે છે.

જગતના બે મહાન
ધર્મધંધો.

સિરાઝનો મહાન સાધર શોખ સાદી જોમ કહી ગયો છે કે દરેક જાડું
પાન જાણે કુદરતનું અકેકે દક્તર છે તેમ ઇંગ્લેંડનો પ્રખ્યાત કવિ બીજા જ
શબ્દોમાં આ વાતને અચૂક પુરાવા સાથે લખી ગયો છે. પ્રખ્યાત લેખક અને
કવિ ડોક્ટર સર ટોમ્સ બ્રાઉન, કુદરતની ખુબસુરતીથી છક્ક થઈ કુદરતને
“ બાઈબલ ઉપરાંત બીજું ધર્મશાસ્ત્ર ” ના સંમેલનથી રજી કરી ગયો છે.
પોતાના Religion Medici યાત્રે “ ડોક્ટરોનો ધર્મ ” નામે પુસ્તકમાં
લખી ગયો છે. બે મહાન પુસ્તકો જેમાંથી હું આત્મિક જ્ઞાન મેળવું છું તે
આ છે. પહેલું “ બાઈબલ ” અને બીજું “ કુદરત, ” બાઈબલ તો શિખેલા
વાંચી શકે; પણ કુદરતનું પુસ્તક તો અલગ્ય લોકો પણ રહમજી શકે ને
તેમાંથી પ્રેરણા ઝીંચી શકે, તે પ્રેરણા હરકોઈ ઈન્સાનની આંખ રહામે સદા
કાળ માટે ખુલ્લી ખૂંદાઈ છે. જે પ્રેરણા ધર્મશાસ્ત્રમાંથી નથી મળતી તે આ
“ કુદરત ”માંથી રહેજે આપણે મેળવી શકીએ છીએ. કુદરતને નિરખવામાં જ
પોતાના આત્મામાં સીન થઈ જવાનો અને કોઈ અનૈરા આનંદ મેળવવા
મશગુલ થઈ જઈએ છીએ તે આનંદ શરાબ કે બીજી કોઈ માદક વસ્તુથી
મળતો નથી. જે ધર્મશાસ્ત્રોના વાંચનથી ન મળે તેને એ કુદરત તો આનંદ ને
શાન્તિથી નવાજવાને હરદય તૈયાર જ છે. આજની સુધરેલી દુનિયામાં
નાસ્તિકપણું ધટવાને બદલે વધતું જાય છે, તેનું કારણ શું હશે ભલા ? ધણા
લોકો એમ માને છે—જે નહાનપણથી ધાર્મિક કેળવણી આપીને ધર્મના સંરક્ષક
હૃદયમાં દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો આદમીઓ આસ્તિક બને,
પોતાના સર્જનહારને વિસરતા અટકે ખરા ! કેટલાકો આ માટે હજી શકમંદ
છે; જ્યારે આજે નોવેના પશ્ચિમ કિનારે રહેલ કરતાં મને એક વિચાર સ્ફુરે
છે કે ગમે તેવા નાસ્તિક આદમી પણ આ તરફ આવેલી શાન્ત કુદરતને

વની પ્રશિક્ષણ

નોર્વેના અનોક સળિયામણા કુદરતી દેખાવોમાંનું એક પ્રશસ્ત મા દ્રવ્ય.

પ્રાચીનની મહાશિલા

વધુ વીગત માટે જુઓ પાના:

નોંધ ફેપમાં મધ્યસાવિના સૂર્યનો દેખાય.

બોળે અવનવા રંગે રંગાતાં દરથો એક વાર, ફક્ત એક જ વાર નિહાળે તો
જરૂર હુંટણી પડીને પોતાના પરવરદિવારની બંદગી ઝૂંકેલા અંતર સાથે
કુન્યાયો વગર રહે જ નહિ.

ત્રિપ વાંચક ! આ ત્હમરો અદના સેવક આપી પૃથ્વીને ખુંદી વળ-
વાની પોતાની મુસાફરીમાં અનેક મુશ્કોળી કુદરતની નવાજેશ અને ખુશસુરતી
નિહાળી શક્યો છે. અનેક પ્રકારની કુદરતની લીલાને અનુભવ મેળવી ચૂક્યો
છે. છતાં નોવેના પશ્ચિમ તટ પર આવેલા દેશની ખુશનુમા કુદરતની હરોલ્લખા
કોઈ પણ દેશ બેસી શકે તેમ નથી. નોવેની દમ્ભદાર પ્રતાપવંતી કુદરતની
ખુશસુરતી તો કંઈ ઔર જ, મનોરમ દરેક દિલપગીર દેખાવાને પોતાથી
નીચી પંક્તિમાં બેસાડે છે. એનો આત્મ ભાવમાં લીન કરનારો દેખાવ, દવાની
થંદી પણ તેજવંતો પ્રવાહ, કુદરતના સંકેતથી ટ્રિરાઇને કિનારે આયડી,
બેડીને છૂટા પડતાં મહાસાગરનાં મોઝાં વિં માયા માયાવી ઈન્સાનના
દિલને પણ મીઠુ જેમ પિગળાવી નરમ કરીને હૈં ઔર જ અસાનંદમાં ઝોઝાં
ખાતી કરી દેતી હતી.

અમિત બ્લાલા વાંચકો, આખો પશ્ચિમ કિનારો એટલો બધો મનોહર
અને આકર્ષક છે કે તેનું બ્યાન કરવા મ્હારી અદના કલમ છેક જ અશક્ત છે.
તે દેખાવ તેના ખરા રૂપમાં નજરે બોર્ષે શકાય છે, તેનો ખરો ખ્યાલ શબ્દો
દ્વારા આપી શકાય તેમ નથી. જેમ સુગંધ અને સ્વાદ શુદ્ધિ અને શબ્દોથી
છેક જ પર છે તેમ.

બેરજન બંદરે આવ્યા પછી બીજાં બંદરો છોડી ને વાડો જવાય છે. એ
બંધાનું અન્ને સવિસ્તર વર્ણન આપી શકાય તેમ નથી. હું તો ફક્ત મુખ્ય
બંદરોનું જ વર્ણન કરીશ. ખરૂં કહું તો બ્લાલા વાંચકો ! આ બધું નિહાળવાનું.
કામ છે, તે માટે મ્હારી કલમ કે મ્હારા શબ્દો કંઈ ઝાંખો ખ્યાલ પણ આપી
શકે તેમ નથી; તે માટે તો ત્હમરો પોતાની આંખોની જ જરૂર છે. મ્હારી
તમને ભલામણ છે કે બે શુરોપ જવાની તક મળે તો આ પશ્ચિમ કિનારો
એક વાર પણ નિહાળવાની તક દરગીઝ જવા દેતા નહિ !

અધાં બંદરોથીયે
વધી જાય તેવો
દેખાવ

બેરજન બંદરનો
કંઈક ઝાંખો ખ્યાલ

બેરજન

બેરજન બંદર પશ્ચિમ કિનારે આવેલું હોવાથી કુદરતના ખરેખરા રૂપમાં ખિલી નીકળેલા એ બંદરની પંક્તિમાં ફાઈ પલ્ક દેશનો દરિયાકિનારો આવી શકે તેમ નથી. જમીન ઉપર જલે એક નાટકશાળા માટે બનાવરી દેખાવો હોવા કરવામાં આવ્યા હોય તેમ તેના તટપર આવેલા રંગબેરંગી લાકડાનાં મકાનો નાટકશાળાની એકાદ મોઢક "સીનરી" ની યાદ આપે છે.

આ બંદર અસલ ૧૧ મી સદીમાં નોર્વેના રાજા જે સુલેહ ન્દાનાર ઓલફ Olaf the Peaceful નામે ઓળખાય છે, તેના અમલમાં સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. એકવાર એક જર્મન ટોળાફીના હાથમાં એ બંદરનો વેપાર એકદાય થઈ પડ્યો હતો. કારણ કે ૧૪૪૫ માં તેણે આ બંદરમાં એક કારખાનું સ્થાપવાનું સાહસિકપણું બતાવ્યું હતું. પણ એકાદ સદી પછી નોર્વેના લોકોએ એ જર્મન લોકોને હાંકી કાઢ્યા. ને ફરી ફરી એકવાર બેરજન બંદરનો વેપાર પોતાને હાથ કરી શક્યા. ત્યારથી ધીમે ધીમે આગળ વધીને આજે એ બંદર નોર્વેનાં બીજા શહેરની પદવીએ પહોંચી ચૂક્યું છે. મુખ્ય વ્યાપાર તરેહવાર જાતની સુક્કી માછલી, તેલ, જનવરોનાં સોંગડાં, ચામડાં, લાકડાં, વિ. યુરોપને ઉત્તરે આવેલા દેશોને નિકાસ કરવાનો છે.

બેરજન બંદરના
વેપાર અને નિકાસ

મગતિ અને સુધા-
રાના પંથે કૃત્યકદમ
વધતા લોકો

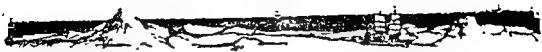
"આટલી બંધી આ દેશની નિકાસ હોવા છતાં, આ બંદર વેપારી વર્ગથી સારી રીતે વસાયેલું હોવા છતાં તેમની જ વખતોથી બંધાયેલું નથી. લોકો જુની ઢબે રહેનારા લાંબે છે. છતાં કંઈ સુધારામાં પહોંત પડ્યા નથી. ત્યાં વસાયેલા અનેક ન્દાનાં મ્હોટાં દેવળો, ધર્મશુરોની પાઠશાળાઓ (કોલેજો) નીકાવિભાગનું કંળાંબન 'તેમ જ હુંબરફિલ્ડોગ' શિખવતી વિદ્યાપીઠો, જહોર લાયબ્રેરીઓ, ત્યાંનું નેશનલ મ્યુઝીઅમ, નાટકશાળા તેમજ પ્રખતે રિજવંતારો મ્યુઝીક હોલ અને સિનેમા, જહોર બેંકો, ઇલેક્ટ્રીક ફેરીબોટ અને ટ્રામ તેમ જ ચેપી રોગના દર્દીઓ મારેની ખાસ હોસ્પિટલો, એ બધું આગળ વધતી પ્રજાના પ્રગતિનું દરેક ચિન્હ દર્શાવે છે. તેમજ બીજા સખાવતી ખાતાંઓ પણ આ પ્રજાને સુધરેલી પ્રજાની પંક્તિપર ચૂકવા માટે લાખકં દરેકે છે. આ બધું હિતાવળે જોઈ જવા માટે મ્હેં પાછલા પહોરનો આજો વખત પસાર કર્યો, આ

અધામા તો માછલાંબગરનો દેખાવ તો કંઈ નવોજ રંગ બતાવતો હતો તે મહેને હમેશ માટે યાદ રહી જશે, ડહા આગળ જુદા જુદા પ્રકારના માછલાં ભરેલી જાલીઓટો અને તેમાંથી તરફડીયાં ભારતી માછલીઓને ચપોચપ ઉચકીને લઈ જતી બોલીદરાજા કોલણોની ધમાલ તે જાલીઓટોના કાફલાનો દેખાવ એ દેશનાં માછલાની નિકાસના મંજવર ઉલોગનો અચ્છો ખ્યાલ સુસાદરના મન-જમાં ખડો કરે છે, અહિં પણ ડરેલ ને ઠાવકા 'વેપારીઓ સાથે ખરીદવખતે જે વેગબર બોલતી બોલીદરાજા માછલો જે એક પછી એક વાત સપાટાબંધ વહી જતા ધોધ જેમ ઝડપથી બોલતી જાય છે, તેમ ખરીદદાર સાથે થતી રકમક રમુજ ઉપખલે તેવી હોય છે, પરદેશી સુસાદર એ લાપાનો એક હર્ફ પણ રહમશ શકતો નથી; છતાં થતા ખેનકેટક જેવા દેખાવોને ભારે ખેપર-વાહીથી બોલતી માછલોની વાતોનો અવાજ આપણને એ ધડી હસાવી દે છે. મહેને આ જોઈને વિચાર આવ્યો કે શું દુનિયાની સપાટી ઉપર દરેક દેશની માછલો આમજ ખજર જાળવી ચૂકનારી અને વિવેકને ખીસામા મૂકી ત્રાત-કર-નારી, હિંમતવાન અને બોલીદરાજા હોય છે ? માછલો ભારે કાઃ—(હું 'કાટક' શબ્દ સંબોધવા જતો હતો, પણ 'લાઇબલ' ના કાયદાનો ખ્યાલ આવતા ખેચાઈ અને ડરી જાઉં છું : હશે ! વળા એ માછલોનો વિચાર કરતાં આપણો ભગલો હજમ યાદ આવી જાય છે. જ્યાં જાઓ ત્યાં હજમો પણ બોલીદરા-જને ગામગપાટા કહી સંભળાવનારા હોય છે, એ ઉપરથી એક વાત અજળ લાગે છે કે અમુક ધંધાની અસર માણસોની માનસિક વૃત્તિ ઉપર અમુક પ્રકારની થાય છે: જે એક હજમ એક માછલુ સાથે 'પરખે રો', 'દેખુ જાણે શું થાય ? હજમ પોતાની પરજોતરને મામની ખબર એક જીવતાજગતા સુસપેપર જેમ આપતો રહે અને માછલુ ધરની પંચાતથી તેનું માથુ ખાઇ જાય. પરિણામ—? (વળા ટૂંકું કરવામા ભૂલો પડી ગયો.) આ બધા ધંધાની માણસ જાતપર થતી જુદી જુદી અસરો શોધી કાઢવાનું કામ સંશોધકો અને વિદ્વાનો ઉપર મૂકીને મહારા મગજમાંથી વીજળી વેગે પસાર થઈ જતા મારા ફક્ત ખ્યાલો જ દર્શાવવાની તક લઉં છું.

અહિંનું મણી ખખર
અને કોલણોનો
કિલિકિલાદ

ખેરજનની વસ્તી વિષે તપાસ કરતા જણાયું છે કે સન ૧૮૭૦ માં ૩૦૨૫૨ માણસોના વસવાટ હતો. તેમા હાલમા થોડા હઝારો વધારો થયો

બેરજનની વસ્તી
અને કુદરતની કંદર
ચિનાના આપણા
લોકો.

છે. આ વિશાળ પ્રદેશના પ્રમાણમાં વસ્તીની આટલી ન્દાની સંખ્યા જાણીને
મને મુંઝાઈ શહેરની ગીચ વસ્તીનો ખ્યાલ આવ્યો. દુનિયામાં એક એક શહે-
રને ટાપુઓને જૂલાવે એવાં સ્થળોની ખોટ નથી. છતાં એમ કાં દશે
કે અમુક સ્થળે વસ્તીનો વધારો દર વરસે વધતોજ નય, બેચક, વેપારવણજ
ઉપર વસ્તીનો આધાર ખરો. છતાં લોકો પોતાની અમુક્ય છંદગીનો ખ્યાલ
નહિ કરતાં તેની પાછળ પોતાની બધી જ શક્તિ કાં દષ્ટી નાખતા દશે ?
આવી ગામડાંની સુખી છંદગી માણસમાં નવું જીવનતત્વ ભરે છે. એ કેણુ
કબૂલ નહિ કરે ?

જીવનનો સાથો ઉ-
છાસ કુદરતને ખોળે
વસવાથીજ ખાસ
થાય છે.

મહારા કહેવાનો અર્થ વાયક રખે એવો કરે કે હું વ્યાપારવણજ
છોડીને લોકોને ગામડાંમાં વસવા જવાનો ઉપદેશ કરું છું. ના ! એમ નથી.
બેરજન એક કુદરતને ખોળે આળોટતા દેશને જોઈને મને લાગ્યું કે માણસ
જાત જે ધંધા-રોજગાર ઉપરાંત પોતાની તંદુરસ્તી માટે દરકાર રાખી પોતાના
કુટુંબને શહેરમાં સારી જગ્યાએ અથવા પાસેનાં ગામડાંમાં વસવા માટે લઈ જાય
તો ધનસંપત્તિ સાથે તંદુરસ્તીની દોલત-તનસંપત્તિ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે, તેમ
ખીજા એવા સુદૃઢ પ્રદેશો તરફ ધ્યાન દોડાવી ત્યાંના વેપારક્ષેત્રમાંથી પોતે
કંઈ દોલત ખેંચી લાવીને સારા સ્થળે વસવાટ કરી છંદગીને એક
દહાવો મેળવી શકે. હું એવાં ઘણાં માણસોને ઝોળખું છું, જેઓ પાંચ પૈસે
સુખી છે. છતાં પોતાના રહેઠાણુ માટે એક ન્દાની ગંધાતી ચાલની રૂમમાં
છંદગી સુધી સારીન માછલીની જેમ સંકોચાઈ રહી પોતાનું જીવન પસાર
કરવાનું પસંદ કરે છે. એ લોકો ખરી જીવનશક્તિ અને સ્ફુર્તિ શી યીજ
છે તેનો જાંખો ખ્યાલ માત્ર પણ મેળવી શકતા નથી.

વાંચીને વિચાર કર-
વાની તક લેશો
ખરા ?

ઠઠાલા વાંચક ! મુસાફરીનો અહેવાલ આપતાં સંતોગવશાત્ મહારાથી
કેટલીક આઠી વાતોપર ઉતરી જવાય છે. તે માટે તું મને ક્ષમા આપજો. જે
જે પ્રસંગોપર મહારા મનપર જે અસર થઈ તે પણ સાથોસાથ કહીને હેયું
ઠાલવવાની આ તક લઉં છું. તે અરથાને તો નથી જ, મહારા દરેક વિચાર
સાથે તું સંમત ન થઈ શકે તે મારે કબૂલ છે. છતાં જે કંઈ વાત તબે
ગમે અને તું પચાવી શકે તે સ્વિકારી લેજો. બાકીનું પડતું મૂકજો. પ્રખ્યાત
ઉર્ફુ સાયર હાજી હુકઅલીના એક સાયરનો અર્થ અહિં ટાંકવાની તક લઉં.

હું. કારણ તે મ્હારા કહેવાનો બનાઈ ત્હારી સમક્ષ વધુ સ્પષ્ટ કહી બતાવશે. એ શાખર કહે છે-“ સાહિત્ય એક આતશ કંદેહ (સુખડ બાળવાની પવિત્ર સગરી) છે. એમાં જે કે સુગંધી ફરો તે ચોગેર ફેલાઈ જશે અને જે કે કચરો ફરો તે પોતાની એજ બળાને સાફ થઈ જશે

ત્રૌન્ડજમ

કુદરતની ચિત્રવિચિત્ર રચના અને અવનવા રંગો નિહાળતા નિહાળતા મ્હાઈ હૃદય ધરાતું નહોતું. હું તા. ૧૨ જુલાઈ સનીવારના દિવસે મુસાફરી કરતા કરતા, પાંચ વાગે લાંબી-ખાડીવાળા ત્રૌન્ડજમ ખંડે આવી પહોંચ્યો. રસ્તે નજરે પડેલી કુદરતની ખુબસુરતીનું વર્ણન કરવાને અસમર્થ છું. ધડીકમાં ધાસના એક પાંચ તથા વગરની ઉજ્જડ ટેકરીઓ જાણે પાણીમાંથી ઉગી નીકળતી હોય તેમ ધસતી આવતી દેખાતી અને પાણી દરીયાની આસપાસ ફેલાઈને અક્ષોપ થઈ જતી નજરે પડતી. એક સરોવરનો ખ્યાલ આપતો દેખાવ કુદરતની એક પ્રકારની ઉજ્જડ ખુબસુરતીનો ખ્યાલ આપતો દેખાવ ધડીકમાં હૃદય થતો, નજીક આવતા ખીણની તળેડી એવો દેખાવ થતો, ધડીકમાં ટેકરીઓ પાછળ છુપાયેલો સૂર્ય ડોકિયું કરી પાણીના ધોધની જેમ વહી જતા નીર ઉપર મેલધનુખ્ય એવા સાતે રંગો પાથરતો. આ બધા કુદરતના અનેકરંગી દરયો જોઈ જોઈ એવો ખ્યાલ રહજો ઊભો થતો કે કુદરતની સાચી રંગબૂમિ તો આ દેશમાંજ સર્જાઈ હશે, ધડીકમાં લીલોછમ દેખાવ જોનારના દિલને આનંદથી હસાવી મૂકે ને ધડીકમાં દૂરથી આવતા દેખાતા રણીયામણા દેખાવો સૂકાયેલા જંગલમાં પક્ષટાઈને જોનારના દિલની તાજગી હરી લઈ સુરત કરી ચૂકતા, કોઈ પાતાળ પ્રદેશમાં વસતા અસર લેકિના વતન જેવા લાગે, આગળ વધતા વળી લીલાછમ ટેકરાઓ ઉપર રાતા પીળા ફૂલો, લચી રહેલા જંગલી ફળોથી એકદમ અપ્સરાઓ અને દેવતાઓના વિહાર કરવાના પ્રદેશનો દેખાવ નજરે પડે. ટુંકમાં કહું તો કુદરતે માણસો માટે રંગબૂમિના દેખાવો સર્જેલા હોય કે કુદરતે પોતાની ખુબસુરતીનું બજાર ભર્યું હોય તેમ જણાતું હતું. કુદરતના કેટલાક દેખાવો જીવંત નથી હોતા. બર્ક લખી ગયો છે કે તમારા મનોવિકારને પૂરવેગથી ઉત્કેરી શકે એ દરમ્યાન

કુદરતને યોગેશ્વરનું બીજું શબ્દ ત્રૌન્ડજમ

અનેક તરંગો પલ-લવતા દેખાવો

કુદરતની સાચી રંગ-બૂમિ પોતાના સૂર જોસમાં

ભલે ભયનો સંચાર કરતું તત્વ કાં ન હોય પણ તે જ ખરું (Sublime) જીવંતતત્વ છે. તે જ પ્રમાણે અહિંનાં દરેયો જોનારને નજરે પડતાં જ સુખ, ભય, વિપાદ, અને ઉદ્ધાસનો સંચાર કરતા, અને કુદરતના બળને ખરી કળાનું જ્ઞાન કરાવતા હતા.

ત્રીન્ડાદ રેલ્વેનું છેલ્લું પ્રકારનો જોડાણવાળું મોટું બંદર છે. અહિંથી રેલ્વે કિયાનિયા તથા સ્ટોક હોય સુધી જાય છે. અહિંના કુદરતી દેખાવો અતિ મનોરંજક હોવાથી ધણા મુસાફરો તે જોઈને મુગ્ધ થઈ જતા.

‘કોલોનિઅલ’ એક-
ઝીબીશન અને
રાજની પધરામણી

આજે રવિવાર તા. ૧૩ મી જુલાઈના દિવસે નોર્વે તેમજ સ્વિડનનો રાજ્યકર્તા ઓસ્કર બીજો અહિં ત્રીન્ડાદમાં ભરાયેલું કોલોનિઅલ એકઝીબીશન નિહાળવા આવનાર હતા; તેથી ચહેરબરમાં વાવટાઓ ઉડી રહ્યા હતા. નગરજનોનાં ટોળેટોળાં બંદર તરફ જઈ રહ્યાં હતાં. સ્ટીમરો પણ રાજના માનમાં વાવટાઓથી ચણુઆરવામાં આવી હતી. રહવારના નવ ક્લકે રાજ ઓસ્કર બીજાની પધરામણી થઈ. આ બરફની ભૂમિના રાજ્યકર્તાના વાળ પણ બરફ જેવા સફેદ થયા હતા અને તે એના શાન્ત ઘડપણની સાખ પૂરતા હતા. એ વયોવૃદ્ધ રાજ ઓસ્કર ૭૩ ગ્રીબ્ઝન્ટુઓ જેઈ ચૂક્યો હતો. છતાં એ ઠંડા પ્રદેશના રાજકર્તાનો ચહેરો અને શરીરના સુડોલ બાંધા ઉપરથી મૂંઝેલા ગાયું કે હજી જુવાનીનું જેમ તેની રંગરંગમાં દોડતું હતું. રહામે જોનારને કારતી એની તીક્ષ્ણ આંખો, જુરસાદાર દંઢ અને કંરેલ પ્રકૃતિ, એનો વિશાળ ભાસપ્રદેશ, અને સાચાજુકા વંચેતો ભેદ સમજી શકે એવી એની આંખોનાં ભવાં વિગેરે એક પ્રતિભાસાળી નટનાં ચિન્હોની સાક્ષી પૂરતા હતા. બપોરના બાર વાગે તે પ્રદર્શન જેવા મંડપમાં દાખલ થયો, તેની પાછળ હું પણ એક કુટુંબ એટલે આશરે બાર આનાની ફી આપી દાખલ થયો.

લાંકડકામ, ભરત-
કામ તેમજ ઓળાશે

કુદરતનો એક મનોહર દેખાવ અહિં પણ હતો જ. એકઝીબીશનની જગ્યા આસપાસ એક નદી ગોળ કુંડાળાના આકારમાં ખળખળ વહે જતી હતી. અહિં લાંકડકાનાં મકાનો અને ગોડાઉનમાં છૂટા છૂટા વિભાગો કરીને પ્રદર્શનનો સામાન જેવા માટે ખૂલેલાં મૂકવામાં આવ્યો હતો. જે ભાતભાતની વસ્તુઓ મહારાજો જેવામાં આવી તે ત્યાંના લાંકડકામ ઉપર જુદા જુદા પ્રકારનું નકશી-કામ ને કરીગરી હતી. તેમજ વણાટવિભાગમાં અહિંના લોકોના ભરતકામના

જુદા જુદા ધાટના નમુના હતા. એ બધા એટલા સરસ હતા કે તેમાંથી કંઈ ખરીદ કરવાની! મહેને લાલચ થઈ. પણ તે સાથે 'રાખીને પૃથ્વીના' એક છેડાથી બીજા છેડા લગીની મ્હારી રખડપટ્ટીમાં ક્યાં સાચવતો રહું એ જંગમ મહેન વસમી લાગી; એટલે મેં ખરીદ કરવાનું માંડી વાળ્યું. લાવશે-ક્યાં બરફ પર ધસડાતી ગાડીઓ, દરેક જાતનું સાંચાકામ, સુધરેલી ઢળના છેદા ધાટને સગવડતાઓમાં ઢળ ને બીજાં ખેતીવાડીને લગતાં ઓળંગે હતાં. તેમ જ ગટર સાફ કરવાનાં યંત્રો અને બીજાં એન્જનો પણ નવાઈ પમાડે તેવાં હતાં. એક વિભાગમાં બાજપાલાના જુદી જુદી જાતના રોપાઓ ધાટધાટના સાળરના શિંગડાઓ, મગર તથા બીજાં માછલા પકડવાના ગત્ર વિગેરે જોઈને પણ નવું સિખવાનું મળે તેવું ધણું હતું.

અત્રે કેટલીક જાતના પત્થરના ટુકડાઓ જોશમાં આવ્યા. તે પિત્તળ જેવા ચળકાટ મોરતા ને સીસા જેવા વજનદાર હતા. પણ મહેને અહિં સહુથી સરસ ધ્યાન ખેંચનારી બીજ તે માખણ ને પનીર બનાવવાનાં યંત્રો કેટલી સુઘડતાપૂર્વક ઝડપથી બનાવી શકાય તેના પ્રયોગો લાગ્યા. એવી સુધરેલી ઢળે આપણા દેશમાં પનીરને માખણ બનાવવાની સુઘડતા દાખલ કરવામાં આવે તો બેશક આપણી પ્રજાની તંદુરસ્તીમાં જબરો ફેરફાર થાય જ.

નવાઈ પમાડે તેવા પત્થરો અને માખણ બનાવવાનાં યંત્રો

અત્રે ધઉની પેદાશ સારી છે, તેની જાત પણ ચાર, પાંચ જણાય છે; પણ એ બધી ઉત્તમ પ્રકારની નથી, ઉંચી જાતના ધઉ ઝીણા હોય છે. બીજા એક ત્રાંખા જેવા ફેંગની બટકા ધઉની જાત છે, દેખાવ પણ એવો કે એકેક સાથે મેળ ન ખાય. આ બધી વસ્તુઓને પ્રદર્શન માટે પસંદ કરવામાં આવી હતી તે જુદા જુદા ત્રણ વર્ગમાં, જેથી નાખવામાં આવી હતી. જેથી એકઝીબિશનનો ઉદ્દેશ પાર પડે; કારણ કે એક કરતાં બીજી બનાવટમાં જે સરસતા અને સગવડતા સાચવવાની કલા અને ઉત્તમતા દર્શાવવામાં આવી છે તે જોઈને આપણને આપણી પોતાની બનાવટમાં ચોગ્ય ફેરફાર કરવાને સરલતા આણવાની ઉત્ક્રાંધ થાય. દિ-દમાં એવાં પ્રદર્શનો ઝાઝા થાય નહિ; ત્યાં લગી આપણા લોકની આંખ ઉઘડે તેમ નથી.

જનાવરોમાં જાણુવાલાયક અહીંના કુતરાની ચોડીક જાતો નજરે પડે છે. mostad markensgöds એસ્તાડ માર્કન્સ ગોડસ પરમણુમાં એક

જાતનાં મર્યાં થાય છે, જે અહિં જોવા માટે લાવવામાં આવ્યાં હતાં. આ મર્યા રજે કાળો, શરીરે જગરદસ્ત ને આંખોએ કે પીળાશ પડતો અને માથે લાલ રંગની દમામદાર લકીર (કથગી) ધરાવતો હતો. આપણા દેશનાં મોટાં મજબૂત કદનાં મર્યાં કરતાં પણ કે વધારે મ્હોટા હતા. દેખાવે દમામદાર ને ખુબસુરત પણ હતા.

ગોન્ડલ શહેરની જૂની વિખ્યાતી રાજ્યાભિષેક માટે પસંદગી પામેલું મથક

દવે પ્રદર્શનથી પાછા ફરીને આપણે ગોન્ડલની મુસાફરીની વાત પર આવીએ, એની ઓળખાણ આપતી નીચે મુજબની વાત જાણી આવી છે. આ પંદર આગળ નીદારોસ (Nidaros) નામે ઓળખાતું હતું. ઈસવી સન ૧૦૦૦ હજાર એટલે લગભગ આજથી હજાર વર્ષ પહેલાં સ્થાપવામાં આવ્યું હતું, ત્યાર પછી તે નોર્વેના રાજાના રાજ્યાભિષેક કરવાના માનભરેલા મથક તરીકે વિખ્યાતી પામ્યું, હજી પણ એ પુરાણા રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા માટેના મહાલયનું ગંગવર તો નહિ પણ કંઈકે મ્હોટું મકાન ખડું છે, આ મકાન તેના ગૌરવભરી વાતની યાદ નગરજનોને તાજી કરાવે છે.

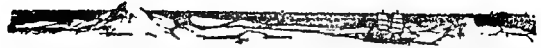
આગળ જણાવી ગયો છું તેમ અહીંની ઈમારતો બધી જ લાકડાની છે. છતાં બેથી ત્રણ મજલા જેટલી ઊંચી મજબૂત અને શોભીતી પણ છે.

અહીં મુસાફરો ઉપર કેાઠ જાતનો અંકુશ કે જાપ્તો નથી, ગમે ત્યાં ફરવાની છૂટ આપવામાં આવી છે. લોકો પણ રીતભાતવાળા અને વિવેકી છે, ટેકરી ઉપરથી આસપાસના ગામનો દેખાવ પણ બધાં ગામ અને શહેરોથી જુદો પડે એવો લાકડાંના ઘરો જણે રમકડાં જેમ ગોઠવ્યાં હોય તેવો લાગે છે.

અહિં જોવાલાયક સ્થળોમાં અહીંનું દેવળ મુખ્ય છે. એ પુરાણા દેવળની મુલાકાત લીધા વિના ગોન્ડલની મુસાફરી અધુરી જ લેખાય. તમામ સ્કેન્ડીનેવીઆમાં ગોન્ડલનું દેવળ સહિથી વધારે ગંગવર દેવળ તરીકે લેખાય છે, એનું બાંધકામ અગીયારમી સદીમાં રોમન ઢંગ પર શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું, પણ તેને પૂરું કરતાં પાંચ, પંદર નહિ પણ બસો વરસ લાગ્યાં હતાં. સને ૧૩૫૭માં શહેરમાં સળગેલી ત્રાસદાયક આગને પરિણામે એ બધી જમાનાભરની જહેમત ખાડમાં મળી ગઈ, કારણ કે આ ભયંકર આગમાંથી એ દેવળ પણ બચવા પામ્યું નહિ, અલગત, એ ધર્મનું મકાન હોવાથી તેમજ ચોતાના પ્રદેશની એક અગ્રણી ઈમારત હોવાથી, ફર શરૂ કરીને નવેસરથી

અનેક વાર ફરીથી બાંધવામાં આવેલું દેવળ, પુરાણુ છતાં નવું, નવું છતાં પુરાણુ

એનું બાંધકામ ચાર કરવામાં આવ્યું. પણ કુદરતનો સંકેત હાઈ જુદો જ હોવાથી, ૧૪૩૭માં ફરીવાર આગની આફતનો ભોગ થઈ પડી તે તારાજ થયું. ફરીવાર તેને બાંધવામાં આવ્યું. પણ આગનો કરામલો દેવ એની પાછળ ભમતો રહ્યો હતો. એટલે ફરી ૧૫૩૦માં આગના સપાટામાં તે સપડાઈ ગયું. સને ૧૬૮૯માં તેનો સુખ્ય ટાવર જમીનદોસ્ત થઈ બોંધમેગો થઈ ગયો. ફરીવાર ૧૭૦૮ અને ૧૭૧૯માં તે ચોથી અને પાંચમી વાર આગથી તારાજ થયું. તેથી સને ૧૮૬૯માં લગભગ દોઢસો વરમ પડી એને લાંગીવૂડી હાલતમાં જ વાપરવામાં આવતું હતું. પણ તે બાદ ફરી એકવાર તેને સજીવન કરવા ત્યાંના રહેવાસીઓ કમર બાંધીને તૈયાર થયા, દાસમાં એ કામ લગભગ પૂર્ણ થવા આવ્યું છે. આ હમામદાર ધર્મના મકાનને નોંધ છૂપી પ્રાર્થના કર્યા વગર રહેવાયું નહિ કે ખુદા, હવે એ ધર્મના મકાનને ફરીવાર આગના પંચકમાં સપડાતું બચાવ. હવે એને “સોપ રોલ” નામના પત્થરથી બાંધવામાં આવ્યું છે. ઠોણ નજીકે હાઈ કમનસિબ પળે એ દેવળનો પાયો નંખાયો હશે ? હવે ફરીવાર બાંધવામાં આવેલા સોપાસન પત્થરની બનાવટ તેની કારીગરીને માફક આવના નરમ પત્થરની હોવા છતાં તેને કોઈ જાતની હરકત નહિ આવે એવી આશા રખાય છે.

દેવળની કારીગરી નોંધ મદારા મનને એક પ્રકારનો આનંદ થયો હતો: પશ્ચિમના લોકો પત્થરમાં કલા ઉતારી તેને કેવો સજીવ બનાવે છે તે ખરેખર અભ્યાસ કરવા જેવું છે. એ લોકોના વર્તનમાં જેટલી સુલક્ષતા છે તેટલી પાસે આવેલા કબરસ્તાનની રચનામાં પણ તરી આવે છે. એ લોકો દરેક વાતમાં નિયમ જાળવે છે. પશ્ચિમના લોકોનો એ ખાસ ગુણ છે. શી એ કબરસ્તાનની રચના હતી ! એ સદાને માટે બરખ્વાજમાં પડેલા, ચાર દિનના ચાંદરણા જેવા એ જીંદગીને સમેટી ખાકમાં ભોટલા એ માનવીઓ વચ્ચે મહે ચાર કલાકે ગાળ્યા.

આ ખુબસુરત રચના ને હારબંધ નક્કીદાર કબરો-અંદર કેટલાક તવંગર, અમીર ને મુસ્લીમ કુદીર હારબંધ ત્રણ શીટની જમીન રોડીને સૂતા છે, અહિં કેંક વ્હાલાઓનાં વિખુટા પડેલાં યુવાન જોડાં સૂતાં છે, કેં તુમાખી જમીનદારો બધી જમીન ગુમાવી એક કુદીરની બાજુમાં ખાડમાં ભોટતાં પડ્યાં

જીંદગી એ ચાર દિનનું ચાંદરણું અને પછી—

છે, કે જીવાન યુવાનો પોતાના જીવનની કરમાતી આશા અને અર્ધખિલ્લા
પ્રસો જેમ ખરી પડ્યા છે, માથુકના માલને, ગુલાબની લાલીને, તેના કંઠને
પ્રલપ્ત સાથે સરખાવી શકાય એવી મનોહર લલનાઓની નાજુક દેહવેશે
ખાકમાં ચૂંચાતી પડી છે, કેટલાંક માતપિતાઓની આશા જેવા ખીલતા ગુલાબ
ગોટા જેવા ન્હાનાં બાળકો પણ એ ખાક નીચે કટાઈ પડ્યાં છે: આ દેખાવથી
મહારા અંતઃકરણે કહ્યું ! ઓ પૃથ્વિના મુસાફર ! હંદગીની સફરનો અંગમ
આવતાં હારે પણ એક દિવસ, બહારાંઓની રોહનીની હૂંફ છોડી, ખાકમાંજ
સૂવું પડશે, તું એકલો આવ્યો છે, એકલો જ જવા માટે સર્ગપેલો છે. ફક્ત
નીતિ જ તારા સાથ કરવા સાથે રહેશે. એ જ અંગમ આપણા બધાનું છે.

બહારા પાંચક ! એવા વૈરાગથી અર્ધમમત્રીન વાતાવરણમાં ગુંથાયેલો
હું કબરસ્તાનમાં ફરી રહ્યો હતો. ત્યાં એકેકના કટા વૈરીઓ અને મિત્રો પણ
સોઝ તાણીને સરખી હારમાં સૂતા હતા, એકવાર આવેલા એ ઈન્સાનો સદાને
માટે આલ્લા ગયા હતા. હવે કદિ પાછા આવવાના નથી. પેલી દુનિયામાં પણ આપણે
એઓને પાછા મળવું કે કેમ ? આ શાંત, મંબીર અને શૂન્ય ચુપકીદીમાં
એનો જવાબ મહારા અંતરને પણ જડતો ન હતો.

કેઝવીન શહેરના નામાંકિત કવિ મિરઝા શાહર પણ પોતાની ખાકમાં
લોટેલા બિરાદરોને જોઈને ખાક સાથે એક પ્રકારની માયાદૃટ કરતા આ જ
વિષય ઉપર એક શાયર રચી ગયો છે :—

નદાનીમ અઝઝનિજ કુળ મીરવીમ
ચેરા આઝદીમે ચેરા મીરવીમ.
ઝે અન દીશે પુન શુદ જીગર હાબસી
વલી હલ ન કદ્દ ઈનમે અમાકસી.

આફસોસ ! એને પણ ખુલાસો મળ્યો ન હતો, ત્યાં મોટા મોટા
વિદ્વાનો અને શાયરો એ બેદને પહોંચી શક્યા નથી, ત્યાં આપણે શું
મેળવવાના છીએ ?

ત્રી-ડજનના કબરસ્તાનની ખાસ નોંધ લેવાનું કારણ એ કે તેની નમુનેદાર
સફાઈ જેમાં લાલ, કાળા અને સફેદ આરસપાણીની જુદા જુદા આકારની
કળામય કબરોની બાંધણી છે અને તેની પર હંમેશની નિદમાં સૂતેલા માણસોના

નામ સાથે જીવનની દૂક નોધ એ વખાણવાલાયક અને નકલ કરવાજોગ વસ્તુ છે. મહારી મુસાફરી દરમ્યાન લગભગ દરેક ખ્રિસ્તી કબરસ્તાનમાં સફાઈ અને સુધડાઈ દોઢેલી. એક મુસલમાન તરફ સંકેત સાથે સાચી વાત મૂકી હતી, કે આપણા કબરસ્તાનોમાં મહેં સુધડાઈ જેવી કોઈ ચીજ જોઈ નથી. યુરોપિયનોની આરામગાઢ ઉપરથી આપણને સુધડાઈ અને સફાઈ જોટું જ લાગવાનું મળે છે એમ નથી, પણ હારબંધ કબરોની ગોઠવણી, તેનાપર કેત-રાયેલી અસરકારક લાઈનો, પોતાનાં ગુમાવેલા વ્હાલાઓની યાદમાં આવનારા સંબંધીઓ, તેમની કબર પાસે ઉઠવાબેસવા જોટલી સમવડ ! બેઠક ! આ બધામાંથી ધણું શીખવાનું મળે છે.

કબરસ્તાનની સુધઠ
રચના પરથી મળતો
પાઠ

વ્હાલા વાચક ! ગુજરી ગયેલા આપણા વ્હાલાઓની કબરની ઉત્તમ પ્રકારની જાળવણી પણ આપણા તેમના તરફના અખંડ પ્યારનો પૂરાવો છે: તેમના મરણ પછી તેમની કબર માટે થોડું નાણું ખર્ચાને તેને સુદર રીતે આગાહ બનાવવી એ પણ આપણા સ્વર્ગવાસી સંબંધીઓ તરફની એક પવિત્ર દુન્ય છે: અફસોસ, એ માટે થાય છે કે આજના શ્રીમાનો જેઓ પોતાનો પૈસો મોજશોખમાં ફેવી રીતે ખરચાડ કરે છે તેના તેઓને ખરો ખ્યાલ આવતો નથી. તેઓ એક વ્હાનકડી કબર પાછળ થોડાક રૂપિયાનો ખર્ચ કરવા એ પણ એક જાતનો નફામો ખર્ચ છે એમ માને છે, જાણીતો એમેરીકન લેખક વૉશિંગ્ટન અરવિંગ મરણ પામેલા વ્હાલાઓની આરામગાઢ માટે જે લખી ગયો છે તેમાંનાં થોડાંક વાક્યો આદિ ટપકાવવાની તક લઈ છું, જેથી વાચકને કબરની પ્રતિભાનો કંઈક ખ્યાલ આવશે તેમ જ હાલની રીતમાં કંઈક સંગીન સુધારા કરવાની જરૂરનો પણ ખ્યાલ આવશે. તે લખે છે કે :—“ The grave is the ordeal of true affection. It is there that the divine passion of the soul manifests its superiority to the instinctive impulses of mere animal attachment. ”

વૉશિંગ્ટન અરવિંગ
શ્રી. મત આપે છે

મને આશા છે કે મહારી આ થોડીક લાઈનો-ઉપલા વિદ્વાનનાં વચનો એ વાંચક ! તારા હૈયાને સ્પર્શે અને કે અસર કરશે ! !

મંગળવાર તા. ૧૫ મી જુલાઈને દિને સહવારે આઠ કલાકે એ ત્રી-૩-

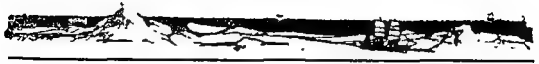
પર્વતોની હારમાળા
વચ્ચેથી માર્ગ લેતી
રેલીમર

જમ છોડ્યું. સંખ્યાબંધ રમણીય ટાપુઓમાંથી રેલીમર પસાર થતી રસ્તો કાપવા લાગી. પાણી તદ્દન સ્થિર હતું. આજે વળા કે નવે જ દેખાવ હતો. ગલપક્ષીઓ જે માછલાનો ચિકાર કરીને જીવે છે તે અને જળકુકડીઓ તરતી અને ફરતી હતી. પક્ષીઓ પણ એટલી બધી નચિંતાઈથી ફરતાં હતાં કે જાણે દુનિયા તેમને જ માટે હોય. તેમના કરતાં જોરાવર ઇન્સાનો માટે હોય; છતાં તેમાં તેઓને કશી અગવડ આવવાની નથી એ વિષે તેઓ ખાતરીભર્યા હોય, આ મહારી મુસાફરી નવે માર્ગે હતી. અહીંનો દરીઆઈ દેખાવ કુંઈ ઓરજ મનોહર હતો, મહાસાગરની મ્હોટાઈ અહીં નહોતી. અહીં તો ન્હાના ન્હાના નઝદીક આવેલા ટેકરાઓ વચ્ચેથી રેલીમર રસ્તો કરતી હતી. અમારા જેવા મુસાફરોને દૂરથી ડુંગરા અને ટેકરા જોઇને લાગી આવતું હતું કે રેલીમર ખરેખર આગળ જશે કે કેમ ? જાણે પહાડો રૂપી મકાનો વચ્ચેથી દરીઆ રૂપી રસ્તા પર અમારી રેલીમર રૂપી ગાડી માર્ગ કરી લેતી હતી. પર્વતો વટાવીએ કે પાછા તેવા જ ઉંચાનીચા કદના તેમાં કોઇ વળા એકદમ ઉંચા એવા પર્વતોની હારમાળા તો ચાલુ જ હતી. દેખાવ પણ રળાઆમણે અને હવા પણ મીઠી સુગંધથી ભરપૂર હતી. કુદરતની ખૂબસુરતીનો આ એક અજબ નમુનો હતો. દુનિયામાં ખરેખર બકાવલીના પરસ્તાન જેવા દેખાવ હતો:

આગળ વધતાં સાત પહાડોની સુંદર ટોચનો સામટો દેખાવ નજરે પડે છે. આ સાત પહાડોને અહીંના લોકો " સાત બહેનો " ના નામે સંબોધે છે. અહિં જે દિ-દ જેમ મૂર્તિપૂજક લોકોનું રહેઠાણ હોત તો ગીરનારને અંખાજ જેમ કોઈ સાત દેવીઓનું સ્થાન માની તેને પૂજનારા લોકો નીકળી આવત ખરા.

ગોમતો ટાપુનો
મનોહર દેખાવ

તા. ૧૭ મી જુલાઈએ જોડો ટાપુ નઝદીક આવી પહોંચ્યા. આ ટાપુ વચ્ચે ગોમતો ટાપુનો દેખાવ વળા મહેલાના બધા મનોહર દેખાવોને પણ બૂલાવે એવા લાગ્યો. જેમ ઇન્સાનમાં અકેક કરતાં ચંચળ માણસો, શેરને માથે સવા શેર જેવાં પડ્યાં છે, તેમ કુદરતના દેખાવો પણ મગફર ન અને તે માટે ઈશ્વરે એક કરતાં વધે એવાં મનોહર દ્રશ્યો ધડ્યાં હશે, એ ઉપરથી એક ચાપર કહી ગયો છે કે—

ખુદાયા કે બાલાઓ પક્ષી આફ્રિકા;
અખર દસ્તે હર દસ્ત દસ્ત આફ્રિકા.

તે પ્રમાણે જે મનોહર દેખાવને હું બકાવલી બાગ કહેતો હતો તેના કરતાં ચે વધી જાય અને તેને બાલુએ બેસાડે એવો એ દેખાવ હતો, હવે તેને શું નામ આપું અને તેનું વર્ણન લખવા મ્હારી કલમને તાકાત ક્યાંથી હોય ?

વાંકાચુંકા, આડાબળા આવેલા પહાડો, તેમની વચ્ચે આવેલ ખોલ ઉપર સફેદ દૂધ કે ઝીણા કાતેલા રૂના દુગ્ધા જેમ બરફ પચરાયેલા હતા અને તેની આસપાસ પીગળતા બરફના ટેકરામાંથી ઝીણી ઝીણી બ્હેતી ઝરઝરઝર પાણીની ધારા સતત રાત ને દિવસ ચોવીસે કલાક વહી જાય છે, એવી કુદરતની કારીગરી ઉપર આફ્રિકા પોકરાઈ જવાય છે.

અને એક જાતની નાની, અતિ નાની માછલીઓ મેં ઉડતી ફરતી જોઈ ! તે નાના ફરીઆઈ પક્ષિઓ જેમ ઉડીને પાછી ફરીઆની સપાટી ઉપર જ બેસી જતી હતી. આ માછલીઓને નોર્વેજિઅન ભાષામાં “આન્ડ” કહેવાય છે, તે દેખાવમાં ન્હાના કરચલા જેવી હોય છે વળી અહીં કાબર જેવાં પક્ષિઓ પણ જોવામાં આવ્યા હતાં, જેઓ “ઐડર” કહેવાય છે તેઓ સુકા ખડક ઉપર પોતાના માળા બાંધે છે.

આન્ડ નામની
નવાઈ જેવી માછ-
લીઓ

અહિં જગ્યાએ જગ્યાએ બરફ પડતો જાય છે અને કિનારા સુધી તે ફેલાયેલો છે. તેમાંથી પાણીના રેલા જુદા જુદા ફાંટા લઇને ધરમા આવે છે. અહીં પહાડોની રચના અને અસંખ્ય ટાપુઓ જોઇને આપણને લાગે છે કે જેમ આપણે માટીનું એક ઢેંપુ જમીન ઉપર ફેંટાયે અને તે પછાડતાં તેમાંની ન્હાની કરચલીઓ જેમ અનેક કદના ઝીણા માટીના ઢેંપા ઉડીને પચરાઈ જાય તેમ કુદરતના હાથમાંથી એ કુંગરા અને પર્વતો સરી પડ્યા હોયની ? ટાલ અહીં ખૂબ જ કઠકડીને પડે છે તેમ જૂઝમ પણ સખત લાગે છે. આ વખત તો બર-ઉન્હાળાનો છે; ત્યારે શિયાળામાં કેવી સખત હંડી પડતી હશે તે કલ્પવું મ્હારા જેવા ગરમ મુલકના રહેવાસી માટે મુશ્કેલ છે. ઘેરજન છોડ્યા પછી રાતનો અંધાર અમને માલમ પડતો નથી અને બોડોંથી સૂરજ આયમતો જ નથી.

અખંડ દિવસ અને
અખંડ રાત

અહિંથી જાણે કોઈ નવી દુનિયાનો નવો પ્રદેશ શરૂ થતો હોય તેમ બધો

મધરાતના સૂર્યનું
અજબાણું

જ દેખાવ બદલાઈ જતો નજરે પડે છે: અલગતા, વાદળો ખૂબ ઘેરાયેલાં હોવાથી સૂર્ય વારંવાર ખરાબર સ્પષ્ટ નજરે પડતો જ નથી. પણ અહિં તો સદાકાળ સૂર્ય આચમતો હોય તે વેળા સંખ્યાકાળે સૂર્ય ઉગતો હોય ત્યારના ઉગતા પ્રભાતનો જ દેખાવ છ છ મહીના ચાલુ રહે છે: આથી સ્ટીમરમાં દીવાખત્તી કરવાની જરૂર પડતી નથી. મહેં આ જે નોંધ ટપકાવી છે, તે બધી મધરાતના ચન્દ્ર અજવાસમાં જ. અહીં છ માસની રાત પડે છે. એકદમ અંધારું તો કદી થતું નથી. અમુક પ્રકારનો ઉપર જણાવી ગયો છું તેવા હળવા પ્રકાશ ચાલુ જ રહે છે. જ્યારે છ માસ માટે દિવસ ઉગે છે; ત્યારે સૂર્યનાં કેંદ્રે ખુલ્લાં દર્શન થાય છે અને તડકો પડે છે. સૃષ્ટિના કર્તાની એ અદ્ભુત કારીગરી જોઈ માનવશુદ્ધિ એ અગમ્ય લીલા ગ્રીક્ષવા માંડે છે.

પ્રિય વાચક ! કુદરતનો અમત્કાર નિહાળવાની મેળ, ખરેખર એક અદ્ભુત મેળ છે. અહિં સનાતન રાત અને સનાતન દિવસનો કેંદ્ર અદ્ભુત મેળ છે. સવારના ઉલ્લાસભર્યો પ્રભાતનો વખત, સાંજે આછા ગુલાબી વરસાદમાં ઘેરાતાં વાદળો અને અવનવા રંગોથી રંગાતું આકાશ, આ આનંદદાયક સમય અહિં તો ચાલુ જ છે, જાણે અનંત સંખ્યાકાળ, અને અનંત પ્રભાતકાળમાં આપણે આત્મા હિસોળા ખાય છે. વરસાદમાં સાંજને વખતે વાદળો પર આચમતા સૂર્યનો પ્રકાશ અવનગા રંગો પૂરીને કેંદ્રે આરજ દમામદાર અને ભવ્ય દેખાવ ખતાવે છે. આકાશના બદલાતા ચિત્રવિચિત્ર રંગોમાં કુદરતના અણુદીઠ કારીગરના હાથે રંગાતી કલાને આપણે-અહિં આવેલા મુસાફરો-જગતના પામર માનવીઓ-હિંચી આંખે નિહાળી જ રહીએ છીએ. અનેક કષ્ટો ઉપાડતા, હાડમારીએ ખમતા, જે મુસાફરો આ પ્રદેશમાં આવી પહોંચે છે તેઓ સનાતન આનંદ, રમ્ય પ્રકૃતિ, સમિરની લહરીમાં પ્રકાશતો સૂર્ય અને અનંત સમય જોઈ ને કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે. અત્રે મધરાતની રોશની લગભગ દિવસની રોશનીને મળતી આવે છે. છતાં મધરાત દિવસ જેવી નથી લાગતી; કેમકે સારી કુદરત કોઈ ખવાખમાં મશગુલ હોય તેવા એ હીમપ્રદેશનો દેખાવ છે.

આગળ ને આગળ વધતાં એક પ્રદેશમાં સમુદ્રના છેક છેડા પાસે ડૂબી ગયેલા સૂર્યનારાયણનાં દર્શન થાય છે, તે પણ કેવાં ? ફક્ત તેના બ્લુ, કિરમજ, ગુલાબી અને સોનેરી તેજની આછીઆછી શૂરકી દરીઆની સપાટીથી સળંગ

સનાતન સમયનો
અદ્ભુત પ્રદેશ

આસમાનને પહોંચી છવાઈ જતી હોય તેમ મહાસાગરના નીર પર પડે છે; ત્યારે દરીઆનું પાણી અને તેનાં ધસી આવતાં મોઝાં પણ અનેક રંગોમાં પથટાઇને મહાતાં, બદલાતાં આવતાં દેખાય છે. આખો હીમપ્રદેશ-એ બરફરજાનનો મુલક પણ એની પ્રભામાં વિધાઇને રંગાઈ જાય છે.

કહે વાયક, આ વર્ણન કરવા માટે કયા કવિ કે લેખકની કલમમા તાઠાત હશે? હું તો જે જોઈ આવ્યો છું તે મ્હારા અધુરા શબ્દોમાં તારી મનમુખ ખડા કરવાનાં ફાંકટના ફાંકાં મારી રહ્યો છું.

આ રજો સૂર્ય, આશય અને પાણીનો દેખાવ, બીજી તરફ નજર ધરતાં બરફના પર્વતના શિખરો પણ એનો રંગ ગ્રીક્ષતા દેખાય છે. ત્યાં તળેટી ઉપર છાઈ રહેલી લીલોતરી અને ફળદ્રૂપ ખેતરો, નદીનાળાંના ધસી આવતા નીર, માછલાં, જળકુકડી, આદિ કુદરતના સર્જેલા જીવો પણ આ ધરતી ઉપર જે શતાવરણ ખડું કરે છે એનો તો જોનારને જ ખરા ખ્યાલ આવી શકે. આવો દેખાવ દુનિયાના કેઈ પણ મુલકમાં ત્હને જોઈ શકશો નહિ.

ગોમસોમાં તા. ૧૯ મી જુલાઇને દિવસે વાહાણો નહિ હોવાથી મ્હને બા અખનયબીભર્યો દેખાવ નિહાળવાનો અણુધાર્યો પ્રસંગ સાંપડ્યો. વાહાણને કઠી જતાં અને તેમાંથી સૂર્યને ધસી આવતો જોઈને અદ્ભુત લાગણી થઈ આવી.

ઘોડોથી ગોમસો તરફ જતાં, નારીકથી પૂર્વ તરફ થોડેક દૂર રેલ્વે ગય છે. ત્યાં હું કિનારે ઉતર્યો હતો. હાં સારી રીતે ક્યાં બાદ મ્હને જે ઈંઈ જોવા જાણવાનું મળ્યું તે ઉપરથી હું અનુમાન કરું છું કે થોડાંક વરસો પાદ આ જગ્યા ધણી વસ્તીવાળી અને આબાદ થઈ જવી જોઈએ. કારણ કે મોઝાનીઆના અખાત ઉપર નોવેં રસિયન રેલ્વેનું જોડાણ થવાનું છે. તે દેવિના જંકશન સાથે એક ફાંટાથી નારવીક રેલ્વેનું જોડાણ થવાની આશા ખાય છે:

ગોમસોમાં મ્હારા જોવામાં લાયલાંડના ઠીંગણા કદના બરાવદાર જંગના પાકો આવ્યા હતા. તેઓ ત્યાં રડીર પક્ષિ, શિંગડા, ચામડાં વિગે વેચવા માટે આવે છે.

કુદરતના અણુદીક કારીગરને હાથે રંગાતી કલા

સૂર્યને નિહાળવાનો અણુધાર્યો પ્રસંગ

નવું રેલ્વેજોડાણ

હેમર ફેસ્ટ

પ્રકરણ ૫ સું

ઉત્તર પ્રદેશનું છેલ્લું
બંદર

૨૦ મી જુલાઈએ હેમર ફેસ્ટ (Hammerfest) પહોંચ્યો, તે ઉત્તર ધ્રુવ પ્રદેશનું છેલ્લું બંદર કહેવાય છે. અહિં પહોંચતાં વરસાદ ઝટપટ વરસવા માંડ્યો અને ઠંડી પણ પોતાનું જોર બતાવવા લાગી. છતાં સેવકે કિનારે ઉતરવાનો જ ફરાવ કર્યો હતો. કારણ કે અહિં સ્ટીમર કિનારાની ધણી નજીક આવીને ઉભી રહે છે. ગઈ સાત્ર અહિં લાગેલી ભયંકર આગથી ધણાં મકાનો તારાજ થઈ ગયાં હતાં. તેમાંનાં ધણાં હજી અધી બાંધેલા કામલા જેવા જેમના તેમ પડેલાં દેખાતાં હતાં. કેટલાંક મકાનોનું સમારકામ ચાલતું હતું. આ પ્રદેશમાં બધાં જ ઘરો લાકડાનાં બાંધવામાં આવતાં હોવાથી આગનો ભય સૌથી વધારે હોય છે. એક મકાનને આગ લાગતાં બાજુના મકાનની સલામતી ભારે જોખમમાં આવી પડે છે. જો કે દરેકે દરેક ઘર થોડુંકાણું દૂર આવેલ છતાં સુસવાટ કરતા પવનને લીધે આગના તણુખા ત્યાં સહેજે પહોંચી જાય છે. કાણુ જાણે દર વરસે કેટલી આગ લાગતી હશે અને એનો અડસટી પણ કેટલો આવતો હશે!

ધજ અને ચોખાને
બદલે માછલીઓ

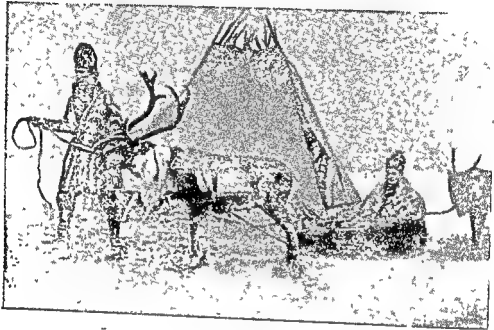
હેમર ફેસ્ટ પણ એક ન્હાનો બેટ છે. રૂશિયાનું આટલે નજીક નજીક હોવાથી અહીં રૂશિયાના વેપારીઓ ઠીક ફાવી ગયા છે. અહિં રૂશિયન લોકોનાં ન્હાનાં ન્હાનાં વ્હાણો લંગર નાખીને પડેલાં દેખાય છે, જે ઉપર રૂશિયન સરકારનો વાવટો સ્હેરાઈ રહ્યો છે. આ વ્હાણો નોવેંમાં પહેલવહેલાં મ્હારા જેવામાં આવ્યાં. પૂછપરછ કરતાં જણાયું કે રૂશિયાની ઉત્તરે આવેલા આટલે નજીક બંદરથી એ લોકો ધજ અને બીજી ખોરાકની વસ્તુઓ અહિં લઈ આવે છે અને વેચાણના બદલામાં જુની વેપારી રીત મુજબ માલને બદલે નાણાં નહિ આપતો માલ જ જોખીને લઈ જાય છે. એટલે એ લોકો અહિંથી માછલાં અને શિંગડાં વિં સસ્તામાં પકાવી શકે છે, આ બન્ને પ્રજાને પરવડતું થઈ પડે છે. આમ દુનિયાના એ પ્રદેશના લોકો પોતાની ગરજે બીજા પ્રદેશના લોકોને સંતોષી પોતાની ગરજ મેળવે છે. અહિં મુખ્ય વેપાર માછલીનો જ હોવાથી અત્રે સઘળા માછીમારોનાં જ ઘરો આવેલાં છે. એ લોકો એવા છે કે પોતાની રાજી પણ કુદરત પાસેથી જ મેળવે છે. રહાને અગાધ સમુદ્ર ભયોભયો

પૃથિવની પ્રવૃક્ષિણી

નોથ પોલની બરફતાનની વૃક્ષિ, જમી બાર
 યાસ સવન બરફ ઉપરિયુ રહે છે પાના
 સખત બરફની વૃક્ષિઓ દેખાવ (૪૮)

વંધુ વિગત માટે
જીએ પાન ૬૪

હિતર ધૂર્વાના લાપલાન્ડના રહેવાશીઓ,
તેઓના રહેવાના ન્હાનકણ ઘર અને
રેન્ડીઅર નામના સાચર સાથે બેઝવામાં
આવતી ગાડીનો દેખાવ.

રહ્યો છે. મહેનત જેટલું કુદરત આપે છે. છતાં કેટલી જાળમાં વંધારે તે
 જ કમતી એવી રીતે માછલાં પકડાય, એ પણ પુરુષાર્થ છતાં નસીબની
 કારીના નમુનો છે.

આસપાસનાં ગામડાંમાં હેમર ફેસ્ટ પોતાનું ઉપરીપણું માછલીના વેપારને
 જાળવી રાખ્યું છે. વેપારીઓ વાણીયા શુદ્ધિવાળા કહેવાય તેમ અહીંના
 લોકોની વાણીયાગત પણ નોંધવા જેવી છે. તેઓ આસપાસના માછી-
 સાથે પસોટાય છે, તેઓને નાણાં ધીરે છે, ખોરાક, કપડાં, તેમજ જીવનની
 આવડતની ન્હાની મોટી ચીજો તેઓ પૂરી પાડે છે તેના બદલામાં માછીમારો
 માછી બીજા કોઈ વેપારીને છૂટક ન વેચે તે માટે બધી જ પોતાને
 પાની કબજાત માછી પાસે લખાવી લે છે. જેથી તે માછીમારો બીજા ધણીને
 વેચી શકતા નથી. એથી નાણાંના બળથી એ વિલાયતી વાણીઆઓ ફાય
 છે અને સારો નફો કરી શકે છે.

આશરે દસ વર્ષની વાત ઉપર અહિં મગરમગ્ગ (જેલ માછલી) જરૂરી હતી; તે હાલમાં જીવ મળી આવે છે; એને લીધે એ માછલાની
 જ સૌ કરતાં વધારે આવે છે. માટે એને શોધવા અને તેના શિકાર માટેનાં
 નો સહિત સજ્જ થએલી ખાસ આગબોટો બનાવવામાં આવે છે. એવી
 બોટો અમ્હારી સ્ટીમર પાસેથી પસાર થતાં મ્હેં બેચાર વખત દોડી
 આ આગબોટ ઉપર ન્હાની તોપ અને અણીદાર બાલાઓ રાખવામાં
 વે છે. બાલા દૂર સુધી ફેંકનારા અતુલવી આદમીઓની ટોળાથી પણ
 વામાં આવે છે.

મગરનો શિકાર અને તેમાંથી બરપૂર નફો

શિકારની શરૂઆતમાં દરેક મગરમગ્ગ કેળામ કે દુરત જ આગબોટ
 થી ન્હાના ન્હાના મગ્ગવાઓ માણસો અને હથીઆરો સાથે ઉતારવામાં
 લે છે અને તેઓ આ દરીઆઈ રાક્ષસની પૂંઠ પકડે છે. પૂંઠ પકડવામાં પણ
 ચેતી અને ચાલાકી વાપરવી પડે છે. મગરમગ્ગ જ્યારે ખોરાક લેતો હોય
 ખોરાકની શોધમાં હોય, ત્યારે પોતાની આસપાસ બનતા બનાવો માટે
 બેદરકાર બનેલ હોય છે; તેથી બીજા પ્રસંગે મગરમગ્ગને માર ન મળે
 રીતે તેની પૂંઠ પકડવામાં સાવચેતી વાપરવી પડે છે; નહિતર એ છપાઈ
 નાખી જાય; ત્યારે ક્યારેક હાથ આવે એવી તક યુવાનીને મિલેલા મૂળા

શિકારની શરૂઆત અને સાવચેતી

નૌકેપ નોર્થકીન.

પૃ ૬૬

નૌકેસ્ટ છાડીને અમરી સીમર નૌકેપ તરફ વધવા માડી. આ જગ્યા ઉત્તર પ્રદેશની બુશીર કહેવાય છે ખરી; પણ તે કાઈ બુશીર નથી. એક બેટ છે. જ્યાં યુરોપના ચક્રોરુદ્ધિના લોકોએ જોખમ ખેડીને એક ટેલીમાં એપ્રીસ ઉધાડી છે. તે ઉપરાત કંઈ આઝી વસ્તી નથી. રીતે ઉત્તરની જમીનની જે અણી આવે છે તે નોર્થકીન (North) કહેવાય છે. નૌકેપના ઉછાળા મારતા તોફાની ફરિઆમા ચર્મને રિયા તરફથી ફક્ષિણે અત્રે આવી હતી. આ ઉત્તર યુરોપ જમીનની આગળ ખીમ શબ્દોમાં કહીએ તો પૃથ્વીની ટોચ ઉપર અલબત્ત તે હોય ? કિનારાનો સમજો ભાગ સૂકો છે. જરૂર અને સખ્ત ટાઢથી ફરી ગયું છે. કેટલોક ભાગ આમથી બળા ગયો છે. મહને યાદ આવ્યું મરકત અને એકનના પર્વતો સખત ગરમીથી બળાને કાળા કેલસા ચર્મ જાય છે, તેમ એ ઠંડીથી બળાને અહિંના પર્વતોના શિખરો કાકે-ધેરા ખુરૂ રંગના ચર્મ ગયા હતા. વળી જમીન ઉપર લીલોતરી નથી, કાકાના સૂકા કંજર જેવા ફુંકાયે નજરે પડતા નથી. નોર્વેના ખુશ-પ્રદેશની ઉપર ઉત્તર તરફનો ભાગ તો પોતાની ખુશસુરતી ગ્રામીને બનેલો દેખાય છે. આ ઉપરથી એક પાઠ સિખવાનો મળે છે. દરેક હાલ હોવી જોઈએ અથવા તો મધ્યમતા હોવી જોઈએ. નહિતર ખરાબ નો સમય આવે. વર્તન અને વ્યવહારમાં પણ મધ્યમતા એ જ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે: વાચકો એમ વિચારતા હશે કે એમની આગળનો પ્રદેશ અતિશય ઠંડી ઉડ્ડતાને લીધે ખાલી હશે, પણ ના, તેમ નથી. અંદર આવેલા ગામ-પાંચ, સાત ધરોની પણ વસ્તી છે. ખુદા જાણે-અહિંના લોકો આ ઠંડીથી કેમ ફુંકવાઈ મરતા નથી ? તેઓ છપી પણ કેમ રાકે છે ? ઇન્સાનોની વસ્તી બહુ ઓછી નજરે પડે છે. દુધ પણ સૂકાઈને નો આકારમાં બંધાઈ જાય છે. તેને ગરમ કરીએ, ત્યારે જેમ માખણ

પૃથ્વીની ટોચ-ત્યાં
વસ્તી માનવજાત

અંધકર ઠંડીથી ઠરીને
કાળા પડી ગયેલા
પર્વતો

ઠંડીથી : ડુંઢવાતાં
સુવાની વિચિત્ર
રીત

ઓગળે તેમ તે પીગળી જાય છે. જયો વ્યવહાર ભારેખમ શિંગડાવાળા સાબર નામના પ્રાણીઓથી લેવામાં આવે છે, જેમનાં ચામડાં પર પણ ખૂબ ફંદારી હોય છે. સખ્ત ઠંડીના દિવસોમાં જનવરો ઉપર માણસો અને માણસો ઉપર જનવરો એવી રીતે લપેટાઈને સૂઈ જાય છે અને અંકેકના શરીરની હુંફ મેળવે છે અને આપે છે કે જ્યાં માણસો અને ચોપગાં જનાવરો ઓછાં છે; ત્યાં ભારે અજાયબી તો એ લાગે છે કે પક્ષિઓનો તો પાર જ નથી, એટલાં બધાં પક્ષિઓ હોય છે, કે એટલાં બધાં તો કોઈ મુઠ્ઠામાં નહિ હોય ! એ પક્ષિઓની ગંજવર સંખ્યાનો ખ્યાલ આપવા જોયેલું દ્રશ્ય અહિં નોંધી લઈ લું.

ફરીઆઇ પક્ષિ-
ઓની વિરાટ સભા

એકવાર રટીમરના કમાને અમારૂં ધ્યાન ખેંચ્યું, તો ત્યાં જોતાં અનેક પક્ષિઓની મેદની બરાઈ હતી. પક્ષિઓની એક ગંજવર અને વિરાટ સભા હોય, બધાં પોતાની પાંખોના ખબે ખભા મેળવીને અડોઅડ બેઠાં હતાં, પર્વતની ટોચથી લગભગ તળેટી સુધી પક્ષિઓ રૂપી ચાદર મઢી લેવામાં આવી હોય કે ધાસના ઝુંડ ઊગી નીકળ્યાં હોય તેમ લાગતું હતું. વળી એ કુદરતી અજાયબીને સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપવાને જ્યારે રટીમરના કમાને એ પક્ષિઓના ગંજવર લશ્કર તરફ પીરતોલ ફેડી અને રટીમરની સીટીઓ તિલામણા અવાજે ફરી ફરી વગાડીને ઘોંઘાટ કરી મૂક્યો; ત્યારે થએલો દેખાવ જોઈને થોડીવાર તો હમ બંધાઈ ગયો. બધાં પક્ષિઓ આંહિ-આંહિના પોકારો કરતાં એકસામટાં ઉડ્યાં અને ધૂળના ઉડવાની જેમ આકાશ છવાઈ જાય તેમ ઉડેલાં પક્ષિઓથી આકાશ છવાઈ ગયું અને કે વધારે અંધારૂં થયું: જ્યારે તેઓની બેઠક ઉપર સંખ્યા-બંધ હજારો, ન્હાનાં બચ્ચાં સેવતા ઈંડાં પડ્યાં હતાં એ પણ એક સરસ દેખાવ હતો.

કરતાને બધાંને એક-
સામટાં ઉડાડી મૂક-
વાથી થએલો ઘોંઘાટ

બીજા શબ્દોમાં કહું તો એ બચ્ચકર કુતલહલતાબરી અજાયબી હતી, અંગ્રેજીમાં જેને ગલ પક્ષિ કહે છે તેવી જાતના હતા. તેને નોર્વેની ભાષામાં માઅગ (maage) કહે છે. એમાં પણ વળી ત્રણ પ્રકારની ન્હાની મોટી જાત આવે છે.

આરટીક મહાસાગર-
રનો વિચિત્રઅનુભવ

એ ન્હાનકડા ગામ આગળ અમ્હારી રટીમર ઉભી રહી, તે દરમિયાન આરટીક મહાસાગરનો કંઈક અનુભવ મળ્યો. એ જળજળત સમુદ્ર, દુનિયામાં બધા મળીને ૩,૬૦૦,૦૦૦ માઈલ સુધી ફેલાયેલો છે. અને પૃથ્વીના ત્રણ

મોટા ખંડ યુરોપ, એશિયા, અમેરીકાને છૂટા પાડી નાખે છે. આર્હિની, ભયંકર ફેડીનો કેંક ખસ આ ઉપરથી આવશે કે વરસના ૩૬૫ દહાડા આ સમુદ્રનો આજે એક તો કાલે બીજો, એમ કુ ભાગ હમેશાં બરફથી ભરાઇને જામી ગયેલો રહે છે. વળા કુદરતની બીજી બલિહારી એ છે કે અહીં કદાપિ સૂર્ય અસ્ત પામતો જ નથી.

હું મ્હારો આખો દિવસ, અરે, (દિવસ તો નહિ કહી શકાય; કેમકે સૂર્ય ઉગતો કે આથમતો હતો જ નહિ) આખો વખત પહેલા વર્ષની કેબીનની ઉપલી કેક ઉપર જ બેસીને કહાડતો હતો. રાત અને દિવસ તો મ્હારે મન સરખા જ હતા. કેમકે રાત જેવું અત્રે કાંઈ લાગતું હતું જ નહિ. જેવો દિવસ તેવી જ રાત, કદાપિ વાદળાં અવારનવાર ઘેરાઈ આવતા એટલો અંધકાર વધતો અને ઝોછો થતો, બાકી ચોવીસે કલાક સૂર્યનો જાખો પ્રકાશ તો ચાલુ હતો જ. હું દિવસના ૭ કે સાત કલાક બરાબર બેઠા બેવાની કાળજી રાખતો; જેથી બાકીનો વખત કેક ઉપર બેસીને કુદરતની અનબળીઓ નિહાળવાનો વધુ બવસર નિરાંતે મેળવી શકું. એવી જ રીતે બીજા મુસાફરો પણ ધરાઈ ધરાઇને કુદરતના તમાશા જોઈ રહ્યા હતા.

અહિં અમને આરટીક મહાસાગરનો જે અનુભવ મળ્યો તે જરા વિચિત્ર હતો. જાણે દિશા જેવી કોઈ વસ્તુ જ ન હોય તેમ હવા પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશાને પાછો ધડીકમાં પૂર્વમાં, ધડીકમાં દક્ષિણમાં અને થોડી વાર રહી ઉત્તર દિશામાં ફાવે તેમ સ્વરાભ્ય ભોગવતી હોય તેમ ફર્યા કરતી. આગળના જમાનામાં કોઈ શઠવાળાં વ્હાણો અહીં આવેલાં હશે તો તેઓ જરૂર હવાના ચક્કરમાં આવીને ભૂલાં પડી ગયા હશે.

નોર્ડફ્રીન છોડ્યા પછીના કિનારે આવેલા કેટલાક ખડકો અમ્હારા દીઠામાં આવ્યા જે લેપ દેવળ (Lap church) નામે ઓળખાતા હતા, તેઓ આકારમાં દેવળ સરખાં દેખાતા હોવાથી આ નામ પડ્યું હતું. અહીં ન્હાના ન્હાના ટાપુઓના એક પછી એક કિનારા આવી પહોંચતા અને પોતાનું મથક આવતાં મુસાફરો ઉતરી પડતા. પણ આ ટુંક સમયમાં અરસ-પરસ જે રનેહ બાત્રી ગયેલો; તેથી કુદરતના અનુકૂળ વાતાવરણથી કેંક જુદી જ નિખાલસ લાગણી લોકોના હૈવામાં પ્રગટી નીકળી હતી. તેથી છૂટા પડતાં,

લેપલે'ડના ન્હાનકંઠા
ટાપુઓને વિદાયની
ધડી

વિયોગની પળે પ્રત્યેક આદમીનું મન ન જાણે કોઈ એક પ્રકારની ઉદાસીનતાથી છવાઈ જતું હતું. આ બધાં માણસો, સ્વભાવે બલા, ઉદાર અને સભ્ય જણાતાં હતાં. એવી રીતે બધું વાતાવરણ અનુકૂળ હતું; ફક્ત એક ચીજ દુઃખન જેવી લાગતી હતી. તે ટાઢ અને પારાવાર હંડી ! એની વાત જ ન પૂછે !

હિંદુસ્તાનમાં દિલ્હીમાં વધારેમાં વધારે હંડી પડે તો પારો ૩૦ ડીગ્રી પર હોયઃ અહીં તો પારો ફક્ત પાંચ અને સાત ડીગ્રી વચ્ચે રમ્યા કરતો હતો. વાંચક એટલું ન જુસે કે અત્યારે અહિં સખત ગરમીની મોસમ હતી. આ દિલ્હી અને કલકત્તામાં જેમ ૧૧૦ના પારાની ડીગ્રી સખત ગણાતી તેમ અહીં ફક્ત સાતના પારાપરની હંડી એ અહીંના લોકો માટે મુંઝવનારી ગરમી હતી અને હંડીમાં પારો ૦ એટલે ઘનપથી પણ કેટલીક ડીગ્રી નીચે જાય છે. અહીંના રહેવાસીઓ હંડીને લઈને વધારે ધારીલા અને ભારેખમ શરીરવાળા અને કેંક વધારે ડીંગણા ધારના છે. હેમર ફેસ્ટીગના દારબટ માસ્ટર બંદર પર દેખરેખ રાખનાર વ્યવસ્થાપક કેંક વધારે મલતાવડા સ્વભાવનો અને મિલનસાર આદમી હતો. એક વાર વાત નીકળતાં મ્હેં એને પૂછ્યું કે “ અહિં કોઈ વાર સખત ગરમીનો અનુભવ થયેલો ખરો ? ” તે બોલી ઉઠ્યો:—“ અરે હા ! મયે વરસે થોડો વખત ખૂબ સખત ગરમી પડેલી. ”

“ ત્યારે પારો કેટલી ડીગ્રી ઉપર ગયેલો ? ૧૧૦ કે ? ”

“ ના, ફક્ત ૧૪ ડીગ્રી ઉપર ગયેલો. ”

“ ખસ ૧૪ ! ” મ્હેં વળી અજાયબીથી પૂછ્યું.

“ અહીંના લોકો ૧૬ ડીગ્રીથી વધુ ગરમી ખમી શકતા નથી. ૧૬ તો દહ થઈ ગઈ ગણાય. ” ઉત્તર મળ્યો અને તે સાથે મ્હારી અજાયબી પણ વધી. ત્યારે જો આ લોકો પૂર્વના મુલકમાં આવે તો શું યાપ ? લાગે છે કે આવી જ ન શકે !

એ કડકડતી હંડીનો અનુભવ મેળવી આપરતીક મહાસાગરનાં રંગ-બદલાતાં મોજાઓની મોજ ચાખીને હેમરફેસ્ટ છોડ્યા પછી બીજા દશ ન્હાના ન્હાના બંદરો કર્મી પછી અગીયારમું ગામ વાડોં આવ્યું.

વાડો

પ્રકરણ ૭ સું

વાડો બહાર આવના જ હું ઉતરી પડ્યો. અને ફરતી ન્હાની સ્ટીમર મારફત રશિયા તરફ જવાનો ધરિદો હતો. આ સ્ટીમર અહીંથી વચ્ચે આવતા વાડસો નામે એક જ બંદર ને ખાટી બંદર આવેલું હોઈ એક ન્હાનું ગામ છે તે વાડો ઉતરીને જ જઈ શકાય છે. અહિંથી ને રશિયન સ્ટીમર મળે છે તે આર એન્જલ અને વાડો વચ્ચે જ ફેરા ખાય છે. તેમા મહે મારી સફર આગળ વધારવાનો ધરિદો કયો હતો !

આ ખાટીમાગે વાડો જવાનો રસ્તો બહાણીથી ઠીક બરાબેયો જણાય છે. માછલાના વેપાર માટે જ આ બધી ધમાલ છે. માછલા તમે માગો તેટલા અહીં હાજર છે. તે સારી રીતે સુકવાને નિકાસ કરવામા આવે છે. આ મહેટો નફાકારક ધંધો જણાય છે. હિંમર રસથી સુકી માછલી આટકેન્જલ જાય છે, તેમ અહિંથી પણ રશિયન બંદરે માછલી મોકલવામા આવે છે અને તેના બહલામા આટો, ધઉ અને ખોરાઈની વસ્તુઓ મેળવાય છે. રશિયા સાથે આ લાભો મળી ગયેલા લાગે છે. વ્યાપાર જ એ મિત્રાચારીનો પાયો છે. વળી ભારે તાજુબીબરી હકીકત એ લાગે છે કે અત્રે રશિયન તેમજ અંગ્રેજ કોન્સલો વસે છે. વળી તેઓ એક આનમા બે તલવાર જેમ એક જ મકાનમા રહે છે.

ખાટીને માગે વાડો જવાનો રસ્તો

અહિંનો હાર્બર માસ્ટર ડુનિયાનો અનુભવી સભ્ય જણાય છે. તે અંગ્રેજ બહુ સારી રીતે બોલી શકે છે. અને તેણે મુસાફરી પણ ખૂબ કરી લાગે છે ઠંડ કેપકોલોની સુધી આવી ગયો. મહારી સાથે સ્ટીમર ઉપર જ મુલાકાત થતા પોતે મારી સાથે આવીને એક સારી હોટલમા મગવડબયોં ખોરાડો મેળવી આપવાની ગોઠવણ કરી આપી પોતાનું પરગણુપણુ બતાવ્યું હતું તેમ જ પોતાના મકાને પણ મને આમંત્રણ આપ્યું હતું આગતાસ્વાગતા પણ સરસ રીતે કરીને મહેમાનગીરીનો ખરો ખમાલ તેણે આપ્યો હતો

તા. ૨૩ મી જુલાઈની રહવારે સ્વીડન યુનીવર્સિટીના ૧૫૦ ફેલો [અબ્યાસકો] એક સ્ટીમર બાડે કરીને દેશેટલ ફરવા નીકળ્યા હતા. તેઓ આજે આવી પહોંચ્યા. તેમના સત્કાર માટે અહિંના વિદ્યાર્થી લોકો ઉત્કંઠાભર્યા હતા

સ્વીડન યુનીવર્સિટીના ૧૫૦ એલાઓનો સત્કાર

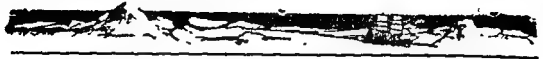

અને તેમને માન આપવાને ખાસ વાવટાઓ ચલાવવામાં આવ્યા હતા. તેમના સત્કાર માટે દરિયાકિનારે લોકોની મેદાની ભેગી મળી હતી; તેમાં હારખર માસ્તર સાથે હું પણ સામેલ થયો હતો. એ ૧૫૦ યુવકોની મંડળી ત્રામસોમાં પણ મ્હારા જોવામાં આવી હતી. તેઓ ઉત્તરમાં પછી આપો કિનારો જોવાને ફર્યા હતા. કેટલાકોની આંખે ચક્ષુઓ હોઈ અભ્યાસ પાછળ, આંખોને ધક્કો નાખનાર વાંચનથી આંખો ખગાડી હશે એમ લાગતું હતું.

આજે પણ હવા યુગ્મનુમા હતી. આખી રાત સૂર્ય નજરે પડતો હતો. વાદળામાંથી તેના હળવા તેજનાં કિરણો રાતા સોનેરી પ્રકાશની જેમ વાદળને વિંધતાં ઝળહળી રજાં હતાં, અહીં પણ સૂર્ય આયમતો નથી. તેનો મ્હને જરા રમુજ વિચાર આવ્યો. જો રોજ (અપવાસ) રાખવાના પવિત્ર રમઝાન માસનો અવસર હોત તો અત્રે રાખનારની શી હાલત થાત ? તેમ જ સાથેસાથે પાંચ વખતની નમાઝ પણ જે સ્હવાર, બપોર, સાંજ, સંધ્યાકાળ અને રાત્રે અઝાન આપીને પઠાવવામાં આવે છે તે કેમ પડી શકાત ? વખત તો એક-સરખો જ હતો.

આ મહોરમાં આવેલી
મુસલમાન ધર્મ પાળ-
નારાઓની વસ્તી

આગલા વખતમાં અત્રે ઇસ્લામી વસ્તી હતી નહિ; પણ હાલમાં એ તરફ પણ મુસલમાનોની વસ્તી છે ખરી. અહિં તો મ્હને એ વિષે કે અખર ન પડી. મ્હને પોતાને ખ્યાલ સરખો ન હતો. પણ મોરકો ગયા પછી મ્હને ખબર પડી કે આટલે-જલ મામમાં જ આશરે ૮૫૦૦ મુસલમાનોની વસ્તી છે. તે આખા આટલે-જલ કસબાની વિશાળ વસ્તીની મણુત્રી કરીએ તો હાલમાં ૩૪૭, ૫૮૯ માણસોની વસ્તી છે, તેમાં તેત્રીસ ટકા મુસલમાનો મણુત્ર છે. આથી ઇસ્લામનો ફેલાવો કેઈ પણ જાતની ચળવળ વિના ફક્ત તેના ઉત્તમ સિદ્ધાંતોથી કૃચક્રમ થતો જાય છે. એ લોકો બધા સરળદિલ અને ધર્મચૂસ્ત આદમીઓ છે. જે કે ધર્મ વિષે બહુ ટૂંકા ઉતરેલા જણાતા નથી. સાચું પૂછો તો આખા યુરોપના લોકો ધર્મના સિદ્ધાંતોને પહેલું મહત્વ આપતા નથી. ફક્ત એશિયાના જ લોકો ધર્મને પ્રથમ સ્થાન આપે છે. એ લોકો રોજ કે નમાઝ કેમ પાળતા હશે તે જણવાની મ્હને તક મળી નહિ. ત્યાં મુસલમાનો વસે છે, એ બાજતની ખરેખરી બાતમી મ્હને મોરકોમાં જ મળી હતી.

વાડો શહેર છોડતાં જ મ્હેં કુદરતના બે નમુનાઓ અને ખૂબસુરતીથી નોવેને છેલ્લી સલામ બરપૂર નોવેને છેલ્લી સલામ કરી. પળે પળે રંગજલ્લતી એ પુરાણી અને દોરંગી કુનિયા દગાબાજ અને હવસી ઇન્સાનોથી જ વસાયેલી લાગે છે. તેમાં ઉત્તર નોવેના પ્રદેશમાં વસતા એ ખૂબસુરત સાદા, સબ્બ, વિનયશીલ આદમીઓને એ લુચ્છા ઇન્સાનોનો ઓળો પણ પડ્યો નથી. જો કોઈ આદમી ખુદાની માફમાં પોતાના આત્માની ઉન્નતિ અર્થે પવિત્ર, રણીયામણું મયક શોધવા મ્હાતો હોય તો તેના માટે એ સુંદર નોવે પ્રદેશ કરતા વધુ સોહામણો મુલક મળવો મુશ્કેલ છે. ધાધલ, ખટપટ, કાવાદાવા અને દરામની રોજ મેળવવાની ધાંધલથી એ નિરાળું છે. ખુદા રોઝીનો દરિઆવ છે. દરિઆમાંથી તેઓને તે બરપૂર રોઝી આપે છે. તેઓ મહેનત કરીને હલાલ રોટલી મેળવે છે. મ્હારૂં મન આ દેશને પેસે પાર આવેલા કેપટાઉનમાં રહેતાં મ્હારાં બહાલાંઓની પાસે વસતું હતું. છતાં એ પ્રદેશ છોડતાં મ્હને પણ એક જાતની ગમગીની ઉપજી. નોવે ઉપરની કુદરતની નવાજેશ સંભાળતો, સંભાળતો રૂશિયાની મુસાફરી કરવા તૈયાર થયો અને તે શરૂ કરી.

શિયા

પ્રકરણ ૮ મું

લોમોનોફ મારફત
આરકેનજલ જવા
ઉપડયો.

૭ રૂવાર તા. ૨૪ મી જુલાઈ ૧૯૦૨ના દિવસે હું લોમોનોફ નામની શિ-
યા અને સ્ટીમરમાં વાડોંથી આરકેનજલ જવા માટે ઉપડયો. વખતે
જાણુવા માટે ખૂબ મુશ્કેલી હતો. આજે કેટલાક દિવસ થયાં સુધી આંધ્રમતો
નહતો; છતાં મધ્યરાત્રિ હોવાથી એકના એક સરખા સમયમાં દિવસ ગાળતો
કેટલાક દહાડા પસાર થઈ ગયેલા એટલે હવે ખરો સમય જાણવાને મહેને
કેરતી શ્વાસા થતી હતી.

ખરી રીતે તો રાત હતી. રાત હોવા છતાં દિવસનું અજવાળું હતું.
એટલે દિવસના સંહવારના કે સંહાજના ભાગમાં જ મુસાફરી કરતો હોઈ એ
એવો આભાસ થતો.

શિયાન સ્ટીમરનો
અનુભવ

મહારા સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે શિયાન સ્ટીમરો બારે ફૂંડ અને
જેઠા તેમજ અવ્યવસ્થાભરી હોય છે. જેઓએ આરામ અને સગવડ બરેલી
સ્ટીમરોમાં મુસાફરી કરી હોય તેમને તો સ્ટીમરનો કડવો અનુભવ થાય
છે અને મુસાફરી બારે કંટાળાભરેલી લાગે છે. અંગ્રેજ મુસાફરો તો એ
સ્ટીમરોને “ પીગરટાઈલ ” એટલે કુછરના વાડા જેવી કહીને સંબોધે છે. પણ
મુસાફરીમાં મહેને તો મીઠો અનુભવ થયો છે. કદાચ નાકનું દીવડું હમેશાં બડા
સાહેબ જેમ ઉંચું ને ઉંચું રાખી ફરતા અંગ્રેજો સ્ટીમરહરિકાઈને લીધે અદેખાઈ
અંગે એને વખોડતા હોય તો કેણુ જાણે ? કુક એન્ડ સન્સ મારફત મેં છેક
મીન્ડજમથા જ પહેલા વર્ગની ટીકીટ કઢાવી રાખી હતી : મહારા અનેક સ્ટી-
મરોના અનુભવથી હું કહી શકું છું કે આ સ્ટીમરો પહેલો વર્ગ સફાઈ અને
સુવ્યવસ્થામાં કંઈ ઉતરે તેવો નહોતો. ડાઈનીંગ રૂમ (જમવાની ઓરડી)ની સ્વચ્છતા
પણ મનોહર હતી. સંગીતના શોખીનો માટે પીયાનો અને બીજાં વાદ્યોની
જોઈતી સગવડ પણ હતી. સ્ટીમરના વિશાળ ઓરડામાં દાલના શિયાના
રાજ્યકર્તા ઝાર અને રાણી ઝારિના તથા નામવર ઝારની બહેનની મહોટી
છબીઓ ટાંગેલી હતી. તેમજ પદ્યગમ્પર ઈસ્ટ કાન્સ્ટિટની મૂર્તિ પણ યોગ્ય સ્થળે

ફરફટ કલાસની સગ-
વડ અને સુવ્યવસ્થા

હવે ટાંગવામા આવી હતી. બંદગી કરનારાઓ માટે ભાવ અને તન્મયતા ઉત્પન્ન કરે એવી, ભક્તિતંત્રસમા આપણા આત્માને ઝળેલી મોહક પ્રતિભા એ મૂર્તિના ચહેરા ઉપર તરવરતી હતી.

ખીટી પીનારા ઉતાડોઓ ત્રાસ ન આપે એ માટે તેમને માટે ખાસ જીંદા ખેસવા-ઉઠવાના રૂમની વ્યવસ્થા રાખવામા આવી હતી. આ રૂમમા જોજોજ ગાદીતકીઆવાળા દમામદાર કાચ ને ખુરશીઓની શીભાયમાન વ્યવસ્થા કરવામા આવી હતી અને વચ્ચેવચ્ચે એક ગોળાકાર મેજ હતું. તેમ જ બધી કેબિનમા જેમ ગોઠવણ હોય છે તેમ સ્લામ્સ્ટહામી બે પથારીઓની ગોઠવણ પણ મનમાનતી ફરી અને સગવડભરેલી હતી. એ પ્રમાણે “આપ સુખી તો જગ સુખી” એ કહેવત પ્રમાણે મત બાધવો હોય તો દરેકે દરેક વાતની સોઈસગવડ મનમાનતી અને ઉત્તમ પ્રકારની ખરી. જે ફરીઆદો આપણે સાભળીએ છીએ તેમા કંઈ વલુદ નથી એમ કહી ચકાવ વળા રડીમરનો રૂશિયન કેપ્ટન ધોશનિકકે પણ સાદો, સભ્ય અને મિવનસાર આદમી હતો. હવે ખીજું શું જોઈએ ?

આગળ ચાલતા મહેને ત્રીજો વર્ગ તપાસવાની ઉપર ચર્ધ તૌમા ! કુવડાઈ જેનું નામ બસ ! બેદદ ગંદકી હતી. તેમા પાવખાનાની ગંદકીનો તે કંઈ પાર નહિ. એકેદરે ઉતાડોઓની હાલત માટે કંઈ પૂછો નહિ એવી અવ્યવસ્થા હતી.

થર્ડ ક્લાસની ગંદકી અને અવ્યવસ્થા

ફ્રેકકેમ પ્રગતિમાર્ગે ધપતા યુરોપના લોકમા પણ એ આફ્રિકાના જંગલીઓને પણ ન શોભે એવી ગંદકી અને અવ્યવસ્થા હોઈ શકે એનો કેંક ખ્યાલ આ ઉપરથી મળે છે. આમ જન્ને કલાઓ વચ્ચે ઉત્તર અને દક્ષિણ જેટલું અંતર હતું.

ફરેક કેબિનમા બે ખીજાનાની સગવડ હોય છે. તેમા મહારી કેબીનનો ખીજો ભાગીદાર કેપ્ટન યુલટ નામનો રિવડનનો રહેવાસી લશ્કરી અમલદાર હતો પણ એ મહારી જેમ દુનિયા ફરીને લીલીસુક્કી જોયેલો અનુભવી આદમી હતો. જાણીતા આફ્રિકાના યુસાફર સ્ટેનલી સાથે એ આફ્રિકા ખંડ ખૂંદી વળ્યો હતો. હાલમા એ યોયાનિયા અખાતની ઉત્તરે દરિયામાર્ગે ચર્ધ ને પછી પગવાટે વાડો આવીને આ રૂશિયન સ્ટીમરમા ચઢ્યો હતો. આરોગ્યજલથી

મહારી કેબીનનો બેઠીચો ભાગીદાર

મોરડો થઈને રડાક હોમ જવાય છે. અંગ્રેજ સાથે ફ્રેન્ચ અને જર્મન ભાષાનો પણ એ અભ્યાસી હતો. આવો એક અનુભવી મુસાફર અને પાછો અંગ્રેજ જાણનાર સાથી મળ્યાથી મહેને ફાવી ગયું હતું. પણ ખીજ રીતે અમ્હારા બંનેમાંથી કોઈને પણ રૂશિયન ભાષાનો અભ્યાસ ન હોવાથી અમ્હારી મુંઝવણમાં "આવ ભાઈ હરખા આપણે બે સરખા" જેવું થયું હતું. બધી રીતે એ ગમી જાય તેવો હતો. ફક્ત મિત્રજો જરા કડક અને મિઠો હતો. એટલે છેવટે એક બે વાર મહે એને મોઢે ચઢીને સાફસાફ કહી પણ દીધું કે:—"મુસાફરીમાં ત્હારી ભાઈબંધીથી સેવક રાજ છે; પણ ત્હારા સ્વભાવથી તો અલ્લાહ પનાહ આપે—આતું કંઈ મુસાફરીમાં ચાલે? દોસ્ત, કંઈ તો હરખા, કે તો બોલ. આમ મધરડા જેવું ડાચું કરીને કાં ફર્યા કરે છે? મુસાફરીમાં આપણને એકબીજાના સાથની ગરમી જ એટલી બધી છે કે તેમાં મિત્રજની ગરમીનો ઉમેરો કરી તું શું કામ મુંઝાતો ફરે છે?" ગમે તેમ હો પણ અમ્હારી વચ્ચે ભાઈબંધીનો મીઠો સંબંધ તો છેવટ લગી ચાલુ જ રહ્યો. એ એટલો અતડો હતો કે ખીજ મુસાફરો સાથે છૂટથી લગતો નહિ. અમ્હે બંને એક જ કેબિનમાં પડ્યા; નહિતર એની સાથે મ્હારે વાત કરવાનો કદાચ પ્રસંગ જ ન આવત. અમ્હે બંને જણા રૂશિયન ભાષાથી અચાન હતો એટલે અમ્હારી સ્ટીમરની મુસાફરીની સગવડતા ખાતર એક અંગ્રેજ જાણનાર ગ્રોપ્પારોફ નામના રૂશિયન સાથે દોરતી બાંધી હતી. વખતોવખત તેની હાજરી અમને બહુ આવકારદાયક થઈ પડતી અને રૂશિયાની મ્હારી મુસાફરી માટે હવે પછીના મથકોને લગતી કેટલીક હકીકતો હું એની પાસેથી મેળવતો.

અરે વખત જાણના
માટેની મ્હારી મુંઝવણ

હું ધડીઆલની મદદથી, બાર બાર કલાક લુદા પાટીને દિવસ અને રાતનો હિસાબ રાખતો. એ હિસાબે આદિ દિવસના કલાકો પૂરા થઈને રાત શરૂ થતી હતી, પણ ખરી રીતે જેમ વખત જતો હતો, તેમ મ્હારા એ હિસાબ પણ ખોટા પડતા હતા. તે કેમ અને કેવી રીતે એ આગળ ઉપર સહમજબીશ. છતાં દિવસ જેવું જ અજવાળું હોવાથી, શરીર થોડું ન હોવાથી, ઉંઘ લેવાની ઈચ્છા થતી નહિ. લેવા જતાં કટકે કટકે ઉંઘ ઉઠી જતી. એથી આખો દિવસ, દિવસનું અજવાળું જોઈને—જો ખરેખર તો રાત હતી—ભારે કંટાળ્યો હતો. હવે હું કંહારે પાછો રાતની રાતને દિવસના—ખરેખર દિવસના મુદ્દકમાં પહોંચીશ, તે માટે સ્વાભાવિક અધીરો અને તલપાપક બની રહ્યો હતો.

પ્રિય વાચક, જે વસ્તુ આપણી પાસે હોય છે તેની આપણને કદર નથી હોતી. પણ જ્યારે આપણે તે ગુમાવીએ છીએ, ત્યારે તેની કદર થાય છે. મહેને ખાસ આગ્યો કે આપણી દિવસ અને રાતની ફરિયામાં આપણને દિવસનીજ જરૂર દેખાય છે, દિવસ જેમ લાખો હોય તેમ આપણી સગવડતા સમવાતી હોય તેમ લાગે છે, ત્યારે આપણને રાતની એટલી બધી દરકાર હોતી નથી. તેથી રાતના મોડા સૂવાની ટેવ પડી જાય છે. અહિં આવ્યા પછી મહેને રાત્રે મળતી રાહત અને આરામ જેમાં કુદરતની પણ મદદ હોય છે એ બધું અહિંના અનુભવે રપટ રહમગવવા લાગ્યું. જે હું કવિ હોત તો રાત, કાળા અંધારી રાતના ગુણગાન કરતું એક મહાકાવ્ય લખી નાખત.

મહારા ધડીઆળને મહે સેન્ટપિટસબર્ગ (રશિયન રાજનગર)ના સમય પ્રમાણે ફેરવીને ગોઠવ્યું હતું. તે તોવેંના વખતથી ૭૫ મીનીટ અને લંડનના વખતથી ૫૫ મીનીટ આગળ હોય છે. એ દિસાએ ખરેખરી રાત અને દિવસ માટે ગુચવાડો ઉભો થતો હતો. તેમાં અધુરામાં પૂરું સૂર્યની ગતિ પણ વિચિત્ર હતી. હવે રાતના દશ વાગ્યા હતા. સૂર્યને મખરાત્રી અને પ્રભાત વચ્ચે પસાર થતાં આકાશ પર જે જે રંગો ખદલાતા જતા હતા, એ કુદરતના અવનવા રંગોથી રંગાતી રંગભૂમિ નિહાળીને જ વખત પસાર કરવાનો ઠરાવ કરી ડેક ઉપર આવી જમતો બેસી રહ્યો, અર્ધી રાત થતાં સૂર્ય નીચે ચર્ચ પાછો ચઢતો હોય તેમ લાગ્યું. એ વખતે તખ્તે જમીન-ને આસમાન પર જે ધડીવારમાં નહિ જોયા હોય એવા રંગો પચટાતા દેખાયા. છતાં હું ખ્યાલ આપવા કંઈ વર્ણન કરીશ. પહેલાં સુંદર લીલા રંગની પ્રભા છવાઈ રહી હતી. તે પછી કંદીલ માફક ઝબકઝબક થતાં પશુ રંગમાં ફેરવાઈ ગયું. તે પછી સોનેરી પીળા રંગની પછી કંઈ આછી ગુલાબી સુરખી છવાઈ રહી. જાણે ઈશિરના ગેબી તખ્ત પાસે આપણે આવીને ઉભા હોઈએ, તેમ એની કુદરતને જોઈને મનમાં તેનાં ગુણગાન કરતાવેત વાહવાહ પોકારાઈ જવાતુ અને હું પણ આ દેખાવ જોઈ મહારી જાતને ધન્ય માની રહ્યો અને ધીમી બંદગી ઉચ્ચારી રહ્યો. " ર જગનિર્મતા, મહારા જેવા એક પાત્ર માનવીને તહારી આ કુદરતનો અદ્ભુત ખમનો નિહાળવાની મહા અમોલી તક આપીને ધન્ય કયો; તે માટે હે પરવરદિગાર, તહને મહારા હજારો હજારોવાર વંદન હજો. "

મધરાતમાં સૂર્ય ઉભા-
વાનો પ્રતાપ અને
પ્રતિભાભર્યો દેખાવ

અહેસાનથી જુકાઇ
જતું છગર

ખરેખર, હું નસીબવંતો છું. આ બધું નિહાળવાનું હિંદના તેત્રીસ કરોડ માણસોમાં કેટલા જળુના લાગ્યમાં સર્જાયું હતું, એવા વિચારથી મદાઈ અંતરે હિમજાતી ભારાઈ આવ્યું.

લાઇલાલાઈલાહ ખરેખર અસ્લાહ સિવાય બીજો કોઈ અસ્લાહ નથી. જે જલજલ્લાલ વલ્લ્હકરામ છે. એ તો મહાપ્રતાપી છે. એનો પ્રતાપ અને મહીમા અગાધ છે.

એ બધા દેખાવની છબી મદારા જગરના લિંકાણમાં ફોટોગ્રાફના કેમેરા વગર સચોટ કાતરાઈ ગઈ છે.

આપણા દેશમાં ઉગતો સૂર્ય પણ નિહાળતાં આંખે આંખ ચઢી આવે છે. ત્યારે અહીં તો સૂર્યને ઉગતો સ્પષ્ટ અને ખરાબર કોઈ જાતની હરકતવગર જોઈ શકાય છે. આ બધી વાતની નોંધ મહે મારી આ ચોપડીમાં લીધી; ત્યારે મધરાત પસાર થઈ, સ્થવારનો ૧૧ કલાક હતો અને સૂર્ય પોતાની પ્રભા ફેલાવતો ફરીયાની સપાટીથી આશરે ૧૨ શીટ ઉંચે આવેલો જણાતો હતો. અને તેનો તડકો પણ લાગવા માંડ્યો હતો. બીજી રાતે પણ એવી જ રીતે આવીને બેસીને વખત પસાર કર્યો હતો. હજી મદારી સ્ટીમરની મુસાફરી પૂરી થઈ નહોતી.

કેલાદ્રીપ કલ્પ

પ્રકરણ ૯ અં

જુલાઈ તા. ૨૫ મીના દિવસે કેલા પેની-સુયાની ખાડીના મુખ પાસે આવી પહોંચ્યા, ત્યાં આવેના એલેક્ઝાન્ડ્રોવસ્ક (Alexandrovsk) નામના નવા બંદર પાસે એક ગામ પણ જ મહીના થયા રશિયન સરકારે વસાવેલું છે અને હાલમાં તેમાં ફક્ત ૨૫૦ (બસોપચાસ) માણસોની વસ્તી છે ૨૫ થી ૫૦ ફુટ સખ્ત પથરના ઢાંગા કાળમીટ પથરના ખડકની આ વાકીચુકી જતી ખાડી ઠીક દેખાવડી છે તેના ઉંચા સપાટ ખડક ઉપર મજબૂત ગામ વસાવવામાં આવેલું છે તે અહિં એક દૂર ઉંચા ખડક ઉપર આવેલું દેવલ આબાદ મુસલમાનોના મકબરા જેવા દેખાવનું છે અહિં ચારથી પાંચ ફુકાનો છે, ફુકાનદારો સારી કમાણી કરતા જણાય છે એક વાત જણાવવા જેવી જણાય છે. રશનના બ્રાઉન ચોખા અહિં ૨૭ થી ૨૮ શીર્ડીંગના બસ્તાન બાવે વેચાય છે તેમજ બીજી ખોરાકોની જણસો પણ ઠીક નફાકારક બાવે ચાલતી જણાય છે

નવું વસાયેલું બંદર
એલેક્ઝાન્ડ્રોવસ્ક

અત્રેનો ગવર્નર અમારી જ સ્ટીમરમાં હતો, તે અહિં ઉતરી પડ્યો પ્રયો સારો અને સરલ આદમી લાગ્યો તેનું કુટુંબ પણ સાથે હતું

વાડો છોડ્યા પછી ચાલુ માખી જેવડા મ્હોટા ડાસ ખૂબ ત્રાસ ઉપ જાવી રહ્યા હતા, તે આ ગામ સુધી ચાલુ રહ્યા હતા

એલેક્ઝાન્ડ્રોવસ્ક છોડી આમળ વધતા અમે કેલા પેની-સુયાના કણ્ઠા સંટાએ આ વાકીચુક અખાતમાં મસર કર્યો, જે દેખાવમાં પણ ઠીક ખ્યાન ખેંચી રાખે છે, તેમાં દરેકે દરેક ખડક ઉપર $\frac{1}{4}$ કાષ્ટિના પવિત્ર કોસના આકારના લાકડાના કોંસ ઉભા કરવામાં આવેલા છે એ બધું અહિંની પ્રજા કેક ધર્મપર વધારે આસ્થા રાખનારી છે તે ઠેરઠેર ઉભા કરેલા એ ધર્મચિન્હ ચિન્હ ઉપરથી લાગે છે નહોતી આવતાં ખેડૂત જેવા વર્ગના રશિયનો ધરી બે 'ધડી પોતાના અંતર નમાવી મોંનું મૂંકાવીને ચાલ્યા બંધ છે આમળ વધતાં સંતો પ્રદેશ પણ ઠીક લીલોતરીવાળો જણાયો

ઠેરઠેર દેખાતાં ધર્મ-
ચિન્હો

કોલા લાપલાન્ડ

લાપલાન્ડ જૂમિનો
બીજો છેડો

બીજો દિવસે રહવારે અમારી રટીમર કોલા પેનીન્સુલા ઉપર આવેલા કોલા ગામથી આશરે બે માઈલ દૂર ઉભી રહી, ગામ નદીના તટપર વસેલું હોઈ નદીનું પાણી લઈ નહિ હોવાથી રટીમર આગળ વધીને દાખલ થઈ શકે તેમ નહોતું.

આદિ મદને લાગે છે કે કોલાનું વર્ષન લખતી વેળા મારે લાપલાન્ડ વિષે પણ જે કંઈ કહેવું હોય તે અત્રે જ કહી દેવું. કારણ કે નોર્વેના ગોમઓ અંદરથી આ કોલાના દીપકલ્પનો તમામ મુલક લાપલાન્ડ નામે ઓળખાય છે અને તેમાં કોલાપેનીન્સુલા અસલમાં રૂશિયન લાપલાન્ડ નામે ઓળખાતું હતું.

આગળની મહારી રૂશિયાની મુસાફરી દરમ્યાન જે ભાગ જોવાના બાકી રહી ગયા હતા તે બધા ભાગો આ વખતે પૂરેપૂરા નિહાળવાની તક લેવાનો વિચાર હતો. “ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા ” ભાગ ૧ લો જે વાચકોએ વાંચ્યો હશે તેઓ યાદ કરશે કે તે વખતે ફિનલેન્ડ તરફથી પસાર થતાં તેની ઉત્તરે આવેલો લાપલેન્ડનો અદ્ભુત મુલક જોવાની ઘણી ઉત્કંઠા હોવા છતાં તે બાકી રહી ગયો હતો. આ મહારી મુસાફરીમાં નોર્વેસ્વિડન અને રૂશિયા-ત્રણે ઉત્તર તરફના મુલ્કોમાં ફરતાં હું તમામ લાપલાન્ડમાં પણ ફરી વળ્યો. ગણાઈશ! કારણ કે આ ખરફની વિશાળ જૂમિ આશરે ૧૫૩૨૦૦ ચોરસ માઈલ સુધી ફેલાયેલી છે, જેમાં આશરે ૧૬૦૦૦ માઈલનો વિસ્તાર નોર્વેના હાથમાં છે. ૪૯૦૦૦ સ્વિડનને, ૨૬૫૦૦ ફિનલેન્ડને, ૬૧૬૦૦ રૂશિયાને હસ્તક વહેંચાઈ ગયો છે. આમ એક જૂમિપર ત્રણ રાજ્યકર્તાઓ હકુમત ચલાવે છે.

તેથી ગોમએ હતો ત્યારથી જ લાપલાન્ડ સાથેનો મહારો સંબંધ ચાલુ થાય છે અને અત્રે કોલા પહોંચ્યો; ત્યારે એનો છેડો આવે છે.

“ લાપ ” નામ કેમ પડ્યું હશે એ વિષે પ્રથમ પૂછપરછ કરવાની ઉત્કંઠા થઈ, તેથી જે બાતમી મળ્યા તેની આદિ ટુંકે નોંધ લઈશ. પ્રથમ તો લાપ લોકો પોતે આ જૂમિને “ સાખમ ” અથવા “ સામ ” નામથી સંબોધે છે અને પોતાને “ સામેલાત ” નામથી ઓળખાવે છે, જે શબ્દનો તેમની પોતાની ભાષામાં “ કાળુ ” અથવા “ કાજો ” અર્થ થાય છે. હવે એમની

આમડીને અસલ રંગ કઈ કાળો નથી. એટલે સહમજી શકાતું નથી કે એ કાળા નામના ઘોળા લોકો કેમ અને શા માટે કહેવાતા હશે. આવી રીતે પોતાને સંબંધ કેમ દેખાડવા માગતા હશે કે બીજા કોણે તેઓને મરકરીમાં નામ આપ્યું હશે તે તો ખુદા જાણે; ખાકી પોતાના પાડોશીઓ કરતાં એ લોકો વધારે એકાંતવાસી હોવાથી સુધારામાં પણ પછાત રહી ગયા છે. તેથી સ્વભાવિક અસાનના અંધકારમાં ગોચાં ખાય છે. બીજી પણ એક માન્યતા પ્રસારેલી જણાય છે. તે આ “લાપ” નામ “ફિનિશ” વાને ફિનલેન્ડની બાધામાં “લાપુ” શબ્દ ઉપરથી નીકળ્યો છે, જેનો અર્થ “લેન્ડ એન્ડ ફોર્ક” એટલે લેન્ડ એટલે જમીનના કિનારાના રહેવાસી એવો થાય છે. અર્થ વધારે અંધણેસ્તો લાગે છે. કારણ કે લાપલાન્ડ આગળ જ યુરોપની જમીનનો છેડો તો આવી જાય છે. આગળ આ લાપ લોકોના કદ વિશે વિચિત્ર ખ્યાલ ધરાવવામાં આવતો હતો. અને લોકો તેને સાવ બહેતીયા જેવા સમજતા હતા, એવી જ કે કંઈ ખાતમી મહારી જાણમાં આવી હતી. અક્ષયતા, એ લોકો કદે વામન (ઈંગિણ) તો છે જ; પણ એટલા બધા નથી, જેને છેક જ બહેતીયા જેવા કહી શકાય, આ લોકોને જોતાં મહને લાગ્યું કે મહારી જન્મભૂમિ કાઠી-આવાડમાંની એક અતિ ઈંગિણા કદની જાત છે. અહીંના મોટા લોકોનું કદ પણ આપણા દેશના ખારતેર વરસના છોકરા જેવું લાગે છે. પણ શરીરે એકદમ સળળ અને કઠાવર છે. ખાખી એટલી જ કે તેઓ ઉંચાં નથી.

એટલું તે સ્પષ્ટ લાગે છે કે આ લોકો મૂળ યુરોપીઅનો તો નથી. અંગ્રેજીઅન અથવા તો ઉત્તર સાઈલીરીયાની એક જાત તરફથી ઉતરી આવેલાં તેઓ ગણાય છે. તેઓ રંગે સફેદ નથી. તેમ જ કાળા પણ નથી. ચીનાઓ અને જાપાનીઓને મળતા કંઈક પીળા રંગના છે. ખાસ કરીને દક્ષિણ યુરોપના લોકોની આમડીના તેઓ વર્ણ ધરાવે છે. તેઓ મોટા લાગે ધર્મે ખ્રિસ્તી પ્રોટેસ્ટન્ટ (સુધર્મ) પંથના છે. તે નાવે અને સ્વિડનના મિશનરીની મારફતે શિખ્યા છે.

વળા કદમાં તેઓ જેમ મહને કાઠીઆવાડના લોક સાથે મળતા આવતા લાગ્યા છે તેમ તેમના પહેરવેશમાં પણ સરખાપણું તો જણાય આવે છે. તેમાં મુખ્ય કરી ઓરતોને લેખાસ વધારે મળતો આવે છે. કાઠીઆવાડની ગરીબ

કાઠીઆવાડી પોપાક સાથે અજળ મળતાપણું

કાલજો નેવા ધાધરા પહેરે છે અને તે ઉપર શોભા માટે જેવી કાંગરાવાળી મગજ મૂકે છે તેવા કાઠીઆવાડી દેશી ધાધરાઓ તેઓ પહેરે છે અને પુરવો રંગીન કપડાંની બંદી પહેરે છે. અને માથે પાષાડી કે ટોપી પહેરતા નથી. પણ આશરે બે ફુટ જેટલો રૂમાલ લપેટે છે. જેમ કાઠીઆવાડમાં ગરીબ કાઠી વાધરણુ ઝોરતો ચાંચ્યા નોકા પહેરે છે, તેવા ધાટના ચાંચ્યા નોકા એ લોકો પણ પહેરે છે. મરદો માફક ઝોરતો પણ રૂમાલ લપેટે છે. અથવા તો કુચથી જેવી ટોપી પહેરે છે.

**રેન્ડીઅર નામના
હરણોની માયાપુંથ**

આ બધા લોકો આગળના જુના જમાનાના અરબ લોકો જેમ પોતાના પશુઓ લઇને એક ગામથી બીજે ગામ કટકતા હતા. કેમકે રેન્ડીઅર નામનું સાબર જે-હરણને મળતું આવતું એક જાતનું પ્રાણી છે એજ લોકોનું મુખ્ય ધન છે. ટોર ઉછેરવા અને તેમને પોષવા એ લોકોના જીવનનું એક મુખ્ય અંગ ગણાય છે. કેમકે રેન્ડીઅર પ્રાણી ઉપર જ એ લોકો જીવે છે, એમ કહીયે તો ખોટું નથી. ખાવામાં રેન્ડીઅરનું માંસ, પહેરવા માટે તેનું ફવાટીદાર હાથાણું ચામડું, પીવા માટે તેનું દુધ, દુધમાં કહીએ તો તેઓની સર્વે માયાપુંથ પણ આ રેન્ડીઅરો જ. એ લોકોનું સાચું જીવનધન છે.

કોઈની પાસે ૩૦૦, તો કોઈની પાસે ૫૦૦, વળી કોઈની પાસે હજાર; બે હજાર, જેટલી સંખ્યામાં આ હરણો જેવા રેન્ડીઅર પ્રાણી હોય તેઓ વધારે તવંગર ગણાય છે.

**પાપથી દૂર રહેતી
મન**

જેમ એ લોકો સુધરેલી દુનિયાના સુધારાથી દૂર છે, તેમ સુધરેલી દુનિયાના કુછંદોથી પણ તેઓ દૂર રહી શક્યા છે. તેઓના જીવનની જરૂરીઆતો બહુ ઓછી છે. તેથી સાદું દિલતા અને પ્રમાણિક આત્માઓ તેઓ ગણાય છે. કાવાદાવા એ કઈ મીજનું નામ છે, એ તેઓ ભાગ્યે જ જાણતા હશે, એ લોકો ગુન્હો કરતા હોય તો તે પણ એક જ-ગમે તે કોઈ આસામીના રેન્ડીઅરને સપા-ટામાં લઇને કાપીને ખાઈ જવું. એ ગુન્હા શિવાય બીજા પાપથી તો તેઓ હજી ધણા દૂર છે. બીજું કોઈ કલંક એ લોકોને કપાતો હજી ચોંટ્યું નથી. છતાં રૂશિયાના વેપારીઓ સાથે સંબંધમાં આવનારા વેપારી લાપ લોકોને એ લોકોનો કઈ ચેપ લાગ્યો છે ખરો, તેથી એમ કહેવાય છે કે રૂશિયા તરફના લાપ લોકો કે ચપળ, ખંધા ખરા !

રૂશિયા તરફના હાથ લોકો વિષે જોલતાં તેઓના ચોપાક તેમજ ખીજ હાજતો ઉપર લખવાની રહેલો ઇચ્છા થાય છે. આ લોકો કેલામાં મદારા જેવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં એ લોકો મુરમન નામે ઝોળખાય છે. પહેલાં આ નામ સાંભળતાં હું અજબ થયો, શું આ લોકો ઉત્તર અમેરિકામાં નિમકના શહેરમાં જે મોર્મન લોકો જેવામાં આવ્યા હતા તે જ કે ! (તેમના વર્ણન માટે જૂઓ: "પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા પાન. ૧૬૪ ની ઉપર) ખરી રીતે એ લોકો અસહ્ય યુરોપના વતની નથી; પણ તેઓ એશિયામાંથી આવી વસેલા માનવામાં આવે છે. તેમ પેલા મોર્મન લોકો પણ પોતે એશિયામાંથી અમેરિકામાં આવ્યા હોય એમ જણાય છે. ત્યારે એ લોકોનો એક કારો અમેરિકા ગયો અને એક અહિં આવીને વસ્યો હશે ! આ ખરફસ્તાનના મુલકમાં ભટકતા રહેવાની છંદગી પસંદ કરી હશે ! ગમે તેમ હોય; પણ તે જાને પ્રજાના કદમાં જખરો ફેરફાર જણાઈ આવે છે. આ ઠીગુજઓ ક્યાં અને ક્યાં આ લોકોથી બમણા કદાવર અને ગભર અમેરીકન મોર્મનો !

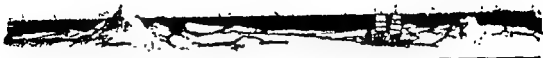
મુરમન અને મોર્મન
જાત ક્યાંથી આવી ?

પૂછપરછ કરતા મહેને હું ખુદાસો મળ્યો નહિ. ખુદ અહિંના મુરમનોને તેમના મોર્મન બાઈબિલો વિષે પૂછતાં એ લોકોને અમેરિકા ક્યા આવેલું છે, તે કંઈ ખાવાની ઝીજનું નામ છે કે જનાવરનું નામ છે તેનીયે ખબર નથી. અને નિમકના સરોવરો કાણ જાણે કેવો આકાશનો રંગ ગણાતો હશે !

પણ મહેને ટુંકી તપાસ કરતાં જે માલમ પડ્યું છે તે ઉપરથી લાગે છે કે મુરમનો અને પેલા તેમના નામરાશિ બાઈબિલો મોર્મનો જાહે સાથે સજો કે સાવકો કોઈ જાતની બાઈબિલોનો સંબંધ નથી. વધુ તપાસ કરતાં જણાય છે કે રૂશિયાના હાથ લોકો જે વર્ષમાં બેંચાઈ ગયા છે. એક મુરમાન્સકીથી આવેલા મુર્મનો અને ખીજો વર્ગ તે તરસકીથી આવી વસેલો અસહ્ય તેરિયન જાતના લોકોનો અને એજ કારણથી કેલાદ્રીપને કેલકો "મુરમન શોર" કહે છે. તે કોઈ "ટરસકી શોર" પણ કહે છે.

હાથ લોકોના બે વર્ગો

આ મુરમનો રંગે તાતાર લોક જેવા સફેદ છે—તેઓના વાળનો રંગ યુરોપીઓનાના રંગને ઘણો મળતો આવે છે. તેઓને હું ત્રણ ભાગમાં બેંચી નાખું છું. પહેલો ભાગ તે મૂળ રહેવાસીઓ, ખીજો ભાગ તે અંદરના ભાગના ગામડાંઓમાં વસનારાઓ, ત્રીજો ભાગ તે કિનારાપર રહેનારા અને આરવે-જલ

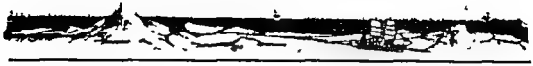
જીલ્લામાંથી આવેલા રૂશિયનો. આ ત્રીજા વર્ગના લોકો ઉપલા વર્ગ કરતાં વધારે નખરાળાજ અને તીસમારખાં હોય છે. તેઓ યુરોપીઅન પોષાકમાં જ રહે છે. જ્યારે અસલ મુરમનોનો પોષાક લાંબા ડગરા જેવા કુડતાં, પાટલુન તથા ટોપીનો બનેલો છે. જ્યારે તેઓની ઝોરતો રંગીન છોટ કે કાળા કપડાના ધાધરા ઉપર કુડતાં પહેરે છે. ઉપર અરબ લોક સદરીયા પહેરે છે તેવી બંદીઓ ચડાવે છે અને માથે પારસી ઝોરતો જેવું માથાબાતુ પથ્રુ બાંધે છે. પછી તે ઉપર ૨૪ થી ૩૦ ઈંચની રૂમાલ જેવડી પછેડી ઝોટે છે. કાંઈક મોટી સાલ પથ્રુ ઝોટે છે.

આ લાપ લોકોનું વર્ણન ખતમ કરતાં પહેલાં મ્હારે એક વાત જૂલી જવી ન જોઈએ. તે એ કે રૂશિયન લાપ લોકો બાદ કરતાં બીજા જેટલા અચાન છે તે બધા સીધા અને સાદા માણસો છે.

જાદુમંતરમાં ભારે આરુધા

આ લોકોમાં એક વાત ભારે અજાયબીભરેલી લાગે છે. તે એ કે દેખાવે ભોળા, લલા અને અચાન લોકો જાદુ કરવામાં અને ભવિષ્ય વર્તવામાં મશહૂર ગણાય છે. હમણાં ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારથી જાદુનું જોર કમી થયું છે. છતાં આગળ તો જાદુના પ્રયોગોમાં આ પ્રજા વિખ્યાત ગણાતી હતી. પહેલી નજરે આ વાત કાંઈના માનવામાં આવે તેમ નથી, છતાં એ-સાઈકલોપિડીયા બ્રિટાનીયામાં પથ્રુ આ વાતને ટેકો મળે એવી વાત લખેલી છે. આ વાતમાં કે અચ્ચાઈ હોવી જોઈએ; તેથી અંગ્રેજી ભાષામાં બિહામણી વાતને “Lapand Witches” યાને લાપલાન્ડની ડાકણ જેવી એવું વાક્ય પથ્રુ બોલાય છે. વળી જ્યારે “લોહીની કટારીવાળો એરિક” નામે સન ૧૮૨૨ ની સાલમાં લાપલાન્ડની મુલાકાતે આવ્યો; સારે તેણે ત્યાંના અસુર લાપની બેટી ગનહીલ્ડને લાપ લોકો સાથે વસ્તી દીઠી, ગનહીલ્ડના બાપે તેને ખાસ જાદુ અને મંત્ર-વિદ્યામાં પ્રવિણતા મેળવવા મોકલી હતી. વળી રૂશિયાના ભયંકર ગણાતા રાજા “ઈવાન ધી ટેરીબલ” વિષે પથ્રુ એક વાત મશહૂર છે કે જ્યારે પુંછડીયા તારાના અચાનક દેખાવથી રૂશિયામાં ભય ફેલાયો; ત્યારે એનું સાચું કારણ અને ફળાદેશ જાણવાને છેક લાપલાન્ડથી સન્માનપૂર્વક પારંગત જાદુગરોને બોલાવવામાં આવ્યા હતા. તેઓ પવન પુંકતો કરી તોફાન કરવાની અને વરસાદ વરસાવવાની હિકમતો પથ્રુ જાણતા હતા. એક વાત રહમજતી નથી કે

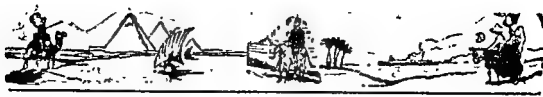
લાપલાન્ડથી બોલાવેલા જાદુગરો

અગાનના અંધકારમાં પડેલી સાદી, ભોળી પ્રજા જાદુનો મેલો ઇલિમ ક્યાથી શિખી લાવી હશે ? કદાચ આગળ ઉપર એ પ્રજા સમૃદ્ધિવાન હોય અને તેની પાછળ તેનો ગૂઢ ઇતિહાસ છૂપાયેલો હોય. પણ એવું કંઈ જણાતું નથી; છતાં ઇતિહાસકારો માટે આ એક અણખેડાયેલો વિષય ખરો.

હવે હું સાથોસાથ કોલો શહેર માટે પણ કૈંક જણાવીશ. આ એક ૩૦૦ થી ૪૦૦ વરસનું પુરાણું ગામ છે. હાલમાં તો ૫૦૦ માણસોની વસ્તી ત્યાં ગણાય છે. રૂશિયન લશ્કરોના અનેક મથકોમાં આ શહેરને પણ એક મથક તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. મકાનો તો અદિ નોવેનાં મકાનો જેમ જ્યાં જ લાકડાંનાં બાંધેલાં છે. લશ્કરી મથક હોવાથી અહિં ટપાલ, તાર, ઓ.દિસ, કલબો અને બીજી સગવડ પણ ઠીક છે.

કોલો બંદર સુધીના
મથકોનો વેપાર

કોલોથી આરચે-જલ

પ્રકરણ ૧૦ મું

કોલો છોડી અમો પાછા એલેકઝાન્ડ્રોવસ્ક ગામ છોડીને ખાડીમાં ધધિને બહાર નિકળ્યા. આરચે-જલ સુધી જેટલાં ન્હાના બંદરો આવેલાં છે તેટલાં બંદરોમાં માલ અને ઉતારોઓની ચડઉતરની ધમાલ ઠીક જામી હતી. અહિં પણ મચ્છી અને સિંગડા વિગેરેની નિકાસ થાય છે, બદલામાં ખોરાકીની વસ્તુઓ ખરીદી લેવાય છે. સાંતી માછલીઓ ટરફ્ટી મચ્છી નામે ઓળખાય છે. વળી મગરનું ચેલ ને ફેન્ડીઅર હરણના ચામડાંની નિકાસ મુખ્ય હોય છે.

આખાદ ગામડાંઓ-
નો દેખાય

જેમ જેમ અમ્હારી સ્ટીમર પૂર્વ તરફ જવા માંડી તેમ તેમ ઠંડી પણ કમતી થતી ગઈ. ફરીઓ પણ વધારે અને વધારે શાંત અને સ્થિર દેખાય છે. વખતો વખત મછવા જેવી ન્હાની રૂશિયન જાલીબોટો દેખાવ દે છે અને કિનારે કિનારે જ્યાં જોઈએ ત્યાં ન્હાનાં ન્હાનાં ઝુપડાં જેવાં લાકડાનાં ધરો જેવામાં આવે છે. એ ન્હાનામાં ન્હાનાં ગામડાં દિંદનાં ગામડાં જેવા કંગાળ નથી; પણ દરેક ગામમાં ટેલીગ્રાફ ઓશીસો, પોસ્ટ અને નિશાળનાં સાધનો હસ્તી ધરાવે છે. તેમાં ખાસ કરીને ધર્મ સંબંધી કેળવણી આપવાની વધારે કાળજી રખાય છે. વળી પ્રાર્થના કરવા માટે ગ્રીક ટળનાં દેવળ વગર એકે ગામ ખાલી નથી. દેવળો મુસ્લીમ મકબરોનાં ધાટનાં છે, તેમનાપર લગાડેલા લીલા રંગથી દેવળો દૂરથી પણ જૂદાં તરી આવે છે. ખાસ ધર્મચિન્હો માટે લીસો રંગ પસંદ કરવામાં આવ્યો હોય તેમ લાગે છે. પોલીસ પણ આ ગામડાંની સલામતી માટે ઠીક સંખ્યામાં મોજુદ છે. કેટલેક સ્થળે મસ્જિદ જેમ ચાર મિનારા પણ દેખાય છે. ઠેર ઠેર † ક્રોસ (ધર્મચિન્હ) ટેકરે ટેકરે ઉભાં કરેલાં છે. આ બધા દેખાવ ઉપરથી રૂશિયન લોકો ક્રાઈસ્ટ અને ખુદા ઉપર યુરોપની ખીજ કોઈ પણ પ્રજા કરતાં વધારે આસ્થાવાળા હશે એમ સહેજે અનુમાન થઈ શકે છે.

આફ્રિકા પ્રજાની
નિશાનીઓ

સફેદ સમુદ્ર

સોમવાર તો. રંટ મી જીલ્લોએ અમ્હારી રટીમર સફેદ / સમુદ્રનાં
 મુખ પાસે પોનોઈ ગામ પાસે આવી પહોચી. કિનારો લીલા ધાસથી સુશોભિત
 બનીયો છે. પહોડ કે ખડક નથી. સધળે સપાટ છે. આગળ વધતાં સફેદ સમુદ્રની
 દહેરો કે અજબ લાગવા આડી. રાત્રિએ પણ એ મોજ ચાલુ હતી. જ્યારે
 કલાક ટોલનો સૂર્ય ઊગવાનો સમય થયો; ત્યારે હમેશ મુજબના આતશીયા
 રંગનો રાતો દેખાવ સપાટ જમીન પાસે અજમ મોહક લાગતો હતો. અહિં
 ખહાર કેકે ઉપર જ જગતા બેસી રહીને મહારી નોધ લખવાની લાલચ હું
 થોભાવી શક્યો નહિ. મહારા મનમાં જાણે એમ થઈ આવ્યું કે હંધવાનું તો
 રાજનું છે. એકે વખત એવો આવશે કે જ્યારે હમેશને ચારે સુધે જવાની
 ફરજ પડશે; તો હંધ્યા કરતા જગતું બહું અને જીવ્યા કરતા જોયું બહું. થાક
 જોવી કેઈ ચીજ છે જ નહિ. આખો વખત વૃત્તકે ઉપર બેસીને આસપાસના
 ગામડાંની વસ્તીની રકઝક અને ધમાધ તેમજ ન્હાના પ્રકારના દેખાવો દિલબર
 જોવાની તક લીધી. આ વખતે કુદરતનો દેખાવ પણ રંગેઈય પલટાતો હતો જ.
 હળવે હળવે અમ્હારી રટીમર દિવ નહિના મુખ પાસે આવી પહોચી. હું
 ધારતો હતો, ખરકને લીધે અહિં પણ લીલોતરી ઝાઝી નહિ હોય. પણ કિનારા
 ભરેક નજર દોડાવતા આખોય પ્રદેશ લીલોજમ અને રળીયાળો લાગ્યો. અહિં
 કેઈ ગાતું હોય એવા મીઠા સંગીતના સૂર સંભળાવા માડયા. આમ અચાનક
 આ મીઠા સરેહો આવતા સાભળી એ ક્યાંથી આવતા હતા તે જાણવાની
 ઉત્કેષ થઈ, તપાસ કરતા જણાયું કે રટીમરમાં લાકડાં ભરવા રૂશિઅન મજૂર
 ઓરતોનું ટોળું આવેલું. એ આપણા દેશની મજૂરજો જોમ કામ કરતા કરતા
 ગાતું હતું. ધડીબર તો એમ લાગ્યું કે મહારા વતન કાઠીઆવાડની મજૂર
 સ્ત્રીઓ. અહિં તો નહિ આવી પહોચી હોયને ? ઓરતો બધી રૂશિઅન પોપાકમાં
 સફેદ અને ધાટીલા અંગવાળા હોઈ ચોલી રહી હતી. આપણા દેશની સ્ત્રીઓ
 કરતાં એ સ્ત્રીઓ હંડા મુઠકની હોઈ શરીરે પણ કે વધુ સ્તુતિવાન જણાતી હતી,
 ગીતની ધૂન સાથે કામ કરતા કરતાં અંગચરોડનો તહેકો પણ કરતી હતી.
 આમ સંગીતમાં એ સોફોએ પોનાના જીવનને ખરોબું હોય એમ લાગતું હતું.

જીવ્યા કરતાં જોયું
 બહું.

સંગીતમય રૂશિ-
 અન મજૂરસ્ત્રીઓ

ચાઇન લાકડાની
 નિકાશ

અહિં વેપાર ધમધોઝાર ચાલતો હતો. સ્ટીમરના કિનારા પર લાકડાના કંઠેરા પણ બાંધેલા દીસતા હતા. પાસે જ લાકડાનું કારખાનું હતું. ત્યાં જ પડેલા મશીનમાંથી જાતજાતના ઘાટમાં કપાઈને બહાર પડતા હતા. લાકડું પાઈને જાતનું હોઈ રૂશિયા ઉપરાંત જર્મની ને ઈંગ્લેંડ સુધી નિકાસ કરવામાં આવે છે. પાઈને લાકડાનાં ઝાડ એ રૂશિયન પ્રજાને ઈશ્વર તરફની એક વધુ બક્ષીસ છે.

દિવ નદિ માટે ખાસ લખવા જેવું કંઈ નથી. આ એક મોટી નદિ છે, એના બે ફાંટા, ઉત્તર અને દક્ષિણ ભાગમાં વહેવાઈ ગયા છે. એના પાણીના પ્રવાહનો વેગ ધીમે ધીમે છે:

આરચેન્જલ

મંગળવાર તા. ૨૯ મી જુલાઈએ અમારી સ્ટીમર આરચેન્જલથી બે માઈલ દૂર આવીને લંગર નાખ્યું; તરત જ ન્હાની સ્ટીમર્લોચમાં કસ્ટમખાતાના અમલદારોને આવતા જોઈ હવે પછી થનારા ત્રાસને લીધે સ્વભાવિક અસ્વસ્થતા અને ગંભીરતા ફેલાયાં. થયું પણ તેમજ. કસ્ટમ અમલદારોની ધમ્માચક્રીથી થોડીવાર પછી આખી સ્ટીમર ગાજી રહી. એ બૂખ્યા વર જેવા અમલદારોને જકાત રૂપી દુકેશ નાખવામાં ચર્ડ કલાસના લોકોને કોણ જાણે કેટલો ત્રાસ થતો હશે? આપણે પડ્યા ફર્સ્ટ કલાસના ઉતાર અને સામાન તરીકે મ્હારા જેવા રખડપટ્ટી કરનાર મુસાફરને કેં ઝાઝાં ગાસડાંપોટલાં રાખવાં ફાવે નહિ. મ્હારી પાસે ફક્ત બે બેગલ હતાં-એક ચામડાના કોથળામાં પહેરવાનાં લુગડાં અને બીજો સુવાનો તરત ઉપાડી સકાય એવો બીસ્તરો અને ઓવરકોટ, એટલે આટલા પર તે જકાત શેની હોય? મારા સામાન પર તો તરત ચાકથી “પાસ”નો શેરો મારવામાં આવ્યો. પણ મ્હારા જોડીદાર કમાન મુલર પાસે એક ન્હાનો ફોટોગ્રાફ લેવાનો કેમેરા હોવાના પાપથી તેને ફક્ત એક રૂબલનો ચાંદલો થયો. એ માટે પણ એ મિયાં ખૂબ બડબડયા; પણ સત્તા આગળ શાણપણ ન ચાલે એટલે લાચાર!

તે બાદ અમ્હેં બન્ને જણા કિનારે ઉતર્યા, ઉતરતાં જ ગાડી કરીને આગરૂદાર ગણુતી હોટલ તરફ તરફ હંકારી ગયા; ત્યાં પહોંચતાં જ અમને રમુજ સાથે અનન્યબી ચર્ચ, અમ્હારા બીજા બિરાદર પોપોરોફ ત્યાં મોલુદ હતા.

જકાતખાતાના અ-
મલદારોની પજવણી

હોટલ તરફ

તેઓ આઠઠારી પહેલાં પહેંગી જઈ નાસ્તાથી પરવારી ઘંટીયા લાંબા કરી ફરાગત ચિતે સિમારેટ ડુંધી રજા હતા. એમની મુલાકાતથી અગ્રહને એક પ્રકારની નિરાંત તો થઈ. એ બેભાઈ આમને રૂચિયન ભાષાના ગોટાળામાં મહોટા મહોટા થઈ પડવાનો ગોટો સંભવ હતો.

આ હોટલ આગરદાર વર્ગનું ખાસ મથક હોઈ, જાણીતા રાજમાર્ગ "ઠરેઈશિધીપરોચપેક"માં આવેલું છે. વળી તેમાં રાયરચીકું અને ચોરડા વિન તી બ્યવસ્થા પણ સારી છે.

અમનયથી, ઝો અમનયથી! એક વસ્તુ તો મને ખાસ અમનયથીભરી લાગી. તે દરેક દરેક રૂમમાં ઈસા પયગંબર હઝરત અને મરીઅમની મૂર્તિ હતી. તેની પાસે જૈતુનનાં તેલનો દિવો. આછો પ્રકાશ પ્રકટાવીને એક જાતની પવિત્રતાભરી ગંભીરતા ફેલાવી રહ્યો હતો. ઉપરના મહોલ્લામાં ફરવા નીકળતાં ચોટે ચોટે ન્યાં નજર કરો; ત્યાં ફાઈરિટ (હ. ઈસા) અને મેરી (હ. મરીયમ)ની મૂર્તિઓ નાંખનાકે દેખાતી હતી. ધર્મ પ્રત્યે તો એ લોકોની ઉડી લાવનાં તરી આવતી હતી. મોતાના પયગંબરનાં ફરમાનો પર અમલ કરતા હોય કે ન હોય, આચરણમાં ધર્મને ઉતારી શક્યા હોય કે ન હોય; છતાં તેની તરફ અચૂક ભક્તિભાવ તો છે જ:

ઠરેઈર મૂકાયેલાં
ધર્મચિન્હો

આ શહેર રથાપનારની તવારીખ પણ જાણવાજોગ છે. ઉત્તરના આપારીઓ માટે અને સગવડભર્યું બંદર હોવાથી છેક દરંગી સંદોથી આ મુઠ્ઠાને નોવેના લોકો સાથેનો સંબંધ ચાલતો આવે છે. ન્યારે શહેરની ખરેખરી રથાપના તો ફક્ત સોળમી સદીમાં કરવામાં આવી છે અને તે પણ એક અકસ્માતને જ આભારી છે.

આરબીજનલ શહેર-
રથાપનનો નિચિત્ર
પ્રતિહાસ

આજથી ચારસો વરસ પહેલાં એન્સેલર નામે એક અંગ્રેજ મુસાફર પપપટ ની સાક્ષમાં પવન અને બરફના તોફાનભરી ઝાતુને લીધે, અનિચ્છાએ કુદરતના હાસેસ્વાથી આઈ ઇસકાઈ આવ્યો અને તે પછી તેણે સેન્ટ નિકોલસના મુચકની મુલાકાત લીધી, ત્યારે એ ચક્રે અંગ્રેજ વાણીયાએ જોઈ લીધું કે આ બંદર પર ધીકતો વેપાર ચલાવી શકાય તેમ છે, તેથી તે તે પંખતના રાજા ઈવાન (ખીમ) પાસે ગયો, વેપાર કરવાની પરવાનગી લઇને તરત હિંદુસ્તાનમાં બનેલું તેમ ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપની જેની એક કોઠી તેણે ઉઠી કરી

અને બીજે જ વરસે એક કિલ્લો પણ બાંધી દીધો. ધીમે ધીમે તેની આસપાસ શહેર વસવા પામ્યું, જેને શરૂઆતમાં “આરએન્જલ ક્વાગોરાડ” નું નામ અપાયું. આમ એન્સલ નામ ઉપરની આરએન્જલની ઉત્પત્તિ થઈ. વળી બીજું કારણ એ કે અહિં આર એન્જલ માઈકલને અર્પણ થયેલો એક મઠ પણ આવેલો હોવાથી આ નામ પડ્યું હશે. વળી રૂશિયન સરકારનું આ એકલું અને પહેલવહેલું દરિયાર્ધ બંદર થઈ પડવાથી, જહોજલાલીમાં કુદકે અને ભૂરૂકે તે આગળ વધવા માંડ્યું. વળી આ શહેરમાં કેઈ પણ દેશની પ્રજાને વેપાર કરવાની છૂટ આપવાનો કાયદો રાજ્યે સારે નસીબે ધડી કાઢવાથી જર્મની હોલેન્ડ વિ. ના રહેવાસીઓ પણ આવી વસ્યા અને શહેરને સમૃદ્ધિવાન કરવામાં અગ્રણી ભૂમિકા ભજવી. આ શહેરનો વ્યાપાર કેટલો વિશાળ ખિલ્યો હતો અને કેટલું પ્રગતિમાન નગર તે હતું એનો ખ્યાલ એક વાત ઉપરથી આવી શકશે. અહિંનું મોટું બજાર “ગોસ્ટી નોયગોરાડ” સન ૧૬૬૮ ની સાલમાં બાંધવાની જ્યારે શરૂઆત કરવામાં આવી; ત્યારે હાજારોની સંખ્યાના ટારટર કેદીઓને રાઈન્ડ કામે લગાડવામાં આવેલા; તે છતાં આ રાજ્યમાં તૈયાર કરતાં ફક્ત સોળ વરસ લાગ્યાં ! આ વખતે રાજનગર મોરકો હતું. તેની વચ્ચે આ શહેર સાથેનો સીધો સંબંધ હોઈ વ્યાપારની પણ છૂટ હતી.

ચતુર્તી-પદતી

રાજ, વાજ ને વાંદરાં કદિ એકસરખાં રહેતાં નથી. રૂશિયાના ઝારને વિચાર કર્યો અને મોરકો છોડીને સેન્ટપિટસબર્ગને રાજધાની બનાવવાની ઇચ્છા થવાથી તેને આગાહ બનાવવા માટે કેટલાક કાયદા ધડો કાઢવામાં આવ્યા, આરએન્જલને ભોજે પણ નવું રાજનગર સેન્ટપિટસબર્ગને ખિલવવાની ઇચ્છા થવાથી, નવી રાજધાનીમાં વ્યાપારીઓ આવી વસે માટે આરએન્જલના વ્યાપાર ઉપર જખરી જકાત નાખવામાં આવી. આથી આરએન્જલનો વેપાર પડી ભાગ્યો; પણ રૂશિયાના સારા નસીબે આ રાજનીતિ ઝાઝી ચાલી નહિ; તેથી પાછું સને ૧૭૬૨ માં આરએન્જલને પાછું સેન્ટ પિટસબર્ગ જેવું જ છૂટાપણું મળ્યું. તેથી તે પાછું આગાહ થતું ચાલ્યું અને ધંધો-રોજગાર પણ ધીકતો થયો. તે આજસુધી એક મુખ્ય વ્યાપારી બંદર તરીકે ચોતાની નોક જળવી રાખી શક્યું છે.

ઋતુ તો બરફના મુદકમાં હોય તેવી સખત ઠંડીભરી છે અને તે ઠંડી

ત્યાંના જન્યુકના રહેવાસીઓ ખમી શકે છે. અહિં સપ્ટેમ્બર માસથી જરફ પડવાનું શરૂ થાય છે. તેથી બધી નદીઓ લગભગ બંધ થઈ જાય છે. તે છેક જુલાઈ માસ આવે છે; ત્યાં સુધી જરફ પીગળ્યા વિના એમનો એમ ઠરેલો જ રહે છે. તેથી અત્રેની સર્વથી સુંદર ને સરસ ઋતુ જુન માસથી તે ઓગસ્ટ માસ સુધીની જ ગણાય છે. આખો આરયેન્જમેન્ટ મુઠકા વિચાળ હોઈ, મોટા મોટા લાકડાંના જંગલોથી ભરાયેલો છે. તેથી તે લાકડાંના વેપારનું મુખ્ય મથક થઈ પડ્યું છે. તેમજ તેમાં બહાણુ બાંધવાની જથ્થોસોનો તોટો નથી. તે સાથે આમઝાં કેનવાસ, સુતરાઉ કાપડનો ધંધો પણ ધિક્કતો ચાલે છે. વળી કોલા તરફ સોનું પણ મળી આવે છે. બીજે રથળે નખતેલ (નેફ્રા) મીઠું, કોલસા અને તાર, ડામર વિગતે પેદાશ પણ ઠીક છે. શહેરમાં ગ્રીક અને પ્રોટેસ્ટન દેવળો પણ ઝાઝાં દીકામાં આવે છે. કેળવણીખાતાઓમાં ધર્મગુરુઓની નિશાળ, બહાણુવટી અને ઈજનેરી કળાં શિખવનારી કોલેજો તેમ જ કસરતશાળાઓ પણ છે. તેમજ એક સરકારી એક નાણાંખજારની ઠીક સમગડ કરી આપે છે, એક ફરિઆઈ ખાતાના માણસોને આરામ આપવાની હોસ્પિટલ પણ આવેલી છે.

ઋતુ અને વ્યાપાર-વણ

ફિશિયાના લોકોની દિવસોની ગણતરી કેંક વિચિત્ર લાગે છે. અહીંના વસવાટ દરમ્યાન રહેને એ લોકોની રીતભાત અને પોષાક તેમજ વ્યવહારનાં કેટલાંક અંગોનો અનુભવ મળ્યો. તેમાં આ તારીખની વાત રહેને જરા ગમ્મતભરી અને મુંઝવનારી થઈ પડી હતી. શહેરો વચ્ચે ટાઈમનો ફેર પડે તે રહમત શકાય તેમ છે. અહિં તો તારીખનોયે ફેર પડે છે. કાખલા તરીકે રહ મી જુલાઈની અંગ્રેજી તારીખ હોય, ત્યારે ફિશિયન તારીખ ૧૬ મી જુલાઈ હોય. ફિશિયન તારીખનો દિસાખ કાઢ્યો હોય તો આપણા આજુ કેસેન્ડરમાં ૧૭ દિવસો બાદ કરવા જોઈએ, તો ફિશિયન તારીખ નક્કી કરી શકાય.

તારીખોમાં ફેરફાર

તારીખ ઉપરાંત ભાષામાં પણ એ લોકો જુદા પડે એ તો રહમત શકાય. પણ તેઓ પશ્ચિમના લોકોની લીપીનો ઉપયોગ કરે છે; છતાં તેમાં ફિશિયન તત્વ જળવવા સારૂ નીચલો ફેરફાર પણ કરવામાં આવ્યો છે. પશ્ચિમના લોકોની ભાષામાં એક જ લેટીન લીપી હોવા છતાં બ્યાકરણ, જોડણી તેમજ

એક જ લીપીના મરોહ અને ઉચ્ચારનો ફેરફાર

ઉચ્ચારમાં ફેરફાર હોય છે. ત્યારે અહિં દરફેમાં પણ ફેરફાર જણાઈ આવે છે. દાખલા તરીકે આપણે RUSSIA લખાયે છીએ; ત્યારે રૂશિયન ભાષામાં એ જ ઉચ્ચાર POCCIR આમ લખાય છે. એ રીતે આરનો ઉચ્ચાર P ને P નો ઉચ્ચાર R માં બદલાવી નાખવામાં છે. વળી અંગ્રેજીમાં SARATOF આમ લખાય; ત્યારે આજ ઉચ્ચાર રૂશિયન બારાખડીમાં CAPATOObb કરીને લખાય છે. અભ્યાસથી આ લોકોની ભાષા રહેલાઈથી શિખી શકાય છે. મ્હેં પણ મ્હારા ચાલુ કામ માટે કામચલાઉ શબ્દો અને વાક્યો પોકેટ ડિક્શનરીની મદદથી બનાવીને તૈયાર કર્યા; તેમ કરતા મ્હને ઝાઝી મુશ્કેલી નહીં નહિ.

અંગ્રેજ પ્રજા તરફનો
પ્રુલ્હો અણગમો

રૂશિયન યુનિવર્સિટીમાં દેશભાષા ઉપરાંત ફ્રેન્ચ અને જર્મન ભાષા શિખવાની પણ સગવડ કરવામાં આવી છે. અંગ્રેજી ભાષા તો કોઈકે જ શિખે છે. કારણ કે સાધારણ રીતે આખો સમાજ અંગ્રેજ પ્રજા માટે એક પ્રકારની ધિક્કારની લાગણી ધરાવતો જણાય છે.

રૂશિયન લોકોનો
પહેરવેશ

અહિંના ગાદીહાકનારાઓ આપણા દેશના પદાણુ લોકો જેવા લાગે છે. તેઓ ખભાથી શુંકણ સુધી એક લાંબો ઝબ્બો પહેરીને કમરે પટો બાંધે છે. પદાણુના જેવા જ મ્હોટા જળારા પોખાલ પાંચળમાં પહેરે છે. ઉભા હોય ત્યારે બધું જોરતોના ધાધરા પહેરીને આવેલા હોય તેવા દેખાય છે, એ લોકોના ધાધરા જેવા પાંચળમાં અને પોપાંકો જેટલા પહેાળા છે તેટલીજ ગાદીઓ સંકુચિત અને એ માણસો ભારે અગવડ સાથે સંકોચાઈને બેસી શકે તેવી હોય છે. લોકો કદાવર અને મજબૂત બાંધાના છે ખરા; પણ સુધડાઈમાં તો ખુદા ખેર કરે. વેપારીઓ અને તર્વંગરો બાદ કરતા બાકીના લોકો બહુ પુવડ અને મેલા છે. સાધારણ રીતે કપડા માટે એ લોકો બહુ રંગ પહેલા પસંદ કરે છે. પગમાં લાંબા શુટ પહેરે છે, તેઓની દોડધામ પર નજર નાખતાં જણાઈ આવે છે કે તેઓ ભારે મહેનતુ અને ખડતલ છે. તેઓ પશ્ચિમના લોકો જેટલા ભારે મોજલા અને ક્ષિયારીખેર નથી. અહિં ઉઘાડે પગે ભટકતા બીખારીઓ ઝાઝા નજરે પડે છે ખરા. છતાં તે બધા શરીરસંપત્તિમાં સુદૃઢ અને ખડતલ લાગે છે. જે આ લોકોને યોગ્ય કેળવણી આપવામાં આવે, તો બીખ માગવા કરતાં સ્વતંત્ર મહેનતથી ખરી કમાઈ મેળવવાનું બળ એ લોકો મેળવી શકે.

આરોનો પોપાક સદેહ છીટના રંગીન ધાધરા, બંદી, માથે રંગીન પુલાવરની સાલ કે રૂમાલ વિગેરે હોય છે.

સુખ્ય ખજાર નદિનીનારા પાસે આવેલું છે તે અંદર તેમજ બહાર એમ બે વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. ખાસ પ્વાન ખેતનાર લાપલેડમાંથી મેળવેલી ન્હાની ન્હોટી માછલીઓના દગલા, લાજતરકારી અને ઈંડા, પાંઉ, કેક અને સોય દોરા, કાપક વિગે અનેક વિધે વસ્તુઓ છે. વેચનારાઓમાં પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ વધારે જણાય છે.

સ્ત્રીઓ પુરૂષો જેવી કદાવર નથી. પશુ ઠીંગણા કદની છે. ગોળ ભરા-વઘાર મ્હેરાથી, કાળા કમર જેવા વાળથી અને એકવડીયા વાને તેઓ વિચિત્ર લાગે છે. અહિં આપણા દેશમાં આપણે છોકરાઓના પગમાં ધુધરા પહેરાવીએ છીએ. એ લોકો પોતાના લાખા ચોટલાને છેડે બાંધે છે, તે વાળ સાથે જ ગુંથાયેલા હોય છે. દેખાવ જાણે ધુધરાવાળા નાગકન્યા હોય તેવા લાગે છે. હાલતાં ચાલતાં હમછમ વાગે છે.

ખજારમાં ફરતાંફરતા એક બાળુ એક નવી જાતના લોકો મારા જોવામાં આવ્યા, જેઓ આરટીક સમુદ્રમાં આવેલા નોવાયા ઝમલિયા નામના મુલકના વતનીઓ હોઈ સેમોઆઈડ નામે જાણખાય છે. કહેવાય છે કે સ્પીટઝબર્ગન જેવી જ પહાડી ભૂમિના એ રહેવાસી છે. ભૂમિ બે ટાપુઓમાં વહેંચાઈ ગઈ છે. એ લોકો અસલ મંગેલિઅન જાતના છે, પણ એકદમ જંગલી હોઈ તેઓની રીતભાત અને પહેરવેશ પણ કંપારી છૂટે તેવા હોય છે. મરેલા બકરાના વગરડેળવેલા ચામડાથી તેઓ શરીરનું રક્ષણ કરે છે. ગુજરાત માટે કોઈ ખારવા મળુર જેવી ભટકતી છંદગી ગુજારે છે. તેમની રહેવાની રીત ભારે કુલ છે. હવાની આવજની તેઓને કંઈ સ્હમજ નથી. પોતાના કંગાળ ધરાના બારીમારણા બંધ કરી જેમે નહિ; ત્યાં લગી એ લોકો પોતાના ધરમાં ખરેખર આવ્યા છે એમ એ લોકોને નથી લાગતું, બધું બંધ કર્યા પછી સગડી સળગાવીને યુલો કરે છે. કુદરતે તેઓને હવાપાણીવાળા મુલકની નવાજેશ કરી છે. છતાં એ લોક કદા ન્હાતા હોય એમ લાગતું નથી. પાણી તો પીવાના કામ શિવાય કશા ઉપયોગમાં લેતા નથી. વરસમાં એક વાર ન્હાતા હશે કે કેમ તે તો ખુદાને જ ખબર.

સા. ૧૧૩૩
૧૧૩૩
૧૧૩૩

સ્ત્રીઓએ ચોટલાની શોભા માટે શોધી કાઢેલી નવી વસ્તુ

સેમોઆઈડ જાતના જંગલી લોકો

મરણ પામેલા સં-
બંધીની છેલ્લી કિ-
યા કરવાની વિચિત્ર
રીત

પોતાના મરણ પામેલા સંબંધીઓની છેલ્લી ક્રિયા કરવાનો એ લોકોનો રિવાજ બહુ અન્યથાભર્યો અને જંગલી લાગે છે. મરણ પામેલાને પૈડા વગરની સ્લેડગાડી ઉપર સુવાડીને ટેકરીની ટોચ ઉપર તેઓ મૂકી આવે છે અને જે કે મરનારના કપડાલત્તા હોય તે બધા એની સાથે જ ટેકરી ઉપર તેઓ મૂકે છે. આ ગાદીમા રેન્ડીઅરનું ચામડુ પાથરીને આ બધુ ઢગલો કરીને મૂકે છે. ખરાબ ભૂત જીવ વિગેરેને નહસાડી મેલવા પાસે એક લાકડાનો ખુંટો દાટે છે. ચોરો એની મતા લુટી જાય એ વાતની એ લોકોને જરાબી પરવાહ કે ફિકર હોતી નથી. તેઓ ખાત્રીથી જાણે છે કે આ સ્થળે બધે પોતાની જાતના જ લોકો વસે છે, તેઓ એક મરનાર આદમીને લુટી જાય તેટલા કંઠણ હૈયાના અને હરામખોર તો નથી જ હોતા. તે લોકોની એવી માન્યતા છે કે મરનારને હવે ખીજ મુસાફરીએ જવાની તૈયારી કરવાની છે, એટલે બધા પ્રકારની ઉત્તમ સોઈ સગવડ વિગેરે કરી આપીને પોતે ભાગી જાય છે. કેઈ બટકતો મુસાફર અહિં આવી ચઢે તો તેને એમ જ લાગે કે એક જંગલી સેમોઆઈડ થાકીને હાથમા પડ્યો હશે.

અહિંના રસ્તા બધા ઠીક સગવડભર્યા અને પહોળા છે; છતાં જ્યાં જાઓ, ત્યાં મોટા મોટા ડાસ નામના મચ્છર જેવા પ્રાણીનો ત્રાસ ખૂબ જ છે.

પરવાના મેળવવાની
ધમાલ

અહિં હોટલમા ઉત્તરમાં પછી કેઈ પણ મથક જેના જવા પહેલા અમ્ને-હું અને કેપ્ટન મુલર-સહિત પહેલુ કામ અમારી મુસાફરી બાગળ વધારવા માટે પાસપોર્ટ (પરવાના)ની સગવડ કરવાનું કર્યું પરવાના અહિંના દરેક દેશનો વતની પોતાના કોન્સલ પાસેથી મેળવી શકે છે. તેથી મુલર દોડ્યો. પોતાના સ્વીડન નોર્વેના કોન્સલને અને હું બ્રિટીશ કોન્સલને બોળવા શરૂ થયો, મને ખાતરી મળી હતી કે અત્રે એંગ્રેજ વાઇસ કોન્સલ સર ફ્રેન્સિસ પુલક્રી “સલામોલા” આ રહેતો હતો. તે અમરજેન્ડલથી બે માઈલ દૂર આવેલુ હતું. પણ મને એક જણે અંગત સલાહ આપી હતી તે મુજબ હું અહિંથી પહેલા અત્રે આવેલા એ દેવળમા ત્યાંના ધર્મગુરની સલાહ લેવા ગયો. આઝાપાનથી સળેલા ખુશનુમા કમ્પાઉન્ડમા આ ન્હાનું પણ મજબૂત બાંધણીનું દેવળ આવેલુ હતું જેમ બધે હોય છે, તેમ અહિં પણ દરવાજા પર ૧૧ કોસના આકારની નિસાની નજર ખેંચતી હતી. રીતસર ઘંટ વગાડીને હું અંદર દાખલ થયો.

મહારી નજર રંદામે મેં એક પાદરીને દીઠો, જેના મહેરા ઉપર ચાન્તિ
 છવાઈ રહી હતી, આંખો ઉપર દુનિયાના અનુભવની કરચલીઓ પડેલી જણાતી
 હતી. તેની સાંત પ્રતિભા જ ખતાવી આપતી હતી કે એ અચરાધ આદમી
 એક નેકદિલ ઇન્સાન હતો: તેણે મને યોગ્ય આવકાર આપી, પોતાની પાસે
 બેસાડ્યો, શિષ્ટાચાર મુજબ યોગ્ય સમાચારો પૂછ્યા, પછી મેં મારી
 મુશ્કેલી રજુ કરતાં જણાવ્યું કે: - રૂશિયા-તુર્કસ્તાનમાં મુસાફરી કરવાની મહારી
 ઉમેદ છે, અને તેમ કરતાં મને કોઈ અટકાવે નહિ; માટે બ્રિટીશ કોન્સલને
 મળીને હું ધારજ કરવા માગું છું કે એ મુસાફરી માટે મને રૂશિયન સરકારની
 પરવાનગી મેળવી આપવાની તેઓ સેન્ટપિટસબર્ગના બ્રિટીશ કોન્સલ જનરલને
 લખામણ કરે અને તે પરવાનો મળતાં મોસ્કોના કોન્સલને મને મોકલી
 આપવા જણાવે. જેથી હું તેની પાસેથી મેળવી શકું, અને મને છેક સેન્ટ-
 પિટસબર્ગ જવાનો નાહકનો ફેરો ન પડે: એ બધા પાદરી રેવરંડ આર્થર
 રીડમે આ સાંભળી મને કહ્યું. હાલ વરસાદ વરસે છે. એથી બે માઈલ દૂર
 આવેલા સ્લામબોલા મથકે જવાની પથ જરૂર નથી, એ કામ હું પોતે જ
 અહિંથી કરી શકશે. મેં તેની આ બધામણુ માટે ઉપકાર માનતાં કહ્યું કે
 જે કંઈ રસ્તા તેઓ સૂચવે તે મુજબ કરવા સેવક તૈયાર છે. એ ઉપરથી પહેલાં
 તેણે પોતાના હાથે જ એક રકબો સેન્ટપિટસબર્ગના કોન્સલ ઉપર મારી મત-
 લખને અનુસરતો ધડી કાઢ્યો અને મને કહ્યું તે જ પ્રમાણે મેં મારે પોતાના
 હાથે લખીને આપ્યું. બધા ધર્મગુરુએ એ રકબો ધરને ઢેકાણે પોસ્ટ કરવાનું
 પથ પોતે જ માથે લીધું. તે પછી યોગ્ય આભાર માની હું છૂટો પડ્યો અને
 શહેરમાં ફરવા નિકળ્યો.

મહારી આ હુંક મુલાકાત દરમ્યાન આ બધા પાદરી પાસેથી રૂશિયાના
 અંગ્રેજો અને મુસલમાનો વિષે કેટલીક ખાતમી મેળવી, જેમાં એ ઊરોસાદાર
 ધર્મગુરુએ કહ્યું કે હાલના ઝારના સથળા બોલીશાઈ (અંગરક્ષકો) તેમ જ બીજા
 અંગત નોકરો બધા જ મુસલમાનો છે, કેમકે ખ્રિસ્તી નોકરો કરતાં મુસલમાનો
 પર નામદાર ઝારને વધુ વિશ્વાસ છે. વળી મહારી રૂશિયન હોટલોમાં પથ
 મુસલમાન કામદારો જ રાખવામાં આવે છે. તેમના ઉપર ભારે વિશ્વાસ
 મુકવામાં આવે છે.

નામદાર ઝારના શુ-
 નેલીમ અંગરક્ષકો

આ દેવળ-પણ સુસલમાનોના મગજરા જેવો મ્હોટો, યુગ્મજ, ધરાવે છે. અને ખીજાં દેવળો જેમ આની ઉપર પણ લીલો રંગ ચોપડવામાં આવે છે.

સ્તામાં લટાર મારતાં એક દેખાવ ખાસ ધ્યાન ખેંચનારો લાગતો હતો, નાકે નાકે તેમજ અમુક સ્થળે મૂકવામાં આવેલ પવિત્ર કાર્પિટ અને મરીયમના પૂતળાના કેસ ચિન્હો, તેની પાસે જૈનુનના તેલથી સતત બળતી ન્હાની દીવી, એ પવિત્ર ચિન્હ પાસેથી જ્યારે કોઈ રૂશિયન પસાર થાય છે; ત્યારે ભારે અદબ અને આસ્થા સાથે પોતાનો હાથ છાતી પર એક પળવાર મૂકે છે. આમ ક્યો વચર તો કોઈ આગળ વધતું નથી.

સાંજે સાત વાગે [ખરી રીતે તો દિવસના ૧૯ મે કલાકે, કારણ અહિં સૂર્ય આપણી રાત્રિના દશ કલાકે આવે છે. તે પછી મગરીખને રાતનો વખત ચરૂ થાય છે] રેલ્વેગાડી મોસ્કો જવા માટે ઉપડનાર હતી, એટલે અમ્હેં જોવાનું જોઈ લઈને સ્ટેશનનો સ્તો લીધો, ગાડી આગળ હોટલના મુખ્ય નોકરો અહિંના રિવાજ મુજબ વળાવવાને આવ્યા હતા. તેને રીત મુજબ યોગ્ય બક્ષીસ આપી. અમ્હેં આગળ વધ્યા, સ્ટેશન અહિંથી નહિને પેલે પાર આવેલું હોવાથી અને પુલની સમવડ ન હોવાથી નહિ ઓળંગવી પડે છે. તે માટે સ્ટીમલોચની રાહ જોતા અમે જોઈ લેતા. સ્થામે પાઈનઝડોથી શેમી રહેલા રણીઆમણા કિનારાની ખુબસુરતી બેઘડી જોતા અમે ઉભા હતા. મ્હેં આ કુદરતી દેખાવની પ્રશંસા કરી. તરત કમાન મુલરનું લોહી એકાએક ઉઠ્યા આવ્યું અને પોતાની દેશભક્તિથી હલોહલ ઉભરાઈ જતી વાણી ઉચ્ચારી તે બોલ્યો:-“ આ સુંદર કિનારો, આ રણીઆમણાં પાઈનનાં ઝડોની કિમતી ભૂમિ, લાંબો વખત સુધી અમ્હારા સ્વિડન દેશને તાબે હતી. પણ એ રૂશિયાનો જાતીલ છાર અમ્હારી પાસેથી તે ઝૂંટવી ગયો! છતાં અમ્હેં સુલેહના મ્હાનાર છીએ, લડાઈની ખાનાખરાખીને અમ્હેં વખોડીએ છીએ, તોથી એની, સ્થામે લડાઈમાં ઉતરવાની અમ્હેં દરકાર કરી નહિ!”

અલખત! રૂશિયાના મ્હાન રાજ્યકર્તાનાં સાધનો આગળ સ્વિડન સરખા ન્હાના દેશનું કઈ જળ ચાલે એમ નથી! કેપ્ટન મુલરની વાતમાં વળુદ હતું. લડાઈ ન કરવામાં જ હડાપણ હતું, એમ મ્હને પણ લાગ્યું.

આમ કરતાં કેપ્ટન સાહેબ લડાઈની વાતો ઉપર ઉતરી પડ્યા અને

અંગ્રેજ લોકોએ ટ્રાન્સવાલ સાથે જે પંખો મેળવ્યો તે માટે પણ આફ્રીકાસ
કરવા લાગ્યા તેટલામાં અમદારા પુરાણુ ગિરાદર પોપોરોફ અહિં એકાએક
ટુટી નિકળ્યા, તેની સાથે લાયોનેસોફ સ્ટીમરનો કેપ્ટન હતો. અમ્હે -ચારે
જથ્થા સાથે લોંચમાં બેસી પેસે પાર પહોંચ્યા. કિનારે પહોંચ્યા પછી અમ્હેને
ગાડી સુધી હેતપૂર્વક વળાવીને પોપોરોફ તેમજ કેપ્ટન છૂટા પડ્યા અને
અમદારી ગાડી જલતગતનાં પાઈનનાં ઝાડોની ઘટા વચ્ચેથી મોસ્કોના
માંગે સપાટાબંધ આગળ તે આગળ વધવા માંડી. જયે પાઈન અને ઓરીગનનાં
ઝાડો જ હતો. ક્યાંય ખેતર કે ગામડાંની નિશાની હતી નહિ. અહિં સૂર્ય
આધેર્યો, હું પાછો રાત અને દિવસની દુનિયામાં દાખલ થયો.

મોસ્કો તરફ હૂંચ,
પાછા રાત ને દિવસની
દુનિયામાં

પ્રકરણ ૧૧ મું

રત અને દિવસની ભૂમિમા ફરીવાર દાખલ થતા જ મેં આગાડીમાં નચિતે ઉઘ ખેંચી કાઢી. ખીજે દિવસે સહવારથી બપોર સુધી ટ્રેન જંગલમાંથી જ માર્ગ કાપતી જણાઈ. પણ બપોર પછી ગામડાના લોકો દેખાવા લાગ્યા: તેઓ ધણા ગરીબ જણાતા હતા. મઠો તેમજ ચોરતો ખેતરમાં ખસે કાઢાળી લઈને જતા હતાં. નોવેના મકાનો જેમ અહિંના ગામડાંના મકાનો પણ લાકડાના જ બનાવેલા છે. ધરો તો શું પણ આખું રોશન પણ લાકડાનું બનાવેલું જણાતું હતું. દિવાલ, ભોલતળાઈ, છાપડું, બધે જ લાકડું વપરાય છે. જમીન સપાટ છે. લોકો પણ વિવેકી અને સાદા આદમીઓ લાગે છે.

આરએન્જલ પછી
પહેલું મહોટું રોશન
વાલોગડા

તા. ૩૦ મીની રાત્રે દશ કલાકે ગાડી વાલોગડા રોશન આવી પહોંચી. આ શહેરની વસ્તી આશરે ૨૦૦૦૦ માણસોની કહેવાય છે. આરએન્જલથી ૨૭ કલાકની આ રેલ્વેમંજલમાં ક્રાઈ ખાસ ધ્યાન ખેંચતું મથક ન હોતું. બધે કંગાળ અને ગરીબ ગામડાં જ હતાં. અહિંથી ટ્રેન જેમ આગળ વધવા માંડી કે તુરંતજ શહેરી દેખાવના લોકો વધારે જણાવા લાગ્યા. વાલોગડા એક પુરાણું શહેર છે. અને મોરકોની ઉત્તર-પૂર્વે ૩૦૨ માઈલ છેડે આવેલું છે. વસ્તી ફક્ત વીસ હજારની કહેવાય છે. છતાં વેપારવણજમાં એણે છેક ખારમી સદીથી નામ કાઢ્યું છે. અસલમાં એ નોવગેરોડ પ્રાંતને તાણે હતું; પણ મોરકો એને પોતાને કબજે કરવા આવુર હતું; તે માટે ભૂતકાળમાં કેટલીક લડાઈ અને ખૂન-મરફી પણ થઈ હતી. કહેવાય છે કે ચાર વાર મોરકો સાથે લડાઈ કરી તેણે ટક્કર ઝીલી હતી; છેવટે ૧૪૪૭ ની સાલમાં એ શહેર મોરકોને કબજે થયું. ત્યારે ૧૫૫૩ ની સાલમાં આરએન્જલનું બાઈ એ બને મહોટા શહેરની વચ્ચે આવેલું હોવાથી વ્યાપારના વખતમાં ભારે આખાદી ભોગવતું હતું અને આવતા જતા માલની વખાર થઈ પડ્યું હતું. તેથી અહિં અનેક પરદેશીઓના વસવાટનું મથક પણ બન્યું હતું. પહેલપહેલો જે રૂશિયન એલચી પ્રિટન જવા માટે ચુંટાયો તે વાલોગડાનો જ વતની હતો. જમાનાની ગિરદેશીથી આ શહેરને

પણ લીલીમુકી બેવાનો વખત આવેલો, કેટલીકવાર પરદેશીઓના હુમલાથી તે હુલાવા પામ્યું હતું. સને ૧૬૪૮ માં મરડીથી તારાજ થયું હતું. છતાં આજ સુધી વ્યાપારની જાળતમાં એ પોતાની જુની પ્રતિષ્ઠા જળવી શક્યું છે.

જેરૌસ્લવ

જુધાર્થ તા. ૩૧મીની રહવારે અમ્હેં વોલગા નદીને કિનારે આવેલા ન્હાના વિસ્તારના છતાં વસ્તી અને ઉદ્યોગમાં આગળ પડેલા શહેરમા આવી પહોંચ્યા અને હોટલમાં ઉતર્યાં ! મારો તથા કેપ્ટન મુલરનો અસલ વિચાર હતો કે અહીંથી આગબોટમાં બેસીને નિઝનીનવગોરોડ જવું. કારણ કે વચ્ચેનો દેખાવ ધણો રળાયામણો અને મોદક હોય છે. તેમજ અહિંની આગબોટ પણ ધણી સગવડતાભરી હોય છે. છતાં મ્હારો વિચાર પહેલાં મોસ્કો જઈ તુર્કસ્તાનની મુસાફરીનો પરવાનો મેળવવાનો હતો. તેમજ મ્હારા ખાનગી પત્રો પણ મોસ્કોના શિરનામે જ મંગાવેલા; એથી સ્વાભાવિક મોસ્કો જવાની આવડતા વધતી જતી, સંબંધીના સમાચારપત્રોનો મોહ મ્હને લોહચુમ્બકની જેમ મોસ્કો તરફ ખેંચી રહ્યો હતો. વળી પાસપોર્ટ મેળવી નિરાતે ફરવાની ઈચ્છા હતી. પછી ત્યાંથી નિઝની જવાનો વિચાર હતો. કેપ્ટને તેમજ ગાદીમાં લાઈ-બંધીથી થયેલા નવા મિત્રોએ કેપ્ટન મુલર સાથે જ નિઝની જવાની બેઠોશ કરતાં કહ્યું કે-પાસે જે પાસપોર્ટ હતો તે જ ખસ છે. બીજા પરવાનાની કરી જરૂર નથી. પણ કેાણુ જાણે મ્હાઈ મન માનતું નહોતું. આ રૂશિયન સરકાર કહેવાય એટલે રહેવાય તેટલા સાવચેત અને સલામતીભર્યા રહેવાનો વિચાર કર્યો. એને લાકને મ્હારા જુના યર્ષ પડેલા ગાદીમા કેપ્ટન મુલર પાસેથી લારખમ દિલે છૂટા પડ્યો. કેપ્ટન મુલર નિઝની તરફ કૂચ કરી ગયો. આમ અમે થોડા દિવસના મહેમાનો હમેશને માટે વિખૂટા પડ્યા, દુનિયાના આવણુ સંબંધીઓ માટે પણ એક નહિ તો બીજી રીતે આમજ હોય છે.

વોલગા નદી વચ્ચે આવેલી હોઈ અહિં પણ રહામે પાર જવાને પૂલની સગવડતા હતી નહિ. તેથી ફરતી આગબોટમાં બેસીને રહામે પાર ગયો. મુસાફરોનું રૂશિયામાં સૌથી વધારે ખ્યાન ખેંચે એવી વસ્તુ તે રૂશિયામા આવેલા લીલાં અને આસમાની બ્લુ રંગનાં દેવળો છે.

કેપ્ટન મુલરથી છૂટો પડ્યો.

મુસલમાન બિરાદરી
સાથે મુલાકાત

મ્હેં બધા મુલકોમાં રખડપટ્ટી કરી અનેક પ્રકારના દેવળો, મંદિરો અને પ્રાર્થનાધર જેવા સર્વમા સોનેરી રમથી અદરની બાબુએ ઉત્તમ પ્રકારે રમેતા દેવળો બધા ફરિયાના જ જણાયા હતા અને ત્યાં દેવળોમાં સોનેરી રમનો અગમગાટ જેમ વધુ તેમ ત્યાંની પ્રજા પણ વધારે ભક્તિભાવવાળી હતી આ મકરમાં જે દબના બાધિલા છે તે તેમજ લાખી દાદીવાળા બાવિક પાદરીઓને જોઈને મ્હારા જેવા મુસલમાન અને મ્હારા હિંદના ભતભાઈઓ સ્વાભાવિક રીતે માદ આવી જતા, વળી મ્હારા ભણવામાં આવેલું કે મુસલમાન ભાઈઓની વસ્તી આ મ્હાના શહેરમાં પણ છે માટે મ્હેં તે વિષે પૂછપરછ કરી, તેમ કરતા અતે રટેશન ઉપર કોંગ્રેસ જતા માટે દીકરીટ લેતા મ્હને બે મુસ્લીમ ભાઈ બધ મળી આવ્યા, તેઓને મ્હેં સવાલ કર્યો — “આ શહેરમાં મુસલમાન લોકો કેટલા હશે ?”

આ સાબળતા જ તેઓ ટગરટગર દીકરીને મ્હારૂં મોઢું જોવા લાગ્યા મ્હારો યુરોપિઅન પોષાક અને અંગ્રેજ દબની ટોપી જોઈને મ્હને તેણે સ્હામો પ્રશ્ન કર્યો “તમે કોણ છો ?” મ્હેં તેમને ખાત્રી આપી કે હું પણ તેઓના જેવા મુસલમાન ભાઈ જ છું અને દનશી (મુન્શી) મઝહબ પાળું છું અને હિંદુસ્તાનનો રહેવાસી છું

આ સખારો મળતા તેઓએ જવાબ આવ્યો અને જણાવ્યું કે તેઓ પણ મુસલમાન હતા, મુન્શી અને દનશી મઝહબ પાળનારા હતા તેમની સખ્યા આ શહેરમાં ૧૮૦ હતી અને તેમણે મ્હને પૂછ્યું કે હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનો કેટલા હશે ?

“તમે શું ધારો છો, કેટલા હશે ?” મ્હેં અનુમાન કરવાને તેમજ તેઓ હિંદના મુસલમાનો વિષે શું ધારતા હતા તે જણાવવાને પૂછ્યું

“સોળસો હશે અને ત્યાં મસ્જિદો ખરી ?” જવાબ મળ્યો

બન્ને મુસ્લીમ સ
માનનું અઠેક માટેનું
અગાન

આ જવાબ અને સવાલ ઉપરથી મ્હને જણાવ્યું કે તેઓ બાપકા એમજ માનતા હતા કે મુસલમાનોની વસ્તી અરબસ્તાન, પર્સસ્તાન, ઈરાન અને કાશ્મીરમાં જ હશે. તેઓનું એ વિષેનું અગાન દૂર કરતા, મ્હેં કહ્યું — “હિંદુસ્તાનમાં સાત કરોડ મુસલમાનો વસે છે તેમાં જોઈએ તેટલા, ગામો અને જોઈએ તેટલી મસ્જિદો હસ્તી ધરાવે છે દરરોજ પાંચ વાર એની ગગન

ચુમ્બિત મિનારાવાળી મરજીતો પરથી અસ્લાહના નામની અજાન (ખામ)
ખોકારવામા આવે છે: હિંદની ધણી મરજીતો રૂશિયાના દેવળોને આખી પાડે
તેવી પણ છે. ”

તેઓ મ્હારો આ જવાબ ફાટી આપે અને મારે અભયબીથી સાબળી રહ્યા.

જેવી રીતે આપણે હિંદના ભણેલા મુસલમાનો રૂશિયામા વસતી વિશાળ
મુસ્લીમ જનતાથી ખીનવાડે છે છીએ તેવી રીતે અહિંની જનતા હિંદના મુસ્લીમોથી
પણ ખીનવાડે છે. આપણે જાણતા નથી કે છેક આરબ્યે-જલ, કાઝાન, કોકેસિયા,
આસાખાન અને રૂશિયાના દરેક ન્હાનામ્હોટા ગામગ્રામ, ઇસ્લામી, ધર્મ
પાળનારાઓની સંખ્યા અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એ હિંદી મુસલમાનોને થોડી જ ખબર
છે કે મુખ્યધર્મી પગપાળા આલતા ઉતરે આરબ્યે-જલ જવા નીકળીએ તો
રાજની આપણી મજલમા એક પણ દિવસ ભાગ્યે જ એવો આવશે કે જેમા
આપણને એક પણ મુસલમાન ભાઈના દર્શન નહિ થાય. એવું દુનિયાભરમા
એકે શહેર નહિ મળે; જ્યાં એક પણ મુસલમાન વસતો નહિ હોય. વળી એ જ
ગ્રામણે મુખ્યધર્મી જવામાગે ચિત્ત જવા નિકળે તો જેમ દિવસે સૂર્યની રોશની
દેખાયા વિના નહિ રહે તેમ મુસલમાન-ખિરાદરના દર્શન થયા વગર નહિ રહે.
હિંદુસ્તાનની જનતા ભાગ્યે જ જાણતી હશે કે જેમ હિંદમા સાત કરોડ મુસ-
લમાનો છે તેમ ચિનમા નવ કરોડ મુસલમાન ધર્મ માનનારાઓની સંખ્યા છે
હિંદમા ઇસ્લામી રાજ્ય હતું, એટલે વિધર્મીઓ કહેવાની તક લે છે કે ઇસ્લામ
તલવારથી ફેલાયો છે. જ્યારે ચિનમા કદી ઇસ્લામી રાજ્યસત્તા ફેલાઈ નથી
છતા એ ખંડમા ૯ કરોડ મુસલમાનો કેમ છે? ઇસ્લામ તલવારથી નથી
ફેલાયો, એ બાબતનો આ એક સચોટ પૂરાવાસાથેનો મજબૂત જવાબ છે.
ઇસ્લામ તો એના ઓલિયા કિરામોની જલ્લત પ્રતિભાથી ફેલાયો છે, ઇસ્લામના
સિદ્ધાન્ત તો સર્વમાનુષ્ય થઈ શકે, એવા હોઈ ઇસ્લામ જ માનવધર્મના
તત્વો વધુ ધરાવે છે. અહિં હું કોઈ ધર્મને ઉતારી પાડતો નથી, કે કોઈની
કેઠલી કરતો, નથી. ફક્ત મ્હારા પવિત્ર ઇસ્લામ ધર્મની કેટલીક હકીકતો જ
મુકુ છુ એ વાચક ન જુલે!

દુનિયાભરમાં પથ-
શયેક્ષો વિશાળ મુ-
સ્લીમ સમાજ

ઇસ્લામના વિશાળી-
ઓને મજબૂત જ-
વાબ

૧૦. ઇસ્લામના સેવકોની સામગ્રી સંખ્યા આજે ૪૦ કરોડ કરતા વધારે છે.
એ હિંસાને દુનિયાભરના લોકોનો ત્રીજો ભાગ ઇસ્લામ ધર્મ પાળે છે કયા

ઈસ્લામની જનસં-
ખ્યાનો સંખ્યા વ-
ધારે

ધર્મના પૂજારીઓ આ વિશાળ સંખ્યા સાથે ટક્કર ઝીલી શકે છે ? યુરોપીયન જનતા પાસે કરોડોની ધનસંપત્તિ છે. લાખો પાદરીઓ દુનિયાને ખુલ્લે ખુલ્લે ભટકીને લોકોને વટલાવી રહ્યા છે. ત્યાં ઈસ્લામીઓ પાસે કંઈ સાધન નથી, પ્રચાર કરવા માટેની કોઈ સંખ્યા યોજના નથી, ફક્ત જે જે છે તે 'ઈમાન' અને 'આદેશ'. ઈસ્લામને ખુદાનો આદેશ છે. એટલે એ એના અનેક વિરોધી તત્વો વચ્ચે મજબુતાઈથી પ્રસરતું ગયું છે, તેમ પ્રસરતું જશે.

હિન્દીમાં બહાર પડતું "તેજ" નામનું વર્તમાનપત્ર જે સ્વામિ શ્રદાનંદના પુત્ર પ્રો. ઈંદ્ર ચલાવે છે તેમણે આકાગવાર એક દીપ પ્રગટ કરીને ખતાવી આપ્યું છે કે છેલ્લા દશ વરસમાં ફક્ત હિંદમાં જ મુસલમાનોની સંખ્યામાં એક કરોડ દશ લાખ માણસોનો વધારો થયો છે. તેમા સૌથી વધારેમા વધારે તો અછૂત જાતિના નહિ પણ બ્રાહ્મણોએ જ વટલીને ઈસ્લામ સ્વીકાર્યો છે.

ઈસ્લામીઓના સુ-
ધારા અર્થે સંગઠનની
જરૂર

ઈસ્લામીઓ જે દેશપરદેશ સાથે સંગઠનની એક યોજના ધડી કાઢે, જે જન્મ, મરણ અને લગ્નને તેમજ અન્યક પ્રકારના ધાર્મિક પ્રસંગે પ્રસંગે કયા મુલકમાં કેવા આચરણો રાખવામા આવે છે, કેવી રીતે વર્તવામાં આવે છે અને તેમાં કેવી સુવ્યવસ્થા અને કેવા સુધારા ઈચ્છવાન્યેગ હોય છે, તે માટેના વિચારોની આપણે કરે, ખાસ યોજનાઓ ઈસ્લામીઓ નક્કી કરે તો ઈસ્લામી આલમ બાઈચારાની ગાઢી વધુ મજબૂત થાય અને કેટલાક કુરિવાજો આસા-પૂર્વક દૂર કરવાને તે શક્તિવાન બને; જેથી ઈસ્લામી બાઈઓની સ્થિતિ વધુ સારી, વધુ સુંદર અને સંગીન રૂપ પકડે.

હું ગરીબ મુસાફર ઈસ્લામનું બવિખ્ય બેશક હિન્નત જોઉં છું. આ મહારા હૃદયનો ધોલો ઊભારે નથી. પ્રેરણા સાથે થએલી બવિખ્યવાણી છે. "અમ ઈસ્લામી બિરાદરો, ખુદાએ પવિત્ર કુરઆનમા કહ્યું છે, જ્યાં સુધી કોઈ પણ કામ ચોતાની હાલત બદલવા માટે પ્રયત્ન કરતી નથી, ત્યાં સુધી ખુદા તેને તે જ માર્ગે રહેવા દે છે. માટે ઉઠો, પ્રયત્ન કરો, પ્રયત્ન કરો, પ્રયત્ન કરો !!! તદ્દમાફ બાવિ હિજળું છે જ. તેને બને તેમ જલદી નબદીક એવી લાવવાને કમર કસી પ્રયત્ન કરો !"

જેરોસ્લવ શહેર માટે કે ખાસ જાણવાન્યેગ લખવા જેવું નથી. અહિંના

લોકો પણ શાંત પ્રકૃતિના છે. કેટલાક મુરોપિઅન મુસાફરો બાપડા રૂશિઅનોને અનેક પ્રકારનાં વિશેષણોથી સંબોધતા ગયા છે. તેમાં હું કશું વળુદ જોતો નથી. મહને લાગે કે જેવા પરોણા તેવી મહેમાનગીરી તેમ જેવા પરદેશી મુસાફરો તેવી રૂશિઅનોની આગતાસ્વાગતા, આ શહેરની વસ્તી નેવું હજાર માણસોની છે.

રૂશિઅન રેલ્વેનો એવો કાયદો છે કે જેમ દૂરના મથકથી ટીકીટ ખરીદો તેમ બાકુ કમી લેવામાં આવે, એટલા માટે મહે અહિંથી જ નિઝની નોવગોરોડની ટીકીટ કઢાવી; જેથી માર્ગમાં મોસ્કો સ્ટેશને ઉતરી પડી, શહેર નેઈ, મુસલમાન બાઈએનો સ્થિતિથી કે વધારે વાકેફ ચર્ચ, આગમ જવાનો વિચાર ક્યો. તેમજ મહારા પત્રો વિં પણ મહારી રાહ જોતા પોસ્ટખાનામાં પડ્યા હશે એવો મારા મનમાં વિચાર આવ્યો.

રૂશિઅન રેલ્વેનો કાયદો

મોસ્કો

પ્રકરણ ૧૨ સું

રૌરસવ છાડ્યા પછીની જમીનપર બધી બાબતોએ ખેતી કરતા ખેડૂતો દેખાતા હતા. જમીન પણ રળાયમણી અને કસદાર લાગતી હતી. જેમ જેમ ટ્રેન દક્ષિણ તરફ વધતી જતી હતી, તેમ તેમ ગરમીમાં પણ વધારો થતો જતો હતો. રસ્તામાં એકેના એક જાતના પાઈનના ઝાડ જોતા હવે એક પ્રકારનો કંટાળો આવી ગયો હતો. હવે એક જાતના મુંઝર ઝાડોનો દેખાવ કેંક વધુ મોઢક લાગવા માડ્યો અને રૂશિયાની જમીનપર નવી નવી ક્લિસોતરી પણ વધારે છવાયેલી જણાવા લાગી. અહિં આજે તા. ૩૧મી જુલાઈએ વસંત ઋતુ ચાલતી હોવાથી ઝાડપાન અને ફુલો વધારે પ્રમાણમાં લીલાછમ લાગતાં હતા. મોસ્કો સ્ટેશન નજદિક આવતું હતું, તેમ તેમ આગગાડી શહેરી ઉતાઈ-ઓથી ચિકાર ભરાતી જતી હતી; અહિં નવા આવનારા ઉતાઈઓ પોતાના દેશની અસહ્ય રીતભાતથી જુદા પડીને યુરોપના લોકો જેવા જણાતા હતા, પહેરવેશ પણ ઉત્કૃષ્ટ અપ-ટુ-ડેટ સ્ટાઈલનો જણાતો હતો. તેમજ સ્ત્રી વર્ગનો ઠંઠેરા પણ તેટલો જ મોઢક લાગતો હતો; પેરીસની ઉત્કૃષ્ટ ફેશનમાં સજ્જ થયેલી મુંદરીઓને જોઈને સ્ત્રીઓના પળેપળ બદલાતા વિચારોની પ્રબળ અસરનો કેંક ખ્યાલ આવતો હતો.

ખરાબર સહજના સાઠા છ વાગે ધમાધમ કરતી અમ્હારી ટ્રેન મોસ્કો નગરના વિશાળ રેલ્વે સ્ટેશનમાં દાખલ થઈ; આજે હું અહિં ખીજવાર ઉતરું છું, આગળ દરેક વરસ ઉપર સને ૧૮૯૩ માં પહેલવહેલો આવી ગયેલો. અને ચાર દિવસ રોકાવો પણ હતો. તે વખતે જે કે મ્હારા જોવાનાજીવામાં આવેલું તેની બધી વિગત મ્હેં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણાના ભાગ ૧લાના પૃષ્ઠ ૨૬૪ થી ૨૭૪ સુધીમાં લખી છે. તેથી તેજ વાત ફરીવાર ખીજા ભાગમાં રૂપાંતર કરવાની જરૂર નથી જોતો, આ મુસાફરીમાં તો ખાસ ઈસ્લામી ભાઈઓ અને

ધર્મસામી મથકે જોવાને લગતી વિગતો મેળવવાની મુશ્કેલી મેં રાખી છે. એટલે એ વિષે જ ખુલાસાવાર લખવાની તક લઈશ.

સો વરસ ઉપર મોરકો રૂશિયાનું પાટનગર ગણાતું હતું એટલે તે સુંદરતા અને સુધડનામાં કોઈ પણ મોટા શહેરની હરોળમાં બેસી શકે તેમ છે. રૂશિયન દેવળોને ગામડાંમાં જેમ લીલા અને વાદળી રંગથી રંગવામાં આવે છે તેમ અહિં રાતા સોનેરી રંગથી રંગવામાં આવે છે; તેમજ દેવળોના મસ્જિદ જેવા મંદિરા ગુંબજને માથે તાજ જેવા કોસ મૂકવામાં આવે છે તે નક્કર સોનાના લાગે તેવી રીતે રંગવામાં આવે છે. એને લીધે એ જુના પાટનગરને આજના રૂશિયનો “ પવિત્ર મોરકો ” અથવા “ બહાલી મા મોરકો ” જેવા મીઠા અને ગંભીર નામે સંબોધે છે. ઉપરાંત મોરકો ઉપરથી રચાયેલું એક રૂશિયન લોકગીત પણ મને “ લોમોનોફ ” સ્ટીમરના કેપ્ટન “ પોસ-નીકફ ” જ્યારે અમને આસ્થો-જલના સ્ટેશને વળાવવા આવ્યા હતા; ત્યારે ગાઈ સંભળાવેલું. આગાહીમાં ઠરી હાથ ધરાવી હોડધામમાં એ રૂશિયન લોકગીત ટપકાવી લેવાનું જુલો ગયો છું. પણ તેના સાર મને સ્વમનવેલો, તે મને યાદ રહી જવાથી અહીં બે બોલ ટપકાવી શકીશ અને તે આ:- “ તમે જે પવિત્ર નગર મોરકો જાઓ છો, તેનું સોનેરી તાજથી સજેલું માથું પોતાની પ્રતિબા સર્ગવ કુલાવી રહ્યું છે. ” ગીતના ઉચ્ચારને બંને છેડે “ મોરકોફ ” “ મોરકો ” “ મોરકફ ” કેકે આવા સખ્તોની ગુંથણી રમી રહી હતી.

મોરકો વિષે એક લોકગીત

મોરકોનાં દેવળોના ભવ્ય દેખાવથી મુસાફરોને મગ્ન હ મને તે પહેલાં મોરકોના રેલ્વે સ્ટેશનના ભલા પોર્ટરોની કાળજીથી આવનાર મુસાફરોને જે શક્ત મળે છે તેની નોંધ લેવાની પહેલી જરૂર હું જોઉં છું. ખરી રીતે મોરકો નહિ પણ રૂશિયાના તમામ રેલ્વે સ્ટેશનોના પોર્ટરો (હમાલો) સભ્ય જણાયા છે.

સવ્ય અને મિલન-સાર રેલ્વેપોર્ટરો

હું દુનિયાનાં અનેક શહેરોનાં સ્ટેશનોમાં ફર્યો છું; તેમાં રેલ્વે હમાલો જેવા ભલા અને કાળજીવાળા હમાલો મને ક્યાંય જણાયા નથી. ધર્મની ભૂમિ અને ધર્મના ઇતરદાર જેવા ગણાતા આપણા હિંદ દેશના હમાલોની તો વાત જ ન થઈ શકે, દ્રેત જેવી સ્ટેશને દાખલ થાય કે બધા પોર્ટરો હોડતા આવીને આપણો સામાન કે પણ ઠેરવ્યા પૂછ્યા વગર ઉપાડી લે છે અને

ટ્રેનના ડબ્બામાંથી કાઢીને સૌથી પહેલા વેટીંગ રૂમમાં લઈ જાય છે. જ્યાં હવે પછી શું કરવું તે માટે આગા સાગે છે. ગાડી ભાડે કરવી હોય તો તરત પોતે જ જઈને બોલાવી લાવે છે અને તેમાં બધો અવેજ સંભાળપૂર્વક મૂકી ગણીને પૂછે છે કે બૂલી તો નથી જતા ને. અદિથી બીજી ટીકીટ કઢાવીને ટ્રેન બદલવી હોય તો પોતે જ જઈને ટીકીટ દોડતા લાવી આપે છે અને ચોક્કસાઈપૂર્વક બધો લગેજ ડબ્બામાં ગોઠવી આપે છે. તેમાં સારી જગ્યા પહેલેથી તપાસીને જ પછી મૂકવાની ગોઠવણ કરે છે. જેમ આવે તેમ ચડાવી દઈને વેઠ ઉતારતા હોય તેવા દેખાવ કરતા નથી. તેમજ બધું કામ પૂરું કર્યો પછી મજૂરીવખતે પણ ચૂપ જ રહે છે. ઉતાડ જે કે આપે તે માનપૂર્વક સલામ કરી લઈને વિનય બતાવે છે. તે માટે કદી તકરાર કરતા જ નથી. જ્યારે આપણા દેશના હમાલોને જેટલું આપીયે તેટલું કમતી જ લાગે, જીલમ કરીને વધારે મજૂરી માટે હઠ કરી મૂકે, તેમજ ગ્રાહકો સાથે વિનમથી વર્તવું એ કયા પ્રકારની રીત છે, એ તો ગણે આપજન્મારામાં તેઓ શિખ્યા જ નથી, એવું બતાવે. એવા હમાલોને ડબ્બામાં પેક કરી બ્રાસ્કો ચઢાવી દેવા જોઈએ. વિનય અને પ્રમાણિકપણામાં બીજા કોઈ પણ દેશ કરતાં રૂશિયા તેના હમાલોને લીધે ચડી જાય તેમ છે. એવા એક ભલા પોર્ટરની મદદથી એક ગાડી ભાડે કરીને અમે હોટલ બરલિન તરફ હંકારી જવા માંડ્યું.

હોટલ બરલિન અને
પુશ્કી પિછાણની
યાદ

આ હોટલમાં આજથી દસ વરસ પહેલાં હું આવી ગયેલો. તેના માલેક ત્યાં ઉભો હતો; હું તો એને સહેજે ઓળખી શક્યો, પણ દરરોજના હજારો લોકોની આવળ જોનાર આ દસ વરસ ઉપરના ગ્રાહકને ક્યાંથી ઓળખી શકે ? છતાં મેં આદરસત્કારના ઉત્તરમાં પૂછવાની તક લીધી:—“ મને ઓળખતા દશો ? ”

“ કેમ નહિ ઓળખી શકું ? ” સહામે સવાલ કરતો જવાબ મળ્યો. હું તો આભો થયો ! આગળ હાકે રાખ્યું:—“ આઠ-નવ વરસની વાત ઉપર તમે અહિં આવેલા ? ”

“ બરાબર ! ”

“ અહિં આવીને સીધા પોલેન્ડથી ક્રાકોવિઅન પર્વત જોવા ગયેલા ? ”

“ બરાબર છે. તમારા જીના ગ્રાહકને અચ્છી રીતે માફ રાખી શક્યા

છો." મેં એની તિવ માદશકિતની પ્રશંસા કરતા કહ્યું.

"ત્હમને દરથી ગાદીમા જેતા જ હું પિછાની શક્યો કે આ ભાઈ પેલા જ ગૃહસ્થ અને શું ત્હમે હજી આમજ ભટક્યા કરો છો? હજી કેટલી કુનિયા જેવી બાકી રહી છે?"

ઉત્તરમા મહેં એને મ્હારી મુસાફરી વિષે કુંકે હકીકત કહી અને અહિં આવવાની મ્હારી મકસદ રૂશિઅન ટુર્કિસ્તાન માંજે કાશગર જવાની હતી તે માટે અંગ્રેજ કેનસલ જનરલને મળવા માટે જ મોસ્કો આવવાની જરૂર પડી તે પછી જણાવ્યું. રાત્રે મોસ્કોમા લટાર મારીને સ્હવારે અહિંના વાઈસ કેનસલ મી. ઓપને મળવાને ઉપડ્યો. મકાન પાસે આવી પહોચતાં જ ત્યાં દરવાજા-પર લટકાવેલા પાટીયા ઉપર કુંધકે વાચ્યું.

શિટીરા કેનસલની
ચુલાકાતે

એટલે મને વિચાર આવ્યો કે એ સાહેબને મળવાનો વખત દરથી બાર વચ્ચેનો હતો એટલે પાછા વળવા કરતા થોભી જતું ઠીક છે. પછી દશ, સાડાદશ, અગીવાર, બાર, થઈને આવવા અને જવાના બધા જ કલાકો પૂરા થયા. પછી કેનસલ સાહેબ તો આવ્યા જ નહિ; ઉપરે કંટાળીને મહેં મ્હારા વિઝીટીંગ કાર્ડ સાથે પત્ર લખી, તેમાં મ્હારી મુજબથી જણાવીને આવતી કાલે ફરીવાર ૧૦ થી ૧૨ વચ્ચે હાજર થઈશ એમ પછી ઉગ્રેયું.

આજે શુક્રવારનો દિવસ હતો, જુમ્હાની નમાઝ પડવાનો વખત હોવાથી તાતારશ્કી મહોક્ષા તરફ ગાદીવાનને હંકારી જવાને કહ્યું. આ મહોક્ષામા મુસલમાનો વસેલા હોવાથી ત્યાં મરજુદ આવેલી હતી. ગાદી મરજુદ આગળ આવી પહોંચી એટલે તેમાંથી ઉતરીને ખુલ્લા ચોગાનમા હું દાખલ થયો. મ્હને દાખલ થતો જોઈને એક તાતાર જાતનો મુસલમાનનો ન્હાની ઉંમરનો છોકરો દોડતો આવીને મ્હને હિંમતભરે અટકાવવા મંડ્યો. મ્હારો ધુરોપીયન પોપાક જોઈને ખીળ શોખ ખાતર મરજુદ જેવા આવનાર ધુરોપીયન મુસાફરોમાનો હું એક હોઈશ એમ તે સહમજોલો; તે ખૂસ પાડેને કહેવા લાગ્યો કે દમણા નિમાઝનો વખત છે, ખીળ ધર્મવાળા દાખલ થઈ શકશે નહિ. તે છતાં હું મૂછ્યા હસતો હસતો આગળ વધ્યો; ત્યારે તે છોકરો પાસે પહેરો ભરતા મુસ્લીમ સિપાહીને બોલાવી લાવ્યો, મ્હારી પાસે આવી તે મ્હને અટકાવે તે પહેલાં હું જોડા ઉતારી પાસે ઉભેલા મુસ્લીમ છોકરને હવાલે કરી, ખીસામાથી વર્કિ ટાપી

તાતારશ્કી મહો-
ક્ષાની મરજુદમાં
જુમ્હાની નમાઝ

કાઠી, તે પહેરી અને મરજીમાં દાખલ થઈ ગયો. 'દાખલ' થતાં મહેને જણાવું કે લગભગ ૧૦૦૦ ઉપર મુસલમાન લાઈઓથી મરજી ચિકાર બરાઈ હતી. તે બધા જ મહારી જેમ સુન્ની પંથના હતા. અમહારી જેમણે કોમમાં જેમ સુન્નીમાં હનશી, શાશી, માલેહી અને હંબલી, એમ ચાર ફિર્કા છે, તેમાં જેમણે લોકો મુખ્ય કરીને હનશી પંથના હોય છે: એ જોતાં તેઓને મહારી વચ્ચે પંથ-બેદ પણ નહોતો, એટલે કોઈ પણ જાતની મુરકેલી વગર મહે નમાઝ પૂરી કરી. (પંથબેદને લીધે પ્રાર્થના અને નિમાઝમાં પણ થોડોક ફરક હોય છે.)

અહિંના ઈમામ (નમાઝ પઢાવનાર મુખ્ય પુરુષ) ખૈરુદ્દીન હાલમાં પોતાના સંબંધીઓને ભેટવાને પોતાને વતન ઓકા (Okra) ગામ ગયો હતો. તેની જગ્યા ઉપર મહમદ કરીમ નામના કામચલાઉ ઈમામની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. નમાઝ પહેલાં અજાન પૂકારનાર બાગીનું નામ મહમદ મુખીન હતું.

અહિં મુસલમાનો સારી સંખ્યામાં ફેલાયેલા છે, તેનો ખ્યાલ નીચલી વાત ઉપરથી રહેજે આવી શકશે. ખૈરુદ્દીનની જગ્યા ઉપર ઈમામ અબ્દોઝ્ઝિદન નામે એક જીનો ઈમામ હતો, તેની બદલી હાલમાં રીઆશક (Riashak) શહેરમાં કરવામાં આવી છે. જે શહેર રેલ સ્ટેશનથી તથા કોલેશિયન રેલ્વે, તેમજ કિમીઆનના રોસ્તાક તથા બોલગા નદીને કાંઠે વસેલા સરેતોક શહેર તરફ જતી રેલ્વેલેડાણનું મહોડું (જંકશન) સંજમ છે.

નમાઝ ખલાસ થયા પછી બધા મુસલમાન લાઈઓ સાથે પિછાન થઈ. એ પળવારની પિછાનને લઈને તેઓમાંના કેટલાક મહેને જમવા માટે મુરલીમ હોટલમાં ખેંચી ગયા, જે હોટલનું નામ પણ રૈશિઅન ટપ્પનું બાર હોયનું ચિહ્નકું ને તેર હોયનું બી જેમ લાંબુલચ્ચ હતું; તે છતાં અહિં ટપ-કાવી લઈ છું. તે નામ “ નોવેવસ્વારકેપતવોરીઆ ”-કોણું જાણે એ લોકો યાદ કેમ રાખતા હશે ? આટલો લાંબો શબ્દ આપણી ભાષામાં મહેને તો યાદ નથી આવતો. એ હોટલનો માલેક શારફુલ્લા અને અહિંના ખીજા આગેવાન રહેવાસીઓ મહમદ શકા, હાજી હુશનુદ્દીન એ હાજી સાહેબ મકે હજ કરવા ગયેલા; ત્યારે મુંઝઈ શહેરમાં પણ આવી ગયેલા એમ વાત કરતાં જણાવું. અમહે બધા જમવા માટે હોટલ તરફ ઉપડી ગયા.

જામતી વેળા જણાયું કે જામણી વાનગીઓમાં પણ મુસ્લીમ ભાઈઓ સ્વાદિષ્ટ મુસલમાન હિંદના મુસ્લીમ જેવા જ સ્વાદિષ્ટ પકવાન પકાવી જણાવતા હતા. જ્યારે ખિસ્તી હોદસો અને ધરોમાં ગોસ્તના / બાફેલા દીમચા, સુપને તીખાસ માટે મરી વપરાય છે, તેમ અહિં નહોતું. બધા દિવસ પછી જણે દેશી ભોજન મળ્યું હોય તેમ ધરાઈને જામવાનું મળ્યું. પ્રકવાન પણ હિંદુમુસ્લીમ પકવાનો જેમ મુરગી, ખિરીયાન, પુલાવ, ઝરદા વિ. હતાં. અને આપણે સંધીએ છીએ તેજ મુસલાઈ દબે રંધાયેલાં હતાં. જમ્યા પછી વાતે વળગ્યા; ત્યારે રૂસિયન રાજ્યમાં ઈસ્લામીઓની હાલત વિશે પૂછવાની મહેં આ તક જોઈને મહારી વાત આગળ વધારી મુખ્ય મુદ્દા ઉપર આવ્યો; મેં જે પ્રશ્નો પૂછ્યા તેના જવાબો એ લોકો બહુ વિચારીને આપતા હતા, જણે કહ્યું હું રૂસિયન જાણુમ તો ન હોઉં ? તેઓ દરેક પ્રશ્નો ઉત્તર ટુંકાવીને જ આપતા હતા. આ જોઈને મહેને સ્વાભાવિક અજાણી ઉપજી. વાતવાતમાં મેં કહ્યું-અમ્હેં દર શુક્રવારે જુમ્મામસ્જિદમાં નમાઝ બાદ તૂર્કોના નામદાર ખંસિફા માટે પણ કુવા મુઝારીએ છીએ અને નમાઝ પૂરી થયા પછી ખુતબો પઢીએ છીએ. તેમ અહિં કેમ કરવામાં આવતું નથી ? જવાબમાં મહેને જણાવવામાં આવ્યું કે રૂસિયન સરકારનો તેમ કરવાનો હુકમ નથી. [ત્યારે રૂસિયન અને તૂર્ક રાજ્યો અંકેકના કંદર શત્રૂઓ હતા. આજે તો બન્ને જોડાઈ રાજ્યનો એક આવી ગયો છે અને બન્ને સૌથી સરસ મિત્રો ગણાય છે. એ પણ ખસટાતા જમાનાની બલિહારી છે.]. એવી મનાઈ ઉપરાત મુસલમાનો ઉપર અનેક પ્રકારના જાપતા પણ રાખવામાં આવ્યા છે. એ જાપતા વિશે ટૂંક વિગતવાર જણાવવાની મહેં આતૂરતા બતાવી; પણ તેનો જવાબ આપવાને બદલે તેઓ અંકેકનો મહેરો જેવા મંડ્યા અને હેકાશીલ બનતા હોય એમ જણાયું. જણે એ વાકીતમાં કોઈ ઉત્તરવા રાજી નહોતું. એક જણે કહ્યું:-" ભાઈ, ટુંકમાં રહમજી જાઓ, અહિં કોઈ બહારના મુસલમાન આવેમને પણ બેલાવવાની પરવાનગી નથી."

આ સાંભળીને મહેને રૂસિયન રાજનીતિ ઉપર બારે અશ્વેસ મયો. એક જાણુએ બધા વિશ્વાસુ વાદ્યોનો તરીકે મુસલમાનો જ ચુંટાતા હતા. મુસલમાનોએ ઈમાનદારીની છાપ બેસાડી હતી; છતાં મુસલમાન પ્રજા તરફ આમ વ્યાટલી સખ્તાઈ કેમ કરવામાં આવતી હતી ?

ઇશિઅન અને શ્રિ-
ટીશ અમલની સર-
ખામણી

મહેને જ્યારે પૂછવામા આવ્યું કે બ્રિટીશ રાજ્યમા મુસલમાનોની હાલત કેવી છે, સારે મહેં કહ્યું-“ બ્રિટીશ સરકાર સાવકી સરકાર હોવા છતાં ધર્મની ખાખતમા જરાયે દખલગીરી કરતી નથી. જ્યારે ઇશિઅન સરકાર તમારી પોતાની જ છે, ફક્ત ધર્મભેદ છે; તેમા આ ખાખત ખરેખર શોકજનક ગણાય વળી એક પરાધીન પ્રજા પણ પોતાની નેશનલ કોન્ગ્રેસ મારફત ગરમાગરમ ઠરાવો ધડી કાઢે છે; છતાં, જ્હોનસ્ટુક (બ્રિટીશ ગવર્નમેન્ટ) પોતાના પેટનું પાણી પણ હાલવા દેતી નથી. એ જ્નેતા તમારા કરતા અમ્હારી ગિયતિ બ્રિટીશ અમલ નીચે બેસક સારી છે. કોન્ગ્રેસ ને ઠરાવો પસાર કરે છે તે મુજબ બ્રિટીશ સરકાર અમલ ભલે કરતી ન હોય પણ ઉભરા કાઢવાનો અધિકાર તો અમ્હને મળ્યો છે જ. ” જ્યારે ત્હમે જરા જોટલી વાત માટે ભારે બીકથી દબાયેલા અને ડુંગળાતા ફરો છો. આવા પ્રકારના જોડુકમી જપતાથી અમ્હેં બેસક મુક્ત છીએ

જ્યેાર પછી પણ મારે કેટલાક મુસલમાન ભાઈઓની પિછાન થઈ, તેઓ મ્હારા સમાચાર જાણી અને મળવા આવેલા, આ બધો ખનાવ ઈસ્લામના ભાઈચારીના સંગીન પુરાવારૂપ દાખલો હતો. અને રહાને હું હાજી હુશનુદ્દીનને ત્યાં જમવાનું આમંત્રણ પણ મળેલું જમણુવેળાના પરાયણામા મરજીદના મેનેજર મહમદ શફાત અને કુલા (તાતાર પ્રજાના) શ્રીમંત કરોડપતિ સાહેબ હુસુફ ચેરમીનના દીકરા અબુસાહેબ સાહેબ હતા તેથી તેમની સાથે પણ પિછાન થઈ. એ શ્રીમત મુસ્લીમ કરોડપતિની કુલ પુછ સીતેર લાખ રૂબબ એટલે આજરે દોઢ કરોડ રૂપીયાની છે. તેમા જમીન, જાગીર વિગેરે ફક્ત દશ-બાર લાખના હોઈ બાકીની બધી રકમ નગદ પુછ છે એ ઉપરાત અહિંના જગાત કમિશનર સાહેબઈબન મહમદ યુસુફ ચેરમીન કરીને છે, જેની સખાવતો ઈસ્લામી ભાઈઓમા મરાહુર છે. તાતારરકી મોદત્તમા આવેથી મજબુર મરજીદ આસરે સો વરસ ઉપર જમાતના લોકોએ ફાળો કરીને બંધાવી હતી પણ તે ન્હાની અને જુની ટખની હતી વીસ વરસ પહેલાં નવેસરથી તેમા સુધારો કરી મ્હોટી કરવા તેમજ વિશાળ હોઝ ખનાવવા સાહેબ યુસુફે છૂટે હાથે નાણા આપ્યા હતા. અહિંના મુસલમાનો પણ સખીલા છે, ધર્મ ઉપર ભારે આરથા રાખનારા છે. મરજીદની પાછળના ભાગમા છોકરાઓને કુરઆન શિખવવા માટે મદરેસા (પાઠશાળા) પણ બધાવવામા આવી છે, અઝાન પૂકારવા માટે ઉચો મિનારો પણ છે, ઉપરાત ઈદગાહ માટે વિશાળ અને ખૂલ્લું મેદાન પણ આવેલું

મુસ્લીમ સમાજ
વિષે કંઈ વધુ

છે. મોરકો શહેરમાં ૫૦૦૦ કરતા વધારે મુસલમાનો વસે છે; તેમાં આશરે ૫૦ થી ૧૦૦ શિયા પંથના હશે. બાકીના બધા સુન્નિ છે. પુરુષોનો પહેરવેશ કેટપાટલુનસાથેનો હોઈ, ખ્રિસ્તીઓને એટલો બધો મળતો આવે છે કે કોઈ પરદેશી મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી વચ્ચેનો તફાવત પારખી શકે નહિ, પણ ધણાખરા મુસલમાનો પહાણો પહેરે છે તેવા આકાર અને ધાટની ટોપી પહેરે છે. ટોપીને રશિયન ભાષામાં “સબકા” કહે છે અને તાતાર ભાષામાં “કલબક” અને “શુકે” પણ કહે છે. આ ટોપી મોગલ કેપ જેવી કાળી પણ ઉંચાઈમાં થોડીક ટુંકી અને ચામડાની બનાવેલી હોય છે. મેં પણ એક પાઉં-કની કિંમત આપીને આની એક ટોપી ખરીદી લીધી, યુરોપીઅન હોટેલને બાલુએ મૂકી એને પહેરી લીધી. અહિં પાઘડીઓ તો ફક્ત મુલાઓ અને ધાર્મિક પુરુષો જ પહેરે છે. જેવા કે બાગી (અઝાન દેનાર) અને ધાર્મિક પાઠશાળાના આલેમો બધા એક પ્રકારના લાંબા જાકીટ પહેરે છે અને પાટલુન નીચેથી સાંકડી અને ઉપરથી પહોળા એવા રશિઅન ધાટની હોય છે જેથી નમાઝ વખતે કશી અડચણ આવતી નથી. અહિંની ઓરતો ઓઝક (શુરબો) પહેરે છે. હાહી હુસેનદીનની મહેમાનગીરી ચાલતી વખતે સુસુક કુટુંબની બે ઓરતો ગાડીમાં આવતા જતાં દેખાઈ હતી. તે પણ માથે શુરબો નાખેલી જણાઈ હતી.

રશિઅન મુસલમાનોનો પહેરવેશ

બીજી એક મુસલમાન ઓરતને મેં બજારમાં પસાર થતાં જોઈ હતી. તેણે પણ મહોટા ઉપર શુરબોની જેમ ઓઢણી નાખેલી હતી; અહિંની મુસ્લીમ ઓરતોનો પહેરવેશ યુરોપીઅન બાલુઓ જેવા લાગે છે. વગમાં પણ ઉંચી એડીના કુલ્લુડીવાળા છુટ તેઓ પહેરે છે. તેમજ તેઓ સુંદર ઝીક ભરતકામના પોષાક પહેરે છે. ચામડી પણ સફેદ અને ખૂબસૂરત હતી. માથે કુમાશદાર ઓઢણું પણ એઢેલું હતું.

બીજો દિવસે હું દશને બાર કલાકની વચ્ચે ફરીવાર કોનસસ સાહેબ મી૦ ઐવાની ઓફીસે ગયો, મુલાકાત ન થઈ, પણ નવા સમાચાર એ મળ્યા કે એ લાટ સાહેબ વળા અહિંથી પચીસ-ત્રીસ માર્ચે આવેલા એક સુંદર બંગલામાં વસે છે, છેવટે કંટાળીને મેં તુર્કસ્તાનની મુસાફરી માટેના પરવાના માટે નાહી નાખ્યું. બધી આશા છોડી નિહાતો, ફરફરતો હોટલમાં પાછો ફર્યો અને કેટલાક મિત્રો આગળ બળાપો કરતા અંતર ઠાલવવાની તક લીધી; ત્યારે એક જણે હસીને ટૂંકકે કયો—“ત્હમારી ઝંઝેજ સરકારના તમે વખાણ કરતા હતા ને ? રશિયામાં તો બન્ને માથા-લાણેજો સરખાં જ ગણાય છે.

ફરીવાર કોનસસની મુલાકાતે

નિઝની નવગોરોડ

પ્રકરણ ૧૩ મું

મો રકોથા નિઝની જવા માટે ઉપડતા મેં જોયું કે અહિં ઉતારોની ગીરદી વધારે હતી અને તેમા મહારા મુસલમાન બાઈઓ પણ દેખાઈ આવતા હતા. તેમજ દરેક સ્ટેશને કેઈને કેઈ મુસલમાન અડઉતર કરતો દેખાતો હતો એ બધી ધમાલમી ફિશિયન ઓરતોનો પોતાની અસલ એશિયાટીક દબ્બો પહેરવેશ ધારણ, બધી સાલ વિગેરે યુરોપીયન પહેરવેશથી એટલો બધો જુદો તરી આવતો હતો કે મહારા જેવા મુસાફરને જાણે એમ જ લાગી આવતું કે તે કેઈ ગોરા એશિયાટીક ગ્રામમાં વસે છે

અમદારી ટ્રેન ૧૩ કલાકમા ૨૭૦ માઈલની મજલ કાપીને તા. ૩ ઓગસ્ટની રહેવારે નિઝની સ્ટેશને આવી પહોંચી. વોલગા અને ઓક નદીઓના સંગમ ઉપર આ શહેર વસેલું છે. અહિં પણ સુશોભિત દેવળોના ઉંચા શુંબળે સોનેરી જુલુ અને લીલા રંગમા દીપી રચા છે, તે મુસાફરની આખને ખેંચી રહે એટલા ગૈનકદાર હોઈ, શહેરમા પણ મૂકતા જ તેનું દરમ પહેલું ધ્યાન ખેંચી રાખે છે

એક લાખ માણસની વસ્તીવાળું આ શહેર ફિશિયાના મુખ્ય નગરોમા એક અગત્યનું શહેર ગણાય છે ઉપરાંત આ શહેર જાણવાનું જોતિ-દાસિક તવારીખ પણ ધરાવે છે અસલ છેક સને ૧૨૧૬ મા સુઝદલના રાજાએ એની સ્થાપના કરી હતી અને તે સમયે એ પાટનગર ગણાતું હતું. ત્યાર બાદ એને તાતારના લોકોએ એક પછી એક એમ પાંચવાર પોતાને કબજે કર્યું હતું આમ પાંચ, પાંચવાર ફિશિયનો અને તાતારીઓ આ કિમતી શહેર માટે ટંગ ઓક વોર (ખેંચતાણ) થયેલી. શહેર બે ભાગમા વહેંચાયેલું છે. એક વોલગા ઉપર અને એક ઓકા નદીના જમણા કિનારે. બેની વચ્ચે નવાઈ પમાડે એવા ખૂલતો પુલ આવેલો છે પાસે પાસે દારબંધ હોડીઓ મૂકીને ઉપરથી લાકડાનો રસ્તો બનાવેલો છે

એ નદીઓના સંગમ
વચ્ચે વસેલું

પુરાણી તવારીખ
ધરાવતું નિઝની
શહેર

એક વાત આ શહેરની ઉપયોગીતા પૂરવાર કરે છે. આ શહેર ખીખ અનેક વેપારી શહેરોની મધ્યમા આવેલું હોઈ દરેક શહેર સાથે નજદીકનો સંબંધ છે. તે એકાર વેપારી રૂશિયનોએ વ્યાપારની સગવડના અર્થે એક યોજના ધરી કાઢી છે. તે મુજબ દર વરસે તા. ૧લી જુલાઈથી એક જાન્યુઆરી સુધી રેલવેના અને શરૂઆત કરવામાં આવે છે ; જેથી આસપાસનાં શહેર અને ગામડાંમાંથી અનેક પ્રકારની વિવિધ વસ્તુઓ યાત્રી દુકાનદારો અને વ્યાપારીઓ આવી પહોંચે છે. કહેવાય છે કે દુનિયા-ભરમાં ભરાતા મેળાઓમાં કોઈ એની તોલે ન જ આવે શકે. આસપાસના પરગણામાંથી લગભગ એક લાખ માણસો મેળામાં ભાગ લેવા ઉતરી પડે છે. તેથી આ શહેરની વસ્તી ખમણી યાત્રીને બે લાખ થઈ જાય છે. ઉપરાંત ૮૦૦૦ મોટા વ્યાપારીઓ કાયમનો વસવાટ કરી રહ્યા છે. આ મેળો છેક નવમી સદીથી એટલે આજે હજાર વર્ષ થયાં એકધારે ભરાતો આવ્યો છે, વધતી જતી લોકસંગવડ ખાતર ચાર વખત આ મેળો ભરવાની જગ્યા ખદલવામાં આવી હતી. તેમાં આજે ભરાતી જગ્યા સન ૧૮૧૮ માં શહેરસાથ એવેકઝાન્ડ પહેલાંએ નક્કી કરી હતી. તે પહેલાં આશરે પચાસ માઈલ દૂર માકારીશમાં મેળો ભરાતો હતો. એક વાર મોટી આગે પશુ ભારે ખરાબી કરી હતી. આ મેળામાં ભાગ લેવાને આસપાસનાં ગામો ઉપરાંત છેક ચારકંદ કાશગર, તુર્કસ્તાન અને ઈરાનથી પશુ સાહસિક વેપારીઓ આવે છે. આ પચ્ચરગી દેશના અનેક ભાષા જાણનારા લોકો પોતાના જુદા જુદા પોષાકથી આ મેળામાં જે નવિનતા આણે છે એનો તો એ જોનારને જ ખ્યાલ આવી શકે. આ મેળામાં જે કરોડો રૂબલની ઉચ્ચલાયક થાય છે એનો ત્યાં ગોદામ જેવા ભરવામાં આવતા કોઠાર જોનારને જ ખ્યાલ આવી શકે. આ જગદ માટે વાચનાર રખે એમ માને કે કોઈ વિશાળ ઉત્તમ મેદાનમાં તંબુ તાણીને તે ભરવામાં આવતો હશે. ના, એમ નથી. એ મેળામાં આવતા જોખમદાર માલ માટે ખાસ મજબૂત પથરનાં મકાનનાં સાઠ બ્લોકો (મોટાં મોટાં મકાન) બાંધવામાં આવ્યા છે. જેમાં બધી મળીને ૨૫૦૦ દુકાનોનો સમાવેશ થાય છે. વળી જખારોની હારોહોર લંબાઈ હોય તે તો જુદી. ઉપરાંત બહારના ભાગમાં નહાની નહાની તંબુ તાણીને બનાવેલી દુકાનો જુદી. દુકાંમાં કહીએ તો એ જોતા મેળો

દુનિયાભરમાં ખજોડ
ગણાતો મેળો

મેળાના વેપારીઓ
માટે બાંધવામાં
આવેલી જખારો
અને દુકાનો

દેશપરદેશથી આવતા માલનો અંકાજ

કરતાં એક વિશાળ સંગ્રહસ્થાન કે મારકીટનો ખ્યાલ મળતો હતો. આ દુકાનોની વચ્ચેવચ્ચે જે ગજવાની સુંદર બાંધણીની ઈમારત આવેલી છે, તે પણ નહાના બંગલા જેવી નહિ પણ ૨૦૦x૨૦૦ ચોરસ ફીટની છે, મેળા વખતે બધો ખજાનો ખુલ્લો મૂકવામાં આવતો હોય તેવા દેખાવ થઈ રહે છે. ઝર-ઝવેરાતથી ઝાંઝી સાઈબિરીયા પ્રાંતમાંથી આવેલા લાકડાં, બાલુના પ્રદેશનું રૂ, લાપલેન્ડની માછલીઓ, ઈરાન દેશના ગાલીયા રેશમી વણાટકામ અને કીનખાખના અંકેક કરતાં સરસ નમુનાઓ આવેલા હોય છે. યુરોપથી લોખંડ તેમ બીજા દેશથી સિંગડા. આફ્રિકાથી કાથીદાત, અને શીપ પણ આવેલા જણાય છે. આ મેળા વખતે દુનિયાના તવંચર શહેરોમાંનું એક આ નિઝની શહેર ગણાય છે. કદાચ કે ૨૫ થી ૫૦ કરોડ રૂબાનો માલ આવે છે. આને લીધે મને તેવો ન લાગતો માલ પણ અહિં વેચાઈ જવાનો સંભવ હોય છે. અહિં આવેલા દેશપરદેશના વેપારીઓ ઉપરથી જ પૃથ્વીની પ્રગતો કેંક ખ્યાલ આવી શકે છે. અહિં ઝવેરાતની દુકાન ઉપર બાતુઓનો દરેરો ઝાંઝો જણાય છે, આ દેશનેબલ બાતુઓના પગના છુટ પણ સોનાના હારતકામ જેવા સુર્ણ-પ્રકાશમાં દિપતા હતા. વળી હિંદુસ્તાનના મેળાઓ જેમ અહીં પણ શીરકા, ચિચોઝા, નાટક આદિ મનોરંજનનાં સાધનોનો પણ તોટો નહોતો. ખાવાપીવાની હોટલો અને નાટકશાળાની પણ ચોક્કસ કરવામાં આવી હતી.

જેવાલાયકે મથકો

આ શહેરમાં જેવાલાયક વસ્તુઓમાં એક અહિંનો ખુલ્લો પૂલ, જમીન નીચે આવેલી ચિત્રગેલેરીઓ અને અર્ધગોળ આકારમાં બનાવેલી પાણીની નહેર છે, અહીં ઈલેક્ટ્રીક ટ્રામવે પણ હોઈને સુધરેલી દુનિયાના નવા સાપ-સનો લાભ લેવાને પણ આ પુરાણું શહેર ચૂક્યું નથી.

આ મેળાના સંબંધમાં એક વાત જણવાળેમ છે. હાલમાં રૂશિયામાં વધતી જતી રેલ્વેશાખાઓને લીધે વેપારીઓને જે સગવડતા મળતી થઈ છે, તેથી હવે આગળના જેટલા વેપારીઓ આ મેળામાં આવતા નથી. એની પુરાણી ઝળકે હવે કેંક ઓસરતી જાય છે, એમ મહારા સાંભળવામાં આવેલું. હવે દૂરદૂરના પ્રાંતો સાથે સીધો સંબંધ બંધાઈ જવાથી, નિઝની શહેરમાં બધાને એકઠા ચવાની જરૂર જણાતી નથી. વળી સાઈબિરીયાના વેપારીઓને મોસ્કો સાથે સીધો વહેવાર ચલાવવાની સગવડ પણ રેલ્વે કંપનીએ કરી આપી છે,

રેલ્વેના બિલતા
વેપારથી કરમાં
નિઝની

જેથી નિઝનીનોવગેરેડના મેળાની ઉચલપાચલ હવે કમતી થતી જ જશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે.

સહેરના જે ભાગમાં મેળો ભરાય છે તેની પાડોશમાં જ મુસલમાનોની વસ્તી સારી છે. પૂછપરછ કરતાં ૨૦૦૦ ની સંખ્યા જણાઈ છે; એ મુસલમાન લતાના બે ભાગ હોઈ એક ભાગને “ મકારીઆ ” કહે છે તથા ત્યાં “ હુસે-નવ ” નામની હોટલ આવેલી છે. સાથે મહોર્ટુ મુસાફરખાનું પણ છે. જ્યાં ઉતારાના ભાડાના રોજના બે રૂબસ આપીને મહે ઉતારો કર્યો. આ ભાડું મહેને તો સ્થેજ વધારે લાગ્યું, કારણ કે રૂશિઅન હોટલમાં કિંદાવત ભાડે રહી શકાય તેમ હતું, પણ આ ભાગની મુસાફરી મહે મુસલમાન ભાઈઓની હાલ-તથી વાંકે થવા માટે જ કરી હતી. એટલે અત્રે રહીને યોગ્ય વાતોની નોંધ કરવી મુગમતાભર્યું થઈ પડશે એમ મહેને લાગ્યું.

હોટલના મેનેજર તૈમુરસાહ બીન સલાવતુલ્લા એક અનુભવી અને ફરેલ આદમી જણાતો હતો. સરઆતમાં એ મકારી તરફ કેક સૈકાશીલ નજરે જોતો, પણ જ્યારે એની ખાત્રી થઈ કે હું મુસલમાન છું, કેઈ મુસ્લીમ વેશે આવેલ ખ્રિસ્તી નથી; ત્યારે તે મારી સાથે ઠીક મળી ગયો અને મહેને યોગ્ય મદદ અને સગવડ કરી આપવા તત્પર બન્યો. તે મહેને મસ્જીદમાં લઈ ગયો, મસ્જીદનું મકાન ૨૦૦x૨૦૦ સમગ્રોરસ હતું. તેની બાંધણી મજબૂત હોઈ ફરેક દિવાલ ત્રણ ફુટ જાડી હતી. તેમજ એક ખાસ હવેલો મિનારો પણ હતો. સાથે કુરઆનના પાઠ શિખવવા મકંતબ (પાઠશાળા)ની પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. મહેને અહીં અનેક વ્યક્તિઓ સાથે પિંજાન થઈ. તેમાં એક ઈમામ મહંમદ ખલિલ ઈબને અબ્દુલ શુલામ મુલેમાની હતો, જે અરબી, ફારસી ઉપરાંત ટર્કી ભાષા ઉપર અત્યે કાણુ ધરાવતો હતો. ધાર્મિક જ્ઞાનમાં એ પ્રખર આવેશમાં એક ગણાતો. ઉપરાંત બાંગી મહંમદ ફાતેહ ઉપરાંત કુરઆને શરીફ શિખવનાર અનેક મોલવીઓ પણ હતા. જેમાં કેટલાંક હાશીઝ (આખું કુરઆન મોઢે હોય તે) પણ હતા. એ બધાંની નિમણૂક કાણુ અને કેવી રીતે કરતું એ વિષે પૂછતાં જણાવ્યું કે ખુદ રૂશિઅન સરકારને દરજ્જે નીચે પ્રમાણે વહેંચી આપતી હતી.

૧. નમાઝ પઢાવનાર સાદો ઈમામ.

મકારીઆમાં આવે-લી મુસ્લીમ હોટલ

મસ્જીદની મસ્જીદ

ધર્મગુરુઓ ઉપર રૂશિઅન સરકારનો અંકુશ

૨. " " તેથી ચઢતો ઈમામજમેઆ.

૩. તેથી ચઢતો ઈમામખતિખ.

૪. " " ઈમામ સુદરિસ.

૫. સવેનો ઉપરી અખુનમુક્તી.

એ પ્રમાણે નિમણુંક કરીને ઇશિઅન સરકાર તેમનું સાલિયાણું નક્કી કરી આપતી. હાલના મુક્તી ઇશિઅન સરકાર તરફથી ૧૦૦૦૦ રૂબાલનું વાર્ષિક સાલિયાણું મળે છે. તેનું નામ મહંમદ યાર છે. જેનું મુકરર કરેલું મધક સાયબિરીઅન રેલ્વે ઉપર આવેલા મુક્તી નામના શહેરમાં છે.

મુક્તી શહેરમાં આ-
વેલા મુક્તીમોનું
વસ્તીપ્રમાણ

મુક્તી શહેર ૪૭,૧૧૨ ચોરસ માઈલના વિસ્તારવાળું શહેર છે. વસ્તી ૩,૦૦૦,૦૦૦ છે; જેની અડધી વસ્તી મુસલમાનોની કહેવાય છે. આ શહેરમાં મુસ્લીમ આગેવાનને વસાવી એને સુન્ની મુસલમાનોના મધ્યબિંદુ તરીકે બનાવવાની ઇશિઅન સરકારની નેમ હોય એમ લાગે છે. મ્હારો વિચાર પહેલાં એમ હતો કે આ શહેરમાં ધર્મને સાર્થબિરીધન રેલ્વે માર્ગે છેક ચીનના પાટનગર પેકિંગ સુધી જવું, મુસલમાન લાઈઓની રહેણીકરણી, હાલત વિં નો અભ્યાસ કરવો. સંજોગવશાત્ તેમ ધર્મ સંકેત નહિ. છેવટે મધ્ય એશિયાની કાન્સ કાર્પાઅન રેલ્વે ઉપર મ્હારે ઉતરી જવું પડ્યું.

મુક્તી શહેરમાં વસતો એ મુક્ત (મુખ્ય ધર્મગુરુ) ધર્મને લગતા દરેક નિયમના અંતર્યામી છેવટનો ફેસલો કરે છે; તે બધા ધર્મગુરુઓને મંજુર હોય છે. હિંદના મુસ્લીમ ઉલમા અતે આલેમો જેમ મક્કા કે ઈસ્તીમ્બોલના મુખ્ય કાઝીનો મત મંગાવે છે, તેમ અહિંના ઇશિઅન મુસલમાનોને આ સરકાર તરફથી મુકરર થયેલા મુક્તીના અભિપ્રાયને જ છેવટનો માનવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. એમ મદને આસાખાનની મુસાફરી વેળા મ્હોટી મરજહના હાફેઝ એનુ-નખિન અખદુલ રહીમે જણાવ્યું. આ હાફેઝ પણ મુરઆનના અભ્યાસમાં પ્રવીણ હોઈ અહિંની મદ્રેસાનો મુખ્ય સિદ્દક છે.

અહિંના ઇશિઅન ધર્મગુરુઓની નોંધ સાથે મુસ્લીમ આલમમાં ઉદાર કાથે નાણાં વેરનાર સખાવતી મુસ્લીમ લાઈની સખીસેવાની નોંધ પણ લેવી અરથાને ન જ ગણાય.

હું જે મુસાફરખાનામાં ઉતર્યો છું, તેને બંધાવનાર માલેક વિષે પૂછ-

પરછ કરતાં, એ સખાવતી નર હાજી અહમદ હુસેનક વિશે કેકે સંક્ષિપ્ત ખાતમી મેળવવા સફળ થયો.

એ કરોડપતિ હાજી અહમદ પોતાની બધી દોલત પ્રમાણિક મહેનત, વેપાર અને જહેમતથી મેળવી હતી, એમના વડીલ મહમદ મલ્લી હુસેનક એક ગરીબ તાતરી સુસલમાન હતા. અને, યુટલ નદીને કાંઠે વસેલા ઓરેનખર્ષ પ્રમથાની રહામે કિનારે આવેલા શાધદ નામે ગામનો રહેવાસી હતા. (કેટલાક એ ગામને સીમખીટ પણ કહે છે.) એ પોતાના ઝેરીમાં ત્રણ પુત્રો મૂકીને જન્મતનશીન થયો, હાલમા ત્રણે પુત્રો જુદા થયા છે. તેમાં વડો છોકરો તે. આ મુસાફરખાનાનો બંધાવી આપનાર. વીસ વરસની વાત ઉપર ત્રણે ભાઈએ આપના જોટલા જ કંઠાળ અને ગરીબ હતા. ન્હાના ન્હાના અનેક પ્રકારના ઉઘોગો કરીને, જાતમહેનતથી પ્રયત્નો કરતા અંતે નસીબદેવીની પ્રસન્નતાથી આજે ૨૦ લાખ રૂબલની પુંછ ધરાવતા થયા છે. એ મ્હોટાભાઈને કોઈ વંશવારસ નહિ હોવાથી પોતાની તમામ દોલત લોકસેવાને માર્ગે ખર્ચવાનો ઇરાદો કર્યો છે. એની જાહેર અને ગુપ્ત અનેક સખાવતો આજે મચદૂર છે. એ પોતાના મરણ પછી પોતાની સ્થાવરજંગમ મિલકત પણ લોકસેવા માટે જ અર્પી જવાના છે. આમાં-એની સખાવતોમાં પણ ઉંડી વિચારશીલ નજર જણાઈ આવે છે. સદાવ્રતો નિલાવીને લોકોને દરત હાડકાના નહિ ખનાવતાં, લોકોની દરિદ્રતા દૂર કરનાર વિદ્યાનો પ્રકાશ ફેલાવવા પાછળ જ એણે પોતાની દોલતનો મુખ્ય ભાગ ખર્ચ્યો છે. છતાં ધર્મશાળા અને ઉપ-યોગી આશ્રમો માટે પણ એ જૂલ્યો નથી. લોકોને જમાડવા એ ગરીબી દૂર કરવાનો સાચો ઉપાય નથી. આજે જમનારા કાલે જૂખ્યા થશે, પણ વિદ્યા-ધન મેળવનાર કદિ એ સાચું ધન ગુમાવનાર નથી. ઝરણુ વિદ્યા ચોર ચોરી જનાર નથી. એ જ્યાં જશે. ત્યાં એનો માલિક એનો ઉપયોગ કરી શકશે, જેમ એ ઉપયોગ કરશે તેમ તે વધશે, એ માટે એણે શાનપ્રચાર પાછળ નાણાં છૂટે હાથે વેશી છે.

આ મુસાફરખાનામાં હું ઉભો છું, તેનું ત્રણ મજ્જાનું મકાન પણ ગંજવર છે. એક બાજુ મુસ્લીમ હોટલ આવેલી છે. નીચે ગોદાઉનો તેમ જ દુકાનો આવેલી છે. એ ભાડાની વાર્ષિક ઉપજ ૧૫૦૦૦ રૂબલ આવે છે, એ પણ

મુસ્લીમ કરોડપતિ
હાજી હુસેનક

દોલતનો સાચો
ઉપયોગ

મજકુર સખાવતી ખાતાના નિભાવવ્યથે આપવામાં આવે છે. એના કારભારીએ મહેને જણાવ્યું કે એરેનબર્ગ શહેરમાં સાત મસ્જિદો અને ત્રણ મદ્રેસાઓ આવેલી છે. તેના નિભાવવ્યથે આ ભાડાની રકમ તે એરેનબર્ગ પહોંચતી કરે છે. એ ત્રણે મદ્રેસાઓ

મદ્રેસે ઝહીદી હુસેનક

મદ્રેસે મુઝકર હુસેનક

મદ્રેસે મોઅનસ હુસેનક

નામે ઓળખાય છે. આટલી બધી મદ્રેસાઓ ઉપરાંત બીજાઓની બંધાવેલી મદ્રેસાઓ પણ આવી છે. તે બધી ત્યાં નબે છે. તેનું કારણ આખા એરેનબર્ગ જલ્લામાં આશરે ૧૭ લાખ માણસો છે. તેમાં તાતાર કે કિરઘીઝ જાતના મળીને સાડાચાર લાખ મુસલમાનો વસે છે. ત્યાં એરેનબર્ગ શહેરની વસ્તી એકાદ લાખની છે. તેમાં કેટલા મુસલમાનો વસે છે અને મદ્રેસાઓનો લાભ કેમ લેવાય છે વિષે ત્યાં જઈને જોવાની મહારી ઈચ્છા હતી. પણ મુસા સાથે આ મુસાફરી પણ મારે માંડી વાળવી પડી. કેમ તે કારણ આગળ ઉપર જણાવીશ.

સંસારસુધારક વિ-
ચારના મશહૂર ઇ-
સ્લામી આગેવાન

વળા આ એરેનબર્ગ શહેરમાં એક પ્રસિદ્ધ મુસલમાન આલેમ ફતેહ અફેન્દી બીન ગિલયાન કરીમુદ્દ નામે વસે છે. એની વિદ્વતા, ઉદાર વિચારો અને છુદ્દિના તેજ વિષે જ્યાં ત્યાં ખૂબ સાંભળ્યા પછી તેની રૂબરૂ મળવાની પણ ભારે ઉત્કંઠા થઈ. તેના એક ઓળખીતા મિત્ર પાસેથી મેં તેની ઉપર એક ઓળખાણપત્ર પણ લખાવી રાખેલ. જેથી તે વખત આવે ઉપયોગી થાય. પણ કમનસિબે એ કાબેલ આફઘાનીની મુલાકાતના પ્રસંગથી વંચિત રહેવું પડ્યું. આ આલેમ અરબી, ઉર્દૂ, ફારસી, ફ્રેન્ચ, ભાષા પણ જાણે છે. ફ્રેન્ચ ભાષાનો અભ્યાસ એણે ફ્રાન્સના રાજનગર પારીસમાં પાંચ વરસ વસીને કરેલો. તેમ જ સંસારસુધારામાં એના વિચારો ઘણા આગળપડતા અને ઉદાર ગણાય છે. જેમ હિંદુસ્તાનમાં મુસ્લીમ સુધારક તરીકે સર સૈયદ અહમદનું નામ મશહૂર છે, તેમ રશિયામાં આ ફતેહ અફેન્દી મશહૂર છે.

બહેખાંઓનીટેકરી-
હાથ હેલ

હવે સ્થાને પાર આવેલા કેટલાક પુરાણા કિસ્સાઓનો પરિચય આ પુસ્તકમાં કરાવીશ. જેમ મુંબઈ શહેરમાં કેટલાક શ્રીમાન બહેખાંઓ મલગાર

હીલ અને માઉન્ટ પ્લેઝન્ટની ટેકરી ઉપર વસે છે, તેમ અદ્વિનો પણ શ્રીમાન વર્ગ " હાઈ હીલ " ઉપર સુદર બંગલાઓ બાંધીને વસે છે, આ દિલ કેંક વધારે ઉચી છે, ઉપર અને નીચે જવાઆવવા માટે ઈલેક્ટ્રીક ટ્રેનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. એ ટ્રેન ૧૫ મીનીટમાં ઉપર પહોંચાડે છે, આ ઉચી ટેકરીથી છેક નીચે સુધી આ પુરાણો કિલ્લો લગાયેલો છે. છેક દશમી સદી પહેલાં તે બધાયો હશે, કારણ કે ૧૦૪૪ માં એનો વિસ્તાર વધારવામાં આવ્યો હતો અને ૧૧૧૬માં આસપાસ પથરની મજબૂત દિવાન કરવામાં આવી હતી. એ કિલ્લાનો વિસ્તાર એટલો મજબૂત છે કે આગળ વખતમાં સખ્યાબધ દેવળો, ડુકાનો પોતપોતાના વિશાળ યોગાન સાથે આ કિલ્લામાં આસાનીથી ગોઠવાઈ ગયા હતા. અદર કેટલીક ઐતિહાસિક ઈમારતો પણ આવેલી છે, તેમાં એક સેન્ટ સોફિયાનું દેવળ છે. જે આગળ લાકડાનું બાંધવામાં આવેલું દેવળ બળી જતાં સને ૧૦૪૫ માં ફરીવાર બાંધવામાં આવેલું તે સમયે તાતરી અને ક્રેન્ટીટનોપલના લોકો બાંધકામની કળામાં પ્રવિણ ગણાતા; તેથી છેક ક્રેન્ટીટનોપલથી એને માટે કારીગરો અને શિલ્પીઓને ખેલાવવામાં આવેલા. આ શિલ્પીઓ કેટલા બધા પારંગત હોવા જોઈએ એ વાતનો ખ્યાલ આટલા ઉપરથી મળી શકશે કે આજ હજાર વરસો થયા છતાં દેવળની દિવાલો જેવી ને તેવી અજોડ છે. ફક્ત બારીબારણાનો સહેજસાજ ફેરફાર શિવાય આજ સુધી એ જુની ઈમારતમાં કેં પણ ફેરફાર કે સમારકામ કરવાની જરૂર જણાઈ નથી.

પુરાણો કિલ્લામાં
આવેલું વિખ્યાત
દેવળ

ખીજી જેવાલસક રથાપત્ય અને ચોરોસ્લાફનો મિનારો (Yaroslav's Tower) છે તે આમની સભા (common council)ના વિશાળ યોગાનમાં આવેલો છે. આ કાઉન્સિલ આગળ મુનસ્ટીઓનો દરબાર હતો.

ચોરોસ્લાફનો મિનારો

પુરાણો કિલ્લો જોમાં પછી મદને લાગે છે કે આ કિલ્લો અસલ મુસલમાનોનો બાંધેલો હતો અને પાછળથી તેમાં રૂશિયન દેવળો અને રૂશિયન કલાનો કેંક ઉમેરો મયો હતો કેમકે આ આજો કિલ્લો, ખાનોના બનાવેલા કાઝાન શહેરના પુરાણો કિલ્લાને આગાદ મળતો આવે છે.

કિલ્લાની બહાર પણ કેટલાક જુના યાદગીરીના, રમંભ, દેવળો

રાજ્યસ્થાપનાનો હ-
જાર વરસનો ઉત્સવ

અને મોઠા આવેલા છે. આ બધામાં રૂશિયન રાજ્યની સ્થાપનાના હજારમા વરસના ઉત્સવ વખતે ઉભો કરેલો સને ૧૮૬૪નો મિનારો જોવા જેવો છે. અખ્યાસીઓએ આ એક અમ્મો પદાર્થપાઠ લેવા જેવો છે, એ સ્થળને મથાળે એક ઝોળા આવેલો છે, તેની આસપાસ ચઢતાઉતરતા એવી રીતે બાવલાંઓ મૂકવામાં આવ્યાં છે. જે રૂશિયન તવારીખના એક પછી એક ખનતા ઐતિહાસિક પ્રસંગો ખરી પડતા હોય તેવાં લાગે છે. અને જોનારની નજરે જુનો ઇતિહાસ તાજો કરે છે.

એ રીતે નિઝનીનોવોરોડ કળા-કૌશલ્ય અને કેળવણી બાબતમાં પ્રગતિ કરતું આગળ વધેલું છે. પબ્લીક લાયબ્રેરી અને મ્યુઝીઅમ પણ છે. બીજી ન્હાનીમોટી અનેક લાયબ્રેરીઓ તો છે જ. વળી દર વરસે ભરાતા મેળાથી આ શહેરને એક પ્રકારનો ટેકો મળે છે. ઉપરાંત કઠિ આવેલી નદીઓમાળ વેપાર પણ ખિસેલો છે. અહિંનાં વહાણો અહિંથી તે કાશ્પીઅન સમુદ્રના બંદરો અને રહાને પાર આવેલા ઠેઠ કાસનોવોડરક સુધી ફરે છે અને વેાલગા નદીને કિનારે વસેલા શહેરોમાં પણ માલની આવજા પણ ધમ-ધોકાર ચાલે છે. વળી નોવોરોડનાં પરાંઓમાં ઉતારોએને એક કઠિથી બીજે કોઠે લઈ જવા ન્હાની-ન્હાની બોટો અને મચ્છવાઓ પણ દોડે છે. એક ગોટરલોંચ પંદર-પંદર મીનીટે આવજા કર્યો કરે છે. તે જ પ્રમાણે મ્હોટી આગબોટો કમ્પ્લેક્ષી કાઠીઆવાડ જવા માટે ઉપડે છે, તેમજ મુકરર થયેલા નિયમો મુજબ ઉપડ્યા કરે છે. આમાં ટપાલ લઈ જનારી સ્ટીમરો પણ છે. તે કાશ્-કાશ-મિરકુરી નામે જોળખાય છે. કાશ્-કાશ-મિરકુરી એટલે કાશ્કાશ તરફ મંગળના સિતારાની જેમ દોડતી સ્ટીમરો, આલું વિચિત્ર નામ છે.

કાઝાન તરફ ટુસા-
દરી

આ કાશ્કાશ મરકયુરી લાઈનની "વલીજમનમાખ" સ્ટીમરમાં તા. ૪ થી જોગરદની રહાંજના કાઝાન જવા ઉપડયો. આ સ્ટીમર નોંધવાલાયક રીતે સગવડભરી હતી. આ સ્ટીમરમાં પહેલો અને બીજો વર્ગ ઉપર હોય છે અને ત્રીજો વર્ગ નીચે હોય છે. વળી બીજા વર્ગના મુસાફરોને એકએક છૂટો જોરડો મળે છે. જોરડાની ચાવી તેને સોંપવામાં આવે છે. અંદરની અવસ્થા આપણી બોટો જેટલી સાંકડી નથી હોતી. અંદર બેસવા માટે સોફા, લખવાનું મેજ, મોહુ ધોવાનું વોર્સીંગ સ્ટેન્ડ, વિ. બરાબર ન્હાના રમકડા

જેવા ઓરડામાં સીતસર ગોઠવાયેલાં હોય છે. રૂશિયામાં જેમ સ્થળે સ્થળે કોસો દરેક પ્રકારની સગવડથી ભરેલી કેબિન આવેલા છે તેમ અહિં ઓરડામાં પણ કાષ્ટિ અને મેરી વરજનની મૂર્તિઓ દરેક ખુણામાં મૂકાયેલી છે. ખાવાનો સેલુન જુદો છે. તેમાં પણ આપણે માંગીએ તે સંધી આપવાની સગવડ રાખી છે. દરેક ભાગમાં વિજળીક બત્તી અને નોકરને બોલાવવા માટે વિજળીક ઘંટ તૈયાર જ હોય છે. નોકરો પણ નમ્ર જણાયા છે. આટલી બધી સગવડ સાથે વોલ્ગા નદીમાં મુસાફરી થાક થઈ. પાણી કૈક ગંદું અને આખુપીળું લાગતું હતું વચ્ચે વચ્ચે, ન્હાના ન્હાના ટાપુઓ દેખાતા હતા. અહિં પણ મુસલમાનોની વસ્તી દેખાય છે. ઉત્તર નોર્વે પ્રદેશમાં તો રાત્રે સૂર્ય અસ્ત થતો નથી; ત્યારે અહિં રાત થાય છે, એટલે વખત ખુશતુમાં રીતે આનંદમાં ખસાર થાય છે.

કાઝાન

પ્રકરણ ૧૪ સું

સ્ત્રી મરકાઝાન શહેરની નજીક આવી પહોંચતાં જ સૌથી પહેલાં મુસાફરની નજર સુલતાના શમબિકાખાનમનાં પાંચ તખ્તવાળા મગનચુમ્બિત મિનારા પર પડે છે.

તાશ્તારી શહેનશાહીનું અમોઘ સમારક

સ્ત્રીમર હજી કાઝાનથી સાત માઈલ દૂર હતી. મહારી નજર તો એ જ દશ હિપર ચોટી ગઈ હતી. જેમજેમ શહેર તરફ સ્ત્રીમર ધસતી જતી હતી તેમતેમ મિનારો અને તેની આસપાસના મકબરાઓનો બબ્બ દેખાવ વધારે અને વધારે સ્પષ્ટ થતો હતો. એ મિનારો તાશ્તાર શહેનશાહતની પુરાણી મગશરીના રથપાત્રરૂપે હજી સર્વ માથુ ઉંચું રાખીને જોનારને જુનો ઇતિહાસ સંભળાવી રહ્યો છે. એને જોતાં જ દુનિયાની ચડતીપડતીના અનેક પ્રસંગોના વિચારો મહારા મગજમાં પસાર થવા માંડ્યા, આ ક્ષણભંજર સંસાર અને તેમાં રાજ્ય કરી ગયેલા મહોટા મહોટા મહિપતિઓ, એ બધા આજે ક્યાં છે ?

“અવાઓ ખ્યાલ હો ગઈ સારી હિકાયતે
પુરાના જમાના નરહા ન વોહ ઇનસાન બી.”

પુરાતન ભહોજલાહીનું લાગણીભીનું સ્મરણ

આ બધા દેખાવથી મહારા અંતરમાં કંઈ નવી લાગણી પ્રગટતી હોય તેમ લાગ્યું અને મહારાં ચરમાં આગળ ઈસ્લામી ગઠોજલાહી અને મહોજીવ-લતાભયો પુરાણો ઇતિહાસ તરી રહ્યો. પેલા ઉંચા મિનારા ઉપર પાછો ઈસ્લામ ખબર ફરકતો દેખાવા લાગ્યો. મહારે કાને કોઈ અનન્ત પ્રદેશમાંથી કાઝાનના હેલા ઈસ્લામી મરહૂમ ખાનના ચપ્પો ચોકર કરતા જણાયા કે:-
“ઓ મહારા ભટકતા ઈસ્લામી બિરાદર !” અનેક દેશોની મુસાફરીની રખડપટ્ટી પછી મહારા પુરાણા રાજનગરમાં તું આવી પહોંચે છે. પણ ત્યાં નથી આજે મહારી શહેનશાહત કે નથી અનેક દેશોને જીતનારા મહારા બહાદુર સૈનિકો, ફક્ત અમહારો પુરાતન ગૌરવની સાખપૂરતી નિષ્પ્રાણ ધમિરતો ખડી છે. સને

૧૫૫૨ની સાલમાં, મહારી પુરાણી ચહેનસાહત ખાકમાં મળી ગઈ. છેલ્લી લડાઈમાં તમ્મ તમ્મની જમીન માટે અમ્હે લડયા હતા. બહાદૂરી અને શૌર્યમાં અમે કોઈ રીતે કમ નહોતા, પણ ઈશ્વરના સંકેત આગળ અમ્હે પણ લાચાર થયા, ચકતીપકતીના ઈશ્વરના ઘડેલા નિયમમાંથી કોઈ છટકવા પામ્યું નથી કે અમ્હે છટકી શકીયે, મોડા કે બ્હેલા ચડતી પછી પડતી આવવાને જ સર્નઈ છે. આજે સાડા ત્રણસો વરસ થયાં અમ્હારી એ સલ્તનતની રૂશિયન સરકાર માણેક થઈ પડી છે. ત્હારા જેવા એક ભટકેલ મુસાફરને આવકાર દેવા અને પુરાતન રાજનગરની મહોજ્જવળનાનો ખ્યાલ આપવા પૂરતુંયે કાંઈ જ બાકી રહેવા પામ્યું નથી. ફક્ત મહારી ખ્યારી સુલતાના શમખિકાખાનમના મિનારો કુદરતના કર્તાએ હજી જાળવી રાખ્યો છે. એટલા હું એના શુક અદા કરું છું, ખ્યારા હમીન ખિરાદર, જે આ ત્રણ તબક્કાવાળો ગુંબજ દેખાય છે, એ આગળ મુસલમાન મદ્રેસા હતી અને તેની બાજુમાં આવેલા પ્રતાપવંતા ગુંબજો દેખાય છેને, એ વિષે તું શું ધારે છે ? જો, જો, પેહું પુરાતન ગ્રીક દંબનું ખ્રિસ્તી દેવળ દેખાય છે, આહ ! આજે એ ખ્રિસ્તીઓનું દેવળ થઈ પડ્યું છે; પણ ગઈ કાલે, ઓર અહમેદશિલામના માનનારાની એ આપણી પવિત્ર મસ્જીદ હતી. તેમાં પાંચે વાર તે કિરતારના આદેશને ઝીલવા માટે મુસલમાનભાઈઓ બેગા મળતા હતા. તેની પાડોશમાં આવેલી લપકાબંધ વિશાળ ઇમારતપર જરા નજર નાખ, એ તો મ્હારો પોતાનો કમનસિખ આદમીનો મહેલ હતો. અને પાસે ફરતો વિશાળ દિલ્લો દેખાય છે, તેમાં ઇસ્લામી સૈનિકો વસતા અને અમ્હે બધા અમનઅમન અને મોજ ભોગવતા હતા. આજે, ક્યાં ગઈ એ બધી જાહેજલાલી, જેના બધા પ્રતાપવંતા દિવસો, પકતીના ચકમાં રાજાઈ ગયા છે. ઓ ખ્યારા ખિરાદર, જે દિવસે ખ્યારી સમખિકાખાનમના ઉંચા મિનારા ઉપરથી ઇસ્લામી ધ્વજ નીચે પડ્યો, તે દિવસથી રૂશિયન રાજ્યના બે મોઢાવાળા ગરૂડ ચિન્હ સાથેનો ધ્વજ ખિરાજે છે. તેના બજવાન પંખમા ખ્રિસ્તી ધર્મનો ક્રોસ આપવામાં આવેલો છે."

આ બધા પોકારો અને એક પછી એક સપાટાબંધ પસાર થતા વિચારોના વમળમાં હું લપેટાયલો હતો. ત્યાં સ્ટીમર કિતારા પાસે આવી એનું પણ મ્હને બાન રહ્યું નહિ. મ્હારા કાનમાં આજે પણ એ છેલ્લા ખાનના કડ્ડા શપ્તો રળી

કાઝાનનો મુસલમાનો
નાથી વસેલો હતો

દેવળમાં બહલાચેલી
મસ્જીદ

રજા છે. આસપાસના ઉતારઓના કાલાહલથી હું મ્હારા સ્વપ્નમાંથી જન્યત થયો અને કિનારે ઉતરવાની ધમાલમાં પડ્યો.

કિનારે ઉતર્યો; ત્યારે સ્વપ્નના આઠ વાગ્યાનો અમલ હતો. છતાં સૂર્યનો તાપ કે વધારે ઉંહો લાગતો હતો. કિનારાથી શહેર બે માઈલ દૂર આવેલું હોવાથી ગાડી કરીને ગાડીવાનને શહેર તરફ ગાડી હાંકવા કહ્યું. શહેર છત્રીએક ટેકરી ઉપર આવેલું છે. તેની પહેલી ચઢણ ઉપર પહોંચતાં જ મુસલમાન મહોલ્લો આવે છે, જેને રૂશિઅન ભાષામાં શીનનોવા કહે છે અને તારતરી ભાષામાં પીસાન-બજાર કહે છે, હું પણ આ મહોલ્લામાં આવેલી એક હોટલમાં ઉતર્યો; જેથી મુસલમાન ભાઈઓ સંબંધી યોગ્ય હકીકતોની નોંધ લેવી મુગમતાબરી થઈ પડે.

કાઝાન શહેરની વસ્તી

કાઝાનના પણ બે ભાગ છે. એક તેની મ્હોટી રાજધાની અને બીજો આ મુસલમાનોથી વસેલો કસબો, જે વાલગા નદી અને જૂના કાઝન શહેરની પૂર્વે આઠમા માઈલ ઉપર આવેલો છે; સ્ટીમરથી શહેર સુધીનો બે માઈલનો માર્ગ લગભગ ઉજ્જડ જેવો જ છે. શહેરની વસ્તી ૧૩૦૦૦૦ મુઝાસોની છે, તેમાં ૩૫૦૦૦ તો મુસલમાનો જ વસે છે; તેમાં લગભગ બધાં જ સુન્ની અને હનશીમઝહબને અનુસરે છે. આ શહેરમાં ઘોડાની ટ્રામ દોડે છે.

અહિં આવેલી મદ્રેસા અકના સંચાલક હાફિઝ હુશુમુઆરકને ભોમીયા નરીક સાથે લઈને ગામમાં ફરવા નીકળ્યો. આ શહેરમાં ૧૬ મસ્જિદો અને ૧૫ મદ્રેસાઓ આવેલી છે. તેમાં છાકરાંઓને કુરઆન શરીફની શરૂઆતથી માંડી ધર્મની દહીસો (સ્મૃતિ) તેમ જ ખીશ સહીસ બાબતોને લગતું યાન આપવામાં આવે છે. મ્હારા ભોમીયા હુશુમુઆરક પોતે કુરઆનના હાફિઝ હતા. (કુરઆન આખું મોઢે હોય તે હાફિઝ ગણાય.) તેમ અરબી અને ફારસી ભાષા માદર જખાન જેમ સરળતાથી બોલી લખી શકતા હતા; મ્હારા જેવામાં આવેલી બધી મસ્જિદો અને મદ્રેસાઓ સંગીન અને સારી ફાલતમાં હતી. મકાનની પાંધણી પણ ૨ થી ૩ શીટની મજબૂત દીવાલોથી ચણુચેલી હતી, અહિં મસ્જિદ પાસે દિદમાં હોય છે તેવા મિનારા પણ છે અને બધેથી મુઆઝઝીન (બાંગી) પાંચ વખત નમાઝ માટે અઝાન (બાંગ) પોકારે છે:

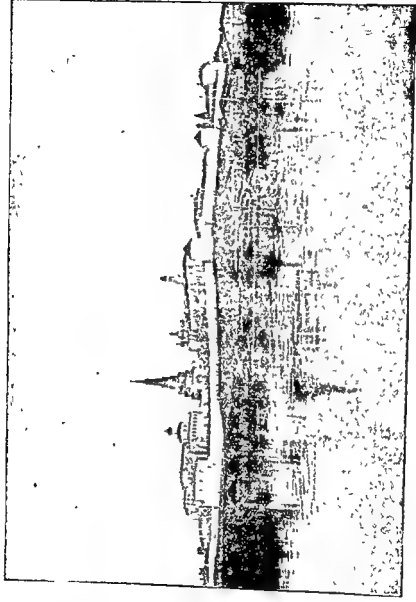
દિદની મસ્જિદો કરતાં અહિંની મસ્જિદોમાં એક વિશેષતા જણાય છે. તે એ કે અહિંની મસ્જિદોની આસપાસ કમ્પાઉડ અને બગીચાની ગોઠવણ છે; પણ

મસ્જિદોની પાંધણી, હોઝ માટે અગવડ

પૃથ્વિની પ્રદક્ષિણા

વોલ્ગા નદીને સુરભ્ય તરે આર્યેલો। મુલતાના સંમ-
ભિકાખાનમનો પાવ્ય તબક્કાવાળો ઉચ્ચો મિનારો આ
ભવ્ય મિનારો આઠ માઈલ દુરથી પણ જોઈ શકાય છે

વૉલગા નદીના કાંઠા ઉપરથી દેખાતો કીઝાન શહેરનો સ્થળીયાંમણો દેખાવ. સુલ-
તાના સંમળીકાળાનમનો ઉચ્ચો મીનારો તેમજ આસપાસની પુરાતન ઇમારતો.

સૌથી વધારે જરૂર તો પાણીના હોઝની હોય છે; જે કાર્ષ માણસને વજુ (એક પ્રકારની હાથપગ ધોવાની ક્રિયા) કરીને નમાઝ પડવી હોય તો સુગમતાથી થઈ શકે. મસ્જિદમાં હોઝની સગવડ નહિ હોવાથી અહિંના બધા લોકો ઘરથીજ વજુ કરીને નમાઝ પડવા ભય છે. એથી અહિં એવો રિવાજ પડી ગયો છે.

એટલું જ નહિ પણ હોઝ ઉપરાત સંડાસ કે પાણીના નળની, પણ સગવડ ક્યાં રાખવામાં આવતી નથી? અહિંની ૧૬ મસ્જિદોમાં લગભગ બધી જ બે મળવાની બાંધેલી છે અને મદ્રેસા પણ ધણીખરી બે મળવાની જ છે.

અહિંના મુસલમાનોના ઘરો ધણીખરા દેશના રિવાજ મુજબ વાડાના જ બાંધવામાં આવેલા છે. ઘરોની બારીઓ બધી રગીન અપ-ટુ-ડેટ પરદાથી બધ રાખવામાં આવેલી દેખાય છે. બહાર ફૂલના કુંડા અને બીજા શણગારને કીધે આ લોકોની સુધડતા અને કલાપ્રિયતાની ગાંધી થાય છે. એટલે આગતો ભય તો ખરો જ. લોકડાંના ઘરો બધી જગ્યાં વાર ન લાગે. બહે અને સાથે પાડોશીના ઘરોને પણ બેગાં એમતા ભય. આ વાન મ્હેં મહારા ભોમિયાને કરી એટલે તેણે એક નિસાસો નાખીને આપાત કળ્પ કરતા કહ્યું કે થોડા જ મહીના ઉપર અહિં આગથી એક મસ્જિદ પામે આવેલા મુસ્લીમ લતાઓની પાયમાલી થઈ હતી પણ અહિંના મુસલમાનો વીમાકંપનીના કાયદા સમજતા હોવાથી લગભગ દરેક ઘરનો વીમો ઉતારેલો હોય છે. તેથી ઘરો વીમા કંપની પોતાને ખર્ચે પાછા તૈયાર કરાવી આપે છે મહારા હાર્દિક ભોમિયાની મદ્રેસા પણ આજ લગતી આવેલી હોઈ તે પણ આગના સપાટામાં આવેને લગભગ પાયમાલ થઈ હતી. પણ એનો વીમો ઉતારેલો હોવાથી હું ગયો; ત્યારે પાછી બાંધવાની તૈયારીમાં હતી. અહિં આપણા દેશની જેમ મસ્જિદોનો વીમો ઉતારવામાં આવતો નથી. બાકી ઘરનો વીમો તો દરેક જણ ઉનારે છે. હિંદી મુસલમાનો એટલા દીનદીન થઈ પડ્યા છે કે આસમાની સુલતાનીથી સાવચેત થઈને પોતાની છંદગીનો વીમો વચરદીવે ઉનારવાના કાયદા સમજતા થાય તો સારું. આમ આ નુકશાનકારક જનાવ જેવા પછી મદને ખ્યાલ આગ્યો, આપણા દેશમાં કુટુંબના એકના એક આધાર જેવા માણસને

લોકડાંના ઘરોને
આગનો ભય

વીમાના કાયદા

મરી જતા અને તેની પાછળ તેના કુટુંબને પારકી દયાપર નીલતા વખતો વખત આપણે બધી હંદગીમાં લેઈએ છીએ. છતાં આપણા લોકોની ઉંડી વિચારશક્તિ કાણ જાણે કયાં મરી ગઈ છે ? જેથી વીમાના ફાયદા હજી આપણે બહુ જ ઓછા માણસો રહમજીને અમલમાં મૂકીએ છીએ.

એક રમુજી પ્રસંગ નોંધવાની તક લઉં છું, એક સમયે અનેક મુસ્લીમ મિત્રોથી ઘેરાયેલો હું બેઠો હતો. ત્યાં એક જણે સવાલ કર્યો કે તમે આખી દુનિયા ફરી વળ્યા છો તો ચાઝુમ અને આચલુજ ક્યાંય દોડાં છે ખરા ? [આ ચાઝુમ અને આચલુજ વિશે એક મુસ્લીમ ધર્મની દંતકથા છે કે આ કોમ કદમાં અતિ દીંગણી હોઈને તેના કાન ખૂંચ લાંબા છે, જે ધણું કરી કોહેકોફની પેલી મેર આવેલી છે. આગળના યુગમાં સિકંદર કરીને એક બાદશાહ ચર્ચ ગયો છે. તેણે આ કોમને એક કિલ્લામાં પૂરી કહેવાય છે. આ કોમ ઈનશાન જેવી છે; છતાં હેવાનિયતભર્યા કામો કરી આદમ જાતને વખતોવખત હેરાન કરતી હતી. તેથી સિકંદરે એનાપર જય મેળવીને કોમને એવા સ્થળે પૂરી છે કે જ્યાંથી તે કદિ પાછી બહાર આવી ન શકે.] જવાબમાં મહેં કહ્યું—તમે માનશો ? આ કોમ મહેનેલાએ છે કે તમે પોતે જ છો, આ જવાબથી સાંભળનાર ટોળું ફેંક ચક્રિત બન્યું. પણ મહેં મહારી વાત આગળ હોકે રાખતાં દલિલ કરી કે :—તમે તુર્કિ, એશિયા, ઈરાન અને આફઘાનિસ્તાન તેમ જ હિંદુસ્તાનમાં ઊતરી નહિ પડે; માટે ત્હમારી આસપાસ કુદરતે એક મહોટા પહાડપી દિવાલ ચણી લીધી છે; તેથી એક બાજુ કેકેશીઅન પર્વત, બીજી તરફ એલ્પર્ઝ પર્વત, ત્રીજી તરફ હિંદુકુશ પર્વત, ચોથી બાજુ કારોકોરમ પર્વત અને પાંચમી બાજુ હિમાલય પર્વત આવેલો છે, આથી તમે બહાર નીકળી દુનિયા ઉપર વિજય મેળવી શકતા નથી, કેમ ખરૂંને ? બધા એકસામટા આ મહારી દલીલ ઉપરથી હસી પડ્યા અને ફેંક અજબ થયેલા જણ્યા.

મુસ્લીમ મરદો અને
ઓરતાનો પહેરવેશ

હું આગળ ઉપર કહી ગયો છું તેમ કાઝાન શહેરના એ ભાગ છે. એક ન્હાનો, ખીલો મ્હોટો, ન્હાનકડા કાઝાનને તેઓ પોતાની દેશભાષામાં નોખીસુલુખદ કહે છે; એમાં બધા મુસલમાનો જ વસે છે. અહિંના મુસલમાનો જેઓ સુધરેલા કહેવાય છે, તેઓ યુરોપિઅન દળનો પોશાક પહેરીને લપકા-

બંધ કરે છે. જ્યારે દેશના લોકોના આસપાસ પહેરવેશમાં પણ મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓ વચ્ચે “ સખા ” ટોપીથી ફેર જણાઈ આવે છે. તેઓ તરફ જોવી દીલી ધર્મર અને લશ્કરી હોલજીટ જે છેક ઝુંડણુ સુધી આવે છે તે પહેરે છે. છાતી ઉપર બદન જેવી પકાણી નાકીટને મળતો આવતો વાસ્કુટ પહેરે છે. જ્યારે અહીની ઓરતોનો પહેરવેશ ખ્રિસ્તી ઓરતોના પહેરવેશને લગભગ મળતો આવે છે. ફરાક અંદર પેટીકાટ અને ગાઉન પહેરે છે અને માથે પારસીઓ અને મેમણુ સ્ત્રીઓની જેમ માથાબાનુ બાંધે છે. અહિં સ્ત્રીઓ શુરખો ઓઢે છે. પણ કંઈક ઝુંડા અને મોઢું અને છાતી ઢંકાય તેટલા પૂરતો જ તે પહેરે છે. તે કંઈક મિસરી ઢબને મળતો આવે છે, પણ ડુંકા; અહીંની સ્ત્રીઓના નેઝામાં એક વિશેષતા લાગે છે. હંડા મુલક હોવાથી પગના રક્ષણ માટે પુરૂષો મ્હોટા હોલજીટ પહેરે છે; ત્યારે સ્ત્રીઓ એક જાતના ડબલજીટ પહેરે છે. ઘરમાં પહેરવા માટે સપાટ જેવા જીટ હોય છે, તે જ જીટ ઉપર એ લોકો ખીલ જીટ પહેરી લે છે. જેમ આપણે મોજાં પહેરીએ છીએ તેમ, ઘરમાં આવતાં તેઓ મ્હોટા જીટ કાઢી નાખે છે અને ન્હાના જીટ સપાટને બદલે પહેરી રાખે છે. આ જીટ મોજાંનાં જેટલા જ સાદું હોવાથી નમાઝ વખતે પણ પગમાથી ઉતારતા નથી. :

એક વાત મને જરા વિચિત્ર લાગી હતી. જ્યારે હું અંગ્રેજ હેટ પહેરીને ફરવા નિકળતો; ત્યારે સ્હામે મળતી મુસ્લીમ સ્ત્રીઓ, મને ખ્રિસ્તી સ્થંભજીને શુરખામાંથી મ્હોટું ઢાંકી નહિ દેતાં બેદરકારીથી પસાર થઈ જતી; પણ જ્યારે હું અને મ્હારા હાઈઝ બોમિયા ફરવા નિકળતા; ત્યારે હું પણ “ સખા ” ટોપી પહેરી લેતો એ વખતે કુત્રિયાસી ઓરતો પ્રમાણ થતી તે બધી જ અમ્હારાથી લાજ કાઢવા શુરખાનો છેડો ઉઘો કરી લેતી, એટલે સુધી કે અહિંની ગરીબ પનિહારીઓ પાણી ભરીને ખેડું માથે લઈ જતી હોય; છતાં પોતાની પછેડીથી તેઓ મોઢું ઢાંકી દેતી. આ વાત મને મ્હારા હાઈઝ બોમિયા આગળ કાઢતાં તેણે આસ્પેસ કરતા કહ્યું કે એ ધર્મથી અધૂરી કેળવણી અને જાહેશિવતનું પરિણામ છે.

અહિંનાં મુસ્લીમ ઘરો હિંદના મુસલમાનોનાં ઘરો જેટલાં સાદાં અને હંડગીની ઓજામાં ઓછી જરૂરીઆતનાં સચરચીલાવાળાં નથી, પણ લગભગ

શુરખાનો ઉપયોગ સ્વકોમ માટે જ કરવામાં આવે છે.

દરેક ધર્મોપકાંબંધ યુરોપીઅન દળે સુધડતાપૂર્વક શણગારેલું. જણાયું હતું, અંદર મરદો અને ઝોરતો માટેની બેઠકો જુદી છે. કેટલાંક ધરોમાં બહારના આવનારાઓ માટે યુરોપીઅન ઢબના ઝોરડા પથુ છે.

મરદો રંગે યુરોપીઅન જેવા ગોરા અને કેટલાક પીળા રંગનાં છે. બધા મહેનતુ અને ખંતીલા લાગે છે. ન્યારે સ્ત્રીઓ સફેદ છે, તેઓના નાકનો ઘાટ અણીઆળો અને ફૂટડો છે. તે લગભગ આરમેનિયન ઝોરતોના ચહેરાને મળતો આવે છે. જુરા, સોનેરી વાળ અને ચક્રચકિત આંખો, ગુલાબી ઢુંકા હોઠ અને સફેદ ચામડીમાં આ ઘાટ ધણો મોઢક લાગે છે.

અહિં બધાં ધરમાં તારતરી ભાષા બોલે છે, ન્યારે હિસાબકીતાબ અને ખતપત્રો બધાં રૂશિઅન ભાષા રાજભાષા હોવાથી તેમાં જ રાખવામાં આવે છે. અહિં કેટલાકે રૂશિયન ભાષા પથુ જાણતા નથી. દરેક દુકાને, દુકાને આપણા દેશમાં દેશભાષા અને રાજભાષામાં પાટીયાં લટકાવવામાં આવે છે; તેમ અહિં પથુ તારતરી અને રૂશિયન લીપીમાં પાટીયાં લખાયેલાં નજરે પડે છે.

હું મ્હારા ભોમિયા સાથે અહીંના એક છાપખાનામાં ગયો હતો, જ્યાં બન્ને ભાષામાં છાપકામ થતું હતું; ત્યાં છપાતા મુસ્લીમ પંચાંગ ઉપર તેઓ હમેશાં ધરિલામી મહોરૂવળતાની યાદ રૂપે ખારી સુલતાના શમખિકાખાનમના મિનારાનું ચિત્ર છાપે છે.

અહિં સુન્ની અને હનફીમઝહબ પાળનારા ૩૫૦૦૦ મુસલમાનો વસે છે. છતાં રૂશિઅન સરકારની ધાર્મિક દખલગીરી ચાલુ જ છે; દર જુમ્માની નમાઝ બાદ નામદાર ખલીફા સુલતાન અબ્દુલ હમીદખાન માટે દુવા કરવા દેવામાં આવતી નથી. તેમ જ ધર્મચૂરની નિમણુંક વિં અનેક બાબતની ધાર્મિક દખલગીરી છતાં ધરિલામી ભાઈઓ પોતાના ધર્મપર ચુસ્ત રહીને તે પાળ્યા જાય છે.

વેપાર અને દોલતમાં કેટલાક આગળ વધેલા મુસ્લીમોની પથુ ઢુંક નોંધ ન લઈ તો એટલી ઉણપ રહી જશે. માટે ધરિલામીઓની હાલત પર અજબાજું નાખતી હકીકતમાં એકનો જરૂરી ઉમેરો ટપકાવી લઈ છું.

૨૨૥ લાખ રૂબલનો આસામી સાલેઈ યુનેસ્કોમીન, ૧૫ લાખ રૂબલનો

આસામી હાજી અહમદ હુસેઈ, જા લાખ રૂબરૂનો આસામી મહંમદઅન ગઘર, ૩ લાખનો આસામી મહંમદ સાધીર કઝાદુક, ઉપરાંત એક લાખથી બે લાખની મતા ધરાવનાર આશરે બીજા ૨૦ આસામીઓ છે અને અડધાથી એક લાખની મતા ધરાવનાર ૫૦ આદમીઓ છે. ઉપરની રકમનો મુખ્ય ભાગ વેપાર માટે વપરાતી મિલ્કતમાં રોકાયેલો કહેવાય છે.

હાનીમ્હોદી દુકાન ધરાવનારાઓ તો અનેક છે. ઉપરાંત ફેરી કરનારાઓ અને ગાઠી ભાડે ફેરવનારાઓની સંખ્યામાં પણ મુસલમાનો વધારે દેખાય છે.

કાઝાનની બજારો

કાઝાન શહેર જોવા માટે હું ટ્રામગાડીમાં ચઢી બેઠો. વેશલમા નદીની સપાટીથી ૨૦૦ ફીટ ઉંચે આવેલી ટેકરી ઉપર આવેલો તેની મુખ્ય બજારોમાં થઈને ફરતાં ફરતાં પશ્ચિમના છેડા તરફ આવેલા કાઝાનના પુરાણા કિલ્લાના દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યો. આ ભવ્ય કિલ્લાની પથ્થરની અબેદ દિવાલો જોઈને મારા દિલમાં કિસ્મતના ફરતા ચક્રની યાદ તાજી થઈ. આ કિલ્લા ઉપર ઈસ્લામના શરવીર નરોની હારમાળામાં બિરાજતા મંજોલીઅન લડવૈયા ચંગીજખાને શહેર છૂટ્યા પછી તેરમી સદીમાં પોતાનો વિજયખ્વજ ફરકાવ્યો હતો. એ વીરનરના વીર પૌત્ર ખાલુખાને ૧૨૭૭ની સાલમાં રૂશિયાના મ્હોટા ભાગને કબજે કર્યો હતો. સો વરસ સુધી ધરીકમાં સુલેહ અને ધરીકમાં ખૂનરેણ વચ્ચે ડોલતા સિંહાસન પર એનો વંશ રાજ્ય કરી રહ્યો હતો, ત્યાં હિંદ પર સ્વારી કરનાર ગ્રખ્યાત શહેનશાહ તૈમુરઝગના ક્રૂરતા આગળ એ ટકી શક્યો નહિ. ત્યારથી ચંગીજખાનની ઓલાહની પડતી થઈ, નવા ખાનનો સિતારો ચમકવા માંડ્યો, તે પછી વરસો સુધી એ ખાનનો ઝૂંડો અનેક નગરો સાથે કાઝાન પર હિંમત રહ્યો, ત્યાર પછી રૂશિયાના ગ્રખ્યાત રાજા ઇવાન-જેને મુલ્કો છૂટી રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવાની મહેન્ટા હતી-તેણે અનેક મુલ્કો છૂટ્યા હતા. તેથી ઈતિહાસ ધનારા એને ટેરીબલ ઇવાનના નામે સંબોધે છે. નસીબ દેવીના એ રાજા ઇવાન ઉપર ચારે હાથ હતા. એ જ્યાં જતો ત્યાં એના કંઠે વિજયદેરી વરમાળા આરોપતી હતી. તે ૧૫૫૨ની સાલમાં કાઝાનના કિલ્લા ઉપર પોતાની અપરિમિત ગણાતી સેનાને લઈ વંટોળાયાની ગેઠે ફરી વળ્યો, મુસલમાનો આ હુમલા રદામે ઈતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે લખી શકાય તેવી મજબૂતાઈથી ટક્કર ઝીંકી રહ્યા. પણ થલ્યા વખતની લડાઈ પછી ખાનના રાજ્યનો સિતારો

રૂશિયા ઉપર મુસ્લમાનોની સ્વારી

માનો દિવસમાં પાંચ વખત નમાઝ પઢે છે. એક સહવારે સૂર્ય ઉગતાં પહેલા, બીજી મધ્ય બપોરે, ત્રીજી સહાંજ, ચોથી સંધ્યાકાળે (મગરીબના) પાચમી રાત્રે. એવી રીતે પહેલા તબક્કા ઉપર સહવારની, બીજા ઉપર બપોરની, ત્રીજા ઉપર સહાંજની, નમાઝ વખતે અઝાન (ખાંઝ) દેવામાં આવે, એવી સુલતાનાની ઇચ્છા હોવાથી આ મિનારા એ પ્રમાણે યોજના અનુસાર બાંધવામાં આવ્યો હતો. મિનારા કાલ ઇટલી બાંધેલો હોઈ ઉપલા સર્વ તબક્કા ઉપરાંત આઠ તબક્કા આવેલા છે. મિનારાની સલામતી માટે રૂશિયન સરકારે થોડીક મરામત કરાવીને લોહના સળીયાથી ટેકા આપ્યો છે. એની ટોચ ઉપર ગરૂ ચિન્હ સાથે તેના પંજમાં ફાંસ મુકી ગઈ કાલનો અઝાન યોગ્યરવાનો મિનારા આજે વિધર્મીઓના કબજામાં છે, એવો યોગ્ય કરતું ચિન્હ મુકવામાં આવ્યું, એ મિનારા પાસે હરિમ શિખવાની એક મદ્રેસા પણ આવેલી છે. એ મિનારા અને મદ્રેસા વચ્ચે ૭૫ x ૭૫ ફીટની જગ્યાને સહેજ ઉઠી બોદવામાં આવેલી છે. તે પહેલાના વખતમાં નમાઝ પહેલાં વજૂ કરવા માટે બનાવવામાં આવેલ હોજ હરી એમ તેની અંદર ઉતરવાનાં ૧૧ પગથીયાં ઉપરથી જથ્થાઈ આવે છે. મદ્રેસા મજબૂત ઇટલી બાંધણીથી અને જમીનથી ૬ થી ૭ ફીટ ઉંચા પુસ્તા ઉપર ખડી કરવામાં આવી છે. એનો ઘેરાવો ૧૫૦ થી ૧૬૦ ફીટનો છે. જ્યાં આગળ કુરઆનના પાઠ કરવામાં આવે છે, ત્યાં આજે, ઇસા મરીઅમ, અને બીજા ખ્રિસ્તીઓમાં પવિત્ર મનાતા સેન્ટપીટર અને પોલ વિન્ મદાત્માઓના પૂતળાંઓ મુકવામાં આવ્યાં છે. આ ઇમારતને હમેશાં તાજું મારી બંધ જ રાખવામાં આવે છે. એને સાફ રાખવાની કોઈ દરકાર કરતું નથી.

ખાનનો પુરાણો
રાજમહેલ

પાસે આવેલા ખાનનો પુરાણો રાજમહેલ, એ મજલાનો પાથરના મજબૂત બાંધકામથી તૈયાર કરેલો છે. દાલમાં રૂશિયન સરકારના અમલદારોનું રહેઠાણ હોવાથી અંદર જવાની તક મળી નહિ. એ પુરાણો મહેલ અને મદ્રેસા વચ્ચે એક પાથરનો ઉંચો માર્ગ બનાવવામાં આવ્યો છે. ત્યાંથી પાછલા ભાગ ઉપર જવાય છે; ત્યાં દાલમાં ઘોડાના તબેલા આવેલા છે અને મહેલની જમણી બાજુએ નહાનો બાગ આવેલો છે અને તેના મુખ ઉપર એક ખુલ્લો ચોક છે. અહિંથી પાછા ફરતા માર્ગમાં અનેક રૂશિયન દેવળો આવે છે. આ ઓક પાટનાં દેવળોને અત્રેના મુસલમાનો “ કનીયા ” કહે છે. જુના વખતની અહીં

અસ્ત થયો અને ધવાનની બે માથાવાળા ગરૂની ખજ દરકવા માંડી. એ રાણી શમખિકાખાનમના લવ્ય મિનારાપર આજ લગી ઉડતો રહ્યો છે. ખિસ્તીઓ અને મુસ્લીમોને જૂતકાળમાં જબરૂં તૈર હતું, તેથી અનેક મસ્જિદો દેવળોમાં ફેરવી નાખવામાં આવી અને મુસ્લીમો પરાધીન રૈયતની જેમ અનેક કાયદાઓ નીચે ચગદાયેલા બન્યા.

ખાનનો પુરાણો
ઐતિહાસીક કિશ્નો

કિલ્લામાં દાખલ થનાર મુસાફરને દરવાજામાં દાખલ થતાં જ એ ચડતી અને પડતીના ચમત્કાર અને આખો ઈતિહાસ જાણે પોતાની નજર આગળ ઉઘડી જતો હોય તેમ દેખાય છે. કિલ્લાના લવ્ય દરવાજા આગળ ધાર એલેકઝાન્ડ્રી બીજાનું કાંસાનું બનાવેલું ગંગવર કહનું બાવલું મૂકવામાં આવ્યું છે. તેના મ્હેરાનો મરોડ એવી રીતે વાંકે આપીને ધડવામાં આવ્યો છે કે જાણે તે રહેજ માથું ફેરવીને આ જતાયેલા કિલ્લાને સર્વ જોઈ લેતો હોય અને તેવી રીતે તેના મ્હેરા ઉપર પથુ મગરૂરીની છાપ પડેલી દેખાય છે. આ બાવલું ધડનાર સિલ્ખી પોતાની કલ્પનામાં આત્મા ઉતારવા શક્તિમાન થયો હોય તેમ લાગે છે. બહાર રૂશિઅન સિપાઈઓ પહેરો ભરે છે અને અંદરના ભાગમાં લરકરી અમલદારો અને ઝોશીસરોના વહીવટને લગતી અનેક ઝોશીસો આવેલી છે. દાખલ થતાં જ મ્હેરો એક વિશાળ રાજમાર્ગ આવે છે, જે શમખિકાખાનમના મિનારા તરફ જાય છે. વચ્ચે એક મ્હેરું દેવળ આવે છે, જે પહેલાંના વખતમાં ખાનોની મુખ્ય મસ્જિદ હતી. અહિં થોભી જઈને અંદર જવાની મ્હને ઉત્ક્રાં થઈ અને મ્હાફ મન રાણી શમખિકાખાનમના એ અગનચુમ્મિત મિનારાને દિલભર જોઈ લેવા તલપાપડ બન્યું હતું. દરવાજા પાસે આવી પહોંચતાં પહેરો ભરનાર રૂશિઅન સિપાઈને ચાંદીના એક સિક્કાની બક્ષીસ આપતાં જ તેણે આ દરવાજાને લગાડેલું તાળું ઉઘાડીને મ્હને દાખલ થવાની સમવડ કરી આપી. દાખલ થતાં મ્હે જોયું કે ૧૦૦ ફુટ લાંબી અને ૭૫ ફુટ પહોળી જમીન ઉપર દરવાજો બાંધી તે ઉપર પાંચ તખ્તકા ગોઠવીને આ લવ્ય મિનારો ચણવામાં આવ્યો હતો, પહેલા તખ્તકાને પહોંચવા ૪૬ પગથીયાં બનાવવામાં આવ્યાં છે. બીજા તખ્તકાને પહોંચવા ૨૪, ત્રીજાને માટે ૨૪, ચોથાને માટે ૬૪ અને પાંચમા માટે ૫૮ પગથીયાં બનાવવામાં આવ્યાં છે. બધાં મળીને કુલ ૨૨૨ પગથીયાં ચઢવાં પડે છે. આ પાંચ પગથીયાં બાંધવાની નેમ એ છે કે સુન્ની મુસલ-

પુરાણો કિશ્નોમાં
આવેલાં મથકો

સુલતાના શમખિકા-
ખાનમનો મિનારો

માનો દિવસમાં પાંચ વખત નમાઝ પઢે છે. એક સહવારે સૂર્ય ઉગતાં પહેલાં, બીજી મધ્ય બપોરે, ત્રીજી સહાંજે, ચોથી સંધ્યાકાળે (મગરીબના) પાંચમી રાત્રે. એવી રીતે પહેલા તબક્કા ઉપર સહવારની, બીજા ઉપર બપોરની, ત્રીજા ઉપર સહાંજની, નમાઝ વખતે અઝાન (ખાંઝ) દેવામાં આવે, એવી સુલતાનાની ઇચ્છા હોવાથી આ મિનારા એ પ્રમાણે યોજના અનુસાર બાંધવામાં આવ્યો હતો. મિનારા લાલ ઇંટથી બાંધેલો હોઈ ઉપલા સર્વ તબક્કા ઉપરાંત આઠ તબક્કા આવેલા છે. મિનારાની સલામતી માટે ઇશિઅન સરકારે ચોડીક મરામત કરાવીને લેહાના સળાયાથી ટેકો આવ્યો છે. એની ટોચ ઉપર મરૂઝ ચિન્હ સાથે તેના પંજમાં ક્રોસ મુકી મધ્ય કાલનો અઝાન યોજાવાનો મિનારો આજે વિધર્મીઓના કબજામાં છે, એવો યોજાર કરતું ચિન્હ મૂકવામાં આવ્યું, એ મિનારા પાસે ઇસ્લમ શિખવાની એક મદ્રેસા પણ આવેલી છે. એ મિનારા અને મદ્રેસા વચ્ચે ૭૫ x ૭૫ ફીટની જગ્યાને સહેજ ઉઠી બેઠવામાં આવેલી છે. તે પહેલાના વખતમાં નમાઝ પહેલાં વઝૂ કરવા માટે બનાવવામાં આવેલ હોજ હશે એમ તેની અંદર ઉતરવાનાં ૧૧ યમથીઆં ઉપરથી જણાઈ આવે છે. મદ્રેસા મજબૂત ઇંટની બાંધણીથી અને જમીનથી ૬ થી ૭ ફીટ ઉંચા પુસ્તા ઉપર ખરી કરવામાં આવી છે. એનો ઘેરાવો ૧૫૦ થી ૧૬૦ ફીટનો છે. જ્યાં આગળ કુરઆનના પાઠ કરવામાં આવે છે, ત્યાં આજે, ઇસા મરીઅમ, અને બીજા ખ્રિસ્તીઓમાં પવિત્ર મનાતા સેન્ટ પીટર અને પોલ વિન મહાત્માઓનાં પૂતળાંઓ મૂકવામાં આવ્યાં છે. આ ઇમારતને હમેશાં તાજું મારી બંધ જ રાખવામાં આવે છે. એને સાફ રાખવાની કોઈ દરકાર કરતું નથી.

ખાનનો પુરાણો
રાજમહેલ

પાસે આવેલા ખાનનો પુરાણો રાજમહેલ, જે મજલનો પાથરના મજબૂત બાંધકામથી તૈયાર કરેલો છે. હાલમાં ઇશિઅન સરકારના અમલદારોનું સહેઠાણ હોવાથી અંદર જવાની તક મળી નહિ. એ પુરાણો મહેલ અને મદ્રેસા વચ્ચે એક પાથરનો ઉંચો માર્ગ બનાવવામાં આવ્યો છે. ત્યાંથી પાછલા લાગ ઉપર જવાય છે; ત્યાં હાલમાં યોજના તબક્કા આવેલા છે અને મહેલની જમણી બાજુએ નહાનો બાગ આવેલો છે અને તેના મુખ ઉપર એક મુસ્લેા ચોક છે. અહિંથી પાછા ફરતાં માર્ગમાં અનેક ઇશિઅન દેવળો આવે છે. આ ગ્રીક ધાટનાં દેવળોને અત્રેના મુસલમાનો " કનીયા " કહે છે. જુના વખતની અહીં

દેવળમાં ફેરવાયેલી
મસ્જિદ કાઝાનઓ-
જદ

આવેલી પુરાણી મસ્જિદ જે હાલમાં દેવળમાં ફેરવી નાખવામાં આવેલી છે, ત્યાં આવી પહોંચતાં હું અંદર દાખલ થઈ શક્યો નહિ. કેમકે મારા શરીર ઉપર તાતરી મુસલમાનનો પહેરવેશ અને માથે સળકા ટોપી હતી; આ મુખ્ય દેવળને રૂશિઅનો કાઝાન ઓઝદ નામે સંજોગે છે. કાળા ચબ્દ કદાચ મુસલમાનોના કપ્પા શરીર ઉપરથી લેવામાં આવ્યો હશે. તેનો અર્થ કિંગ્ડો અથવા મસ્જિદે ભમીઆ એવો થતો હશે. એમ હું માત્ર અટકળ કરું છું. જે મહારી સાથે મહારો હર્કિઝ બોમિમો હોત, તો હું તેને પૂછત અને કેટલોક ખુલાસો મેળવત. પણ એ બાપડો અહિં આવીને મને બતાવતાં અને સહમતવતાં પહોંતો હતો. તેથી હું જનતે ફરીને જોટલી માહિતી મેળવી શક્યો છું તેટલી જ લખી શકીશ. આ વીગત મેં મહારી સાથે ફરનાર રૂશિઅન સિપાઈ પાસેથી મેળવી છે.

ખાનોનું ગૃમ થયેલું
પુરાણું કબરસ્તાન

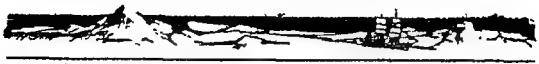
મહારા ભણવામાં આવ્યું કે અહિં પુરાણા ખાનોનું કબરસ્તાન પણ આવેલું હતું; ત્યારે શહેરમાં ફરવા નીકળતાં ત્યાં જઈ પહોંચ્યો; તે વખતે કબરસ્તાનને બદલે એક રૂશિઅન દેવળ અને કેલેજની મોટી ધમારત જેવામાં આવી, જે જોતાં હું તો હિંમ થઈ ગયો, કબરસ્તાનની નોકથી નિશાની હતી નહિ. ખરખર કરતાં ખબર પડી કે રૂશિઅન રાજ્ય શરૂ થતાં આ પુરાણું કબરસ્તાન પણ ફના કરવામાં આવ્યું અને ત્યાં આ ધમારતો ચણવામાં આવી છે. આમાં ખર્જોહું ખુદાને ખબર, હાલમાં મુસલમાનોનું નવું કબરસ્તાન છે. ખિસ્તી દેવળો આ શહેરમાં લગભગ ૫૦ છે. કેળવણીખાતાંઓ પણ ઠેરઠેર આવેલ છે. ઉપરાંત એલેક્ઝાન્ડ્ર પહેલાએ ૧૮૦૪ માં એક યુનીવર્સિટી સ્થાપી હતી. જેમાં ૧૦૦૦ કરતાં વધારે વિદ્યાર્થીઓ કેળવણી લે છે. સાથે સાથે એક લાયબ્રેરી અને મ્યુઝીઅમ પણ આવેલાં છે.

કાઝાનથી સમરા

સમરા જવા માટે
ઉપડ્યો

શુક્રવાર તા. ૬ ફ્રી ઓગસ્ટને દિવસે કાઝાનથી સમરા જવા બોયારના બાર ક્લાર્ક સખ્ત ગરમીમાં બેતાબ થએલા જીવે સમાલુન કુંપનીની સ્ટીમરમાં બેઠક લીધી. આ સ્ટીમર વોલગા નદીના તટ પાસેથી પસાર થાય છે તે વખતે પુરાણી ધમારતો અનેક સ્થળે દેખાય છે. પણ કાઝાન છોડ્યા પછી છથી સાત માઈલ સુધી સુલતાના શમળિકાખાનમના ગગનમેદી મિનારાની

ટોચ તો દેખાયા જ કરે છે. રસ્તે કામા નદીનો સંગમ થાય છે, જે વોલગા નદીની જ એક શાખા છે. માર્ગમાં મીઠું, લોખંડ, વિંબરીલરીને ઠેઠ સાર્થ બિરીઆથી વ્હાણો આવતાં મળે છે. નદીમાં આગબોટો એટલી ફરતી રહે છે કે ભાગ્યે જ એક કલાક થતો નહિ હોય કે તુરત જ રહામેથી બીજી આગબોટ અને તેની પાછળ બાધેલા માલબરેલા મછવાઓની હારેહારનો કાફલો આવતો મળે છે. કિનારાપરની જમીન કેંક કાળી રસાળ અને ખેતી માટે લાયક જથ્થામાં છે. લીલા હરીઆળા ધાસપર ચરતાં ગાય, ઢોર વિંબ દેખાવનાં ન્હાનાં ન્હાનાં ગામડાંઓ પશુ વખતોવખત દેખાય છે, ગામડાંઓમાં પશુ મુસલમાનોની વસ્તી હોવી જોઈએ; કારણ કે ગામડેગામડે મુસલમાન લાઈઓ સ્ટીમર પર ચઢઉતર કરતા દેખાતા હતા. સ્ટીમર પર ચૂકવા આવેલાં સર્ગા-સંબંધીઓની આંખમાંથી તેમનાં પ્રેમનાં ઉંઢા આંસુઓ સરી પડનાં જોઈને મને પશુ મ્હારું કુટુંબ રહેજે યાદ આવી મથું.

ગુરુવાર તા. ૭ મી ઓગસ્ટે સમરા બંદરને કિનારે ઉતર્યો. અહિં પશુ રૂશિઅન દેવળોના સોનેરી ગુંબજ આખા શહેરમાં દેખાતા હતા. સૂર્યના કિરણમાં પ્રકાશતા ગુંબજો એક પ્રકારનો ઝળકાદ ફેલાવી રહ્યા હતા. અહિંથી મ્હારો વિચાર એરેનખર્જ જવાનો હતો, જેને લગતી દરેક તૈયારી મ્હેં છેક નિમનીનવજોરાડથી કરી રાખી હતી. પશુ યા અલ્લાહ ! અહીં સૂર્યના તાપની ગરમી એટલી તો સખત પડતી હતી કે આપણું નક્કર શરીર પશુ પરસેવાથી ઝેબેઝબ થઈ આડધું થઈ જતું હોય તેમ લાગતું. નોર્થકેપમાં લાપલેન્ડની મુસાફરી વેળા હું ગરમીની ખૂબીઓ સંભાળીને તેનાં ગીત ગાતો. અહીં તો આ બધું ક્યાંએ મૂમ થઈ જતું. આ તો બળતી બહુ જેવા તાપમાં બુજઈને કવાબ થઈ જવાનો સોદો હતો. પાણી પીવા માટે મ્હેં એક નિયમ ઘડેલો, તેથી મને આ ગરીબનો ત્રાસ અસલા લાગતો. દેશની મુસાફરી કરતાં તેના પાણીની અસરથી માંદા પડવાનો વખત ન આવે; માટે દરેક વખતે પાણી ગરમ કરીને જ હું પીતો હતો અને આ સખત તાપ સુકાઈ જતાં ગળામાં હંડા પાણીની એક જાતની રાહત મળતી, તે મ્હારા બાંધેલા નિયમથી હું મેળવી શકતો નહિ. ગરમ અને ઉકાળા જેવું પાણી ગળામાં ઉતારવું વસમું લાગતું. ત્યાં મળે; ત્યાં હું કેઈવાર સોમાવોટર જેને અહીં રૂશિઅન લાખામાં શેલટર-

એરેનખર્જ જવાનો માર્ગમાં સખત ગરમીનો અનુભવ

બે મુખ્ય શહેરો વચ્ચે
આવેલું સમરા

શીવદા કેહે છે તે પી લેતો; પણ મહેને ન્યારે ખખર પંદી કે 'ઓરેનબર્ગમાં
તો આના કરતાયે વધારે સખ્ત તાપ પડે છે, ત્યારે તો 'તોખા'! તોખા!
મહારો ધરિદો નછૂટે રાજપુશીથી મ્હે ફેરવ્યો! જો ત્યાં હું માંદગીથી પંટકાઈ પડું
તો મહારા એકલાઅટલા આદમીનું શું ચાપ? એટલે હવે સમરા જોઈને જ
સંતોષ પકડ્યો, ન ખમાય એટલી સખ્ત ગરમીમાં મહારા જેવા એકલાઅટલા
મુસાફર માટે આગળ વધવું ઉચિત નહોતું. 'સમરા' પણ વોલગા નદીને કિનારે
વસેલું છે. તેમજ તે ટ્રાન્સ-સાઈગિરીઅન રેલ્વે અને ઓરેનબર્ગ રેલ્વેના રસ્તા
ઉપર આવેલું છે. એક તરફની લાઈન ઠેક મોસ્કો નગર જાય છે; ત્યારે બીજી
તરફનો છેડો ઓરેનબર્ગ સાથે જોડેલો છે. એ રીતે તે બન્ને મોટા શહેરો
વચ્ચે આવેલું હોવાથી વ્યાપારના એક મુખ્ય મથક તરીકે એની ગણના થાય
છે. રશિઅન સરકાર દેશને ખૂલે ખૂલે રેલ્વે કેમ વધારતી જાય છે તે વિષે
ખ્યાલ મેળવવાની તક મહેને અહિં સાંપડી હતી. એ વિષયનું કેંક લખાણ લખું
તે પહેલાં આ શહેરમાં જાણવાનું જોઈ જણાયું તેની હુંકે નોંધ
કરી લઉં છું.

ઝાર બીજા એલેક્ઝાન્ડર
ના પુત્ર આવેલું

આ શહેરમાં રશિયાના રાજ્યકર્તા બીજા એલેક્ઝાન્ડર ઝારનું ખાલું
આવેલું છે. ખાવલાની આસપાસ બીજા ન્હાનાં પૂતળાંઓ મૂકીને એક પ્રકારેનું
જવ્ય વાતાવરણ ખડું કરેલું છે. ખાવલા પાસે મૂકેલા પૂતળાંમાં બે મહાનાં અને
બે ઓરતનાં છે. તેમાં એક ઓરત લોહાની સાંકળથી બંદીવાન થઈ હોય તેમ
ઉભેલી છે. જ્યારે બીજી ઓરતના હાથમાં શહેનશાહી તાજ છે. ત્રીજો ચંપૂ
ઉભેલો મર્દ શસ્ત્રાથી પોતાની તલવાર ધુંટણ ઉપર મુકી બાંજી નાખી સગવે
જોઈ રહ્યો છે. પાસે જ રશિઅન ભાષામાં એક તખ્તી ઉપર લેખ જણાય
છે; પણ એ હું સ્ક્રમશ ચક્રયો નહિ તેમજ મહારી સાથે મહેને સ્ક્રમજીવે
એવો કોઈ ગોઠીયો હતો નહિ, લાગે છે કે સમરા નગર-જીતવા પછી ઝારે
પોતાના ચંત્રુઓ ઉપર ક્રોધ 'મેળવી તેના એંધાણ તરીકે આ સમરા
ખડું કર્યું હશે.

દીલ્લિયાદાવેલું ઘોડો
હિનું દુધ

શહેરના રસ્તાઓ યુરોપના મુખ્ય રાજનગરો જેટલા વિશાળ અને
પહોળા બનાવવામાં આવ્યા છે. લોકોની વસ્તી આશરે ૩૦૦૦૦ માણસોની
કહેવાય છે. ઘોડીના દીલ્લિયાદાવેલા દુધ માટે આ સમરા શહેર ખાસ જાણીતું

મણિય છે કહેવાય છે કે આ કુધથી ધણા ભરેકર રોજો નાશ પામે છે તેથી આ નવા પ્રકારની ચિકિત્સા માટે દુસ્થી માણસો આવે છે શીલુ ચદાવેલું થોડીનું દૂધ આ કારણથી અહીંના લોકોનું માનીતું પીણ ચર્ધ પડ્યું છે

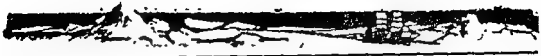
અમ્હારી રંગમર થોડા વખત માટે જ થોળી તરતમા આસાખાન તરફ ઉપડી જવાની હતી, એટલે સમરા શહેર જોવા જેટલો વખત હાથમા નહિ હોવાથી અહીં આવેલા પબ્લીક ગાર્ડન તરફ એક લટાગ મારીને રહાજ પડતા હું રંગમરમા ચઢી બેઠો

શહેરમા ફરતા રેલ્વે િંને જે કે મંદને મણિયાન્નેજ ખખરો મળી તે ઉપરથી મંદને રૂશિયન સરકાર રેલ્વેની ખિવવણી પાછળ કેટલો બધો ખર્ચ કરે છે તેની જાખી ચર્ધ આ રેલ્વેવહેવારથી વ્યાપારની / સુગમતા ખૂબ ચર્ધ છે એમા ત્રાન્સ સાઈબિરીઅન રેલ્વે, જે મોસ્કો (રૂશિયાના જૂના પાટનગર) થી શરૂ થાય છે તે રીઆસક જકશનથી આ સમરા નગર સુધી લગાય છે અને અહિંથી મુકા શહેર જેમા મુસનમાનોની જ વસ્તી હોઈ તેના મુખ્ય ધર્મગુરૂ શેખનું રહેઠાણ આવેલું છે, સાથી એમસક શહેર પસાર કરી એમ અને થેનીસી નદીઓ વટાવી છેક ખાઈકીવ સરોવરના દક્ષિણ ભાગની પ્રદક્ષિણા કરતી આગળ આવેની વિશાળ આમુર નદીના તટ પાસે આવી પહોંચે છે. આ નદી ઉત્તર મનકુરિઆ પ્રાંત જે ચિન દેશનો ભાગ છે અને જે રૂશિઅન સરહદ પાસે આવેનો છે તે અહિંથી ચિન દેશના અનેક નગરો વટાવતી ધસમસતી જાય છે તે છેક ચિનના પાટનગર પેકિંગ શહેર સુધી પહોંચે છે આનું અતર જોવા માટે વાચક નકશા તરફ નજર કરશે તો બે ધડી થળી જશે બે મહારાજયો-રૂશિઆ અને ચિનના પાટનગર સુધી પહોંચાડતી એ રેલ્વે જાણે રૂશિઆ મેવ અને ચિન મેન જેમ્સજન દોડ્યા કરે છે મુનઈથી કલકત્તા, મદ્રાસ કે કરાચી જવા માટે આપણે ત્રણ દિવસની મુસાફરી કરીએ એટલે હવે આવી ગઈ લાગે પણ અહિં તો આ સળગ રેલ્વે, છેક ૨૦ દિવસની મુસાફરી કરતી દોડે છે વાચનારને આ ઉપરથી રહેજે ખ્યાલ આવશે કે બે નગરો વચ્ચે કેટલે દૂર સુધીની આ રેલ્વેમુસાફરી છે દુનિયાભરમા મોટામા મોટા અતર કાપનાર આ રેલ્વે અન્નેક છે આ ટ્રેનનો ડબ્બો જોવા જતી વખતે ટ્રેનમા મળતી સમગ્ર જોઈને મ્હાર મન, તેમા જવા લખવાયુ

ત્રાન્સ સાઈબિરિઅન રેલ્વે

બે મહારાજયોના પાટનગરો વચ્ચે દોડતી ટ્રેન

ટ્રેનના ૩૧ અને બીજા સમગ્ર

જામવા માટે ડાઇનિંગકાર અને ન્હાવા માટે બાથરૂમો, તેમ જ ડ્રોઇંગ રૂમ વિગેરે જોતાં સ્ટીમરમાં સગવડ અનેક પ્રકારની છે એમ કરી શકાય તેમ હતું. રૂશિઅન સરકાર રેલ્વેપદ્ધતિ અનુસાર જેમ દૂર મુસાફરી કરવી હોય તેમ રેલ્વેના દર પણ ઓછા લે છે. આટલા સસતા રેલ્વે દર દુનિયાના કોઈ પણ શહેરની રેલ્વેના નથી, અમેરિકાના દર સસ્તા ગણાય છે. છતાં આટલા તો નહિ જ, દાખલા તરીકે મારે સમરાથી પૌકંગ જવા માટે પહેલા વર્ગના ફક્ત ૨૧ પાઉંડ આપવા પડે.

ચિનના પાટનગર પેકિંગ જામીની લ-લયાવનારી સગવડો

આ ઉપરથી પ્રિય વાચક, તું રહેજે સ્થમજી શકશે કે દુનિયા ભટકવા નીકળેલા મહારા જેવા શોખીન મુસાફરને આ ટ્રેનની સગવડ અને દર લલયાવનારા હતા. મહારો વિચાર ટ્રાન્સ કાસિપઅન રેલ્વે માં લાર્કેન્ડ અને ખોર્કેન્ડ ફરી વળાને પછી કાસગર જવું એવો હતો. પેકિંગ ચિન માં જતી ટ્રેનથી જુદા જ રસ્તાપર આવેલ હતું, એટલે કામાડોળ થતા મનને પટાવવા માંડ્યું કે ધાર્મી પ્રમાણે ટ્રાન્સ કાસિપઅન રેલ્વેમાં મુસાફરી કરી લઈ પછી આગળ ઉપર સગવડ પ્રમાણે જોઈ લઈશું.

ઓરેનબર્ગ રેલ્વે

હવે રેલ્વેની મહારી મુસાફરીની વાતપર આવી પહોંચું. તે પહેલાં ટ્રાન્સ સાઈબિરીઅન અને ટ્રાન્સ કાસિપઅન રેલ્વેને જોડનાર ઓરેનબર્ગ તથા બીજી રેલ્વે જે રૂશિઅન સરકાર હાલમાં બાંધી રહી છે, તે વિશે ફેક નોંધ રજૂ કરવાની તક લઈશ. તમામ રૂશિઅન રેલ્વે ગાડીઓમાં ત્રણથી વધુ વર્ગ હોતા નથી. પણ ઓરેનબર્ગમાં ત્રીજા વર્ગ ઉપરાંત ચોથો વર્ગ પણ મુકવામાં આવ્યો છે. તેનું કારણ એમ બતાવવામાં આવે છે કે આ રેલ્વે ઉપર કિરવીઝ જાતના મુસલમાનોની અદકિતર ઝાઝી થાય છે. એ કિરવીઝ જાતના લોકો લગભગ જંગલી જેવા જ છે. તેઓ ઘેટાં ચરાવનાર ભરવાડો અને દૂર જંગલમાં વસી જતાંમાંના જ વધારે હોય છે. જંગલી પડાણો જેટલા જ બધે તેઓ કરતાં પણ વધારે ગંદા હોય છે, તેઓ ચોથા અને સસ્તા વર્ગના જ ડબ્બામાં બેસે છે. ત્રીજા કે બીજા વર્ગના લોકો સાથે કોઈ જાતની ખટપટ જગાડીને પોતાની ગંદી રીતભાતથી તેઓ ત્રાસ ન આપે, માટે તેઓને ચોથા વર્ગમાં જ મુસાફરી કરવાની આ રીતે લાલચ આપવામાં આવે છે.

ત્રીજા ઉપરાંત ચોથા વર્ગનો રેલ્વે ઠોળ

તેથી ચોથા વર્ગના રેલ્વેદર ત્રીજા વર્ગ કરતાં પણ બરાબર અડધા

નાખવામાં આવ્યા છે. આમ ત્રીજા અને ચોથા વર્ગના જમણા તફાવતને લીધે એ ભાગ્યે જ ત્રીજા વર્ગમાં સુસાદરી કરે છે.

ઝોરેનબર્ગથી તાશકંદ જવા ૧૨૮૦ માઈલનું રેલ્વેજોડાણ આજે પણ વરસ થયાં શરૂ કરવામાં આવેલ છે. તે થોડા વખતમાં સંપૂર્ણ થઈ જશે. જેથી તાશકંદથી હાલના રૂશિયાના રાજનગર એન્ટિપિટસબર્ગ જવાનો માર્ગ ટુંકો અને વેગીલો બનશે. આ રેલ્વેનો લાભ સરદારીયા નદી ઉપર આવેલાં ગામડાઓની પ્રગતિને પણ મળી શકશે. આ રેલ્વે ઝોરેનબર્ગથી ઝોરસ્ક થઈને ૧૧૦૦ માઈલ કાપતી છે કે તુર્કસ્તાન જશે. તુર્કસ્તાનથી ચીમકેન્ટ થઈને તાશકંદ સુધીના ખીજા ૧૮૦ માઈલ વધુ પૂરા કરશે. કોણ જાણે રેલ્વેની સમગ્ર વધારતી રૂશિયાન સરકાર જાણે ધરાતી જ ન હોય તેમ ખીજા એક નવી રેલ્વે ઝોરેનબર્ગથી ઝોરસ્ક થઈને એરલ સરાવરના માર્ગે આવેલાં શહેરોમાં જવાની અગવડતા હોવાથી ઉમેરવાની વાતો થાય છે. તે એરલ સરાવર સાથે મળતાં આસુ દારાયા નદીના તટપર વસેલાં નગરોમાં થઈને ખીજા માર્ગે આરલુઈ પાસે ટ્રાન્સકાસ્પિયન રેલ્વેને મળાને ચાપારેલ્વે બનશે, ઝોરેનબર્ગથી ખીજા ૮૬૬ માઈલ છે અને ખીજાથી ભવં ૩૫૦ માઈલ છે. આરકાબાદ ૨૮૦ માઈલ છે. તેમજ યુખારા પણ ૨૮૦ માઈલ થાય છે. ઝોરેનબર્ગથી સમરકંદ ૧૪૭૮ માઈલ દૂર છે. એ બધા મથકો શાખા રેલ્વેથી બેઠી નાખવાની યોજના રૂશિયાન સરકાર ધરી રહી છે. કર્ઘીઝ લેકોના મુલકમાંથી એ શાખા રેલ્વે પસાર થશે. જેથી ત્યાંના માલ ઉત્તર, કોલસા, કાંસા, સોનું, રૂપુ, વિગેરેના વેપારની સારી ખીલવણી થશે. આ તરફના કર્ઘીઝો તરકોમાન કહેવાય છે ; બપારે પૂર્વ તરફના કર્ઘીઝો સાઈબિરીયાન કર્ઘીઝ કહેવાય છે.

કર્ઘીઝ મુસલમાનો

આગળ જણાવી ગયો છું તેમ કર્ઘીઝ લોકો તરકોમાન અને સાઈબિરીયાન એમ બે જાતના બેંદ્યાઈ ગયા છે. ધર્મે બધા મુસલમાન જ છે. મહારી દ્રેનની મુસાદરી દરમ્યાન આ જાતના લોકોના સમાગમમાં હું આવેલો; તેથી જે કંઈ હકીકત હું મેળવી શક્યો છું તે જણાવીશ. એ બન્ને જાતના કર્ઘીઝો વળી કારા અને કાઝક જણાય છે. કારા એટલે અમુક જ ટેકાણે

ઝોરેનબર્ગથી તુર્કસ્તાન થઈને છે તાશકંદ

કર્ઘીઝ જાતના મુસલમાનોનો મુલક અને તેની જનસંખ્યા

વસવાટ કરીને ઠરી કામ પડેલા, કાઝક એટલે ભરવાડ જેમ ભટકતી ગત, અને વધુ લડાયક અને ફેંક ઝવની ગત: એ સમજા કરધીઓની જનસંખ્યા આશરે ૨૦૦૦૦૦૦ ની ગણાય છે. એ લોકો ચિનની ઉત્તરે, પશ્ચિમે આવેલા કુલ્જા શહેર અને બોલ્કા નદીની નીચે આવેલા મુલકોમાં વસેલા છે. જ્યારે બીજી તરફ સાઈબિરીઅન ઓળ નદીથી છેક દક્ષિણે પામીર અને ટુર્કસ્તાન સુધીના મુલકોમાં ફેલાઈ ગયેલા છે.

આસમાની સુલતાની
વચ્ચે વસતા કર-
ધીઓ

દુનિયામાં સરી પડેલો
દોઝખનો એક ભાગ

પહેલા વર્ગના તરકોમાન કરધીઓ, જેમના મુલકને કરધીઝ સ્ટેટ કહેવામાં આવે છે તે એક વિશાળ પહાડી મેદાન જેવો મુલક છે. તેમાં ખાસ પાણીનાં સરોવરો મળ્યા આવે છે, જ્યારે ચીકા પાણીના વાખા છે. ખેતીકાર્ય ફળદ્રુપ જમ્યા તો જવસ્ત્રોજ જેવામાં આવે છે. ઉનાળામાં એ મુલક ધમધમતી ગરમીથી જાણે ભૂંભઈ જાય છે. નિરસ અને સુલ્લો પવન પુંકાય છે. માણસનું લોહી સુકવી નાખવા માટે આટલું જસ ન હોય તેમ અધૂરામાં પૂર્ણ મચ્છરના ટોળાનો ત્રાસ જખરો જણાય છે, માણસનું લોહી ચૂસી લેવા માટે મચ્છરો પૂરતા છે. ગરમીની ત્રોસમમાં નદીઓ અને સરોવરોનાં તમામ પાણી સુકાઈ જાય છે અને તેની દસ્તી જ ભૂંસી નાખે છે. ત્યારે પાણી માટે માણસો ટળવળતા ફરે છે. જ્યારે શિયાળામાં એથી ઉલટી રીતે બુદી જ આક્રમકી બાપડા કરધીઓ ઘેરાઈ જાય છે. હવા પુષ્કળ ઠંડી જને છે. પવનના સખ્ત ફંકા સુસવાટમાં ધરમરતા દિવસો માળવા પડે છે; તેમાંયે અધૂરામાં પૂર્ણ બરફનાં વાદળો અને વાદળો તૂટી પડે છે. ત્યારે તેના ઝપાટામાં મેદાં, ઘોડા અને તેના આસેકોને પથુ ખેંચી જમને દાટી દે છે. આવા જીવતા દોઝખમાં આ કરધીઓ કેમ આટલી મ્હોટી જનસંખ્યામાં જીવતા હશે તે ખુદા જાણે. બાકી અહીંનાં મુસાફરને એમ જ લાગી આવે કે દોઝખનો કોઈ દુકડો સરીને દુનિયામાં પડ્યો હોય તો એ કરધીઓનો જ મુલક હોવો જોઈએ.

પ્રકા અને કાલરોમાં
વસ્તી ભટકતી જ-
વની ગત

આવા મુલકમાં વસતા કરધીઓ ખાસ કરીને ભરવાડો છે, તેઓ આજે અહિં તો કાલે બીજે એમ ભટકતા જ ફરે છે. એ લોકો આખા દેશને ખુદાનો આપેલો મુલક ગણે છે. તેના એ લોકો આપખુદને એકલા રાજ્યકર્તા હોય તેમ સાધારણ મિલકત તરીકે તેને લેખે છે. ભટકતા ટોળાના હોવાથી પોતાની ઓળખાણ માટે દરેક ટોળું અમુક કબિલાનું ગણાય છે; જેથી ભટકતી ગતી

પણ ચોતાના કબિલાને પિંછાનીને। ચોખ વ્યવહાર આદરી શકે, દુશ્મનનું કબિલું હોય તો જ્યાં મળે ત્યાં માથાફેડ કરી શકે. દરેક કબિલો ચોતાનાં ગાય, ઢોર અને કુટુંબની જનસંખ્યા જોટલી જમીન જોઈએ તેટલી રોકી શકે. તેઓનાં ઘરો એ જાતનાં હોય છે. ઝૂંપડા અને તંબુઓ. તંબુઓ ઉપરની ટોચ પર અથડીઆરા અને હંચા હોય છે. તે લોકો ખડક ઉપર જ્યાં ફાવે ત્યાં તંબુઓ ઉભા કરે છે અને સંકેતો લે છે. એ તંબુઓ ઠંડીની મોસમમાં બરફમા દટાઈ ગયેલા માલમ પડે છે. દરેક જાતની હાડમારી માણસની શોધક શુદ્ધિ ખિલવે છે. તેમ એ લોકો હવે પહોડ અને જમીનના કેાતરામાં ગ્રહા મોદીને રહેઠાણ કરતા શિખ્યા છે; જેથી તેઓ અસહનના જમાનાના પહેલા યુગના લોકો જેવા કદાવર અને જંગલી લાગે છે. કાપટો શું ? કબજો શેનો, સરકાર અને સત્તા કઈ ખાવાપીવાની વસ્તુનું નામ છે, કોઈ કાગડા ચક્ષીનું તે તેઓ સમજતા નથી. જોટલી જગ્યા જોઈએ તેટલી લેવા માટે એ લોકો ગમે તો આસમાનજમીન એક કરવાનાં.

ચોતાની ઇમારત એજ કાપટો

તેઓ કદમા મધ્યમ ઉચ્ચાર્જના હોય છે. ઠીંગણા કે લાંબા નહિ એવા, તેઓની આંખોનાં ભવાંઓ-પોપચાં ચીનાઓ કરતાં વધારે ઉપસેલાં અને સપાટ હોય છે. નાકનો દેખાવ એટલો તો ચપટો હોય છે કે નાકની દાંડી જેવું તો કંઈ જણાતું જ નથી. આંખો મ્હોટી હોય છે; છતાં કદી નૂરેપુરી તો ઉધડતી જ નથી, હમેશાં અર્ધમીચેલી હોય તેમ લાગે છે. કપાળ આંખનાં ભવાં પાસે ઉપસી આવેલું દેખાય છે; જ્યારે ઉપરનો ભાગ એકદમ પાછળ હટી જતો લાગે છે. તેઓ કિરાંગ, દુરાંગ, કે ગોરીલા વાંદરાને વધારે મળતા આવે છે. ફરક એટલો જ કે તેઓના શરીરે ફવાંટી નથી; પણ ધોળા ચામડી છે. દાંડી કે થેલીડાના વાળ તો મ્હેરા પર ઉગતા જ નથી. જ્યારે ગાંઠ એટલા બધા ઉપસી આવેલા હોય છે કે ઉપર ચીરા પડી ગયેલા દેખાય છે. હારપિનની થીમરી માનનારાઓ માટે જોઈએ તેટલા નમુનાઓ જડી આવે તેમ છે.

માનવજાતના આપ-હાથને મળતો મ્હેરો

પોષાકમાં સારીરે રૂના ડગલા ઉપરાંત તેઓ બકરાના ચામડાનો એક વધુ ડગલો ચઢાવે છે; પહોળું જેવા મ્હોટા પાવજમા પહેરે છે. ચામડાના મ્હોટા પોખાવ શુટ પહેરે છે. સારીર ઉપર કેલાદ નામનો ઓવરકોટ પહેરે છે. ઓવરકોટ ઉનાળામાં ઉન અને શિયાળામાં ફવાટીદાર ચામડાના ઓવરકોટ

જંગલી કરધીડાનો પોષાક

જેવો બનાવેલો હોય છે. ન્યારે ઝોરતોનો પોપાક ધણે ભાગે મરદોના પોપાકને મળતો આવે છે. તેઓ માથાના વાળના ત્રણ ચોટલા વાળે છે. માથા પર સુતરાઈ કપડાનો ધુરખો ઝોઢે છે, કમ્મરે પટો પહેરે છે, જેમ મરદો કમ્મરે પટો લટકાવે છે તેમ બન્નેના કમરબંધ કિંમતી પત્યરા, રૂપા અને સોનાથી શણગારેલા હોય છે. છોકરાઓના પોપાક માટે વર્ષુન કરવાની તસ્દી લેવાની કંઈ જરૂર જેવું નથી. સરીર એકદમ નગ્ન, અને માથું પણ કલીંગડ જેવું સફાવટ બોડાવી કલઈ કરાવેલું હોય છે. તેના પર કોઈ પણ ધાટની ટોપી ઝોઢાવવામાં આવતી નથી.

કરધીજ સોઢોના
પોપાક અને ઝોરાક

ખોરાકમાં બકરાં તથા ઘોડાનું માસ, ચાહ અને ઘોડીનું દૂધ એ મુખ્ય વસ્તુઓ છે. બાકી અહીંતહીં ભટકતા કદાચ લીસોતરીમાં જે કંઈ મળે તે. નાણાંચલણ તરીકે ચલણી સિક્કા જેવું તેઓ પાસે કશું જ નથી. ઠોરને ઉછેર્યા પછી કાપડ, ૩ વિં જોઈતી વસ્તુ સાથે તેનો બદલો કરે છે. તેઓના ઘોડા હંચા અને કદાવર નથી. કદે ડીંગણા છતાં ભરાવદાર અને મજબૂત હોય છે. ઉનના વાળ જેવી રૂંવાડીદાર અને લાંબી પૂછડીવાળા હોય છે, ફુનિયામાં માણસો માટે જનાવર આદિ બધી પેદાશ છે. પણ અહિં તો જાણે જનાવરો માટે માણસો હોય તેમ તેમના મેંદા, બકરાં વિંને તેઓ કદિ દોરવતા નથી. પણ મેંદા બકરાં વિં તેઓને દોરવે છે. એટલે ન્યાં ધાસ મળવાની આશા હોય; ત્યાં જનાવરોને જવાની ગ્રેરણા થાય છે. એમ એ લોકો માને છે અને જનવરો ઉપર જ તેઓ જીવતાં હોવાથી તેઓ ન્યાં જાય ત્યાં પડછાયાની જેમ તેમની પાછળપાછળ ભટક્યાં કરે છે. આમ કેક મુઠ્ઠોના મુઠ્ઠક પસાર કરી નાખે છે અને તારવતાસ નામે ઝોળખાતા ધંડીના પડ જેવા પેડાવાળાં ગાઠાં વાપરે છે.

જનવરો ખાતર
જીવતાં માણસો

રખડતી હંદગી છતાં સુન્ની મુસલમાનનો હનરી મઝહબ ભારે શ્રદ્ધા-પૂર્વક પાળે છે. હુંકમાં કહીએ તો ધાર્મિક અનુન તેઓમાં પહોણોની જેમ ખૂબજ છે. તેઓની મસ્જીદો પણ છે. બાળકોને કુરઆને સરીફની ફેળવણી આપવા માટે તેઓ ઘણાં ઉલટમંદ હોય છે. છતાં ફેળવણીનું તો તેઓમાં નામનિશાન નથી. કોઈ જવલ્લે જ ભણેલો માણસ મળી આવે છે. કેટલાક યુરોપિઅન મુસાફરો જેઓ આ કરધીજ લોકોના મુઠ્ઠકમાં ફરી વળ્યા છે. તેઓ લખે છે

કે એ લોકોને મુસલમાન ગણવા કે મૂર્તિપૂજક તે કે સહમજ્જતું નથી. તેઓમાં ધણા લોકો એક ખુદાને માને છે; ત્યારે કેટલાકોએ બીજા ખુદાની શોધ કરી છે અને તેઓ બે ખુદાને માને છે. એક કયાળુ અને બીજો ધાતકી. પણ, મહારી મુલાકાત દરમ્યાન મહેને એવું કશું જણાયું નથી. કદાચ બીજા પ્રદેશમાં આવું કે મનાતું હોય તો તે જુદી વાત છે. બાકી એ લોકોને ધર્મનું ખરૂં જ્ઞાન તો નથી. પણ એક જ ખુદાને માનનારા ઇસ્લામીઓ છે ખરા! ઠરઘીઓ એકદમ જંગલી જેવા હોવાથી મેલી વિદ્યામાં પણ ખૂબ માને છે. લલા અને જુરા આત્માઓ, જી-નાતો, પરીઓ, અને બૂતો, લલાજુરાની કિસ્મતની તાસીર વિન્ માને છે. આ જંગલી લોકોની એવી વાતો તો આપણા સુધરેલા સિંદીઓ પણ માને છે. પણ આ જંગલી લોકો તો આ અને આવી વાતોમાં હૃદયહીન રીને સુસ્ત છે. ધર્મના ખરા પ્રકાશથી હજી તેઓ વંચિત છે. ઇસ્લામને માનનારા, ઇસ્લામનાં ફરમાનો માટે આતુરતાથી તલસતો આ વિશાળ માનવસમાજ અંધકારમાં સખડે છે. મુસલમાન લાઈઓ જેમની પાસે દોષત અને ઈલમ છે તેઓ આ જંગલી સમાજને સુધારવા, તેમને ઇસ્લામના ફરમાનોથી વાકેફ કરવા, તેમને સાચા અને સુસ્ત ઇનિસાનો બનાવવા મહેનત કરતા નથી. હજી સુધી કાણ જાણે કયાં સુધી આ ટોળું અંધકારમાં સખડતું રહેશે? મહારા જેવા મુસાફરને ઇસ્લામી બિરાદરોની પોતાના આ જંગલી લાઈઓ તરફની સુસ્તી મનમાં ખૂબ સાથે છે. હું પરવરદિગારની દબૂરમાં હુવા મુઝાઈ છું કે શક્તિમાન ઇસ્લામી બિરાદરોનાં હૈયામાં એ લોકો પ્રત્યે પ્રેમ અને માયા પ્રગટ કરે અને એ જંગલી જાતને સંસ્કાર અને સુધક મુસલમાન જેવા બનાવવા માટે પ્રેરે!

ધાતકી અને કયાળુ એમ બે ખુદાને માનનાર ટોળું

ઇસ્લામીઓની પોતાના જાતબાઈઓ તરફની લેહવકારી

પહેલું બંદર સેરેટોફ

મકરણ ૧૫ મું

આ સાખાન તરફ જવા માટે અમ્હારી સ્ટીમર શામસુન ઉપરી;

ત્યારે સાંજનો વખત હતો, નદીપર આવેલા ૧૩ તાકના ઉંચા ગંગવર પુલ નીચેથી અમ્હારી સ્ટીમર રહેલાઈથી પસાર થઈ ગઈ. એ ગંગવર પુલ ઉપર સેન્ટ પિટસબર્ગથી એરેનબર્ગ જતી રેલ્વે ટ્રેનની લાઈન આવેલી છે. સફર દરમ્યાન કિનારે કિનારે ઘેટાંના ટોળાં નજરે પડતાં હતાં. જમીનપર કેટલાક સફેદ પત્થરા જણાતા હતા. જમીન પણ સપાટને બદલે ન્હાની ન્હાની ટેકરીઓ જેવી જણાતી હતી, ખીજે દિવસે બપોરના ૧૨ વાગે સ્ટીમર સેરેટોફ બંદરે આવી પહોંચી; શહેર કંઈ શોભાયમાન અને મોહક જણાયું નહિ, તે છતાં મ્હને અંદર લટાર મારી ફરી આવવાની લાલચ થઈ, ધરે બધાં લોકડાંનાં જણાય છે. આ શહેરમાં ઘોડાની ટ્રામ છે. આશરે ૨૦૦૦ મુસલમાનોની વસ્તી છે. એક મસ્જિદ અને એક કબરસ્તાન પણ આવેલું છે. આ શહેરની કસબાળી જમીન જોઈને ચક્રે જર્મન વેપારીએ અહિં એક ન્હાનું સંસ્થાન વસાવ્યું છે અને ત્યાંની જમીન ઉપર મુધરેલી ઢળના છેલ્લા ઓગરથી તેઓ ખેતી કરી રહ્યા છે, રૂશિઅન ખેડુતોની આંખ આગળ નવી ઢળે નફાકારક કામ ચલાવી રહ્યા છે; છતાં કેાણુ જાણે અહિંના ખેડુતવર્ગની આંખ ઉઘડતી નથી.

ઓગસ્ટની તા. ૬ મીના બપોરે અમ્હારી સ્ટીમર આરીટફીન શહેર આગળ આવી. માર્ગમાં કંઈ જાણવાજોગ બન્યું નહિ. અત્યારે એ રેલ્વેનું છેલ્લું સ્ટેશન છે. રૂશિઆમાં કૂચકદમ આગળ વધતી જતી રેલ્વે લાઈનનો ૧૦ વરસમાં કેટલી પલટાઈ જશે તે કંઈ કહી શકાય તેમ નથી, અહિંથી કેરોસ પર્વતના ઉત્તર ભાગ અને કિમીયા પ્રાંત તરફ રેલ્વે દોડે છે. આ કસબામાં જોવાલાયક કંઈ નથી. બજારના મુખ્ય ચોકમાં તડણુચ અને ચિલકાની ગાડીઓ હાટોહાટ ઉભેલી છે, આ વસ્તુઓ એકદમ સસ્તી અને જોઈએ તેટલી મળે છે, ન્યારે ખીજે કોઈ પણ જાતનો મેવો આજો મળતો નથી. આ શહેર પછી સ્ટીમર આગળ વધતાં હરીયાળા ચતી જાય છે. આગળ વધતાં નહિ જ જેવી દેખાય છે.

અકોર જર્મન વેપારીએ વસાવેલું સંસ્થાન

ઉલ્લુ રેલ્વે નંકશાન

આગળ વધતાં ગરમ દેશ આવતો હોય તેમ તાપ ખૂબ જ પડતો હતો. જીવ ગભરાઈ જતો હતો. ઠોઈ પથુ ગામ આવે કે કિનારે ઉતરવાની જરૂર પડી. થતી નહિ; સ્ટીમરની જીંદી કેકે ઉપર જવનની સ્થેકીમાં બેસીને આજ્ઞા નીચાં ધસી આવતાં મોઝાં જોવા કરવાં એ જીવનની મુખ્ય મોજ લાગતી. ઠોઈ બૂખ્યા માણસને સુકી રોટલી જેટલી મીઠી અને મધુર લાગે, તેટલી મીઠીને મધુરી મોજ આ કેકે ઉપર બેસી રહીને આસપાસ નિહાળવામાં લાગતી.

હવે પછી વધારે નીચાણવાળા આવતી હોવાથી જમીનમાં અનેક ફાંટા દેખાતા. આ ફાંટાઓ-આગળ દૂર જતાં મળીને એક ચર્ચ જાય છે. ઠોઈ વખત એક જ જગ્યાએ ત્રણચાર ફાંટા જોઈને આપણને એ પણ વિશ્વાસ થાય કે સ્ટીમર માર્ગ તો નહિ જૂસે ને ? વળી કેટલેક ઠેકાણે આવેલા ખડકો કુદરતી રીતે સોપારીની ફાંટો જેમ અનેક ફાંટામાં કપાઈ ગયેલા દેખાતા હતા. તેની કુદરતી લીટી એવી લાંબી ફેલાયેલી હતી કે જેઓ ભૂસ્તરવિદ્યાના શોખીન હોય તેઓને જરૂર કંઈક જાણવા અને શિખવા જેવું મળી આવે. એ લીટીઓ અને તેની નીચે જુદો રંગ પકડતી લીટીઓને કેટલાં વરસો; સદીઓ, કે જમાના વહી ગયા હશે, એમ જોનારને રહેજે વિચાર થાય. અહિં નહીં પાણી કોઈકવાર દરીઆની જેમ ઊછાળા પથુ મારે છે. અહિં પાણી જેરેસ્ટવ કે નિઝનીનવગોરોડના પાણી જેવું મૃદુ અને મેઘુ નથી.

આગળ વધતાં પાછો લીલાતરીવાળો પ્રદેશ જણાય છે. અહિંની વિશાળ સ્વચ્છ નદીમાં માછલાં નથી. જે કંઈ છે તે બહુજ જૂજ છે અને તે પથુ કદે એક ફૂટ કરતાં મોટાં નથી. અંતે કાઝાન પછીના ન્હાનામોટાં મળીને ૩૪ રેશનો પૂરાં કરી તા. ૧૦ મી ઓગસ્ટની રહવારે દસ કલાકે ૩૫મા બંદર આસાખાનમાં અમે આવી પહોંચ્યા.

આ સફર દરમ્યાન મ્હને અનેક દેશના વતનીઓ સાથે સુલાહાતનો પ્રસંગ મળ્યો, તેમાં મુરોપિયનો અને મુસાફરીના શોખીન અમેરીકનો તો ખાસ હતા, એ બધા અંકાર, ચંચળ અને મહેનતુ જણાતા હતા, વિશેષ કરીને જુદા જુદા અનેક ભાષા શિખવાનો એ લોકોને જખરો શોખ હતો, તેમજ તેઓ અનેક ભાષાના જાણકાર પણ હતા. આ જોઈને મ્હને પોતાને ખેદ થતો કે તું વધારે ભાષા કેમ શિખ્યો નહિ. આપણા દેશના લોકો બીજાં ભાષા તરીકે

નીચલા ; પ્રદેશની વધતી ગરમી

ભૂસ્તરવિદ્યાના અ-જ્યાસીઓ માટે જાણવાલોગ મધક

૩૫મું બંદર આસાખાન

પરભાષાના સોખીન
યુરોપિઅન મુસાફરો

પણ પર્સિઅન કે ફ્રેન્ચ નહિ લેતાં પોતાના દેશની સંસ્કૃત ભાષા જ સોખી લે છે; જોના તેઓ હાલમાં કેઈ ખાસ ઉપયોગ, બૂલી જવા શિવાય કરતા નથી, ફ્રેન્ચ અને જર્મન ભાષા શિખવાનું તો બાલ્યએ રહ્યું. પણ આપણા પોતાના દેશમાં બાલ્યના પ્રાંતની ભાષા માટે પણ આપણે દરકાર રાખતા નથી. એક ગુજરાતી ભાગ્યેજ બંગાળી કે મરાઠી કે કાનડીને અભ્યાસ કરે છે. પોતાના દેશના બીજા પ્રાંતના લોકોની ભાષા માટે દરકાર કરતા નથી. તેથી તેઓને પોતાના જ ધર્મના પોતાના જ દેશના લોકો પારકા લાગે છે. આપણા લોકોએ ફ્રેન્ચ, જર્મન અને બીજી ભાષાઓ શિખવા માટે હોંશ રાખવી જોઈએ. આપણા દેશ પાસે આવેલા ચીનના લોકોના ચિનાઈ સાહિત્યમાં આપણા પુરાણા ગૌરવ વિશે ધણી વાતો લખાઈ છે. છતાં આપણા ૩૦ કરોડ માણસોમાં ચિનાઈ ભાષાનો એક પણ અભ્યાસી નથી. વિદ્યા પ્રત્યે આપણી બેદરકારીની કંઈ હદ જ નથી.

આસ્પાખાન

અહિં આવીને જાણીતી હોટલ મોશકોસકી તુમેરા અર્થાત મોરો હોટલમાં ફરી ઠામ થયો. આ હોટલ શહેરના વચલા ભાગમાં આવેલા જાણીતા લતામાં આવેલી છે. તે અહિંના મુખ્ય બગીચા રહામે છે, જ્યાં હું મ્હારી હોટલની બારીમાંથી જાણીયાના ખુશનુમા દેખાવ વચ્ચે બાર એલેક્ઝાન્ડ્ર બીજાનું બાવલું અને દિલપત્રીટ કુવારો જોઈ શકતો હતો, અહિં દર રવિવારે રહાંજો ખેંડ વાગે છે-અને જાણીતા બહેનોએ મોજ કરવા ઉતરી પડે છે.

આ શહેરની વસ્તી આશરે ૭૫૦૦૦ ની કહેવાય છે. તેમાં મુસલમાનો ૧૦ હજારથી વધારે છે. આ શહેર કાસ્પિઅન સમુદ્રને કિનારે આવેલું હોવાથી એક મુખ્ય વેપારી મથક ખરું! શહેર વિશે કેં જાણું જાણવાજોગ નથી. અહિં દરીઆમાં સ્ટર્જીઅન (Sturgeon) નામે માછલી થાય છે. તેને પકડવાનું આ મુખ્ય મથક છે. તેથી અહિં આ કામમાં હંભરો માણસોને રાજ મળે છે. આ માછલીની લંબાઈ ૧૮ ફીટ હોય છે અને તેનું વજન એક હજાર રતલ કરતાં પણ વધારે હોય છે. આથી વાચનાર આ માછલીની કિંમત અને મંજવર કદ વિશે ખ્યાલ કરી શકશે, આ માછલી રૂશિઅનોને ધણી પ્રિય

સ્ટર્જીઅન અને સ્ટર્જ
હોટ માછલીઓની
મેળવર નિકાશ

છે. તેમાં એક ન્હાની જાત આવે છે, જેને સ્ટરલેટ (Sterlet) કહે છે. તેને માટે તો પડાપડી થાય છે. આ સ્ટરલેટ માછલી ખાસ પકવાનની વાનગી તરીકે ગણાતી હોવાથી રૂશિયન લોકોની કોઈ પણ મુખ્ય મિજબાની સ્ટરલેટ માછલીના સુપવચરની હોતી નથી. આ માછલી વગર મિજબાની બધૂરી જ ગણાય છે. આ માછલીને જીવતી પકડીને જાળમાં જ બ્હાણુ સાથે બાંધી, વોલગા નદીના પાણીમાં ધસડતાં, ધસડતાં છેક સેન્ટપીટસ્બર્ગ લઈ જવામાં આવે છે, ત્યાં એક જ માછલીની ફક્ત રૂ. ૩૦૦ જેટલી કિંમત ખુશીથી લેવાય છે.

અર્દિની દશ હજારની સુબી મુસલમાનોની વસ્તીમાં ફક્ત ૧૨ ધર જ શિયા મુસલમાનોનાં છે, સુબી મુસલમાનોની ૧૪ મસ્જિદો આવેલી છે. તેટલી જ મદ્રેસા પણ છે. આ બધે રથળે હું અર્દિના મ્હારા બોમીઆ હાફેઝ મૈનુદિન સાથે ફરી આવ્યો. મહોલ્લામાં ફરતી વેળા મ્હેં જોયું કે બધા મુસલમાન શોકોનો પહેરવેશ તેમ જ રાહરસમ તારતર મુસલમાનોને મળતો જ આવે છે. એટલે એ વિષે ફરીવાર વિવેચન કરવાની જરૂર જોતો નથી. એ લોકોની નાણાં સંબંધી હાલત વિષે તપાસ કરતાં જણાયું કે એ લોકોમાં ઝાઝા પૈસાપાત્ર આદમીઓ નથી. અર્દિના ફક્ત ત્રણ મુસલમાનો એક લાખ રૂબલના આસામી કહેવાય છે. તેમ જ દરેક અડધા લાખના ધણી હશે. બાકી બીજા બધા આમર્ષર્જના છે. તેમનું ગુજરાન મુખ્યત્વે ખેતીવાડી, ઉપર જ ચાલે છે. કેટલાકો ટોપીના દુકાનદાર અને અનાજ તેમ જ ખોરાકોની જણસો વેચનાર દુકાનદારો છે. ગાડી હાંકનારાઓમાં ધણાખરા મુસલમાનો જ વધારે જણાયા છે. અર્દિના શિયા મુસલમાનોનાં ઘરો પણ સુન્નિ મુસલમાનોના જ લતામાં આવેલાં છે. મ્હેં બારે સંતોષ સાથે જોયું છે કે એ બે પંથના લોકો વચ્ચે અર્દિ ધણો મીઠો અને સારો એખલાસબર્યો સંબંધ છે. શિયા મુસલમાન ટોળાને રૂશિયન સરકારે મસ્જિદ માટે જમીન આપવા ઉપરાંત ૨૦૦x૨૦૦ ફુટનો પત્થરનો એટલો પણ પોતાને ખર્ચે બાંધી આપ્યો છે. કારખોરના સખ્ત તાપમાં પણ અર્દિના લતામાં લટાર મારતાં એ શિયા મસ્જિદ જોવાની ઉત્કંઠા હું દબાવી શક્યો નહિ. કમ્પાઉન્ડ વટાવીને હું ઉપર બીજા માળ ઉપર ગયો. ત્યાં કુરઆન સિખવવાની મકતબ (પાઠશાળા) આવેલી હતી; ત્યાં ન્હાના

આસામીઓની મુસલમાનોની વસ્તી

શિયા મુસલમાનોને સરકારે બંધાવી આવેલી મસ્જિદ

દશબાર વરસના છોકરાઓ પાઠ તૈયાર કરી રહ્યા હતા અને શિષ્યવનાર ઉસ્તાદજી વધે એક હોવાથી બપોરના સખત તાપથી આજેક યદ્ ઉઘમાં એકાં ખાઈ રહ્યા હતા. તેને ધીરથી જગાડીને મેં અરજ કરી કે મરજદના મુખ્ય ધંધામ આગળ મ્હને લઈ જાઓ. ઉઘમાંથી જગતાંજ આંખ ચોળતા ચોળતા એ એક આદમી ઉઠીને મ્હને ધંધામ મુલ્તા અબદુલ રહીમના રૂમમાં લઈ ગયા. એ જાણા ધંધામે મ્હને સારો આવકાર અને માન આપી મારી યોગ્ય પૂછપરછ કરી. વાત કરતાં જણાયું કે શિવા મુસલમાનોની બહુ જુજ સંખ્યા હોવાથી મરજદમાં કેઈ નમાઝ માટે આવતું નથી. છતાં દરરોજ રીતસર અઝાન (ખાંચ) દેવામાં આવે છે.

આસ્તાખાનના ગંદા
અને કંચાળ રૂશિ-
અનો

આસ્તાખાન જાણે એક બેટ હોય તેમ તેની ચારે કોરે નદીનું પાણી વહા કરે છે: આ પાણીની બેશુમાર છૂટ છતાં આંદીના મુખ્ય રૂશિઅન લોકો એટલા બધા ગંદા હોય છે કે બસ તૌબા. જાણે જન્મભરમાં ન્હાવું એ પાપ હોય અથવા ન્હાવાની ક્રિયા તેઓ જાણતા જ ન હોય તેટલા તો તેઓ મેલા હોય છે. ગંદા અને ભયરે દાહ જણાય છે. અહીંના રૂશિઅન લોકોની ગરીબાઈનો મ્હને આ ઉપરથી ખ્યાલ આવ્યો. તેમાં ઘણાં લોકોને તો રહેવાનાં મકાનની પણ સમજ નથી. બંદર ઉપરનાં પથ્થરની પ્લેટફોર્મ જ એ લોકોનું બિઝાનું હતું. તેઓ રહાંજ પછી ત્યાંજ પડ્યાપાથયા રહેતા હતા.

મંગળવાર તા. ૧૨ મી ઓગસ્ટ ૧૯૦૨ના દિવસે રહવારના નવ કલાકે આસ્તાખાનને છેલ્લી સલામ કરીને મેં કાફકાથ મરકપુરી કંપનીની સ્ટીમર કિરનાવસ્ત્રીમાં જગ્યા લીધી.

જુહાપની ઘડી-
લાગણીવશ થવાના
મસંગો

બંદરપર છૂટા પડતા મિત્રો અને સંબંધીઓની આંખમાંથી દાદડ ખરી પડતાં આંસુ જોતાં જ મારા હૃદયમાં મ્હારા ઘરનાં સંબંધીઓનો સ્નેહ ભરાઈ આવ્યો. આવા અનુભવ મ્હને દરેક રોજને મળતો હતો; છતાં આ બંદરના લોકોના વિચારની વસમી પણ જે અકથ્ય લાગણીઓ દેખાવ જણાયો તેથી તે ટપકાવી લેવાની રહેજે ધ્રુષ્ટિ યાદ. આ દરરોજના અનુભવને વારંવાર ટપકાવી લેતો નથી. આ દેખાવ તો મ્હારે સારૂ હવે સાધારણ્ય હતો.

રૂશિઅન સ્ટીમરોની સમજ અને સુવ્યવસ્થા માટે આગળ ઉપર લખી ગયો છું, તેટલી વ્યવસ્થા આ સ્ટીમરોમાં પણ હતી. તેથી પાંચ કલાક આસાનીથી

પસાર થઈ ગયા. અમે કારિપચન સમુદ્રના મુખ આગળ આવી પહોંચ્યા. વોલ્ગા નદીના આડાચવળા પ્રવાહથી આ સમુદ્રના મુખ પાસેનો ભાગ મટોડીથી ભરાઈ ગયો છે. તેથી મહોટી આગબોટો નદીના મુખ સુધી આવી શકતી નથી. બીજા ચાર કલાકનો માર્ગ કાપ્યા પછી હંડાં પાણીમાં અમે આવી પહોંચ્યા. જ્યાં મહોટી સ્ટીમર અચ્ચારે માટે ખોટી થતી હતી, તેમાં સધળા ઉતારાઓએ જગ્યા લીધી. રાત અંધારી હતી; છતાં આસપાસ કંઈક ઉપ સ્ટીમરો ઉભેલી હતી, એમ આજા અજવાળામાં જણાઈ આવતું હતું. આખી રાત માલની અદલાબદલી કરવામાં જ સમુદ્ર ગાજી રહ્યો હતો. આટલી બધી ધમાધમી જોઈને મેં પૂછપરછ કરવા માંડી; ત્યારે જણાયું કે આ રસ્તે ઈરાન, તુર્કસ્તાન, ખોર્કંદ, અને કાસગરથી તે બીન સુધી માલ લઈ જવામાં આવે છે. ઉપરાંત રૂશિયાનો એ માર્ગ ખોરાસાન, હેરાત, બલ્ખ, આટલે ઠેકાણે માલ પહોંચાડે છે. ઉપરાંત બાલે, બાટુમ, કોકેશિયા, કારસ, એર્ઝરમ, કિમિયા તરફ ચાલુ આયાતનિકાશ થયા કરે છે. નિકાશમાં મુખ્ય વસ્તુ ઈમારતી લાકડું છે. તે તુર્કસ્તાન, ખોખારા, સમરકંદ, તારકંદ, ખોર્કંદમાં ખૂબ જાય છે. ચાલુ માંગ રહ્યાં કરે છે. બીજી જણસોમાં અનાજ, તેલ, ઈન, ચામડાં, કામર વિગત મુખ્ય જણાય છે.

ધમધોકાર વ્યાપારને
અંગે આખી રાત
કરવામાં આવતી
માલની અદલાબદલી

કારિપચન સમુદ્ર લંબાઈમાં ૭૬૦ માઈલ અને પહોળાઈમાં ૨૨૦ માઈલ ગણાય છે. વોલ્ગા તથા યુરલ નદીના પાણીને આ સમુદ્ર સિવાય બહાર જવાનો એકે માર્ગ નથી. મહાસાગરની તબેડીથી આ પ્રદેશ બહુ નીચાણમાં આવેલ છે. પણ એની હંડાઈ હજી માપવામાં આવી નથી. જો કે આટલું તો નક્કી છે કે એની સપાટી કાળા સમુદ્રની સપાટી કરતાં ૮૪ ફીટ નીચે છે. આ ઉપરથી વાયક રહેજે રહમજી શકશે કે આપારે મહારી મુસાફરી ધરતીના ચાતી નીચે આવેલા મુલકમાં ચાલુ હતી.

ભૂસ્તર-વિદ્યાના
અભ્યાસીઓ માટે
જોવાલોગ સમરકંદ

જેઓ ભૂતળવિદ્યાના રસિયા હોય તેઓને માટે પૃથ્વીની સપાટીપર થતા ન્હાનામહોટા ચમત્કારી ફેરફારોનો આ એક જવતોજગતો જેવા જેવો દાખલો કારિપચન સમુદ્ર છે; જ્યાં આજે જમીન છે, ત્યાં આગળ સમુદ્ર હતો, જ્યાં આજે ગાડી અને મનુષ્યવ્યવહારની ધમાધમી અને ગડબડ ગાજી રહી છે; ત્યાં આગળ એક વિશાળ મહાસાગર ઘુંધવાઈ રહ્યો હતો. તેમજ જ્યાં

પૃથ્વીની અસ્થિરતા

આગળ મહાસાગરનાં મોજાં ગળેના કરી રહ્યાં હતાં, ત્યાં આજે લીલાંછમ ખેતરો અને વિશાળ જમીન આવેલી છે. આ પૃથ્વીપર યતા ફેરફાર કંઈ પાણી અને જમીનમાં જ અટક્યા નથી. ખડકો અને પર્વતો, નદીઓ અને ઝરણાંમાં પણ ખડ્ડ જ ધીમા, ચાલુ ફેરફારો યતા આવ્યા છે.

કાર્પિઅન સમુદ્રમાં મુસાફરી કરનારને ઉપર જણાવેલા આ કુદરતના ચમત્કારિક ફેરફારો સ્પષ્ટ જણાય છે. આ સમુદ્ર અત્યારે વિસ્તારમાં કંઈ નહોતો ન ગણાય. પણ આગળ ઉપર એનો વિસ્તાર ધણો વધારે હતો. આજે આ મહાસાગર કપાઈ જઈને છૂટો પડી ગયો છે. છતાં આગળ એ સમુદ્રને મહાસાગર સાથે સીધો સંબંધ હતો, એ ચોક્કસ દર્શીકત, બૂસ્તરવિદ્યાના અભ્યાસીઓ શોધી કાઢી શક્યા છે. જો કે આજે તેના સુકાઈ જતા નીરને લીધે મહાસાગરની સપાટીથી અતી નીચાણમાં તે આવી ગયો છે. ધણી ખારીક વીગતોના અભ્યાસ પછી બૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ એવા મત ઉપર આવેલા છે કે આજેનાં એ છૂટો પડી ગયેલો કાર્પિઅન સમુદ્ર પહેલાં એક મોટો બૂમધ્ય સમુદ્ર હતો, જેનો નહોતો ખાકી રહેલો આ એક ભાગ માત્ર છે. તે વખતે આ સમુદ્રની ઉંચાઈ આજના કરતાં ૨૨૦ ફુટ વધારે હોવી જોઈએ. તેમજ આ પાણીને ઉત્તર ધ્રુવના મહાસાગરના પાણી સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ. એમ માનવામાં આવે છે કે જ્યારે ઉત્તર આસ્ટલાન્ટિક મહાસાગરનો પ્રવાહ ઉઠાળો. મારીને અમેરિકા ખંડથી સાઈબિરીયા તરફ ફરી વળ્યો; ત્યારે આ એશિયાટીક મેડિટરેનીઅન મહાસાગરથી કપાઈ ને છૂટો પડી ગયો દર્શો. તેમજ જ્યારે ઘોરફરસની સામુદ્રણી ખુલ્લી થઈ ત્યારે જે ફેરફારો થયા; તેથી એશિઆટીક મેડિટરેનીઅન ત્રણ ભાગોમાં વહેંચાઈ ગયેલો હોવો જોઈએ, તેમાં સર્વેથી મોટો કાર્પિઅન સમુદ્ર હોવાથી તેની અસલ ઉંચાઈ એ વહેંચણીને લીધે ઘટી જાય એ તો કુદરતી જ છે.

આજે એ સમુદ્રનું પાણી સૂર્યના તાપથી વરાળ થઈને ધટતું જાય છે. પણ પૂરવણી કરવાને વરસાદ યતાં વોદામા, યુરલ અને ખીજી ૭ નદીઓનાં પાણી પૂરતાં થઈ પડે છે. આમાં એક વાત વિચારવા જેવી છે. ખીજી ૭ નદીઓનાં પાણી આ સમુદ્રમાં સતત ભરાયાં જ કરે છે, છતાં કોઈ સપાટી વધતી નથી. તેટલી ને તેટલી જ રહે છે. ઉલટી કોઈવાર ધટતી માલમ પડે

જમાનાના ખદલાતા
રંગો

ઉત્તર ધ્રુવના મહા-
સાગર સાથે સીધા
સંબંધની નિશાનીઓ

૭ નદીઓનાં પાણી
થી ભરાતો સમુદ્ર

છે. એ બધું મીઠું પાણી ચાલુ લામતું રહેવા છતાં, આ કારિપચનનું પાણી તો ખાંડ જ જણાય છે. અને આ બાબત તેનો જૂના કાળમાં મહાસાગર સાથેનો સંબંધ સિદ્ધ કરી આપે છે. વળી આ સમુદ્રમાં જે માછલાઓ તરતાં જણાય છે તેની જાત કાળા સમુદ્ર અને એરલના દરીઆના માછલા સાથે એટલી બધી મળતી આવે છે કે આ જાત આગળ એક સમુદ્રની હોવી જોઈ એ એમ રહેજે અતુમાન કરી શકાય છે. હાલમાં એનો વિસ્તાર સંકેત્યાઈ જવાથી અને પાણીની અસહ્ય ખાશીયતમાં ફેર પડતો હોવાથી, કહેવાય છે કે આમાં માછલાં હવે જીવી શકતા નથી. અને દિનપરદિન કમતી થતા જાય છે. એ વાત મને ખરી લાગે છે. મહારી મુસાફરી દરમ્યાન નવ કે બાર ઈંચ કરતા વધુ મહોટી માછલીઓ મહારા જોવામાં આવી ન હતી.

એ આખા સમુદ્રકિનારે-તેમાંથે મુખ્ય કરીને ઉત્તરપશ્ચિમે અને પશ્ચિમે ખાડીઓ અને નદીની છૂટીછવાઈ ટેકરીઓની હારમાળા આવેલી છે. તે એક ખીજથી એટલી છૂટી છે કે જાણે ઈશ્વરે મહોટા મહોટા પથરા છૂટા-છૂટા મૂક્યા હોય તેમ લાગે છે. કેકેસસ પર્વતની કંબીર ચલમા (Kabair Yalma) નામની પહાડી શાખા પશ્ચિમ તરફ એટલી નજીક આવેલી જણાય છે કે જાણે સાકડો દૂધંટ માર્ગે બની રહ્યા હોય, જેને આગળ ધણા વખત પહેલાં કિલ્લાથી ઘેરી લેવામાં આવેલ છે. તેથી આજે તે Pass of Derbend કહેવડની ખીણ નામે ઓળખાય છે.

પૃથ્વીના અદ્ભૂત ફેરફારની વાતોમાં સ્તીમરના ઉતાડ્યો અને મુસાફરીની મૂળ વાતથી હું વેગલો પડી ગયો છું તે પાછો મૂળ વાત પર આવીને વાચકની આત્મરતા તૃપ્ત કરીશ.

ફ્રિશિઅન સ્તીમરોમાં બધે હોય છે તેટલી મુખ્યવસ્થા આ સ્તીમરમાં હતી, પણ કેકના ઉતાડ્યોની હાલત અતિ દયાજનક અને સારસીન માછલીની જેમ સંકેત્યાઈને બેઠેલા મર્દ, ઓરાત અને બાળકો ભારે અજવડ વેડી રહ્યા હતા. એક તસુ જગ્યા માટે વખતોવખત પાડોશી મુસાફર સાથે વટી પડના અને તેના ઉપર હુમલો કરતા હતા. આ ગરીબ વર્ગના ઉતાડ્યોથી સ્તીમર કંપની સંગીન કમાણી કરે છે; છતાં ઉતાડ્યોને વધુ સારી સત્વડ આપતી નથી અને આ લોકોની દાઝ દંચે ધરી કોઈ મરદ જમ્યો આગળ આવીને ચળવળ કેમ

કુદરતનો બનાવેલો
કિલ્લો અને ખીણ

ન્યાં જુઓ, ત્યાં
ગરીબોની જ કમાણી;
છતાં તે વર્ગને જ
હાડમારી ખમવી
પડે.

કરતો નથી, એવા વિચારો એ લોકોની દાડમારી બોધને આવતા.

બીજા વર્ગમાં મદારી સાથે ફક્ત એકજ ધરની મુસાફર નામે આગા હાથ મહંમદ હુમળ નામે પોતાના કુટુંબસહ હતો. જે આસાખાનમાં ત્રીસ વરસ રહીને અત્યારે પોતાના કુટુંબ સાથે અસહ વતન ખાકુ તરફ જતો હતો. મુસાફરીમાં એનાં ન્હાનાં બાળકોનો એ ખરો માયાળુ પિતા હતો. કોઈ રસ્તું, કોઈ ઉલટી કરતું, તે બધાની એ ભલો આગા યોગ્ય બરદાસ્ત કરતો અને પોતાની પરદાનશીન બાનુને કોઈ જાતની અગવડ વેડવા દેતો નહિ. એશિયાટીક લોકોના ઓસન્માનનો આ એક અચ્છો નમુનો હતો. તેમાં આ પાંચ બાળકોને રમતમાં પણ પોતપોતાની ફેાડી લેવાને ગમે તેમ ભટકવા દેતો નહિ. વાત કરતાં કરતાં પણ આગા સાહેબની ચકોર નજર તેનાં બાળકો ઉપર જ ફરેલી રહેતી. જમતી વેળા તે બધાને કાળજીપૂર્વક જમાડતો, જમ્યા પછી બધાને ઉમ્મરપાર દારબંધ બેસાડીને નીતીના સખક પદાવી યોગ્ય શીખામણ અને નાસિયત કરતો. એ એક ભલો બાપ હોવા ઉપરાંત સંસ્કારી શિક્ષક જેવો હતો. આ સંસ્કારી આદમી અને તેનાં બાળકોના સહવાસથી મળે લાગતું કે દુનિયાભરમાં જે છુરાઈ અને અનીતી પ્રસરી રહેલી છે તે બધી ન્હાનપણમાં આદર્શ માળાપ અને સારા શિક્ષકની યોગ્ય કેળવણીના અભાવે જ છે. જે આગા હુમળ જેવા પિતા હોય તો ધણા સુચરિત્રવાન નાગરીકો નિવડી શકે.

આપણે ઓઝો તરફ અને બાળકો તરફ કેટલા બધા બેદરકાર રહીએ છીએ તેનો ખરો ખ્યાલ આવા સંસ્કારી આદમીના સદવાસથી જ આવી શકે. એક પતિ, પિતા અને દેશનાગરિક તરીકે આપણી અપૂર્ણતા જાણવાને આપણે કેટલા બધા બેદરકાર છીએ ? એવો પ્રશ્ન હૃદયપર હાથ મૂકી ઓ વાચક, તું જરૂર કરજે, જે પાઠ આ આગાના સહવાસમાં મળે મળ્યો છે તે હું અહિં ટપકાવી લઉં છું.

પેગોવસ્કી

છુધવાર તા. ૧૩ મી ઝોગરો અમદારી સ્ટીમરે પેગોવસ્કી બંદરે લંગર નાખ્યું. આ બંદર ૫૦૦ ફુટ ઉંચી ડુંગરાની ધાર ઉપર આવેલું છે. અહિં જાણવાબોગ મથકોમાં દૂર એક લીલા રંગના ગુંબજવાળું દેવદ

ખાકુ તરફ જતો
મદારી આગા ગોડીયો

ઓસન્માનનીલાગણી
ખિલવવાની જરૂર

૫૦૦ ફુટ ઉંચી ડુંગરો
ની ટોચપર વસેલું
શહેર

આવેલું દેખાય છે. તેમજ છેક હંચાણમાં ટાવ ઉપર રૂશિયન સરકારે બંધાવેલી જ્વેલ (કેદખાનું) આવેલી છે; જેમાં દૂરના મુલકના લાખી સજ્જ પામેલા કેદીઓ ખોતાની કરણીનાં કડવાં ફળો ચાખતા પડેલા છે.

અહિં સ્ટીમરની ડોકની લગભગ રેલ્વે આવેલી હોવાથી આગમગામીમાં માલની અદલાખદલી કરવાનું કામ વધારે ઝડપ અને સરળતાથી થઈ શકે છે.

આ રેલ્વે અહિંથી રૈસ્ટોફ શહેર તરફ જાય છે, જે એંગ્રોફ દરીઆની ઉત્તર-પૂર્વે એકા નદીના મુખ પાસે વસેલું છે; જ્યાંથી રીઆશકને રસ્તે થઈને મૌરકો જવાનું ટ્રેન બંકચન આવેલું છે. અત્રે પડતા સખ્ન તાપ વિષે તો પૂછવું જ નહિ. સ્ટીમરની કેબીન તો જાણે પાઉં બનાવવાની બહી હોય તેટલી ઉન્હી લાગે છે. તેથી સ્ટીમરની ઉપર છત્રીપર જ વખત પસાર કરવો પડે છે. અહિં વસ્તા મુસલમાનો લગભગ બધા જ શિયા પંથના છે. એ પંથ પશુ મુરત મુસલમાન હોઈ ફક્ત ખિલાફત અને ખલીફ ખાખતની માન્યતામાં સૂનીઓથી જુદો પડે છે.

આ બંદરપર સ્ટીમરમાં નવા મુલકના નવા જ ધાટના આદમીઓનો ઉમેરો થયો. તે બધા જ ઇરાનીઓ હોઈ આફ્રુ અને માર્ગદશન જતાર ઉતાડ્યો હતો. સાથે જુરખો ઓઢેલી ઓરતો પણ હતી. તે બીચારી સખ્ત તાપમાંથી બચવા હાથકાંમાં બેઠી હતી. છતાં એ ધમધમતા તાપની અસર તેના જુરખામાં સંતાયેલા ચહેરાપર કેટલી બધી થતી હતી એ વિચાર જ જોનારને ઝુઝવતો હતો. અહિંના લોકોના રીતરિવાજમાં એક વિશેષતા જણાય છે. અહિંના મરદો પણ ઓરતોની જેમ હાથે મેંદી ચોપડે છે, જેથી હાથની ખુખ-સુરતી વધે છે, તેઓના ગોરા હાથો લાલ હીરાના રંગથી કંઈ જુદા પડીને આગળ તરી આવતા હતા. અહિં મજુરો પણ આ સસ્તી ખુખસુરતીના શોખીન જણાતા હતા. ઉપરાત તેઓ હજમ પાસેથી માથાના વાળ એવા લપેટાથી ઢાપવાતા કે જે શોભી ઉઠતા અને નવાઈ પમાડે એવી રીતે ચહેરા ખુખસુરત દેખાતો હતો. છતાં મ્હારી દષ્ટિએ આ વાળ કાપવાની સ્ટાઈલ તો કંઈ વિચિત્ર પ્રકારની જ જણાતી હતી. મ્હારા જેવા મુસાફરથી એ આગા સ્ટાઈલના વાળની કટ જોઈને રહેજે દસાઈ જવાનું હતું. આ માટીની કાપાને શોભારવા ઇરાનીના વિચિત્ર ફાંદામાં એ એક ઉમેરો હતો. એક દેશમાં જે વસ્તુ શોભારખ હોય

અહિં આવેલું બંક-શન

શિયા પંથના લોકો-થી વસેલું શહેર

સસ્તી ખુખસુરતીના શોખીન મુરદો

ઇરાની રૈશનની હલમત

છે તેજ વસ્તુ બીજા મુદકમાં હાત્યારપદ ગણાય છે. આમાં રહેલો લોકોની દષ્ટિનો ફેર દુનિયાભટકનારા માણ જેવા મુસાફરને નવું શિખવે છે.

રડીમર ઉપડતાં, પશ્ચિમનો સુકો કિનારો પસાર કરતાં, બીજે દિવસે ખેપોરના ચાર કલાકે રૂશિઅન કાફલાનું મુખ્ય મથક અને આતશખાનાઓથી ગાજી રહેલું, આતશના પૂઝારી પારસીભાઈઓનું જાત્રાનું ધામ થઈ પડેલું પ્રખ્યાત શહેર બાકુ આવી પહોંચ્યું.

બાકુ

પહાડના ઢળાણ ઉપર આ ઘોડાની નાળના આકારનું શહેર એક કિલ્લા સાથે આવેલું છે. તે પંદરમી સદીમાં બાંધવામાં આવેલું કહેવાય છે.

આ શહેરનો કિનારો સુષો અને સપાટ છે. તે વ્યાપારનું મુખ્ય મથક હોઈ નફોલ, લોખંડ અને શણ તેમજ ઉન પુષ્કળ જથ્થામાં બહારગામ ચઢાવવામાં આવે છે; સારે ખાસ કરીને રૂ, અનાજ તથા ફળફળાદિની આયાત કરવામાં આવે છે. નફોલના ખાસ કુવા આવેલા હોવાથી બાકુ રૂશિઆની એક કિંમતી મિરાસ ગણાય છે. કે જમાનાની વાત ઉપર એકાએક સળગી ઉઠે એવી ગેસ સાથે ભબૂકાદાર રોશની નીકળતી હતી; ત્યારે અહિં ભાવિક આતશપૂજકોના ટોળેટોળાં આ સ્થાનને પવિત્ર માનીને તેની આરાધના કરવાને ઉતરી પડતા. પણ હાલમાં કેઈ એ આતશની દરકાર કરતું જણવું જથી. ચડતી-પડતીના અનેક ચમત્કારો તેમજ પાડોશી રાજ્યના હુમલાઓથી બાકુ શહેરને અનેકવાર વેઠવું પડેલું. એ રાજદારી ફેરફારોથી પારસી ટોળું અહિંથી વિખરાઈ ગયું અને આતશપૂજની મદદતા પણ રફતે રફતે કમી થઈ ભૂલાઈ ગઈ છે. સન ૧૫૦૯ માં ધરાનીઓના હાથમાંથી તુર્ક લોકોએ ચઢાઈ કરી છીનવી લીધું. તે પછી તે ધરાનના પ્રખ્યાત શાહ અબ્બાસના હાથમાં પાછું આવ્યું. આજે પણ એ શાહ અબ્બાસનો મકબરો સારી હાલતમાં જળવાઈ રહ્યો છે. ફરી ૧૭૨૩ માં રૂશિઅનોના હુમલા સામે લાઇલાજ થઈ એ બાકુને ધરાનીઓએ ગુમાવ્યું. પછી બારમે વરસે ૧૮૩૫માં જૂનું વેર વાળવા ધરાનીઓએ હુમલો લઈ જઈ રૂશિઅનોના હાથમાંથી બાકુ ફરીવાર જીતી લીધું. તે પછી છેક ૧૮૦૬ માં રૂશિઅનો હુમલો લઈ આવ્યા; ત્યાં લગી

રૂશિઅન કાફલાનું
મુખ્ય મથક

રૂશિઆની કિંમતી
મિરાસ જેવું બાકુ
નગર

પારસી ટોળાનું ગઢ
હાલનું પવિત્ર શહેર

બાકુની હંક તવા-
રીખ

ધરિની અમલ હેઠળ એ કીક ફાળું હતું. સને ૧૮૦૬ માં ફરીવાર રૂશિયનો ઝૂંટવી મયા તે આજ સુધી રૂશિયનોના કબજામાં સવાસો વરસ થયાં પડ્યું છે.

મદને અદિથી રૂશિયન તુર્કસ્થાન એટલે બેખારા, સમરકંદ, તાશકંદ થઈને કાશગર જવું હતું અને મહારી મુસાફરી દરમ્યાન આપણુદ અમલ ચલાવતા રૂશિયન અમલદારો તરફથી મદને કંઈ ખમવું ન પડે માટે અંગ્રેજ વાઈસ કોનસલ મીં. આર્લસ હાઉડનને હું મળવા ગયો. તેણે મદને ખાત્રી આપી કે મહારી પાસે લંડનની તા. ૧૯ મી જુન ૧૯૦૨ ની જે પાસપોર્ટ છે તે રૂશિયામાં બધે જ ફરવા માટે પૂરતી હતી. એ સંધ્યારો મળતાં હું સ્ટીમર પર પાછો ફર્યો. તુર્કસ્તાન ફરીને પાછો બાકુ આવનાર છું, એટલે જાણવાબોગ નોંધ અત્રે નહિ લેતાં ફરીવારની મુસાફરી સાથે જ મુકીશ. જેથી વાચકને સ્દમજવા માટે સુગમતાબધુ થઈ પડશે. રાતના સાત કલાકે સ્ટીમર બંદર છાડીને ફરીઆ તરફ હલવા માંડી; ત્યારે અનેક દીવાળતીથી ઝગમગી રહેલા બાકુના કિનારાનો દેખાવ એ ઉલોગી શહેરના ગ્રામી જીવનનો ખ્યાલ આપી રહ્યો હતો. કાસ્પિયન સમુદ્ર હજી શાત હતો અને કોઈક રથે હળવા ધસારા સાથે મોજાં ધસી આવતાં જણાતાં હતાં.

બ્રિટીશ કોન્સલે આપેલો સંધ્યારો

કિરના વોસ્કી

રૂશિયાનું એક જોડું હોય તો, આ શહેર દરેક વાતે એકાદને મળતું આવે છે. આ ત્રાન્સકાસ્પિયન રેલ્વેનું પશ્ચિમનું મુખ્ય સ્ટેશન છે, અદિથી તાશકંદ, અર્ધીખન, અને કુશક સુધી જવા માટે દરરોજ ત્રણ ટ્રેનો ઉપડે છે. તા. ૧૫ મી એપ્રિલની એક સુંદર સમીરકાંજે હું તાશકંદ જવા માટે ઉપડ્યો.

રૂશિયાનું એક જોડું શહેર

આ તરફની આખી ત્રાન્સકાસ્પિયન લાઈનનો ભાગ એકદમ સુકો અને કુદરતની ફરીઆળાવિહાણો જણાય છે અને તેમાં કિરનાવોસ્કીમાં ધાસનું એક પથ લીધું તથ્યપુરે દેખાતું નથી. સૂર્યના પ્રજળ તાપથી બળી ગયેલા કુંગરાનો દેખાવ અરબી મહાસાગરમાંથી રાતા સમુદ્રમાં દાખલ થતી વખતે એકાદ આગળ ઉજાડ નજરે પડે છે, તેવાજ આપાદ દેખાવ આ બંદરનો પથ છે, સૂર્યનો સખત તડકો અને મીઠાં પાણીની તાણ જેમ એકાદમાં

પાણીની હાડમારી

છે તેમ અહિં પણ છે. એકનના રહેવાસીઓ માટે પાણી બનાવવાનું કારખાનું છે તેમ અહિં પણ પાણી “ ઈસ્ટીલેશન ” કરવાનું મથક આવેલું છે. થોડા વખત સુધી દરીઆના કીનારા પાસે જ રહેવા માર્ગ કાપતી હતી. ત્યાં લગી દરીઆના કુંદર સ્વચ્છ પાણીના દેખાવ વિનં મનને કંઈ રાહત આપતો હતો; ત્યાર પછી ૧૭૦ માઈલનો રસ્તો કાપતાં ટ્રેન કિઝીલ અમરવત સ્ટેશનને આવી ઉભી. આ પ્રદેશ પણ સુકો અને વેરાન લાગે છે. સુકી રેતી અને ધૂપથી ખારાકુમ જંગલ જાણે મુસાફરોને વધાવી લઈને આવકાર આપતો હોય તેમ લાગતું, અહિં ૧૦૦૦ સિપાઈઓની લશ્કરી ટુકડી પડી રહે છે. આવ જંગલમાં કોણ જાણે શા શા વેતકો સહન કરતી પડી રહી હશે ?

તરકોમાન મુસલમાનો

આ આખો મુલક તરકોમાન મુસલમાનોથી વસેલો નજરે પડે છે. ઈતિહાસની વાતોમાં હું જે લડવૈયાઓની વાતો વાંચતો તે પ્રકારની લડવૈયા તરકોમાનના મુલકમાં હું આજે જઈ ચઢ્યો હતો, એ કામને ઈતિહાસ વીરનરોની હારમાળાથી છવાયેલો છે. વિખ્યાત રોમન શહેનશાહતને પાપમાં લૂંટી એની જાહોજલાલીને નાશ કરનાર તેમજ એક પછી એક એમ અવિશ્રાંત હુમલા લઈ જઈ પુરાણી ઈરાન શહેનશાહતને હંફાવનાર એ શરવીર તુર્કોમાનની પુરાણી વાતો વાંચનાર આફ્રિન પોકાયો વગર રહી શકતો નથી. એ જંગલી અને ઝડપી કેમે છેલ્લી લખની તાલીમ પામેલા રશિયન લશ્કરને પણ દાર આપેલી, લડાઈના તોપખાના રહામે મરણીયા થઈને ધસી જવું એ કામ તુર્કોમાનને મન જાણે બચ્ચાંની રમત હતી. આવી રીતે ધસી આવીને તોપખાનાને પણ લાચાર કરી નાખનાર એ કેમ દુનિયાબરમાં એક અજોડ વીર પ્રજા તરીકે પોતાનું નામ ઈતિહાસને પાને ચઢાવી ચૂકી છે. તુર્કોમાનના મુલકનો ખ્યાલ આપવા, હિતર ખિવા નમરથી કારિપચન સમુદ્ર લગી એક ઘીટી દોરતાં બીજી અમુદારાયા સુધી, ત્રીજી અફગાનિસ્તાન પાસે આવેલા બલખ શહેરથી કારિપચનના અગ્નિ ખુણા સુધી દોરીએ તો આ ત્રિકોણ આકારમાં જે સ્થાન આવે, એ આ તુર્કોમાનની વીર ભૂમિ સ્લેમજવી. એનાં વિસ્તાર ૨૪૦૦૦૦ ચોરસ માઈલ ગણાય છે. એટલે અંગ્રેજી યુનાઇટેડ કિંગડમ જે ઈંગ્લેંડ, સ્કોટલેંડ, આયરલેંડનું બનેલું છે તેના કરતાં તુર્કોમાન ભૂમિનો વિસ્તાર બમણો છે! એમ માનવામાં આવે છે કે આગળ આમુદારાયા નદીથી

અજોડ લડવૈયાઓ-
: તી.વીરભૂમિ

આ જમીનને પાણી મળતું હતું. કારણ તે વખતે આ નદી કારિપચન સમુદ્રમાં પોતાનું પાણી ખાલી કરતી હતી. એમ ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ અનુમાન કરે છે. દુનિયામાં ચતા અતિ ધીમા ફેરફારના પરિણામે આજે ડારાયા નદીનું પાણી એરલ સમુદ્રને મળે છે, જેથી તુર્કોમાનોને નદીના પાણીની ખોટ પડી છે. તો પણ જ્યાં પાણી મળી શકે; ત્યાં કુવા ખોદાયા છે. એ પાણી ખેતીના કામમાં પણ લાવીને તેઓ કામ ચલાવી શક્યા છે.

તુર્કોમાન દેશનો વિસ્તાર

દુસ્મનોનો મુકામલો તો તુર્કોમાનને વખતોવખત કરવો પડે; પણ કુદરત સાથે તો હમેશા તેમાં હીસેમ્બર અને જાનેવારીમાં અહિં એટલી સખ્ત ટાઢ પડે છે કે ટાઈફાર પારો "ફ્રીઝીંગ પોઈન્ટ"થી યંદર હીઝી નીચે ઊતરી જાય છે. જ્યારે ઉનાળામાં એટલી તો સખ્ત ગરમી પડે છે કે ન પૂછે વાત; તેમાં પણ આ કુદરત તરફથી વખતોવખત રેતીનું સખ્ત તોફાન ઉપડે છે, જેની પાસે એ શરવીર તુર્કોમાનો પણ કંઈ આજેઝ અને લાચાર થઈ જતા હોય તેમ લાગે છે; કેમકે જે પ્રદેશમાં રેતીનું સખ્ત તોફાન ઉપડે છે; તે પ્રદેશમાં તેમણે વસવાટ કરવાનું છોડી દીધું છે. અત્યારે કારિપચનની દક્ષિણપૂર્વે તેમને આબોહવા વધારે માફક આવતી જણાય છે. તેથી મ્હોટો ભાગ ત્યાં જઈને વસ્યો છે. એવા તોફાની મુલકના એ જહાડુર વતનીઓની મૂળ તવારીખ વાચવાવાચક છે. તેઓ પૂર્વ મધ્ય ઍસિયેનિયાન પ્રદેશના ચેનીસી અને ધરિતીશ નદીની ઉપર આવેલા મુલકમાં વસ્તી તુર્કો લોકોની ઓલાદના મનાય છે. કેટલાકો કહે છે કે અસલ દંતકથા મુજબ એ તુર્કો નામ પુરાણા ધરિાનના આતશ પરસ્ત શહેનશાહ ફરીદુનના પીકરા "તુર"ના નામ ઉપરથી પડ્યું છે જેને તેના બાપે આ ગ્રાન્સ કારિપચન મુલકની હકુમત આપી હતી. જ્યારે એક બીજી વાત પણ લોકોમાં મનાય છે કે "અફેત"ના વંશ પુત્ર "તુર્ક" ઉપરથી આ નામ પડ્યું છે. આ વાતમાં જે હોય તે ખરું; પણ તેઓ ઉત્તર સાઈબિરીયામાં આવેલા બરફના મુલકમાંથી આવેલી તુર્કો કોમના વંશજો છે, એટલી વાત તો સાચી. એ લોકો પોતાની વસ્તીના વધારા તેમજ જનવરોની સગવડ માટે એક વખત દક્ષિણ તથા પૂર્વ તરફથી ફેલાઈ કારિપચન સમુદ્રથી હિંદુકુશ પર્વત સુધીના મુલકોમાં પથરાઈ ગયા હતા. આથી થોડા વખત ઉપરથી તેઓએ જોયું કે તેઓ ઓલાદમાંથી મુલાકા આવી પડ્યા હતા. કારણ

કુદરત સાથે સતત ટક્કર લીધેલી કોમ

તુર્કોમાન કંઈ પ્રજાની ઓલાદ ?

તુર્કોમાનની કંઈ તવારીખ

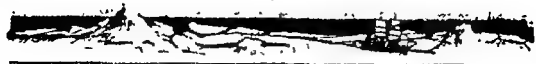
હુંદાર ભાતનાં ભડ
કાચો.

હનૂની ભાત પાસે
આજેજ થએલા
ધરાની લડવૈયાઓ.

૧૧ રૂપિયે વેચાયે-
લા ધરાની ગુલામો.

કે જે મુલક તરફ તેઓ વધ્યા હતા તે મુલકની આબોહવા સાર્થ બિરીઆ કરતાં તેમની મહેમાનગીરી કરવામાં કેઈ રીતે ચઢીઆતી કે સારો હતો નહિ. એવા વિકટ પ્રસંગોમાં જંગલો જનાવર જેવી હાલતમાં હુટકાંટ કરવા ઉતરી પડનારા બનવાનો તેમને માટે પ્રસંગ આવે તો તેથી કશું અજબ થવા જેવું નથી. આથી પાસે આવેલા આખાદ ચહેર ધરાન જ્યાં હાલનીનાં દરેક સાધન અને સુખથી મુલક ભરપૂર હતો તેની તરફ એ લોકોની બૂખી નજર દોડતી, તેથી સદીઓ સુધી તેઓ વખતોવખત ધરાનની સરહદ ઉપર હુમલો લાવી ખાણખોરાકી, તેમજ જે કિંમતી વસ્તુઓ હાથમાં આવતી તે લઈને નહાસી જતા, તેમજ કંઈ જમાનાઓ સુધી ધરાની લશ્કરે તેઓની પુંડ પકડીને નસિહત બેસાડવા હારજીતના પાસા રમાડ્યા, પણ જેનું નામ તુકોમાન બચ્ચાં જે કદિ, જેર થયાં કે ચાક્યાં જ નહિ. જેમજેમ ધરાનના રાજકર્તાઓની વંશાવળી બદલાતી ગઈ, સદીઓ સમાપ્ત થતી ગઈ, જમાનાઓથી અનેક રંગો પૂરાતા અને બૂસાતા ગયા પણ હુદારા કહો કે લડવૈયા કહો, એવા એ તુકોમાન બચ્ચાં ચાક્યા કે નમતું આપ્યું નહિ. ૧૮૩૧ની લડાઈ જેમાં તુકોમાનોએ ધરાની લશ્કર ઉપર સખત સપાટો લગાવ્યો હતો, જેમાં ધરાનીઓ બહાદુરીથી લડ્યા, છતાં તુકોમાનના ધસારા આગળ તો તેમને હાર ખાવી પડી. એ લડાઈમાં તુકોમાનોને ધસારો એટલો સખત હતો કે ધરાની પાયદલ લશ્કરના એકેએક સિપાઈઓ કપાઈ ગયા અથવા બંદીવાન થયા. ફક્ત ધરાની ધોડેસ્વારોજ માંડમાંડ નહાસી છૂટ્યા. આ બધા કેદીઓના ગળામાં દોરડું નાખી, તેમને હારોહાર વિજયી તુકોમાનો પાછા ફર્યા અને ખીંચા અને ઘોખારાના બઝારમાં ગુલામ તરીકે વેચવા મૂક્યા. એક સારા ગુલામની કિંમત તે વખતે ૭૦૦ થી ૧૦૦૦ રૂપિયા ઉપજતી, પણ આ વખતે ધરાની ગુલામ એટલા બધા પકડાઈ આવેલા કે માંગો તેવા સરસ ધરાની ગુલામ ફક્ત પંદર રૂપિયામાં મળી રહેતો. આ પછી સખત સપાટો લગાડી નસિહત પોકારવા અને દાખલો બેસાડવાનું ધરાની ચહેનચાહત તો બૂલી જ ગઈ. ત્યારે તુકોમાનોને એટલો મદ ચઢ્યો કે ધરાન તો શું પણ અધ્યાન અને રૂશિયન સરકાર પણ એ તુકોમાનના હુમલાથી ત્રાહેત્રાહે પોકારવા માંડી. આ વખતે રૂશિયન સરકાર સહથી વધારે ધનવાન અને સખળ ગણાતી હતી. તેણે આ અનિનિ સુસલમાનોને છતવાનો પક્કો

ઠરાવ કર્યો અને સને ૧૮૭૩ માં જળવાન લસ્કર લઇને 'ખિવા નગર પર' હુમલો કર્યો. તુર્કોમાનો જીવંત આવી જહાદુરીથી લડ્યા ખરા, પણ રૂશિયનોના લસ્કરની બહોળા સંખ્યા આગળ નમતું આપવાનો વખત આવ્યો; તેથી પાછા હઠ્યા અને ખિવા પર રૂશિયન વાવટો ઉડ્યા લાગ્યો. 'ત્યાર પછી ઉત્તર અને પશ્ચિમે ગંભીર દિવાલો ચણાવીને એ છુટા રૂર્કોમાનોને તેમના જ દેશમાં કેદ કરવાનો ઠરાવ કર્યો; જેથી તુર્કોમાનોને એ દિવાલ પાસે જ અટકાવી લકાય. તેમજ ખીવા અને બેશખારામાં યુવાઓ વેચવાની 'મનાઈ' કરવામાં આવી; જેથી તુર્કોમાનો કેદ કરવાની ઉત્ક્રાંતિ રાખે નહિ. રૂશિયનોની આ રાજ્યનીતી તુર્કોમાનોને ખૂંચતી હતી જ; પણ રશિયાનાં વિશાળ સાધનો આગળ એ પ્રજા લાચાર હતી, અંતે તુર્કોમાનોની એક મુખ્ય ભત જો "તેક" નામે ઓળખાય છે, એણે ઇરાનના શાહને અરજ કરી કે આ પરદેશી ગેરાઓ રહામે રક્ષણ આપવા કેંક કરવું. ખીજી તરફ રશિયનોના વેપારી સંઘને માર્ગમાં લૂંટીને પાચમાલ કરતાં, જેથી રૂશિયન સરકારને એરેનબર્ગ નગર સાથેના વેપારમાં ખીલકુલ લાભ રહ્યો નહિ. તેથી તે વખતના ઝાર ખીજા એલેક્ઝાન્ડ્રે વિચાર કર્યો કે રશિયાના વેપારની સલામતી અર્થે તમામ મધ્ય એશિયાનો મુઠક રૂશિયન ઝુંડા હેઠળ લાવવો.

ખિવાની લડાય

રૂશિયનો સાથે ખાં-પેકુ' વેર

અંતે ૧૮૭૭માં જનરલ લેમાકોની સરદારી હેઠળ લડાઈ શરૂ થઈ. કિઝીલ અર્વટના કિલ્લા ઉપર તોપખાનાનો ધૂનરો શરૂ થયો. આથી તુર્કોમાનો મુઝાવા, શરણ થવાની લગભગ તૈયારીમાં હતા કે રૂશિયનો અને તુર્ક સરકાર સાથે "શો-ટરકીસ" લડાઈ જાગી. અને રશિયાના યુનંદા અમલદારો બધા નવી લડાઈમાં રોકાયા; જેથી તુર્કોમાનોને થોડા વખત સુધી શકત મળી. પણ વળી ખીજે વર્ષે રૂશિયન અમલદારોએ એ લોકોની પૂંઠ પકડી. સને ૧૮૭૮ માં જનરલ લેમાકોએ તુર્કોમાનોની જીવણી પર મજબૂત હુમલો કર્યો ત્યારે તુર્કોમાન જીવણીમાં ૫૦૦૦ ઝોરતો અને જાળકો હતાં. એ લોકોને જેઈ તુર્કોમાનો કંઈ વધુ ધૂન પર ચડ્યા, તે રૂશિયનો સાથે ટક્કર ઝીંધી, અંતે એવો સપાટો લગાવ્યો કે જનરલ લેમાકોએ પોતાના લસ્કર સાથે નહાસી છૂટવામાં જ સલામતી માની. તુર્કોમાનો જીત્યા !!! આ સમાચાર વીજળીના વેગે આખા મધ્ય એશિયામાં ફેરી વળ્યા, મશહુર રૂશિયન સરકારની અજીત કીર્તિ ઉપર

રૂશિયન મહારાજ્યને આપેલી હાર

ફિશિયાની રાજ્ય-
ચમત

તુકોમાનોની ફોટોથી ડાઘ લાગ્યો. આ વખતે માર્કિસ ડેમીગીઆવીય સ્કોબેલેફ નામે એક મશહૂર યુનિટો મલ્ટ્રીઆન અને અનુભવી લડાઈથી ફિશિઅન સેનાને દિવાની રહ્યો હતો. એ જ્યાં જતો, ત્યાં ફોટો મેળવતો. સાથે દરેક સિપાઈને જીતી લેવા અને ઉશ્કેરવા જેટલો એ વ્યવહારકુશલ આદમી હતો. એની સરદારી હેઠળ નવું ફિશિઅન લશ્કર તુકોમાનોને જીતવા રવાના કરવામાં આવ્યું. આજે જાપાન સાથેની લડાઈમાં વિખ્યાતી પામેલો જનરલ કુરોપેટકીન સ્કોબેલેફનો લેફ્ટનન્ટ હતો, એ વિખ્યાત સેનાનાયકનો વિખ્યાત એલો પણ આ લડાઈમાં સાથે હતો અને એનો ગુરૂ સ્કોબેલેફ તો લડાઈમાં દેવ જ ગણાતો.

ઘોડાફોપનો ઘેરો અને
ઉદ્ધરી લગાડ

આ ચંકાર લડાઈએ આસપાસની બધી પરિસ્થિતી બેઠી તો. તેને જણાયું કે તુકોમાનના મુલકમાં ખાધાખોરાડી લાવ-લઈ જા કરવાની મુસીબત પારાવાર હતી. ખચ્ચરો આ ધમાલને પહોંચી શકે તેમ નહોતું માટે 'સુગનને ફોટો કરતી વેળા જેમ અંધેજ સરકારે રેલ્વે લાઈન તૈયાર કરી હતી તેમ લડાઈનો સર્વજન લઈ જવાને લશ્કરને થાક વગર પહોંચાડવા માટે રેલ્વે લાઈનની જરૂર હતી. જેથી લડાઈ ક્યાં પહેલાં તેણે રેલ્વે લાઈન નખાવી અને કિરનાવરકીમાં પાણી તૈયાર કરવાનું મથક બનાવ્યું. જેથી લશ્કરને રોજ ૭૫૦૦૦ ગેલન પાણી ખરાબર મળતું રહે, એ રીતે બહાદૂર તુકોમાનોને આગ્રહ કરવા માટે વરસોની પૂરતી તૈયાર કર્યા બાદ તેઓના "ગ્રેક ટેપ" કિલ્લાને ઘેરા નાખવામાં આવ્યો અને લડાઈ પૂરબહારમાં બહાર થઈ. એક તરફ સાધનસંપન્ન ફિશિઅનો હતા, બીજી તરફ અધુરાં હથીઆરો સાથે લડનારા તુકોમાનો હતા. બધી તૈયારી પછી જનરલ કુરોપેટકીનના જણાવવા મુજબ તુકોમાનોને કહેવામાં આવ્યું કે તમારી જાવણીમાં જે ૭૦૦૦ સ્ત્રીઓ અને બાળકો છે તેઓને સલામતી ખાતર બીજી સલામત જગ્યા પર મોકલી દેવો; ફિશિઅનોની જળરી તૈયારી આગળ તમારું હવે ચાલવાનું નથી. જુનૂની જીદી તુકોમાનો કયે દિવસે આ વાત માનવાના હતા ? તેઓએ જવાબ મોકલ્યો કે અમ્હારી સ્ત્રીઓ અને બાળકોને હાથ લગાડવા પહેલાં ત્હમારે અમારા મૃત શરીરાપરથી ચાલીને જવું પડશે. પરિણામે ફિશિઅનોનો હક્કો શરૂ થયો. તુકોમાન સૈનિકો લાચાર થયા, પણ હંધા નહિ, લાગ્યા નહિ. કપાઈ મળ્યાં. ખાકીનો મુલક

રૂશિઅન બ્રૂડા હેલ્થ ઉમેરવામા આવ્યો.

એ સિનાબાજ અને કદાવર તેમજ હિંમતવાન હુંટારા જેવું જીવન ગાળતા તુર્કોમાનોનું જીવન અસ્થિર અને વિચિત્ર હતું. વળી તેઓ કદાપિ એક જ રાજા કે સરદારના હુકમનો અમલ કરનાર, આચાપાલન કરનાર અનુચર જેવા નહતા. ઈસ્લામે જન્મતને પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ આપી તે મુજબ એ લોકો પોતે જ મિજલસ મોલાવીને સુચરિત્રવાન અને બહાદુર આદમીને પોતાના નેતા તરીકે ચૂંટી કાઢતા, પછી જ્યારે કંટાળી જતા અથવા આ ચુંટાયેલા નેતા કરતાં કોઈ માણસ વધુ પ્રજાપ્રિય કે શુદ્ધિમાન જણાતો તો તેને મુખ્ય પદ આપી, જુના નેતાને ઉઠાવી મૂકતા. એ લોકો પોતાને ચુસ્ત મુસ્લીમ તરીકે ઓળખાવા ચૂકતા નથી. છતાં એ હુંટારા જાત વળી કુરઆનના ફરમાનનો અમલ બરાબર રીતે તો નજ કરી શકે, એ દેખીતી વાત છે. મઠને લાગ્યું કે એ નામના જ સુન્ની મુસલમાનો છે. એ લોકોનો સ્વાતંત્ર્યપ્રિય સ્વભાવ આટલા ઉપરથી જણાઈ આવશે કે એ લોકો મુશ્કાં અને મોલવીઓની પશુ દરકાર કરતા નથી. પોતાની મરજીના માલેક જેવા, સંપીલા, લગાઈનો પ્રસંગ આવે તો મરજીયા થઈને લડનારા, એ લોકોને બહાદુર ગણવા કરતાં જીલમગાર અને ધાતકી ગણવા વધારે ઠીક પડશે. યુદ્ધપ્રસંગે નીતિ જેવું કશું તેઓ સહમજતા જ નથી. સુતેલા આદમીઓપર હુમલો લઈ જવો, બાળબચ્ચાંઓને ઉપાડી જઈ ગુલામ તરીકે વેચવા, બેખમ ખેડી બ્યાપાર કરતા વેપારીઓની વજીઝારો હુંટવી, રાત્રપર અણચિત્યો હુમલો કરવો, વિ. હીચકરા આદમીઓને જ છાને એવું જંગલીપર્ણું એ બહાદુર જાતની રમેરમે દોડી રહ્યું છે, એથી એ લોકોને બહાદુર ન કહેતા જીલમગાર ગણીએ તો અસ્થાને ન જ ગણાય; છતાં એ જાતને ન્યાય આપવા માટે એટલું બૂલી જવું જોઈતું નથી કે જમાના થયાં એ બટકતી જાત છે, કેળવણી અને ધર્મના સાચા પ્રકાશથી દૂર રહેનારી બટકતી જાત હુંટફાટ કરે જ અને પોતાની આસપાસના સંજોગોને અનુસરી લાવવ્યવશ થાય, જંગલી અને તેમાં અજબ થવા જેવું કંઈ નથી. એ લોકોની સફેદ બાજુ તપાસવા ભેરીએ તો પરાણાની મહેમાનગીરી કરવામાં તો તેઓ પાછું જોતા જ નથી, તેઓ પરાણા માટે પોતાની છેલ્લી પાઈ હુંટાવી દેવા તૈયાર રહે, ગાળ કે અપશબ્દ કહિ તેઓના મોઢામાંથી બહાર પડે જ નહિ,

તુર્કોમાનોની રહેણી,
કરણી અને પહેરવેશ

સૌથી ઓછામાં
ઓછી ચીજ તે ઘોડો

તુકોમાનના ગૃહ-સં-
સારની વાતો

વિચિત્ર લક્ષ-ક્રિયા

રહામાવાળા ઉપર પોતાના તિરસ્કારનો ઉભરો ખાલી કરવા માટે એ લોકો ખરાબમાં ખરાબ ગણતો શબ્દ “હીચકારા” નું સંબોધન કરીને અટકે છે. ફક્ત આ એક જ શબ્દ ઉપર ધણીવાર તો ખૂનો થાય છે અને લોહી રેકાય છે. એ લોકોની ઓરતો ઘુરખા વગર જ ફરે છે. છતાં ઇતિહાસકારો જણાવે છે કે એ જંગલી સ્ત્રીઓનું જીવન અહુધા નીતિમાન જ હોય છે. ધર્મ કરતાં, ઓરત કરતાં, દોલત કરતાં, તુકોમાનોને મન અધિક પ્રાણપ્રિય વસ્તુ તે ઘોડો છે. પોતાના ઘોડા માટે એ જંગલી લોકોને હેયે ફેંકે કોડ હોય છે. પ્રેમ અને માયા બધી પોતાના પુત્રો જેમ તેઓ ઘોડા ઉપર જ ઠાલવે છે. જીવનભરનો એ લોકોનો ઘોડો એ જ સાચો અને વફાદાર સાથી હોય છે. સુંદર જંગલમાં કે મુસાફરી વેળા બ્યારે એક ખટકુ રોટલી ખાઈ લેવા જેટલી તીવ્ર ભૂખ લાગે; ત્યારે ફેંકે હોય તે પોતાના ઘોડાને ખવડાવીને પછી જ પોતે ખાય, સખ્ત તાપમાં તપતા ખપોરે તરસથી પ્રાણ કંઠે વ્હાવી ગયા હોય; છતાં છેલ્લું પાણીનું ટીપું પણ તેઓ ઘોડાને જ પીવડાવે અને પછી બચે તો જ તેમાંથી પોતે પીએ. દુનિયાને મુઝે કરે એવો અશ્વપ્રેમ એ જંગલી જાતના હંયામાં વસેલો છે.

એ કોમ ધણી વિભાગોમાં વહેંચાઈ મઈ છે. છતાં કેટલાકો જાન્યુક એક જ જગ્યાપર વસવાટ કરી રહેવાનું શિખ્યા છે. હજીયે બટકતી જાતનો પણ તોટો નથી. એકંદરે એ લોકોનું જીવન ભારે ઉઘોગી ખર્ચે. સ્ત્રીઓ પંદોડીએ ઉઠીને ધરકામમાં ગુંથાઈ જાય, મરદોની અને બચ્ચાંઓની દરેક સગવડ સાચવે અવકાશ મળે સારે શેતરંજી ગુંથે અને રેંટીયો લઈને બેસી જાય. તુકોમાન સ્ત્રીઓના મુલાયમ હાથે ગુંથાયેલી શેતરંજીઓ સારાયે એશિયામાં મશહૂર ગણાય છે. દૂરના દેશમાં એની સારી જેવી રકમ ઉપમળવી શકાય છે. લમ કરવાની રીત મુસ્લીમ વિધિ અનુસાર એકદમ રહેલી જ છે, નિકાહની મુખ્ય ક્રિયા અને ખાણીપીણી કરે છે, પણ તેની પાછળ આંખ મીંચીને ધૂમ ખર્ચ કરવાનું તેઓ શિખ્યા નથી, અને સાદાઈ અને સુગમતાથી જ બધી ક્રિયાઓ કરે છે. ઘુરખાનો રિવાજ ન હોવાથી યુવાન પોતે જ પોતાની લાવિષ્યની માથુક શોધી કાઢે છે. પછી તેના માતપિતા આગળ જઈ ઇચ્છા જાહેર કરે છે. ગુંજસ અનુસાર ૬૦૦ થી ૧૨૦૦ સુધીની રકમ પહેરામણી માટે આપે છે. ત્યાર પછી મોલવી સાહેબ આવી નિકાહની ક્રિયા કરી જોડું ગોઠવી આપે છે અને વરરાજ વાજતેગાજતે કન્યાને

પોતાને સાં લઈ જાય છે. બાળકોના જન્મપ્રસંગે-તેમાંથી મુખ્ય કરીને-પૂતજન્મ
 વેળા મિત્રોને મિજબાની આપવાનો નિયમ છે. છોકરો પાંચ વરસનો થાય છે કે
 તેને સૌથી પહેલી કેળવણી ઘોડેસ્વારીમાં પાવરધા થવાની આપવામાં આવે છે.
 છન્સાત વરસના છોકરાને ઘોડેસ્વારી કરતો જોઈ મુસાફરોને રહેજે અન્યથા
 થાય છે. મરદો બધા મુસલમાન ધર્મની શરીઅતના કાનૂન અનુસાર દાદી
 રાખે છે, તેમની મૂછો મોઢામાં ન આવે એવી રીતે કાતરેલી હોય છે, પહેરવેશમાં
 ખાસ કરીને એક વાતમાં તુર્કોમાનો જુદા તરી આવે છે. તેઓ મ્હોટી, લઘ્ય, ઉંચી
 બકરાના વાળવાળી ફાંદીદાર ટોપી પહેરે છે. એ ટોપીને રંગ કાળો હોઈ
 ઉંચાઈમાં તુર્કી ટોપી કરતાં પણ ચારગણી વધારે દેખાય છે. દેખાવે બારે
 દમામદાર અને એક લડવૈયાને દોપાવે તેવી તેની પ્રતિભા જણાય છે. શરીર ઉપર
 લાંબો ગોદડી જેવો કુકતો પહેરે છે, જે ઓવરકોટને ધણે ભાગે મળતો આવે
 છે. ઈન્નર પહોણોને મળતી આવે તેવી પહોણા હોય છે. તેઓ પત્ર પુલ્લાજ રહેવા
 દે છે. રૂશિયન રાજ્યમાં સપ્તાઈપૂર્વક કાયદાનો અમલ કરવામાં આવતો હોવાથી
 એ ગઈ કાલના લડવૈયા આજે ખેતીવાડી અને મજૂરી કરતા દેખાય છે.
 કેટલાકો ગાય, ટોર, ઉંટ, આદિ જનાવરો ચરાવવા લઈ જતા જણાય છે.
 આમાંનો મ્હોટો ભાગ લસ્કરી નોકરીમાં રોકાયો છે. અત્યારે પાણીની સગવડ સારી
 હોવાથી ઘણા તુર્કોમાનો ખેડૂત બન્યા છે. જ્યાં પાણી મળી શકે, ત્યાં નહેર
 બનાવી તેના પૂરતો લાભ લેવાય છે. શરીરે ખડતલ હોવાથી તેઓ સખ્ત તાપમાં
 મજૂરી કરતા જણાય છે. ખાસ કરીને સંખ્યાસમયે આજ અજવાળામાં
 પોતાના ટોરદાખર લઈને પાછા ફરતા ખેડૂતો સંખ્યાકાળે યતાં નમાઝ માટે થોભી
 જાય છે અને અલ્લાહની હજૂરમાં નમ્રતાપૂર્વક શીર ઝૂકાવી નમાઝ પઢે છે; ત્યારે
 તેમના ઉંડો પોતાના માલિકની નમાઝવેળા દાઘની ઉંચેનીએ થતી દિશા સાથે પોતાની
 ગરદન પણ ધ્રુવવત ધડીકમાં ઉપર ધડીકમાં નીચે કરે છે. એ દેખાવ
 એટલો બધો ભક્તિરસમાં તરળોળ કરે એવો ભાવનામય હોય છે કે જો ફૂં
 મિત્રકાર હોત તો જરૂર આ દેખાવ કાગળ પર ચિતારી લેત.

તુર્કોમાન 'શોકોનો
 પહેરવેશ

જ'ગદી, લૂની છત
 ભક્તિમાન

એક રમથ દેખાવ
 ૧૭૩૧

રૂશિયન અમલમાં પણ સ્વભાવે નર ઘઈ ગયેલા દેખાતા તુર્કોમાનો
 એટલા જ ગરમ મિજબાના હોય છે, એટલા જ સ્વતંત્ર પ્રિય હોય છે કે એનો
 તાળો દાખલો રમ વરસના રૂશિયન અમલ છતાં ગયા ચાર વરસ ઉપર

ધુરખા બગરની
ઓરતો

ચલેલો બળવો એની સાક્ષી પૂરે છે. કેટલીક તુર્કોમાન સ્ત્રીઓ ધુરખા સાથે
પણ દેખાય છે. કેટલીક કોમમાં ધુરખાનો સ્થાન નથી. છતાં આ દેખાવ
ઉપરથી લાગે છે કે જેઓ ધર્મની કેળવણીમાં વધારે ડંકા ઉતર્યા છે તેઓજ
ધુરખો પહેરતા હશે. રશિયન અમલ છતાં હજી બધા જ અમલ અને અગાન
લાગે છે, કેળવણી ન મળે; ત્યાં લગી એ લોકો છે તેવા જ જંગમી રહેવાના.

ગ્યોક તેપ

આફગાનિસ્તાન

વધુ જાણવાબેગ કંઈ ન હોવાથી વધારે નહિ રામતાં મેં મહારી
મુસાફરી ચાલુ રાખી અને તા. ૧૬ માં ઓમરતને દિને ગ્યોક તેપ નગરના
રેલ્વેને હું આવી પહોંચ્યો. અહિંથી આરમ્બાદ બહુ દૂર નથી. માર્ગમાં એક
ધરાની મુસલમાન સાથે પરિચય થયો. વાતે વળતતાં એણે જણાવ્યું કે આજથી
૨૩ વરસ ઉપર આખો ત્રાન્સકાસ્પિઅન મુલક ધરાનના શાહના અમલ હેઠળ
હતો. રાજ્યકારોબાર તુર્કોમાન જ ચલાવતા, છતાં ધરાનના શાહને ખંડણી
ભરતા અને તેનું વડીલપણું કબજા રાખતા. જેમ મિસર તુર્કોની તાબે હતું અને
અમલ ખેદીવ (મીસરનો રાજ્યકર્તા) ચલાવતો. પણ રશિયા સાથેની છેલ્લી
મ્હોટી લડાઈ પછી આખો મુલક તેમજ ધરાનના શાહનું વડીલપણું પણ જવું
રહ્યું. છેલ્લા મુદ્દમાં વતન ખાતર મરી શીટનાર તુર્કોમાન સૈનિકો તો કપાઈ
ગયા, પણ આ મુલક છતનાર બહાદુર રશિયન સૈનિકોની યાદગીરીના સ્મારક
તરીકે એક સ્તંભ ઉભો કરવામાં આવ્યો; તેની નીચે યાદગીરીનો એક લેખ પણ
તખતી પર કોતરવામાં આવ્યો છે, જે વાંચનારને આંગણકવિ એના શબ્દોની
યાદ આપે છે—“ કીર્તિનો માર્ગ કબર તરફ જ લાઈ જાય છે.”

કીર્તિનો માર્ગ ક્યાં
લાઈ જાય છે ?

સ્મારક મંદિરની
મુલાકાત

મહારા ધરાની મિત્ર સાથે હું પણ આ સ્મારક સ્તંભ જોવા ગયો. લડાઈ
વખતે જે જે તોપો વાપરવામાં આવી હતી તે તે તોપો અહિં મૂકવામાં આવી
છે. પાસે કિલ્લો પણ છે. એ ધૂળના કિલ્લામાં બહાદુર તુર્કોમાનો કેવી રીતે
મોરચા માંડતા તે જોનારને સ્તબ્ધ થાય છે. આસપાસ પાણી માટે એક ઉંડો
ખાડો ચોતરફ જાય એવી રીતે ખોદવામાં આવેલો છે. જે રશિયન સિપાઈઓ
માર્ગ ગયા તેમની કબર આસપાસ એક મ્યુઝીઅમ ઉઠું કરવામાં આવ્યું છે,

તેમાં તે વખતે વપરાયેલાં હથીયારો, લઝાઈના ફેટા-ચિત્રો, રૂશિયન ઉપરાંત તુર્કોમાન સરદારોના ફેટો-ચિત્રો વિગેરે મૂકવામાં આવ્યાં હતા. એ સંગ્રહમાથી મ્હેં જે ચિત્રો ખરીદ્યાં. આ જે ચિત્રો હું વાચકની સેવામાં રજુ કરવાની તક લઈ છું. પહેલા ચિત્રમાં આજનાં છેલ્લી ઢગનાં હથીયારોથી સજ્જ થયેલાં રૂશિયન લોકો લાંબા શુટ, ચરીરનું ખારખર રક્ષણ કરે એવો કેટ, છેલ્લી ઢગની રાઈફલ (બંદુક), માથે ધારદાર અણીઆળા બેયોનેટથી સજ્જ થયેલા રશિયન સ્કામે ઉભેલા તુર્કોમાનને બેયોનેટથી વિધી નાખતો નજરે પડે છે. જ્યારે બીજી બાજુ માદરપાટનો કુડતો અને પહોળી ઈન્જર પહેરેલા ખુસ્તા પગે તક્તવાર 'બેચીને' લડતા તુર્કોમાન નજરે પડે છે. વાચક રમે એમ ન ધારી લે કે આ ચિત્ર રજુ કરવાનો ઉદ્દેશ તુર્કોમાનો કેટલાં જંગલી હતા તે બતાવવાનો હશે. ના, છેલ્લી ઢગનાં વૈજ્ઞાનિક સાધનો સ્કામે તુર્કોમાનો કેવાં અધૂરાં સાધનોથી અનુભતા હતા, એ લોકોની શૌર્યકલ્પના રૂશિયનોનાં વિશાળ સાધનો જોઈ એ લઝાયક પ્રજા થીજ ન ગર્ષ, કરીને તાબે ન થઈ, પણ છેવટ મુધી પોતાના આહુબળથી કિસ્મતની કસોટીમાં પાર જીતવા મથતી હતી. બીજા ચિત્રમાં હારેલા તુર્કોમાનો જ્યારે તાબે થયા; ત્યારે બન્ને બેગા મળીને બેઠા, તે વખતનો દેખાવ છે.

નવાં, અને જુનાં સાધનોથી લઝાયેલી લડાઈ

આસ્કાબાદ

ઘોડી વધુ સુકી અને ઉજ્જડ જણાતી જમીન પસાર કરીને સ્થવારના ૧૦ કલાકે આસ્કાબાદ સ્ટેશને આવી પહોંચ્યો. અહિંથી ખુરાસાન જવા માટે ઘોડા, ગાડી, ટાંગા તથા ટપાલની ગાડી મળે છે. તેમજ અહિંથી છેક મસહદ સુધી પાકી સડક બાંધવામાં આવી છે. તે પગરસ્તે પાંચથી સાત દિવસની મુસાફરી પછી મસહદ પહોંચાડે છે.

મસહદમાં શિયા મુસલમાનોના વિખ્યાત ઈમામ રઝાનો રોઝો આવેલો છે. આ ઈમામની કરામતો મસહદ છે. હઝરત પંચગંબર મહંમદ સલ્વ ની બેટી હઝરત ફાતેમા જોહરાનો એ વંશજ છે, તેમજ ઈસ્લામના વિખ્યાત ખલિફા હઝરત અલી સલ્વ નો પણ વંશજ છે. હઝરત અલી સલ્વ હઝરત મહંમદ પંચગંબરના કાકાનો દિકરો ભાઈ થાય. હઝરત અલી સલ્વ નો એ આફમેો વંશજ છે, એની પહેલાની બધી પેઢીઓના પુરૂષો કરામતો અને લકિત માટે

મસહદ નગરની મહત્તા

વિખ્યાત છે. તેઓ શિયા પંથના ખાસ ઇમાનો ગણાય છે, તેથી છેક દિંદોરથી ગ્રીવારત (તીર્થ) કરવા ભાવિકોનાં ટોળેટોળાં આવે છે.

તેમજ જે શિયા મુસલમાનો કરબલામાં ત્રીજા ઇમામ હઝરત હુસેન (અલ૦) તેમજ હઝરત અબ્બાસ અલમદારની જ્યારત કરવા આવે છે તેઓમાંના કેટલાકો કરબલાથી કેરમાનશાહ અને તહેરાનને રસ્તે ઊંટના બંદુલા સાથે ફરતો મશહદ શરીફ આવે છે, જે દોઢથી બે મહીનાનો પગરસ્તો કહેવાય છે; ઇમામના રોજાને લીધે મશહદને મદદતા પ્રાપ્ત થઈ છે; જ્યાં એને મશહદ શરીફ અર્થાત પવિત્ર મશહદ નગર કહીને સંબોધે છે: મહારી આગળની પહેલી મુસાફરી વખતે હું કરબલા ગયો હતો; ત્યાંથી મહારા શિયા મુસલમાન મિત્રો મશહદ જવા તૈયાર થયેલા; ત્યારે તેમની સાથે મશહદ જવા મહાફ મન પણ લલચાયું હતું. પાછળથી વિચાર કરતાં મુસાફરી માટે ઘડેલી યોજના અધવચમાં પડી ભાંગી ગઈ તહિ. તેથી અંતે વિચાર માંડી વાળ્યો હતો.

આરકાબાદમાં સુતી કરતાં શિયા પંથના મુસલમાનોની વસ્તી વધુ જણાય છે. બન્ને પંથની મસ્જિદો દીકામાં આવે છે, અત્રેથી થોડાક માઈલ દૂર પારસીઓના આતશખાના અને દોખમા તેમજ પુરાણી ઇમારતો આવેલી છે, મારી ઇતિહાસ તે જોવા માટે ત્યાં જઈ આવવાની થઈ; પણ અવકાશના અભાવે અને મુસાફરીનો કાર્વકમ તેમજ જોખમદારીનો વિચાર કરતાં, તે માંડી વાળવું પડ્યું. આ લખાણ વાચનાર કોઈ પારસી મિત્રદરને જુની શોધખોળનો શોખ હોય તો તે આ તરફ એક ફેરો મારી જશે; તો તેને ઘણું નવું જણવાનું મળશે. હાલમાં આ તરફ પારસી વસ્તી જિલ્લુલ રહી નથી. તેથી આ ખૂણે પહેલા ઐતિહાસિક સ્મારકોમાંથી નવું જણવાનું ખૂબ મળવાનો સંભવ છે. વળી આદિના રેલ્વે મથકથી પોણો માઈલ દૂર એક બીજી ખંડીયેર આવેલું છે. તે અસલમાં તુર્કોમાન મુસલમાનોનું ગામ હોય એમ ત્યાંની મસ્જિદો અને મંદિરા વિગેરે જોતાં લાગે છે. દરથી જોનારને હિયાં હિયાં કંચુરા, રંગેલી દીવાલવાળી ઇંટો દેખાય છે, પાસે જતાં આખુંયે ગામ સ્વમવત્ વસ્તુ હોય તેમ શન્ય લાગે છે. માણસની વસ્તી જિલ્લુલ નથી. રશિયા સાથેની છેલ્લી લડાઈનું આ પરિણામ હોવું જોઈએ.

હઝરત ઇમામ રજા સાહેબની સમાધિ

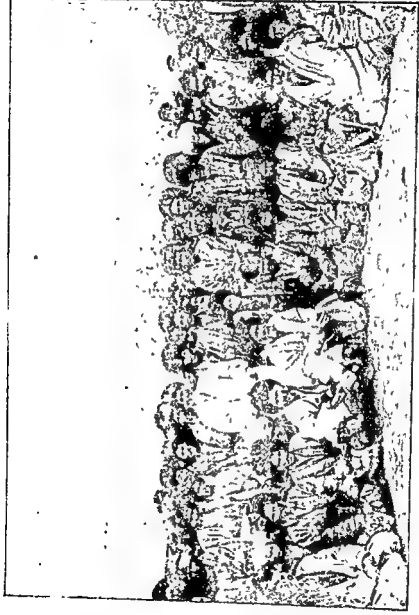
પારસીઓ માટે શોધખોળને લાયક ખંડીયેર

પૃથ્વિની પ્રદક્ષિણા

લડાઈની યાદમાં મ્યુઝીઅમમાં મૂકાયલા જે
પુતલાઓ એક તરફ અધુરા દશીયારે લડતો
તુર્કોમાન મેચાહ બીણ તરફ ઉઠ્ઠી ઢપના
માધનોથી મજબૂત થયેલો રશિયન મોતજી.

રશિયન લડાઈ પછી સુલેહ માટે લેગા થયેલા
તુર્કોમાન નામની લડાયક ફોમના નાયકો.

શહેરમાં તેમજ આસપાસનાં ગામડાંની તમામ જમીનમાં લીલોતરી
ઝાઝી દેખાતી નથી; લગભગ બધે જ ચાલુ ધૂળ ઉડ્યા કરે છે: ફક્ત પાણીની
નહેરથી ખેતીવાડી કરી શકાય છે. તેમજ અહીં ૧૦૦૦ માણસોનું રૂશિયન
ગેરીસન લશ્કર પડાય નાખીને રહ્યું છે.

આરકાબાદ શહેરની ઉપર એક ઉડતી નજર ચોપાસ નીખતાં મહારા
મગજમાંથી અનેક કલ્પનાના તરંગો ઉછળવા લાગ્યા, મધ્ય એશિયાની વિશાળ
ભૂમિ ઉપર ચઢાઈ કરી તુર્કસ્તાનના એક ભાગને ભેગી દઈ, તેને રૂશિયન
તુર્કસ્તાન તરીકે ઓળખાતો કરી રૂશિયાવાસીઓ શો કાયદો હાંસલ કરી
શક્યા? ગંગવર ખર્ચથી અને માણસોનો ભોગ આપી મેળવેલા એ ઉત્તમ પ્રાંત
ઉપર આજે અનેક રસ્તાઓ, પોસ્ટ, ટ્રામ વિં ની સગવડ કરી, ટ્રેનને દોડતી
કરી, લશ્કરોની છાવણી અને ગવર્નરોના રસાલાના દમાગ વધારી, રૂશિયન
અમલ કાયમ કરતાં જે ભોગ આપવામાં આવ્યો છે તેને બદલે રૂશિયનો આ
પ્રાંતમાંથી કે કાયદો હાંસલ કરી શક્યા હોય તેમ લાગતું નથી.

બોખારા, ખીવા, તાશકંદ અને સમરકંદ, તેમજ ટ્રાન્સકાસ્પિયનનો
વિશાળ તુર્કોમાન મુલક મેળવ્યા પછી આજે રૂશિયાને કેં નવી આવક લાવી
આપવા બદલ આ મુલકો ઉલટા માથે પડ્યા છે, રૂશિયાને ખર્ચનાં મહોટા
ખાડામાં ઉતારી મૂક્યો છે. હજી વધારે ખર્ચ કર્યા પછી આ મુલકની ખિલવણી
થશે; ભારે વરસો પછી આ મુલકની આમદાનીમાંથી રૂશિયન સરકાર કેં
મેળવી શકશે.

હારે શું રૂશિયન સરકાર એટલી બધી મૂર્ખ હતી કે આ જંગલી
જેવા તુર્કોમાનેને જોર કરવા પાછળ પોતાનું લશ્કર અને નાણાંનો ભોગ તેણે
આંખ મીંચીને ક્યો? અથવા રૂશિયનોને પહેલેથી ખબર ન હતી કે તુર્કસ્તાન
જેવા હુન્નરઉદ્યોગવગરના બેકાર મુલકને જીતીને શો લાભ મેળવવાનો હતો?
ખરૂં પૂછો તો આનું કેં નહોતું, ચક્રાર રૂશિયનો આ બધું જાણતા હતા. પણ
તેની એ ચઢાઈઓ પાછળ એક મહારાજ્ય સ્થાપવાની મહેત્તા રમી રહી હતી,
આ જંગલી ગતના મુલકને જીતીને રૂશિયનો સંતોષ ધરતા ન હતા. પણ તે
પછી વધારે આગળ ચઢાઈ લઈ જઈ એક વખત હિંદુસ્તાનનો કેટલોક ભાગ

રૂશિયા અને હિંદુ-
સ્તાન આવવાના
રસ્તા

તુર્કોમાન મુલક
જીતવા પાછળ
રૂશિયાનો ઉદ્દેશ
શો હતો?

ફ્રિશિયન મહારાજ્ય
વિશાળ કરવા મથ-
તા ફ્રિશિયનો

જીતવાની પણ આશા રાખતા હતા. હિંદ જીતવાનાં સ્વપ્નાં કંઈ જમાના થયાં ફ્રિશિયનો સેવી રહ્યા હતા. આ ઉપરથી વાયક રહેને રહમજી શકશે. કે હિંદ જીતવાની શેતરંજમાં મધ્ય. એશિયા તો માત્ર એક પ્યાદુ હતું. એ જનમાલની ખુવારી તો રમતની એક મુખ્ય સોગડી અને જીતવા પહેલાં થોડાક પ્યાદાનો ધ્વજાપૂર્વક અપાયલો ભોગ હતો. એ પછી અધ્યાત્મિક-સ્તાનમાંથી માર્ગ કાઢીને પંજબ તરફ હુમલો કરી શકાય તેમ હતું.

મહાન નેપોલીયન
સાથે મળીને ઝારે
ગોઠવેલી પાછ

એ ઉપરથી મહારા વિચારો હિંદુસ્તાન તરફ ફ્રિશિયનો પગ લંબાવે તો કયા માર્ગે જઈ શકે તે તરફ દબ્યા. આને હું કયા ઉભો હતો? આસ્કાનાદ શહેરમાં જેની રહાએ માજનદરાન સરહદ ઉપર આસ્કાનાદ બંદર આવેલું છે, ત્યાં આજથી એકસો વરસની વાત ઉપર મહાન વિરહાક ગજવતા જમાનામાં ફ્રેન્ચને મહારાજ્ય તરીકે સ્થાપવા મથતાં ફ્રિશિયન લશ્કરો ભેગા થઈ ફ્રેન્ચ કદમ કરતાં હિંદુસ્તાન તરફ ધસી જાય તેવી પાછ ગોઠવાઈ હતી. તે સમયે જો મહાન સૈન્યોને હિંદ તરફ મોકલવા માટે ફ્રિશિયનોએ મહાન નેપોલીયન સાથે યોજના ધડી કાઢી હતી કે જ્યાં લશ્કરને જો વિભાગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવે. એક ખીલા તથા બોખારા થઈને સિંધુ નદીના મુખ આગળ આસ્કાનાદ આગળ ભેગું થાય અને સિંધુ નદીનાં મુખ આગળ પહોંચી જાય, અને ખીજું ૩૫૦૦૦ ફ્રિશિયન અને ૩૫૦૦૦ ફ્રેન્ચ સિપાઈ જન્યુઓનું આસ્કાનાદ આગળ ભેગું થાય અને સાંથી હેરાત અને કંદહાર થઈને હિંદુસ્તાનની સરહદ તરફ સામટો હુમલો લઈ જઈ શકાય. તે જમાનામાં આ કાથી યોજના ધકાઈ તે વખતે ઝારનું ખૂન થયું અને બંધી યોજના લાંગી પડી. આજે આસ્કાનાદમાં રહેતાં મદને એ વિચાર આવે છે કે હવે જો ફ્રેન્ચ અને ફ્રિશિયનો સાથે ભેગા થવા માગે તો તેમને ઈરાન થઈ અધ્યાત્મિકસ્તાન માર્ગે પસાર થવાની જરૂર રહે નહિ. કિસ્નાવોસ્કોના બંદરે આવી લાગતા ફ્રેન્ચ લશ્કરને આસ્કાનાદ રેલ્વે માર્ગે લઈ જઈ શકાય.

હિંદુસ્તાનની સર-
હદ તરફ જવાનો
હુકો માર્ગ

ત્યાંથી હેરાત જવા માટે ફક્ત ૩૬૮ માઈલનો રસ્તો છે. આ રસ્તો મરાહદ થઈને હેરાત જવાય છે, તેમ ફ્રિશિયન સરહદ વડાથી સરખસ આવી, ત્યાંથી પણ હેરાત આવી શકાય છે, તે પાદ હેરાત થઈને કંદહાર જવા માટે

ફક્ત ૩૮૯ માઈલનો માર્ગ છે. ત્યાંથી ફ્વેટા ૧૪૪ માઈલના રસ્તાપર આવેલું છે. તેમજ આસ્કાબાદથી ૩૬૮ માઈલનો આ ટુંકો માર્ગ આજે પણ માથેલા ઉપર કાપવાની જરૂર પડતી નથી. અહીંની ટ્રેનમાં ૧૩ કલાકમાં મર્વ જઈ શકાય છે. ત્યાંથી ૧૯૦ માઈલ દૂર આવેલા કુશક શહેરનો માર્ગ પણ ટ્રેનમાર્ગે કાપી શકાય છે. ત્યાં ૧૨૦૦૦ માણસોનું રૂશિયન લશ્કર કાયમી છાવણી નાખીને પડ્યું છે. અહીંથી અફઘાન સરહદ ફક્ત પાંચ માઈલ દૂર છે, જ્યારે હિરાત ફક્ત ૮૦ માઈલ દૂર છે. ત્યાંથી કુશક તરફ રેલ્વે લંબાવવાનો રૂશિયન મંત્રી વિચાર ચલાવે છે ત્યાંથી વળી અફઘાનિસ્તાનના અમીર સાથે મિત્રી કરીને કહદાર, ખીલાત અને સોનમીઆની સુધી આગળ વધારવાની વાતો સંભળાય છે. આમાં એક વાત સ્પષ્ટ તરી આવે છે કે અમરખી સમુદ્રના કિનારા સુધી ફક્ત કરાચીથી ૬૦ માઈલ દૂર, સુધી રૂશિયન સરકાર પોતાની રેલ્વે લંબાવે. તેમ કરતા અબુધીસ્તાન જેવા ઈસ્ટિય લાગવગ હેઠળના મુશ્કેને પોતાના પગમાં મજબૂત કરવાની તક મેળવે એ કદિ અંગ્રેજ સરકાર સામી શકે ખરી ?

કરાચી સુધી પહોંચી જવાની રૂશિયન યોજના

રાજદારી બાબત ઉપર હું મિસ્કીન 'મુસાફર' કંઈ મત આપવા ઈચ્છતો નથી, તેટલી લાચકત મહારામા હોય એમ હું માનતો નથી ફક્ત આસ્કાબાદ આવતા મહારા ખ્યાલમાં જે વિચારો આવ્યા તેની આ ટુંક નોંધ લઉં છું. હું ખાત્રીપૂર્વક માનું છું કે હિરાત થઈને હિન્દમાં પેસવાનો ખ્યાલ રૂશિયા કદિ છોડનાર નથી કુશક સુધી રેલ્વે લંબાવવાની તેની રાન્યનીતિ આ વાતને ટેકા આપે છે.

ખરેખર એમજ હોય તો રૂશિયનો વખત જતા અફઘાનિસ્તાનમાં લાગવગ વધારીને છેવટે પોતાનું લશ્કર હિરાતવા ચૂકશે નહિ. રૂશિયન શહેનશાહતનો જૂતકાળનો રાન્યસત્તા વધારવાનો લોભ જોતા આ અનુમાનને ટેકો મળે છે એટલે આ રાન્યશૈતરંજ પર ગમે તેટલું ન્હાનું પાણુ પણ રૂશિયન સરકાર આગળ વધારે તો અંગ્રેજ પ્રજાને બારે સાવચેત રહેવ પડે અને મક્કમતાથી પગલા બરવાની જરૂર પડે આવી બે મહાન રાન્યોની ધૂરકાધૂરકી કયા સુધી ચાલ્યા કરશે એ એક સવાલ છે. જૂતકાળનો ઈતિહાસ જોતા બે મહાન સત્તાલોભી રાન્યોએ કદિ પણ એકાદ ન્હાનો રાન્યને સલામત રહેવા દીધું

બે હરિફ મહા-રાન્યોની રાન્યરમત

નથી, તેમજ એવી ધરકાધરકી લાંબો સમય સુધી ચલાવી નથી. બહેલોએ માર્ગ લેવાના જ, તે માટે તે તકની વાટ જુએ છે: અહીં બે મહાન રાજ્યોની રમતનો અંત કેવી રીતે આવે છે તે ભવિષ્યકાળમાં જણાશે; અત્યારે તો કાં તો રૂશિયાને પોતાની લાગવગ વધારવા દેવી કે કાં તો રૂશિયાને મહારાજ્ય વધારવાની યોજના પડતી મૂકવી—આ બે માર્ગો ખૂલા છે. બન્નેમાંથી એક પશુ જણુ નમતું મૂકે તેમ નથી લાગતું. રૂશિયાની પાછલી તવારીખ જોતાં જણાય છે કે જળરી હાર મળ્યા વગર રૂશિયા પોતાની યોજના બદલશે નહિ !

કા હ કા

કાહકા શહેરમાં

આસ્કાબાદથી ઉપડી ૪ કલાકની મુસાફરી કરતો હું કાહકા શહેરમાં આવી પહોંચ્યો. અહીંથી પવિત્ર અશહદ નગર જવાનો ધોડેરવારી માર્ગ ફક્ત ત્રણ દિવસનો કહેવાય છે.

આ માર્ગ પહાડી હોવા ઉપરાંત હુંટારાના બમને લીધે ધાસ્તીભયો ગણાય છે.

આ પ્રદેશ પશુ ઉર્દૂ છે. છતાં ઠેકાણે ઠેકાણે આવેલા બાગબગીચા અને ખેતરાની લીસોતરી ધડીભર આંખને કારે છે. આ બધી પ્રાચીન હરીફ નદીમાંથી બનાવેલી નહેરના પાણીની બરકત છે. આ નદી હિન્દુકુશ પર્વતના ખોળામાંથી ટોડતી રૂશિયાન સરહદ પર આવેલા સરખ્સ કિલ્લા પાસેથી થઈ ને વહે છે. તેનો એક ફાટિ આ તરફ આવે છે, તે પછી તે તુર્કોમાન પ્રદેશના જંગલમાં આવેલા ત્રાન્સકાર્પિઅન રેલ્વેના ઉત્તર ભાગમાં લીન થઈ જાય છે.

હું હરીફ નદીનાં
મીઠાં જળ પાસે
મહારી પ્રતિજ્ઞા
બૂલ્યો.

હું આગળ જણાવી ગયો છું તેમ હું મુસાફરીમાં પાણી ગરમ કરીને જ પીવાની સાવચેતી રાખતો આવ્યો છું. પાણીને બદલે ચાહ કે સોડાથી હું મહારી તરસ છીપાવતો રહ્યો છું, પણ આ હરીફ નદીનાં નિર્મલ નીરને જોતાં જ ધડીભર મ્હારો આ દરાવ વિસરી જઈને એના શીતળ જળથી તરસ છીપાવવા આતુર બન્યો છું, પુરાતન કાળના લડાવેલાઓ આ નદીનું પાણી પીતા, તે યાદ લાવીને એનું ઠંડુ મીઠું જળ હું ઘુંટડે ઘુંટડે પેટમાં ઉતારી ગયો. એ જ નદીમાંથી

નહેર બનાવીને કાઢકા દેશના લોકો પોતાની ખેતીવાડી આબાદ બનાવી શકેલા છે.

મર્વ

પ્રાચીન તવારીખમાં મરાહર થયેલા મર્વ નગર તરફ મુસાફરી લંબાવી ને તા. ૧૭ મી ઓગસ્ટે મર્વ પહોંચ્યો. એ પુરાતન નગર એક વાર કીર્તિની યોગ્ય પર હતું અને આજે તે રૂશિયન સત્તાના પગ તળે છુંદાઈ રહ્યું છે. ફક્ત કેટલાક પ્રાચીન ખંડિયેરો તેની જુની જાહોજલાલીની શાખ પૂરતાં રહ્યાં છે, તેને જોતાં જ મને શેખસાદીની નીચલી ખેત યાદ આવી ગઈ.

પુરાતન મર્વ નગર

નખરખાદ રફતી સહરમાહો શામ,
સરીરે સુલેમાં અલ-હિસ-સલામ,
બખ્યાખર નદીદી કે ખરખાદ રફત.

“હજરત મુલેમાન બાદશાહનું તખ્ત શું દરરોજ સહવાર ને સહાંજ આકાશ પર ઉડતું ન હતું ? પણ આખરે શું ઠીકું ? તેની સત્તા અને એ મહાન તખ્ત પણ ફના ન થયાં ?”

હજરત મુલેમાનની જોડાદાઈ

અમ રફિકો ! પૃથ્વી પર પ્રવાસ કરતી વેળા આવાં અનેક મહારાજ્યોનો નાશ થયેલો જોઈ મને દુનિયાની નાપાયાદારીનો ખ્યાલ આવે છે. નવા સાથે મિત્રતા બાધવી અને જુનાને તોડી પાડવું, એ જ જગતનો નિયમ લાગે છે.

પુરાણું મર્વ શહેર આજે પણ અનેક પુરાતન ખંડિયેરો ધરાવે છે. ખેદરામઅલી નામના સરદારે ૧૭૮૪ માં બનાવેલો એક કિલ્લો આજે ફરમન નહિ પણ જમાનાની ગીરદેશ રહાએ આજેઝ અધને ખંડિયેર જેવો થઈ પડ્યો છે. તેની આસપાસ ઉચી, મઠ્ઠમ, પત્થરની દિવાલ ૨૫૦ ચોરસ વાર જેટલા વિસ્તારમાં ચણી લેવામાં આવી છે. વચમાં એક ઘોર આવેલી છે. તેમજ એક માઈલ દૂર બીજી બે કબરો આવેલી છે, જે ખુલ્લુ છત્રેમહત્તની ઇંદરો દીપાવમાન કરવામાં આવી છે, જે પયગમ્બર સાહેબના બે નિશાનદારોની કબર કહેવાય છે. આજે તો આ બે કબરો અને એક કુવો જ અસલી ગ્રીન્ગેમાં બાકી રહેવા પામ્યાં છે.

પુરાણું મર્વ શહેરના પુરાતન ખંડિયેરો

બાકી બધું તારાજ થઈ ચૂક્યું છે. ખલીફ ઓમરના સૈનિકોએ છેક

સાતમી સદીમાં જમીનદોસ્ત કાઢેલો ગયાહિર નામનો કિલ્લો સદંતર તારાજ થયો; છતાં હજીયે તેની જૂની પકુપકુ થઈ રહેલી જમાનાની ધુળમારીથી દટાયેલી દીવાલોની કંઈક નિશાની બાકી રહી ગઈ છે. તેમજ એક ધર્મશાળા અને એક મસ્જિદ પણ આજે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવી સ્થિતિમાં ટકી રહેવા પામ્યાં છે, જેની બાજુમાં જ પ્રખ્યાત સુલતાન સન્જરની કબર આવેલી છે, જે મશહદમાં આવેલી ફિરદોશીની કબરની ઢાંચે બાંધવામાં આવી છે. રૂશિયનો આ મુલક જીત્યા પછી પોતાના નિયમ મુજબ જૂના શહેરની પડખે નવું શહેર વસાવે છે તેમ, અહિં પણ નવું મર્વ શહેર વસાવવામાં આવ્યું છે. નવા શહેરના રસ્તા કુશાદે પહોળા બાંધી બનને બાજુએ ઝાડો રોપવામાં આવ્યાં છે. જેમ આરકાબાદમાં છે તેમ અહિં પણ જાહેર બગીચા અને વાડીઓની વ્યવસ્થા જોવામાં આવે છે. તેનું પાણી મુગીબ નદીમાં નળ નાખીને મેળવવાની યોજના કરી છે. આ નદી હરીરૂડ નદીની જેમ મર્વની આસપાસ બેઠેલી બેઠેલી કારાકુમના જંગલમાં લીન થઈ જાય છે. આજે મર્વ તરફ મુસાફરોની આંખો ખેંચાઈ રહી છે, તે તેના પુરાતન ખંડીયેરો માટે, તેની આગલી તવારીખ, તેની લીલા માટે નહિ. ફક્ત આજે તે રેલ્વે જોડાણનું મેહાલું જંકશન થઈ પડ્યું છે. માટે જ. તે વિષે આગળ લખી ચૂક્યો છું. અહિંથી કુશક થઈને રૂશિયન લશ્કરને અફઘાનિસ્તાનમાં જવાનો માર્ગ મળી શકે છે: આ ઉપરથી વાચક એટલું જાણી શકશે કે જો ભવિષ્યમાં લડાઈ જાય તો મર્વ એક અગત્યનું મથક થઈ પડે તેમ પણ છે. વળી હાલમાં રૂશિયન સરકાર કુશકથી હિરાત સુધીનો રસ્તો બાંધવા માંગે છે, એમ પણ સંભવાય છે. મારો વિચાર હતો કે અહિંથી હિરાત પણ થતો જાઉં, જેથી મેં કુશક જવાની ખ્વાહેશ દેખાડી; પણ મેંને અંગ્રેજ રૈયત જાણીને ત્યાંના સત્તાવાળાઓએ મેંને કુશક જવાની ના પાડી.

આ મનાઈનું કારણ મેંને લાગે છે કે ત્યાં હિરાત જવાની નવી સડક બાંધવાની યોજના ઘડવામાં આવી છે તે હશે; જેથી હું ત્યાંની કોઈ વાતો જાણીને જાહેરમાં પ્રગટ કરી શકું નહિ. એ જ બીકને લીધે મહારી ત્યાંની મુસાફરી સામે પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હશે:

મર્વમાં ૭૦૦૦ માણસોનું લશ્કર જાવણી નાખી પડ્યું રહે છે, કુશક જે

નવું મર્વ શહેર અને તેની સુધક વ્યવસ્થા

અંગ્રેજ રૈયત હોવાને લીધે મહારી ઉપર મૂકેલો અટકાય

અહિંથી ૧૯૦ માઈલ દૂર આવેલું છે, ત્યાં પણ ૨૦૦૦ સિપાઈઓનું લશ્કર
જાવણી નાખી પડ્યું છે, બંન્ના સુધી મુર્ગામ નદી ફેલાઈ છે ત્યાં સુધીના
ભાગમાં લીસોતરી જવાઈ રહી છે. બાકીની જગ્યા તો લગભગ વેરાન જ છે.
આ પ્રદેશમાં પવન એટલો સખ્ત પુકાય છે કે ધૂળના સખ્ત વંટોળાવાથી
અનેક જગ્યાએ ધૂળના ન્દાના ટેકરા થઈ જાય છે. બીજી કોઈ જગ્યા પર
પવનના એકસરખા સુસવાટથી ખાડા પણ પડી જાય છે ધૂળ એટલી ઉડે
છે કે જેથી બારીમાંથી બહાર જોવું પણ ગમતું નથી. એ કંટાળાનો તેમજ
ધૂળ કેટલી સખ્ત ઉડતી હશે, તેનો ખ્યાલ એક વાત ઉપરથી રહેજે મળી શકશે
ધૂળથી રેલ્વે લાઇન ફટાઈ ન જાય માટે રેલ્વેના પાટાની બંને બાજુએ
ઝાડોની ઝાખળાઓ ઉભી રોપવામાં આવે છે, જેથી ધૂળનો ઝપાટો ટ્રેનના પાટા
ઉપર પડે નહિ અને ટ્રેનના પાટાને રક્ષણ મળી શકે.

ધૂળ અને રેતીના
સખ્ત તોફાનને
સેવતો પ્રદેશ

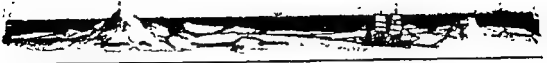
ચાર જુથ (આમુદરીઆ)

ધૂળ અને રેતીના તોફાનો સહન કરતા હવે કંટાળો આવી ગયો હતો;
ત્યાં દૂરથી લીસોતરી દેખાતા એ પ્રકારનો આનંદ થયો. આ આમુદરીઆ (આર્થિક
નદી) નો પ્રતાપ હતો. તવારીખમાં મથાહર થએલી એ નદીના પાણીના તટથી
ચાર પાંચ માઈલ સુધીનો પ્રદેશ લીસોત્રમ રહે છે. તેમજ ખેતરો બધા
ભાજપાલા અને તકબૂસથી ઝૂંમી રહેલા દેખાય છે. આ વિશાળ નદીને અમારી
ગાદી તા ૧૭ મીએ એક ગંગવર લોખંડી પુન ઉપરથી એજાગી મઈ ત્યારે
ધૂળથી બેઝાર બનેલી અગદારી આખોને એક પ્રકારની તાજગીભરી
રાહત મળી. અત્યારે હું આ પ્રદેશ વિશે વધારે ઉઠો. ઉત્તરીય નદિ. મ્હારી
અહિંની વળતી મુસાફરીમાં હું આ ભાગ ઉપર પાછો આવીશ, ત્યારે એ વિશે
ઘટતું લખીશ. હાલમાં તો તારકંદની કૂચમાં જે કે આગચાદીમાં બેઠા બેઠા
જોઈ શકાય છે, તેની માત્ર ઉડતી નજરનોંધ ટપકાવી લઈશ.

ચારજુથ પછી આખો દેશ જદલાઈ જતો જણાય છે અને આપણે નવા
મુલકમાં આવી પહોંચીએ છીએ. અહિં બોખારાશાહી પાધડીઓ નજરે પડે
છે. તુર્કોમાન તત અહિં દેખાતી બંધ પડે છે. બોખારા અને સમરકંદતું
વર્ષન પણ મ્હારી વળતી મુલાકાતમાં જ આપીશ આ બંને પુરાતન સહેરો

ચારજુથ પ્રદેશને
મળતી આબારી

તુર્કોમાન અને
તાતરી લોકોને જુથ
પાડતી નદી

પાસેથી પસાર થતાં મેં જોયું કે આમુદરિયારીરમાથી રશિયન સરકારે નહેરો ખેંચી કાઢીને આ સુકા પ્રાંતની યોગ્ય ખિલવણી કરવાનો ભાર પ્રયત્ન કર્યો છે.

રાતે દશ કલાકે સમરકંદનું રેશન પસાર થયું. રાતના આંદરણાના આછા પ્રકાશમાં એ મુસ્લીમ નગરનાં સફેદ મકાનો અને મરઝદો કોઈ ચિત્રધારે કાળા કેનવાસપર સફેદ રંગથી દોર્ચો હોય તેવા ચિત્રવત્ લાગતાં હતાં. મધરાત્રે ટ્રેન ખવાસ્ત જંકશન પર આવી પહોંચી. અદિથી ટ્રેનનો એક ફટો ખોડકંદ, મરગલાન થઈને ઍનડીગનન સુધી જાય છે. ત્યાં જનાર ઉનારોએ અહિં ઉતરી પડ્યા. ખીજી રહવારે આઠ વાગે અમ્હે સ્તીર દરિયાના પાણી જેઈ શક્યા. તે ઉપર આવેલો લાકડાનો પુલ પસાર કરી, રહવારે દશ વાગે ટ્રેન તાશકંદના રેશને આવી પહોંચી.

તા શ કં દ

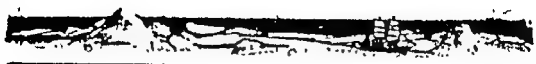
તાશકંદ

રશિયન તાતરીના મુખ્ય પાટનગર તાશકંદમાં સોમવાર તા. ૧૯ મી આગસ્ટ ૧૯૦૨ ના દિને આવી પહોંચ્યો. કાસ્પિયન સમુદયી છેક ચિન દેશ અને હિંદુકુશ તેમ જ કુવેનલુન પર્વતોથી ઉત્તરે સાબખીરીયા સુધી ફેલાયેલા એ પુરાણા તારતરી મુલક જેને ઁંગીજમાન અને તૈમુરલંગ જેવા મહાન વિજેતાઓએ દુનિયાની તવારીખમાં અમર કર્યું છે, તે મુલક આજે જુદા જુદા નામ સાથે કટકા થઈને વહેંચાઈ ગયો છે. છતાં આજે પણ તે મુલકમાં પ્રવાસ કરતાં તમે જ્યાં જોશો ત્યાં મુખ્ય લાગે સુન્ની મુસલમાનો જ વસતા નજરે પડશે અને તાશકંદમાં પણ તેમ જ છે. તે તે દેશોમાંથી ઈસ્લામી રાજ્ય સત્તા નાશુદ થઈ છે; છતાં ઈસ્લામી વસ્તી વધતી જ ગઈ છે.

રશિયન સરકારની રાજનીતિ પ્રમાણે દરેક જીતાયેલા શહેરના બે ભાગ કરવામાં આવે છે; તેમ આ પુરાતન તાશકંદ પાસે નવું તાશકંદ વસાવવામાં આવેલું છે.

નવા તાશકંદ શહેરના કુશાદે રસ્તાઓ તેમજ બન્ને બાજુએ રેપાયેલાં ઝાડોની ગીચ ધટા, તેમાંથી ડોકિયું કરતી મુસ્લીમ ઘાટની ઈમારતો શહેરની ખુબસુરતીમાં ઓર વધારો કરતી હતી. જાણે આખું શહેર એક વિશાળ બગીચો.

તાશકંદ શહેરની સુંદર રચના અને ખુબસુરતી

હોય તેમ બેનારને ધડીબર લાગી આવતું. આ બધું જોઇ મદારા મુખમાંથી આશ્ચર્યના ઉદ્ગારો નીકળી પડ્યા. મદને લાગ્યું કે મદારા મુશ્કેલીમાં જિરાદેરી બેસાડે બાગે બહેનના એક ભાગમાં જ વરના લાગે છે.

કહેવાય છે કે ધરના દેશના લીલા મેવા જોવા મેવા કાઈ સ્થળે પાકતો નદિ હોય, તેમ ધરનાના મેવા માટે થતી અનેક તારીફો બધાએ સાંભળી હતી. પણ તાશકંદનો મેવા જોવા પછી મદને લાગ્યું કે ધરનાના મેવાની તારીફ કરનારા બુદ્ધ કરતા દના. સેંબફળ, ધેર, અંજીર, રંગબેરંગી દ્રાક્ષ, જરદાનુ, તરણુચ, ખરણુચ, વિગેરે ફળો એવાં તો લ્હેજતદાર જણાય છે કે બસ આવા જ કરીયે. તે પણ બધાં પાકેલાં અને અતિ મનોહર રંગબેરંગી દેખાતાં હોય છે. એક રક્ષાળીમાં પાંચેક જળના મેવાને મૂક્યા હોય તો એક ચિત્ર જોડલા જ મુદ્ર લાગે. બાહ્યપાશો પણ પુષ્કળ થાય છે અને તે જમરમાં ખૂબ સસ્તે ભાવે વેચાય છે. માંસ પણ સસ્તું છે. તેમજ દુધ, ઘી, માખણ પણ સોપાં ભાવે વેચાય છે. પાણી પણ ઠંડું ને શુદ્ધકારક છે. એકંદરે છંદગીની જરૂરીઆતનાં બધાં સાધનો ઝોઝા ભાવે મોલુદ છે. પરવરદિગારની આ દેશ પર એક પક્ષપાતકારેલી અગ્નિ દષ્ટિ હોય એમ મુસાફરી કરનારને લાગી આવે છે. નવા તાશકંદની જમરમાં ફરીને દું હોટલ પર પાછો ફર્યો. અદિની બધી હોટલોમાં એક વાન જરા નવાઈ જેવી લાગે છે. આ દેશમાં મદા બનાવવા માટે એક જાતનું પીત્તળનું વાસણ આવે છે, તેને રૂશિયન ભાષામાં “શમાદાન” કહે છે, તે દરેકે દરેક ઉનારના ઝોરડામાં મૂકવામાં આવે છે. એ પીત્તળના શમાદાનમાં એવી સગવડ હોય છે કે તેની વચ્ચે બૂંગળીમાં કોલસા નાખ્યા પછી તુરંત જ મદા તૈયાર થઈ જાય છે. તેમજ હોટલના દરેક રૂમમાં નોકરને બોલાવવા માટે ઈલેક્ટ્રીક ઘંટીની સગવડ રાખવામાં આવી છે જેથી બંદન દાખતાં તરત જ નોકર દાગર થાય છે.

ધરના મેવાને ધડી
બર બૂલાવે એવો
તાશકંદનો મેવા

મદા બનાવવાની
તાશકંદની શમાદાન

પુરાણું તાશકંદ

ખીયા અને ખોડકના લોકોની દાર પછી રૂશિયનોની નજર તાશકંદ ઉપર ગઈ. થોડાક બજાવાખોર ખોડકોઓ તાશકંદમાં ભરાઈ બેઠા છે, એ બહાના હોજ રૂશિયન સેનાપતિએ તાશકંદ પર ૧૮૬૪ માં હુમલો કર્યો. પણ

તાશકંદની તવારીખ

ઇશિયનોની હાર
પછી જનરલ ચેર-
નેફની રાજ્યરમત

તાશકંદના પુરાણા મળખૂત કિલ્લા આગળ ઇશિયનોનું ચાલ્યું નહિ અને તેમને મ્હોટી ખુવારી સાથે પાછા હાલું પડ્યું. ઇશિયન જેવા મહારાજ્યને એક થપ્પડ ખેંચી કાઢ્યા પછી તાશકંદી અને ખોર્કંદીઓને ઘર છૂટ્યું. તેઓ વખતોવખત ઇશિયન મુલકમાં છાપો મારવા મંડ્યા; જેથી જનરલ ચેરનેફે મક્કમ ઠરાવ કર્યો કે હવે તાશકંદને પણ ઇશિયન ઝુંડ હેઠળ લાવી મૂક્યા પછી જ જંપીને ખેસવું. તે વખતનો ઇશિયનો આર ખીજો એસેકઝાન્કુ સુલેહ ચાલનારો હતો. છેલ્લી લડાઈમાં ઇશિયનોની મ્હોટી ખુવારી ભેઠ, તેણે જનરલ ચેરનેફને શાહી ફરમાન મોકલ્યું કે લડાઈની બધી તૈયારીઓ માંડી વાળવી. તે છતાં ભણે શાહી ફરમાન હજી મળ્યું ન હોય તેવો ડાળ કરી તેણે તાશકંદ પર ચઢાઈ કરી, આ ખીજી ચઢાઈમાં ખાસ મંગાવેલી તોપોનો મળખૂત મારો ચલાવી તેણે તાશકંદનો કિલ્લો કબજે કર્યો. તે ફત્તેહ પછી જ તેણે શાહી ફરમાન વાંચી જોયું અને ડારને લખી જણાવ્યું કે:-“આપ નામદારનો હુકમ મેં ત્યારે મળ્યો કે જ્યારે હું તાશકંદ જીતીને આપના વિશાળ મહા રાજ્યમાં તેનો ઉમેરો કરી ચૂક્યો હતો અને તે શહેરની કુંચીઓ આ સાથે આપ નામદારના પગ પાસે રજુ કરે છું.”

ઇશિયન અમલની
શરૂઆત

ઈતિહાસકારો લખે છે કે શાહી ફરમાનની અવગણના કરવા માટે જનરલ ચેરનેફે પર નામવર ડાર ખૂબ ગુસ્સે તો થયા, પણ આ જીતનો હુમકો ખુશીની સાથે ગળી ગયા. સન ૧૮૬૫માં ઇશિયન અમલની શરૂઆત થઈ. પુરાણા તાશકંદને અહીંના વતનીઓ “ઇસતારી તાશકંદ” કહે છે, નવું તાશકંદ પુરાણા શહેરથી બે માઇલ દૂર વસાવવામાં આવ્યું છે. પણ બન્ને શહેર વચ્ચે સંબંધ નિભાવી રાખવા દ્વારને દોડતી કરતામાં આવી છે.

એક સવારે શયાદાનમાં ચ્હા ગરમ કરી, પીને હું લટાર મારવા ઉતરી પડ્યો: દ્રામમાં ચઢી બેઠો: તમામ મુસલમાનોથી વસાયેલો એ મુલક આખો લીલોછમ લાગે છે. મેંવો બધો જુના તાશકંદમાંથી જ નવા શહેરમાં ભળે છે. અહિં પણ નહેરની સગવડ છે. જુના શહેરના રસ્તા બધા ગુજરાત-કાઠીઆવાડમાં પોણ અને ખાંચા અને ડેલા બનાવવામાં આવે છે તેમ અહીં છે. બધી પોળો એકદમ સાંકડી છે. મુસ્લીમ સ્ત્રીઓમાં પરદાનો રિવાજ હોવાથી બારણાં ખાસ કરીને બધાં બંધ રાખેલાં છે. બન્ને શહેરોની કુલ વસ્તી

સાત વરસમાં
તાશકંદની વસ્તીમાં
થયેલો વધારો

૧,૯૩૭૦૦ માણસોની ગણાય છે. જેમાં ૧૬૭૦૦ તો ફક્ત મુસલમાનો જ છે. બાકીના ઇશિયન અને બીજી કોમના લોકો છે. ૧૮૯૫માં તાલુકાની વસ્તી ૧૫૬૦૦૦ની ગણાઈ હતી. ફક્ત ૭ વરસમાં ૩૭૦૦૦ની વધી છે. હજુ વધતી જશે. આમળ જતાં આ શહેર એક મુખ્ય શહેર થઈ પડશે.

મારા સાંભળવા મુજબ મુસલમાન બિરાદરોની બધી મળીને ૪૨૪ મસ્જિદો આવેલી છે. તે બધી જ સુન્ની મુસલમાનોની છે. તેમ જ કુરઆને શરીફનું ધાર્મિક શિક્ષણ આપતી ૨૬૭ મદ્રેસાઓ આવેલી છે. તે ઉપરાંત આઠ સરકારી સ્કૂલો આવેલી છે. તેમા રાજબાયા ઇશિયન શિખવવામાં આવે છે. ઉપર જણાવે ૪૨૪ મસ્જિદોમાંથી કેટલીક મુખ્ય પ્રખ્યાત મસ્જિદોનાં નામો નીચે રજુ કરું છું.

૪૨૪ મસ્જિદો અને
૨૬૭ મદ્રેસા

- ૧ જમીઆ અહરાર.
- ૨ " હુઝરત હિમામ.
- ૩ " શેખઅનંત હુર.
- ૪ " શારફી.
- ૫ " રિગસ્તાન.
- ૬ " કિલ્લે ખાન.
- ૭ " અબુલ કાસીમખાન.
- ૮ " આહમદ મકસુમ.
- ૯ " ખાનકદા.
- ૧૦ " હિમ્માલીમ ખાજે

મહને જરા નવાઈ પડતું એ લાગ્યું કે બધી મસ્જિદોમા પાણીના હોળ જેવું કે હાલું જ નહિ. વજુ ધરથી જ કરી આવવાનો નિયમ છે. મદ્રેસાઓ ખાસ કરી મસ્જિદ સાથે જોડાયેલી હોય છે.

બધી મસ્જિદોમાં જમીઆ અહરાર સૌથી પુરાણી અને શુદ્ધ મસ્જિદ છે. એ મસ્જિદ રહામે એ જ નામથી ઓળખાતી મહોટી મદ્રેસા આવેલી છે.

હું જ્યારે આ મસ્જિદ જોવા માટે દાખલ થયો; ત્યારે ત્યાંના હિમામ મુલ્કા હુલુલ્લા ખાજે મહારી ધણી આગતાસ્વાગતા કરી, અંદરના બાગમાં આલેમની આસપાસ વાયેજ સાંભળવા જોઢલા મુખ્ય માણસો પાસે મહને

મીનાશ ઉપરથી
એક ઉડતી નજર

લઈ ગયો, અને વાયેજ પૂરી થવા પછી ખતીજ નુરદીને માદલુમ તેમજ ખીજ આગેવાન મુસ્લીમો સાથે ઝોળખાણ કરાવી. ત્યાર પછી મરહુદના મુખ્ય મિનારા ઉપર અમે ચઢ્યા. અદિથી આખા તારાકંદ શહેરનો દેખાવ નજરે પડે છે. ચોમેર આગળગીચાથી છવાયેલા એ નગરનો દેખાવ એટલો બધો મોટક અને રળીયામણો હતો કે આજેયે હું મહારી આંખ મીંચી લઉં છું કે મહારી નજર રહામે સ્પષ્ટ તરતું દેખાય છે. નીચે ઉતર્યા પછી અહિંના ઇસ્લામી ગિરાદરોએ હિંદના મુસલમાનો વિષે પૂછપરછ કરી. મહારો ટુંકો જવાબ એટલો જ હતો કે હિંદના ગિરાદરો ધર્મની સાચી કેળવણીથી હજી ધણા દૂર છે. એક દિવસ હતો કે જ્યારે ઇસ્લામનો સૂર્ય એશિયાના મધ્ય આકાશમાં તપી રહ્યો હતો. ઈસ્લ અને હુન્નરનું મુખ્ય ધામ એશિયા હતું અને આજે તમામ એશિયામાં અંધકાર છવાઈ ગયો છે.

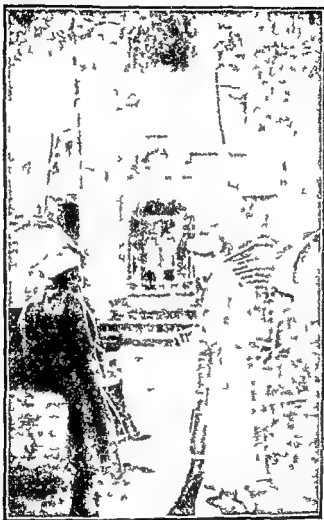
મદ્રસે અદરાર ઉપરાંત બીજી બે ગંભીર મદ્રસાઓ જોઈ; એક છીંગલરખીએ, બીજી મદ્રસે કોંકલદસ હતી. બીજી અનેક મદ્રસાઓ હતી, પણ ફરી વળવા જેટલો વખત મહારા હાથમાં નહોતો.

અહિંની બજારો કુમરક, બમદાદ, બસરા, શિરાઝ, ઇસ્તમ્બુલ વિં પુરાણા મુસ્લીમ શહેરોની દમ ઉપર બાંધવામાં આવી છે. તે મહારી ઉપસા દેશોની મુસાફરીમાં મ્હેં જોઈ હતી. તેવી જ દબે આ ઇશતારી તારાકંદની બજાર ચણુવામાં આવી છે. પણ આખાદીમાં બગદાદની બજાર કરતાં બેસાક ધણી વધારે આગળ વધેલી છે. મારા ધારવા મુજબ અહિંનો ઉદ્યોગ હજી બંધીમાં છે. તે આગળ જતાં ખૂબ ખીલી નીકળશે; જે કે દીક છે તે રેલ્વે લાઈન જોડાણ વધારવાની: રેલ્વેજોડાણ વધતાં, આ શહેર કૂદકે ને બૂરકે આગળ વધીને એશિયાના મુખ્ય બજારોમાંનું એક થઈ પડશે. અહિંના બજારમાં એક ખાસ વિશેષતા દેખાય છે કે એવું એક પણ બજાર આપણા હિંદના કોઈ પણ સ્થળમાં આવેલું નથી. હા ! કેલકત્તામાં ન્યુ માર્કેટ છે; પણ બહુ જ ન્હાનું છે. આ બજાર અનેક ફાંટાઓમાં વહેંચાઈ ગય છે. એક ગલીમાં બધી જ કાપડની દુકાનો, બીજીમાં બધી જ શુટની દુકાનો, ત્રીજીમાં વિદાયતી ખોરાકીની, ચોથીમાં બધી જ દવાની, પાંચમીમાં કેસારા અને એલ્યુમીનીયમના સામાનની, છઠ્ઠીમાં કાચકામ અને કોડીકામની સાતમીમાં ફરનીયરની.

અસલી દબની
બજારો

એક આદર્શ કાવ્ય
બજાર

પૃથ્વિની પ્રદક્ષિણા

પુરાણા તાશકદમા આવેલી પુરાણી
મદ્રસે જિગલરર્જાગિની પૂર્વ બાજુ.

પુરાણુ ખેકંદઃ અઢારમી
સદીના ખાનોતુ શહેર

‘કલક’ નામના હોડીને બદલે વપરાતાં તરાપા. જુઓ પાન ૨૧૧.

આઠમીમાં ચોપડાના સામાનની, નવમીમાં મુસ્તકોની, દશમીમાં કાગળની, અગ્નીઆરમીમાં ગેસ્ટ મચ્છીની, બારમીમાં ફળ મેવા તરકારીની દુકાનો. આ વિશાળ બજારથી દેશની આબાદી અને વેપારનો ખ્યાલ આવે છે. તેમજ મુસાફરને નોંધતી વસ્તુ માટે બહાર અનેક સ્થળે ભટકવાની જરૂર પડતી નથી. બધી જ દુકાનો મુસલમાનોની હતી. અહિંના મુસ્લીમ બિરાદરો વેપારના કાયદા બરાબર સ્કમગ્રે છે: કામ કરવાની સાહસશ્રુતિ પણ તેમનામાં ખૂબ છે. જેમ સાંકલપર ફરવું એ સામાન્ય છે, તેમ અહિંના લોકોમાં ઘોડેસ્વાર થઈ કામે જવું સાધારણ છે.

કોઈ પણ ધંધો કરવા માટે રૂશિયન કાયદા મુજબ પરવાનગી લેવાની જરૂર પડે છે. ધંધો શરૂ કર્યો પહેલા સરકારને રીતસર અરજ કરી ધંધાની બારીક વીગતો આપવી પડે છે, તેમજ છૂટક માલ વેચનાર જથ્થાબંધ વેપાર ન કરી શકે: જથ્થાબંધ માલ વેચવાનો પરવાનો જુદો હોય છે. પરવાનગીની શી ૧૫૦ રૂબલ આપવી પડે છે.

અહિંના વેપારીઓ હીસાબ કરવા માટે સ્લેટ, પેન કે હિંદના મારવાડીઓ જેમ પાટીયું રાખતા નથી. પણ લાકડાના પાટીયા પર લોહની સળીમાં લાકડાની રીંગ જેવું ગોઠવી હીસાબી પાટીયું બનાવવામાં આવે છે. તે રીંગ ચપ દર્મને ફેરવવાથી તે ઝડપથી સરવાળા બાદબાકી કર્યા કરે છે.

અહિંની મુખ્ય ભાષા તુર્કી છે. તે પછી રૂશિયન ભાષા રાજભાષા તરીકે બોલાય છે. અરબી ફારસી બાજુનારા આવેગો પણ ધણા છે.

અહિંના બજારમાં અંગ્રેજી માલનો ઉદાવ ખૂબ થઈ શકે તેમ દેખાય છે. ટુંક મુઠીથી સારો નફો મેળવી શકાય એમ લાગે છે. વિનાયતી રંગીન કાપડ અને કુમાશદાર છોટ માટે બજાર છે. સ્લાસગોના લોહાના સામાન માટે પણ સાઈ બજાર છે છતાં અંગ્રેજી માલ બજારમાં દેખાતો નથી. મ્હારી એ અન્યથાની વસ્ત્રો મળેને બજાર પડી કે ઇંગ્લેંડનો માલ આ મુલકમાં પેસવા નહિ દેવાનો રૂશિયન સરકારનો ખાસ હુકમ છે. એ વેપારની થોડી સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે તો લોહાની જથ્થોસો અને વિનાયતી કાપડના સારા બજાર હોવાથી એ ઉપર રૂશિયન સરકાર સારી જકાત મેળવી શકે તેમ છે.

ફરેક વેપાર માટે ધનદો મેળવવાની શક્તિ

હિસાબ કરવાની થોડાક પદ્ધતિ

ભાષા

વિનાયતી માલ પ્રત્યે રૂશિયન સરકારનો સખત અવજન

મહારી અભયબી વચ્ચે મહે આદિ શિકારપુર સિંધના હિંદુ વેપારીઓને પણ વેપાર ચલાવતા હોય. તેઓ ખાસ ખોરાદીની વસ્તુઓમાં ખાસ કરીને અનાજનો વેપાર કરે છે.

હિંદુ વેપારીઓ અને વેપાર

એ શિકારપુરી હિંદુઓમાંના એક સાથે મહારી પિઝન થઈ. તેનું નામ મગન હકીમ છે. આ ભાઈએ અત્રે વેપાર તરીકે સારી નામના મેળવી છે અને મુસલમાન ગ્રાહકોની સારી સંખ્યા સંપાદન કરી શક્યા છે. તેઓમાં એ મગન હકીમ તરીકે ઓળખાય છે. પોતાનો વેદકનો ધંધો ચલાવવા માટે સરકારને ૬૦ રૂબાઈ લાઇસન્સ શીના ભરે છે. ઉપર જણાવેલા હિંદુ ભાઈએ અંગ્રેજ રેલ્વે હોવાથી ઘર, દુકાન, વાડી, ખેતર, કે જમીનનો દુકડો તેમના નામપર ચલાવવાની અનાઈ છે. પરંતુ તેઓની ઓરતો અહિંની મુસલમાન અથવા રૂશિયન હોય તો ઓરતના નામપર ચલાવી શકાય તેમ છે. જમીન અર્ધ ખૂબ સસ્તી હોવાથી તે ઉપર નાણું રોકનાર પોણાથી એક ટકો ખુશીથી નફો કરી શકે છે. તેમ જ બખ્ષિયામાં વધુ નફો કરી શકવાનો સંભવ છે. પણ આપણા હિંદુભાઈઓ માટે બ્રિટીશ રેલ્વે તરીકે કાયદો અગવડકતો છે.

બ્રિટિશ રેલ્વે તરફ રૂશિયન સંપત્તિ

ઉંટની વાણી

અસલ એશિયાટીક દેશની બહોળલાવીની કૈંક ઝાંખી કરવી હોય તો તે ઝાંખી તાશકંદની બજારમાંથી પસાર થતી ઉંટોની હારની હાર જોનારને થાય છે. ઉંટના ગળામાં આપેલી ધંટડીનું પોતાનું ટન, ટન, ટનન, ટનન, ટન કરતું એકધારે સંગીત કંઈ નવીન કેલ્પના જમાડે છે. એક કલાક પણ એવો નહિ જતો હોય કે જ્યારે બજારમાંથી એકાદ ઉંટનો કાફલો પસાર ન થતો હોય. આ વફાદાર પ્રાણી પોતાના ધણીને કિરગીઝ રોપ તથા પૂર્વ ચિનાઈ છુર્કસ્તાન તરફ માલની લાવ લઈ જઈ કરવામાં હીક કમાવરાવે છે. તેમ જ કીઝીલકુમ અને ગોખી જેવા બંધકર રેતીના રણોમાં પોતાના માલેક સાથે સખ્ત રખડપટ્ટી કરી મોટા પ્રમાણમાં નાણું પેદા કરાવી આપે છે. અહિંની ખચ્ચરોથી ખેંચાતી ગાડી રાહદારીઓનું ધ્યાન ખેંચે છે. કારણ કે ગાડીનાં પૈડાં ૭ થી સાત ફુટ જેટલી અસાધારણ ઉંચાઈનાં હોય છે.

અહિંના લોકોના ચહેરાનો ધાટ મંગોલીઅન ચિનાઈ જેવો છે. કેટલાકો હિંદી મુસલમાનોને મળતા આવે છે. પહેરવેશ કેઝાનના લોકો (આગળ ઉપર લખી ગયો છું)ના પહેરવેશને લગભગ મળતો આવે છે.

ખઝારમા ભટકતા, સખ્ત તાપથી કંટાળીને હું પાછો ફરી રહ્યો હતો, તેમજ સખ્ત જૂખ પણ લાગી હતી. તેટલામા એક ભડીખારાની કુકાનપર નજર પડી. શુકે ખુદા ! ત્યાં બંધને સૌથી વધુ ગમતી વાનગી મોજુદ હતી. ગરમાગરમ સમોસા જોઈને હું ભડીખારખાનામા જવા આકર્ષાયો અને ગયો. સમોસા તૂકી જખાનમાં સમોસા જ કહેવાય છે. તેની માગણી થતા, મારે મટે ચઢાઈ બિહાવવામા આવી. મારા હાથ ધોવડાવવામા આવ્યા અને એક લાકડાના ખાજડપર સમોસાથી ભરેલો થાળ મૂકવામા આવ્યો, તેમ જ એક રકાખીમા લીંચુ અને ગરમાગરમ મસાલો અને કચુંખર તેમાર મૂકાયા. આ બધું એક જ તડાકે હજમ કરી જતા મ્હને વાર ન લાગી, તરત ખીંચ પ્લેટની માગણી કરી, પેટ ભરીને જમ્યો. પેટ ભરાઈ ગયું હતું. હજી પણ ખાવાનું મન હતું.

લહેજતદાર તાશ-
કદી સમોસા

એ સમોસા એટલા લહેજતદાર હતા કે ખાધા પછી તેનો સ્વાદ હાલમા રહી ગયો હતો. સ્વાદનું વર્ણન કરવાની મ્હારામા શક્તિ નથી, ને હું એની લહેજતનું વર્ણન કરી શકું તો એ વાચક ! ફક્ત એ સમોસા ખાતર જ તું તાશકંદની મુસાફરીએ જવાને તૈયાર થઈ જાય !

જમ્યા પછી સખ્ત તાપમા બહાર ભટકવાનું ગમ્યું નહિ. હું શાન્તિની શોધમાં હતો; ત્યાં એક મ્હાખાના (હોટલ) આગળ આવી પહોંચ્યોઃ અહિંના હોટલવાળાઓ પોતાના ગ્રાહકોને ખેંચવા માટે ખાસ ગવૈયાઓને રોકે છે, તેઓની બેઠક જુદી બનાવવામા આવે છે, તે મુજબ આ મ્હાખાનામા તાશકંદી સંગીત આસપાસ હતું. ત્યાં તમારો સેવક આમંત્રણ વગર અંદર ઘસ્યો અને ગયો સીધો ગવૈયા પાસે. માનની પ્રકાર કયો વગર તેની બાજુમા બેસી ગયો, જ્યાં જમીનપર સેતરું જોડવેલી હોય છે, ત્યાં જ થાક્યો પાક્યો બેસી ગયો; મ્હાવાળો નિયમ મુજબ કપ અને ન્હાની કીટલી મુકી ગયો. ત્યાં આરામથી પડ્યો. આસપાસના લોકો મ્હને ધારીધારીને જોવા મંડ્યા, સંગીતપર ખુશ થઈને મ્હેં એક ન્હાનો રૂપાનો સીક્કો પાસેની ટોપથીમા નાખ્યો. આ ટોપથીમા આવનારા બધા ત્રાખાનો સીક્કો નાખતાં હતા. સિતાર, તાહિસ કે કે દિવડા જેવા વાજાંત્રો ઉપર તાલસૂર મહિત તેણે ગાવાનું ચાલુ રાખ્યું હું તાશકંદી સંગીત સહમજી શકતો નહોતો; પણ એક પછી એક બદલાતી રાગણીથી મારા જીરસો પણ બદલાવવા લાગ્યો હતો. ધડીકમા ઉઠાચીનતા, ધડીકમા શોર્ષ,

મ્હાખાનામાં સુલા-
યમ સંગીત

અત્તણી ભાષાની
રાગણીઓના પ્રતા
પથી બદલાતી
રાગણીઓ

ધડીકમાં પ્રેમવિરહ, ધડીકમાં મુલાવમ ધરકની લાગણીઓ વચ્ચે સંગીતના સૂર સાથે મહાફ દેયું હીલોળા લેતું હતું. આ બધી રાગણીઓ ઉપર ગાનાર એકધારો કાશુ ધરાવતો હતો અને ગાનારના કંઠનો સૂરીલા સાદનો માત્ર પ્રતાપ જ બેસતો હતો. જ્યાન (ભાષા) દૂર રહેજ પશુ જાણતો ન હતો તે જ ભાષાના રાગથી મહારી લાગણીઓ બદલાતી જોઈ મને મહાકવિ તુલસીદાસજીનો એક દોહરો યાદ આવી ગયો.

રાગ હરે સખ રોગ કે, કાપર કે દે સૂર
સુખીયા કે સાધન બને, દુઃખીયા કે દુઃખ દૂર.

ખો કં દ

અકરણ ૧૬ સું

બુધવાર તા. ૨૦ મી ઓગસ્ટ ૧૯૦૨ ના દિવસે તાશકદને 'મુંદુ' છેલ્લી સનામ કરી 'હું ખોકદ જવાને જપેરના ચાર કલાકે ઉપડ્યો સૂર્ય અસ્ત થાય તે પહેલા માર્ગમા સિરદરિયા નદી પાસે આવી પહોચ્યો સધ્યાના આથ મતા ઉગસમા નદી ઉપર આવેના પૂન પાસેનો દેખાવ ખૂબ મનોહર લાગતો હતો તે પછી ખવાસત જ કશન આવી પહોચતા હું ઉતરી પડ્યો અત્યાર લગી જે ગાડીમા મુસાફરી કરતો હતો તે ગાડી સીધી સળગ સમરકદ, ખોખારા મર્વ તથા આરકાગાદ થઈને કારિખઅન સમુદ્રના કિસ્તવાસી બદરે જતી હતી ખીજ ટ્રેન મહેને સહવારે મળે તેમ હોવાથી ખાકીની રાત્રિ એ જ કશનના વેદીંગ રૂમમા જ વીતાડી અને સહવારે ખીજ ટ્રેન જે ખોકદ તથા અદીબન નળ છે તેમા મુંદુ જગ્યા લીધી

મુસાફરી દરમ્યાન એ આખોયે પ્રાત લીરોછમ અને હરિયાળો જણાતો હતો મુલાયમ લીના કંજર જેવા ધઉં તથા જુનાર ખેતરોમા કડા પવનથી રમી રહ્યા હતા તમાકુ અને કપાસનું વાવેતર થયેલા ખેતરો વધારે જણાતા હતા તેમા થે બેઠતા પાણીના ઝરા અને ન્હાના ન્હાના વિસ્તારમા આવેલા ખેતરો કુદરતના ધડેલા બગીચા જેવા લાગતા હતા એના મુસ્લીમ માલિકો સહવારે આત્મના પુરવરદિવારની નમાઝ માટે માથુ ઝૂકારી બદગી કરતા અને વજુની તૈયારી કરતા તેના દેખાવો જોનારના મન ઉપર કંઈ ઓર જ છાપ બેસાડે તેમ લાગતુ હતુ ગાય, ઢોર આદિ પશુઓ પશુ એ ખેતરોમા છૂટાછવાયા મુખી દેખાતા હતા ખેતરો વચ્ચેની ટ્રેનની કૂચ મુસાફરો માટે ખરેખર એક આનંદદાયક તાઝગી આપનારો દેખાવ હતો સહવારે ૭ વાગે હું હિંદુસ્તાનમા મોગલ શહેનશાહતના સ્થાપક મહાન લઙ્કવૈયા આબરના પાલખત શહેરમા ખોકદના સ્ટેશને આવી પહોચ્યો બહાર ઉભેલી ગાડી-ઓમાથી એક પસદ કરીને " હોટેલ સ્પાનીઆ " તરફ હકારી જવા કહ્યું, જે અહિં " સુમેરા સ્પાનીઆ " નામે ઓળખાય છે

ખોર્કંદની તથા શીખ

ખોર્કંદ પણ તાશકંદની જેમ એ છે. એક નવું અને એક જુનું. રૂશિયન રાજ્યના અઢતા સિતારાને મળતી ઉપરાઉપરી ફત્તેહ વળતે આ શહેરની કિસ્મતમાં પણ પરાધિનતા સર્જાયેલી જોવામાં આવી હતી. તે વખતના આપણુદ હાકેમના જુદા અમલદારી લોકો ત્રાસી ગયા હતા. તે વખતના છેલ્લા રાજકર્તા ખાન ખોદાધાર બારે આપણુદ હતો. તમામ રૈયત એને ધિક્કારની નજરથી જોતી હતી. એના રાજ્યકાળમાં કાવત્રાં અને હુલ્લડો ખૂબ થતાં. સને ૧૮૭૪ માં, ચોક્કસ વધારાનો કર તેની લઘાયક કરવી પ્રજાએ આપવાની ના પાડવાથી ખાને લશ્કર મોકલી એ જોણી લઘાયક જાતને એમ સહમજબુ કે તહમાર આગેવાનોને તહમાર દરબારમાં મોકલી તહમારી હકીકત રજુ કરે; જેથી તાકીદે થટ્ટું કરવાનું બની શકે. આમાં ખાનની રાજ્યરમત એ લોકો સહમજ શક્યા નહિ. ખાનની આજ્ઞા મુજબ આગેવાનો મસલત કરવા દરબારમાં જઈ પહોંચ્યા એટલે સંકેત મુજબ ટુસ્ટ જ બધાને બળવાખોર આગેવાનો ગણી પકડીને કતલ કરવામાં આવ્યા. આ દગાબાજ કરવીએ સહન કરે તેમ નહોતું. એના લોકોના બદલામાં લોકો તરીકે ખુદે બળવો ફાટી નીકળ્યો. અત્તી કરવીએની લડાઈ આગળ ખાનનું સિંહાસન ડોલવા માંડ્યું. એણે રૂશિયન શહેનશાહની મદદ માગી. પરિણામે ખ્રિસ્તીઓ સહમિની લડાઈ ઉભી થવાથી, મુસ્લિમોએ જેહાદ (ધર્મયુદ્ધ) માટે પડકાર કરી લોકોને ખૂબ જ ઉરફેયા; પરિણામે ખાનની સત્તાનો અસ્ત થયો અને ખોર્કંદને સંપૂર્ણ રીતે કબજે કરવાની રૂશિયન સરકારને તક મળી. એટલે જનરલ સ્કોબેલેફે આખો મુલક કબજે કર્યો. તેથી હવે ખોર્કંદ પણ રૂશિયન ટુર્કસ્તાનનો એક ભાગ ગણાય છે.

ફરીબાર બળવો

તહમારી આ દેશની મુલાકાતનાં ફક્ત ચાર વરસ પહેલાંની વાત છે. ત્યારે મુસ્લિમો હજી લોકોને ઉરફેરી રહ્યા હતા. એ પરાધીન મુસલમાનોનાં અંતરમાં હજીયે સ્વાધિનતાની અખંડ જ્યોત પ્રજળી રહી હતી. તેને મુસ્લિમો ઉરફેરીને સતેજ રાખતા હતા. પરિણામે ૧૮૫૭ ના બળવાની જેમ અહીં લડાડો થયો. જેમ હિંદમાં બન્યું તેમ અહિં પણ રૂશિયન અમલદારોને એ કાવત્રાંની ગંધ આવવાથી પહેલે જ ફટકે કઠોર અને સખત અમલ અને ખૂનરોજ કરી બળવો દાબી દેવામાં આવ્યો. આ ફત્તેહ પછી રૂશિયાએ પોતાના નિયમ મુજબ નવું ખોર્કંદ વસાવ્યું. તેના રસ્તા પણ તાશકંદની જેમ પહોળા

અને કુસાદે બનાવવામાં આવ્યા છે. એ નવા ખોડકંદમાં હું જે હોટલમાં ઉભો હતો તે આવેલી છે. સત્તાવાલા નવા શહેરને આગાહ કરવા ખાધ પીને મઝ્યા છે. છતાં તારાકંદ જેટલું હજી તે આગાહ થઈ શક્યું નથી. વખત જતાં એ પણ છેલ્લી દબના નવાં શહેરોની હરોળમાં ગિરાજ થકે તેવું સુંદર અને આગાહ બનશે.

નવા ખોડકંદની પાસે જ પુરાણું ખોડકંદ આવેલું છે. કુલ વસ્તી ૮૨૦૦૦ માણસોની ગણાય છે. એ બધી જ મુસલમાનો હોઈ પોતાના ધર્મ પર જન પાથરનાર બહાદુર પ્રજા છે. વિધર્મી રાત્ર્ય છતાં ધર્મની કેળવણી માટે ઉલટમંદ પ્રજા છે. અહિં આવેલી સુલતાન ઉમરખાનની પુરાણી રૌનકદાર મસ્જીદના મુખ્ય અધ્યાપક નામીયા મુલ્લા કબીર ઇમામ અબદુલ વાહબ ખાન અબદુલ મલુક સાથે મુલાકાત વેળા જે ખાતમી મળી હતી તે ઉપરથી જણાય છે કે અહિં ૨૦૦ મસ્જીદ અને ૫૦ મદ્રેસાઓ (ધર્મપાઠશાળાઓ) આવેલી છે. તેમાં મુખ્ય મસ્જીદોની ટીપ આ સાથે ટપકાવી લેવાની તક લઈ છું.

પુરાણું ખોડકંદ

૧ જમીઆ કબીર	૨ જમીઆ નરસુતાખાન
૩ " ફરતરખાનચી	૪ " સાહેબખદે
૫ " ખીસચીન	૬ " દીંગરીશ
૭ " હાજીખીક	૮ " તલાકચી
૯ " ગાઝી આગલક	૧૦ " મહમદઅલીખાન

જોવાલાયક મુખ્ય મસ્જીદો અને મદ્રેસા

તેમજ મુખ્ય મદ્રેસાઓની ટીપ પણ આપું છું:—

૧ મદ્રેસે આશા	૨ મદ્રેસે હુમખરદાર
૩ " મહમદ અલીખાન	૪ " સુલતાન મુરાદખીગ
૫ " મીગ આયેમ	૬ " હુકમચંમ
૭ " તકરચી	૮ " હકીમતુરા
૯ " મશહલ	૧૦ " ખાંખોચા
૧૧ " મીરજા યાદગાર	૧૨ " આબુનદીવાન
૧૩ " ચલપક	૧૪ " ખાંમતમાં
૧૫ " વુકતર	૧૬ " હરપનાહ

એ બધી જ મસ્જીદોમાં હું ફરી વળ્યો છું, દરેકે દરેક મસ્જીદ અમુક પ્રકારમાં જુદી બાત પાડતી અને પુરાણી મુસ્લીમ મહોબ્બવળના અને દમામ

વાહ ચોકરાવે એવી
બેનમૂન કારીગરી

વાદ કરાવે છે. બધી જ મજબૂત પથર અને છટથી ચણાયેલી પહોળી દીવાલો અને મજબૂત બાંધકામથી તૈયાર કરવામાં આવી છે. કેટલીક મસ્જિદો ઉપરનો સુન્નતલુનો કાળો અને લીલો રંગ તો હજી સુધી જળવાઈ રહ્યો છે; કેટલીક પુરાણી મસ્જિદોનું બાંધકામ તૂટી ગયું છે. છતાં એની બેનમૂન કારીગરી જોનારને જાણે ચોકારી રહી હોય કે—“અય મુસાફર, જરા તો જો, અમ્મદને બાંધનાર તારા મુસ્લીમ બાંધવો હુન્નર અને કાબેલિયતમાં કેટલા પાવરધા અને મશહૂર હતા અને આજે—”

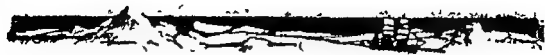
એક વખત ઓર્કદની મદ્રેસાઓ પણ યુખારા અને સમરકંદની જેમ વિખ્યાત હતી. ઓર્કસર્ક અને કેમ્બ્રિજની યુનિવર્સિટીઓ કરતાંયે મશહૂર હતી. એ ઉજ્જડ પડેલી બધી મદ્રેસાઓના પેરાન જણાતા ઓરડાઓ! એક મદ્રેસા લગભગ ૨૦૦ ખસો ઓરડાઓ ધરાવે એટલી વિશાળ છે. ને આજે તે જ ઓરડાઓ તેજ વિનાના એલવાયેલા દીવા જેવા દેખાય છે. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે પગપાળા મુસાફરી કરતા સાર્થકિરીયા તો થું પણ હિન્દુસ્તાન જાવા અને ચીનથી તેમજ મીસર ને ત્રારાકોથી અબ્યાસીઓ નવું શિખવાને માટે આવતા. અહિંના આલેમો પણ એટલા પારંગત અને વિદ્વાન હતા કે જેની જેડી દુનિયાબરમાં મળવી મુશ્કેલ હતી. તત્વજ્ઞાન સાથે ઇસ્મેરહાનીના પણ અનુભવી અબ્યાસીઓથી આ વિદ્યાર્થીઓ ઉભારાઈ જતી હતી અને આજે જ્યાં જુઓ ત્યાં અંધકાર જ ફેલાયેલો છે. છતાં હજી પણ મુસ્લમાન ધર્મને લગતા કેટલાક વિષયોને લગતું, જાણવા જેવું અહિં ખૂબ મળી રહે છે. આ બધી જ બાબતોની શોધખોળ કરવા બેસું તો ફક્ત “ઓર્કદ” ઉપર જ આખું એક પુસ્તક બરાબ. હાલમાં તો અહિંની મુખ્ય મસ્જિદ જામીયા કમીર વિષે જ કેટલીક હકીકત રજૂ કરવાની તક લઈશ.

બધ કાલનો ઇલ-
મનો પ્રકાશ આજે
ક્યાં ખૂબ થયો છે?

જામીયા કમીર

આ મંજવર મસ્જિદનો ધેરાવો લગભગ ૬૦૦x૬૦૦ ફીટ છે. તેમજ વચમાં બગીચા માટે વિશાળ જમીન છે; ત્યાં અનેક મ્હોટાં મ્હોટાં ઝાડો આવેલાં છે. તેમજ આ મસ્જિદમાં વઝુ કરવા માટે વચમાં પાણીની એક નહેર વહે છે. આ મસ્જિદમાં દાખલ થતાં જ મ્હેં એ મસ્જિદના ઇમામ અબ્દુલ વહાબ ખીન અબ્દુલ ગાફરની મુલાકાત લીધી. તે વયોવૃદ્ધ અને પહોંચેલ આસામી છે. તે વયોવૃદ્ધ સાથે યાનવૃદ્ધ પણ જણાયો. મુલાકાતમાં મ્હેં સવાલ કરવાની તક લીધી :-

"મુસલમાનો માટે રૂશિયાની રાજ્યનીતિ કેવી છે?" કારણ કે રૂશિયાની મારી રખડપટ્ટી ખાસ કરીને ઇસ્લામી બિરાદરોની હાલતથી વાકેફ થવા માટે જ હતી.

"તું સમજું નજીક છે." તે જદ પુરૂષે મક્કમતાથી ઠડે પેટે જવાબ આપ્યો.

"ના! હું નથી નજીકનો." એટલો ટુંકો ઉત્તર આપી હું હવે પછીના જવાબ માટે જરા ઘોબો.

"ના, ના, તું ખરાબર નજીક છે!" વધારે મક્કમતાથી તેણે ફરીવાર વાત ટુંકાવી નાખતાં કહ્યું. આ વાતમા સીધો જવાબ નહિ મળે એવી આશાથી મહેં આ ચર્ચા પડતી મૂકી અને બીજો સવાલ કર્યો.

"આ પીરમર્દ, તું એટલું તો બોલ કે હાલમા મુસલમાનોમાં ક્ષતિ કેટલો અને કેવો છે. આશા છે કે આ સવાલનો જવાબ તું સાચો જ આપશે." ઉત્તરમા એ પહોંચેલ ક્ષમાને સહેજ હસીને કહ્યું:—"આજે સહવારે મહેં તને સુલતાન મુરાદ બીકના મદ્રસા ઉપર મ્હડતાં જોયો, તે પછી એક પછી એક અભ્યાસીઓની ખાલી પડેલી કોટડી જોતાં ત્હારા મ્હેરા ઉપર છવાયેલી ઉદાસીનતા પણ મહેં નિહાળી હતી. બસ! એ જ ત્હારા સવાલનો પૂરતો જવાબ નથી શું?"

આ ન ધારેલો જવાબ સાંભળી હું આશ્ચર્યથી ખુલ્લી આંખે જોઈ, તે સાંભળી રહ્યો. તે જદ પુરૂષે વધુમા ઉમેર્યું:-

"શું હજી તું મ્હારી જગ્યાનથી આ વાત કદાવવા માગે છે?"

ક્ષતિ પ્રત્યેની મુસ્લીમોની વધતી જતી બેદરકારી વિષે અફસોસ કરતાં અમહેં નિઃશ્ચય થઈ જોઈ રહ્યા. ત્યાં ઝોહર (બપોર) ની નમાઝની અઝાન (ખાંમ) થતા હું ઉઠી પેલી વિશાળ નહેરમાથી વચ્ચું કરીને આ પુરાણી જામેઆ-કબીરમા બીજા મુસ્લીમ ભાઈ સાથે ખબેખબો અડોઅડ મેળવી નમાઝ માટે તૈયાર થઈ ગયો. અહિં જોવાલાયક જગ્યાઓમા અસહન સુલતાનોની બધાવેલી ઇમારતો છે, જેને "ઉરદા અથવા ઉરદતગીર" કહી સંબોધવામા આવે છે. આ બધી ઇમારતો હાલમા રૂશિયન સરકારની દેખરેખ નીચે એકદમ ખીરમાર હાલતમા પડી છે. એને જાળવી રાખવામા સહેજ પણ કાળજી રાખવામા આવતી નથી; દિન પર દિન નાશ થતો જાય છે. આજે પણ

ઇસ્લામી બિરાદરોની હાલત વિષે એક જુદા પુરૂષ સાથે મર્ચ.

પુરાણી ઇમારતો અને સુલતાન બો હાયારખાનનો મહેલ

એ બેવાલાયક ઈમારતોનો ચોથો ભાગ પણ સક્ષાત રહેવા પામ્યો નથી. આગળના સુલતાન ખોદાવારખાનનો રાજમહેલ રેલ્વેમાર્ગે શહેરમાં દાખલ થઈ એ તે પહેલાં જ દૂરથી નજરે પડે છે અને તેની કેટલીક દિવાલો-૪૦૦-૧૫૦ ફીટ વધુ અને લીલા રંગના ગીચાકારી ઘાટની સુલંદ દિવાલો એની પુરાતન જોહોજલાલીનો અચ્છો ખ્યાલ આપે છે.

આ મહેલ, મહારો ઉતારો જે હોટલમાં હતો તેની નજીકમાં જ એક મોટા યોગાનમાં આવેલો હતો અને તેની બધી ઈમારત જ સાખ પૂરતી હતી કે આ કોઈ રાજવંશી રહેઠાણ છે. આ મહેલની પાછળના ભાગમાં મોટો જાહેર બાગ છે. આજે આ મહેલમાં રૂશિયન લશ્કરી અમલદારો અને સિપાઈઓ વસે છે. આસરે ૨૦ થી ૩૦ ફીટ ઉંચાં એટલે બનાવી તેની ઉપર આ મહેલ ઉભો કરવામાં આવ્યો છે. તેમજ દિવાલમાં ગ્રીણ રંગીન મોઝેક પથ્થરની મનોહર તખ્તોએ બેસાડી અનેક પ્રકારના ઘાટ બનાવવામાં આવ્યા છે. દરવાજો નકશી કામથી ભરપૂર છે. ગ્રીણવટ એટલી છે કે કોઈ ચિત્રકર એની નકલ જ ન ઉતારી શકે. બારીઓમાં લોહાની જાળોએ જોડવામાં આવી છે, અંદર આવેલા મહાલયો (દીવાનખાનાં) બેવાલાયક છે. રૂપેન સુલકમાં આવેલાં ઢોળેના શહેરના વિખ્યાત રાજમહેલ 'અલહેમકા' જે ઈસ્લામી મુર લોકોએ બ્યારે મુરોપમાં રાજ રચાયાં હતાં ત્યારે ચણાવેલો તે રાજમહેલ અને આ મહેલની કેટલીક કારીગરી એક બીજા સાથે મળતી આવતી હતી. દિવાલોમાં જુદા જુદા રંગની બારીક કટકોએ જોડવી ઈઈ જે સફાઈદાર નકશીકામ અને ચિત્રકામ કરેલું તેવું અહિં પણ નજરે પડે છે. રાજમહેલની 'શીર્સંગ' પણ જુદા જુદા રંગનાં ચિત્રોથી ચણુગારવામાં આવી છે. આમાં 'અલહેમકા' અને મિસ્તરી ઈમારતોની નક્કલ આબાદ તરી આવે છે સંભવિત છે કે રાજમહેલ ચણવા માટે ખાસ મુર કારીગરોને લાવવામાં આવ્યા હોય ગોખ ને અરખા પણ એવા સુંદર ઘાટના મનોહર બનાવવામાં આવ્યા છે.

નકલ ન થઈ શકે
એથી બીજુવટભરી
કારીગરી

કુદરતનો ખેલ-ગઇ
કાલે અને આજે

શો કુદરતનો ખેલ છે! આ જામું જોઈ મહારૂં હેયું પોકાર કરી ઉઠ્યું. જે મહેલમાં સુલતાન પોતાની મુલાખમ-રાજવંશી મશનદ પર હોઠો મડગડાવતો ખુશાલ પડ્યો રહેતો, જે મહેલ સદા ખુબસુરત નાઝનીનોના મુલાખમ પગમાં પહેરેલા સોનેરી ઝાંઝરા ગજુકારથી ગજુગજી રહેતો, તે આજે જમાનાની તાસીરથી ઝારના અમલદારો અને સિપાઈઓના લોખંડી છુટની એડીથી ધમધમી રહ્યો છે.

કાઈરટ અને મેરીની પવિત્ર મૂર્તિઓ ઠેરઠેર અને ખૂણેખૂણે ગોઠવી દેવામાં આવી છે. મહારી રૂશિયની આખી મુસાફરી દરમ્યાન જોતો આવ્યો છું કે જો જો મુશી રૂશિયન અમલ હોજી લાવવામાં આવ્યા છે તે બધાં જ દેશની પુરાતન ઇમારતોને સાચવવાને તેમનો ઇતિહાસ જાળવવાની જગ્યા પણ દરકાર કરવામાં આવી નથી. ઉલટું પછે ઠેકાણે ખાનોના રાજમહેલ ઇરાદાપૂર્વક તોડીને બોંધ-બેગા કરી દેવામાં આવ્યા છે અથવા તો દેવળોમાં ફેરવી નાખવામાં આવ્યા છે; જ્યાં આજે તેના ગુંબજ પર સોનેરી ક્રોસ ચૂકી દેવામાં આવેલ છે અને અંદર કાઈરટ અને મેરીની મૂર્તિઓ વિરાજે છે અને બહાર ધંટનાડુ થયા કરે છે, એવા જ દાસ ખેરકંદના એક બીજા સુલતાન મલ્કાત્પાન જેને અહિંના રહીશો આદેશ સુલતાન નામે સંબોધે છે તેના રાજમહેલના થયા છે. તેવા જ દાસ સમરકંદના ખીબી ખુદનમના મીનારા અને મસ્જિદના પણ થયા છે. જ્યાં આજે કાપડબઝાર અને તખેલા ઉભા કરવામાં આવ્યા છે તેની પાસે આવેલા આ ખરીદેર મદાલખનો દેખાવ કે ઔર અદ્દબૂત લાગે છે. જોનારને દુનિયાની ફનાગીરીનો ખ્યાલ આપે છે. અંગ્રેજ સરકાર હિંદના ઐતિહાસિક ઇમારતો નિભાવવાની કાળજી રાખે છે; ત્યારે રૂશિયનો તેની તલખારખી પરવાર કરતા નથી; છતાં એક વાત અહિં ટપકારી લેવાની તક લઈએ, જે. રુઠાઈન રૈસની "હાઈ એન્ડ એસિયા"માં આપવામાં આવી છે. તે કહે છે કે આગળના એક વાર્ષિકરો સૂચના કરી દત્તી કે આશાનો પ્રખ્યાત તાજમહેલ તોડીને તેના બધા સંગેમરમરો ખણી કાઢવામાં આવે; પણ કેટલાક સમજદાર અંગ્રેજ અમલદારો એ વાતથી લુહા પડ્યા અને દુનિયાને ખ્રિસ્તીય સ્વમજ-શક્તિ માટે માન રહી ગયું. "આજની દુનિયાની થોડી ચરમ નહિ રહેત તો જેમ હીરાખાણેકે દરિયાને પેલે પાર પહોંચી ગયા, તેમ શાહજહાંનના એ અમર અત્રુખિ-દુરૂપ એ તાજમહેલ અને એ કબરોના પથરો પણ ખોદાઈ સમુદ્રને પેલે પાર પહોંચી જઈ ત્યાં પરદેશીઓના બંગલા બંધાયા હોત, ! વૈલતના લોખીને બીજું શું સૂઝે ?"

પુશ્કી ઉમારતો તરફ રૂશિયન અમલની ઇરાદાપૂર્વકની બેદરકારી

આશાના તાજમહેલ વિષે એક વાત

મજકુર મહેલની મુલાકાત વખતે ત્યાં વસતા એક રૂશિયન અમલદારે સમ્પત્તાથી મદને એ મકાન દેખાડ્યું. અંતે તેની લલાઈ માટે આજાર માની ચડતીપડતીના ચમત્કારનો ખ્યાલ કરતો લોની લાગણી સાથે હું હોટલ તરફ

ઠેકઠેકાણે રૂશિયનો-
એ વસાવેલી લશ્ક-
રી છાવણીઓ

ત્રણ શહેરો બચે
અ'વાવેલો માર્ગ

બુદ્ધિજ્ઞ ભાત પાડતી
રેલાની હોટલો

પાછો ફર્યો; ત્યાં હું ચાલ પીતો બેઠો હતો. તેટલામાં ઉત્તર તરફથી આવેલા નમાગાન કસબાથી એક લશ્કરી ટુકડી સરદરિયા નદીને કાંઠે કાઠે મુસાફરી કરતી આજે ખોડકંદ આવી પહોંચી. લાંબી લાંબી બેલગાડીઓમાં લશ્કરી સરસામાન ભરેલો હતો. હિંદુભાઈઓ જેમ કિર્તન કરતાં મંજરા વગાડે છે તેવા પ્રકારના મંજરા જેવા અવાજ સાથે સંગીત કરતી રૂશિયન સિપાઈઓની પલટન આવી પહોંચી. આ ટુકડી મારી હોટલ આગળથી પસાર થઈ અને ખુદાયારખાનનો મહેલ જેને હાલમાં લશ્કરી ખરાબ કહેવામાં આવે છે તેમાં દાખલ થઈ. ખોડકંદમાં ૧૦૦૦ લશ્કરનું ઝેરીસન વસે છે. નમાગાનમાં પણ એટલું જ લશ્કર પડ્યું પાથર્યું રહે છે: અહીંનું સુખ્ય થાણું મરગેલાન છે કે જ્યાં ૫૦૦૦ સિપાઈઓની છાવણી છે: તે ઉપરાંત પાસે જ આવેલા ખોડકંદમાં ૧૦૦૦ ની ટુકડી છે કે જ્યારે તાશકંદમાં ૬૦૦૦ માણસોની ટુકડી કાયમ રહેકાણુ કરી રહી છે. ખોડકંદથી ફ્રેઝાબાદ ૨૫૦ માઈલ છે અને ત્યાં પગરતો ખનાવેલો છે અને ફ્રેઝાબાદથી ચિત્રાલ ૧૨૦ માઈલ છે. એટલે ખોડકંદ અને ચિત્રાલ વચ્ચે ફક્ત ૩૭૦ માઈલનો તફાવત રહ્યો. વળી સમરકંદ તો ચિત્રાલથી વધારે નજીક આવેલું છે, કારણ કે આ બે જગ્યા વચ્ચે ફક્ત ૨૮૦ માઈલની મંજલ છે. આમ જો કદાચ આપત્તી કાલ ફરીવાર બળવો થાય તો તેને દાખી દેવા માટે મજબૂત પગલાં તરત લઈ શકાય માટે રૂશિયન સરકારે દરેક વ્યવસ્થા તૈયાર કરી રાખી છે.

ખોડકંદ દરેક વાતે ઠીક છે, છતાં હજી ટ્રામવે કંપની સ્થાપવામાં આવી નથી: બજાર તાશકંદના જેવું જ છે. મેવો તાશકંદ કરતાં કંઈક વધારે પ્રમાણમાં પેદા થતો લાગે છે. ખોડકંદી સફેદ મોટા અંજીર જે દુહનતદાર શલકંદ જેટલી ખુશ્મો ધરાવે છે, તે અંજીરની પેદાશમાં કુદરતનો ખાસ એ દેશ તરફ પક્ષપાત લાગે છે. આવાં અંજીરો આખી દુનિયાના કોઈ પણ મુલકમાં થતાં નથી. વળી તરબુચ અને ચિલાડાં પણ એવા દિલપ્રીત છે કે ન પૂછો પાત. બાદશાહ બાબરે એ ફળની તારીફમાં જે કે લખ્યું છે તેમાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી કરી: એમ આ દેશમાં જેવા પછી લાગી આવે છે.

અનેની રેલાની હોટલો મુસાફરોનું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. સરદરિયા નદીમાંથી પાણીની જે રહેલો નહેર આ શહેર માટે ખેંચવામાં આવી છે તે

નહેરના રળીયામણા તટ પર જ આ ચ્હાખાના (હોટેલો) ઝુંપડા રોડી ને સારી સુવ્યવસ્થા કરી બનાવેલાં છે.

નહેરનું નીતરનું નીર ખળખળ કરતું એ ચ્હાખાના નીચેથી વહી જાય છે અને ઉપર લીલાં ઝાડોની છાયા પડે છે. આ ચ્હાખાનામાં સાદી ચ્હા ચદાઈ પર બેસીને જ પીવાય છે. પાસે નહેરનું પાણી વહી જતું હોય, લીલો છાંયડો પડતો હોય, કુદરતનો મુઘાયમ પવન વેગથી પ્રસરી રહ્યો હોય, ત્યારે ચ્હાના શોખીનો ચ્હાને ઘુંટડે ઘુંટડે અમૃત ઉતારતા હોય; આ ચ્હાના શોખીનો માટે ખાસ સ્વર્ગ સરખું સુખી વાતાવરણ છે. અહિં ચ્હામાં દૂધ ઉમેરવાનો રિવાજ નથી. પણ ખાંડવગરની ચોખા ચ્હા એક ચિનાઈ ઢળતી ચ્હાની ખાલીમાં નાખી આપવામા આવે છે. છતાં ચ્હા મનમગતી અને પીવાની ઇચ્છા થાય એવી સરસ બને છે. આવી હોટેલો કોઈવરલી પર હાજી અક્લીની દરગાહ પાસે દરિયાકાંઠાને બનાવે, ત્યાં આટલી મુઘજ્જા પણ હોય તો મુંબઈ શહેરમાં વસતા કવિરાજોનું ધામ થઈ પડે ખરું!

આ શહેરનું પાણી કોણ જાણે એટલું બધું તુલકાનકારક તરવાથી ભર્યું છે કે અહિંના પાણી કરતા ઉકાળેલા પાણીની ચ્હા પીવી જ વધુ આવકારદાયક ગણાય. સિરદરીયા નદીનું પાણી પીવાથી ગળામાં એક પ્રકારની મ્હોટી ગાંઠ થાય છે. આખા શહેરમાં સૂએલી ગરદનવાળા ખોડકીઓ ઠેરઠેર જોવામાં આવે છે. આ બધા ખોડકી પાણીના લોખંડી પ્રતાપ છે. આથી ખોડકામાં વસવું પીડાકારક થઈ પડે છે.

તાત્રીમ તવાઓમા આ ખોડકી લોકો આપણા દક્ષિણ હિંદુઓની લોકો કરતા જરાયે ઉતરે તેવા નથી. અહિંની ઓરતોમાં પરદાનો રિવાજ વધારે સખ્ત લાગે છે. દરેક દેશના ગરીબ મુસ્લીમો ધણે ભાગે પરદો કરતા નથી. જ્યારે અહિંની દરેક ઓરત બજારમાં પરદા સાથે જ દેખાય છે અને બીખારી ઓરત પણ શુરખો પહેરીને જ બીખ માગે છે. પુરુષવર્ગ ઉચ્ચ કદનો અને ખડતલ બાધાનો છે. તે રહેણીકરણમાં મુઘજ્જા સાચવે છે. ઘટતું ચાચરચીલું પણ સાદું ઓછું જરૂરીયાતવાળું અને સદાઈથી ગોઠવેલું હોય છે. હિંદના મુસ્લીમો જેમ ધરોધરમાં મજા મદીના, ઈસ્તમ્બોલ ને મુસ્લીમ લગાઈના ચિત્રોથી ભીતિ શણગારે છે. એ લોકોના પોષાકમા જે વસ્તુ માફે બ્યાન ખેંચી

ખોડકી પાણીથી નીકળતી ગાંઠો

શુરખાનો સખ્ત રિવાજ

જોકંદી હબનો ફેટો
કે કાઠીઆવાડી ગા-
ઠીવાન સ્ટાપલ ?

તીતર પાળવાનો
શોખ

સેવક ઉપર ઉતરેલી
ફ્રિશિયન પોલીસની
કરડી નજર

ફ્રિશિયન સત્તાવાળા
મહારી પાસપોર્ટ
હપાડી ગયા

રહી હતી તે 'તેઓની' ઘરમાં પહેરવાની ગોળ અને ઈચી ચાંચના આકારની ટોપીઓ. કાઠીઆવાડી માઠીવાનો એવી ટોપી ઉપર જે પ્રકારે સાલ વિંટાળે છે તેવા જ ઘાટનો ફેટો એ લોકો બહાર નીકળતી વેળા ખાંધે છે. કેાણ જાણે આ અજબ મળતાપણું ક્યાંથી આવ્યું હશે ? એ ક્યા દેશનો રિવાજ હશે ? ક્યાં ફેલાયો હશે ? બજાર વિશે મહારે કે ખાસ લખવા જેવું નથી. જેટલું તારકંદ વિષે લખી ગયો છું તે લગભગ દરેક વાતે અહિં મળતું આવે છે. અંગ્રેજી માલ આ દેશમાં ખપે તેમ છે. પણ ફ્રિશિયન કાયદાને અંગે અહિં લાવી શકાય તેમ નથી. હિંદમાં જેમ લીલો પોપટ પાળવાનો શોખ હોય છે, તેમ અહિંના લોકોનું માનીતું પક્ષી તીતર છે, જેને તૂર્કી ભાષામાં 'બેદાનમ' કહે છે અને અરબીમાં સલવા કહે છે. આ પક્ષી લગભગ દરેક મહાખાના-માં તેમજ કેટલાં ઘરોમાં પોંજરામાં લટકતું દેખાય છે. પોંજરાની આસ-પાસ કપડું વિંટી લેવામાં આવે છે; કહે છે કે આ સ્થિતિમાં રાખવાથી પક્ષી વધારે અને સરસ રીતે બોલી શકે છે.

અત્યાર સુધી બંદાને મુસાફરી દરમ્યાન ફરવાહરવાનું તમામ છૂટાપણું હતું. પણ તા. ૨૧ મી ઑગસ્ટની રહાંજે હું ન્યારે જોકંદની બજારમાં લટાર મારી રહ્યો હતો, ત્યારે એક ફ્રિશિયન પોલીસ અમલદારે મહેને આગળ વધતો અટકાવ્યો અને મહારી સાથે એકધારી પ્રશ્નોત્તરી ચલાવી લખા લેવા માંડ્યા. કેાણ છું ? ક્યાં આવ્યો છું ? ક્યા દેશની રેલ્વે છું ? ક્યાં જવાનો છું ? વિગે અનેક સવાલો પૂછ્યા, તેમના લટતા ઉત્તરો હું તરત આપતો રહ્યો. છેવટે મહારી પાસપોર્ટ જોવા માંગી, તે બાબતમાં મહે જણાવ્યું કે તે હોટલના માલિક પાસે સલામત પડી હતી.

સંખ્યાકાળે હું હોટલમાં પાછો ફર્યો; ત્યારે થોડે દૂર મહે બે ફ્રિશિયન અમલદારોને ઉભેલા જોયા, જેઓ મહારી હિલચાલ પર દેખરેખ રાખી પહેરા ભરતા હતા. ખીજે આદમી મહારા મહેરાની ઉડતી તપાસ લખ પસાર થઇ ગયો. મહેને ખાત્રી થઇ કે મહારી પાછળ જસુસો મૂકવામાં આવ્યા છે. ખુદા ખેર કરે ! આથી મહારા પેટનું પાણી હાલે તેમ નહોતું. હું એક અદના મુસાફર હતો. મહારે જસુસી કરી કંઈ ઉકાળવાનું નહોતું. તેઓ બીયારા મને જસુસ સહમજી જીવ પટ્ટી રહ્યા હતા; એથી મહારાથી હસાઈ જવાતું હતું.

હોટલમાં દાખલ થતાં જ હોટલવાળાએ મને ખબર આપી કે:—“ભાઈ! તમારી પાસપોર્ટ અહિંના સત્તાવાળા ઘટતી તપાસ કરવા લઈ ગયા છે.” ત્યારે મહેને લાગ્યું કે કે નવી આપદામાં કદાચ ફસાવું પડે. છતાં ‘આગલ દેખા જાયગા’ કરી મહે ફરવાદારવાનું ચાલુ રાખ્યું. મદારી પાછળ ફશિયન છૂપી પોલીસ ઝોળા મીસાલ ફરતી હતી, એમ હોટલની બહાર ડોકિયું કરતાં લાગ્યું. હોટલમાં આવી ખારી બહાર ડોકિયું કર્યું તો બે અમલદારો પોતપોતામાં મસલત કરતા હતા.

ખીજ રહવારે રાખેતા સુજળ શહેરમાં, ફરીને હું મદ્રસે મહમદ અલીખાનને ફરીવાર જોવા ગયો કારણ કે સર્વે કરતાં વધુ દખ્ખા અને મોલા ભરેલી આ મદ્રસા જ છે. બધે દેખાય છે તેમ આ મદ્રસા પણ ઇલિમના ઝોજા અબ્યાસીઓને લખતે કંઈક બિસમાર દાલતે આવી ગઈ છે. કેટલીક ઝોરદીઓ ઇલિમના શોખીન વગર ખાલી પડેલી જણાય છે. તે આગલા જમાનામાં ઇલિમના શોખીનોથી ભરચક રહેતી હતી. અત્યારે થોડાક અબ્યાસીઓ ઇલિમ પઢતા હતા અને ન્હાનાં-છોકરાંઓ કુરઆનનો સળક (પાઠ) કરી રહ્યાં હતાં. આ ગંજવર મકાનની અસલી કારીગરી હું ફરીવાર ધરાઈ ધરાઈને જોઈ રહ્યો હતો. ત્યાં મહેને એક અબ્યાસીએ આવીને કહ્યું કે મુઘાં સાહેબ મહેને મળવા આતુર હતા. મહે તરત ખુશીથી મુઘાં સાહેબ અખબુલકાદરની મખસુમની મુલાકાત લીધી. એ મુઘાંજી તુર્કી બિખરાંત અરખખી અને ફારસીમા પારંગત હતા તેમજ જુની તવારીખના પણ સારા અબ્યાસી હતા. તેમજ નેક ફીલના અને ભલા આદમી લાગતા હતા. અહીં મુઘાં તેમજ મુદરીસની પદવી ધરાવતા હતા. મહારો યોગ્ય આદરસતકાર કરીને તેમણે પૂછ્યું કે હું કાણ હતો, કોઈ રાજ્યંશી કે કોઈ પ્રીફેસર, લેખક કે શાએર (કવિ) હતો? બિતરમા મહે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું કે હું એક આદમી આદમી છું. ક્રિસ્ટામની પુરાણી ઝલક નિરખવા દેશપ્રદેશ બટકતો અહિં આવી પહોંચ્યો છું. અને હજી ખીજ ઇસ્લામી મુલકો નિહાળવાની આવરતા રાખું છું. હું ચિરાઈ જતે હૈયે દુનિયાની અઘટીપડતી જોઈ રહ્યો છું. ઇસ્લામીઓમાં ઇલિમનો ઘટતો જતો શોખ જોઈ મહાઈ અંતર રોઈ રહ્યું છે. આ સાંભળી એ ભલા મુઘાં સાહેબે મહેને જણાવ્યું કે તેને લાયક કંઈ કામસેવા હોય તો નિસ્સંકાય જણાવવું; ત્યારે મહે અહિંના પુરાણા મુલતાનો અને સુસલમાનોનું કબ્રસ્તાન જોવાની લિટકાં જતાવી. અને

મદ્રસે મહમદઅલી
ખાનના મુઘાં સા-
હેબની ભલાઈ

હખમે સુલતાન ઉ-
મરખાન

આખા હરવાળ
પાછળ છૂપાયેલી
ફનાગીરી

જીલમી રાજકાશ-
ખારની આંખ વર્તી
રહી હતી

ગધકાલની મહોલાત
આને ધૂળભેગી-

મુલ્કાં સાહેબ તવારીખના પણ અભ્યાસી હોવાથી મહેને સરસ રીતે રહમજીવ
આપી શકશે એવી મહે આશા બતાવી. ખાસ કરીને ખોડકુંદના આગળના
સુલતાનોના રોજી જોવાની મહારી આગ્રહતા જોઈ તેઓ મુલ્કા અમદાવાદ
ગાંધીને મહારી સાથે જવાની આગ કરતાં જોલ્યા કે મહેને “હખમે સુલતાન
ઉમરખાન” બતાવવું. “હખમે” શબ્દ સાંભળી હું અજબ થયો. શું સુલતાનને
કબ્રસ્તાન બદલે હખમે લઈ ગયા હશે? મહે કહ્યું, “હિંદમાં પ્રારસીભાઈએનું
હખમું છે તેમ અહિં સુલતાનોનું હખમું છે કે?” જવાબમાં મુલ્કાં સાહેબે હસીને
કહ્યું:-“હખમું શબ્દ આરામગાદ તરીકે વપરાય છે. તેથી કોઈની પણ કબર માટે
અહિં હખમે ક્લાણા, એમ જોલાય છે.” તે પછી મુલ્કાં અમદાવાદ મહેને એક આલીશાન
અને ભવ્ય દરવાજામાંથી ખગીઆમાં લઈ ગયા. એ દરવાજા પાસે આવતાં જ
મહારાનું નકશીકામ જોઈ આવનારને એમ લાગ્યા વગર રહે જ નહિ કે એ
ભવ્ય દરવાજા પાછળ કોઈ મુંદર અને વિશાળ ઇમારત આવેલી હશે. પણ
અંદર દાખલ થતી વખતે ભારે અજબગી વચ્ચે મહેને જોયું તો અંદર શુંબજ
કે છત્રી જેવું કશું બાકી રહેવા પામ્યું નહોતું. એટલું જ નહિ પણ અંદર
આવેલી ઘણીખરી કબરો પણ ફના કરવામાં આવી હતી. બહારના આખા
દરવાજા પાછળ અંદરના ભાગની તારાજી જોઈ મહેને મુલ્કાં સાહેબને પૂછ્યું :-
“એમ કેમ?” મહારા અચાનક પ્રશ્નથી મુલ્કાં સાહેબ કૂંજવા મંડ્યા અને
કાન પાસે મોઢું લાવી ધીમેથી બાબકયા કે :-“ફિશિયન સરકારના હુકમથી આ
બધું ફના કરવામાં આવે છે.” એમ કહી મહેને ચૂપ રહેવા ઇશારત કરી.
એ વિષે હું મહારી નોંધપોથીમાં નોંધ કરવા મંડ્યો કે મુલ્કાં સાહેબ ખજીતા
કૂંજતા મહારાથી છૂટા પડી ચોરે દૂર જઈ હિલા. ગરીબ બિચારો મુલ્કાં!
એની હાલત જોઈ મહેને ખ્યાલ આવ્યો કે એ વાદ જોવી બહાદુર પ્રજાને
કારી દેવા ફિશિયન અમલનો સત્તાવાહી કારકો બહુ સખ્તાઈથી કરતો હતો. સાંભળવા
મુજબ માત્ર શક ઈપરથી સખ્ત અને લાંબો કેદ જેટલી સજા ઠોકી દઈ ફિશિયન
સરકાર પોતાની જીલમી આંખ વર્તોવી રહી હતી. અસલ આ મકાન આખા
હાલતમાં કેવું હશે તેના ખ્યાલ કરતાં નજર દોડાવી તો જણાયું કે આશરે
૨૦૦x૨૦૦ શીટ જેટલી વિશાળ ઇમારત હશે. વળી દરવાજા આગળ અસલી
કારીગરીથી રંગીને કાતરેલો આશરે ૬ શીટ ઝેંબી દીવાનનો એક ભાગ

સલામત રહ્યો હતો, તે ઉપરથી આખા મકાનની બાધણી કેવા પ્રકારની હતી તેનો કંઈક ખાખો ખ્યાલ આવતો હતો. જરાબર તપાસી જોતા મને ખાતરી થઈ કે આ બધી ફનાગીરી માટે જમાનો જવાબદાર નહોતો; પણ રૂશિયન સરકારનું ઇરાદાપૂર્વક આદરેલું વર્તન જ હતું. આગળના બધા રહેનશાહોમાં સુલતાન ઉમરખાનને પ્રજા અતિ પ્રેમ અને ઉમળકાથી આજે પણ યાદ કરે છે. એ વિદ્વાન ઉપરાંત અચ્છો શાયર હતો, દિલ્હીના બાદશાહ બહાદુરશાહ ઝક્રો જેમ એની શાયરી પણ પ્રખ્યાત છે ઉપરાંત એનો દરબાર સુરી અને સત પુરોવાથી ભરેલો જ રહેતો હતો, આજે બીજી બધી જ કબરો બરખાદ કરવામાં આવી છે, ત્યારે એ ખ્યારા સુલતાનની કબર સાથે અડપલું કરતા રૂશિયન અધિકારીઓ રહેજ ખંચાયા છે ખરા. કદાચ ઝૂંતની યોકદીઓ એકાદ ભડકો કરી બેસે એવો ડર રહે છે. ત્યારે આસપાસની બધી ઈમારતો અને કબરો નાશુદ ક્યાં જતાં એ પ્રજાપ્રિય સુલતાનની કબર ધૂળથી ન ભરાઈ જાય માટે ૧૨ શીટ પહોળા ૧૦ શીટ લાંબા અને ૮ શીટ ઉંચું એક છોપર બાધી આપવામાં આવ્યું છે અને ઇંટની દીવાલ ચણી લેવામાં આવી છે અને કબર ઉપર યાદી તરીકે એક ૭ શીટ જેટલો મોટો પથર રાખવામાં આવેલ છે. જ્યાં બધી જ કબરો ફના કરવા બેઠા છે, ત્યાં આ કબર ફના કરીને પછી આટલી મરોમત કરી આપવી પડી છે. વળી તેની પડોશમાં જ એક બીજી કબર આવેલી છે, તે "વાલેદિન" (મા સાહેબ) નાંમે ઝોળખાય છે, જે સુલતાન ઉમરખાનની માતાની છે. તે એક કફરદાન અને સખીદીલ યોરત હતી. એની પાસે એક સાત શીટ ઉંચો સંગેમરમરનો પથર જેવામાં આવે છે. તેની ઉપર ટુકડી લાપામાં કંઈ લેખ કોતરાયેલો છે, જે હજી બળવી રાખવામાં આવેલ છે તેમજ એ પુરાણ કમસ્તાનમાં બીજી સાદી બાધણીની ડર કબરો આવેલી છે, જે બધી જ રાજવંશી કુટુંબીઓની ગણાય છે. સુલતાન મહમદઅલીખાનની કબર વિષે મુશ્કા સાહેબને પૂછતા તેણે આગળી ચીંધીને એક ધૂળનો ઢગલો બતાવ્યો અને કંઈ ન રહમત્તય એવા પ્રકારે મ્હારી તરફ જોયું. એનું મોન જ એનું દુઃખ કહી રહ્યું હતું. એ ધૂળના ઢગલાને જોતા તેની અંદર સુતેલા સલ્તનતનો પાથો નાખનાર સુલતાનના શરીરને સંભાળતા એક આહની સનસનાટી મ્હારા હૈયામાંથી પસાર થઈ ગઈ; એક વખત એની કબર પણ કિમતી સંગેમરમરની

ન્યાય અને પ્રજા પ્રિયતા એજ બધું બળ છે.

સુલતાનના વાલેદિનની કબર

સુલતાન મહમદઅલીખાનનો મકબરો (?)

ખનાવેલી હતી. ઉપર એક કલામય ઇમારત ચણાવેલી હતી અને આજે-
અફસોસ!!!

અમીરોની કબરોને
ફકીર રખેવાળ

ખાદશાહી કબ્રસ્તાનની બાજુમાં બીજું એક મોટું કબ્રસ્તાન આવેલું
છે. તેની નજદીક “મદ્રસે સુલતાન ચલપક” અને “મદ્રસે સુલતાન ખાનતમા”
પણ આવેલ છે. તેમજ બીજા સુલતાનોની કબરો મળીને બધો વિસ્તાર આસરે
૧૫૦x૧૫૦ ફીટ હશે. એની આસપાસ આઠ ફીટ લંબી દીવાલ ચણી લેવામાં
આવી છે; અને બાજુમાં એક ન્હાની હુંપડીમાં એ શહેનશાહી કબરોનો ફકીર
મુઝાવર રહે છે: ખીચારો સાવ મુફલીસ આદમી લાગે છે. અંદર ૩૪ કબરો
આવેલી છે, તેમાંની આઠ સુલતાનોની છે; બાકી બધી શાહી કુટુંબના નખી-
રાઓની ગણાય છે. આજે જુમ્માનો દિવસ હોવાથી હું મુઠ્ઠાં ગપ્પર સાથે
જુમ્માની નમાઝ માટે પાછો સુલતાન મદમદ અલીખાનની મસ્જિદ તરફ પાછો
ફર્યો. બજારમાં પહોંચતાં જ મહેને પોલીસના અમલદારોએ ઘેરી લીધા. આ

રશિયન અમલદારો
ના પંજામાં સપડાયો.

ખનાવ જોઈને મુઠ્ઠાં બાપડો ધાસ્તીનો માર્યો વંજો આપી ગયો. એ ઠીક જ
કહ્યું ! તે બાદ પેલા બે પોલીસ અમલદારો ફરીવાર ઉલટ તપાસ જેવા સવાલો
પૂછવા મંડ્યા. એનો સાર એ જ હતો કે એ મહેને અંગ્રેજ સરકારનો જનસુસ
ધારી બેઠો હતો, એમ લાગ્યું. બે માહેલો એક મહેને અટકાવી ઉભો; બ્યારે
બીજો અરખી અને ફારસી જાણનાર દુલાખીયો શોધવા દોડ્યો. લોકોનું ટોળું
બેઠું થઈ ગયું. આ બધો દેખાવ જોઈ મહારી અકબામણ વધી, એક તરફ
ચીક ચઢતી હતી કે એ લોકો મહેને નાહક હેરાન કરવા માટે સતાવતા હશે,
બ્યારે બીજી તરફથી મારા પેટમાં ધ્રાસ્કો પડ્યો હતો કે એ રાજ્ય પડ્યું
રશિયાનું; જ્યાં અમલદારો જ કાયદો ખીસ્સામાં લઈને ફરે ત્યાં કલામ ચકને
લીધે સાઈબીરીયાની સગ ઠોકી દેશે તો સિતમે સાઈબિરીયાનો અનુભવ
લેતાં જ હાંડગી પસાર થઈ જશે ! આ પરદેશી રાજ્યમાં એકલો અટૂલો
હું કંઈ જ કરી શકું તેમ નહોતું. અંતે પેલા બાઈ દુલાખીયાને શોધી લાવ્યા
તે જોઈને જરા બોળ્યામાં પ્રાણ આવ્યા. તેના પ્રશ્નોના બધા જ ઉત્તરો આપી
મહે રહમખીને કહ્યું કે:—“ બાપુ ! હું કોઈ અંગ્રેજ સરકારનો જનસુસ નથી,
તેમ કોઈ રાજદ્રોહી આદમી નથી, તેમ સરકાર સાથે મહેને વેપાર કે કોન્ટ્રેક્ટની
કંઈ લેવડદેવડ નથી, તેમજ કોઈનો સિખવેલો હું અહીં આવ્યો નથી. ફક્ત
ફનિયા જેવાના શોખથી ફરતોફરતો હું અહિં આવ્યો છું.”

રશિયન અમલદારો
કેલી અટકાયત

“વાર ! તો હવે પછી ક્યાં જવા માંગો છો ?”

“અહિંથી મરગલાન ચર્ધને કાશગર અને ત્યાથી પાછો કાશગર ચર્ધ ને અહિં આવીને કુશક ચર્ધને હેરાત જવાનો છું.” મહે મહારો પ્લાન ખુલ્લો મૂકતાં કહ્યું.

“ના ! તેમ કંઈ બનશે નહિ, અહિંથી તમને મરગલાન નહિ જવા દેવામાં આવે, તેમ જ હેરાત કે કુશક પણ જવાશે નહિ !” અમલદારે પોતાની સત્તાથી છેવટનો હુકમ સંભળાવતાં કહ્યું.

“પણ મહારી પાસે આખા રશિયામાં ફરવાનો પાસપોર્ટ છે.” મહે હક અને હિંમત બતાવતાં કહ્યું.

“એ પાસપોર્ટથી તમે કેકેસિયન અને કાસ્પિયન સમુદ્રને પેલે પાર સમજા રશિયન મુલકોમાં ફરી ચકો છો; પણ આ તુર્કસ્તાનમાં ફરવા માટે તો તમારે સેન્ટપીટર્સબર્ગના કોન્સલની શાખ જોઈએ.” અમલદારે કાયદાનો ધટતો રજીસ્ટ કર્યો.

ભલે ! તેમ તો તેમ. આવા આપખુદ અમલદારો સાથે માથું ઝીકવામાં કે ફાયદો ન હોવાથી તરત ગાડી ભાડે કરી સીધો હોટલ પર ગયો; ત્યાંથી બીલ મુકવી રેશન તરફ હંકારી ગયો. જોવાનું બધું લગભગ જોઈ ચૂક્યો હતો. વળી સમરકંદ તરફની ટ્રેનનો ટાઇમ પણ ચકો હતો; એટલે મેં બનતી ઉતાવળ કરવા માડી.

પ્લાન ફેરવ્યો. આ-ગળની મુસાફરી માંડી વાળી

સરદરિયા નદી

પ્રકરણ ૧૭ સું

એકાદ ઊંડા, સર
દરિયા નદીનો રૂ-
આવ

ધીઆનશાન અને
નાનલુનો પહાડી
માર્ગ

સરદરિયા નદીનું
ગુપ્ત

પ્રવાસ્ત જંકશન થઈ ને સમરકંદ જવા માંડે તા. ૨૨ મી ઓગષ્ટનાં દિને એકંદથી ઉપડ્યો. આશરે ચાળાસ માઈલનો રસ્તો કાપ્યા પછી સરદરિયા નદી દેખાઈ, જેને કાઠે કાઠે આશરે ૨૫ માઈલ સુધી ટ્રેનનો માર્ગ ગોઠવાયેલો છે. નદીના પ્રતાપથી નજદીકનો કીનારો લીલો છે ખરો, પણ બાકી દૂર દૂર તો બધું જ વેરાન દેખાય છે. પહાડો ઉપર ધાસનું એક તથુખડું પણ દેખાતું નથી. આગળ વધતાં ધીઆનશાન અને નાનલુનો પહાડી માર્ગ આવે છે, જેઓ પૂર્વ ઘુર્કસ્તાન ને રશિયન ઘુર્કસ્તાનને છૂટાં પાડે છે. એની પહાડી હારમાળા પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ લંબાયેલી નજરે પડે છે. એ ગગનચુગ્મિત પહાડોની હારમાળાને જુદાં જુદાં પહાડોનાં નામો આપ્યાં છે. એ પહાડી ભેખડ વચ્ચે ચારથી પાંચ માઈલ પહોળી પટી એકર સરદરિયા નદી અને રેલ્વે પસાર થાય છે. તે વખતનો લબ્ધ દેખાવ અતિ રમ્ય લાગે છે. સરદરિયા નદી ઈતિહાસમાં એટલી મશહૂર છે કે તે વિશે કેંક વધુ લખવાની લાલચ હું રોકી શકતો નથી. ૧૫૦૦ માઈલના વિસ્તાર સુધી એની લંબાઈ છે. ઘણા વખત સુધી એ નાંદનું મુખ કયાં આવેલું છે, એ નાંકી કરવું જ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. કેટલી તપાસ પછી માંડ એટલું શોધી શકાયું કે તર્સકી-અલા-તાઉ પર્વતોના દક્ષિણ ઢળાણ તરફ ફેલાયેલા વિશાળ ચિયાનશાન પર્વતોની હારમાળાના પેટામાં એટલી નરીન નદી આગળ સરદરિયા નદીનું મુખ આવેલું છે, જે ભાક-તાસુ નામથી ઓળખાય છે, એ રીતે તેના લાંબા વિસ્તાર દરમ્યાન જુદે જુદે ઠેકાણે જુદા જુદા નામે તારાગાઈ અને નરીન નદીને મળે છે. અને અહિં આવતા ફાંટાનું નામ સરદરિયા નદી પાડ્યું છે; તેનો અર્થ બેવડી નદી થાય છે. કારણ કે અહિંની ભાષામાં સર એટલે નદી અને દરિયા એટલે પણ નદી જ કહેવાય છે. અહિંથી એ ગંગાવર નદીનું પાણી ધોધબંધ પ્રસરી જઈ અનેક નહેરોમાં વહેને આખા પ્રાંતને ખુશનુમા બાગમાં ફેરવી નાખે છે.

ખોડકં, મરઘસાન, અને નેમગાન શહેરોના લાખો આસામીઓનો આધાર
કેત આ એકલી નદીના પાણી ઉપર જ આવેલો છે. ઉપરાંત તે એટલા ઉંડા
છે કે જો ખીજ કેટલીક અડચણો ન હોય તો સ્ત્રીઓ આ નહેરમાં આસા-
નીથી ફરી શકે. એ નદી તરફ ટ્રેન સપાટાએ આગળ વધતી હતી, ત્યારે
એનો અંજળ દેખાવ, એ વિશાળ નદીનો જલોજલ કરાવેલો પેટ જોઈ દુનિયામાં
દેખાતા ઉલટાસુલટા અનેક ચમત્કારો જોઈ જીવન અને નાશના સંજનનજૂના
પ્રશ્નમાં મહાઈ મન ધરીબર લીન ચંચું.

કુદરતના એક

સમરકંદ.

ખીજ રહવારે સૂર્યના ઉગવા સાથે જ અમ્હારી ટ્રેન ધરાતમા વિખાત
કવિ હાફેઝની અમર પંક્તિઓમાં રથાન પામેલા સમરકંદ શહેરમાં આવી
પહેંચી. તરત જ શાયર હાફેઝની મશ્હૂર પંક્તિઓ ધાદ આવી મધ.

કવિ હાફેઝની મશ-
હૂર સમરકંદની ભૂમિ
ઉપર

અમર આં તોફે શિરાઝી બંદસ્ત આંરેદ દેલે મારા.
બખાલે હેન્દુચશ બખશમ સમરકંદો જુખારા રા.

માથુકના વાળની લટપર મહાકાવ્ય ઉકેલનાર 'મશહૂર હાફેઝ' કહી
ગયો છે કે:-જો મહારી શિરાઝી માથુક મારો ખાર કણુલ રાખે તો તેના ગાલ
પર આવેલા તલ ઉપર હું સમરકંદ અને જુખારાને સાર કરી નાખું!

એ સમરકંદ શહેરના જુગસુરત દીદાર જોવા માટે હું બારે આતુંર હતો.
મહારા સદ્બાગ્યે આજે જીવનની એક ધન્ય પળે સમરકંદની ભૂમિ ઉપર પગ
મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયો; એથી મને જે ખુશાલી પેદા થતી તે 'કંઈ' જેવી
તેની નહોતી. કદાચ વાચક પૂછશે. કે સમરકંદ જેવું એક શહેર કે જેની કોઇ
ધેલો શાયર ગમે તેવી તારીફ કરી ગયો હોય; તેથી ત્યાં પહોંચતાં મને વળી
'ખુશાલી' શેની ઉપજતી હશે? હાફેઝ જેવો પ્રેમધેલો કવિ આવું ગાઘ જાંચ
તેમાં શી નવાઇ? પથુ જેઓ કોવ્વેનનાં પુત્રી હશે, તેઓ હાફેઝના જીવનથી
વાંકેડે હશે. તેઓ એ પુરોણા મહા કવિની મહત્તા અને પ્રતિભા સદમજ
શકયાં હશે. તેઓ માટે આ પ્રશ્ન ખડો થતો નથી. માત્ર જેઓ હાફેઝ
જેવા કવિ માટે જે કંઈ અધુરું જ્ઞાન ધરાવે છે તેઓ પાસે જ આ પ્રશ્ન

મહારી ખુશાળીનું
કેરણ

જૂની ખખ ધમારતો
પાછળ ભવ્ય ધતિ-
હાસે ધરાવતું શહેર

ખેડો થાય છે. તે માટે કંઈ અજબ થવા જેવું નથી. એ ઉપરાત એ પુરાતન નગરમા પગ મૂકવાનું સહલાઅ એની પુરાણી તવારીખ ભારે ઝળકતી હોવાથી પણ એક કારણ છે. ઇસ્લામના આલીયા કીરામોની જવલંત ખાકથી આ નગરને પવિત્રતા અને મહત્તા પ્રાપ્ત થાય છે, એ ઇસ્લામના અબ્દાસીઓથી જાનું નથી. જો કે અસલી મસ્જિદો આજે જમાનાના ચક્ર નીચે અગદાષ્ટ ને વેરાન થઈ પડી છે, તેથી શું દીનદાર આલેમોને ધ્વિર ભક્તોથી પાવન થએલી એ નમરી પોતાની મહત્તા ઇસ્લામી તવારીખમા હમેશ માટે જળવી રાખે તેમ છે ? આજે એની મસ્જિદો પડુંપડું થઈ રહી છે, એના ઇકિમનો પ્રકાશ ફેલાવતી વિદ્યાપીઠો (મદ્રેસાઓ) વેરાન છે. એના આલેમો જૂની ખખ થયેલી કબ્રમા આરામ લેતા હમેશગીની નિદ્રા સૂતા છે. છતાં એનો ભવ્ય ભૂતકાળ એ જૂની ધમારતો પાછળ ઉભેલો છે, તેની પ્રતિભા કોઈને પણ અંજલે તેવી છે. નાશ અને મોત તો દરેકે દરેક વસ્તુ પાછળ છે. આપણે અને આપણો સુધારો પણ એકવાર ખાકમા મળી જવાના હોય, ત્યારે ઇસ્લામના સુધારા અને રાનના પ્રકાશનું મુખ્ય ધામ અને સામાનિયાન વચના સુલતાનોની હકુમતની ભૂમિ; જેને ખોળે બેસી યુરોપની પ્રજા ઇલિમ અને હુનરનો પાઠ શિખતી હતી તેવા એક ઇસ્લામી નગરમા આવી પહોચતા એક સુસલમાન તરીકે, એ વાચક, શા માટે મ્હાફ અંતર ગજગજ નહિ ઉછળે ? ઉપરાત એ મુઠ્ઠની તવારીખ ઇરાની શહેનશાહત સાથે પણ સંબંધ ધરાવે છે. આજે પણ એ શહેર ફરિશ્તન હકુમત હેઠળ હોવા છતાં વેપારના એક મુખ્ય મથક તરીકે પોતાની કીર્તિ જળવી ઉભું છે. આ જગ્યાના ઇતિહાસમા ઉત્તરવુ પ્રસંગોપાત ઠીક થઈ પડશે.

અનેક બાર અડતી-
પડતીના અમલકાફે
જોવાનું એની સર-
જતમાં હમેહું હતું.

પુરાતન કાળમા આ શહેર મરકન્દ નામથી ઓળખાતું હતું. દુનિયા જીતવા નીકળેલા અજીત મહારાજા સિકંદરે એને જીતી લીધું તે પાદ વરસો પછી “આકાશી મુઠ્ઠ” ના ચિનાઇ પાઠોશી રાજના કબજામા તે જઈ પડ્યું, જે ચિનાઇ શહેનશાહતના પશ્ચિમના મુલકના છેલ્લા શહેર તરીકે ઓળખાતું થયું અને તેનું નામ બદલીને ચિનાઓએ સા-મો-કિન પાડ્યું. એ પછી સુસલમાન વીરોની ગર્જનાથી એશિયા છવાઈ જતું હતું; ત્યારે સમરકંદ સુસલમાન અમલ હેઠળ આવ્યું, ત્યારે સામોકીન નામ

બદલી સમરકંદ પાડવાના કારણ તરીકે કહેવાય છે કે સમર નામે રાજાએ
એને છતી લઈ ફરીવાર પગભર કર્યું; ત્યારે એની યાદ તરીકે સમરકંદ નામ
આપાયું. તે પછી આર્ય લોકોની ક્ષેત્રદાના યુગ થઈ ચતાં આર્યોને તે કબજે
મથું. પણ થોડા વરસો બાદ સામાન્યન વંશના શહેનશાહોના અમલ હેઠળ
આવતાં એ નગર કાંતિની ટોચે પહોંચ્યું. તે વિદ્યાગ્રિય સુલતાનની હકુમત
હેઠળ અનેક વિદ્યાપીઠો સ્થાપવામાં આવી, ત્યારે કાબેય આલેખો અને
મહાત્માઓથી એ નગર ગાજી રહેતું હતું. વળી પાછો અંગ્રીજાનનો હુમલો
થવાથી આ અજીત વીરને પનારે પડ્યું અને પાચમાલ થયું. તે પછી તૈમુર-
લંગના વખતમાં તેની શહેનશાહતનું મુખ્ય પાટનગર ગણવા લાગ્યું. તે ફરીવાર
કાંતિની ટોચે ચઢ્યું અને તૈમુરની કૃપાદષ્ટિથી અનેક ઇમારતોથી શોભી રહ્યું.
આજે સમરકંદની જે કે પુરાતન ઇમારતો બાકી રહી છે તે બધી તૈમુરલંગની
કલાક્રિયતાને આભારી છે, જેનું વર્ણન આગળ ઉપર આપીશ; ત્યાર પછી એ
બધી કાંતિનો કેટલ મશહુર હુદારા ઉઝ બેગોના હુમલાથી જર્મીનદોસ્ત થયો.
હિંદ ઉપર નાદીરખાને સ્વારી કરી હતી તે કરતાં થે વધારે ઉઝબેગોના
હુમલાથી આ શહેરને ખમવું પડ્યું, ત્યારથી પાચમાલીની પનોતી બેઠી. મઈ
સદીમાં ફરી એક વાર ચિનાઈ શહેનશાહતને તાબે થવાનો વખત આવ્યો, તે
બાદ યુખારાના અમીરનું નસીબ જોર કરવાથી તેણે ચીનાઓના હાથમાંથી છીનવી
લીધું, અને ફરી એક વાર ઇસ્લામી ઝુંડો ફરકતો થયો. એની આબોહવા સુંદર
અને ખુશનુમા હોવાથી ગરમીની મોસમમાં યુખારાના અમીરનું મુખ્ય ધામ
થઈ પડ્યું. ફરી વાર જહોજલાલીના ફર્શન થવા માંડ્યાં; પણ તે થોડાં વરસો
માટે જ હતું; ત્યાર પછી તે રૂશિયન રીંછના પંજમાં સપડાયું. સને ૧૮૬૮
માં રૂશિયન ઝુંડો ઉડતો થયો. તે વખતે અમીર મુઝફરહીનની સરહારી હેઠળ
તુર્કો બારે બદાહુરીથી લડ્યા છતાં રૂશિયાના વિશાળ સાધનો આગળ લાગ્યાર થયા.
આમ જુદી જુદી સત્તનતો હેઠળ પમાર થઈ આજે તે રૂશિયાને તાબે છે.
તેથી અગતીપડની તવારીખથી લાગી આવે છે કે કદાચ એક સેકા બાદ
બીજા ટોઈ રાજ્યને શરણે જાય કે સ્વતંત્ર થાય તો નવાઈ નહિ. પણ મહારી
મુસાફરી દરમ્યાન હું એટલું જોઈ શક્યો છું કે રૂશિયન અમલની સખ્તાઈને
લીધે તુર્કસ્તાનનો ઇસ્લામી મુલક આજે પરાધીન દશામાં પડેલો છે, તેનો આત્મા

ચિનાઈ શહેનશા-
હતે હત્યું.

અંગ્રીજખાનને પડાયું.

તૈમુરલંગનું પાટ-
નગર બન્યું.

ઉઝબેગે લૂટ્યું.

યુખારાના અમીરે
છૂટ્યું.

રૂશિયન ફીંછના
પંજમાં

દુનિયાની આરસી
અને ચોર્યું કૃષ્ણ

હણાઈ રહ્યો છે. તેથી તરતમા કે સદીઓ સુધી માથુ ઉચકી શકે તેવાં ચિન્હો આજે તો દેખાતા નથી. એકવાર ઇસ્લામી બહોળલાલી લોગવનું મશહર સમરકંદ જે “દુનિયાની આરસી”, “ચોર્યું બહેરત”, આદિ અનેક ઉપનામો મેળવી મશહર થએલું શહેર ખુદા કરે ને ફરી એકવાર પોતાની પુરાણી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરે! પછી તો ભવિષ્યના ભેદ તો સજનહાર જ નહોતું!

તહાશી ઉતાશી

મહારી મુસાફરી દરમ્યાન હું અહિંની બહુશીતી રૂશિય હોટલ “વાર શારશકી નુમેરા”માં બિતથોં હતો. મુલક છત્વા પછી રૂશિયનો જેમ કરતા આવ્યા છે તેમ અહીં પણ જુના શહેરની પડખે નવું સમરકંદ વસાવ્યું છે, બધા પહોળા રાજમાર્ગો અને વનખટા જેવા ઝાડોની હારોહાર ગોઠવી છે કુટપાથો બનાવી છે. તેમજ પાણીની નહેરો વિસ્તારી છે. વેપારધંધો આનાદ ચાલે છે. નવા સમરકંદમાં રૂશિયન યુરોપીઅનોની વસ્તી ઝાઝી દેખાય છે. મુસલમાનો થોડા છે. નવા અને પુરાણા સમરકંદ વચ્ચે એક પાણીનું ઝરણું વહે છે. તેની પાસે રૂશિયન લશ્કરની છાવણી આવેલી છે. જેમાં ૬૦૦૦ માણસોનું લશ્કર બાથુક માટે ધામો નાખી પડ્યું છે. બહાર રૂશિયન ગોઝ લશ્કર બેથેનિટની ખુલ્લી સંગીન સાથેની બદ્દુક લઈને પહેરો ભરે છે અને કિલ્લા ઉપર તોપો તૈયાર હાલતમાં થ્રોકેલી હોય તેમ દેખાય છે.

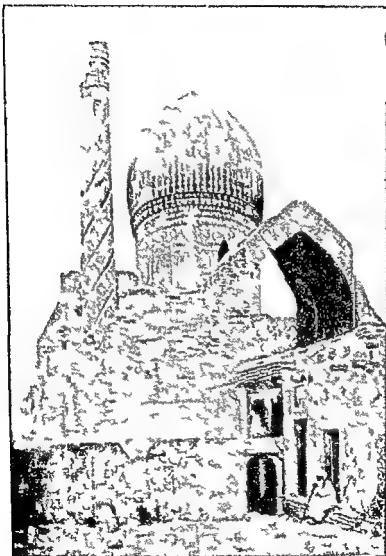
વિજેતા અમીર તૈયમુરલંગનો શાજો

કિલ્લા પાસે જમણા હાથપર જ થોડે દૂર અમીર તૈમુરલંગની કબરનો પુરાણો મકબરો નજરે ચડે છે આ કબરને અહિંના લોકો અમીર તૈમુરલંગનો શાજો કહે છે. અત્રેના જોવાલાયક મથકોમાં મહેં પહેલા આ હિંદુપર એકવાર સ્વારી લાવનાર વીર તૈમુરલંગનો શાજો જોઈ આવવાનું પસંદ કર્યું. કાળની ગતિથી આજે એના મકબરાની લાલ છટની મજબૂત દીવાલો પણ જર્જરિત હાલતે આવી પહોંચી છે. જેનું નામ સાલજી સલ્તનત કપી ઉકતી તે વીર નર આજે હમેશના ખ્વાબમાં સુતો છે તેને થોડે દૂર દેશથી આવેલા વિજેતા રૂશિયનોના સૈનિકો સગીન લઈ પહેરો ભરી રહ્યા છે. યુબજની ઉંચાઈ આશરે ૧૫૦ ફુટ છે અને અંદરનો ઘેરાવો આશરે ૭૫x૭૫ હશે તેમાં તૈમુરલંગની કબ્ર ઉપરાંત નીચે મુજબ બીજા નવ આમામીઓની કબરો આવેલી છે.

એકજ મકબરામાં
આવેલી નવ કબ્રો

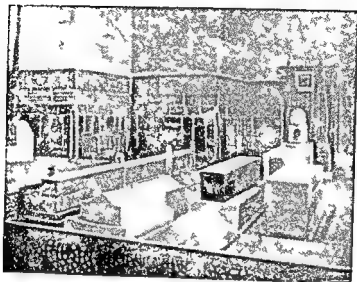
૧. અમીર તૈયમુરલંગની કબર જે પીળા ઝાખા તપખીરીયા રંગના પથ્થરની બનાવેલી છે

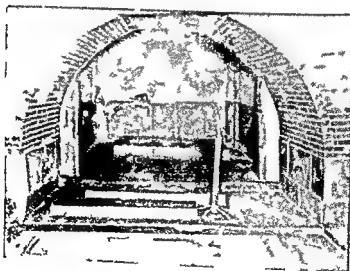

તૈમરનગરા રાજની ઇમારતો
ગુરુ ગંગાદેવ નામે ઓળખાય છે

પૃથ્વિની પ્રદક્ષિણા

તૈમુરનગના રાજાનો દેખાવ બોખારા

તૈમુરનગની બોરામ આલેની અસન ક રત્નો દેખાન

૨. સૈયદ મીર ખરકા

જે તૈમુર લંગના પીર સાહેબ થાય.

૩. સુલતાન મહમદ

૪. મીરજા ઉલ્લગબેગ

જે તૈમુરના વંશનો હોઈ પ્રખ્યાત ખગોળવેતા તરીકે ઇતિહાસમાં
નામના મેળવી ગયો છે.

૫. વઝીર મિરજા ખીમાલી

૬. સુલતાન મીરાનશાહ

૭. હમામ સૈયદ ઉમરખીન

સૈયદ મીર કુલાલ

૮. સૈયદ મીર ખરકાનો એક પૂત્ર

૯. સૈયદ મીર ખરકાનો બીજો પૂત્ર

એક પ્રસંગ અહિં ટપકાવી લેવાની લાલચ થાય છે. આ વીર પુરુષોની
કબરો હું નિહાળી રહ્યો હતો ત્યારે મહારા અંતરમાં એક પ્રકારની ગંભીરતા
છવાય રહી હતી. પૃથ્વી ઉપર આજે અનેક રાજ્યો આવ્યાં છે, ગયાં છે. પણ આ
વિરહાક ગમ્મવતા તૈમુરના આંગળીના ઇશારા પાસે જ અનેક રાજ્યો હત્યા
ન હત્યા થઈ જતાં. અનેક માણસોનાં જીવે તકદીર બદલાઈ જતાં.

આવા વિચારોમાં હું તલ્લીન હતો, ત્યાં પાસેના કિલ્લાપરથી રૂશિયન સિપાઈ-
ઓને ચેતવણી આપતું બુગલ વાગવા માંડ્યું, એના રણુભેરી નાદથી મહારાં રવાનાં થયાં
થઈ ગયાં, એ મહાન તૈમુર, કાળચક્રથી આજે તહારાં સમરકંદ અને બોખારા
ઇસાઈ હકુમતની લોખંડી એડી નીચે ચઢાયેલાં છે, ફૂર રૂશિયન ઝારના અમલનો
ફારડો ફૂરે છે. અને તેના કિલ્લાપર વાગતા બુગલનો નાદ તહારી આરામગાહની
શાંતિમાં દરરોજ ખલેલ કરે છે. મહારા અંતરે પોકારીને કહ્યું કે ધીરજ ધર,
જેવી રીતે તૈમુરસાહી નાચ પામી, તેવી રીતે આ ઝારસાહીના જુલ્મી
દોરદમામ પણ વખત જતાં મીટીમાં મળી જશે. [ઓ વાયક ! આજે તૈમુરને
સુવા માટે સુંદર મકબરો છે ; જ્યારે મહાન રૂશિયન રાજકર્તા ઝારની લાસના
ટુકડે ટુકડા કરી યાળી નાખવામાં આવ્યા છે, એ એની ખાક પણ કેણ
જીવે કયાં વિખરાઈ પડી હશે !]

રૂશિયન છાવણીમાં
બાગેલું બુગલ

દરેક મજલે બના-
વેલી પોકળ કપ્રો

ભોંયરામાં આવેલી
અસલ કપ્રની મુલા-
હાત

પુરાણ સમરકંઠની
ઉઠતી મુલાહાત

જેમ આગ્રામાં તાજમહેલની રૌનકદાર ઈમારતમાં દરેક મજલા પર બનાવટી કપરો ચણાવેલી છે અને એ પોકળ કપરો નીચે છેક ભોંયરામાં સાચી કપરો આવેલી છે, તેમ અહિં પણ એવા જ પ્રકારની રચના કરવામાં આવી છે. દરેક દરેક મજલા ઉપર કપર બનાવવામાં આવી છે, તેની બરાબર નીચે અને ઉપરના મજલા ઉપર તેવા જ ઘાટ, આકાર અને માપસર બીજી કપરો ચણાવેલી છે. તેથી ખરેખરી અસલ કપરો જેવા માટે હું છેક ભોંયરામાં ગયો. એ રોજનો હાથનો મુતવલ્લી મુલ્લા અખદુલ સલ્લામ અખસુમ બહાર ગયેલો હતો; તેથી મુલ્લા અકરમુલએ મહેને બધું ફરી વળીને દેખાડવાની તરફી લીધી. તૈમુરની કપર અહિં વચમા છે, જે ઝાખા, પીળા અને તપખીરીયા રંગના રૌનકદાર પત્થર અને સંજેમરમરથી બાંધેલી છે. લંબાઈમાં ૪૫ હાથની, અને પહોળાઈમાં ૧૫ હાથ જેટલી લાંબો છે. ઉપર અરબી બાષામાં સફાઈદાર અક્ષરોએ તખતી ચૂકવામાં આવી છે. એ કપરના પત્થર ઉપર ૪ મ્હારી આ નોંધણુક રાખીને હું આ રોજને લગતી નોંધ લખી રહ્યો છું. અને એ અંધકારમાં ઝાખી રોશની પ્રગટાવતી મીણુખતીઓ લઈને મુખવર મુલ્લા અકરમુલ અને અખદુલ્લાહ મ્હારી બન્ને બાજુ ઉભા છે, એ વીર પુરૂષની ફત્તેહો જેણે અનેક મુલ્કોને મૂળબ્યા હતા તેની યાદ મ્હારી આખ પાસેથી સીનેમેટોગ્રાફની ફિલ્મ જેમ સરી જતી હતી.

એ ભોંયરામાં ચર્ચને હું ઉપર ગયો; ત્યાં એ કપરની આગેહૂળ બીજી નકલ હતી અને આસપાસ ૧૬ હાથ જેટલી લાંબી અને ૮ હાથ જેટલી પહોળી સંજેમરમરની કથામય મુન્દર કેાતરકામવાળી બની હતી. ભોંયરાની બહાર નીકળતાં જુદી જુદી ચાર જગ્યાએ પર તૈમુરના ૨૫ સંબંધીઓની કપરો આવેલી છે. તે બધી જ એક જ મકાનના વિશાળ મુન્જા હેલ્લ સમાધ જાય છે.

તૈમુર લંગની પુરાણી કપરને જેવા પછી પાણીનું નાણું એળંગી હું પુરાણ સમરકંઠમાં દાખલ થયો. અત્યારે આ પુરાણ સહેર લગભગ તારાજ થઈ ચુક્યું છે. ફક્ત હુરની મ્હોટી મદેસાના પડી ગયેલા મુન્જા અને બાકી રહેલી જુલ્લ દીવાલો તે પર ગોઠવેલા જુરજો અને ખંડીયેર જેવા કંચુરા અને મીણુકારી ઘેરા જુલુ અને લીલા રંગની ઈંટો અસલ તારતરી મુસવમાનોની બહોળવાળી સમરચુન્કરાવતી બાકી છે. બાકી તેા જે કે રહ્યું તે તેના ઇતિહાસ.

આને એની વસ્તી ફક્ત ૫૫૦૦૦ માથુસોની છે. બધા સુખી પંચના ઇસ્લામી ફીરકાના છે. અહીંની મ્હોટી મસ્જિદો કરતાં પણ પુરાણી મદ્રેસા વધારે ભવ્ય અને દમામદાર છે. તેમાંની પાંચ મદ્રેસાઓ વિશેષ ધ્યાન ખેંચનારી અને જોવા જેવી છે.

જોવાલોગ મુખ્ય મ-
દ્રેસાઓ

૧. મદ્રેસે તિલાકાર,
૨. „ સીરદાર,
૩. „ મિરઝા,
૪. „ બીબીખાનમ,
૫. „ આરેફ્ઝનખાઈ

આ બધી મદ્રેસાઓ સાથે મસ્જિદો પણ જોડાયેલી છે. તેમાં આજે પણ મુસલમાન બીરાદરો નમાઝ પઢે છે અને એ બધી મદ્રેસાઓમાં કુરઆન અને ફારસી તેમજ તુર્કી ભાષાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. લગભગ બધી ઇમારતો બિરમાર દાક્તમાં આવી છે. તેમજ ખોડકંદ કરતાં અદિની ઇમારતોની દાક્ત કે વધારે સારી નથી. આજે એ મદ્રેસાઓમાં ઇલિમનો શોખ બહુ જ કમી થઈ ગયો છે. ફક્ત કેટલાક અભ્યારીઓ હદીસનો પાઠ કરતા જણાયા હતા. આ બધી મદ્રેસાઓમાં ફક્ત બીબીખાનમની મદ્રેસાનું જ વર્ધુન લખી શકાય તેવું છે.

આમાનો તાજમહેલ જેમ શાહજહાંનની ગુમાયેલી રાણી મુમતાઝના પ્રેમ સ્મારકરૂપે બંધાયેલ છે, તેમ આ મદ્રેસો તૈયમુરે પોતાની બ્હાણી બેગમ મરહૂમ બીબીખાનમની યાદમાં બંધાયેલ છે. તેની નીચે આ બાનુની કથા પણ આવેલી છે, જેમાં તે સદાની શાંતિમાં હમેશગીની બારબંધમાં સુતી છે. એ ખુબસુરત રાણી ચીન દેશના રાજાની કુંવરી હતી. આ જન્મવર ઇમારત જોતાં જોનાર રહેજે કલ્પના કરી શકે છે કે આગળ પુરાતન કાળમાં એ ઇમારત કેઈ અજબ અને ભવ્ય હશે. જો કે આજે તે તદ્દન ખંડીયેર દાક્તમાં છે. એમાં દાખલ થવાનો મુખ્ય જન્મવર 'દરવાજો ભવ્ય અને વિશાળ છે. અંદર દાખલ થતાં મ્હોટો બગીચો આવે છે; જેની બન્ને બાજુએ મદ્રેસાના અભ્યારીઓ માટેના ઓરડા આવેલા છે જેના ઉંચા શુલ્ક આરકા સાથેના તાક જે લગભગ ૨૦૦ ફુટ ઉંચા અને આસરે ૧૮ ફુટ જાડી મજબૂત દીવાલના

મદ્રેસે બીબીખાનમ

શ્રીમંતુ મુગની નવાઈ;
ગંગાજર કુરઆન

બાધેલા દેખાય છે, આટલી મજબૂતી છતાં જરાજર સંભાળ નહિ લેવાથી શુંજ તૂટી ગયો છે. એ જાદી દીવાલોમા ફાટ પડી ગઈ છે. વચમાં એક વિશાળ જગ્યા આવેલી છે, જ્યાં આગળ એક સંગેમરમરની ગંગાવર કુરઆન મૂકવાની રહેલ મુકવામા આવતી હતી, તેના ઉપર એક કુરઆન મુકાતુ જે ઉઘાડતા ચોપન ચોરસ શીટ જગા રોકાતી હતી. એ કુરઆન વિષે એવી કથા સંભળાય છે કે એ સખાવતી અને ધર્મિષ્ઠ છીનીખાનમ એક ખાસ બનાવેલી બારી પાસે બેસીને એ કુરઆનનો પાઠ કરતી હતી. મદ્રેસા ઉપરાત અનેક સખાવતી ખાતા રચાયા હતા. એવું એક સુદર ઐતિહાસિક મકાન રશિયન સરકારની બેદરકાર રાજનીતિ લઈને છેક જ બીસમાઝ હાથતે આવી પહેાચ્યું છે જે રશિયન સરકારે એને જળજી રાખવાની દરકાર કરી હોત તો આજે પણ અનેક મુસાફરો માટે બારે નવાઈ પમાડે એવી એક ઇમારત કે વધારે સારી હાલતમાં હરતી ધરાવતી હોત.

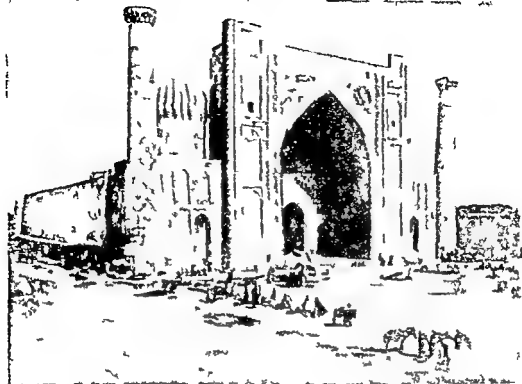
પીર મુરશિદોને પયગમ્બરોના પવિત્ર રોજઓ હજી પણ સમરફંદની ખાકેને પાવન કરે છે. તેમા નીચલા રોજઓ ખાસ જોવાલાયક છે —

૧. વક્ષી શાહજંદાનો
૨. પયગમ્બર દાનિયલ નબીનો
૩. પયગમ્બર જરઝીસનો
૪. પયગમ્બર હઝરત મુલેમાનના બેટા અશુલ હરનાનો
૫. મખસુમ દિવાનનો

૧. મહમ્મદ બિન ઇસમાઈલનો, જે બરદીઝખર નામના પારસી વંશનો આદમી હતો; જેના પુત્ર મુગીરહે ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી એનું નામ બદલાઈને અશુ અબદલા રાખવામાં આવ્યું હતું, તેણે પવિત્ર પયગમ્બર હઝરત મહમ્મદ સાહેબના વચનો અને ફરમાનો એકઠા કરી એક કિતાબ લખી છે, એ કિતાબ સુન્ની મુસલમાનોમા ખાસ વજનદાર ગણાય છે. તે સહી છુખારીની હદીસોના કતી.

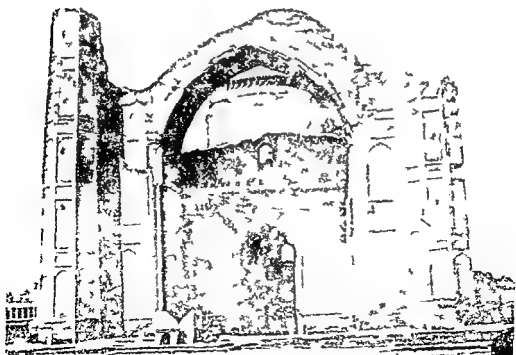
હઝરત વક્ષી શાહ
જંદાનો રોજો

ઉપલા રોજઓમા શાહ જંદાની કથા અને આસપાસની ઇમારત વધારે આગાદ છે. એ શાહજંદા કંઈ અસલ નામ નથી. એમનું અસલ નામ કાસમ ઇબ્ન અખ્માસ છે. તે હઝરત મહમ્મદ સાહેબના પહેલા અધીશ અશુખર

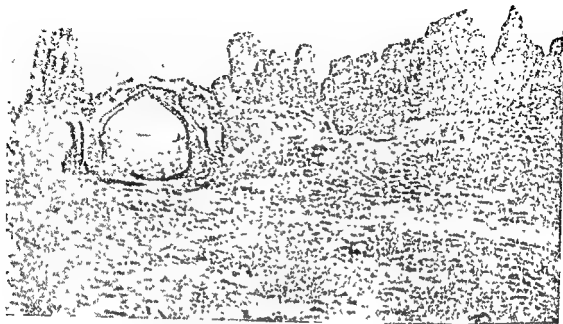
ચીજી ૧૦ મહેસા

સમન્ધ

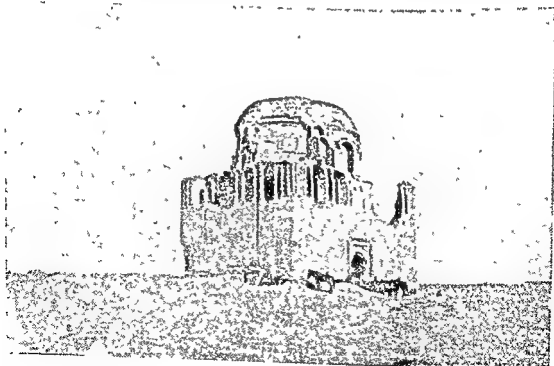

બીજીજીઆનમની જગ્યા

સમન્ધ

અતિ પૂરાણી મર્વ નગરના ખડિયેરા.

મુલતાન સંગરની સમાધી (રેઝો) મર્વ.

સિદ્ધિકના વંશજ હોઈ ધરિયામના ઓરિયા કીરાગોર્મા એ મહાત્માનું સ્થાન બહુ જ ઉચું છે. લગભગ તેરસો વરસ થવા આવ્યા છતાં આજે પણ એ ઓરિયા અક્ષાહની કરામતો ચાલુ છે. તેથી એમને અમર જીવન જીવતા માનવામાં આવે છે. તેમજ સાહજીંદાના લકગથી પોકારવામાં આવે છે, જેનો અર્થ 'જીવતો પીર' જીવતો કુતુબ, જીવતા અવધીયા, તેમજ હાજરા હજુર, અમર ગુરૂ વીંઠ ચાપ છે. તેના કારણમાં એવી ફંતકયા પ્રચલિત છે કે ધરિયામનો આદેશ લઈ ખંડે ખંડ ધરિયામના અવધિયાઓ પિચરી રહ્યા હતા, ત્યારે એમને સમરકંદના આતંકાને પૂજનારા પારસીઓને ધરિયામનો સંદેશ આપવાનો હુકમ મળ્યો હતો. તે વખતે પોતાની ફરજ જતાવતાં એમનો શિરઝેઠ કરવામાં આવ્યો; ત્યારે પોતાની કરામતથી માથું ધડથી છૂટું પડ્યા પછી ઉચકી લઈ ધડપર ગોઠવી ફરીવાર સજીવન થઈને (ખરી રીતે જીવતા જ હતા) એક કુવામાં ગાયબ થઈ ગયેલા. તે હવે પછી આદેશ મળતા પાછા ફરી એકવાર બહાર આવશે, એમ મનાય છે. તે જગ્યા ઉપર એમનો રોજો બાંધવામાં આવ્યો છે. મહાત્માની કબરની આસપાસનો બધો કંકરો વિ. તૈમુરલંગે બંધાવેલ છે, જેનો હાલનો મુખવર મુઠરીસ મુક્તાં સૈયદ આસાખુજ છે. પણ હું ગમે ત્યારે આ મુખવર હાજર નહોતો; તેને બદલે સૈયદ અકરમખુજ અને સૈયદ શમસુદ્દીન ખુજએ જીઆરત કરાવવાની તરદી લીધી. ફુગર ઉપર વઝોવઝ રોજો આવેલો હોવાથી ૪૯ પર્મથીઆં ચઢવાં પડે છે, પહેલાં દશ પર્મથીઆં પૂરા કરતાં ૭ કબરો દેખાઈ, મુખવરે કહ્યું કે એ બધી તૈમુરની ઔશાહની હતી. તેમજ નઝરીકમાં બીજી બે કબરો એકમેકની રહામે આવેલી જે 'શીરીનખીકા' અને 'સુકખીકા' નામે બાતુઓની હતી, છેક ઉપર પહેાંચનાં પહેલાં ઓરકામાં કુરઆને શરીફનું એક મહોલું જખરદસ્ત પુરતક જેવામાં આવ્યું. તે સમરકંદના અમીર નસરુલાખાનના વખતમાં મુઝાં જૈતુદીનના હાથે લખાવવામાં આવ્યું હતું. પુરતક મહારા સવા ત્રણ હાથ જેટલી લંબાઈ અને બે હાથ જેટલી પહોળાઈનું હતું. દરેક પાના પર કુરઆનનો એક એક જુજ લખાયેલો હતો. આ કુરઆનની પાસે જ હઝરત શાહઝાદાવલી સાહેબની કબર આવેલી છે. અને આસપાસ પીતળની બાળા છે. કબર ઉપર રેશમી કીનખાખ વિગેરે શોભાએક નાખવામાં આવ્યા છે. બીજી કબરો કરતાં આ રોજાની હાલત હજી ધણી જ

પહોડ ઉપર આવેલી રોજો.

સારી છે. અને એ રોજ ઉપર ભાવિક મુસલમાનો કુરબાન છે. એ વધીની કરામતો પણ મશહર હોઈ આજે પણ દૂરદૂરથી અરબદારો મુરાદ માગવા આવે છે.

અહિં બાલુમાં આવેલા ડુંગરમાં ગુફા છે. તેની અંદર પહેરજગાર સાધકો સાધના (બંદગી) અને મુરાદ માગવાનો ૪૦ દિવસનો ચિત્કો કરે છે. મારા સાથીઓએ બતીની રૌશનીથી મ્હને એ ગુફા દેખાડ્યો. આવી રીતે ૪૦ દિવસની એકાંત ને કંઈ સાધના (બંદગી) સાધકના આત્માને ઉજત કરનાર બને તેમાં કશી નવાઈ જોવું નથી, વળી પાસે આવેલ મદાતમા શાહજહાં વધી સાહેબનો રોજો, એવા સાધકોને સાધના પર મંજૂર રહેવા અને આગળ વધવાને નવું જળ અને પ્રેરણા આપે છે એ દેખીતું જ છે. હું મહારા ગોડીયાઓ સાથે એ પવિત્ર દરગાહમાં ફાતેહા પઢી, તેમજ જ્યારત કરીને બહાર નીકળ્યો.

પયગમ્બર દાનિ-
યસ તથા જશસ-
ના શેલ

મહારી શિંકદરીઆની મુસાફરી વેળા મ્હેં ૯૦ દાનિયલ નખીની કબ્ર જોઈ હતી, એ વિષે હુંક નોધ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણાના ભાગ પહેલાને ૪૧મે પાને આપી ગયો છું. તેમજ એ જ પયગમ્બરની કબ્ર મોસલ શહેરમાં પણ જોવામાં આવી હતી. તે વિષે પણ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણાના ભાગ પહેલાને ૪૬૧મે પાને લખી ગયો છું. વળી ભારે અજબખી વચ્ચે સમરકંદમાં પણ એજ પયગમ્બરની કબ્ર હોવાનું સાંભળી મ્હને વિચાર થયો કે આ ત્રણે કબરમાંથી ખરેખરી અસલ કબર કઈ હશે ? એ જ પ્રશ્નને નખી જરજસની કબર પણ મોસલ શહેરમાં જોવા વિષેની હકીકત પહેલા ભાગમાં ટપકાવી ગયો છું. તે પછી ખીજવાર સમરકંદમાં પણ હોવાનું સાંભળી જન્ને કબરોની જખારત કરી આવ્યો.

વફતી શેજગારવા-
ળાં પુરાણાં શહેરો

હાલના સમરકંદના વતનીઓ મ્હને ભારે ખબરદાર અને વ્યવહારકુશળ જણાયા છે. પૈસા લેવા ઇતેમર, લાકડ્યુ મુલ્કાઓ સાથે જરા હુશીયારીથી વર્તવાની જરૂર છે. નહિતર એ લોકો મુસાફરો પાસેથી સારી જોવી રકમ પઢાવી લે છે. તેઓનો બાધો ખડતલ અને આખો તિલ્લુ છે. ફક્ત જોનુંજ કાંટ ખાય છે. ધલિમ અને હુજરની પાલીસ તેઓના મગજને મળી ન હોવાથી આજના સુધારાથી તેઓ અજબથા છે. તેઓ બઝારમાં ઘોડા અને ગધેડા ઉપર સ્વારી કરતા દેખાય છે. વેપારરાજગાર કઈ વધારે મંદ લાગે છે. એવી રીતે પુરાણા સમરકંદનો અનુભવ મેળવી હું હોટલમાં પાછો ફર્યો. રસ્તે વાલતાં

મહેને વિચાર થયો કે તારાકંદ, ખોરકંદ અને સમરકંદ એ પુરાણા નગરો પાસે નવું શહેર વસાવવામાં આવે છે; તેથી એ અસહી ઢગના શહેરની જે દિનપરદિન ખરાબી થાતી દેખાય છે, તે રૂશિયન સરકારની ધિરાદાપૂર્વકની ખેદરકારીને પરિણામે હવે આગળ જતાં એ જુના શહેરોનું નામનિશાન પણ મટી જશે; જ્યારે બીજી તરફ વસાવેલા નવાં શહેરોમાં રસ્તાની સુવ્યવસ્થા ઉપરાંત જે કાળજીપૂર્વક દિનપરદિન સુધારાનિધારા કરવામાં આવે છે તેથી એ શહેરો વખત જતાં કુદરે ને જૂરે આગળ વધતાં જશે અને જૂના શહેરના રહેવાસીઓ પણ રહેતે રહેતે નવા શહેરમાં આશ્રય જોળતાં આવશે, જેથી જૂનું શહેર જલદી ખંડીયેર બનશે, તેની જમીનના લાલો ગગડી જશે. અને નાણુદ થતાં પ્રજાની પાપમાત્રી પણ કરતાં જશે. દુનિયાનો એવોજ નિયમ છે. કુરઆને શરીફની સૂરએ ઇમરાનની રફ મી આયાતમાં લખ્યું છે કે :—

તુલે જુલતલૈલા ફિન્નહારે -૧- તુલે જુનનહારે ફિલસૈલે
૧ તુખરે જુલ હૈયા મિનલ મૈયેતે, ૧ તુખરેજુલ મૈયેતા. મિનલ
હૈયે વતરજુલુ મનતશાઓ એ જેરે હિસાબ.

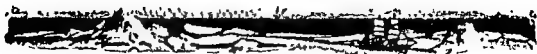
અર્થાત : (જે પરવરદીગાર) તું રાતને દિવસમાં લાવે છે અને દિવસને રાતમાં લાવે છે અને તું જીવવાળાને નિર્જીવમાંથી બહાર કાઢે છે. અને નિર્જીવને જીવવાળામાંથી બહાર કાઢે છે. અને જેને તું ચાહે છે તેને ખેદ રોજ આવે છે.

હું હોટલમાં પહોંચ્યો કે તરતજ રૂશિયન લશ્કરી અમલદાર મ્હારી વાટ જોતો ખેડો હતો. એવા સમાચાર હોટલવાલાએ આપ્યા, આ સાંભળી મહેને લાગ્યું કે નહિ કે નવી મોહકાણુ જાગી લાગે છે. એ માટે હજી વિચારની ગડમથલમાં હતો; ત્યાં એક હયા કદનો સિનાબાજ લશ્કરી અમલદાર મ્હારી આગળ સત્તાવાહી અડગ પગલાં ભરતો આવી પહોંચ્યો, તેની તીક્ષ્ણ ચંકર આંખો પૂર ગંભીરાઈથી મારી તરફ નિરીક્ષણ કરી રહી હતી. મ્હારા હોટલ-વાળાએ ફારસી બાષામાં તેની ઓળખ આપી કે:—“ આ અહિંના નામવર હાકેમ છે.” તરત જ મહે નમીને શેકરે-ડ માટે હાથ લંબાવ્યો; જે તેણે પોતાના હાથ સાથે મેળવીને પૂછ્યું:—“ તમે કોણ છો ? અહિં શા માટે આવ્યા છો ? તેમજ ક્યાં જવાનો ધિરાદો છે ? ”

જવાબમાં મહે હસીને કહ્યું:—“ હું અંગ્રેજની રૈયત છું. અંગ્રેજનાં પુરાણાં

જુના શહેરના લોકો
નવાની ખિલવણી

શુખ અમલદાર
સાથે મુલાકાત

વહા અમલદારની
નસતા

બોખારા તરફ દ્રષ્ટ

સહેરો તેમજ ખંડિયેરો બોવા માટે આવેલો છું. અને દાલ અમીર તૈમુર તેમજ હઝરત શાહજાદાવલીનો રોજો તેમજ ખીજ પુરાણી ઈમારતો બોધને પાછો ફર્યો છું.” આ સાંભળી તેણે મહારા હોટલવાળા સાથે રૂશિયન ભાષામાં કંઈક વાતચીત કરી. તે ઉપરના ટોનથી મ્હને લાગ્યું કે તે મહારા રેલ્વે તેમજ મુસાફરીને લગતા રસ્તાઓના પ્લાનો જે મહારા મેજ ઉપર પડેલા હતા તે ઉપરથી કંઈક બોલતો હતો. પછી તેણે પૂછ્યું:—“ તમે હવે અહિંથી ક્યાં જવાના છો ? આ મુસાફરી કેના હુકમથી કરો છો ? ” જવાબમાં મ્હેં કહ્યું કે:— “ આવતી કાલની ટ્રેનમાં હું બોખારા જવાનો છું. હું મહારા પોતાને ખર્ચે શોખ ખાતર જ મુસાફરી કરું છું. કોઈનો શિખવેલો કે બકામણથી મુસાફરી કરતો નથી, ફક્ત દુનિયા જોવાના ખ્યાલથી જ આજે જે વરસ થયા મુસાફરી કરું છું.” મહારા આ બોલેલેર આપેલા નિડર જવાબથી તેને સંતોષ થયો અને મારી સાથે ટુરત શેકહેન્ડ કરી ગુપચુપ ચાલ્યો ગયો. એના ગયા પછી હોટલના માલેકે ગંભીરાઈથી ફોટેલ ડાયુ રાખીને મહારી તરફ જોઈને કહ્યું:—“ ભાઈ, ત્હારી પર ખુદાની કરમ બક્ષેલ લાગે છે. આ માણસ અહિંનો વડો લશ્કરી અમલદાર છે. એની સત્તા અહિંના હાકેમ જરાખર છે. છતાં ત્હારી સાથે આટલી સબતાપૂર્વક વર્તનિ ચાલતો થયો. મ્હને પણ બીજા હલકા અમલદારોની તોછડાઈનો તાસફનો અનુભવ જોતાં એમ જ લાગ્યું અને તે માટે ખુદાનો શુક અદા કરી છૂટકારોનો દમ ખેંચી, હું બોખારાની મુસાફરીએ જવા તૈયાર થયો.

બોખારા

બોખારા એટલે ગઢ
હાલતું વિશ્વવિદ્યા-
લય

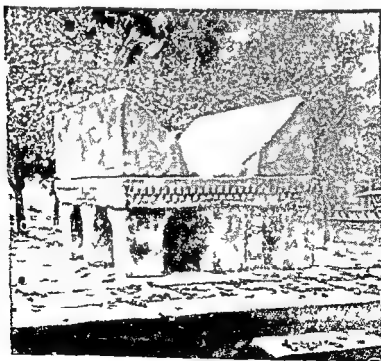
સમરકંદથી બોખારા તરફની મારી મુસાફરી મારે મન ઓશકર્દથી કેમ્બીજ તરફની મુસાફરી હતી. એક વખતે મુસલમાની જાહોજલાલીના સમયે સમરકંદ અને બોખારા ઈસ્લામની ઓશકર્દ અને કેમ્બીજ જરાખર હતી. ઉપરાંત ઓલિયા કિરામો અને મહાત્માઓના જ્ઞાનતેજથી એની મહત્તા વધી જતી હતી. ઈસ્લામનાં કેટલાંક મુખ્ય ધર્મપુસ્તકોના પ્રણેતાઓ અહિંનાં જ હતાં. ઘણાં પુસ્તકો અને દિનીકિતાબો આ જે મુલકોમાં જ વધારે લખાઈ છે. જાણીતા મહા-કવિ શાયર દકીફીની જન્મભૂમિ સમરકંદ અને જાણીતા મહાકવિ રૂદકીની જન્મભૂમિ બોખારા. આ તરફની મુસાફરી દરમ્યાન એ મહાન આત્માઓની યાદ મહારા હૈયામાં

સમરઘમા આવેતો હઝરત વતી રાહડ
ઝોદાના રોજામા દાખન થસાનો માર્ગ

ગોખારામ વસ્તા હિંદુ અને હિંદી
મુસનમાન વેપારીનો ભેગો મુપ

ચોપાન ચોરસ શી જગા રેડે એવા મળનર દુગ્ધાને ગરિદ
મુખવાની રેહેન જેની ઉપર દુગ્ધાન મુખની બીબીખાનમ એમ
ખાસ બનાવેરી ખારી પાસે મેસીને પાદ કચ્છી હુતી (૧૫૮)

તાજી યતી હતી, એ કિયે એક વાત નોંધી લઉં છું. તે એક આપણા કાઠીઆવાડના
ભાટ અને ચારખ જેટલી નિઃસ્વતા અને કુનેલપૂર્વક કાઠી રાજાઓને તેમની ફરજોનું
ભાન કરાવનાં તેવી જ રીતે આ શાયશે અલંકારી ભાષામાં રાજપુરુષોને
તેઓનો કર્મમાર્ગ યાદ દેરડાવતા. જ્યારે બોખારાનો અમીર નમર પોતાના
પાટનગરને વિસરી જઈ હિંદુસ્તાની ખુશનુમાં ત્રાનુમાં અને નવી આબોહવામાં
શુલ્કતાન બન્યો હતો; ત્યારે અમીરની ચેરદાજનીયી મુંઝાવેલા ઉમરાવો અને
રાજપુરુષોએ વિખ્યાત શાયર રૂડી પામે જઈ કંઈ માર્ગ શોધી કાઢવાની ચરજ
કરી. એ કવિરાજે બિહુ ઝડપું અને જ્યારે અમીર-ઉમરાવો સાથે નસરસાખાન
મહેશીલ જમાવી શરાબની ગમ નોચ કરી રહ્યો હતો; ત્યારે એ કસીદો
(સોરઠો) ગાઈ સંભળાવ્યો, જેમાં બોખારાને આસમાન સાથે સરખાવીને અમીરને
ચંદ્રમા સાથે સરખાવી કહ્યું હતું કે ચંદ્રમાનું સ્થાન આકાશ જ હોય જગીન નહિ.
વળી બોખારા છુસ્તાન અને અમીર સરોવરનાં ઝાડ જેવા છે. સરોવર
છુસ્તાનમાં જ શોભે, જેવી રીતે અમીર બોખારામાં શોભે. તે સાંભળનાં
અમીરની શરાબની ગમ હાથમાં જ રહી ગઈ. તે તરત જ ઘોડેસ્વાર ચર્ચમારતે
ઘોડે બોખારા તરફ દોડ્યો અને પાછળ બધા અમીર ઉમરાવો ગયા બાકીનું
ગમ બોખારાની ગિજલસમાં જ નાચ કરવામાં આવ્યું. આવા ઠેક નેશ અને
ભક્તિભાવથી તરબોળ થતો હું બોખારા તરફ દોડ્યો જતો હતો. તા. ૨૩ મી
ઓગસ્ટના દિને બપોરના એક કલાકે ગાઠી બોખારા સ્ટેશને આવી પહોંચી.
અહિં પણ નવું બોખારા વસાવવામાં આવ્યું છે. જ્યારે પુરાણું બોખારા નવા
શહેરથી ચાર માઈલની મંજલ પર આવેલું છે. બન્ને શહેરો વચ્ચે દિવસમાં
પાંચ, છ વખત ટ્રેન દોડે છે: મુખ્ય સ્ટેશન નવા બોખારામાં હોવાથી મારી
ટીકીટ નવા શહેરની જ હતી. અહીં પણ રસ્તાની બાંધણી અને ઝાડોની હારો
હારની ગોઠવણી રૂશિયનોએ વસાવેલા નવા શહેરોને મળતી આવતી હતી.
નવા શહેરમાં વસ્તી રૂશિયનો તેમજ સુરોપિયનોની છે. તે પણ ઝાઝી નથી.
આ નવા શહેરની એક હોટલ, “ હોટલ ક્રાન્સ ”માં હિતરો લીધો જેને રૂશિયન
ભાષામાં “ ક્રાન્સકી મુગેરા ” કહેવામાં આવે છે; અહિં જોવાલાયક કંઈ જણાયું
નહિ; તેથી હું પુરાણા બોખારા તરફ લટાર મારવા નીકળી પડ્યો. તે વચ્ચે આવેલો
માર્ગ ચાર માઈલનાં નાનાં ખેતરો અને ઝાડોથી છરાયેલો રમણીય દેખાવથી લરપૂર
હતો. અહિંના આખાદ ખેતરો ખેડુતોની સફળ મહેનતની સાક્ષીરૂપ દેખાતાં હતાં.

શાયર
ઝડપેલું
રૂડીએ
બીડું

નવું અને ' જુનું
બોખારા

બો ખારા

પવિત્ર બોખારા
નગરની મહત્તા

ઈસ્લામના અવલીયા અલીહ, અને આબીદિની હારમાળાથી ઈ તિહાસને સજીવ રાખતું, અવલિયા કીરામોની નવલન ખાકથી પવિત્ર ગણાતું બોખારા, બોખારા નામ સાથે જ સહીસ હદીસોના કર્તા છુખારી શરીફની યાદ પણ હૃદયમાં રહેજે તાજ કરે છે.

જેમ મક્કા અને મદીના શરીફથી કેઈ મુસલમાન અગમણો નથી, તેમ “છુખારા શરીફ”થી પણ કેઈ મુસલમાન અગમણો નથી.

ઈસ્લામનો આદેશ
લઘુ દુનિયામાં છ-
વાયેલા મહાત્માઓ

જે સમયે ઈસ્લામનો સૂર્ય મધ્યાકાશમાં પ્રખર તાપથી તપતો હતો, તે વખતે પોતાના પવિત્ર નખી સાહેબના ફરમાનને માથે ચઢાવી અનેક ઓલીયા કીરામો, પહાડો, ટેકરાઓ અને નદીઓ તેમજ રેતાળ પ્રદેશ પર પગપાળા મુસાફરી કરતાં. રંજ ને જહેમત ઉઠાવના ઈસ્લામનો દિવ્ય મદદેશ લઈ, ઈરાન, અફગાનીસ્તાન હિંદુસ્તાનથી ઠેઠ આમામ ચઢને ચીન સુધી ઇસ્લામનો આદેશ લઈ જતા હતા. બોખારાની પવિત્ર જૂમિ પર પગ મૂકતાં જ તે પ્રસંગે સૂજનબંતી થયા છતા ગઈ કાલની જ યાદી હોય તેમ હૈયાને હવાવી મૂંઝી આંખોને આંસુથી તર બનાવે છે. એક વખત એવો હતો કે બોખારા પવિત્ર, ઓલીયા અને સંતપુરોથી ભરપૂર હતું. તેનાં કદમોની પવિત્ર ખાકથી બોખારાને મહત્તા પ્રાપ્ત થઈ છે. તેથી આજે એ જુના જવલંત કાર્યોની જૂમિ તરીકે લોકો તેને “છુખારા શરીફ” એટલે પવિત્ર બોખારાને નામે વદે છે.

મુખધમાં આવી
વસેલા છુખારાના
પીર સાહેબ

પોતાના ખારા નખીનો ઈસ્લામનો પવિત્ર સદેશ લખને દિંદ તરફ પણ અનેક ઓલીયા કીરામો આવી વસ્યા હતા. તેની ચોટીક નોંધ અર્ધિ લઈ તો અરથાને નહિ જ ગણાય, મુખધમાં માલીમ પાસે પીર મખદુમનો મહેરો મેજો દર વરસે લરાય છે; તેમજ અમદાવાદમાં બલ્લીના વસી શાહ આલમનો રોજો આવેલો છે; તે બન્ને પીરો છુખારા શરીફથી આવેલા હતા, એવા અનેક ઓલિયા કીરામો ઇસ્લામનો આદેશ સંભાળાવતા દિંદના અનેક રથો તેમજ આલમભરમાં ફેલાઈ ચૂક્યા છે. એ વલીયો આજે સદેદ દયાત નથી. છતાં તેઓ અમર છે અને આજે પણ પોતાના મુરીદોને ઈસ્લામની સજીવ કરામતો દાખવે છે.

તુર્કીના એશિયા માઈનર પ્રદેશમાં, એક વખતના પુરાણ અને સરી જતી બ્રહ્મજ્વાલીવાળા પાયખત બ્રુસા(Brusa)માંએક પ્રખ્યાત અવધીયા પીર અમીર મુલતાન કરીને વંદીનો મ્હેરો વિદ્યાળ અને પ્રતિભાસાળા રોજો આવેલો છેઃ ત્યાં પોતાની હાજત માટે તેમજ માનતા અદા કરવા ઠેક દૂર દૂરથી અનેક યાત્રીઓ આવીને ભારે સન્માન અને આસ્થાપૂર્વક સિર મૂકાવે છેઃ જે અનેક ભક્તોના તારણદાર તરીકે વિખ્યાત છે. એ પીર સાહેબ પશુ યુખારાના જ હોઈએમ અનેક વંદીયો બેખારાને ઇસ્લામના ઇતિહાસમાં અમરતા અને સજીવતા ભર્યું રથાન આપી ગયા છે. બહુતા આલેમ જે “ સદીદ યુખારી ”ની દદીસોના કતાં જેની દદીસો ઇસ્લામના મુનિવર્ગમાં સૌથી વધારે સમ્રાધ્ય લેખાય છે. તે પશુ એ બેખારા નગરના જ હતાઃ હુંકમાં એટલું જ કે બેખારા નગર આગલા વખતમાં, ઈસ્મ વિદ્યા ને સંતપુરોનું ધામ હતુંઃ તેથી ઇસ્લામધર્મના ઇતિહાસ પ્રકરણમાં એને મદતનું રથાન અપાયેલું છે તે જરાખર છે, એમ એની શાખપૂરતી ઇમારતો, એશિયા કિરામેની પવિત્ર મળરો વિગેરે જોઇને કલા વગર રહેવાનું નથી. એની એ પવિત્ર ફરજો જાળવનાર એના પુત્રો (નગરવાસીઓ) એ એને પવિત્ર બેખારા (યુખારા સરીફ) નામ મેળવી આપ્યું છે.

યુખારા અમીર મુલતાન યુખારી

ઇસ્મ અને વિદ્યાનું મુખ્ય શહેર

“ પ્રાચીન બેખારા ”

અસલી બેખારાનો ઇતિહાસ કેં અનોખી જ ઉજ્જવળતાભર્યો છે. એ પ્રખ્યાત પુરાણ નગરે તખ્તે જગી પરના સેંકડો રંગો નિરખ્યા છે. અનેક યુદ્ધો અને અનેક ધર્મોઆના ઐતિહાસીક જનાવો સાથે આ નગરનું નામ સંકળાયેલું છે તે સદાય સંકળાયેલું રહેશે. “ તખ્તે જગી પર કુચ્છ સેંકડો આમે ચલે મયે ” જેવા અને ઉજ્જવળ કાર્યો કરનારા અનેક વીર પુરો માટે તે અનોખુંજ પ્રકરણ લખી શકાય તેમ છે. પશુ તે બાબતમાં વધુ લેડા નહિ ઉતરતા હું મહારી મુખ્ય બાબત મુસાફરી અને તેમાં મહેં જાતે જે નિહાળ્યું અને અનુભવ્યું છે તે જ લખીશ. છતાં વાંચકના રસ ખાતર એની હુંક વિગત પશુ કહેતો જઈશ. હાલમાં એ પવિત્ર નગરની વસ્તી ૭૦૦૦૦ સીતેર હજાર માણસોની છે. તેમાં લગભગ બધા સુન્ની મુસલમાનો જ વસે છે. આટલી વસ્તીમાં સાંભળવા મુજબ ૩૬૦ મુસ્લીમ મરશ્દો અને ૩૬૦ મરેસાઓ (ધર્મશિક્ષણ આપતા

બેખારાની વસ્તી, આખાદી અને ત-વારીખ

વર્ગો) છે : એ મરજીદોને શોભાવતી પાણીની વિશાળ હોજ પશુ દરેક મરજીદ સાથે હોઈ લગભગ એટલી જ હોજો છે. જેમાંની મુખ્ય અને પ્રખ્યાત મરજીદો નેવા જેવી હોઈ લવ્ય અને ભારે આકર્ષક છે. તેની ટુંક નોંધ નીચે મુજબ છે:-

જોવાલાયક પુરાણો
૪ માર્ગો

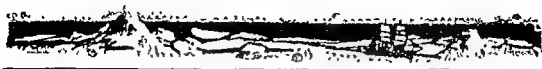
૧. જર્મીઆ—કલાન.
૨. જર્મીઆ—ખવાળ.
૩. જર્મીઆ—શેખસાના.
૪. જર્મીઆ—ગાણઆન.
૫. જર્મીઆ—ખલીફા હુસૈન.
૬. જર્મીઆ—જે અંદા.
૭. જર્મીઆ—મગોત. (વિગેરે)

“ મદ્રેસાઓ ”

૧	મદ્રસે	મિર અરજ
૨	”	કેકનદાશ
૩	”	હુરસનજોન.
૪	”	અમદુલ અઝિઝખાન.
૫	”	દિવાન બેગી.
૬	”	કલાગાદ.
૭	”	ફતહુલ-લકશ બેગી.
૮	”	કુશ.
૯	”	શાદમંખી.
૧૦	”	ગોસફદ.
૧૧	”	મુલ્લા-ઈ-નજર.
૧૨	”	મોહમદ અલીખાન વિ.

૫૧૧ કેટલાક વિખ્યાત પાણીના હોજ પશુ જીવનમાં આનંદનો આસ્વાદ આપે તેવા મનોહર હોઈ જોવાજોગ છે. તેનાં નામો.

- ૧ હૌજે દિવાન બેગી.
- ૨ ” લેસક.
- ૩ ” મિરકુસતુંન.

૪   ”   મિર સુલેમાન.

૫   ”   ખાલા. (વગેરે)

હોજ તો ત્યાં ધણા આવેલા છે પણ ખાસ જોવાભોગ અને વિશાળ હોજનાં નામોની અહિં ટુંકે ટીપ આપી છે. અહીંની મુસાફરીએ આવનાર માણસો એ જોયા વગર મન્ય તો તેઓ આટલી જહેમત ઉઠાવી આવેલા છતાં કંઈ નહિ જોયા જેવું જ ગણાશે. કેટલાક હોજને બહુ પુરાણા હોઈ કેક ખીસમાર હાલતમાં છે; છતાં ૬૭ પોતાનું પુરાતન ગૌરવ જેવું ને તેવું બતાવતા સુદક ને ટટાર ઉભા છે. રોમ-જ અનેક રોમઓ છતાં તેમાં મુખ્ય અને જોવાભોગની ટીપણુ પણ અત્રે આપું છું. મુખ્ય જોનાઓ [મુસલમાનોના]

૧ હઝરતે બાહદદીન. [એ મહાન પ્રતાપી પુરૂષનો રોજો વધારે કલામય હોઈ ઇસ્લામની આલમમાં મશહૂર છે.]

૨ હમામ હુરજે કખીર.

૩ નખી અમ્યુબ-નોકદમ.

૪ પાદશાહ ઇસમાઈલ સમાની.

૫ હઝરત હમત્રા.

૬ બાબા તુરખ જાદી.

૭ બાબા પરદોશ.

૮ હમામ કાઝેખાન. [જુનારાનો મશહૂર કિલ્લો બાધનાર]

૯ કતેહ રોખુત આલમ. [ખર્ક નામ રોખ સૈયુદ્ધિન બાગરછ]

૧૦ હમામ બાકરે-હોમીન.

૧૧ હમામ બકરી તરખાન.

૧૨ બાજે ઇશહાક કલ્યાણાદી. વિ.

મદ્રસે મિર અરમ અને મશહૂદે કલાન પાસે આશરે ૨૫૦ શીટ ઉંચો મીનારો આવેલો છે. એ પુરાતન મીનારાની કોઈ બાણુ નકશી કામથી ખાલી નથી. તેના દરેક ભાગ ઉપર જુદા જુદા પ્રકારની શવતી કલા નિરખનારને ઇસ્લામની પુરાતન મહોજવળતાનો સચોટ ખ્યાલ આવે છે.

[જુઓ ચિત્ર], જોની એક બાણુ મશહૂદે કલાન અને બીજી તરફ મદ્રસે મિર અરમની લગ્ન દિવાલ અને ગુંબજ દેખાય છે. જાને વચ્ચે

જોવાલાયક મહા-
પુરૂષોની કબરો

પુરાણી જાહોજલા-
લીના અવશેષો

આજની પરાધી-
નતા અને ગરી-
બીનાં દર્શન

સર્વે માથું ઉંચું રાખીને આખા બોખારાના રખવાળ જેવો એ મિનારો દેશ ઉભો છે. બોખારાના દૂરદૂરના ભાગમાંથી મીનારાની દિશા તરફ જોતા ઝાડીની ગીચ ઘટામાંથી પણ તેનું ડોકચું કરતો આગળની આગાશીવાળો ભાગ દેખાય છે. મઘજદે કલાન ને મદ્રસે મિર અરળની ધમારતો પ્રાચિન લવ્યતા ને તે વખતોનો દમામ સંભારે છે. જોવા આવનાર રસિયો મુસાફર તેની અદર ભૂતકાળના લવ્ય રવખા રહેજો નિરખે છે. એની ભુલ્લદ બાંધણી મનોહર છે. એની રહામે જ મદ્રસે મિર અરળની ધમારત છે. બન્ને ધમારતો પોતાના ઉંચા ગુંબજથી વધારે મોઢક અને લવ્ય દેખાય છે. આજે પણ મદ્રસે મિર અરળમાં મોટી ઉમરના ધર્મિનો શોખ રાખનારા તાલ્લો-ધર્લમ, અરબી, ફારસીનો અભ્યાસ કરે છે. તે બન્ને ભુલ ભુલ ખંડોમાં વહેંચાયેલી છે. એની લવ્ય દિવાલો પર નાણુક મીનાકારી કામના કારીગરીઓ મરોડદાર દરેકે કુરઆને શરીફની આસપોસ લખાયેલી છે. હાલમાં ક્યાંક ક્યાંક એ ભુનું મોઢક મિનાકારી કામ સરી ગયું અને ઉપડી ગયેલું છે: અત્યારે સતતનતની પડતી સાથે એ પરાધીન ચલેલા બોખારાની પણ પડતી જલ્દોજલાકી હોઈ એ ભાગી જતા ધમારતી કામ તરફ કોઈ લક્ષ આપીને મરામત કરાવતું નથી. કોઈ કોઈ રથજે અર્થવગરના કામચલાઉ પ્રયત્નો તરીકે સુના અને હલકી સીમેંટથી મરામત કરવામાં આવી છે: એ ગરીબ પ્રયત્નોમાં આજે જે અહિંની ગરીબીનું જ દર્શન થાય છે. એ દીવાલોના અસલ મજજુત બાધકામથી જ એ હજી દુનિયાની નાશવંત વસ્તુઓ રહામે જમાના થયાં જવાળ આવતી ખડી છે. ને હજી જે લાંબા વખત સુધી જવાળ આવશે: ઇસ્લામની ભુની લવ્ય શહેનશાહતની જાણે એ કખરો છે. એના અંગે અંગમાં ને પાયામાં ભુનાં ઐતિહાસિક પ્રસંગો ધડાયેલા છે. મુસ્લીમોની શહેનશાહત ગઈ તેની લવ્ય દરબારો અને આવેરો પણ ગુમ થયા, અરેબીયન નાષ્ટિસના કહાણી ફિરસા મીસાલ ફક્ત તેની હિકાયતો રહી ગઈ છે.

જવાબો જમાળ હો ગઈ સારી હિકાયતે,
અજ ન વોહ જમાના રહા; ન વોહ ઇનશાન રહે.

એના સંભાળ વગરના ને ધણી વિહોણા અટૂલા, પડેલા એ મીનારા અને કાંગરાઓમાં કખૂતરોએ પોતાની માલેકી જમાવી નચિતે માળા બાંધ્યા છે.

અહિંનો અમીરવર્ગ તો પરાધીન હોઈ રૂશિયન સરકારની રમ વગર તો કે જ કરી શકે તેમ નથી, એટલે હવે ઈલમ અને આલેમોનો કોઈ કદરદાન રહ્યો નથી.

બોખારાને: હાલનો અમીર સૈયદ અમદુલ આદમદખાન છે. તેની ઉમર ૪૫ વરસની કહેવાય છે. તે રહમદીય આદમી હોઈ એક દિવસેઝ મુશીમ હકિમ કહેવાય છે. છતાં તે આપખુદ રૂશિયન ઝરયાહીના દોર રહાએ એક યંત્રવન પૂતળા જેવો હોઈ ફક્ત નામનો જ અમીર છે, જ્યારે કોઈ પણ સંસ્થાનતની અહતીનો વખત આવે છે, ત્યારે તેને આત્મભોગ આપનાર વિશાળ દીક્ષનો રાજ્યકર્તા મળે છે: ત્યારે કોઈ પણ પ્રજા ધનવાન અને સાધનસંપન્ન બને છે, તેની પડતીની શરૂઆત થાય છે, ત્યારે મોજશોખ ને અયશોઅસરતમાં તમામ પ્રજા મશગુલ બને છે. એ મોજશોખમાં જ પોતાનું વ્યક્તિત્વ અને પદ ગુમાવે છે. ત્યાર પછી પરાધીનતા આવતાં જ તેની સર્વે શક્તિઓ હણાઈ જાય છે. આ અમીર પણ લગે છતાં મોજલો, અને સ્વછંદી કહેવાય છે. હિંદમાં જેમ મહારાજા અને નવાબો ઉપર ફેસીડન્સીનો જાતો છે, તેમ અહિં પણ રૂશિયન સરકારની પરવાનગી વગર એ અમીર બોખારા કે કોઈ જગાએ જઈ શકતા નથી. અને કરમીના નામના ન્દાના પણ રળાયામણા શહેરમાં વસે છે. એ શહેર બોખારાથી ફક્ત પચીસ માઈલ દૂર આવેલું છે. તેમજ તેના પાટવી કુંવર કુહી નામે ગામમાં વસે છે. આમ દૂર-દૂર વમેકા સગા બાપદીકરા પણ રૂશિયન સરકારની પરવાનગી વગર પોતાનું રહેઠાણ છોડી શકતા નથી.

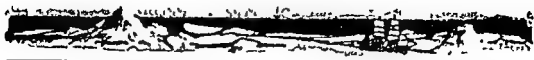
બોખારાનો આજનો વડો, હાકેમ

બોખારાની કમન-સીબી અને પરોશી અમલની સખતાઈ

રૂશિયન સરકારની હાલની રાજ્યનીતિ વિષે અનેક જાતની વાતો મૂંઝે મુસાફરી દરમિયાન સાંભળી છે. અને તેમાંની કેટલીક બાબતો પ્રતિષ્ઠિત અને બારેસેદાર વ્યક્તિઓ પાસેથી સાંભળેલી હોઈને તે હું સાચી માનું છું. એ રાજદારી વાતો જાણીને મ્હારી ઉપર આદત બ્હેરી લેવાની મ્હને હિમત થતી નથી. આવી નજવી બાબતોથી લડકો થઈ ઉઠે તેમ છે, તો તે વખતે આવી વાતોમાં મ્હને સલામતી જેવું કશું લાગતું નથી. તેથી ચૂપ રહું છું.

રૂશિયાનો રાજ-રમત

એ અમીર સાહેબનો વગીર વળા ત્રીજો જ ગામ રહે છે; જેને કાશ કલાન કરીને કહે છે. મુખ્ય નગર બોખારામાં એ પોતાનો આપખુદ દોર ચલાવે છે. અમીર બદલ પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરે છે. મુસાફરી દરમિયાન

તેને નજરેજર જોવાની મ્હને સુખાગ્યે તક મળી હતી તે એક સાદો આદમી છે સ્વભાવે હસમુખો અને રમુછ છે. નરી નરી અને ઉડતી વાતો જાણવાને જાણુ ઈતેજાર રહે છે. આધેક વયનો ૪૦-૪૫ વર્ષનો લાગે છે, આપણા દેશી રાજાઓ જેમ બહી સરકારની મહેમુમાંનીના દુષ્ટ માગના ગોરાગ દેવ જેના યુરોપીયન સહેમો પર ભરી શીટ છે તેમ એક સાદા જેના દેખાતા રશિયન જવાન માથે રેશમનો અરખી જેવો સાલો પહેરી રહેની સાથે સામે હાથ ' હા ' કરતો દુરનો દેખાય છે આ દેખાન મ્હારી નજરોનજર મેં જોયો છે, તેથી અહિં ટપકાવી લઉં છું

ક્રાન્સકાર્સ્કીઅન રેફેના બોખારા રેશનથી આ પુરાણ બોખારા વચ્ચે દ્રેનમાર્ગ શરૂ થવાને ક્રૂતા હ જ મહીના થયા છે એટલે કામની સગવડ તો કયાથી હોય ? ખામે બોખારાનો લવ્વ કિરતો આવેતો છે તે વિદ્વાના દરનાજ ઉપર તારના હ નવ દોરડા મૂકવામા આવ્યા છે, તેમા દૂર દૂરથી ખનરો અને દરકરી હુકમો આની ગે છે પાસે જ પુરાણ કબરનાન આવેલ છે બોખારાની જમીન સપાટ છે અને રસ્તા સામઠા છે સરકારનું બધું ધ્યાન નના શહેર તરફ હોવાથી આ જુના શહેરની કોઈ ઝાઝી દરકાર કરતું નથી તેના રસ્તા બધા ખાડાટેકરાવાળા અને ધૂળખરેલા દેખાય છે છતાં આ શહેરની ઝવક હૈં ઓજર લાગે છે. રસ્તા પર પુષ્કળ સ્ત્રીપુરુષો પસાર થાય છે સ્ત્રીઓ છુરખો પહેરે છે પૈતાદાર માણસો બધા ઘોડા અને ગરીમ માણસો બધા ગધેડા પર સ્વાર થયેલા જણાય છે. કેટલાક તવગર આદમીઓ પણ ગધેડા પર રનારી કરે છે. આ શહેરમા એ કંઈ એમ ગણાતી નથી હું બજારમાથી પમાર થતો હતો, ત્યારે એક ઘોડેસ્વાર થયેલા એક મુસાન પાળી તે જ ઘોડા ઉપર છુરખો નાખેની સ્ત્રી એડેલી જેણામા આવી હતી, બન્ને કમારે જતા હતા આ વો દેખાન દિદમા નજરે પડે તેમ ન હોવાથી મ્હને આ દેખાવ સિનેમાફિયમ જેટલો મોહક અને કંઈક વિચિત્ર લાગ્યો આ શહેરની વચ્ચોવચ્ચ એક નહેર આવેથી છે અને આ નહેરમાથી અનેક ફાટા ખેચીને પાણીના હોળે જનાવરામા આવે છે. આ મ્હોટી નહેરમા માણસો ન્હાય છે સ્ત્રીઓ લુગડા ધુવે છે. તેમજ ઘેડા અને ગધેડાને પણ નવરાવનામા આવે છે એથી આ એકની એક નહેરમા ખુબ ગંધકી બેગી થાય છે, તેથી આ નદીનું પાણી વધારે મેલુ જણાય છે તેને

ગોરાગ દેવે ૫૨
ભરી શીટનારા
દેશીઓ

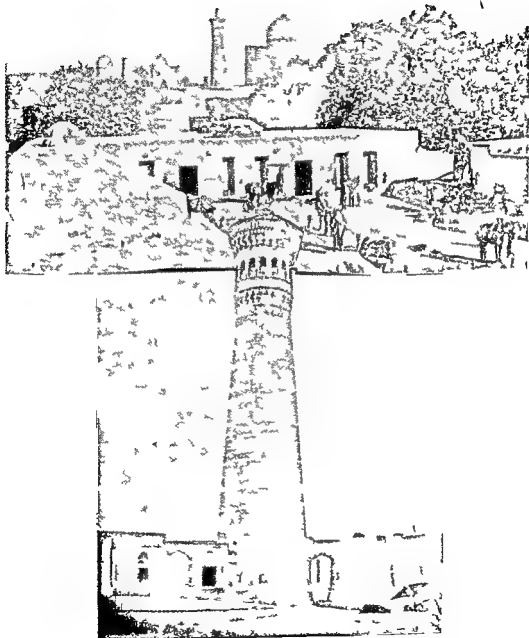
પુરાણ કિરતો અને
કબરનાન

બજારમાં એવેલુ
વિચિત્ર દશ્ય

અમુખાકારીભરી
નહેરના પાણીથી
થતો રોગચાળો

પૃથ્વિની પ્રદક્ષિણા

૭૪

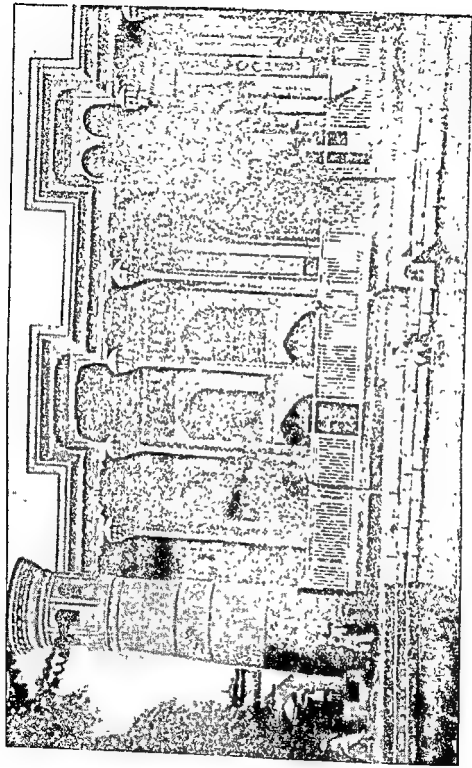

ઉપર

બોમ્બાય નગરનું દરથી રમ્ય દ્રશ્ય

નીચે

મીનાર કતન બુખારા

‘દાંજે દિવાન મેઝી’ અથવા ‘દાંજે નાદિરન મેઝી’ નામે ઓળખાતી જામશ્ચંપ દાંજર અને તેની પાંચે આતેની મસજિદ. જોખારા.

સુધારીને સાફ કરવાની કેઈ દરકાર કરતું નથી. એસિયા ખંડના વનનીઓ બધું "ચક્કતા હય હોતા હય" જેમ નબાન્યા નબ છે. આની અસર લોક સુખાકારી પર ધારવા મુજબ ખરાબ થાય છે. મેલેરીઆ અને બીજા તાવનું તો ધામ ધર્મ પડ્યું છે. તે ઉપરાંત નામુરનો કાતીલ રોગ જેમાં પગમાં ગુમડાં ઘર્ષ રસી નિકળ્યાં કરે છે. એ રોગથી અનેક લોકો પીડાતા જણાય છે, અહિંની બજારો તાશકંદ અને ખોડુંદની બજારોને ગળતી આવે છે, તેનું વર્ણન હું આગળ લખી ગયો છું, તેથી ફરી વાર લખતો નથી. અમદાવાદની જેમ અહીં પોળો ખાંચાઓ અને ડહેલાંઓ આવેલાં છે, એ બધાનો દેખાવ કંઈ અજબ સ્વભવત શહેર જેવો લાગે છે. યોખારી લોકોના પહેરવેશમાં મોટા આડા અવળા આંટા ખાંધેલી પાધડીઓ મુખ્ય છે. લાંબો રહાયો અને ઓરતોમાં શુરખાનો રિવાજ વધારે સખ્ત છે. રંગે તેઓ સામળાં રંગ કરતાં કે વધારે સફેદ પારસી બાનુઓને મળતી આવે છે. કેઈ ઘોડે કે ગધેડે સ્વારી કરતા છૂટથી બહાર જતા જણાય છે. અહીંના મધ્યમ વર્ગના લોકોની પાધડીઓ આપણા હિંદના મુસલમાનોની પાધડીઓને મળતી આવે છે એ મને અજબખીભર્યું લાગ્યું. અહીંના દેશ પછીનો હિંદ સુધીનો આખો ત્રુટક પાધડી પહેરે છે.

પુરુષ અને સ્ત્રી
વર્ગનો પહેરવેશ

યોખારાનો અમીર જ્યારે આ શહેરમાં આવે છે, ત્યારે બહાર આવેલા ધૂળીઆ કિલ્લામાં વાસો કરે છે. કિલ્લામાં આવેલા ખાદશાહી ઝંખામાં બેસીને લોકચર્ચો નિહાળે છે, તે વખતનો દેખાવ કેઈ જુના નાટકને મળતો આવે છે. આજે કિલ્લાની દીવાલો ઉપર લગભગ ૪૦-૫૦ તોપો કાટ ખાતી પડી છે: આ શહેરમાં આપણા હિન્દુસ્તાનના લગભગ ૪૦૦ થી ૫૦૦ માણસો વસે છે, એવી વાત જ્યારે મહે સાંભળી, ત્યારે મને એ લોકોની દાક્ષત જણવાની અને તેમને મળવાબેટવાની સ્વાભાવિક આતુરતા થઈ. હું તેઓની શોધમાં નિકળી પડ્યો, તેમાં અર્ધો અર્ધ હિન્દુ ભાષાઓ અને બાકીના મુસલમાનો છે. હિન્દુઓ મુખ્ય કરીને બધા સિકારપુર સિંધના જણાય છે, એ લોકો ખાસ કરીને અનાજ અને વ્યાજવટાનો ધંધો કરે છે, મુસલમાન લોકોના ધર્મમાં વ્યાજ ખાતું દરામ હોવાથી એ લોકોને અહીં ફાવતું ઘર્ષ પડ્યું છે. ટુંક પુંજ લઇને આ દેશમાં આવે છે. અહીંના ગરીબ ખેડૂતોને નાણાં ધીરે છે, બદલામાં અનાજ સરતે ભાવે મેળવવાની લેખીત કળ્પનાત

યોખારામાં વસતા
હિંદી ભાષાઓ

હિંદુ ભાષાઓની જુ-
લાકાત

જ્યાં જુઓ ત્યાં હિં-
દીઓમાં કુસંપનો
રોગ દેખાય છે

સુસંભાન મિરાદરે
ઠંડીતાંઠંડીતાં કહે-
લી આગતાસ્વાગતા

કરાવી લઈ એક કાંચે બે પક્ષી મારે છે ઘણીવાર આ સારતે બાવે પડાવેલું
અનાજ એક તાય કરી ભાવ ચડાવી સારે નફે વેચી મારે છે આમાના થોડાક
હિંદુસ્તાનથી માન મગાવે છે અને અહીંનો માન ત્યાં વેચે છે દુતપામ કરવા
નિમ્બો, ત્યારે મને એ થોકોનું એક મોટું ડેલું ગતાવવામાં આયુ, નયા
ન્હાની ન્હાની અનેક ઝોગડીઓ આવેલી છે જેમાં જુના જુના વચે છે આમાં
વાધુ પેઠ અને કં મદનાન નામ ॥ મેં દિંદુ ભાઈઓએ હિંદના વતની તરીકે
મોરો આદરસંકાર લ્યા અને આદરપાણી આપી હીક ખાનગરદારત કરી
એ લોકો પાસેથી હિંદી મુસામાન ભાઈઓનો પત્તો મેળવી દુ ત્યાં દોડો
આ મુસામાનોમાં ખીશોરી અને પગમી લોકો વધારે છે મુસામાનોની કુન
સખ્યા ૨૦૦ થી ૨૫૦ હર, આગલી ન્હાની સખ્યા ૭૧૧ આ લોકોમાં સપ
નથી પાચ તડા પડી ગયા છે અને તેમાં હિંદુ ભાઈઓમાં તો પણ મુન સપ
નથી એક એકને તોડી પાડના ॥ એક પણ તક જતી કરના ના લોકો રાજ
નથી અહીંનો મોરો પગમી નિન હુડીમ અહીં હુમીદ હોજ અમદન
અગીઝને મોઢે આપણા હિંદી ભાઈઓના કુમપતી વાત સામળ મ્હને ખુબ
લાગી આવ્યું એક સર્વ હાથ સાથે મ્હાર કપાળ કુવા મડો, મ્હને લાગ્યું કેયા
ખુદા હસદ (અદેખાઈ)ની આમ ફુનિયામાં નય પહેના પ્રગી હશે તે મુક
હિંદુસ્તાન જ દોવો જોઈએ તે પગી જ જીજ મુકોમાં ફેનાઈ હશે હિંના
પાડોશી ચિનમાં પણ કુસપ છે આખા એશિયાગીકા સામાન્ય રીતે સપથી
રહી ચમતા નથી તેમાં હોંદીઓને તો હજુ કરી છે આફ્રિકાના હિંદીઓમાં
પણ સપ નથી, આના માટે આપણે કો દોલ હઈએ ? હુ તો કપાળ કુગી
તમ્હારની વાત સ્હમજી રહો હુ કુમપથી આનર્ણ રાજ્ય ગયું, જના હજી
આપણી આખો ઉમ્મતી નથી કદિ ઉધ-એ કે કેમ એ એક મુઝનનારો સવાન
છે ॥ આ પગમી મિત્રે મ્હારા ખૂબ આદરસંકાર કર્યો પણ જાણે કેઈ
શુન્હેગાર કે ચોર ધરમાં આવ્યો હોય તો તેને બંદીના બંદીના ખુરા મરે
હોય તેના જેવો દેખાત નો આથી મો અભયમી ઉપજ અને મ્હને જે
લાગ્યું તે ખુ ના ત્વિલે કહી દીધું ત્યારે તે ગળગમે ચર્ચી તે રો ખ્યારા મિરાદર ॥
શુ કહું ? ત્હારી જેમ દુ પણ અંગ્રેજની પ્રજા હુ ચોના વખત પહેલા એક
અંગેજ અહિં આવેતો તેણે અમદો અંગ્રેજ રેવત જાણી ઉમળકારભેર કહું

હું પણ એક અંગ્રેજ રેયત છું આપણે એક રાખની પ્રત્તિ છીએ તેથી અમ્હે તેને ખુરશી આપી સારો આદરસત્કાર કરી ખુરા કર્યો. તેના ગયા પછી અમ્હારામા જે પાંચ તક છે, તેમાંના એકે અહિંના રૂશિયન કેનમલ પાસે ચાડી કરી કે અમ્હે જ્ઞાનગી રીતે અંગ્રેજને અમ્હારા ધરમાં બોલાવીયે છીયે. રૂશિયાના કદા દુરમન અંગ્રેજને ? બસ થઈ ચૂક્યું. તે દિવસે અહિંના અમલદારે અમ્હારી ઉપર સખ્ત નોટીસ કાઢી અમ્હને હેરાન કર્યો. તે દિવસથી તે અમ્હારી ઉપર કરી નજર રાખવા લાગ્યો. તેથી મ્હને બીક લાગે છે કે કદાચ કોઈ ત્હને મ્હારે ત્યાં જોઈ જાય ને કંઈ ખબર આપી આવે તો હું નાહક હેરાન થાઉં. આમાં આપણા હિંદી ભાઈઓની નાલાયકી અને અદેખાઈની પરિસીમાનાં દર્શન થતાં હતાં. મ્હારા પહેરવેશ ઉપરથી એ મ્હારો પંજળી દોસ્ત મ્હને કોઈ અંગ્રેજ સરકારનો નોકર જ સ્હમજતો હતો. મ્હેં એને ખાત્રી આપી કે હું સરકારનો નોકર નથી તેમજ સરકારી ખાતા સાથે મ્હને કંઈ લાગતુંવળગતું નથી. છતાં મ્હારા સિનાખાજ પંજળી મિત્રના દિલમાં જે બીક પેડી હતી તે કોઈ રીતે ગઈ નહિ. છેવટે એના ખુલ્લા દિલની વાત સાંભળી મ્હારા આવવાથી કદાચ મ્હારી મીઠી મહેમાનગીરી કરનાર મ્હારો દેશભાઈ રખે આક્રમમાં આવી પડે, એ ખ્યાલથી ચિંતા હોયે હું પાછો ફર્યો.

ચિરાતાં હોય પાછો ફર્યો

ઈસ્લામના વિખ્યાન ઓલિયા હઝરત ખાવદ્દીન સાહેબનો રોજો આ પવિત્ર ઓખારા શહેરમાં આવેલો છે. આ વહી મહાત્મા આખા હિંદમાં જ નહિ; પણ તુર્કસ્તાન તેમ દૂરદરાજના ઈસ્લામી મુલ્કોમાં મશહૂર છે, એ મહાત્માની કરામતો એટલી મશહૂર છે કે આજે પણ શુખારા, તુર્કસ્તાન, ખોર્કંદ અને સિરદરીઆ નદીને પેલે પાર આવેલા મુલ્કો તેમજ હિંદના મુસલમાનો મુસાફરીએ જતી વેળા કે ઘોડેસ્વાર થતી વેળા પ્રથમ “યા ખાવદ્દીન” નામ પૂકારીને શરઆન કરે છે. તેમજ મુસ્કેલી કે આક્રમના વખતે પણ “યા ખાવદ્દીન” કરી યાદ કરે છે. જેમ ઇરાનમાં વિખ્યાત મહાત્મા હઝરત અખ્યાસ અલમખરદારની કરામતો એટલી મશહૂર છે કે એમનું નામ લઈ કોઈ કદી ખોટા સોગંદ ખાતા નથી. કોઈ એમના સોગંદ ખાય એટલે બસ હલ થઈ ગઈ, તેમ એ મહાત્મા હઝરત અખ્યાસ સાહેબના ઉદાર દિલની વાતો પણ એટલી બધી મશહૂર લોકવાયકા છે કે એક પેસા માત્રની પણ મત્રત

હઝરત ખાવદ્દીન સાહેબ કરામત ધરાવનાર અખ્યાસ મહાત્માનો રોજો

કરનાર ઉપર પણ એ મહાત્મા ભારે કૃપા કરી તેના મુશ્કેલીમાંથી સત્વર ઉદ્ધાર કરે છે. તેટલીજ આરથા ધણા લોકો આ વચ્ચે હઝરત ખાવદદીન સાહેબ ઉપર ધરાવે છે.

ઔખારાની વિખ્યાત હોએ દિવાન બેગી

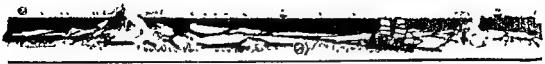
ઔખારામા આવેલી ગંગવર હોજ ખાસ જોવા જેવી છે. આ હોજ બે નામે ઓળખાય છે. હીજે દિવાન બેગી અથવા હીજે નાદીરન બેગી. એ આર ખુણાવાળી મહોદી જખરદસ્ત હોજ છે. એની લાંબી લાંબી પગથીઓ પર બેસીને સેકડો આદમીઓ નમાઝ માટે વઝુ (હાથ મ્હોં ધોવાની ક્રિયા) કરે છે. એ વખતનો દેખાવ ભારે અસરકારક હોય છે, આ હોજ પાસે જ એક મ્હોટા વિશાળ ઓટાપર મસ્જદ આવેલી છે. તેના વિશાળ ચોગાનમાં અંગ્રેજીમાં જેને 'વિધીગી વેલો' કહે છે તેના ઝાડોની ઘટા આવેલી છે. એ મસ્જદના ચોગાનમાં ધર્મશુરઓ વાઝોજ (પ્રવચન) કરે છે. હું પણ યુખારી ભાઈઓ સાથે બેસી વાંચેઝ સાંભળવા લાગ્યો.

શશિયન રાજ્ય સ્થાપના પછી પહેલા પરદેશી ગવર્નરનો અમલ

શશીયન અમલ શરૂ થયા પછી ૧૮૭૬ માં વાન ક્રાઇમેન પહેલો ગવર્નર જનરલ નીમાયો : એલેક્ઝાંદ્ર બીખનો એ પ્રીતિપાત્ર હતો : એ કાળ જરા સ્વતંત્રતાનો હતો : આ ગવર્નર એ સ્વતંત્રતાનો માનનારો હતો. છતાંયેલા દેશમાં એ બેવડું રાજ્યતંત્ર ચાલતું : શશીયન અમલદારો શશીયન સત્તાની પદ્ધતિથી કામ લેતા. જ્યાં રેમૂળ વતનીઓ બુના ખાનોના નિયમોને વળગી રહેતા. હવે સુંદહીને લગતી થોડી વાત કહી દઉં.

મૂળ વતનીઓ પ્રગ્નમાંથી મત મેળવીને સુંદાઈ આવતા : એ લોકો

એ મારી મુસાદરી સને ૧૯૦૨ માં કરી છે. તે પછી સંજોગવશાત્ આ પુરનક સને ૧૯૨૬માં પા સદી પછી પ્રગટ કરી શક્યો છું. આજે તાશકંદ, સમરકંદ અને ઔખારા, ખોકંદ વિગેરે પ્રાંતોને યાદ કરતાં ધરીવાર મ્હારો આત્મા જગતની બીજી જંગલોમાંથી ખસી જઈ આરામ અને અત્યંત શાંતિ પામે છે. એ પરાધિન મુલ્કો, ઝારશાહીની લોખંડી યુટની ઝોડી નીચે કચડાતી સ્વતંત્રતા માટે વડખા મારતી ઈસ્લામી પ્રગ્ન આજે આઝાદ થઈ છે અને દુનિયામા ૧૩૦૦ વરસ પછી ખડીશ હઝરત અખ્તઆસના કાળ પછી આજે ફરીવાર શશિયા સુર્કરતાનની આઝાદ ભૂમિપર પ્રથમ ઇસ્લામી પ્રગ્નસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું છે.

રશીઅન અમલદારોથી હલકી પાયરીના ગણાતા અને જે લાગમાંથી ચુંટાઈ આવે તે લાગના જવાબદાર લેખાતા આ રીતથી લાંચરૂચન વધી ગઈ. આ નવી રીતથી મુખ્ય શહેરીઓએ કમાવાનો ધંધો શોધી કાઢ્યો. ચુંટણી વખતે પુષ્કળ લાંચ આપતી અને લગભગ પૈસાથી જ મતો મેળવાતા. પણ આ કંઈ ચુંટાવા માટે પૂરતું ન હતું. દરેક પ્રાંતમાં રશીઅન અમલદાર રહેતા; ચુંટણીમાં આવેલ માણસને એ ગમે ત્યારે નાલાયક ગણી કાઢી નાંખી શકતો; હવે તો ખરેખર કસોટી જેવી જ વાત ચર્ચાઈ, એક જાણુ પૈસા આપી મત ખરીદે; બીજા જાણુ રશીઅન અમલદારને પૈસા આપી પોતા તરફ વાળી લે એટલે સાધારણ રીતે ખર્ચ થાય જ; જ્યારે તે ચુંટાઈને સભામાં આવે; ત્યારે રાંકડી પ્રશ્નપર ભુલમ કરી બધું જ વળતર વાળી લે; અને આપખુદ વહીવટદાર બની જાય; કાઝી પણ આમ જ થવાય; આખી પ્રજાને ન્યાય ન મળે : તે હુખી થાય. વહીવટદારો મનમાન્યા કર ઉધરાવે; પ્રજાથી રશીઅન ઓ-શીસરો પાસે ન જવાય ! છેવટે બહુ જ કંગાળ સ્થિતિએ વાત આવીને અટકી : લોકોના સૂર ગુંગળાવા લાગ્યા તેઓ બહાર નીકળવાની વાટ જોતવા લાગ્યા :

ચુંટણી વખતે થતા વધારામાં આવતી બેશુભાવ લાંચ-રૂચનો

પણ રશીઅન અમલદારો આલાક હતા. એ લોકોએ પ્રજા સામે થોડું નમતું આપી દીધું અને વાત દુંકામાં પતારી. પણ લોકોએ તો જરા વધારે ડહાપણ વાપર્યું હોત તો જરૂર વર્કસ્ટાન જલદી ઉત્થતિને માથે વળત; પણ જ્યારે સમજા જ લાંચરૂચન અને જોરભુલમ આદરે ત્યાં શું થાય ? પરિણામ બહુ જ શોષવા જેવું આવે ! આ રીતનો કારભાર ચારે કોર હતો. લોકોને ગમે એ કારણે પકડી જેલમાં પુરી દેવામાં આવતા. પંદર પંદર વર્ષ નિહોંપની સા-ખીલી સાથે છૂટેલ માણસો વિષે મેં સાંભળ્યું છે ! તમા ખૂન કરીને લાંચ આપીને ઊટકી જનારાઓ વિષે પણ સાંભળ્યું છે.

કેટલી સખતાઈ-પંદર વરસે નિહોંધ કરેલાં માણસો

હવે આપણે બીજા તરફ દ્રષ્ટિ દોડાવીએ : પાણીની નહેરો ઉપર વર્ક-સ્ટાનની ખેતીનો આધાર છે. અને પાણીની બેંચણી ઉપર જ ખેડૂનના જીવન-મરણનો આધાર છે. અમલદારો આ પ્રયોગોને પણ ભુલમાં ફેરવી શકે એવી સગવડ છે. જ્યારે ખેડૂતો લાગ આપવા ગમે એ કહે; ત્યારે એ લોકો અમલદારો કાં તો પાણીના ધોધ વહાવે અથવા તો પાણી મુદ્દત ન જ આપે, આથી ખેડૂત સરકારી લાગ આપવામાં બહુ જ નિમગ્ન રહે છે.

પૈસાના લોહી અને
જૂખ્યાગવનરે લો
ખા લોકોને ઠગવા
મોપી કાઢેલી યુક્તિ

કર્નલ-ગેરન-નોડ. માટે અને તેના એક લાંબકર જુલ્મ માટે મારાથી
લખ્યા વિના ન રહી શકાય ! એક વેળા મુખ્ય નહિતા મુખ પાસે કંઈ કચરો
ભરાયો અને જરોખર મોસમટાણે એ જ લોકો પાણી માટે જમો પાડવા લાગ્યા.
એવામા એક દિવસ અચાનક વાદળા ચડી આવતા આ અમલદારે જોયા.
જેરોખીટરનો કાટો પણ નીચે પડી ગયેલો હતો પણ રોજ કરતા વધારે હડી
થયેલી. અને વરસાદના કોઈ દિવસ નહિ ને આજે ચિન્હો દેખાયા ગવર્નરને રમત
આદરવાનો વિચાર થયો. તેણે જાહેર કર્યું કે જો દરેક ખેડુત પાચ પાચ
રૂપિય આપે તો અમારો ધર્મગુરુ પ્રભુપ્રાર્થના કરીને તમારા દેશમા વરસાદ
લાવશે લોકોને પણ નનાઈ લાગી; એ અંગેજ પાચ-પાચ રૂપિય ધર્મીધક્ષ
તથા અમલદારના ખીસ્સામા ભર્યા અને ખરેખર એ સાઝના વરસાદ પણ
વરસ્યો : ખીજ એવા કટોકટીના પ્રસંગે વળી લોકો ગવર્નર પાસે ગયા. અને
અગાઉ માફક પ્રાર્થના માટે કહ્યું. આ તક શા માટે ખુલે ? વળી તેણે પૈસા
મેળા કરી લીધા; પણ વરસાદ તો ન આવ્યો. આવો પ્રયોગ એ પછી પણ
બે વાર કરવામા આવ્યો. લોકોની શ્રદ્ધા ઉઠી ગઈ. લોકોએ પૈમા પાછા માગ્યા.
પરિણામ કશુયે ન આવ્યું. લોકોએ જરગીન પાશાને આરજી કરી, ગવર્નરે
વચમા જ ન્દાના ન્દાના અમલદારોના મ્દો ભરી આજી ગેરવફા પાડી.

દરમ્યાન જરગીન પાશા મુમાફરીમા ફરતા ફરતા ત્યાં આવી ચડ્યા.

પૂરે લપકાથી એમનું રસાગન કરાયું : એમના દુલાપીયા કર્નલ એવ-
ટકોફ હતા એ કીરગજના હતા તે ગવર્નરના અંગત મિત્ર હતા એણે
પોતાના મિત્રને ખાયાવી લીધો : એણે ગરીબ ગ્રામની આરજીને સાન ફેરવી
નાખી અને જરમીન પાશાને સમજાવ્યું કે, એ લોકો રક્ષીયન સત્તા નીચે સ્વતંત્ર
અને સુખી છે. જરમીનપાશાએ એમના સામા વખાણ કર્યો : દુલાપીયાએ
જવાબ આપતા લોકોને સમજાવ્યું કે, પાશા આવી આરજીથી ધણા નાખુશ
થયા છે, અને ફરી લવિધ્યમા આલુ બનશે તો લોકોને ફામી સિવાય ખોજ
સળ નહિ થાય ! પણ આ તરફ લાખો સમય ન ચાલ્યું, સત્ય એની મેળે
જ પુટી નીકળ્યું રક્ષીયન-ગર્વ ખાતર ગવર્નરે આ ધમાલ ગચાવી હતી. એ
કારણે એ મજમાથી છટકવા પામ્યો : આટલાટલુ અધેર રક્ષીયામા ચાલતું
એનો માન આ દાખલો જ પૂરતો જ લેખીએ તો વાધો નહિ.

જરમીન પાશાને
કેમ થાય આખી
શકયા ?

ખીજો દિવસે તા. ૨૫ મી આગસ્ટ ૧૯૦૨ ના મળનારે બપોરના બે વાગે બોખારાને છેલી સપામ કરી ચારજુઈ Charju on River oxus જવાની ટીકીટ લેવા ગયો, રેલેશન પર ટીકીટ આપનાર ટીકીટ માસ્ટરભો કોઈ અજાણ સુસ્ત લાગે છે. થંડે કબેજો ટીકીટ શોધી આપી લેનારનો ટાઇમ ગુમાવે છે. આ જોરનો કશિયન ખિન્તી છે, બોખાગથી ચારજુઈ ફક્ત ૬૬ માઈલ પર આવેલું છે આટલો રસ્તો કાપના ટ્રેન ૪ કલાક લે છે બરાબર રહાજના ૬ વાગે આમુદ્રિયાનો પુલ પમાર કરી ટ્રેન ચારજુઈને રેલેશન આવી પહોંચી, ઉતરીને સીધો ગાડી લાડે કરી હોટલ “ મોસ્કોફ ” પર હકારી ગયો. આ હોટલ કશિયન યુરોપીયન લતા પર આવેલી છે રાત્રે સુતી વેળા બધી જ બારીઓ ખુલ્લી રાખી હતી હવા બિંદુન નથી ઝાડોતુ એક પાદડુ પણ હાલતુ નથી ગમ્યાને લીધે મહારી હાનત એરી છે કે બલો જીવતો તંદુર (ભટ્ટી) મા પુરાયેલો હોઈ

બુખારાને ઉલ્લી સલામ

ચારજુઈ ખીના જવાનું જરૂરના હોનાથી હું અહીં આવેલો છું. બાકી અહિં જાણનાનોગ કે જોના જેવું કે જ નથી હું જે દિવસે ચારજુઈ આવ્યો તે જ દિવસે ખીના જવાની સ્ટીમર ઉપરી મઈ હતી હવે બીજી સ્ટીમર પાસ દિવસ સુધી મળે તેમ નહોતુ, એટલે એક ફિનમ ગોડો આપીને ફસાયો, પાસ દિવસે આ એકાત ગામમા ગુમાવવા બહુ વખતુ લાગ્યુ ખીના જવા માટે એક માર્ગ ફક્ત છોટ પર સાર થઈ રખડપની કરીને લેગન થતા જવ નો હતો. પણ આટલુ જોખમ ખેડવું મને ગમ્યુ નહિ. વળી ખીના જનારી આ-ગખોટ અદિથી સીમા ખીના ખર જતી નથી, પણ એને ખાન્ડવરકે જાય છે. એ બદર પણ ખીવાનું છે. ત્યાંથી છોટ લાડે કરી ખીવા જવાય છે, એટલે ખીવા ફંઈ આમુદ્રીઆપર આવેલુ નથી, પણ એ નદીમાથી પાણીની નહેર ખીવા સુધી લેવામા આવી છે એટલે ચારજુઈ થઈને જ ખીના જવુ હતુ. છેવટે લાચાર થઈ પાસ દિવસ ગુમાવવા કરતા મ્હાગે પનાન ફેરવવો હીકે લાગ્યો અને વીચાર થયો કે આમુદ્રીઆથી ખેનસાવાર થઈ, બદખ થઈ કાશુવ બાંડ, ત્યાંથી પેશાનર માર્ગે મુઘઈ બહિ અથવા મર્વથી કુશક થઈ હેરાત માર્ગે ફંદહાર થઈ હિન્દુસ્તાન બહિ; છેવટે લાગ્યુ કે ડુગકથી હેરાત ૮૦ માઈલ દૂર છે જ્યા હાલમા કશિયન મગકાર નવી સડક બાંધે છે, એટલે

ચારજુઈમાં ફસાયો

મહારી ગડમથલ, ઉપટે પલાન ફેરવ્યો

અંગ્રેજ રેલ્વે તરિકે મ્હને જવા દે શીની ? છેવટે આ વિચાર પણ પડતો મુક્યો. જે ચારભુઈમા મ્હારી હોટલ આવેલી છે તે ભાગમા નવું અહિં ખાસ બેવા જેવું કે નથી, જે બજાર છે તે બહુ જ ન્હાનું હોઈ તેમા તરણુચ ને ભાજપાત્રો કાકડી વિં કુટ વેચનારાઓની જ છે

આમુદરીઆ

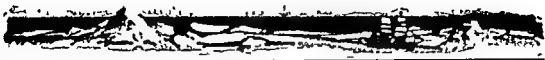
આમુદરીઆના તટ-
પર રખડપટ્ટી

નાઈટકે મ્હેં મ્હારો આજનો આખો દિવસ આ મદાન નદીના તટપર અહીંથી તહીં ભટકવામા જ પચાર કયો આજે ત્રણ સ્ટીમરો ઉપડેલી : પણ એ સ્ટીમરો ખીવા બંદર જવાની નથી આ ત્રણે સ્ટીમરો જુદા જુદા ત્રણ બંદરો ખડકી Kerka અને ખેળ સાવાર Kheja Salar થઈને પોતાકિશર સુધી દક્ષિણ તરફ હંકારી જવાની હતી, જ્યારે ખીવા બંદર ઉત્તર તરફ આવેલું છે. ખીવા કરતા ઉત્તર તરફના ગામો માટે માથ તથા ઉતાઈઓ મળ્યા હોય છે. જ્યારે ખીવા તરફ એટલા પ્રમાણમા હોતા નથી. છતાં સરકારે પોસ્ટ માટે એક ખાસ આગબોટ મોકલવાની ગોઠવણ કરી છે તેમા પોસ્ટ તથા લશ્કરના માણસો માટે ખાસ સગવડ રાખવામા આવે છે હું ઉપર જણાવી ગયો તેમ તેનું બંદર નદીકીનારે નથી ; પણ થોડો એવેકઝાન્ક્રી વરક છે. ત્યાં ઉતારીને ખીવા તરફ પચરસે જવાય છે. અહિં રશિયન સરકારે પોતાનાં જાણકનાં ૩૦૦ માણસોના લશ્કરનું થાણું રાખ્યું છે. જેથી ખીવામા મુલેદ જળારી સકાય

ઉત્તર તરફની આમુદરીઆ નદી દિન પર દિન હાથકી થતી જાય છે. કારણ કે અહિં પુષ્કળ ધૂળ ઉડે છે અને આ ઉડતી ધૂળથી નદી ભરાઈ જાય છે. તેથી આ નદી એરેબ દરીઆ Aral sea તરફ આવતા બહુજ હાથકી થઈ જાય છે. તેમા નવાઈ જેવું કશું નથી, જ્યારે દક્ષિણ દેગ તરફ નદો ખૂબ ઉડી છે અને તે અફઘાનિસ્તાન સાથેનો વેપાર ખીયવવામા ભારે મદદ રૂપ થઈ પડી છે તેથી ખડકીમા રોજગાર ધીકનો આવે છે ત્યાં પણ રશિયન સરકારે ૪૦૦૦ માણસોનું જાણકનું લશ્કર વસાવ્યું છે. આમ દેરડેર હાથકીઓ નાખી ચકેર રશિયનોએ આવતી કાલના જનાવ માટે એકદમ તૈયારીઓ કરી રાખી છે. ખેળસાવાર જ્યાં આગબોટનું બંદર છે, ત્યાંથી બદખ

દેરડેર રશિયનોએ
ગોઠવેલી લશ્કરી
હાથકી

શહેર જવાનું છેડું ફક્ત ૯૦ માઇલનું છે. જ્યારે ચારલુધથી ખેઝ સાધાર ૧૮૦ માઇલ છે અને ખેઝ સાધારથી બલ્ખ પણ ૯૦ માઇલ છે; જ્યારે ચારલુધથી બલ્ખ ૨૭૦ માઇલ છે. આપ રસ્તાની અડચણોને લીધે જુદો જુદો આડોઅડળો માર્ગ કોતરી કાઢવામાં આવ્યો છે.

આ એક વખતનું પ્રાચિન બલ્ખ શહેર આજે તદ્દન ખંડીયેર હાલતમાં આવી પડ્યું છે. ફક્ત પારસી શહેનસાહતની પુરાણી ભડો-જલાલી બતાવતા આતસકહેદના કેટલાક કિંમતી ખંડીયેરો સાવ જર્જરિત હાલતમાં આવેલા પડ્યા છે એજ ઇતિહાસના શોખીન અભ્યાસીઓ માટે જોવા જેવી વસ્તુ બાકી રહી છે. હાલમાં કાળચક્રની દરામતથી બલ્ખથી છેટે નહું વસેલું ગામ મળે શરીફ દિનપરદિન આખાદ ચતુર્થ જય છે. અને એણે જ આજે બલ્ખની જગ્યા લઈ લીધી છે. આગબોટ આ બંદરથી પણ આગળ ઠેક પાતીકેશર સુધી જાય છે. ખેઝસાધારથી આમુદરીઆ પૂર્વ તરફ નદી રૂશિયન અને આફગાન સરહદોને છૂટી પાડે છે. અને તે ઠેક પામીરના ગગનમેદી પહાડોમાંથી વેગપૂર્વક ધસતી આવે છે. એમ એ દક્ષિણ તરફનો નદીનો ભાગ વ્યાપાર માટે ધણો અગત્યનો ગણાય છે. કહેવાય છે કે આફગાનિસ્તાનનો બધો વેપાર તે ખેંચી લાવે છે. આ સધળા બખરા તે જ દિવસે ઉપડનારી ત્રણ આગબોટોની મુલાકાત લેતા ત્યાંના કેપ્ટન અને મુખ્ય અમલદારો પાસેથી મેળવી છે. આ અમલદારો બધાજ રશિયન નહતા; પણ ફ્રેન્ચ પણ હતા. એ ફ્રેન્ચ પ્રજા મિલનસાર અને વિવેકવાળા હોય છે.

આ નદીમાં ફરતી આગબોટો કંઈ વોલ્ગા નદીમાં ફરતી આગબોટો જેવડી ગંજવર હોતી નથી. આ બધી નોંધ હું જે આગબોટ ઉપર લખી રહ્યો છું તે આજે મુલાકાત લીધેલી આગબોટમાંની એક છે. જે બીજી બે કરતાં કંઈ વધારે સારી છે. તે ૧૫૦ ફીટ લાંબી અને ૪૦ ફીટ પહોળા છે. એટલે વોલ્ગા નદીમાં ફરતી આગબોટોની સરખામણીમાં અતિ કમાલ ગણાય. અહિં નદી-કીનારે જ આગબોટો બાધતામાં આવે છે. અત્યારે બંધાતી આગબોટ ૧૭૫ ફીટ લાંબી જણાય છે. ઉપર લોદાના પતરાં જાડી લેવામાં આવ્યાં છે. બીજી આશરે ૫૦ ફીટ જેટલી લાંબી છે. આ ઉપરથી આટલું રહમતી સકાય છે કે રૂશિયનો પોતાની છેલ્લી છત પછી આજસુ યદ્દ બેસા નથી; પણ દેળવે દેળવે પોતાનાં પગલાં મજબૂત કરવા તરફ ખાઈ ખીને મંડ્યા છે.

સ્ત્રીમરના અમલદારો પાસેથી મેળવેલી ઉપક્રમ

સ્ત્રીમર બાંધવાનું કારખાનું

શહેર રશિયનો પમ મજબૂત કરતા જાય છે.

ફિશિયન ટ્રેન અને
સ્ટીમરોનું ધણું સ-
રવું ભાડું

આરભુધથી ખેતસાધારને ખાતીશર સુધીની લાંબી મુસાફરીના પહેલા વર્ગની ટીકીટનો ભાવ ફક્ત ૧૩ રૂબાલ એટલે લગભગ ૨૨ રૂપીઆ આપવા પડે. આ રકમ જરાબી વધારે નથી અલગત, ખાવાપીવાના ખર્ચની રકમ ભુદી આપવી પડે છે. ફિશિયામાં મુસાફરી કરવાને રેલ્વે અને સ્ટીમરોનું ભાડું જરા પણ વધારે નથી. ફક્ત હોટલો જ મોંઘી હોય છે, જે યુરોપીઅન હોટલો જેટલો જ મોંઘો ભાવ રાખે છે, એ સૌ મુસાફરોને અપચત આપી દેવાનું જ હોય.

આ આમુદરીઆ નદીનું પાણી ખાસ તંદુરસ્ત મળ્યાય છે. તે પાચનશક્તિ વધારનારું હોય કોઈ પ્રકારના રોગને પેદા કરતું નથી. આમુદરીઆનું પાણી ખાસ ગુણકારક હોવાથી રેલ્વે વેગન ભરી ભરીને દૂર દૂરનાં સ્ટેશનો પર લઈ જવામાં આવે છે, જ્યાંની ટાકીઓમાં ભરવામાં આવે છે. મહાગી મુસાફરી દરમ્યાન નોર્થ કેપ છોડ્યા પછી ફિશિયન મુલકમાં દાખલ થતાં જ જ્યાં ત્યાંનું પાણી પીવાનું બંધ કરી સોડાવોટર, ચાહ કે ગરમ પાણી થંકું ક્યાં પછી જ લેવાનો આગ્રહ સાચવતો હતો. સખ્ત તરસ લાગી હોય અને ગરમ પાણી કે સોડાની સમવડ ન હોય ; છતાં જેવું તેવું થંકું પાણી પી લઈને આ નિયમનો ભંગ નહિ કરતાં મોઢામાં ન્હાનો લોખંડનો ટુકડો રાખી ચાહ કે સોડાની સમવડ થાય ત્યાં લગી ધીરજપૂર્વક વાટ જોયા કરતો. મહારી હોટલ પાસે, જ રેલ્વે સ્ટેશનની ટાંકી મારફત આ પાણી મહારા રૂમમાં નળ મારફત આવતું હતું. જે ખાસ આમુદરીઆના ગુણકારક પાણી પાસે આ નિયમનો ભંગ કરી નળમાંથી છુટડે છુટડે હોશબેર છૂટથી પાણી પી લઈને મહારી તરસ છીપાવતો. મેસોપોટેમીઆ દેશમાં આવેલી 'એ નદીઓ ચુકેતીસ અને તાઇઝીસ પણ આમુદરીઆ જેટલું જ ગુણકારક તત્વ ધરાવે છે. છતાં ચુકેતીસનું પાણી દલકું અને પાચક છે; જ્યારે તાઇઝીસનું પાણી કંઈ વધારે ભારી ને પીધા પછી પેટમાં ભારી લાગે તેવું છે. તે કોઈવાર ગરદનમાં ગાંઠ પણ પેદા કરે છે. આ બન્ને નદીઓ એકઐકની જોડે આવેલી હોવા છતાં એકેક ધણા ભુદા પ્રકારના ગુણો ધરાવે છે.

ઓક્સ નદીનું પાણી ઝાંખા લાલ રંગની મટોરી જેવું છે. જ્યારે બીજી નદીનું પાણી આઝી રંગના જેવું દેખાય છે.

અહીંની નદીમાં ખલાસીઓ તરાપા 'કલક' બાંધે છે, જેવી રીતે મેસલ શહેરની નદીપર કરવામાં આવે છે. આ તરાપામાં મુસાફરી કરવાનો અહેવાલ હું પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા ભાગ ૧ ધાને ૪૬૮-૬૯ મે પાને આપી ગયો છું. આગભોટ કરતાં આ "કલક" તરાપા ઉપર માલતું નૂર બહુ જ કમતી હોય છે. આ તરાપા મહત્તે નવાઈભર્યા લાગ્યા, એની આસપાસ વાડ જેવું કંઈ હોતું નથી. છતાં પણ દરીઆનું પાણી આ તરાપા ઉપર ધસી આવતું નથી; આગભોટ વેગપૂર્વક ધસતી જાય છે, સાથે ઉંચી હોવાથી પાણીના મોજાં અથડાઈને ઉંચે ઉંચે છે, જ્યારે આ "કલક" ઉપર આમ બનતું નથી. યુરોપીઓની તેવ મુજબ રૂશિયન ખલાસીઓ બધાંની રહામે તદન નાગા મધને ખુશહાલ નહાય છે. એવી રીતે નહાતાં જરાયે સંકોચ થતો નથી. દેશેદેશે નીતિ બદલાય તેનો આ એક નમુનો છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમની નીતિ વચ્ચે પણ આટલો આસમાનજમીનનો ફેર છે. હું ભટકતો ભટકતો અંતે આમુ-દરીઆ નદી પર રેલ્વે માટે બાંધેલા ગંભીર પુલ પાસે આવી પહોંચ્યો. આશરે ૨૫ લોખંડી કમાનો બાંધી આ પુલ ઉભો કરવામાં આવ્યો છે. જે નદીના પાણીથી લગભગ ૪૦ ફીટ ઉંચો જણાય છે. તે નર્મદા અને વસંત પાસે બંધાયેલા ગંભીર રેલ્વે પુલને મળતો આવે છે. આ ૨૫ વિચળ કમાનો નીચે ધોધમાર ભરાયેલા પાણીનો દેખાવ એટલો મોહક અને રળીયામણો લાગે છે કે ન પૂછો વાત. અત્યારે હું પાણી પાસે પુલના છાંયકામાં બેઠો છું. એ વહેતા પાણીનો ૨૫ દેખાવ અને ઠંડો પવન, એમાંનો સમય, આ બધાથી મહારા મગજમાં અનેક વિચારો પસાર થાય છે. હું ક્યાં હતો, ક્યાં ગયો, ને આવ્યો, ક્યાં જઈશ ? અને હુંગીનું પણ એમ જ-આત્મકાળ, સુવાસના પસાર કરી ચુક્યો છું. તેમ આ નદી પણ એક વાર જમાનાનો રંગ જોતી જોતી નાશ પામશે તો હું પામર માનવી કેણુ ? આ વિચારોની ગડમચલમાં ફરતો ફરતો પુલ ઉપર ગયો, પુલના આગળના ભાગમાં એક લોખંડીની તખ્તી મૂકવામાં આવી છે. તે પર રૂશિયન ભાષામાં સન ૧૮૯૮-૧૯૦૧ કેતરેલું છે. તેમજ રૂશિયન રાજચિન્હ ગરૂક પક્ષિ અને કુસ $\frac{1}{1}$ આકાર પણ મોતર-વામાં આવેલ છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં રાજચિન્હને ધર્મચિન્હ સામટા રૂશિયનો જ્યાં ત્યાં મૂકતા આવે છે. લાંથી પાછો હોટલમાં આવ્યો.

નવાઈ પમાડે એવા
તરાપા 'કલક'

આમુદરીઆ નદીના
તટ ઉપર ઉપજેલા
તરંગો

ખેતીપ્રધાન દેશોને
આબાદ કરવા ઠામ
ઠામ નહેરો બોધાવી.

એક વાતની નોંધ લીધા વગર ચાલતું નથી કે યુરોપમાં-પછાત ગણતી રશિયન પ્રજા જે જે દેશો જીતીને પોતાનું મહારાજ્ય વિસ્તાર કરતી જાય છે તે ખેતીપ્રધાન દેશોની ખેતીવાડી માટે નહેરો બાંધવામાં એણે કેંસી મથા રાખી નથી. આપણો હિન્દુસ્તાન ખેતીપ્રધાન દેશ છે, છતાં આટલી નહેરો કોઈ ભાગમાં નથી જ્યારે રશિયનોએ બાંધેલી નહેરોથી પાણીની સગવડ ઉપરાંત માલ લાવવર્ધન કરનાર વહાણવટીના ઉદ્યોગને અને વેપારને પણ ઠીક ઉત્તેજન મળ્યું છે. દૂરના ધણા દેશો વચ્ચે લેવડદેવડનો સારો સંબંધ બધાયો છે અને હજારો માણસો પોતાની પ્રમાણીક રાટથી મેળવવાને શક્તિમાન થયા છે. જો હિંદમાં આટલી નહેરો ઠામઠામ હોય તો આપણા દેશની અડધી પ્રવ્રિતા કમી થઈ જાય. તુર્કસ્તાનની જમીન સુષ્કી, ખડખડી અને ધૂળથી ભરેલી છે, જ્યારે આપણા વતન હિન્દુસ્તાનની જમીન રેસાળ અને કસવાળી છે. જ્યાં પાણીની સગવડ હોય, ત્યાં ઓછી મહેનતે ખૂબ પેદાશ કરી શકાય. તુર્કસ્તાનમાં ફક્ત ખોર્કંદ અને તાશકંદ તરફની જમીન જ સારી અને કસદાર છે. સમરકંદ અને બોખારાની જમીનનો અર્ધો તરફનો કેટલોક ભાગ સારો છે, બાકી બધી ખેતીવાડીના ખરની નથી. આ પ્રાંત એટલો બધો ખરાબ છે કે કીઝીલકુમ અને કારાકુમની ઉડતી ગ્રીણી રેતી જેવી ધૂળથી ધણો ભાગ દટાઈ ગયો છે તે જોવા પણ ન ગમે એવી રીતે તે છતાં આ ભાગમાં નહેરો બાંધવાની રશિયન સરકારે હામ બીડી છે, જે પ્રશંસાને પાત્ર છે. આટલું કરીને રશિયન સરકારે ગરીબ ખેડુતોના આશિષ મેળવ્યા છે, અને કેટલાક પ્રાંતો આબાદ કર્યા છે. આવી રીતે મુરઘાબમાંથી પણ પાણી લઈને અર્ધે પ્રાંતની ૫૦૦ માઈલ જેટલી આસપાસની જમીન લીધીજમ બનાવી છે; વળી હરીફની રેલ્વે લાઈન પાસે લાવીને આ દેશના ઉદ્યોગને ખીલવ્યો છે. આવી રીતે ન્હાની મોટી નદીઓમાંથી અને નહેરો ખેતીને રશિયન સરકારે ઈજનેરી કળાનો નમુનો ખડો કર્યો છે. પાણી આમ વહી જવાનું તો હતું જ; તેનો સરસ ઉપયોગ કરી લઈ જતાયેલા દેશને આબાદ કરવાની રશિયન યુક્તિની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કર્યા વિના રહેવાતું નથી. આખો દિવસ ચારભુઈમાં આમુદરીઆ નદીના તટપર રખડપટ્ટી કરી ચુક્યો, તા. ૨૬ મી આગસ્ટ ૧૯૦૨ ના શુક્રવારે જ વાગે ચારભુઈને છેલ્લી સલામ કરી કારિપવન સમુદ્ર તરફ ઉપડ્યો.

ટુર્કિસ્તાનની આ 'ત્રા-સ કાસ્પિયન રેલ્વે'ના અહીંના સ્ટેશનો પર દરેક રેલ્વે ટીકીટ પાછળ પાંચ પેસાનો ધર્મોદો લાગો ફરજિયાત લેવામાં આવે છે. દરેક ટીકીટ પાછળ ૫ કેપીકનો આ ધર્મોદો લાગો, રૂશિયન અને ગ્રીક દેવળોના લાગ માટે નાખવામાં આવેલો છે. ટીકીટ લેનાર ખ્રિસ્તી હોય, મુસલમાન હોય, કે ચાલુદી, છતાં આ ધર્મોદો લાગો તો ભરવો પડે જ છે: તે જ ટીકીટ પાસે લાભાની રેસીટ રૂપે " 5 K. + " ની ધર્મછાપ મારેલી હોય છે. એક રૂશિયન રજાલનો ભાવ એક રૂપિયો નવ આના બરાબર છે. એક રજાલની ૧૦૦ કેપીક થાય. એ હિસાબે બરાબર પાંચ પેસા થાય છે. લાગો ને ટ્રેનફર સુકવી કિસનાવરકીની ટીકીટ લીધી અને તા. ૨૮ મી આગસ્ટ શુક્રવારે પ્રેક્ષાતે પહેલા પહેારમાં હું કિસનાવરકી પહોંચ્યો. આ કાસ્પિયન સમુદ્રના કિનારા પરનું છેલ્લું રેલ્વે સ્ટેશન છે. અહિં ઉતરીને હોટલમાં નહિ જતા, માર્ગમાં તપાસ કરતા સમાચાર મળ્યા હતા કે બાકુ જનાર સ્ટીમર આ ટ્રેનમાં આવનાર માથ ને ઉતાર્યોની વાટ જોતી હશે હોય છે. તેથી સીધા ગાડી બાંડે કરી " કાલકાસ મરકયુરી " સ્ટીમર પર હંકારી જવા કહ્યું. રૂશિયન પોર્ટરો બીયારા ધણા ઘણા હોય છે. તેઓએ મને સગવડ કરી આપતા દરેક વ્યવસ્થા કાળજીપૂર્ક કરી આખી સામાન બધા કેબીનમાં મૂકાવ્યો, ગરમી સજ્જત હોવાથી, જરા આરામ અને રાહત શોધવા હું સ્ટીમરની સીંથી ઉપડી રોકે છત્રી ઉપર જઈ પહોંચ્યો; ત્યાં એક રોક ચેર તથા પડી હતી; તેને ઘડેલીને પવનની દહેકીમાં આગળ ઉપરની યુર્રાફીને ખાસ કરતો બેઠો, બે કલાકમાં બીજા ઉતાર્યો ને માથ, તેમજ પોરટથી આખી સ્ટીમર ચિકાર ભરાઈ ગઈ અને ૧૧ વાગે કિસનાવરકીને કિનારો છોડી બાકુ તરફ આલવા માંડી, બીજી રસ્વારે ૫ વાગે બાકુ આવતા તરત કિનારે ઉતરી પડ્યો. ત્યાં ઉભેલી ગાડી બાંડે કરી " હોટેલ કાલકાસ " તરફ હંકારી જવા કહ્યું. આ હોટલ અપટુડેટ-અને યુરોપીયન ઢબની છે. લાલમાં ધણા સુધારાવધારા કરી ખૂબ ગંજવર અને મહેલ્લી કરવામાં આવી છે. સુંદર બાંધણી ઉપરાંત દરેક પ્રકારની સારી સગવડથી ઉતાર્યોને રાહત આપે છે. હોટલમાં દરી દામ ચણા પછી બાકુના અંગ્રેજ એલચી મી. ચાર્લસ હાઉઝને મળવા ગયો અને ટુર્કિસ્તાનની મહારી મુસાફરી વેળા રશિયન

રેલ્વેના લાભમાટે રેલ્વેટીકીટ પાછળ લેવાતા લાગો

બાકુ તરફની મુસાફરી અને હોટેલને આશરો

સરકારના અમલદારોએ યોડુંદધી કાશગર અને ભવંથી હેરાત જતાં મ્હને અટકાવી હેરાત કરેલા તેની સંવિસ્તર હકીકત રજુ કરી.

સુકા કુંગરા ઉપર
વસેલું બાકુ શહેર

તે પછી શહેરમાં ફરવા નિકળ્યો, બાકુ શહેર સુકા કુંગરા ઉપર વસાયલું છે. દરીઆ પાસે આવેલા ઉચાં કુંગર ઉપર વસેલા શહેરનો દેખાવ કંઈ નવા જ પ્રકારનો લાગે છે. કુંગરા પર એક પુરાણો કિલ્લો આવેલો છે. જે આજે પણ અભેદ હોય એવો મજબૂત દેખાય છે. તેના પર આવેલો ઉંચો શુર્કનો દેખાવ કે વધારે પ્રતાપી લાગે છે, આસપાસનો રસ્તો બધો સુકો અને વેરાન છે. તાપ સખ્ત પડે છે. ક્યાંય ઝાક પાન કે લીસોતરી દેખાતી નથી. નીચે એક ન્હાનો બગીચો બનાવવાની મિથ્યા કેશીપ કરવામાં આવી છે. સખ્ત તાપને લીધે બગીચો પણ કરમાઈ જતો દેખાય છે; તેમ બગીચામાં કે દમ જેવું પણ નથી. આ સુકું શહેર ફક્ત પારશીન તેલને લીધે એક આબાદ શહેર થઈ પડ્યું છે એની વરતી હાલમાં ૧૧૨૦૦૦ એક લાખ બાર હજાર માણસોની છે. એ બધો પ્રતાપ તેલના કુવાનો જ છે. બાકી શહેરમાં કંઈ દમ નથી. બાકુની ભૂમિ જોવી ગમે તેવી નથી. ફક્ત તેલના ઉદ્યોગને લીધે આબાદી ભોગવે છે. આ કેકેસ પર્વતની હારમાળાને મુકું જેના દક્ષિણ ભાગમાં બાકુ એરિવાન Erivan અને ટેક તિફ્લીસ Tiflis સુધીનો મુલ્ક એક જમાનામાં એટલે ફક્ત આજથી ૮૦ વરસ પહેલાં ધરાનના શાહને તાબે હતો. તેથી આ મુલ્ક શિયા પંથના જ મુસલમાનોથી ભરેલો છે. તેલના ઉદ્યોગને અંગે આ શહેરોમાં મજબૂર વધારે જોવામાં આવે છે. અહિંના ધરાની બડીઆરખાનામાં ધરાની કવાબ અને શીખો એટલી બધી હજોતદાર હોય છે કે બસ ખાખા જ કરીએ. મુગધાર્શ રોટલીઓ સાથે ખાતા ઔરખી વધારે સરસ ટેરટ આવે છે. ધરાની હમામખાના વિષે મ્હું ખૂબ સાંભળેલું એટલે એકાદ વાર ધરાની હમામખાના (ન્હાવાની ડુકાનો) નો અનુભવ લેવાનો વિચાર થયો. અહિંના એક હમામખાનામાં દાખલ થયો. દાખલ થતાં જ ધરાની આગા સાહેબે ખુબ તાઝીમત્વાઝથી આવકાર આપ્યા પછી એક લાંબા પાંકડા ઉપર સુવાને કલ્હું. બધાં લુગડાં ઉતારી એક ન્હાની લુંગી પહેરી હું પાંકડા ઉપર સુતો કે બેઠેલાની બરણી જેવા આગા સાહેબે સાથુના પાણીથી આખું શરીર ધસી ધસીને આટો લસન એક કરતા હોય તેમ ધમાધમ

ધરાની હમામખા-
નાનો ખાટોમીઠો
અનુભવ

હળવી મુક્કોઓ ઠોકી ઠોકીને આખું શરીર એક પ્રકારની ધરાની ચંપી સ્ટાઈલથી દહકું કરી નાખ્યું સાથે સાથે સાથુના કીણથી આખું શરીર ભરઈ ગયું. તે પછી ગરમ પાણીથી નહવરાવ્યો, નહાયા પછી શરીર દહકું ચયું હોય એમ લાગ્યું. પણ નહવડાવવાની આ રીત મદને જરા જંગલી જેવી લાગી, ત્યાં બીજા કેટલાક ધરાનીઓ એમદલાખપૂર્વક નહાતા હતા. એ પણ મદને ગમ્યું નહિ. આમ કડવોમીઠો અનુભવ લઈ સેવક દમામખાનામાંથી બહાર નીકળ્યો.

અર્ધિના પેરેશીન તેલના કુવાને ખાકુના રહેવાસીયો પોતાની ભાષામાં બધાખાની કહે છે. તેમજ બીજી એક જગ્યા છે કે જેની અંદરથી કાયમ બળતા અગ્નિના ધુમાડાના ગોરેગોટ જ્વાળામુખીની જેમ નિકળ્યા કરે છે, જેને તેઓ સુરાખાની કહે છે. એ બે જ સ્થળો ખાકુમાં ખાસ જોવાલાયક કહી શકાય. આ બે જ સ્થળો જોવા માટે ખાસ દૂરદૂરના મુસાફરો અહીં ખેંચાઈ આવે છે.

જોવાલાયક ખલા-
ખાની અને સુરા-
ખાની

હોટલના ગાર્ડ ધીં કિઝોરગીને સાથે લઈને રેલ્વેમાર્ગે પહેલાં બધાખાની જોવા રવાના થયો. આ ટુંકી મુસાફરીમાં જ આખળ આવનાર મંજવર ઉલોગનો ખ્યાલ આવતા લાંબા લાંબા મંજવર લોહના પાઈપોની લગભગ ૮-૧૦ હારોહાર ગોઠવાયેલી દૃષ્ટિ પડે છે. જે બધાખાનીથી ખાકુ સુધી લંબાવવામાં આવી છે. તેમજ તેલની જળરક્ત ટાંકીઓ હારોહાર ગોઠવાયેલી નજરે પડે છે જે જોનારને ખાકુના તેલના ઉલોગનો ખ્યાલ આપે છે. સ્ટેશન આવતાં જ અમે ઉતરી પડ્યા. મ્હારા ગાર્ડે એક ગાડી કલાકના હિસાબે ઠેરવી રાખી હતી, તેમાં અમે ચઢી બેઠા અને પારશીન તેલના કુવાઓ તરફ ગાડી હંકારી ચૂકી. જેમ જેમ ગાડી આગળ વધતી જતી હતી, તેમ તેમ એ કુવાઓનો દેખાવ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થતો જતો હતો. વાંચક એમ ન કલ્પના કરી શકે કે ગામના કુવા જેવો એકાદ કુવો હશે ને પતીયારીઓ તેલ ખેંચી બેઠાં બેઠાં બેઠાં બેઠાં ચાલી જતી હશે, ના, એમ નથી. ઉલ્ટો એનો દેખાવ ઇશ્મના પીરામીડ જેવો ઉઘો છે. એટલે કુવાની પાળ લગભગ ૧૦૦ સો ફીટ ઉંચે ખઠી કરવામાં આવી છે તેમજ આ ૧૦૦ ફીટની દીવાલ કંઈ એકદમ સળંગ નથી. પીરામીડ જેવા આકારની બાંધણી છે ને લગભગ ચારે બાજુ ૧૦૦ પગથીયાં બાંધીને આ કુવાની પાળ ચણવામાં આવી છે. કાંઈ

આ તે કુવા કે
તેલના ડુંગરા ?

પીરખીડ આકારના
તેલના કુવા

લાખો આદમીઓને
શેણ આપનાર
ઉદ્યોગને લાખો
ખ્યાલ

કુવા ૧૨૫ ફીટથી પણ વધારે ઉંચા છે. બધાના આગળનો ભાગ ગોળ નહિ પણ ચોખ્ખો હોવાથી ને પગથીયા ચારે તરફ ગોઠવાયેલાં હોવાથી દૂરથી આખા પીરખીડ જેવા લાગે છે. છેક ઉપર લોઢાની તેલ ખેંચવાની ગરેડી મૂકવામાં આવે છે, એ ગરેડીને ચલાવનાર મશીન ગોઠવાયેલું હોય છે. જેથી કુવાના સાંકડા મેંદાંમાં ધસાગબંધ ગરેડી ચઢે, ઉતરે ને ફર્યા કરે છે; જે છેક જમીન અંદર ખોદાયલા કુવામાં જાય છે. ગરેડીનો ખ્યાલ આપવા કંઈ થોડું વધારે લખીશ, જેથી વાચકને સ્પષ્ટતા થશે. દરેક ગરેડીને તારનાં દોરડાં હોય છે એ તારના દોરડામાં નવ ઈંચની લંબાઈ જેટલો પતરાનો છુંગળો અથવા પોકળ નળ હોય છે. અને ઈંજનના ફરવાથી આ નવ ઈંચ પહોળો અને ૩૦ ફીટ લાંબો નળ ધસારાબંધ નીચે ઉતરે છે; ત્યાંથી તેલ ભરી લાવીને ટાંકીમાં ઠાલવે છે. આ ક્રિયાકામ ઈંજનના ફરવાથી અપાટાબંધ થાય છે. આ મોટી ટાંકમાં અનેક નળ જોડેલા હોવાથી તેમાં થઈને બીજી અનેક ટાંકમાં ફેલાઈ જાય છે. આ તેલ એકદમ ગ્રેલું અને કાળા મોટીથી બેળાયેલું ગંદા અને મેલા પાણી જેવું હોય છે. આપણે બજારમાં જે એકદમ ચોખ્ખું નીતરું "વાર્ષટ રોઝ બાટમ" ના કબાઓ ખરીદીએ છીએ તેવી બીજોર જેવી સાદે હાલતમાં લાવવા માટે તે બીજી અનેક ક્રિયાઓમાંથી એને પસાર થવું પડે છે. ગળવા અને ગરમ કરવા, મેલ છણવાની મશીનરીમાંથી પસાર થઈ ઉપરે તેવાર માલની ટાંકમાં ભરાય છે. આ વિશાળ કારખાનાના ખ્યાલની ખારીક વીગત અહીં લખી શકાય તેમ નથી. એની કરોડો ગેલનની પેદાશથી લાખો માણસો રોજ મેળવે છે. આવા હમરો કુવા આવેલા છે. ફિશિયન સરકાર આ કિંમતી જમીનનો ઉપયોગ કરી પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવી રહી છે. એટલો લાભ મેળવવાની ધરિનના સાદમાં આવડત નહોતી. આ બધા નવા જમાનાની કેળવણીના પ્રતાપ છે. બજારખાની એટલે ખારડીન તેલના કુવા બાકુથી ૬-૭ માઈલ દૂર હોવાથી મોટી ટાંકોને નળ જોડી આ તેલ બાકુના મુખ્ય કારખાનામાં લઈ આવવામાં આવે છે; મારો માઈડ અહીંની મથકુર ચુરોપીઅન હોટલનો હોવાથી એની લાગવગ સારી હતી; તેથી કારખાના અને તેલના બીજા વિભાગોમાં મદને છૂટથી તે લઈ જતો હતો, આ રખડપટ્ટીમાં ભ્યાં જેમજે, ત્યાં બધું તેલ તેલ ને તેલ જ દેખાતું હતું; ફરી ફરી રહે

રોશન પર આવી પહોંચ્યા અહિંથી સુરાખાની જવાની ટ્રેન તૈયાર હતી. ગાડીવાનને કચાકને હીસાએ વાઘા વરતી વીના ભાડુ ચૂકવી સુરાખાની જવા ઉપડ્યા. જે આસરે પાચ માઈલ દૂર આવેલું છે. તે વળી રેલ્વે સ્ટેશને ઉતર્યા પછી થોડે દુર વસેલું હોવાથી ત્યાં ઉતાવળે પહોંચવાનો વખત જોઈએ. અહીં પારસીઓનું પુરાણું આતશખાનું છે; જેમા જમીન અંદરથી કુદરની અગ્નિના ભડકા અને ધુમાડાના ગોરોગોટા નીકળે છે. આ પુરાણુ ચમત્કારીક આતશખાનું રેલ્વે સ્ટેશનની અનિ નજદીકમાં જ આવેલું છે. તે ખાસ જોવાલાયક હોવાથી હું મહારા ગાંધી સાથે ગયો અને જોયા પછી મહારી અભ્યયનીતો પાર ન રહ્યો. આ કહેવાતું આતશખાનું, કહેવાતું શબ્દ કેમ વાપર્યો તે વાચકને આગળ ઉપર જણાવીશ ત્યારે મહારી સાથે સાદ્રાશ્રય સંમત થયા વિના રહેશે નહિ. આ જોવાલાયક ધારીગરીવાણુ હોવાથી લાખમાં એની રજેવાલી કરવા એક ખ્રિસ્તી છુદ્દાને ફ્રેશિયન સરકાર તરફથી રાખવામાં આવેલ છે.

બલાખાનીથી સુરા-
ખાની

આ કહેવાતા
આતશખાનાની
પ્રકાશતા

હું ત્યાં પહોંચ્યો. અંદરના ભાગમાં ફરી વળતાં મહેને દીવાલે દીવાલે હિંદની ધારીગરીના દર્શન થયા, બરાબર જોયા પછી અને ખાત્રી થઈ કે આ પારસીઓનું આતશખાનું નથી; પણ મહારા હિંદુ બાઈઓનું શીવનું મંદિર છે. ફરતા ફરતાં હાં બાળજોષ લીપીમા મૂકવામા આવેથી તખ્તીઓ જોયા પછી મહેને જરાયે શંકા ન રહી, ઉભટી પાછી ખાત્રી થઈ ગઈ કે આ હિંદુ બાઈઓનું મંદીર જ છે. એ વાત અચાનતામા અટવાયા કરતા મહારા ગાંધી ને તેમજ મંદિરના ખ્રિસ્તી રજેવાળને જણાવ્યું પણ તેઓને ગળે મારી વાત ઉતરી નહિ. હવે આ મંદીરનું વર્ણન કરીશ, ત્યારે મહારા હિંદી બાઈઓને ખાત્રી થશે કે મહારી આ અચાનક શોધ બરાબર અને સાચી છે. આ લંબચોરસ મંદિર આશરે ૫૩૦ ફીટ ગોળાકાર હશે આ ગણુત્રી હું મહારા પગલાના માપ ઉપરથી ગણ્યો છું. એક ભાગની લંબાઈ મહારા પગલાની ૬૩ કદમ છે. બીજા ભાગની લંબાઈ ૬૯ કદમ છે. ત્રીજા ભાગની લંબાઈ ૫૩ કદમ થાય છે. ને ચોથા ભાગની ૨૭ કદમ છે. આ કદમનો સરવાળો ૨૧૨ થાય. તેને ૨૫ એ ગુણુતા ૫૩૦ ફીટ થશે. આ મારી ગણુત્રીમાં કદાચ ૫ થી ૧૦ ફીટનું અંતર આવે તો ભલે. મહે મહારી મુસાફરી દરમ્યાન અનેક પુરાણી ખંડીયેર ઇમારતોને

અભયથી , ૧
૧

બાજતની પુરાતન
કલાનાં દર્શન

મહારી આ રીત મુજબ માપી છે. અને અંતે આ મણત્રી આખાદ સાચી નીવડી છે. આ મણત્રી મુજબ હું બાપીલોન અને નિનીવેદના પુરાતન ખેડીયેરા મણી આવ્યો છું. તેમ જ ઇમારતોની લંબાઈ પહોળાઈ માપવાનો મહારી અદના અક્કલ મુજબનો મદને સારો અનુભવ છે. આ મંદિરમાં દાખલ થતાં જ દરવાજાપર કાળા પથર ઉપર બાળબોધ લીપીમાં શ્રી ગણેશાયન : એવું લખેલું છે. તેમજ આખી તખ્તી બાળબોધ હરફોમાં લખાઈ છે. તેવો આ એક જ લેખ નથી. આવા અનેક લેખો અંદર આવેલા છે. તેમજ અંદરના ભાગમાં ૨૨ ઝોરડીઓ આવેલી છે, તેઓના દરવાજા ઉપર બીજા ૧૩ લેખો કાળા પથર ઉપર બાળબોધ લીપીમાં લખેલા છે. છતાં આ ૧૩માં ફક્ત એક પથર ફારસી ભાષામાં લખેલો છે. જ્યારે બીજા બે થી ત્રણ તો બરાબર વંચાતા નથી. તે ભાષા કદાચ પાલી ભાષામાં હોય. અથવા પુરાતન સંસ્કૃત હોય. હું બાળબોધ લીપી વાચી શકું છું ; પણ ઉપર કેતરેલી ભાષા સ્હમજી શક્યો નથી, મદને સંસ્કૃત આવડતું નથી, તેમ માર્ગી કે પાલી ભાષાનો મદને અભ્યાસ નથી. શરૂ થતું મથાળું હું મહારી કાવરીમાં ટપકાવી લાવ્યો છું, જે નીચે મુજબ છે :—

શ્રી ગણેશાય નમઃ. શ્રી રામજી સતઃ. શ્રી જુ. શ્રી તા. શ્રી સારા સર્વત ૧૨૦) ॥

(લેખ બહુ લાંબો છે હું ફક્ત બે લાઇન લખી લાવ્યો છું.) તે ઉપરથી લાગે છે કે સર્વત ૧૨૦ વર્ષે એટલે આજથી લગભગ બે હજાર વરસનું પુરાણું મંદિર છે.

આ ગધું જોયા પછી તખ્તી વાંચ્યા પછી કોઈ પણ હિન્દુસ્તાનીતે સંકોચાય જ નહિ કે આતશખાનું છે ; પણ ખાત્રી થઈ જાય કે આ હિન્દુ ભાષાઓનું મંદિર છે. ભારે અભયગી એ છે કે હિન્દુ ભાષાઓનું મંદિર અહિં ક્યાંથી ? મુસલમાન ભાષાઓ પોતાના રાજ્યકાળમાં પુરાતન ઇમારતોનો નાશ કરતા નહિ હોવાથી આ મંદિર આખાદ રહ્યું છે ; જ્યારે રૂશિયનો મુસલમાન કાળની સુંદરમાં સુંદર તાજમહાલ જેવી ઇમારતો ફના કરતા જાય છે. આ ઉપરથી એટલું તો સ્હમજી શકાશે કે આજળના જમાનામાં હોંદુ ધર્મ માનનાર કોઈ શ્રીમંત અહિં વસતો હોવો જોઈએ. અફસોસ કે મહારા

હોંદુ ભાષાઓ કૃપમંદુકની જેમ આજે હિંદમાં પુરાઈ ગેલા છે. કોઇવાર દુર દેશાટન કરતા નથી. ને પુરાણીઆન મુલકમાં જતા નથી, તો પાકોશના ઇસ્લામી મુલકોમાં તો ક્યાથી નય ? આજના નવગુજરાતને મહારી અરજ છે, આજના ઇતિહાસપ્રેમી હિન્દુ કે મુસલમાન ભાષાને મહારી અરજ છે કે તરત જ ઇતિહાસિક જાણકારોનું એક ન્હાનું મંડળ બાકુ પાસે આવેલા આ મંદિરની તપાસ કરવા મોકલવું. હજી ત્યાંની તખ્તીઓ બધી ઉકલે એવા અક્ષરો સાથે સલામત છે. તેથી આસપાસની શોધખોળ કરતા જરૂર નવું જાણવા અને મગરૂરી લેવા જેવું મળી આવશે. અન્નયબ્ધી તો એ છે કે આજ સુધી અહીં કોઇ હોંદુભાષના પગલા નથી પડ્યાં, હું હિન્દનો વતની હોઇ મુસલમાન હોઇ અવાનક જઈ ચઢ્યો, તેથી મહારી આ હકીકત જાહેર કરું છું. અને વધુ શોધખોળ માટે કોઇ ઇતિહાસપ્રેમીને મોકલવા ઉદાર હાથે નાણાં ખર્ચવા હિંદના ધીમાનોને અપીલ કરું છું. જે મહારો આ અવાજ ઉપાડી લેવામા આવે તો મને બારે આનંદ ને સંતોષ થશે.

આ દેવળના બધા ચોરસ ગુફા જેવા નહિ પણ ખુશ્કા છે. વચમાં એક ચાર ફુટ ચોરસ ખાડો છે. હું ધાઈ છું કે તે ચરકું હશે. અથવા ત્યાં કોઇ મૂર્તિની બેઠક રાખવામાં આવી હશે ; કેમકે આ ખાડા ઉપર એક ઘંટ ટાંગેલો છે, આ રહજ્યૂનો ઘંટ હાલમાં કાટથી સંતર લીસો થઈ પડ્યો છે. મંદિરની બાધણી કિલ્લા જેવી છે. આશરે ૧૦ ફીટ દૂર જમીનમાંથી કુદરતી અમત્કારીક વરાળ નીકળે છે. હાલમા આ વરાળની જગા પર બે ફીટ પહોળા મોઢાની પાઈપ જડી લેવામા આવી છે ; જેમાથી શેપનાચ ટુંકાકા મારતો હોય તેવી રીતે જોશબંધ વરાળના ગોટેગોટા નીકળે છે. અને આ મંદિરથી ૨૦૦ ફીટ દૂર કુદરતી અગ્નિ બળે છે, જે કદી સુઝતો જ નથી. આજે જમાના થયાં એ અગ્નિ દેવતાનું દર્શન અખંડ રીતે ચાલુ છે. આ જમીનની અમત્કારીક તાસીર લઈને પુરાણા પારસીઓ આતસની આરાધના કરવા અહિં આવતા હશે. તેથી તે આતસખાના નામે પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ દેવળ કોણે બંધાવ્યું ? કયારે બંધાયું ? વિનં ખરેખરી હકીકત જાણવાજોય થઈ પડશે. તેમજ એની તખ્તીઓ બધી સલામત હોવાથી શોધ માટે આવનાર બાઈઓ કંઈ નવું જાણ્યા વિના ખાલી હાથે તો પાછા નહિ જ ફરે એવી મને ખાત્રી છે.

ઇતિહાસપ્રેમીઓ
અને શ્રીમાનોને
મહારી નમ્ર અપીલ

પુરાણુ' ધ'દ

અમત્કારીક અને
અખંડ અગ્નિદેવ-
તાના દર્શન

સાજનો સમય થવાથી હું પાછો ફર્યો અને તા. ૩૦ મી ઓગસ્ટ ૧૯૦૨ ના રવિવારે ૪ વાગે તિફ્લીસ જવા ઉપડ્યો.

પ્રુશનુમા તિફ્લીસ
શહેરમાં

આખી રાત રેલવેમાં જ હું ખેંચી કાઢી. ખીજે દિવસે તા. ૩૧ મી ઓગસ્ટની રહેવારે નવાજ મુલકમાં આવી પહોંચ્યો હતો. ટ્રેનના કબામાંથી બહાર ડોકિયુ કાઢતા મુલકમાં ધાસના તથા બધા વગરનો વેરાન મુલક પસાર કરી લીલીછમ ભૂમિપર આવી પહોંચ્યો હતો. અહીં હવા પણ બદલાઈ ગઈ હતી. દમ લેતા લીલા ધાસની ઉદ્ઘાસમય સોરમ આવતી હતી અને ઝાડપાન પોતાની જુદી જુદી ધટા ખતાવી રહ્યા હતા જેમ જેમ તિફ્લીસ નજદીક આવતું જતું હતું તેમ તેમ સુદરતા વધતી જતી હતી. ચરતા ઢોરો અને ખેડુતો વધતા જતા હતા. આ શહેરની વ્યવસ્થા દુરા નહીં વહે છે એવું પાણી ગંદું નથી, પણ નીતર્યું લાગે છે. આપણી કારીઆવાડની ભાદર નદી જેવડી મોટી અને વિશાળ હોઈ તેનો પ્રવાહ પણ અતી વેગસાથે નેશર્થ વહેતો જાય છે. અમારી ટ્રેન દસ વાગે તિફ્લીસ સ્ટેશન આવી પહોંચી. અહીં એક કલાક ઊભી રહેવાની હોવાથી હું ગામમાં લટાર મારવા ઉતરી પડ્યો. ઉડતા પક્ષીની જેમ ઉડતી નજર નાખી જે કપાટાબંધ નોઈ સાલળા આવ્યો છું તે અહિં રજુ કરું છું એક પ્રુશનુમા અને મનોરમ શહેર કેવું હોય ? કેવી જગ્યા પર વસાવી શકાય, એ જાણવાની ઉત્કંઠા હોય તેણે આ કોકેસ માઉન્ટની ઊંચામાં વસાયેલા ટ્રાન્સ કોકેસીયાના તિફ્લીસ શહેર સુધી આટો મારી જવો જોઈએ. એ ધક્કો અફળ તો નહિ જ જાય. પહાડ અને ડુંગરાના ઢગલા પર જ આ આખું શહેર વસાયેલું છે. ઢાણ એકધારી ઉગી હોવાથી આખું શહેર બીનાશથી મુક્ત છે. દરેક ઘર પર આવેલા લાલ નળીયાનો દેખાવ મોહક અને રળીયામણો લાગે છે રેલ્વે સ્ટેશન પહાડની ટોચ પર આવેલું છે. આ ઉડતી નજરે શહેરનો દેખાવ જેટલો સુદર છે તે કરતા ગામમાં દાખલ થતા વધારે મોહક લાગે છે. આ શહેરની વસ્તી ૧૬૧૦૦૦ માણસોની ગણાય છે. તેમાં ૫૦૦૦૦ તો મુસલમાનો જ વસે છે, બાકીના ખ્રિસ્તી અને મહુદી લોકો છે. અહિંના મુસલમાનો લગભગ બધા જ શિયા પંથના છે. હું કોકેસમાઉન્ટ એટલે ટ્રાન્સ કોકેસ ખામુથી ઠેક "Sea of Azof" સુધી પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી ફરી વળ્યો છું એ કોકેસ પર્વતની ઊંચામાં વસતા લોકો બધા જ પ્રમુસરત મહેરાવાળાં

અને ઘાટીલા બાંધનાં જોનારને મોઢ પમાડે એવી સુંદર ભતનાં છે. આ લોકોની જાત " ગુર્જન " નામે ઓળખાય છે. કદમાં પહોડ જેવા ગજબુત છતાં તેટલા જ રૂઆબદાર અને અમીરી વંશના કોઈ ઉચ્ચ ખાનદાન લોકો હોય તેવા, દેખાવમાં પ્રતિભાશાળી લાગે છે, સ્વભાવમાં મિલનસાર અને મામાળુ છે. તેઓ ઉપકારની કદર કરનારા ગણાય છે. મદોનો પોષાક પાટલુન ઉપર લાંબો મદાર્નો ઝમો જે ઠંઠ પગની પીંડથી સુખી લંગાય તેવો એના ખભા અને બાંધે પહોળુ ફેશનની ખૂબ પહોળી હોય છે. ઉપર સોનેરી શીત મૂકવાથી જરા અજબ વિચિત્ર દમામભયો લાગે છે. પગમાં લાગ્યા લસકરી હોય થુટ પડે છે, માથે આમડાની રૂંચાંદીદાર મ્હોટી ટેપી જે એ લોકોના સુંદર મ્હોરાને ઓરળી વધારે દમામદાર બનાવે ને શોભી રહે છે. તેના મથાળે x ચોક્કડી જેવા આકારની જરીની શીત, કમરે પટા ઉપર રૂપેરી ખંજર કે કટારને મળવું આવે એવું જંખીઆ નામે હથીઆર લટકાવીને તેઓ ફરે છે: આ પ્રજા લડાયક ખખીર ધરાવનારી હોવાથી મુખ્ય કરીને રશિયન સરકારની નોકરીમાં જ જીવન ગાળે છે, તેમાંના કેટલાક ખેતીવાડી કરે છે. વાણીયાજત અને વેપારીશુદ્ધિથી એ લોકો ધણી દૂર રહે છે. તેઓ ગળતાવડા સ્વભાવના અને એક ચણાતી બે ફાડ જેવી તડફડ વાત કરનારા જણાય છે : હું નાનપણમાં કહાણી કથાઓમા સાંભળતો આવ્યો છું કે કોહોકાફના પહોડમાં પરી ને અપ્સરાઓ જ વસે છે. આજના સુધરેલા વીસમી સદીના વૈજ્ઞાનિક યુગના માણસો જીન અને પરીઓની વાતોને હંખગ માનનારા હોય તો ભલે; પણ હું તો આજે મારી નજર રહામે સાચે જ અપ્સરાઓને ઉભેલી જોઉં છું. કેટલીક મ્હારી બાળુમાં જ બેડી છે. કેટલીક આલે છે: કોઈ શિશ્પીએ રાજરાણીના બગીચા માટે સંગેમરમરનું પુતળું ધડી કાઢ્યું હોય તેવી તો એ નાજનીનો સુંદર લાગે છે.

એ રૂપાળી નાજનીનો જાત સમા એ દેશને ખરેખર સુખી ને સુંદર બનાવે છે. અહિં રહેનારાઓની પણ અદેખાઈ આવ્યા વગર રહેતી નથી : શું એ સ્ત્રીઓની બદામી સુંદર આખો અને તાજ સુવાળ સમો પમરતો મ્હોરો ! તે હસે છે, ત્યારે જાણે ગજબ કરે છે ! દાઝમસમી દંત પંક્તિઓ અંધકારમાં ફાટતી વિજળા જેવી ગાયવા મોતીની સેર જેવી લાગે છે. લાંબી મોઢક સરોવરના ઝાડ જેવી ગરદન ઉપર સુન્દેરી વાળોલી લટ ફરકી રહી છે. જાણે

ખુબસુરત ગુર્જન
ભતના મદો

પુરુષોનો પહેરવેશ

અપ્સરા સમી કૂદકી
મારીઓ

દુનિયાબરતી સુંદરતા એ અપ્સરા સમી ગુર્જન નારીની ગુલઝદન દેહલતામાં કુદરતે ઠાલવી ઠાલવીને બરી છે ! નાક કંઈ ચપટું નથી, સુંદર મોહક અને અણીયાલું છે, એની ગોરી પીઠ ઉપર સુંદર સોનેરી વાળના લાંબા ચોટલા લટકે છે અને માથા ઉપર દુનિયાનું તાજ ઝૂકતું હોય તેમ એક ઇંચ દીવાલની ઉંચી ઉપરના સાધા વગરની ગોળ મોટી રીલ જેવી ટોપી પહેરે છે. એ ઉંચી મખમલ કે લાલ લીલા અને પીળા રંગના ચળકાટ ભારતા રેશમની હોય છે. ઉપરનું છક કસળનું બરત કામ અથવા બનાવટી હીરા મોતીથી ગુંથેલું હોય છે, જેમ ગુર્જન પુરોના માથા પર મર્દાનગીબરી મ્હેડી રવારીદાર ટોપી તેના બપોઠા વધારે છે, તેમ પુરોના અંતર પર રાજ કરતી રાજરાણી થવા જન્મેલી એ સ્ત્રીઓના માથા પર બનાવટી તાજ જેવી એ ટોપીઓ ખરેખર મોહક લાગે છે: એક ઇંચ દીવાલની એ ટોપી નીચે સફેદ ઝીણું મુલાયમ નેટના લુગડાનો રમાલ ઝુકેલો હોય છે. પહેરવેશમાં ગરદનથી તે પગ સુધી સુંદર ઝમો અને બદીઆન, પગમાં સુંદર જડીબુટીવાળા રમકડા જેવા લાગતા ક્યુટ :

એ સ્ત્રીઓની સુંદરતાનું ખરેખર વર્ણન તો કોઈ કવિ જ કરી શકે; હું તો એટલું જ કહીશ કે એ સ્ત્રીઓ ખરેખર કોહેકાદની પરીઓ જ છે. દેવીઓને (પરીઓને) જેટલી ઉન્નત કલ્પી શકાય તેટલી એ ઉન્નત છે. એક નજરે મનુષ્યનું હૃદય પલટાવે એવા સજીવન અમકારા તેઓની આંખમાં અમકતા દેખાય છે એના ઔર અને ધારીલા મુખ ઉપર એક જાતની અજબ મોહકતા રમે છે. એના કંઠમાં ખીનતા હલકને મહાત કરે એવા સુરીશો અવાજ છે: એ સુંદરીઓની સિક્તમાં કુદરત નીરખનાર કોઈ ગાડો કવિ હોય તો જરૂર મહા કાવ્ય રચી શકે. સુંદર ને બહાદુર પુરો, કુદરતની ખુબસુરતીના નમુના રૂપ નાજનીનો અને હરીઆલો દેશ જોઈને એમ જ લાગી આવે છે કે પરવરદીગારે પોતાની બધી જ ખુબસુરતી કોહેકાદની તળેટીમાં છૂપાવી રાખી દશે. આબોહવા પશુ ખુશનુમા હોઈ, પાણી પશુ ગુણકારક હોઈ જીવન જરૂરીઆતની ચિન્ને તરકારી કુટ આદિ દરેક વસ્તુ સરતી છે. આ વાયક ! ત્હારો વિચાર દુનિયામાં જન્મત બેવાનો હોય તો એક વખત અહીં આવી જજો.

અહિંની આ કોકેસ રેલ્વે તેથીજ અને તહેરાન સુધી જઈ શકે માટે ગયા નવેમ્બર માસમાં જ રશિયન સરકારે ૯૦ નેતું લાખ રૂબલની ગંભીર

સુંદરીઓની સિક્ત-
માં મહાકાવ્ય ઉઠેલ-
નાર કવિની જરૂર છે

રકમ મંજુર કરી છે. તેમજ જોષતા માનવો ઓડર પણ રૂશિયન પેટીઓને
અપાઈ ગયો છે. ને આ રેલ્વે તહેરાન સુધી પહોંચી તો પછી ત્યાંથી
ધરત્કાન સુધીનો માર્ગ સપાટ છે. નદી નાળાં કે ટેકરાની યુરકેટી વગરનો
હોવાથી ટ્રેન માર્ગ આગળ વધારવાની લાલચ થયા વગર રહેશે નહિ. કૂચ
હદમ રેલ્વે લાઇનો વધારતી જવાની રૂશિયન રાજનીતિનું થોડા વરસો પછી
સુંદર પરિણામ આવ્યા વગર રહેશે નહિ. આની સમગ્ર થયાં પછી એ વાચક !
આવા એક અપેક્ષાઓના મુલકમાં વસવા જઈ તું પાછો ફરવા ચાહશે ખરો,
જવાબમાં હું જ 'કેહીસ કે ના, ના, કેહી નહિ ! હરગીઝ નહિ !

૯૦ લાખને ખર્ચે
નવી રેલ્વે લાઇન
નખાશે

તરત ટ્રેન ઉપડવાની સીટી થઇ અને હું પણ ઉપડવાની દોડદોડમાં
પડ્યો. ટ્રેન તો આશી પણ એ મનોરમ શહેરની કુદરત જોષને દિલ ધરાતું
નહોતું. તેમ આ મુલકની કુદટી ઓરતોના સુંદર ચહેરા પણ વિસરાતા નહિ.
ટ્રેનની મુસાફરી પહાડી મુલકમાંથી જ ચાલતી હોવાથી આગાડીમાં બેઠાં
બેઠાં આસપાસની મનોહર કુદરત હું નિહાળી રહ્યો હતો. ઠરઠર પહાડી
હરણ વચ્ચે આવેલા ખંડીયેર કિલ્લાઓ દેખાતા હતા. આવા અનેક કિલ્લાઓ
જોષને મદને એમ લાગ્યું કે આ બેઠાર કિલ્લાની દિવાલો પાછળ
તેનો ભવ્ય ભૂતકાળ છૂપાયેલો હતો. એ ચરવીર જાતના ખાંડાના એવો, એ
વીરાત્તમ વીર પ્રજાનો શૌર્યભર્યો ઇતિહાસ પણ ખરેખર ભણવાજેવો હોવો
જોઈએ. આ પહાડની તળેટી પર કેટલી આબાદ ખેતીઓ દેખાય છે ! ઠરઠર
રેલ્વે રોડોનો પર પેર, અંજીર, પીચીસ, ને અંજીર ખખડીવકડી જાય છે, ને
એટલા તો સરતા હોય છે કે ન પૂછો વાત.

એક પુરાણમાં
મુસાફરી

પુરાણ કિલ્લાઓ

આ રેલ્વે કારણ સુધી જાય છે. કારણનો કિલ્લો આજ સુધી રૂશિયન
સરકારે મરામત કરી જાળવી રાખવાની દરકાર કરી છે અને તેમાં લશ્કરી
ઠાવણી રચાવી છે. કારણથી અર્જંટીન જવાનો માર્ગ છે. તેમજ ત્રેણીને-ડથી
પણ અર્જંટીન જવાય છે. કારણ જ્યાં માટે માર્ગમાં ટ્રેન બદલવી પડે છે. પણ
હું જે ટ્રેનમાં બેઠો છું તે સીધી ખાટુમ જવાની છે.

રૂશિયન લશ્કરની,
ઠાવણી

હુંકમાં તિલ્લીશથી ખાટુમ જવાનો રસ્તો કુદરતના એકએકથી સરસ
રમણીય દેખાવોથી ભરપૂર છે.

આખી મુસાફરી ચાક બૂલાવી તાગી જશે એટલી દિલપ્રીર છે.

કુદરતને ઓળે હું
પણ મહાફ દુઃખ
વિસર્થો.

કોકેશીઅન પહા-
ડોની હારમાળામાં
હોડતી ટ્રેન

ખાદુમની વસ્તી
અને સુસજ્જમાનો

પહાડી ચઢાણ, પહાડોની હાર હાર પાસે વહેતી કુરા નદી અને જાગીનપર લીલાછમ ધાસ જેવી હરીયાળી ચાદર બીજાત્વમાં આવી હોય તેવી લીલાતરી નેતાં નેતાં મુસાફર ચાકતો જ નથી. વળા ટ્રેન કુરા નદીની લગોલગ તટ પર જ મુસાફરી કરે છે ત્યારે એનો નેશનલ વહેતો પાણીનો વેગભર્યો દેખાવ એટલો બધો દુઃખ બુવાવનારો હોય છે કે હું હમેશાં મહારા કેપટાઉનમાં વસતા કુટુંબને યાદ કર્યો કરું છું તે જો આખી મુસાફરીમાં કોઈ વાર ધડીભર ભૂલી શક્યો હોઈ તો આ મનોહર દેખાવ જોઈને જ. એટલું આ તરફની કુદરતને ન્યાય આપવા હું કણક કરું છું. કોઈ વાર કુરા નદીમાં રેલ આવી ટ્રેનના પાટાને જોખમમાં નાખી ના જાય માટે કિનારે કિનારે સફેદ પથ્થરના અંધ બાંધીને મજબુત બંધકામ કરવામાં આવેલ છે. ઉંચા નીચાં મરોડમાં સર્પ ગતિથી વાંકી ચુકી જતી ટ્રેન તેમજ વચ્ચે આવતા બે ત્રણ યુગકાઓ, મુસાફરીમાં ગમત આપે છે. યુગકા લાંબા અને અંધકારમય હોવાથી ટ્રેનમાં દીવા પ્રગટાય છે. સરસમાં સરસ દેખાવો મહારી મુસાફરીમાં જોવામાં આવ્યા છે, તેમાં આ દેખાવનો એક વધુ ઉમેરો થાય છે. હું કુદરતના પાત્રવમાં શાંતિ શોધવા બાકતો મુસાફર છું; એથી આવા એકાંત રથનો નેર્ષ મહારા હૈયામાં ઉદ્ઘાસની ઊભો ઉઠે છે. જાણે આવા જ મુંદર દેખાવો નેતાં નેતાં હું મહારી તમામ ઊંઘી પુરી કરું. આ ખાદુમ, તીક્ષ્ણ ને બાકુ રેલ્વે લાઇનની લંબાઈ ૫૬૦ માઈલની છે વચ્ચે ટ્રાન્સકાર્પિઅન રેલ્વે લાઇનનું જંકશન પણ આવે છે. અંતે આ ખુશનુમા મુસાફરીનો પણ છેડો આવ્યો ને હું ખાદુમ આવી પહોંચ્યો અને હોટેલ ઈમ્પીરીઅલમાં ઉતર્યો.

આ ખાદુમ બંદર કાળા સમુદ્ર પર આવેલું હોઈ એની વસ્તી ૩૦૦૦ માણસોની કહેવાય છે. તેમાં ૧૫૦૦૦ એટલે તે અર્ધો અર્ધ મુસલમાનોથી વસાયેલું છે. આમાં ફક્ત ૨૦૦૦ બે હજાર મુસલમાનો જ શિયા પંથના હોઈ બાકીના બધા હનફી પંથના છે. આ બંદરમાં ત્રણ મુખ્ય મસ્જિદો આવેલી છે જેમાંની એક જામીઆ આજુજુઆ અમદારી હોટલ પાસે નજદીક આવેલી હોઈ બંદર પણ પાસે જ છે. તેથી પહેલી મુલાકાત આ મસ્જિદની જ લીધી. આશરે ૨૦૦ x ૨૦૦ ફીટ જેટલી જગા તે રોકે છે. અંદર દાખલ થતાં વચ્ચોવચમાં જામીઆ (પાઠશાળા) આજુજુઆ બાધેલી છે. આસપાસ બગીચા માટે

ખુદી જગા પણ છે અને ૧૭૫ ફીટ ઉંચાઈ ધરાવતો મિનારો પણ બંધાવેલો છે. ઉપર ચંદ્રોકુંડ તુર્કી ધાટની નીચાની છે. કારણ કે જ્યારે તુર્કી રાજ્યના અમલ હેઠળ આ મુલક હતો; ત્યારે આ મસ્જિદ બંધાઈ હતી.

ભામીઆ આજીજી-
આની મુલાકાતે

એના હાલના ઈમામ હુસૈન અબ્દુલ્લા બીન હુસૈન મહમદ મુદરરીસ ખુલ્લુરત ગુર્જન જાતના છે. તે ધર્મે સુન્ની મુસ્લમાન છે. આ શુદ્ધ ગુર્જન મહસ્થે એક દૂર દરાજ વસતા ઈસ્લામીબાઇ તરીકે મહને હરખબેર આવકાર આપ્યો હતો. અહિં બંદરના કિનારે આવેલા કાવાખાનામાં તુર્કી મુસલમાનો આ પીચે છે અને દામ રમે છે. બાદુમમાં ફરતાં મહને જણાયું કે બાદુમનો કિનારો બેશક રણીયામણો હોઇ બીજના આંદ આકારનો છે. એનો આજો કિનારો રેતી કે મ્હોટા મ્હોટા પથરાથી નહિ પણ સફેદ ન્હાના ન્હાના કોકરાઓથી ઢવાયેલો હોઇ ભરતીના વખતે ધોનાઈને પાછા સફેદ થતા કીનારાને જોઈ જણે આવક કે ધઉ ભરાયતા પડ્યા હોય તેવા ભાસ થાય છે. આખા કિનારે આવેલી આડોની ઘટા એની મોહકતામાં અનેકમણો વધારો કરે છે. બંદર ઉપર આવેલી રીમરો ઉપર રૂશિયન તુર્ક અને ઈટાલીયન તેમજ ઇંગ્લીશ વાવટા ફરકી રહ્યા છે. તેમજ બાદુમનું બંદર તેમજ રસ્તાઓ પણ સફાઈદાર અને મોહક છે.

બાદુમનો રણીયા-
મણો કિનારો

ફક્ત આજથી ૩૫ વરસ ઉપર આ સોહામણો દેશ તુર્ક સરકારને તાબે હતો. છેલ્લી તુર્ક રૂશિયન લડાઈ પછી સન ૧૮૭૮ માં સમાધાની માટે જર્મનીના પાટનગર બર્લીન ખાતે મળેલી રાજદ્વારી કોન્ફરન્સે બાદુમ, અદોહન અને કારસ ત્રણે ખુલ્લુરત ને હરીયાળા મુલ્કોનો કબજો રૂશિયાને અપાવ્યો. અને વળી એવા કારારનામાં ધડવામાં આવ્યાં હતાં કે જોથી તુર્કી સરકાર કદીજ માથું ઉચકવા પામેજ નહિ. એ બર્લીનનો નાસકારક કબાલો તેમજ તુર્કીના સુલતાન અને બ્રિટીશ રાજ વચ્ચેનો કબાલો જે તા. ૪ જુન ૧૮૭૮ માં ધડવામાં આવ્યો છે તેમાં લખ્યું છે કે—

બરલીન કોન્ફર-
ન્સમાં ધડાયેલો
કારાર

England undertaking to Protect the Sultan's Asiatic Empire by force of arms if need be, the Sultan Promising to introduce all necessary reforms in the Government of his Asiatic Villay gets and to assign the island

of Cyprus to be occupied and administered by England as long as Russia should continue to hold Batum, Ardahan and Kars. The Promised reforms are yet to come the British occupation and administration of Cyprus.

કમનસીપ શહેનશાહત.

તુર્ક

પૂર્વ તરફનો ધરાનગા શાહનો મુલક અને બાબુમાં આવેલો તુર્ક શહેનશાહનો મુલક એ બન્ને શિયા સુન્ની મુસ્લીમ રાજ્યોની સરહદો એક જમાનામાં જોડાયેલી હતી. તેમાં આ કરારથી વચલા ત્રણ દેશો આરુમ, અર્મીહન અને કારસ રુશિયન રીંછ પચાવી બેઠો. એથી બે મુસ્લીમ રાજ્યોની સરહદો દુર ખંચાઈ ગઈ અને વચ્ચે ખ્રિસ્તી રાજની સરહદ ઠોકાઈ ગઈ. બેની લડાઈમાં ત્રીજો ખામ તે બાબુ નામ, ખૈર હું કંઈ તવારીખ લખવા નથી બેઠો. પણ જે જે પ્રાંતમાં હું લખલ થયો છું તેની હુંક રૂપરેખા આપું છું એક દિવસ મુસલમાનોનો મુલક કેવો હતો ને બાળે કેવો છે ?

આવા ખુબસુરત મુસ્કો તુર્કોએ ગૂમાવ્યા છે, તે ખરેખર તુર્કો રાજ્યની મોટામાં મોટી કમનસીપી જ લેખાશે. અને હજી પણ તુર્કોની વધતી જતી કમનસીપી તેને ક્યાં ધસડી જાય છે એ જોવાનું છે.

અહિં બ્રિટીશ કેનસલનું મથક હોવાથી હું તેમની મુલાકાતે ગયો. અહિંના અંગ્રેજ કેનસલ મી. પેટ્રીક, ડબલ્યુ. સ્ટીવન્સ છે, એ અંગ્રેજ સીધો સારો હોઈ ખરેખર બલો અને મામાળું આદમી લાગે છે. તુર્કસ્તાનની મુસાફરીમાં એક અંગ્રેજ રેયત તરીકે મહેને જે અનુભવ મળ્યો તેની વાત તેમની આગળ કરી. તેમજ એમનો મિલનસાર સ્વભાવ જોઈ મ્હારે હવે કિમીયા જવું કે ત્રેબીન્ડ થઈને સંતમ્યુલ જવું એ માટે એમની સાથે મસજત કરી. એ બલા કેનસલે મહેને સલાહ આપી કે જ્યારે તમે મુસલમાન મુસ્કોની નોંધ એકઠી કરવા નિકળ્યા છો ત્યારે કિમીયા જવું સૌથી વધારે સરસ થઈ પડશે. એથી તમે આખા કોકશીયન પર્વતની તબેરીએ વસેલા ખુબસુરત મુસ્કો જોઈ શકશો. વળા અસલમાં રુશિયન શહેનશાહતમાં સમાઈ ગયેલા ચાર મુસ્લીમ ખાનાટોમાં ત્રણ તો તમે જોઈ આવ્યા છો, તો આ ચોથો ખાનાટ પણ જોઈ લ્યો, આ સલાહ મહેને ખરેખર બરાબર લાગી ને મ્હારો કિમીયા જવાનો વિચાર ઘ્યુપઘ્યુ હતો તે મજબુત થયો.

બ્રિટીશ કેનસલની મુલાકાતે

એ બલા કેનસલે આપેલી સલાહ

વાચક ! એ ચાર ખાનાટ ક્યાં તે હું ગણાવીશ અસલમાં તારતરી
મુસલમાનના વિગ્ય કાળમાં—

- ૧ ખાનાટ એફ સૈમીરીયા.
- ૨ ખાનાટ એફ કાઝાન.
- ૩ ખાનાટ એફ આસાખાન.
- ૪ ખાનાટ એફ કિમીયા.

તારતરી શહેન-
શાહતના ચારે
મુખ્ય ખાનદ

આમ ચાર ખાનાટ રચવામાં આવ્યા હતા. આમાંના ત્રણ હું ફરી આવેલો,
એટલે ચોથું જેવાની સ્વાભાવિક ઉત્કંઠાં થઈ. એથી સંતમ્મુશ constantinople
જતી ૭ બંદરો કરતી સ્ટીમરમાં નહિ જતાં આખા ફેરોસિયન પ્રાંતની પ્રદક્ષિણા
કરી શકાય; ને કિમીયા તરફના મુસલમાનોની રાહ રસમનો અભ્યાસ
કરવાની લાલચથી ૭ ને જદલે ૨૨ ખાવીસ બંદરો કરતી સ્ટીમરની ટીકીટ
મેળવવાની ગોઠવણમાં પડ્યો. તપાસ કરતાં રૂસોએ ઓળસેસતવા નામની
કંપનીની કંસોનીઆ નામની સ્ટીમર જે ખાસ રૂસિયન સરકારી મહેલ સ્ટીમર
ગણાય છે, તેના ખીજ વર્ગની ટીકીટ મેળવી. આ મહેલ સ્ટીમરમાં ચાર કલાસ
(વર્ગ) હોય છે. તેમાં પહેલા અને ખીજ વર્ગની ડેક એકજ હોઈ ફક્ત સુવાની
કેપીન જુદી જુદી હોય છે. મહને હમેશાં ઉપરની છત્રી પર બેસવાનું મનગમતું
થઈ પડે છે. સેકંડ કલાસની ટીકીટમાંજ ઉપલી છત્રીનો લાભ મળતો હોવાથી
ફર્સ્ટ કલાસની ટીકીટ લેવાની જરૂર રહી નહિ. તા. ૧ આગસ્ટ ૧૯૦૨ ના સાત
વાગે હું સ્ટીમર પર ગયો. એ સ્ટીમર રાત્રે બે વાગે ઉપડી. આ રૂસિયન મેલ
સ્ટીમર અતિ નિયમીત ચાલનારી હોઈ જરાબર વખતસર બંદરે પહોંચે છે. આ
લાઈન ખાદુમથી છેક ઓડેસા સુધી જાય છે, જે ૨૨ બંદરો પર ઉભી રહે છે,
તેની ટીપ નીચે આપું છું.

પ્રાચીન ફેરવીને
સ્ટીમરમાં ચડી
બેઠો.

- ૧ ખાદુમ. ૨ પોડી. ૩ ઓઅમેયરી. ૪ મુખુંમ. ૫ ઓફેન. ૬
- કુહાઉન. ૭ કાગરી. ૮ આલદર. ૯ સમ્યા. ૧૦ તુવાજસે. ૧૧ લુબ્યા.
- ૧૨ ગલેનજીક. ૧૩ નોવેરોસીયક. ૧૪ અનાપા.

ઉપલા ૧૪ બંદરો કોહેકાફ પર્વતની પાતાળ તલેટીમાં આવેલા છે.
જ્યારે નીચલા ૭ સાત બંદરો કિમીયા પ્રદેશમાં સમાઈ જાય છે.

- ૧૫ કરમ. ૧૬ ફેઓદોસીઆ. ૧૭ સુદાક. ૧૮ આપુસ્ટા. ૧૯
- યાલતા. ૨૦ સ્વાસ્ટપોલ. ૨૧ થેવાતોરીઆ. ૨૨ ઓદેસા.

ખાદુમથી ઓડેસા-
ની લાઈનમાં આ-
વતા ખાવીરા જ-
દરે.

પોલીબંધર

તા. ૨ સપ્ટેમ્બરના શુધવારે રહવારે ઉડીને કેળીન બહાર આવીને જોઈ છું, તો સ્ટીમર પોલીબંધરમા આવી પહોંચી હતી. આ બંદર અને ખાટુમ વચ્ચે રેલ્વે ચાલે છે. અટ નારતો કરી પોલીબંધર પર ઉડતી નજર નાખવા, કેકની ઉપક્રી છત્રી ઉપર જઈ જોઈ. અત્યારે સ્ટીમર ચાલવા માંડી હતી. અને કિનારે કિનારે જ ચાલતી હતી. થોડા કલાક બાદ અમ્હેં એમએચેરી જે ફક્ત ન્હાનકડું છે ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

ન્હાનકડું એમએચેરી

સુખુંમ બંદર એક સુંદર કસબો છે.

ઉપલા બંને બંદરોમા મુસલમાનોની વસ્તી સારી સખ્યામા હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે. અહિંયા ફત્તેહમારી જેવા ન્હાના ન્હાના બંદારો દેખાય છે, જેની ઉપર તુર્કી વાવટો ફરકી રહ્યો છે. તે પછી આબુ સુખુંમ બંદર, આ બંદર પાસેથી કેકેશિઅન માઉન્ટનો અતિ મનોહર દેખાવ શરૂ થાય છે. એ બંદર એક બાજેબહેસત જેવા સુંદર દેખાય છે. એની મનોહર કુદરત નિહાળવા સ્ટીમરના ધણા ઉતારોઓ બહાર કેક ઉપર આવીને જોઈ રહ્યા હતા એના મનોહર દેખાવના ફોટોચિત્રો વેચાય છે. ફરમાર જેવા સુંદર મુલક માટે જેટલી તારીફ કરવામા આવે છે, તેટલી આ કસબા માટે પણ કરવામા આવે છે. એના સુંદર ફોટા ચિત્રો તેમજ સ્ટીમર પરથી દેખાતો બન્ધ પહાડી દેખાવ જોઈને કલા વગર રહેવાતું નથી કે આ તારીફમા બેશક વણુદ છે. ફિશિયાના તવગર લોકો હવાફેર કરવા માટે આ ગામમા આવે છે. લીલાછમ ધાસથી છવાયેલા મેદાનો પહાડી ટેકરા અને ઉડી ખીણો પાણીના ઝરા અને કુંગરાની હારોહાર સાથે દરીઆની તલેટીનો મોહક દેખાવ ખરેખર મનોરંજક છે. તવંગર આસામીઓનું હવાફેર માટેનું માનીતું મથક હોવાથી દૂર દૂર અનેક ન્હાના રમકડાં જેવા બંગલાઓ આવેલા છે. તેમ જ પ થી ૭ કુશાદે ભપકાદાર સગવડવાળા હોટલો પણ છે. તેમ જ હવાફેર માટે આવતા રહેલાણીઓની મોજ માટે અનેક રેસ્ટોરા ખખડી વકરી જાય છે. લીયોતરી સરતી છે. અંજીર, અંજુર અને તાજા પીચ ને પેર વેચનારા તો ઠેક સ્ટીમર પાસે પણ ખકડી વકરી જાય છે. અહીં ખાસ જોવાલાયક કે નથી. દરીઆના કીનારા પાસે એક પુરાણો સાવ ખંડીયેર કિલ્લો આવેલો છે. પણ તેમા જોવાલાયક કે સમામત રહ્યું નથી.

તવંગર માટે હવા ખાવાનું મથક

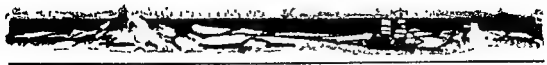
હોટલો અને રેસ્ટોરાઓ

૧.

૧.

૧.

સુખુંમ છોડ્યા પગી થોડા કલાકમા જ સ્ટીમર એફેન બંદરે આવી

પહોંચી. આ બંદર અનેક ન્હાના ન્હાના ગામડાઓથી વસાયેલું છે. દુનિયામાં મહારી જેમ તમે શાન્તિની શોધમાં હો તો તે શાંતિ આ ગામડામાં તમને જડશે. ગામડું હરીયાણુ અને લીલુછમ છે; પણ સ્થાન જેવી શાંતિ છવાઈ રહી છે. બહિં પ્રિયતી સાધુઓ માટે મઠ સ્થાપવામાં આવ્યું છે. તેથી જોવાલાયક ક્રૂત બહિંનું અતિ ગંજાવર અર્થ, જે આખું સફેદ પથ્થરનું ગંજાવર દેવળ બંધાવેલું છે. એની બાંધણી સાદી છે; છતાં એટલીજ શોભાયમાન છે. અંદર લાંબી લાંબી, દહાડીવાળા જીવાન તેમજ વૃદ્ધ સાધુઓ લાખો કાળો ઝખો, ઉપર નકા રેશમના દોરકાની રસી કમર આસપાસ બિટાળાને ગળામાં + આકારનો કોસ બેરવીને અતિ દમ્ભમથી ધ્યા કરે છે: મઠ માટે આ ગામની પસંદગી તદ્દન જરાજર જ કરવામાં આવી છે: રૂશિયામાં એક વાત પર મુસાફરનું હમેશાં ધ્યાન ખેંચાય છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં અર્થમાં કે દુકાનોમાં, કે હોટલમાં, સ્ટીમરની કેબીનમાં મા મેરી અને બાળ કાઈસ્ટની મૂર્તિ કે ફોટો જેમ મુકેલી હોય એટલું જ નહિ, પણ રસ્તામાં નાકે નાકે ખુણામાં કેસ નીચે કાઈસ્ટની મૂર્તિ મુકેલી હોય અને એ બધાં પાસે એક ન્હાની પ્યાલી આકારનો ઐશ્વર્યનો તેલનો ટીવો અહોરાત્ર સતત બળતો જ હોય છે. આ ઝોફોન બંદર પાસે આવેલા કુંગરની ટોચ પર એક કિલ્લો આવેલો છે; જે દેખાવમાં કેંક સુંદર લાગે છે. અહિંનાં મઠોં ઉંચા કદના છે. અને ઝોરતો પણ કોહોકોફની પરી સુરત નાજનીનો જેવી જ છે; તેઓનાં વસ્ત્રોની પસંદગીમાં એક ફેરફાર સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે, પોપાક ખાસ કરીને કાળો પસંદ કરે છે; તેની ઉપર નેવીયુ રંગનો બટીઆન જેવો વેશ પહેરે છે. એ લોકોની ધોળી મુલાયમ ચામડી ઉપર આ બન્ને રંગો એકત્ર દીપી ઉઠતા લાગે છે. માથાના વાળ સોનેરી અળકતા નારંગીયા રંગના છે. સ્ત્રીઓની વેણી અને અંગોડાની ડુંથણી અતિ મોઢક લાગે છે: આ ગામમાં મુલાખના કુલો સારા પ્રમાણમાં યનાં હોવાં જોઈએ. અહીંની સ્ત્રીઓને બાળકોના હાથમાં ખાસ કરીને મોટા કદના મુલાખનાં કુલો દેખાય છે. આ લોકોની એ નિર્દોષ પસંદગી આનંદ આપે છે. અહીંના કેટલાક ખુરાનુઆ સ્થળના મનોહર દેખાવના ફોટોગ્રાફ સ્ટીમર ઉપર વેચાય છે. આ પ્રાતના મુસલમાનો વધારે ગરીબ વર્ગના હોવા જોઈએ; કેમકે જેટલા આવે છે તે બધા જ ત્રીજ વર્ગના ઉતારાઓ છે. સાધુપ્રસન્નાં સુદર ઝાડોની ઘટા ઝોફોન ગામની શોભામાં સંગીન વધારો કરે છે:

શાન્તિની છાયામાં
આજોટલું ઝોફોન.
૫૧૬૨

જ્યાં જુઓ ત્યાં મેરી
અને કાઈસ્ટની પ્ર-
તિમા નીચે અખંડ
દીવો બળે છે.

ઝોફોનની પરી સ-
ઉંચ ઝોરતો કાળા
અને નેવી ઇલુરંગ
વરજ ફીકા લાગે છે.

સુખમ અને ઓફીસ

સુખમ અને ઓફીસ વચ્ચે ખડકો આવતા હોવાથી એક ન્હાની ભૂશિર ઉપર ૧૦૦ ફીટની ઉંચાઈ ઉપર એક દીવાદાંડી મૂકવામાં આવી છે; જે ખાસ ધ્યાન ખેંચી રહી છે, ખીજી ન્હાની દીવાદાંડીઓ તો અનેક સ્થળે દેખાય છે: અહિં કેટલાક છુટા છવાયા બંગલાઓ આવેલા છે. એ એકાંત ગામડાંમાં નિતરી શાન્તિની શોધમાં આવેલા સુખવાસી આદમીઓના જીવનની ધડીભર અદેખાઈ આપ્યા વગર રહેતી નથી.

તુવાખરી બંદર

આને તા. ૩ સપ્ટેમ્બર ગુરુવારના રહેવારે તુવાખસે બંદરે સ્ટીમરે લંગર નાખ્યું. ગઈ કાલના ન્હાના ન્હાના કસબાઓથી ભરાયેલા ગામથી આ કંઈ વધારે મોટું લાગે છે: આ મુલક પણ સુંદર છે. ખરેખર કેમિશિયન પહાડોની છાયામાંજ શાન્તિ અને સુંદરતા વીરાળે છે, એમ મુસાફરને લાગ્યા વગર રહેતું નથી.

રશિયન લશ્કરી પોષાક

એમાં દરીઆની લગોલગ કિનારા પર આવેલા પહાડની હારમાળા તેમાં જાણે સોપારીના જે ફાડચાં કરેલા હોય તેમ દરીઆની સપાટી પર સીધા ઠાપેલા દેખાય છે. એ દેખાય તો જોયાં જ કરીએ, એટલો મનોરંજક લાગે છે, ત્યારથી ખાટુમથી મુસાફરી શરૂ થઈ છે, ત્યારથી સ્ટીમર કિનારે કિનારે જ હીલોળા ભેતી ચાલ્યા કરે છે; રશિયન લશ્કરી સિપાહીઓ હું ફરકે સ્થળે જોતો આવ્યો છું તેમ અહિં પણ દેખાય છે. અમ્હારી આગમોટ પર પણ રશિયન સિપાહીઓ છે. એ લોકો લશ્કરી પહેરવેશ યુરોપીઅન લશ્કરોથી તદ્દન ભ્રુદા જ પ્રકારનો હોય છે. એ લોકો હાફકોટને બદલે ઓવરકોટ જેવા લાંબા ઝલા અને અરબો જેમ કમરે પટો વીટાળા ઉપર સોનેરી યા રૂપેરી ઝુમ્મીઆ કમરે બાધે છે તેવો હોય છે, દેખાવમાં પુરાતન લડવૈયા જેવા બહાદુર ખમીર ધરાવતા હોય એમ લાગે છે.

જુબા બંદર

ગ્લેન્જીક ગામ

નોથોરોશિશક સહેરમાં

આ પછી આવનાર ગામ જુબા છે. આ ગામ પાસે આવતાં જાણ્યું કે ફક્ત ૧૦ થી ૧૨ ખોરડાઓની વસતી છે. એની પછી આવેલું ગામ ગ્લેન્જીક પણ એટલું જ ન્હાનું હતું, જે ડુંગરા વચ્ચે વસેલું હોય દેખાવે રળીઆમણું લાગતું હતું. આ પછી જે નોવોરોશિશક બંદર આવે છે, એ એક મોટું સહેર છે. આ સહેરમાં રેલ્વે જોડાયેલું એક મોટું જંકશન હોવાથી, દેશ પરદેશના લોકોના સંબંધને લીધે વેપારવણજમાં આગેવાન લાગ લગ્યે છે. તેથી આ બંદર બધા બંદરોમાં એક આગેવાન અને અગત્યનું

ગણાય છે. આ કૅકેશીયન પ્રાંતનું મુખ્ય બંદર હોઇ ૨૫-૬-૩૬ ડૉક બાંધવામાં આવી છે જેથી સ્ટીમર સીધી બંદરમાં દાખલ થઇ પત્થરની પ્લેટફોર્મને અડાઅડ લાગી ઉભી રહે છે. તેમજ માલની મહાઉત્તર પણ ખુબ થાય છે. મોસ્કો અને સેન્ટપીટસ્બર્ગથી પરદેશ ચલાવવામાં આવતો બધો માલ અહિં જ આવે છે. તેમજ કૅકેશીયન માઉન્ટના દક્ષિણ ભાગને ખેડેને વિભાગ, કહેવામાં આવે છે, તેમ તેના ઉત્તર ભાગને શીરકાસિયા કહે છે. આ ભાગ પણ ખુશનુમા દેખાવેથી ભરપૂર છે. આ શહેરમાં ૧૦ મહોટા કારખાનાઓ આવેલાં હોઇ મજૂરોની વસ્તી પણ વધારે છે. આ શહેરમાં મુસલમાનોની વસ્તી સારી જણાય છે, તેમાં શિયા અને સુન્ની બન્નેની સંખ્યા લગભગ સરખી જ છે. હુંકમાં દુનિયાભરના મુસલમાનોની વસ્તી ગણવામાં આવે તો શિયાઓનું ટોળું સુન્નીઓના આઠમા ભાગ જેટલું હોવું જોઇએ. જેથી દરેક મુલકમાં શિયાઓની વસ્તી ઓછી હોય છે. કાશ્ગર, તુર્કિસ્તાન, મિસર વિં ના રાજ્યકતોઓ સુન્ની છે જ્યારે ફક્ત ઈરાનના થાલ શિયા છે ને આખું ઇરાન પણ શિયા મુસલમાનોથી જ ભરેલું છે. હું પોતે સુન્ની છું.

અહિં શિયા અને સુન્નીઓ લગભગ સરખી સંખ્યામાં છે.

અમ્હારી સ્ટીમરે લંગર કરતી વેળા કેપટને બંદાર નોટીસ બોર્ડ માર્યું હતું કે ક્લાય્ડ વખતે ઉપડશે. તેથી જુજ વખત હાથમાં હોવાથી હું શહેર જોવા ઉતરી પડ્યો. મહેને પોતાને તો કંઈ દમ જેવું લાગ્યું નહિ. જો કે રૂશિયાનાં મુખ્ય બંદરોમાંનો એક હોવા છતાં વેપારવલ્લભમાં કંસ જેવું કે દેખાતું નથી. તેમ જ જોવાલાયક ઐતિહાસિક સ્થળો પણ ખાસ નહિ હોવાથી બેઠો જ પાછો ફર્યો. રહાંજે સ્ટીમર ઉપડી, ત્યારે પાસે આવેલી દીવાલોંડી તરફ ઉત્તર દિશામાં માર્ગ ખોળતી ચાલી, અહીંથી હવે કૅકેશિયન પર્વતનો ખુશનુમા દેખાવ બંધ થાય છે ને હવે સપાટ જમીન આવવા માંડે છે અને છેક મોટી રાત્રે અનાપા બંદર આવ્યું. એ કૅકેશિયા પ્રાંતનું છેલ્લું બંદર ગણાય છે. હવે અમ્હે સિધા "Kertch or Yenikale"માં દાખલ થયા. કે જે "Sea of Azov" અને Black Sea વચ્ચે સામુદ્રની કહેવાય છે.

કૅકેશિયા પ્રાંતનું છેલ્લું બંદર

કિ મી યા

સામુદ્રધૂનિના મુખ-
પર આવેલું કંચ
બંદર

આને પણ મજબૂત
કિલ્લેબંધી રાખ-
વામાં આવે છે.

કિમીયા કિપકલ્પ
અને તારતરી
લોકોના જુદા જુદા
વિભાગો.

સપ્ટેમ્બર તા. ૪ થીની રહવારે છ વાગે કંચ બંદરે આવી પહોંચ્યા આ બંદર Sea of Azov ની સામુદ્રધૂનિના મુખ પર આવેલું છે. આ બંદરની ગોદીથી રડીમર ખુબ દૂર ઉભી રહે છે. કાચુ કે દરીયામાં ખરાબા આવેલા હોવાથી પાલલેટને બારે સંભાળપૂર્વક રડીમરને આ બંદરમા દાખલ કરવી પડે છે. જોજગ ખરાબા આવેલા હોવાથી ન્દાની બોટો સાવચેતીપૂર્વક માર્ગ લઈ શકે માટે નિશાનીઓ ઉભી કરવામા આવી છે. અહિં બધાં ઉતા-રૂઓને ન્દાની રડીમર બોટ મારફત ઉતરીને બંદર પર જવાનો ત્રાસ વેઠવો પડે છે. તેમજ પાસે ત્રણ ચાર ન્દાના બોટો આવેલાં છે. દુશ્મનેાનું નૌકાસૈન્ય Sea of Azov માં દાખલ ન થઈ શકે માટે જુના વખતમાં અહિં ધુળીયો કિલ્લો બાંધવામાં આવેલો, જેમાં આને પણ રક્ષિત લશ્કર મજબૂત કિલ્લે બંધી કરીને પકડ્યું છે. તેમજ કિલ્લા ઉપર બહારના કોઇપણ જોઈ શકે એવી રીતે તોપોના મોરચા મૂકી સરલ ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. આ કંચ બંદરમાં ૫૦૦ થી ૧૫૦૦ ટનની ૧૨ આગબોટો ઉભી છે. અહિંની ઔરતોનું ભરત કામ રક્ષિત ભરમાં વખણાય છે. આજ સુધી જોયેલા મુઠ્ઠામાં આ બંદરની સ્ત્રીઓ કંઈક વધારે છટી લાગે છે. મુસ્લીમ જોરતો તો અહિં પણ પરદેશીન દેખાત છે.

કિમીયા કિપકલ્પ વિષે લખતાં, તારતરી લોકોના ચાર ખાનત વિષે થોડીક સ્કમજણ વાચકવર્ગને આપીશ. એ લોકોના ચાર ખાનાત તે શૈયિગિરીઆ, કીઝાન, આસાખાન અને કિમ તારતરી; ચોથામાં હું અત્યારે પગલા મારી રહ્યો છું. ઉપરાંત તારતરી લોકોની જનના પણ ચાર ભાગ પાડવામાં આવે છે. ૧ કીઝાનના તાતાર. ૨ અસ્કાના તાતાર. ૩ મેસેરિકના તાતાર અને ૪ થા તે જાએ અથવા શાગે તાતાર, જ્યારે તુર્ક લોકો તે કેકેસિયન પ્રાંતની ત્રીજી શાખા કહેવાય છે. તેઓની ભાષા પણ જુદીજ હોઇને તુર્કી ભાષા કહેવાય છે; જે તારતરી ભાષાને કેટલેક ભાગે મળતી આવે છે. જેમ ગુજરાતી હિંદીને તેમજ મરાઠી સાથે કંઈ અંશે મેળ ખાય છે તેમ આ જે મહાન પ્રાંતની ભાષાનાં મૂળ પણ એકજ લાગે છે.

મહારી મુસાફરી દરમ્યાન કાઝાનના તાતારો મહેને વધારે કેળવણી આપનાત અને મુધરેલા લાગ્યા ખરડી લોકો ઊરાલ પર્વતની પેલી મેર વસે છે. તેમાં મેસેરિયકો તારતારીયન અને ખરડી લોકો ભેગા જ રહે છે. અને મહોટે લાગે ભરવાડનો ધધો કરી જનાવરો સાથે લાટકયા કરે છે. ન્યારે નજે તાતાર કિમીયાના મુદકમાં અને તેને કાઠે કાઠે વસવાટ કરી રહ્યા છે, તે છેક એંબ્રાઝ સમુદ્ર અને કોકેશસ પહાડના મૂળ સુધી ફેલાઈ ગયા છે.

આર ખાનાત અને
આર જુદી જુદી ભાત

આમારી રટીમર છ કયાક સુધી કસ્ય અંદરે ઉભી રહી ત્યા માવની મટલિતરની ધમાલ પણ છ કયાક સુધી ચાલુ હતી. તેમ જ પેસેન્જરોનું આવવુંજવું હીક પ્રમાણમાં હતું. હવે પછી રિટમર કિમીયાને કિનારે ચાલવા માંડી. આ ઉગમણ તરફનો કિનારો તદન સુષ્કો દેખાય છે. થોડા વખત પછી અગ્નિ કટક સમુદ્રને છોડીને બહાર નીકળ્યા. દરિયો પણ હવે વધારે તોફાની દેખાતો થયો અને સુષ્કો કિનારો તો અલોપ થયો હોય એમ જણાતું હતું.

કસ્ય અંદર

એક દિવસ હતો-ન્યારે તારતરી કામની તિકણ સમશેર નીચે અનેક રાજ્યો હાયા શોધતા હતા. અને તેમનો વિજય અને કીર્તિનો સૂર્ય અધ્યાન્હા-કાશમાં પ્રખર તાપથી તપી રહ્યો હતો. એ મહારાજ્યની શરૂઆત કેમ થઈ, અને અંત કેમ આવ્યો તે હવે પછી જણાવીશ

તારતરી મહારાજ્યનો યુગ

અકરણ ૧૮ અં.

તારતરીઓના વિશાળ મહારાજ્યનો સ્થાપક અંગીરખાનનો

તારતરીઓનો મહા-
વીર અને મહાન
લડવૈયો અંગીરખાન

હુંક ઇતિહાસ અહિં લખવો હીક થઈ પડશે. એનો ખાખ યુગુગાધ મોંગોલ ટોળાનો વડો હતો. એની મૂળ અટક તામુજન હતી, એનો જન્મ હિજરીસન ૫૪૯ એટલે ઈ. સન. ૧૧૫૪ માં થયો. મહાન અંગર ખાદશાહ જેમ એના બાપના મરણ પછી ફક્ત ૧૩ વરસની બાળ વયે પોતાના ટોળાનો એ ઉપરી બન્યો. તે વખતના રાજકિય કાવાદવાને લીધે તેને ન્હાસી જવાનો વખત આવ્યો; ત્યારે અવન્તખાન નામના એક સરદારને આસરે તે છપાઈ રહ્યો અને તેની જ બેટી સાથે પરણ્યો, સસરા-જમાઈ બન્ને મહત્વાકાંક્ષિ હોવાથી બન્ને વચ્ચે અણબનાવ થયો. એથી એણે વિશાળ મૂંચિ ઉપર પોતાને માટે જીવું રાજ્ય બોળી કાઢવાનો વિચાર કર્યો. અને પોતાના વિશ્વાસુ માણસોનાં લશ્કર સાથે તે અડખે પડખે આવેલાં રાજ્યો જીતવા નિકળ્યો. એનો સિતારો ચમકતો હતો તેમજ એ યુદ્ધનિપૂણ અને કુશળ લડવૈયો હોવાથી જ્યાં જતો ત્યાં વિજયને પામતો; જ્યાં જતો ત્યાંના રાજ્યો હારીને તેને આધિન બનતા. જેમ જેમ એ જીતતો ગયો તેમ તેમ રાજ્ય વધારવાનો તેનો લોક પણ વધતો ગયો. મહાન સિંકર અને મહાન નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ જેમ એ પણ એક મહાન અને અજેય લડવૈયો હતો. મુસલમાનોના ઇતિહાસના ઇસ્લામીઓમાં આજ સુધી કોઈપણ ચક્રવર્તી રાજા કહી શકાય એવો અગ્રેડ પુરુષ જો કોઈ હોય તો એ હતો. પોતાની ૪૯ વરસની વયે એ અજેય ગણાયો. જાણે જગતમાં જીતવા માટે હવે કોઈ જમીન એને માટે બાકી ન રહી હોય તેમ એને અંજક ને ખાકાનનો ઇંદાજ અપાય છે. સન ૧૨૦૬ માં જ્યારે ૭૬ વરસની વયે એ મરવા પડ્યો. ત્યારે એના વિશાળ મહારાજ્યમાં ચીનનો કેટલોક ભાગ કોરિયા સિંથીયા સમાઈ ગયો હતો તેમજ રશિયન મહારાજ્યનો મોટો ભાગ પણ તેણે જીત્યો હતો; ને ૨૭૦૦ માઈલ લાંબું અને ૧૫૦૦ માઈલ પહોળું મહારાજ્ય સ્થાપી ચૂક્યો હતો. એણે પોતાની હયાતીમાં જ પોતાની બાવીસ વરસો સુધી સ્વારીઓના પરીણામે

મહાન ચક્રવર્તી
મહારાજ્યનો સ્થાપક

૧૫૦૦ માઈલ પહોળું
અને ૨૭૦૦ માઈલ
લાંબુ પહેલું સરહી-
મ મહારાજ્ય

છતાપણાં મહારાજ્યો ચાર ભાગોમાં બહેચી નાખીને તેણે પોતાના ચાર પુત્રોને બહેચી દીધાં. એ તારતરી ઇસ્લામીઓના ચાર મુખ્ય ખાના તો જેના ઉપર હું આગળ લખી ચુક્યો છું તે જે તેના ચાર પૂત્રો જીજી, ઓકતય, ચઘતાય, અને તૂલીઆનને વહેચી દીધાં.

ચંગીઝખાનનો મુખ્ય પાટવી કુંવર ચઘતીખાન એકમાર્ગી અને પરહે-ઝગાર આદમી હતો. એને ત્રાન્સ કોકેશિયા, બલખ, અને કાશગરનો હકિમ બનાવવામાં આવ્યો હતો. એનું મરણ સન ૧૨૪૧ માં નીપળ્યું હતું. એ મહા પુરુષના વંશમાંથી જ હિંદુસ્તાનના રાજ્યકર્તા મોગલ સહેનસાહો થયા હતા.

સન ૧૨૨૩ માં તાતારવંશી ચંગીઝખાનનો પૂત્ર તોરીએ પાંચ લાખ તાતાર મુસલમાનોનું સૈન્ય લઈને રૂશિયામાં પગલાં માંડ્યા. અને ચોઝાક સમુદ્રને કાંઠે કાંઠે લડાઈઓ કરી રૂશિયન રાજવંશને હરાવ્યો તે પછી તીકના ટોળા પ્રસારે તેવી રીતે તારતારો રૂશિયામાં ફેલાઈ ગયા.

૧૨૨૭માં ચંગીઝખાનના મૃત્યુ બાદ તેણે અને તેના બેટાઓએ જીતેલ રાજ્યપટ એટલો વિશાળ હતો કે ખીળા સમુદ્રથી ચુકઝાઈન સુધીના વિસ્તાર ઉપરાંત તેમાં આઈના લોકો પાસેથી જુદવી લીધેલ સંપત્તિ અને તાન્ગટો, અફઘાનો, ઇરાનીઓ તથા તુર્ક લોકોની ટુકડી પણ હતી. જે એના હાકરા વચ્ચે તે વખતના ધારા અનુસાર બહેચી દેવામાં આવી. આવી આવી જાતની પદ્ધતિ ઈતિહાસમાં 'ખાનાત'ને નામે મશહૂર છે.

ટ્રાન્સોકઝીઆનલ કારધારના ભાગ સાથે, બલખશાન, બલખ અને ગઝની એ સહુ ચંગીઝખાનના ખીળ બેટાને મળ્યું. ખાનાત પદ્ધતિના સ્થાપક આ બેટાનું નામ ચઘતાઈ હતું. અને આ રાજ્યપદ્ધતિ તૈમુર સુધી આલી. ૧૪૬ વર્ષ પછી ૧૩૭૦ માં તૈમુરે જ એનું શૂળ કલાંઈ ફેંકી કાઢ્યું.

ચઘતાઈએ અલમાલીયને પોતાનું પાટનગર-પાલનખત બનાવ્યું. એના મંગોલ પ્રધાનોને સમરકંદ અને બેખારા કરતાં આ શહેર વધુ પસંદ આવ્યું. અને ૧૨૪૧માં ઓગદાઈ અને ચઘતાઈ મંગોલીઅન સામ્રાજ્યના બંને ખાનો મરણ પામ્યા અને ચંગીઝખાનના ગાદીનશીન ચનારા વારસો મંહોમંહે લગવા લાગ્યા. પછીથી છેવટે કાશ ખીતાઈ વંશને ગાદી મળી. એ લોકો જહુ સંસ્કારી નહોતા; છતાં કંઈ પણ ફેરાફાર કર્યા વિના રાજ્યની લગભગ માંડમાંડ હાથમાં આવીને રહ્યા.

મહાન ચંગીઝખાનના ચાર પૂત્રો

ચંગીઝખાનના મરણ પછી ફેલાઈ ગયેલા તારતાર ખાનો

અનંતમાં ૧૩૨૧ માં ચઘતાઈ ખાનાતનો છેલ્લો હપ્તો વિદ્યમાન થયો. ટાન્ઝોકરતઆનાનોખાન તથા મોગલ સ્તાનનોખાન: આ લોકોએ તહેમના પચાસ વર્ષના રાજ્યકાળમાં ઇતિહાસમાં કે પદ્માય એવું સાહસ કર્મ કર્યું નહિ. છેવટે તેમૂરલંગ આ વંશમાથી ઉતરી આવ્યો. તહેશે પોતાના ભૂજબળથી ખરી ભાગ્ય-પરીક્ષા કરી, વિશાળ રાજ્યની સ્થાપના કરી. એની પૂર્વે લગભગ પંદરેક ખાનો યદ્ય ગયા. પણ એને વિષે નોંધવાલાયક કંઈ નથી. એટલો બધો સમય અરાજકતામાં ગયો.

ચઘતાઈના ૬૨
પછી ખાનોના વં-
શની વિશાળશાખા

હીજરી ૭૩૩ માં પાશ્વિમાલ ચઘતાઈ વંશજોમાથી કાઝાનખાને ગાદી ઉપર બેઠા લીધી. એ બહુ જ ધાતકી અને જીત્તમી હતો. એમ તે વેળાના ઇતિહાસવેત્તાઓ જણાવે છે. તે વખતે અંદરઅંદરની લડાઈ સિવાય કે ખાસ જણુવા જેવો રાજ્યપટ્ટો થયો જ નથી. અને છેવટે કેટલીક લડાઈઓ બાદ લોકોના ગુસ્સાના ભોગ થઈ એને કુન્દુઝની એક બાબુએ કાપી નાખવામાં આવ્યો હતો. જુના કાળમાં જેમ બનતું આવ્યું છે તેમ બળવાન અને બહવાર કુશળ આદમીઓના હાથમાં શાહોતું તાળોતખત એક રમકડું માત્ર હતું. આ ચારે ખાનાતમાં અનેક ખાનોની વંશાવળી યદ્ય ગઈ. તેઓ અરસપરસ લડાઈઓ કરતા તેમજ વખત મળે સારે પાસેના રાજ્યોમાં પોતાની સત્તા વિસ્તારતા. એ બધી ખટપટ અને કાવાદાવા બાદ કરતાં દરેક ખાનોએ પોતાના રાજ્યના પાટનગરોને આગાદ કરવા, અને ઇમારતો ને મસ્જિદો ચણવા તેમજ ઇસ્મને ઉત્તેજન આપી ઓલખાઓને રિઝની દરબારને શોભાવવા કદી મજા રાખી નહોતી. આ ઇસ્લામી રાજ્યઅમલનો સૌથી સરસમાં સરસ જમાનો હતો, જે વખતે ઇસ્મ અને હુઝરની કદરનો યુગ હતો. અનેક ઓલીયા કિરામો અને આલીમો પોતાના પ્રખર જ્ઞાનતેજથી એ યુગને વધારે ઉજ્જવળ બનાવતા હતા, ખાનોની સુલકમસદુર સખાવતોનો પણ એ કાળ હતો. તે વખતે અમીરોમાં પણ ખેરાત કરવા માટે એક પ્રકારની જાણે દરીફાઈ ચાલતી હતી. કાઝાનના એક ખાનની બીબીએ વરસાદમાં ભીંજતા સોજા વેચનાર પર દયા આણી જેટલા માપ સારું સોજા હતી, તેટલા માપથી વાસણુને ભરીને સોનાની અક્ષરશીઓ આપી હતી. એજ વાતની જ્યારે તેના એક દરીફને ખબર પડી, ત્યારે ખાલી ટોપલી લઇ આનેદથી મઝકાઈ જતાં એ ગરીબ કડીઆરને

ઇસ્મ અને હુઝરની
કદરનો યુગ

એક સોજા વેચનાર
પર પીગળેલું અમીરી
કુદર

ખોલાવીને કહ્યું, તેની પાસે થોડીક સંગીત બાજી હોય તો આપે, એ ખરીદવા તૈયાર છે. પશુ હવે એની પાસે સંગીત બાજી નહોતી. તેમજ હોય તો તેને વેચવાની પરવાદ નહોતી, છતાં અમીરના આગ્રહથી તપાસી 'જોતાં ટોપવીના ખુણામાંથી એક સંગીત જડી આવી. જેના બદલામાં એટલે ફક્ત એક સંગીતના બદલામાં તેણે આખી ટોપલી ભરીને સોના મહેરો આપી; જેથી તે ગરીબ કઠીબારો પોતાના હરીફની પ્રશંસા ન કરે. અને તેણે એની ઉદારતાની વાત પાસે તેના હરીફની ઉદારતા સાથે આખી પડી જાય. એજ કાળમાં પોતાની પ્રશંસાની એકાદ બચત ઉપર હરીયાળા બગીચાઓ ખેરાત કરનારા ખાદ્યો પશુ વસતા હતા, આવી સમૃદ્ધિ વચ્ચે એ તારતરીઆનો સોનાની અશરથીઓ ને હીરાઓમાં જ આળોટતા હોય એમ આખો ઇતિહાસ ચોંકાવનારી હકીકતોથી ભર્યો છે.

હરીફ કરતાં વધુ ઉદારતા બતાવવાની તક

હાતમદિલ તાર-તરી અમીરો

તારતરીઆનો મધ્યકાળ

નઝદીક એ સદી સુધી તારતારોની આશુ ફરતી રહી. એ ઇસ્લામી રાજ્ય કાળમાં અનેક નવાં શહેરો સ્થાપીને તેમજ મ્હોટી મ્હોટી મદ્રેસા અને મસ્જિદો અને આલીશાન ઇમારતો ચણાવી પોતાનો દમામ અને ઇસ્લામની મહોજ્જવળતામાં વધારો કરનારાં અનેક સુંદર કાર્યો કર્યાં. તેમણે પૂર્વ તરફના દમામને મ્હાટીની રીતે મુજબ રાજ્ય કરતાં, રાજ્યકાળમાં તાઝીમ તવાઝોમાં પશુ નવો ઉમેરો કર્યો. જે તારતારના ખાનોની મહત્તા અને વિશ્વ સૂચવનારા હતા. જેમકે તે વંશને કાઈ તારનાર એવચીને રૂશિયન શાહજાદા તરફ સંદેશો લઈને મોકલવામાં આવેતા, ત્યારે એ તારતરી એવચીને શાહી આવકાર આપવા ઉપરાંત -રૂશિયન 'શાહજાદાને તારતરી' એવચી તરફથી સંદેશો સાંભળવાની વેળા એક ફૈયાદીદાર મુલાકાતને કિમતી વસ્તુ જમીન ઉપર પાંચરૂં પડતું; જેની ઉપર તારતારખાનો 'હજુહજુહાત કરેતા ઘોડો પોતાની શૈખદાર અદાથી ઉભો રહેતો અને આવનાર એવચીના ઘોડા રહામે રૂશિયન શાહજાદાને હુંટણીયે પડતું પડતું તેમજ તે જે હુકમ લાવ્યો હોય તે અધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા તેના ઘોડાના પગ પાસે હુંટણીયે પડીને નમ્રનાપૂર્વક માયું ઝુકાવતું પડતું. ઉપરાંત તેને આવકાર આપતી વેળા શાહજાદા તરફથી જ દૂધનું પ્યાલું એવચીને આપવામાં આવતું. તે પીનાં પહેલાં ઘોડોના હાથવાથી

ઇસ્લામી વિશ્વ કાળ

પૂર્વ તરફના તાઝી-મતવાજોનો અમલ કે અપમાન ?

કે કોઈ પ્રકારના આવકાથી તે દૂધ થોડુંક પણ એલચીના થોડાની ગરદન ઉપર પડતું, તે તે શાહજાદાને ચાટી જવાની ફરજ પડતી.

રાજ્યનગર સીરાઈ

કાપત્તક શહેર ઉપરાંત ખાનોએ સીરાઈ નામે એક પાવખત શહેર વોલગા નદીના નીચલા ભાગ તરફ બંધાવ્યું હતું. જોકે હાલમાં આ શહેરની કોઈ પણ નિશાની બાકી રહેવા પામી નથી. તેઓના રાજ્યકાળમાં અનેક દબ્બાબારેલી મસ્જિદો અને સુંદર પહોળા રાજ્યમાર્ગો બંધાવ્યા હતા.

તારતરીખાનોની
ધાર્મિક ઉદારતા

ઉપરાંત તેઓના રાજ્યકાળમાં ધાર્મિક આજ્ઞાતમાં હરેક છૂટછાટ આપવામાં આવતી હતી; તેઓની ધાર્મિક સહનશીલતાનો એક દાખલો આટલા ઉપરથી મળશે કે તેઓએ પોતાના મહેલ નજદિકે ખ્રિસ્તીઓનું એક દેવળ બાંધવા દીધું હતું. ઉપરાંત કેટલાક ખાનો ખ્રિસ્તી ધર્મક્રિયામાં પણ સામેલ થતા. એમ ધાર્મિક આજ્ઞાતમાં તારતરીખા ખ્રિસ્તીઓ તરફ ઉદાર અને માયાળુ રહેતા હતાં. સન ૧૧૫૭ માં રૂશિયાનું વિખ્યાત કિફ શહેર તારતાર લોકોએ હાથ ધર્યું. આથી રશિયન લોકોના યુરોપ સાથેનો કેટલોક વ્યાપાર ખોરવાઈ ગયો. અને રૂશિયન શાહજાદાઓનો ખીળ ખ્રિસ્તી રાજ્યો સાથેનો વહેવાર પણ તૂટી પડ્યો. અને ચારે તરફ તારતરીખાનોના હંકારિયાન વાગવા માંડ્યા. ખૂણે ખૂણે અક્ષાહો અકબરની અજાન પોકારાતી હતી. આમ રૂશિયાનોનું પહેલું પાટનગર કિફ તારતારોના હાથમાં જવા પછી રૂશિયાના રાજ્ય પહેલા ધ્રુવાને ૧૩૨૮ માં નવું પાટનગર મોસ્કો રચાઈયું. સન ૧૩૨૮ માં તારતારોએ મોસ્કો પર ચઢાઈ કરી, અને શહેરમાં ગંગવર હુંદ મેળવી અનેક નગરજનોને કાપી નાખ્યાં.

રૂશિયન રાજધાની
કિફ શહેર

કિફ પછી મોસ્કો

બીજા વાર મોસ્કો
હુંદયું.

ઉપરાંત શહેરને સળગાવી દીધું. આટલું કરી તારતારો જતા રહ્યા; છતાં યુધ બેઠા નહિ. ફરી વાર સન ૧૩૮૫ માં તેમરલેનખાન નામના તારતારી સરદારની આગેવાની હેઠળ ફરી એક વાર ચઢાઈ કરી, ફરી વાર હુંદ મેળવી; પણ પોતાનો અમલ ત્યાં રચાઈયો નહિ. તારતારોના વિજયકાળમાં રશિયન શાહજાદાઓ ખાનોને હરેક પ્રકારે રાજી રાખતા. કેમકે ખાનોની ઈચ્છા માત્ર ઉપર એ શાહવંશના નબીરાઓની સરજત લટકતી હતી, ખાનોની એક વિચારવંત ભૂકુટી રહાને કોઈક લોકો પાવમાલ થતા અને પાછા આપાદ થતા. તેમજ કેટલાક ખાનો રૂશિયન શાહજાદાઓ સાથે પરણતા. એ વખતે પોતાના હરીફ રાજ્યો કે શાહજાદાઓને પાવમાલ કરવા રશિયન રાજવંશીઓ ખાનોની

ખાનોની એકહથ્થુ
રાજ્યસત્તા

મેત્રી સાધના અને તેઓને હરકોઈ પ્રકારે રીઝવીને પોતાના હરીફને નાશુલ કરતા.

ઈ. સ. ૧૪૬૨ સુધી તારતરોએ નિરવિરોધે રાજ્ય ચલાવ્યા પછી તે વખતના રશિયાના મહત્વાકાંક્ષી રાજા ઇવાને તારતરીઓનાં અપમાનો અને એના શાસનકાળ દરમ્યાન રાજવંશના અનેક આદમીઓની હીણપત જોઈ અનેક શાહજાદાઓનો સહકાર સાધ્યો. ને પોતાના નામ પાછળ ઝીર (એટલે પિતા) શબ્દ મૂકાવીને ઝીર પહેલાના નામે ઝોળખાવવા માંડ્યો. બ્યારે ખરેખર એ ઇવાન ત્રીજો હતો. એ ગ્રીક વંશના એક શાહજાદાની બેટી સોફીયાને પરણ્યો હતો. જેના ખાનદાનને કેન્સટાન્ટિનેપોલિસમાંથી ટકોએ હાંધી કાઢ્યો હોવાથી એ ખુસખમાનખાનોની કદર વિરોધી હતી. કહેવાય છે કે એ સંસ્કારી ને શરવીર મુંદરીની દિમત અને ગ્રેશ્યાથી ઇવાને અનેક ફત્તેહો મેળવી હતી, એણે પોતાના ધણીને ઉરેથી અને સ. ૧૪૭૦ માં એક મહોટી ફોજ ઉઠાવી કરીને તારતરોના મુખ્ય શહેર કાઝાન પર તેઓ હલ્લો લઈ ગયા. આ છૂપી અને મહોટી તૈયારી પાસે તારતરો બહાદુરીથી લડ્યા; છતાં ટકી શક્યા નહિ અને રશિયનો પાસેથી ખંડણી લેતા હતા તે છોડી દઈ ઉઘટાં ખંડણી આપીને કાઝાન શહેરનું રક્ષણ કરવાની તેમને ફરજ પડી.

ઝારનો ઇલકાબ લે-
નાર ઇવાન ત્રીજો

તાતારખાનોની
પહેલી હાર

લગભગ ૪૩ વરસ સુધી મુંદર રાજ્યઅમલ જોગવી સ. ૧૫૦૫ માં ઇવાન ત્રીજો મરણ પામ્યો. ઇવાને પોતાના રાજ્યઅમલ દરમ્યાન ન્હાના ન્હાના શાહી વંશના અનેક રાજ્યકર્તાઓ સાથે ઉદાર અમલ ચલાવ્યો હતો તેમજ જર્મન, પેનીસ, પોલાંડ, ફોમ, તેમજ મુરોપના કેટલાંક ભાગના ઝેલચીઓ પહેલપહેલા રશિયામાં એના જ રાજઅમલ દરમ્યાન આવ્યા હતા. પણ એ શરવીર રાજાનો બેટો બાપ જેવો કુશળ ન હતો. તે એક નબળા મનનો રાજા હોઈ બાપથી જુદા જ સ્વભાવનો હતો. એના અમલ દરમ્યાન તારતાર લડવૈયાઓ ફરી વાર રશિયાના મુખ્ય ભાગમાં ચડી આવ્યા અને છેક પાટનગર મોસ્કોના બારણા ખડખડાવવા માંડ્યા. એટલે એ ગલરાયો અને ખાનો સાથે સલાહ શોધવા માઢી અને એક મહોટી રકમ દંડ તરીકે આપીને તારતરોને પાછા ફરવ્યા. પાછા ફરતી વેળા તારતરો અનેક રશિયન

૪૩ વરસનો મુંદર
રાજ્ય અમલ

મોસ્કો પર ચઢાઇ-
અનેક રશિયનો
સુલામતરીકે વેચાયા

પુરૂષો અને સુંદરીઓને બંદીવાન તરીકે પકડી ગયા હતા, એને વર્ક લોકો પાસે શુભામ તરીકે વેચી માર્યા.

ચોથો ઇવાન—ધી
ટેરીબલ—ભયંકર
રાત્રી

ઇવાને લીધેલો
એકાંતવાસ

ભયંકર આદમીના
ભયંકર કાર્યોને
અંત

“બાપ બાપ કે બેટા”ની કેહેલન અનુમાર ઇવાન ચોથો પોતાના દાદા જેવો મહત્વાકાંક્ષી હોવા ઉપરાત તેનાથી એ ચાર વાસણી વધે તેવો હતો. એણે પોતાના રાજ્યઅમલ દરમ્યાન કેટલાક સુંદરમાં સુંદર અને કેટલાક ભયંકરમાં ભયંકર કાર્યો કર્યા. આથી એ ઇવાન ધી ટેરીબલ એટલે ભયંકર ઇવાન નામે ઓળખાવવા માડ્યો. છવીસ વર્ષો સુધી એણે બારે જુલમ સાથે રાજ્ય ચલાવ્યું. પછી ૧૫૬૬ માં પોતાના પાપના ભારથી ગભરાઈને એણે એકાંતવાસ પકડ્યો, અને એક ગાઢ જંગલમાં આવેલા આલેક્ઝાન્ડ્રિઆવસ્કીના કિલ્લામાં તે ભરાઈ બેઠો. ને દેશ પીટાવ્યો કે રાજ ઇવાન હવે ગાદી છોડે છે. આથી નગરજનો ગભરાયા, જો રાજ અમલ છોડશે તો ફરીવાર અમલદારોના જુલ્મો ચાલુ થશે અને મુલકમાં અધેર ફેલાઈ જશે; આથી લોકોએ તેને અરજ કરી: બાપ મને તેવા હો પણ ઝૂંડર (પિતા) છે, સર મુખત્યાર છે, તદ્મારા બધા જુલ્મો અમ્હે સહન કરીશું; પણ ફરીવાર રાજ્યની લગામ દ્યો. આથી ઇવાન પાછો આવ્યો ખરો, પણ તેનો જુલમ હવે બહાર વધી ગયો. તે યુસ્સાના આવેશમાં અનેક ઉમરાવોને પાયમાલ કરતો, સેંકડો લોકોને સામટા બંધાવીને ફક્ત શક ઉપરથી જ કપાવી નખાવતો; ગુન્હેગારો ઉપર તો તે હદખહાર સખ્ત થતો. એણે સખ્ત ઘેરીમાં અનેક કેદીઓને નવઆ કરાવી એક મહિના સુધી બંધાઈ ગયલા નદીના સખ્ત પડને ફોડાવી તેના પાણીમા હોમાવી દીધા હતા. ફક્ત શક ઉપરથી જ તેણે પોતાના હોકરાને મારી નાખ્યો, તેના આવા જુલ્મો જોઈ પ્રજાએ તૌના તૌખા કરવા માડી. ત્યારે આગળ ઉપર તેના અમલની શરૂઆત દરમ્યાન પાછા હઠાવેલા તારતારખાનો તક સાધીને ફરી વાર ચઢી આવ્યા, આ વખતે એ ભયંકર ગણાતો રાજ કાંઈ ન કરી શક્યો. એના અમલ દરમ્યાન ઇંગ્લાંડ અને રૂશિયા વચ્ચે સારી મિત્રાચારી રચપાઈ હતી. અને તેની ચહેનસાહતના જુદા જુદા ભાગોમાં અંગ્રેજો પથરાઈ ગયા હતા. એના મરણ પછી ધારવા મુજબ ખરેખર રૂશિયામાં બારે બંધાધુધી અને આપખુદીનો દોર પથરાઈ ગયો.

ખાનોના વિલાસ પછીનો પતનકાળ

આ વખતે ઝારનો સાળો બોરીસ ગ્રોટ્નોવ તારતાર વંશથી ઉતરી આવેલો એક ઉમરાવ હતો. તેણે અનેક ખટપટી કાતાદવા કરીને પોતાના હરીફોને પાયમાલ કરી રાજ્યની લગભગ હાથમાં લીધી. રાજ્ય થીઓદોરનું ચાલતું ખર્ચ, પણ પડદા પાછળનો ખર્ચ સત્તાવાન રાજા આ બોરીસ જ હતો. આ વખતે ક્રિમીયાના તારતારો ફરી એક વાર ચઢી આવ્યા. છેલ્લાં બેસો વરસ તારતારો રશિયાના મુખ્ય ભાગ પર હાકેમી બોગવતા હતા જ. છતાં પોતાની સત્તા ઔરખી વધાર્યે જવાની તેઓને હોંસ હતી. જે વખત નાપ તેમાં તેઓ ફરી ત્રીજી વાર મોસ્કો તરફ ધસી આવતા હતા. આ વખતે મોસ્કોએ બોરીસને સરદારી લેવાને આમંત્રણ કર્યો. ખંધા બોરીસે પ્રજાને નમ્રતા-પૂર્વક સમ્બારો આપ્યો અને કહ્યું કે “હું કોણુ ? જે અમર અને પવિત્ર આત્માઓએ રશિયાને બચાવ્યું છે તેઓ જ ફરી વાર બચાવશે.” અને છેવટે સરદારી તો લીધી જ. એ તારતાર વંશનો જ હતો. એમાં તારતારી ખમીર હતું. એણે જ પહેલી વાર ખરેખરી રીતે તારતારીઓને મોસ્કો તરફ આગળ વધતા અટકાવ્યા, એટલું જ નહિ પણ બારે ખુવારી સાથે નસાડ્યા પણ ખરા. એના અમલ દરમિયાન એક ધારો સન ૧૫૯૩ માં ધડવામાં આવ્યો તે ગુલામ તરીકે લેવાડેવડ કરવાની પ્રજાને સત્તા આપતો હતો. તે ધારો છેક ૧૮૬૩માં એટલે આજથી ૬૫ વરસ ઉપર નાશુદ કરવામાં આવ્યો, ત્યાં લગી ગુલામી વેપાર કરવાની રશિયામાં છૂટ હતી. એ નખળો રાજા થીઓદોર ૧૫૯૮ માં મરણ પામ્યો. રશિયામાં પહેલવહેલું રાજ્ય સ્થાપનાર રાજા ફ્રીકના વંશનો એ છેલ્લો ચિરાગ હતો. એ વંશના રાજાઓએ રશિયાના તખ્ત ઉપર ૭૩૬ વરસ સુધી અમલ કર્યો. એનો શાહનશાહ અકસ્માતથી માર્યો ગયો હોવાથી તેના પછી કોઈ વંશવારસ નહોતું. ખરી રીતે તેને બોરીસે જ મારી નખાવ્યો હતો.

કહેવાય છે કે થીઓદોરને ઝેર આપીને મારી નાખવામાં આવ્યો હતો. તેની છેલ્લી ધડી ચાલતી હતી; ત્યારે પોતાની આસપાસ ઉભેલાં સગાંઓને તેણે રાજદંડ (જે સત્તાના ચિન્હ તરીકે ગણાય છે) એક પછી એક એમ અનેક શાહ વંશના કુટુંબીઓને આપવાની કોશિષ કરી; પણ કોઈ એ

ઝારનાં સાળા,
ખંધા બોરીસનો
અગ્રુશય

તારતારીઓનો,
મોસ્કો તરફ ધસી
સારા અને હાર

શાહના વંશ ફરી-
દેનો અંત

હુનિયાની તખ્તે
જમી ઉપર એક
નાટકી ખતાવ

ધૂળમાં રમડાતો
રાજદંડ કોણુકપાડે ?

રાણીજી જોમણ બ-
ન્યાં અને રાજાનો
સાળો લોગી બન્યો.

ઘોરીસ માટે જા-
હેર માર્યાના

લોકલોક અને રાણીની
માર્થના

“કળુલ છે ! એક
શરત કરો તો કળુલ
છે !”

લેવા તૈયાર થયું નહિ. અંતે ચ્હીડાઇ કંટાળાને એ મરતા રાજવીએ જમીન ઉપર ફેંકી દીધું. જે તરત જ ઘોરીસે ઉપાડીને સંભાળી લીધું, તેના મરણ પછી તેના વસીયતનામાની રૂએ રાજ્યની લગામ રાણીને આપવામાં આવી; જે ઘોરીસની ખેન થતી હતી. લોકોએ તેને તખ્તનશીન કીધી; પણ અંતે પોતાના ભાઇ ઘોરીસના કાવાદાવાનો ભોગ યર્થ મઠમાં ગઇ અને બાકીનું આયુષ્ય ત્યાં જ બેંઠગી કરતાં વિતાડવાનો ઈરાદો જાહેર કર્યો. આથી રશિયન તખ્ત ઉપર કોઈ મજબુત આદમીને બેસાડવાની જરૂર જણાતાં ઉમરાવોએ ઘોરીસને બેસાડવાનો ઠરાવ કર્યો; પણ ખંધા ઘોરીસે સાફ ના પાડી. જે કે અંદરથી તે આતુર હતો જ ને તે માટે સતત ખટપટો કર્યો જ કરતો હતો. છેવટે બુદ્ધા બુદ્ધા શહેરના એડાચીઓ, ધર્મોધ્યક્ષો, અને બદ્દ પુરોહિતોએ તેને રાજ્ય ઠરાવવાની દરખાસ્ત મુકવાને સલાહ બોલાવી અરજ કરી; પણ ઘોરીસભાઈ જેનું નામ તે એકના જે ન થયા, છેવટે ઘોરીસ જ ગાદી પર બેસે એવી સદ્બુદ્ધિ બુદ્ધા ઘોરીસને આપે, ને એ રશિયાનો તાજ કળૂલ રાખે; માટે જે દિવસો જાહેર બેંઠગી કરવા માટે ઠેરવવામાં આવ્યા અને તેમ થયું : ત્યાં એ ખંધા ઘોરીસ પહાડ પર આવેલા એક એકાંત મઠમાં બસાઇ બેઠો; અને લોકોને જણાવ્યું કે હું બાવો બન્યો છું; મારે રાજદંડનો કાંઈ ખપ નથી, ઈ. સ. ૧૫૯૮ ની તા. ૨૦ થી ફેબ્રુવારીએ જાણીતા મુખ્ય ઉમરાવો અને પાદરીઓએ પહાડ પર આવેલા એકાંત મઠ પાસે જઈ ઘોરીસને અરજ કરી કે રાજદંડ તમે જ ઉંચક્યો હતો. તે ઉમરાવો વિં કળૂલ રાખે છે, માટે તમારે ઝાઝરી પદવી સંભાળી લેવી. પણ ભાઈસાહેબે મનમાં ભાવે ને મુડી હલાવે તેમ ડોકુ ધૂણાવ્યું અને લોકો નિરાશ થયા. અંતે તેની ખેન રાણીએ રાઈ રાઈને અરજ કરી, મુખ્ય નાયકોને પેટ્રીઆક (ધર્મનો વડો) વિંએ ઠરાવ કર્યો કે જ્યાં લગી ઘોરીસ રાજ થવાનું કળૂલ નહિ કરે ત્યાં લગી આવનાર મંડળ મઠ પાસેથી ખસવાનું નથી. એટલે ખંધા ઘોરીસ છેઠ્ઠી સોમઠી પર દાવ મારી જતી લેતો હોય તેમ ચતુરાઈ વાપરી બોલ્યો કે એક ચરતે રાજગાદી કળૂલ રાખીશ તે— તારતાર લોકો રશિયા ઉપર હુમલો લાવવા ટાંપી રહ્યા છે; તેને ઠરાવવા બધાંએ ખરા દિલથી સહકાર કરવા કળૂલ થવું. ” આ સાંભળી લોકો હર્ષવેલા યર્થ કળૂલ કળૂલના પોકારો કરી રહ્યા ને ઘોરીસ રાજ થવા કળૂલ થયો. તાજ પહેરતી

વેળા પશુ તે ખધાઈ વાપરી માર્ગિકતાથી બોલ્યોઃ—“તે કિરતારની ઇચ્છા પાર પાડ્યો.” લોકોએ હર્ષના ચોકરો કરી તેને વધાવી શીધા. ગાદીએ બેઠા પછી તેણે તરતજ એક મ્હોડું લશ્કર લઈને તારતારખાન તરફ દૃઢ કરી. અને ખાનને એવી હાર ખવડાવી કે તે આગળ વધતો અટક્યો. છતાં બેારીસનું રાજ્ય લાંબા વખત સુધી ટક્યું નહિ. જેટલા વખત સુધી ચાલ્યું: ત્યાં લગી એ ઠીક દિગ્યો. જુના કાળમાં એ નવા વિચારનો સુધરેલો આદમી હતો. ઉમરાવોના છોકરાઓ માટે એણે પાઠશાળા ઉઘાડવાની તજવીજ કરી; તે પાદરીઓને ગમી નહિ. છેવટે ૧૬૦૩ માં આ ખંધા આદમીનો એક શેરને માથે સવારીર જેવો ખંધા દુરમન પુટી નીકળ્યો. તેણે ચોથા ધવાનનો પુત્ર સાહનદા હીમીગાધસ હું પોતે હું એવો હાલો જાહેર કર્યો, અને કત્તું કે બેારીસે મને મારી નાખવા જે વેદના હાથમાં આપ્યો હતો તેણે મને જીવાડ્યો અને નસાડ્યો, તથા મારે બદલે એક યુવામના છોકરાને મારી નાખી દેનાવ્યો હતો. એણે કેટલીક એવી વાતો પશુ કરી અને એવી શાહી નીશાનીઓ પશુ જતાવી, જેથી પ્રજા ભરમાધ ગઇ. તેથી કેટલાક લોકો બેારીસના જુલમથી કટાબ્યા હતા તે સહામેલ થયા; છેવટે બેારીસને તા. ૧૩ મી એપ્રિલ ૧૬૦૫ માં ફેર ખાઈને આપઘાત કરવાનો વખત આવ્યો. આમ કરીને તેણે પોતાની હંદગીનો અંત પશુ આણ્યો.

ચોરને ત્યાં ચોર
પરાણો-શેરને માથે
સવારીર

એ અઠંગ ચોરે આખા રાજ્યની ચોરી કરી પચાવી પાડ્યું; પશુ શાહી વંશના ઝમુષ્ટરકી નામે એક ઉમરાવે જળવો કરાવી તેનો અંત આણ્યો ખરો; ત્યાં બકર કાઢતાં ઉંટ પેડું એમ એક બીજા ચપરખંધા ચોરે સાહનદા હીમીગાધસની વિધવા પાસેથી જોરજુલમથી કબૂલ કરાવી લીધું કે તેનો ધણી મરણ પામ્યો નથી; પશુ તે તેનો ધણી જ છે; એથી ૪ વરસ સુધી રશિયામાં અંધેર અમગ સાથે નવો રાજ્ય રાજ કરવા મોકલ્યો; અંતે ૧૬૧૦ માં એક તારતાર સરદારે એને મારી નખાવ્યો; તે પછી રોમોનોફ વંશના એક સત્તર વરસના જુવાન છોકરાને જે પોતાની માતા તરફ ફેરીકવંશ સાથે લોહીનો સંબંધ ધરાવતો હતો તેને અગ્રીર ઉમરાવોએ એકમત થઈને ગાદીપર બેસાડ્યો, જેના વંશજોમાં હાલનો જાર ગણાય છે.

બકર કાઢતાં ઉંટ
પેડું.

અંતે રોમોનોફ
વંશની કથાપના થઇ

દરેક પ્રજાની ચહતી વખતે તેને ઉદાર મનના, આત્મજોગ

મહાશયોની ચઢતી
પછી પડતી ક્યાંક
આવે છે

આપનારા સંસ્કારી નેતાઓ મળે છે. તે વખતની પ્રજા પણ નાયકોના સારા સંસ્કારો ઝીલનારી મહેનતુ અને ખડતલ હોય છે. એના શ્રમિત જીવન પાછળ એ પ્રજાનો લગ્ય ઇતિહાસ અને ઉજાણુ ધેરું નસીય છૂપાયેલું હોય છે. જેથી એ મહેનતુ અને સંસ્કારી પ્રજા ધૃત્યરના અસિવોદ મેળવતી ઉત્થિતિને પચથીયે કૂચકદમ આગળ વધતી જાય છે. તે પછી આખાદી, સત્તાને મોજ શોખનો કાળ આવે છે, છેવટે મોજગોખ એટલો બધો વધી જાય છે કે જેથી પ્રજા ફક્ત વિદાસમા જ રચાપચી રહે છે. વિદાસ પછી અધોગતિની ઊંડી ખાઈમાં ગળદી પડે છે. ધર્મ અને નીતિના ટેટલાક સાદા સિદ્ધાંતો પણ એ બૂલતી જાય અને જેમ રોમના ઇતિહાસમાં બન્યું અને રોમન મહારાજ્યનો અંત આવ્યો છે તેમ આ તારતાર ખાનોના ઇતિહાસમાં પણ એમ જ બનેલું; છેવટે વિદાસ અને સત્તાના મદમા, ખાનો ડેલી રહ્યા હતા; ત્યારે અંગત ઇર્ષા અને વેરની જ્વાળા ખૂબ વધી ગઈ હતી. પરિણામે તેઓ કુસંપથી નબળા પડ્યા અને આજે ફક્ત તેમની મહાન ઇમારતો, રાજભવનો, મસ્જિદો, અને બીજી સજાનિકાખાનમના મગનચુંબિત મીનારાઓ ફક્ત એ મીઠી અધેલી તારતારી શહેનશાહતના ખંડી-થેશ તરફે બાકી છે:

આટલી વાત મહારી મુસાફરીના વિષયથી વેગળા જતી લાગશે. છતાં મહારી રશિયાની મુસાફરી દરમ્યાન રશિયા અને તારતાર પ્રજાનો ઇતિહાસ ન જાણતું તો હકીકત અધુરી જ લેખાશે. આથી આટલી હકીકત લખ્યાથી તે અસ્થાને ન જ ગણાય પણ દુનિયાની તખ્તે જમીન ઉપર પામર માનનીતી મહોદી મોટી આશાઓ પાછળ કિસ્તારનો મહાન સંકેત શો છે તે કંઈકે સહમગશે

મકરણ ૧૯ સુ'

કિમીયા ખાનાત

૧૯૦૪ થી સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૨ ના કાફાની સુંદર કારખાનાં દર્શન થયાં

અને થેઓડોસીઆ જેને તારતરીઓ કાફા ચહેર કહેના તેના ખારામાં અઢારી સ્ત્રીમર દાખલ થઈ, બંદરમાં વેશ માણલીના આકારની સાત રશિયન મનવારો ઉભેલી હતી. એ કુલ ૧૦૦ x ૧૩ ફીટની રશિયન લઘાક મોટા છે. પાસે જ એક પુરાણો કિલ્લો આવેલો દૂરથી દેખાય છે. ઉપલી મનવારો ઉપરાંત ૧૫૦૦ થી ૩૦૦૦ ટનની નવ સ્ત્રીમરો ઉભી હતી. અહિંથી કિમીયાના દક્ષિણ તરફના લીવાડીઆ ગામ સુધી સુંદર લીલોતરી છવાયેલી દેખાય છે. સ્ત્રીમર કેટલોક વખત ચોલવાની હતી. તેટલા વખતમાં શહેરમાં લટાર મારી આવવા માટે હું નીચે ઉતરી પડ્યો, ઉતરીને નજીકમાં ઉભેલા ઉસમાન અને મુરાદ નામના બે મુસ્લીમ ખીરાદરો સાથે જોળખાણ પાડી લીધી. વાતચીતમાં ઉસમાન મને ઇસ્લામનો એક શીદાઈ જણાવે. ધર્મની શ્રેણી અને અભિમાનની કેટલી વાતો કર્યે જતો હતો. હાથમાં એનો ધર્મપ્રેમ ખતાવતી ૧૦૨ દાણાની મોતીના કેરખા જેવી તરખી લાઈને દુરંદે ચરીફ જપતો હતો. એ લોકોને ખબર પડી કે હું મુસલમાન હોવા ઉપરાંત સુન્ની અને હનફી મજહબનો છું; તેથી તે સ્વભાવિક રાજ થયા અને નમાઝનો વખત થવાનો હોવાથી એમ મરજીદ તરફ ચાલ્યા, વાતચીતમાં જણાવ્યું કે અહિં ગણ મસ્જિદો છે. અને અહિંના મુસ્લીમો બે તાએફા (કોમ) મા વહેંચાયેલા છે. એક તૂર્ક જેઓ ટર્કીશ કેપ પહેરે છે. અને બીજો તારતાર જેઓ કાઝાનની સ્ટાઇલની ટોપી પહેરે છે. બન્ને એક જ હનફી પંથનાજ છે; વાતચીતમાં એ લોકોએ હિંદુસ્તાન વિશે કેક બધવાની ઉત્કંઠા ખતાવીને પૂછ્યું કે-“હિંદમાં મુસલમાનો દરો ખરા ?”

આ સવાલના જવાબમાં મહે કહ્યું કે ત્યાં સાત કરોડ મુસલમાનો વસે છે; ઉપરાંત તેમાંના ઘણા તવંગરો પણ છે; તેમજ મહે ઉમેર્યું કે અંગ્રેજ રાજ્યમાં બધા સારી આબાદી ભોગવે છે. ઉપરાંત ધર્મની પણ કેઈ દખલગીરી નથી. એ સાલળીને અજબ થયાં; તેમણે આ સાલળીને મુરાદ તો હેજતાઈ ગયો

કિમીયાના વિલામ-
માં આવેલું થેઓ-
ડોસીઆ અથવા
કાફા બંદર

ઉસમાન અને મુરાદ
બે મુસ્લીમ ખીરાદરો

મુસલમાનોની વિ-
શાળ અને અલયખી
પમાડનારી રાખા
વિષે વાતચીત

અને પોતાના સંબંધીને વાત કરી. જન્ને જણા અંદર અંદર અલ્લાહ, અલ્લાહ, પોકારીને હરખ ને ખુશાલી દર્શાવવા મંડ્યા. છતાં જાણે મનાતું ન હોય તેમ ફરીવાર પૂછ્યું “ શું એ ખરી વાત છે ? ”

જન્ને દેશોના અકેક તરફના પારાવાર અજાનતું દર્શન

એ લોકોની અજાનતા ઉપર હું હસ્યો નહિ તેમ અજાન ન થયો. એ લોકો જેમ માને છે કે અરબસ્તાન, ઇરાન, ખીવા, મીસર, ખોખારામા જ મુસ્લીમો સમાઈ જાય છે તેમ જ આપણે પણ જાણતા નથી કે રશિયામાં મુસ્લીમોની ગંજવર સંખ્યા વસે છે. ઉપરાંત ચીનમાં જ્યાં કદી ઇસ્લામીઓની સ્વારી થઇ નથી ત્યાં આઠ કરોડ મુસ્લીમો વસે છે. થોડા સમય પછી અલ્લાહો અકબરના શુલ્હ અને મીઠા અવાજે મુઆઝીનની પૂકાર (ખાંઝ) સંભળાઈ કે જ્યાં નમાઝ માટે તૈયારી કરવા મંડ્યા અને તેમાં હું પણ ભેળાઈ ગયો. નમાઝ પછી આ મહારા નવા ગિરાદરો તરફથી મહેં જાણ્યું કે રશિયામા હું ધારતો હતો તે કરતાં ચે ઘણી વધારે સંખ્યામાં મુસલમાનો વસે છે; ત્યારે મુરાદની જેમ સંતોષ અને અજાનખીના ઉલ્લાસ સાથે અલ્લાહ, અલ્લાહ પોકારતો હું છૂટો પડ્યો. મહેને વિચાર કરતાં લાગ્યું, અહિં ખોટ એટલી જ છે કે રશિયાનો રાજ્યકર્તા ઝાર ખ્રિસ્તી છે. જે તેમ ન હોત ને મુસ્લમાન હોત તો આખું રશિયા મુસલમાન જ છે એમ દુનિયાને ધડીલર લાગી આવે તેમ છે. વળી રશિયન અમલમાં ઇસ્લામીઓ ઉપર બેદલ જાપતો રાખવામાં આવ્યો છે. તેમાં એ બહાદુર કોમની કેટલીક સુંદર શક્તિઓ હથાપ જતી હોય એમ લાગી આવે છે. તેમ એ કદી મુસ્લીમ મુશ્કો ન હતા એમ ખતાવવા માટે જૂનાં શહેરોની બાજુમાં નવાં શહેરો બંધાવીને જૂના શહેરો તરફ નાખતી કરી એની સુંદર ઇમારતો પાલમાલ કરી, ઇસ્લામની સુંદર અસરને નેરદાર સંસ્કૃતિ જૂંસી નાખવાની તજવીજ કરવામાં આવે છે.

જે રશિયાનો જાર મુસલમાન હોય તો-

રશિયન અમલમાં મુપાયક્ષી કંકોરતા

કિમીયાના મુસ્લીમોનું મુશ્ક મથક

આ કિમીયા દિપકલ્પ સારો ચે મુસલમાનોથી જ લારેલો છે. વળી તેઓ જ્યાં જ સુન્ની મુસલમાનો છે, મસ્જિદમાં કેટલાકોએ મહેને કહ્યું: તમને ઇસ્લામીઓની ઝાઝી વસ્તીવાળું શહેર જોવાની મરજી હોય તો અહિંથી થોડા કલાકને રસ્તે આવેલા બકચીસરાઈ નામે શહેરમાં લટાર મારી આવો તો તમે જ્યાં નજર કરશો ત્યાં મુસલમાનો જ દેખાશે.

બકચીસરાઈ નામ તુર્કી ભાષાનો છે. તુર્કી ભાષામાં બકચી એટલે

બગીચો કહેવાય છે. અને શરાર્થ એટલે સરા; હુંકમાં બગીચાની સરા એ નામથી મશહુર છે. જેમ અહિંથી (થીઓદોસીઆથી) બકચીશરાર્થ નેટથી દૂર છે; તેથી અતિ ધણું સેવાસેવા નજદીક છે. હું દિલ્હીની છું કે અતિ નજદીક હોવા છતાં બકચીશરાર્થ જઈ શક્યો નહિ. કહેનારા લોકો તારીફ કરતા હતા કે ત્યાં પાંચ મહોટી આલીશાન મસજીદો છે, અને કિમીઆ પ્રાંતમાં બકચીશરાર્થ જ મુસલમાનોનું મુખ્ય અને મહોતું મથક છે, હવે સ્ટીમર ઉપડવાનો વખત થયો હોવાથી હું અપાટભેર પાછો ફર્યો. સ્ટીમર ઉપર ધણું નવા ઉતારૂઓ આવ્યા હતા. તેમાં બીજા વર્ગમાં પણ મુસ્લીમ ઉતારૂઓ બેસી અને બાળકો સુદાત સારી સંખ્યા હોવાથી મને કેટલી પૂછપરછ અને હકીકત મેળવવું સુગમતાભર્યું થઈ પડ્યું. અહિં તરેહવારના તપખીરીયા રંગના સુંદર પત્થરના રમકડાં વેચાય છે. તે એટલાં બધાં મનોહર હતા તેમજ અહિંની કોલી કામની કેટલીક સ્ત્રીઓ એટલી મોઢક હતી કે ખરીદવાને મન ખુબ જ લગ્યાયુ; પણ મારા જેવા બટકતા મુસાફરને આવી વસ્તુઓ લઈને ફરવું ફરવું તેમ નહિ હોવાથી મેં માંડી વાળ્યું. કિનારે આવેલા ઈલેક્ટ્રીક લાઈટના ઊંચા મહોટા દિવાની સુંદર રીશનીનો પાણી ઉપર પડતો પડછાયો અને અંધકાર સફેદ ભીંતોથી આજા અંખા તેજમાં દેખાતું શહેર ચિત્રવત અને ગંભીર હાવામાં આજોત્તું ભારે આકર્ષક લાગતું હતું. નવા મુસ્લીમ મિત્રો સરલ દિલ અને મીઠા સ્વભાવના તેમજ વિવેકી લાગતા હતા સ્ત્રી વર્ગ મહ્દાને સાચવનાર અને પરદેશીન હતા. અંતે સ્ટીમરે થીઓદોસીઆ બંદર છોડ્યું.

થીઓદોસીયા પછી કાંઈ ખાસ જણવાળેગ જનાવ વિના સુદાકને આલુઆ બંદર પસાર કરી ગયા અને તા. પમી સપ્ટેમ્બરની સ્થવારે ચાલતા બંદરે આવી પહોંચ્યા, જે એક મહોતું શહેર ગણાય છે, ઉનાળાના સ્પિસો છતાં ખૂબ તાપ નહિ હોવાથી આકાશ ખુલ્લું અને રંગ ખુશનુમા જણાતી હતી. આ ચાલતા બંદરનો કિનારો કોઈપણ બંદરોથી જુદો જ ભાત પાડે એવો દેખાય છે. સમગ્રસ આકારના કાળા પત્થરથી એના કિનારાની બીંબ સુસંગ્રહ રીતે ચણવામાં આવી છે. ઉપરાંત એના કિનારાથી શહેરની ઉચ્ચાઈ લગભગ બે હજાર ફીટની પહાડી દલજુવાળી દેખાય છે. ત્યાં આવેલી ત્રણ ત્રણ મળવાની દહેલીઓ અતિ શોભાવમાન અને ખુશનુમા લાગે છે. આ ગામનો પહાડી દેખાવ એટલો મોઢક છે કે તેને સુખુંમ બંદરની બોડમાં મૂકી શકાય.

સ્ટીમર ઉપર પાછો ફર્યો

શહેર વીજળીના દિવાના અજમાયામાં શહેરનો દેખાવ

ચાલતા બંદરનો ખુશનુમા કિનારો અને પહાડી દલજુ

ચાલતા નગરની
સુદર વ્યવસ્થા

આ શહેર હોવાથી એની ડોક (ગોદી) મજબૂત બાધવામાં આવી છે, તેથી સ્ટીમર પ્લેટફોર્મને અડોઅડ લાગીને ઉભી રહે છે. હું ગામની અંદર ગયો. દાખલ થતા જ બહારનો મોટો સળમાર્ગ અને મહોટી પ્લેટફોર્મ કાળા પથરની વિશાળ ગાંધણી જણાય. અહિં ટ્રામવેની સગવડ હજી કરવામાં આવી નથી; છતાં એમનીમસ દોડે છે ખરી, જેમાં ફક્ત ચાર માણસો એક એકને પીઠ દબને બેસે છે. અને તેને ત્રણ ઘોડા ભેડવામાં આવે છે. આ શહેરમાં પણ મુસ્લીમોની ઝાઝી વસ્તી જણાય છે. અને ચાર મુખ્ય મસ્જિદો આવેલી છે. અહિં પણ આગળ જણાવી ગયો છું તેમ તારતર અને તૂર્ક એમ બે કોમ વસે છે જરીઆન કસબની કૂમતાવાળી તૂર્કી ટોપી પહેરેલા ન્હાના, ન્હાના બાળકો દોડાદોડ કરતા ધુમતા દેખાય છે; એ જરા મોહક અને રમુજી લાગે છે.

ચાલતા છોડીને આગળ વધતા હીવાડીઆ પાસે દક્ષિણ તરફ નીકળી આવેલી ટેકરી ઉપર સુદર દીવાદાડી બાધવામાં આવેલી છે, ત્યાં પાસે દેખાતા ન્હાના ન્હાના ગામડા દેખાવે ખુશતુમાં અને છૂટા છૂટા આવેલા બંગલાઓથી શાંત ને મોહક લાગે છે. બાદ બાવકલાવા પછી એ છોડ્યા પછી સેવાસ્ટોપોલ આવે છે.

સેવાસ્ટોપોલ

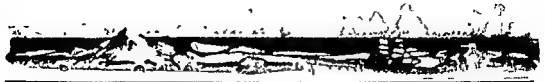
તા. ૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૨ સનીવારના બે વાગે અમ્હારી સ્ટીમર સેવાસ્ટોપોલ બંદરે દાખલ થઇ આ બંદરમાં કુદરતી લીંચા કે ખુશતુમાં દેખાવ કાંઈ નથી, છતાં આ એક યાદગાર મથકે હોઇ આ રશિયાનું નૌકાસૈન્યનું મુખ્ય મથક ગણાય છે.

સેનાસ્ટોપોલ રશિયા અને તૂર્કના ઇતિહાસમાં એક યાદગાર મથક ગણાતું આવ્યું છે. આજ જમાના થયા રશિયા એક પંડી એક કરી કેટલાક તૂર્ક મથકો ગેપ કરી ગયો છે. એ જ રશિયાએ સન ૧૮૫૪ માં ડાન્યુબ નદી પાર આવેલો તૂર્કના કેટલોક મુઠક પચાવી પાડ્યો હતો, ત્યારે આ રશિયાની આ ઉપરા ઉપરી ફોર્સને ઇગ્વાડ ને ક્રૅન્સ અદેખાઇ અને બીકની નજરે જોતાં રહ્યા હતા. તે વખતે ખાસ તૂર્કના પક્ષ લઈને રશિયા રહામે પોતાના સૈન્યને ઉતાર્યું હતું. એ વખતે બાલકલાવા અને ઇનકરમની

યાદગાર દરિઆઇ
મથક

બાલકલાવા ને ઇન-
કરમાનની લડાઇ
વખતની યાદ

સ્થળોએ ખાસ લડાઇઓ થઇ હતી. આ સેવારટોપોલનો વિખ્યાત કિલ્લો
 અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લશ્કરોએ લીધો હતો. આ લડાઇમાં તુર્કોના સેના-
 નાયક હોખાર્ટ પાશાએ અદ્ભુત વીરતા બતાવી હતી. ત્યારે કાળો સમુદ્ર
 ધેરી લેવામાં આવ્યો હતો અને ટ્રાન્સ કૉકેસિયા ઉપર હુમલો કરવામાં આવ્યો
 હતો. ત્યારે ઓડેસા ને ઉત્તર કિનારા તરફ આવેલું છે તે તોપોનાં મારાથી
 ઘૂંછ રહ્યું હતું; ત્યારે ડાન્યુબ નદી પર આવેલા રત્નચક્ર ચહેરમા હોખાર્ટ
 પાશાનું મથક હતું. એને અદિથી કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ જતું હતું; ત્યારે ડાન્યુબ
 નદીને ટુંકે માર્ગ છોડી ઇષ બીજે માર્ગે જવા એના સપ્તાહકારો મત આપી
 રહ્યા હતા. પણ મોત સાથે રમત કરનારા હોખાર્ટ પાશાએ જણાવ્યું:—
 “આ હોખાર્ટ પાશા કદિ હિંચકારો નહિ બને, એ પોતાની તીક્ષ્ણ હિંમતથી
 રશિયન સૈન્યને ભેદીને પેલે પાર પહોંચી જશે. બીજે માર્ગે કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ
 જવા કરતાં એ પોતાના રહેલ કરવાના બ્હાણુ સાથે રશિયન તોપના ગોળાથી
 ફાડ્યે ફાડ્યા યદ્દ ઉઠી જવાનું વધારે પસંદ કરશે.” અર્થે તા. ૨૯ મીની
 કાળી રાતે એ પોતાના ઘોડાકે સાહસિક સાથીઓને લઇને પોતાના બ્હાના
 બ્હાણમાં ચઢ્યો. ડાન્યુબ નદીને પ્રવાહ આળે કાંધે ઓર વેગથી ધસી રહ્યો
 હતો. પાશાએ પોતાના બ્હાણુની શાશની ઓગવી નાખી, ઇન્છનને આતશ
 હારી ધૂમાડો જ ન નીકળે એમ કરી નાખ્યું; અને રશિયન તોપખાનાની
 હારોહાર વચ્ચેથી પસાર થવા મંડ્યો: “એ કોણુ જય ?” પણ હોખાર્ટ
 પાશા જવાબ આપે શેનો? તરત રશિયન મેરચા તરફ ગરબડ થવા માંડી,
 બન્ને તરફથી બાણો ઉડવા લાગ્યાં. બનુગલો ફૂંકવા માડ્યા; પડખો વાગવા
 માંડ્યા. અને સરહારના મોઢામાંથી લશ્કરી હુકમ છૂટવા માડ્યા. તોપચીઓ
 ગોઠવાઇ ગયા. આ વખત અરેખર કટોકટીનો હતો; પણ ગણુગીજાજ હોખાર્ટ
 પાશાએ પોતાનું બ્હાણુ છેક કિનારાની અડોઅડ લઇ જઇને હંકારવા માંડ્યું;
 જેથી શત્રુના તોપચીઓ ગંભીર તોપોના માથાં ઝૂકાવીને આખાદ નેમ લઈ
 શકે નહિ. તે દુશ્મનેના દેખતાં જ તેઓની આંખમાં ધૂળ નાખીને છટક્યો. બાદ
 તેણે પોતાના નાના બ્હાણુના તોપચીને એક ગોળો રશિયન કિલ્લા પર ફેંકીને
 હોખાર્ટ પાશા આખાદ છટક્યો છે, એવી વધામણી આપવા કહ્યું. તોપચીએ
 તેમ કયું; ત્યારે રશિયનેને અજર પડી કે હોખાર્ટ પાશા આખાદ હાથ-નાળા
 દઈ ગયો અરે!!

બહાદુર હોખાર્ટ
 પાશાની મોત સાથે
 રમત

હોખાર્ટ પાશાની
 હિંમતભરી બાજુ

રશિયન તોપખાના-
 ને આખાદ તાળી
 આપી ગયા.

મળખૂત કિલ્લેબંધી
અને મનવારો

સેવાસ્તોપોલના બંદરમાં દાખલ થતાં જ જેના સૌથી પહેલા દર્શન થાય છે તે રશિયનોએ બંધાવેલા મળખૂત ધુળીયા કિલ્લા અને તેની ઉપર ગોઠવેલા તોપોના મોરચા, આસપાસના તૂટી ગયેલા કેટલાક જુના કિલ્લાઓ આજે પણ ૧૮૫૫ ની લડાઈની યાદ આપે છે. કિલ્લેબંધી ઉપરાંત તોપના હારબંધ મોરચા બતાવી આપે છે કે અહિં સરસ કિલ્લેબંધી કરવામાં આવી છે. તેમ જ રશિયન નૌકાસૈન્યના ગર્વરૂપ નવ મોટી મનવારો ખડી છે. અંદરના ખલાસીઓ કાળા પાટલૂન અને સફેદ વસ્ત્રો સાથે પોતાનું કામ કરી રહ્યા છે. બધા જ ગદા અને મલુર હોય તેટલા મેલા દેખાય છે.

સૌથી સરસ સુવ્ય-
વસ્થાભર્યો બોલા-
નીકલ ગાડન

પાછલે પહોરે શહેરમાં દાખલ થયો. અહિં કિનારા બહાર નીકળતા જ ટ્રામ શરૂ થતી દેખાય છે. જે શહેરના અંદરના ભાગમાં લઈ જાય છે. બંદરના કિનારા પાસે જ બોટાનીકલ ગાર્ડન આવેલો છે. આ ગાર્ડન બીજા શહેરોના બગીચાઓથી એક રીતે જુદો તરી આવે છે. તેની અંદર થોડા સ્થળે ન્હાની ન્હાની મ્હા પીવાની અને આઈસ્ક્રીમ લેવાની હોટલો ગોઠવવામાં આવી છે, જે ફરવા આવનારાઓને સ્વાદિષ્ટ ચીજોનો લાભ લઈ પૂરેપૂરી મોજ લેવાને લલચાવે છે. મ્હારા જેવા લટકતો મુસાફર તરવરતી ઢાપા નીચે એકાદ કપ ચાહનો લઈ સ્વર્ગનો આનંદ માણે છે : આ બાગની આસપાસ દરિયાની સપાટી ને છેક દૂર વેરના દેખાવો દેખાય છે; જેથી આ બગીચાની ખુશનુમા મોજમાં એક વિશેષ વધારો થાય છે : ઉપરાંત આ બગીચાના દરિયા તરફના ભાગમાં મોટી તથા ઓરતો માટે ખાસ ન્હાવાના હમામખાનાની અને કપડાં બદલવા માટેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. આમ એક તો બગીચો, વળી દરિયાની સપાટી પાસે, ખાવાપીવા અને ન્હાવાની સગવડ સાથે, એટલે આ બગીચો અહીંની પ્રજાની મોજ અને ખેંચાણ માટે એક જખંડ સાધન થઈ પડ્યું છે. સેવાસ્તોપોલ શહેર પણ દક્ષિણવાળી ટેકરી ઉપર વસેલું હોવાથી ચોખ્ખું અને સફાઈદાર શહેર છે. યુરોપીઅન શહેરોમાં હોય તેવી મોટા કાચના બારણાવાળી લપકાદાર દુકાનો આવેલી છે ખરી; પણ તેમાં ધરાકીની ઝાઝી ધમાલ હોય તેમ દેખાતુ નથી. બજારમાં પસાર થતાં ગરબડ કરતાં ચુપકીલી વધારે જણાય છે : આ એક અપ-ટુ-ડેટ શહેર હોવા ઉપરાંત બ્લાસગો નગર જેમ એના રસ્તાની ફરસબંધી કાળાપત્થરની

ફરી અને પુરુષવર્ગ
માટે હમામખાનાની
જુહીજુહી વ્યવસ્થા

એક અપ-ટુ-ડેટ
શહેર

કરવામાં આવી છે. આખા શહેરમાં પગે અને ટ્રામમાં ફરી, રખડપટ્ટી કરીને પાછો ખેડાટાનીકલ ગાર્ડનમાં આવી બેઠો. અહિં ગાર્ડન પાસે જ મુખ્ય રસ્તા ઉપર એક રશિયન જનરલનું બાવલું આવેલું છે; જે હાથમાં દૂરબીન લઇ બિન્દો હોય એવો દેખાય છે. એ ઉપરથી નૌકાસિન્યનો કોઇ એડમીરલ હશે એમ માનું છું. નીચે જ ૧૮૫૫ ની સાલ લખેલી છે; તેથી છેલ્લી કિમીયાની યાદગાર લઘાણમાં રાજસેવા બજાવનાર એ વીર અમલદારની યોગ્ય કદર કરવામાં આવી હોય એમ લાગે છે.

હું જે સ્ટીમરમાં મુસાફરી કરું છું તે રશિયન શ્રેણ સ્ટીમર હોવાથી તેના ઉતારાઓને રિઝવવા કિનારા 'પાસેજ બેંડ' વાગે છે : અહિં બંદર ઉપર મહારા જેવા સહેલાણીઓની સગવડ માટે એક બોર્ડ ઉપર સ્ટીમર કેટલા વાગે ઉપડવાની છે તે બરાબર લખવામાં આવે છે. તેટલો વખત પૂરો થવા આવેલો હોવાથી ઝટપટ જેટલું જેવા કરવાનું હતું તે બોધ લઈને હું રેલ્વે સ્ટેશન જેવા ગયો; ત્યાં તપાસ કરતા જણાવું કે સેવાસ્થોપોલથી બજવિસરાઈ ફક્ત થોડાજ કલાકનો રસ્તો છે : ત્યાંથી ટોડતો ડોક ઉપર પાછો વળ્યો. થોડી વાર રહીને બેંડે જ્યારે વિદાયગીરીનું ગીત સર કર્યું કે સ્ટીમર ઉપર મળવા આવેલા ઉતારાઓના મગાસબંધીઓ ઝપાટાબંધ ઉતરી ગયા. અને ઘુરેરે ઘુરેરે ના અવાજો વચ્ચે અમદારી સ્ટીમર ઉપડી અને યુરોપીઆ તરફનો માર્ગ લીધો, હવે પછીની કિમીયાની જમીન સુક્રી અને સપાટ જણાય છે. કેટલોક વખત પછી અપાટારીઆ બંદર છોડ્યા પછી કિમીયાનું કેપ તારખાન પસાર કર્યું. રાત્રે કેપ તારખાનની દીવાદાંડી સ્ટીમરનો માર્ગ બતાવી રહી હતી. રાત અંધારી હતી. દરિયો પથ ઉજળા રલો હતો. ધંધી પથ ઠીક હોવાથી હું છત્રી ઉપરથી નીચે ઉતરીને કેમ્પીનમાં આવી મુઠ ગયો. ઉધ ખૂબ આવી અને સવારે મોડો ઉઠ્યો :

શ્રેણ સ્ટીમરના ઉતારાઓના માનમાં સંગીતની મોજ.

વિદાયગીરીનું સંગીત

તારખાનની દીવાદાંડી

ઓડેસા

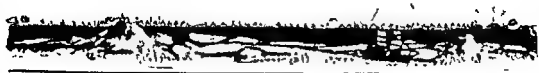
બપોરના બાર વાગે ઓડેસા બંદરે આવી પહોંચ્યા. આજે ૬ ફ્રી સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૨ નો દિવસ હતો : ઝડપે પ્રશ્નપ્રશ્નમાં હતી. રશિયાના બંદરોમાં ઓડેસા પણ એક મોટું બંદર ગણાય છે. એ બંદર વિશાળ હોઈ બંદર

બ્રિટીશ કેનસલની
શોધ માટે સોડાસોડી

દાખલ થતાં જ દેશપરદેશની અનેક સ્ટીમરોની હારોનીહાર કિનારાને અડોઅડ ઉમેલી દેખાય છે. બ્રિટીશ વાવટાવાળા ઇંગ્લાંડ અને હલ બંદરે જનારી સ્ટીમરો પણ ઠીક દેખાય છે. ધર્મ, જીન, લાકડાના તખ્તાઓ સ્ટીમરો ઉપર ધમધોકાર ચડી રહ્યા છે. આ રશિયાની મુખ્ય નિકાશ ગણાય છે. યુરોપમાં હોય છે તેમ અહિં પણ હોટલના પોર્ટરો ગ્રાહક શોધવા માટે બંદર ઉપર આવે છે, તેમ અહિં પણ અનેક પોર્ટરો આવેલા હતા. એકાદ હોટલના પોર્ટરને સાથે લઇને હોટલ ડાહ્યુવર તરફ હંકારી મળે. આ હોટલ ઓડેસાના મુખ્ય ભાગમાં આવેલી છે. હોટલમાં પહોંચતાં જ સરસામાન ચોખ્ખું રથજો મુકાવી હોટલના એકાદ બોમિયાને સાથે લઈ ગાડી બાડે કરીને બ્રિટીશ કેનસલ ખાતાની શોધ કરવા ફર્યો. પણ ક્યાંય પત્તો લાગ્યો નહિ. આથી હું અન્યથા થયો: રશિયામાં સુસાહરોની સગવડતા માટે દરેક પોલીસ સિપાહીને શહેરની ગામડાં છુકે આપવામાં આવે છે. તેઓને પૂછતા જવાખ મળ્યો કે બ્રિટીશ કેનસલ ખાતા વિષે અગ્રહારી ગામડામાં કામ નિશાની નથી. આખરે અહિં તહો અનેક દુકાનો પર પૂછીને છેવટે બ્રિટીશ જનરલ કેનસલની ભાળ મેળવીને જનરલ કેનસલ સર ચાર્લસ સ્મીથને મળ્યો. મહારી લાંડનની પાસ-પોર્ટ એમને સોપીને રશિયન રાજ્યના કાયદા અનુસાર હવે રશિયા છોડી જવાની પાસપોર્ટ મેળવી આપવા બાબત અરજ કરી. જેથી પાછળથી નાહક ખટપટમાં ઉતરવાનો સમય ન આવે:

બ્રિટીશ કેનસલ
ખાતામાં મળેલી
વિચિત્ર અનુભવ

આ અંગ્રેજ કેનસલની સલાકાત વેળા એક વિચિત્ર અનુભવ મળ્યો, આ વખતે મહારી પોલાક તૂર્કી મુસલમાન જેવો હતો, માથે ટર્કીશ કેપ હતો અને પગમાં છુટ પણ હતો. માનશુખ્યાં જનરલ કેનસલ સર ચાર્લસ સ્મીથે જમારે જાણ્યું કે હું દિંદી મુસલમાન છું; ત્યારે એ બડા સાહેબે મને જોડા ઉતારીને ઉભા રહેવાની આજ્ઞા કરી. એ વિષે મહે સર ચાર્લસને કહ્યું કે જોડા ઉતારવા એ મુસલમાની વિવેકનો તરીકો નથી. ત્યારે મને દુકમ કર્યો કે યુરોપીયન તરીકા મુજબ ટોપી ઉતારી. પણ મહારા માથે ઇંગ્લીશ હેટ નહોતી. છતાં એ અણગમતી તકરાર પર ધૂળ નાખી સર ચાર્લસની આજ્ઞા માથે ચઢાવી, મુસલમાનોમાં ટોપી ઉતારવી એ અદ્યતન તરીકો નથી. તેથી મહારી આ રીત મુસ્લીમ વાચકોને ગમશે નહિ. પણ વાચક એટલું રહમત

શકશે કે જ્યારે પોતાનોજ કહ્યો ખરો કરાવવાનો દુરાગ્રહ સત્તાધીશ અમલદાર પકડી બેસે ત્યારે મ્હારા જેવા લટકતા મુસાફરે “સત્તા પાસે સાચુપત કામ ન આવે, = એ સૂત્ર યાદ કરીને નાખતી ‘કરવાનોજ આજ લેવો રહો. મ્હારી અડધી ઉપરની છાંદગીને આટલા કેનસરોની મુશ્કાલતમાં બેડે સાહેબ જેવા સર આર્સ જેવો દુરાગ્રહ કરનાર કોઇ માનભૂખ્યો આદમી મળે મળ્યો નથી. બેશક મ્હારે માથે ઇંગ્લીશ હેટ હોત તો હું જરૂર ઉતારીને વિનય જાળવત. પણ પાધડી અને તૂર્ક ટોપી ઉતારવી કોઇ માનની નિશાની નથી. એ એવા મમતી આદમીને કોણ સમજાવે ?

સત્તા આગળ શાલુ-
પણ નકામું છે.

આ ઇંગ્લીશ કેનસલ સર આર્સને મુખ્ય ક્લાર્ક મી. ગ્રેરીટઝ વૉલ્ફવાર રહેઠાં જેના હાથમાંથી કેનસલ ખાતાનું દરેક કાર્ય પસાર થાય છે, જે એક લક્ષો અને માયાળુ આદમી છે, એણે મળે ઉપલી બાબતમાં નાખતી કરવાને ઈશારો કર્યો અને પાસપોર્ટની કેટલીક જગ્યા હળવી કરી મ્હારું કામ રહેલાપ્રતી કરી આપ્યું તેમજ પાસપોર્ટ ખાતાના અમુક સત્તાવાળાને નેટ આપવાથી કામ જલદી થશે એવી પણ કેટલીક ટીપ આપી. અને તેથી એનો ઉપરી જલદી રોરો કરી આપશે એમ જણાવ્યું. મ્હારી સાથે હોટલનો આદમી હતો. તેને બધું કરવાનું સોંપીને હું ચહેર જેવા નીકળ્યો.

કેનસલનો માયાળુ
ક્લાર્ક.

મ્હારી મુસાફરીમાં મળે એક જાતની ઇતેજરી રહ્યા કરતી. તે એ કે રશિયન મુલ્કો, એટલે યુરોપી અને એશિયાના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં દરેક કેમની કેટલી વસતી છે અને તેમાં મુસલમાનોની વસતી કેટલી છે, એ જાણ-તની ખાત્રીપૂર્વક ખખર એળવવા છેક આરકેન્જલથી રશિયન, બ્રિટીશ નહિ તો પછી બીજા પરરાજ્યોના એલચીખાતામાં તપાસ કરતો રહ્યો છું. પણ ક્યાયે આ વાતની ખખર નહિ. દરેક સારા રથગેથી મળે એ જ જવાબ મળ્યો કે આ બાબતની સત્તાવાર નોંધ તદ્દમને સેન્ટપીટર્સબર્ગના ફક્તરમાંથી મળશે. રશિયનો બારે વહેમી હોઇ આવી પૂછપરછનો ખરો જવાબ નહિ આપે, તે વખતે નાહક મુશ્કેલીમાં આવી પડવાનો વખત આવે. એ મ્હારી મુઝવણ અહિંના કલા ક્લાર્ક મી. ગ્રેરીટઝે ટાળી અને મને ઇ. સ. ૧૮૯૯ ના રિપોર્ટની કેટલીક બાબતો વાંચી સંજગાવી; ત્યારે જણાવ્યું કે યુરોપીઅન રશિયામાં કુલ ૨૬૦૦૦૦૦ (છવીસ લાખ) મુસલમાનો વસે છે અને એશિયા વિભાગ અને

મુસલમાનોની વ-
સ્તીના સત્તાવાર
આંકવા મેળવવાનાં
કાંદાં

રશિયન અમલ હેઠ-
ળ વસતા ૮૬ લાખ
મુસલમાનો

કેકેસીઆ તેમજ તુર્કસ્તાનમાં ૮૯૦૦૦૦૦ નેબાસીલાખ મુસલમાનો છે. એ
હીસાબે આખા રશિયાના જુદા જુદા ભાગોમાં એક કરોડ ત્રીસ લાખ મુસલ-
માનો છવાયેલા છે. આ તો સન ૧૮૯૯ ના રિપોર્ટનો સાર છે, તે પછી કેટ-
લોક ફેરફાર થયો હશે. ૧૮૯૫ ના વસ્તીપત્રક બાદ નવું પત્રક બહાર પડ્યું
નથી અને તેમાં આખા રશિયામાં મુસલમાનોની સામગ્રી વસ્તી દરેક શહેરમાં
કેટલી છે તે નીચે મુજબ લખેલી છે:—

આસાખાન	...	...	...	૧૧૩૦૦૦
તાશકંદ	...	...	...	૧૫૬૦૦૦
ખોર્કંદ	...	...	...	૮૨૦૦૦
સમરકંદ	...	...	...	૫૫૦૦૦
ખોખારા	...	...	...	૭૦૦૦૦
તિફલીસ	...	...	...	૧૬૧૦૦૦
બાકુ	...	...	...	૧૧૨૦૦૦
કાઝાન	...	...	...	૧૩૨૦૦૦
જેરસ્લાવ	...	...	...	૭૧૦૦૦
આરેકેન્જલ	...	...	...	૨૧૦૦૦
નિઝની નવજોરદ...	...	...	...	૯૫૦૦૦

શહેરવાર મુસ્લીમોની
સંખ્યા

ઝોડેસામાં આસરે ૨૯૦ જ મુસલમાનો હશે. અહિં ફક્ત એક
મુસ્લીમ કબરસ્તાન ને એક મસ્જિદ આવેલી છે.

ઝોડેસા શહેર ખુબસુરત શહેરોની કોટીમાં ગણી શકાય. એના રસ્તાઓ
૧૯૦ ફીટ પહોળા છે, કેટલીકે પુટપાથ તો ત્રીશ, ત્રીશ, ફીટ પહોળાઓની
આવેલી છે. દરેક નાકા ઉપરના કીનારાનો આકાર ત્રિકોણ આકારે મળે એવી
રીતે પુટપાથોની રચના કરી છે. અહિં પણ દરિયાકીનારે આવેલી ઉંચી
જમીનપર જગીચો બનાવવામાં આવેલ છે, જગીચાના રસ્તા ઉપર ન્હાની
ન્હાની કાંકરીઓ એવી ખૂબીથી પાયરવામાં આવી છે કે તે નેછ આવજાને
એમ જ લાગે કે વ્યવસ્થા કરવાની આવડત તો જાણે યુરોપીઅન લોકોનીજ.
જગીચો દરિયાની સપાટીથી કાંઈ ૨૯૦ ફીટ ઉંચે આવેલો હોવાથી
જગીચાની ન્હાની હોટલોમાં સંજોગરમરના ટેબલો પાસે બેસી રહ્યા પીનારને

ઝોડેસાના વિશાળ
અને સ્વચ્છ રાજ-
માર્ગો

દરિયાની સપાટીનો માથલો સુધીનો દેખાવ, તેમાં નાના મહત્વા મનવારોની ધીમી
 દોડધામ વિ. એટલી બધી મનોરંજક લાગે છે કે તેનો ખ્યાલ મ્હારી કલમ ન
 આપી શકે. અહિં મ્હોટાં મ્હોટાં ઝાડોની ડાળાઓ સાથે અનેક હાંચકાઓ
 બાંધેલા છે. તેના ઉપર બાબાઓ પોતાના લાડકવાયાં બલકાંઓને દિવસી
 છંદગીનો ઉલ્લાસ મારણે છે: આપણા હિંદના બગીચાઓ રાત્રે સુમસામ થઇ
 જાય છે. કેટલાકમાં તે રાતના છ વાગ્યા પછી દાખલ થવાની મનાઇ છે.
 જ્યારે અહિંના બગીચામાં રાત્રે દીવાળી જેમ બપોરનાર વીજળીની રાશની
 કરવામાં આવે છે. દિવસભર કામ કરનારા ધણા વેપારીઓ રાત્રે આવીને છવ-
 નની કેટલીક અમૂલ્ય પળો આનંદમાં પસાર કરવાની તક મેળવે છે: એરડેસા
 શહેરમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં સફાઇ, સફાઇ અને સફાઇનાં જ દર્શન થાય છે.
 અહિંની કોરપોરેશન પાસેથી આપણા શહેરી બાવાઓને શિખવા જેવા ધણા પાઠો
 મળી શકે છે. શહેરમાં વેપારવણુજની ધમાલ સારી છે. રાત્રે દુકાનદારો
 આંખને આંજે એવી બપોરનાર રાશની કરે છે. દુકાંમાં દિવસ કરતાં રાત્રે
 એરડેસા શહેર જાણે કોઇ નવા પરસ્તાનમાં ફેરવાઇ જાય છે. અહિં સુખી
 છવડા વધારે વસતા હોવાથી ઝવેરાતની દુકાનો સારી સંખ્યામાં આવેલી છે.
 નકશીકામની કેટલીક ફેન્સી ચીજો મ્હને સસ્તી મલકી પડી હતી. ધડીયાળો
 કેરબાની જણુસો અને ઉમદા ચિત્રો વેચવાની દુકાનો વધારે જણાય છે. આ
 શહેરનું ચિત્રકામ રશિયામાં બધે વખણાય છે. શહેરમાં લટાર મારતાં મારી
 નજર એક ચિત્ર ઉપર પડી. તેમાં ગ્રામિન કાળમાં પારસી બાઇઓ પવિત્ર
 આતશની આરાધના કેવી રીતે કરતા હતા તેનો બાવવાહી દેખાવ હતો. જે
 કામ ઉસ્તાદની પીછી જ કરી શકે તે માટે હું મ્હારા થોડાક અધુરા શખ્તોથી
 વાચકોને એ ચિત્રનો ખ્યાલ આપવાની કોશિષ કરીશ. ઝાડોની ગીચ છતાંથી
 છવાયેલું એક બિહામણું જંગલ છે. ત્યાં એક તરફ ખુલ્લા મેદાન જેવી જગ્યામાં
 એ અતિ સાદું આતશ કદેહ બંધાવેલું નજરે પડે છે, ત્યાં આતશ જળતો
 રહેલો છે. એના પવિત્ર ઉજ્જશને પ્રસરાવવા ચિત્રકારની પીછીએ કમાલ કામ
 કર્યું છે. ત્યાંથી થોડે દૂર ૬ થી ૭ માણસો જેઓ મોખેડ જેવાં લાગે છે. તેઓ
 અતિ સફેદ કપડાં પહેરી ન્હાના જેવા વસ્ત્રના કટકાથી મોઢાને ઢાંકી બંદગીના
 પવિત્ર કલામો ઉચ્ચારી રહ્યા છે, ને પોતાના ઘુંટણુ જમીનપર લગાડી કપાળ

જાહેર બગીચામાં
 રાતના વખતે ફર-
 વામાં આવતી લાઇબ

કલાત્રિય શહેરમાં
 જોડેલું એક બહિષ્-
 રસથી બરપૂર ચિત્ર

પણ જમીન પર મૂકી ભાવપૂર્વક નમસ્કાર કરી રહ્યા છે. આખા ચિત્રમાં પવિત્ર વાનાવરણ સર્જવાને ચિત્રકાર ફત્તેહમંદ નિવડ્યો છે. એમ જોનારને લાગ્યા વગર રહે નહિ.

ગાડીવાનો અને
પોલીસ સિપાઇઓ
વિષે થોડુંક

અહિંની બાડેની કેળની સફાઇ સુધડાઈ જોઈ રહને દેશના દુવડ ગાડી હાંકનારા મિયાં બાઇઓ યાદ આવી જાય છે. ક્યાં-એ ઓડેસાના નત્ર વિવેકી અને સફાઈદાર ગાડીવાનો અને ક્યાં મુંબઈના દુવડ, મેલા અને તોચકા ગાડીવાનો! અહિંની બાડેની કેળમાં એક ખામી છે. તે એ કે તેમાં માંડ બેજ માથુસ બેસી શકે એવી એ સાંકડી હોય છે. હાંકનારાઓ પઠાણ જેવા મજબુત બાંધાના રશિયનો હોઇ ઉપરાંત પઠાણ લોકોને મળતાં આવે એવા મહોટા ધાધરા જેવા ડગલા અને પાટલુનો પહેરે છે. અહિંના પોલીસ સિપાઈઓ મુંબઈના પીલી પટી જેવા નથી; પણ એ ઉજળા દેશમાં ઉજળાં વસ્ત્રો પહેરીને નગરને ઉજળા રહ્યાં છે. તેઓ સફેદ કેટ પાટલુન પહેરે છે અને તે જલદી મેલાં થાય છે તેથી કેટલાકોનાં વસ્ત્રો કંધક મેલાં જણાય છે. તેઓ કમરપટો બાંધે છે તેની એક તરફ નાની કિરપાણુ જેવી તલવાર અને બીજી તરફ શહેરની ગાઇડબુક અને ડબ્બી બાજુ સીસોટી મૂકે છે. કેટલાકો પાસે રીવાલવરો પણ હોય છે. યુરોપનાં લોકો ખાસ વીર પુખ્તના શોખીન હોવાથી તેમના દેશની સેવા બંન્નવંદનાર પતોતા બેટાઓની યાદમાં તેઓનું અંતર ઢાંચે છે; એથી એની યાદને મૂર્તિમંત કરવાને તેઓ ચૂકતા નથી. આવનાર સુસાદરને યુરોપમાં જ્યાં ત્યાં બાવલાંઓનું દર્શન થાય છે તેમ ઓડેસામાં પણ બાવલાંઓનો ટોટો નથી. દરિયા પાસે ટેકરી પર આવેલા બગીચાને ૧૯૦૦ પગથીયાંઓ છે. એ પગથીયાં ચલદતાં જ્યાં ત્યાં મહાન પુરોનાં બાવલાં દેખાય છે. એકદમ ઉપર આવતાં જ પુરાતન વેશમાં એક દેવીનું બાવલું છે જેના પગમાં અરબ બદુઓ પહેરે છે તેવા ચંપલ હોય છે; તેના હાથમાં એક ત્રાજવું આપેલ છે. એ ઈન્સાફની દેવી છે. આવા પુતળાની ઈન્સાફની દેવીઓનાં પૂતળાં યુરોપના ઘણાં જાહેર સ્થળોમાં મૂકાય છે; પણ એ ઈન્સાફની દેવીપર મરી ફિટતાં ઈન્સાફી રાજ્યો પોતે જ પોતાની જીતાંધેલી પ્રજા ઉપર કેવી અદગથી રાજ્ય કરે છે! ઈન્સાફ તો નામનોજ છે. બાકી બધું અલ્લાહ અલ્લાહ ખેર સલ્લાહ જ છે. ઈન્સાફ ની દેવીના કોમળ હાથમાં પત્થરનાં ત્રાજવાં તો બરાબર સ્થિર ઉભેલાં છે. પણ

વીરપુખ્તની કદરદાન
યુરોપીયન મળા.

ઈન્સાફની દેવીનું
ત્રાજવું

પ્રજના એતરનાં ત્રાજ્યાં કોણ તપાસવા બેઠું છે ? આવાં કાષ્ઠક ધર્તિગો મ્હને છંદગીભરમાં 'જેવા' મળ્યાં છે. તેમા આ એક 'વધારે' એની ચોથી બાજુ એક લેખ રશિયન ભાષામાં લખેલો છે, તે 'જરાજર' સ્હમજી' શકાતો નથી. ઉપરનું મુખ્ય નામ નીચે મુજબ વંચાય છે:—

"Le Duc de Richelien" Monument on Boulevard: વિ. લખેલું હોય સન ૧૮૦૩, ૧૮૧૪ અને ૧૮૨૬ એવી રીતે ત્રણ જુદી જુદી સાલવાર નોંધ મૂકવામાં આવી છે અને તે જગીયાને બીજે છેડે વાજીજ આકારનું એક બીજું બાવલું આંવેલું છે, જેની ઉપર સન ૧૮૨૦-૧૮૨૪ અને પાછળના ભાગમાં ૧૮૮૮ ની સાલ કોતરેલી છે. બધાં બાવલાંઓમાં સૌથી લઘુ બાવલું તે રશિયાની મહાન રાણી કેથેરાઇનનું છે. તે જગરના મુખ્ય અને વિશાળ રાજમાર્ગે ઉપર મ્હોટા અને મંજવર આકારમાં ખડું કરવામાં આવ્યું છે, તેની નીચે ચાર મુખ્ય લરકરી સરદારના બાવલાં મૂકાયાં છે. એ રાણીનું બાવલું જુસ્સાદાર દેખાવ બતાવે છે; એના મ્હેરાપર જીલિતેજ અને મહત્વાકાંક્ષા જળકે છે. એનાં કાળમાં એટલે સન ૧૭૯૬ માં આસ્ટ્રિયાની રાણી મેરાયા થેરીસા અને પ્રુશિયાનો પ્રતાપી રાજા ફ્રેડરિક અને આ રશિયાની રાણી કેથેરાઇન પોલાન્કના રાજ્યનો અંત આપ્યો, તેમાં ૮૫ હજાર 'ચોરસે માઈલનો' મુલક એ રાણી કેથેરાઇનના હાથમાં આવ્યો. એ એક ન્હાના જર્મન રાજવંશીની બેટી હતી. ૧૭૪૫ માં એ રશિયાના ત્રીજા પીટર ધી એટને પરણી પશું જાને વચ્ચે સુખ જેવું કશું નહોતું. રાણી એટલી બધી મહત્વાકાંક્ષી અને રાજસોળી હતી કે એને મન રાજ તો બોચીયુ જ હતો. તે કાળમાં 'યુરોપની અનીતિવાનમાં અનીતિવાન દરબાર રશિયાની હતી.' બીજી દરબારમાં કાવાદાવા તો પરદા પાછળ થતા; પણ રશિયન દરબારમાં જોડેલોક થતા; અને 'કરનાર આંદમીએ ભર મેદની વચ્ચે પોતાના હવસની બાઘાઓ ફાંકતા. ત્રીજા પીટરની બદ્દેલીના પુરાવા રાણી કેથેરાઇનને જડયા; ત્યારે બન્ને વચ્ચે અણબનાવ વધ્યો. ત્યારે રાજ પિટરે રાણી કેથેરાઇનને તલાક આપી પોતાની માનીતી વૈરોનએફની ઉમરાવ-જાદીને પરજીવાની ધારણા બતાવી, એ પ્રતાપી રાણી ઇ. સ. ૧૭૬૨ માં સેન્ટપિટર્સબર્ગ ગૃહ અને ત્યાંની ગાર્ડની રીજમીટને ઉરકેરી; 'જેથી તેજખાના સુદાંત પંદર હજાર માણસો રાણી તરફનાં ચંદ ગયાં; તેઓની સરદારી લઈ

કેરકેર અખડીવડકી
જતાં બાવલાંઓ

રશિયાની મહાશાણી
કેથેરાઇનનું બાવલું

એ કેથેરાઇન કોણ
હતી ?

રાજ ઉપર રાણીએ
કેરેલી ચકાઇ

રાજ્યએ પોતે નાલાયક હોવાનું લખી આપ્યું.

કુદરતી મોત કે અકાળ મોત-એક ઐતિહાસિક ઉખાણું

મહત્વાકાંક્ષી રાણી કેથેરાઈનનો રાજ્ય-કાળ

પાસપોર્ટ ઓફીસ-માંથી પોલીસ ખાતામાં

રાણીએ રાજ સ્થાને બળવો જમાડ્યો. આવો પ્રસંગ જેમાં રાણી જ રાજ સ્થાને બળવો કરી ગાદી પચાવવાની તજવીજ કરે એવી વાત હિંદના ઇતિહાસના પાનાં ઉપર ખોળતાં જડતી નથી. યુરોપની સંસ્કૃતિ કે ન્યારી જ છે. એ બળવા વખતે હોલ્સ્ટીનના માર્કોએ છેક છેલ્લી ધડી સુધી લડીને રાજને બચાવ ક્યો, પણ તેઓ રાણીની ચતુરાઈ પાસે અંતે લાત્યાર બન્યા. છેવટે તો. ૯ મી જુલાઈને દિવસે રાણીએ રાજ પાસેથી લખાવી લીધું કે હું રાજ્યકારભાર કરવા અસક્ત છું અને સર્વ સત્તા રાણીને સોંપી દઈ છું; પછી રાણીના હુકમથી રાજ પિટરને રાજધાનીથી વીસ માઈલ દૂર આવેલા રોપરચા નામના એક ન્હાના રાજ્યમહેલમાં નગરકેદ કરી બંદીવાન તરીકે મોકલવામાં આવ્યો. ત્યારપછી ફક્ત સાત આઠ દહાડામાં જ એવું જણાવવામાં આવ્યું કે રાજ પિટરના પેટમાં શળનું દર્દ થવાથી તે મરણ પામ્યો છે. જ્યારે ખરૂં કારણ એ છે કે રાજના પક્ષના સરદારો કેઈ વખત ફિતુર ન કરે; માટે રાણીપક્ષના સરદારોએ ત્યાં જઈ રાજને ખૂબ દારૂ પાઈ ઝુંબળાવીને મારી નાખ્યો. આ કરપીણ કામ કરનાર રાક્ષસી કદનો એલેક્સીસ ઓરોલોફ નામનો માણસ હતો. તે કેથેરાઈનનો ખુશામતીઓ હતો. એણે ખર્ચાનમાં એક જાહેર મેળાવામાં આ વાતની ખાઈ દાકી હતી અને આ કામ એણે કેથેરાઈનની જાણ વગર કરીું હતું એમ તે બોલ્યો હતો. જે કે તેમ બનવાનું નથી. છતાં રાણી કેથેરાઈન પણ આ કામ થયું તે માટે નાખુશ નહોતી; તેણે પોતાના ધણીના કહેવાતા ખુનીને કેઈ પ્રકારની સજા તો ન જ કરી. એના અમલની ચરખાતમાં બળવા થયા, પણ એણે બધાને મજબૂત હાથે દાખી દીધા. એ મજબૂત થઈ બેઠી. પહેલા પિટરના અમલમાં કરવામાં આવતા હતા એવાં કેટલાક સંગીન સુધારાવધારા ક્યો; તારતારો અને ટોર્કો પાસેથી પણ કેટલોક મુલક પડાવી લઈ એણે રુશિયન મહારાજ્ય વધાર્યું.

એમડેસાનું મુગીઅમ અને પશ્ચીક લાયબેરી પણ ખાસ જોવાલાયક છે.

રાહેરમાં ફરવાનું પતાવીને ફરીવાર હું પાસપોર્ટ ઓફીસમાં ગયો. મ્હારી સાથે હોટલનો માણસ પણ હતો. તેને મ્હાર ઉભો રાખી હું એકસો અંદર દાખલ થયો. ત્યાં એકમાંથી બીજી ઓફીસ ત્યાંથી ત્રીજી એમ ત્રણ ટેકાણે ધક્કા ખવડાવી અંતે પાસપોર્ટ તો આપી. હવે પોલીસના મુખ્ય અમલદારની

ઓશીસમાં જમ તેની સહી લેવાનું બાકી હતું: એ ઓશીસના કારકુનને આપતાં તેણે પોતાના બાપને માલ હોય તેમ તેણે ખીસામાં મુકીને થોડો વખત પછી આવવાને કહ્યું. હોટલના માણસને એની આ રીત ગમી નહિ. તેણે મહેને ખાનગીમાં કહ્યું. એ સાંચબૂખ્યાને એ રૂબલ નહિતર છેવટે અડધો રૂબલ તો જહોંસલો જોઈએ. નહિતર આમ ધક્કા ખવડાવ્યા કરશે. ઉત્તરમાં મહે એને કીક લાગે તેમ કરવાને કહ્યું એટલે હોટલવાલાએ ખીજ બધાં બેઠાં હતાં તેઓના દેખતાં જ અડધો રૂબલ તેના હાથમાં મૂક્યો. તરતજ એણે પાસ-પોર્ટ કબજ કરાવી લાવી અમ્હારા હાથમાં આપી અને અમ્હે લાસ છૂટયા કહી છૂટકારોનો દમ લઈ બહાર પડયા. ત્યાં બીજાં બધાં મરદો, ઓરતો અને બાળકો સહ મારી બેઠાં હતાં અને તેઓ પાસપોર્ટ માટે હેરાન થતાં હતા. એ બધું સરકાર માટે શોવારપદ નથી. મહે હોટલવાળાને કહ્યું કે અંગ્રેજી રાન્યમાં સાંચ લેવી એક અછમ ગુન્હો ગણાય છે. ત્યારે એણે મહેને ટકોરમાં હસીને યાદ અપાવતાં કહ્યું:—“બાવા, આ તો રશિયન રાજ છે. અહિં તો જે મળે તે હજમ—” બકીસ માંગવામાં રશિયનો એવ રહમજતા જ નથી. જેવી રીતે કાઠિઆવાડમાં પોતાને ફકીર ગણાવતાં માણસો ભીખ માંગવામાં કાંઈ દલકાઈ જોતાં નથી તેમ આ લોકો પણ મુસાફરો પાસેથી કાંઈ ને કાંઈ પડાવીને જ છોડે છે. પાસપોર્ટનો કાયદો એક હેરાનગતિ જ છે એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. છતાં એ જરૂરનો તો છે. કેટલાક ચલતા પૂર્વ જેવા એરા સાહેબો બડા અખરાક હોય છે. તેઓ કાંઈ ગોટાળો કરી લાગે છે; ત્યારે જુદું જ નામધારણ કરી બીજા દેશમાં જાય છે, ત્યાં કાળાધોળા કરવામાં ન ફાવે તો ત્યાંથી ભાગી જઈને ત્રીજું જ નામ ધારણ કરી લે છે. એવા લોકો આ કાયદાથી કંઈક કરીને સંભાળીને ચાલે છે અને તેથી આવાં કામો પર અટકાવ પડે છે.

મહેને એમડેસા ઉપડતી વેળા ખબર નહોતી મળી કે આ સ્વચ્છ એમડેસા શહેરમાં એક પ્રકારનો દળવો કોલેરા રોગ ચાલતો હતો. તેથી મહેને કવૉરન્ડીનમાં કેટલાક દિવસો નક્કામાં ગુમાવવા પડશે. નહિતર હું ટ્રોમાનિયા અને બલગેરીઆ વિ. ન્હાનાં રાન્યો જે શહેરો એક જમાનામાં તર્કને તાણે હતાં અને તેઓના કિલ્લા અને મહેલ ઉપર અર્ધ ચંદ્રાકાર ઇસ્લામી ધ્વજ ફરકતી હતી, તે શહેરો જેવા ચાલ્યો જઈ મુસાફરીના ઝોઝામમાં ફેરફાર કરત.

સાંચીયા અમલદારે નવો પાક શિખવ્યો.

આ તો રશિયન રાન્ય છે, બાવા !!

પાસપોર્ટના કેટલાક કાયદો

કવૉરન્ડીન સાથે ર-માનિયા અને બલ-ગેરીઆ જોવાની તક ગળ.

કૅન્સરનાંડીનોપક્ષ
જવા ઉપકર્યો.

ઝોડેસાથી ત્યાં ગયો તેથી કેટલાક દિવસો સુધી અમુક રથને કૅન્સરનાંડીના ગોંધાધ રહી ગુજરવા પડ્યા. આમ નકામા દિવસો ગુમાવવા એ મ્હને જરાયે પરવડે તેમ નહોતું. તા. ૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૨ ના શુક્રવારની રહાજે ૪ વાગે ઝોડેસાને મેં છેલ્લી સલામ કરી.

રશિયન નેવીગેશન કું. ની “રશિયા” નામની સ્ટીમરમાં હું ચલ્યો. અને મહાન મુસ્લીમ શહેનશાહત તુર્કની રાજધાની કૅન્સરનાંડીનોપક્ષ તરફ રવાના થયો:

રવાના થતી વેળા ઝોડેસાથી મ્હારી સ્ટીમરમાં દૂર દરાજ દેશે જતાં કેટલાક ઉતારિઓના સંગાસંબંધીઓ પોતાના વહાલાઓને છેલ્લી વિદાય આપવા આવેલા હતા. જ્યારે જુદાઈની પળો નજદીક આવી, ત્યારે યુમીઓ તે સપ્રેમ બેટલું તેમજ જુદાઈના આસુથી લીંબતા ગાલો, જોઈને મ્હને પણ મ્હારા કેપટાઉનમાં વસતા વહાલાઓ યાદ આવ્યા. મ્હાફે હૈયુ નરમ છે. જુદાઈ અને વિયોગનું દુઃખ હું જરાબર રહમજી શકું છું અને અત્યારે પણ તે ખમી રહ્યો છું; તેથી એ જુદા પડતા ઉતારિઓના સંબંધીની લાગણીઓ હું ઝીલી શકું છું. એથી જાણ્યે અજાણ્યે મ્હારી આખોમાથી આસુઓ સરી જાય છે. રશિયામાં હું આગળ ૧૮૯૩ માં આવ્યો હતો. હવે ફરીવાર રશિયાને હમેશ માટે છોડી જાઉં છું અને છેલ્લી સલામ કરી રહ્યો છું.

કૅચકેદમ અગતિયંધે
ધપતી રશિયન પ્રજા

રશિયાની મ્હારી મુસાફરી દરમ્યાન હું જોઈ શક્યો છું કે રશિયન મહા-રાજ્યનો વિસ્તાર ખુબ મ્હોટો છે. રશિયા મુરોપની બીજી સુધરેલી પ્રજા જેટલું સુધરેલું કહેવાતું નથી. છતાં હું ૧૮૯૩ અને આજ ૧૯૦૨ ના ફેરફારથી જોઈ શકું છું કે રશિયાની પ્રજા પ્રગતિને માર્ગે કૅચકેદમ આગળ વધતી જાય છે. રેલ્વેઓની અનેક શાખાઓ દેશભરમાં વિસ્તારવામાં આવે છે. અનેક નહેરો ખોદી ખેતીવાડીને આખાદ કરી ખીલવવાના પ્રયત્નો ચાલુ જ છે. આમુદરીઆ નદીના વિશાળ અને જળરા પ્રવાહનો ખરેખરો સદુપયોગ કરી અનેક સુકી જમીનને બહુગર લાકડી ફેરવીને અમુક યીજને બદલી નાખે તેવી રીતે લીલીછમ જમીનમાં ફેરવી નાખવામાં આવી છે. કોણ જાણે અંગ્રેજો આજસુધી હિંદુસ્તાનને એવી રીતે ખીલવવાનો પ્રયાસ કેમ કરતા નહિ હોય? રશિયન પ્રાતો કરતા હિંદુ-સ્તાનની, જમીન હજારમણી કસવાળી છે. આખોહવા, સારી છે: જ્યારે નહેરો

વગર આટલી પેદાશ કરી શકાય છે; ત્યારે નહેરોથી અનંત ગણી વધારે પેદાશ સ્હેલાયથી કરી શકશે; હિંદની મહોટી મહોટી નદીનું કરોડો ટન પાણી ફાયદો કર્યા વગર અરબી સમુદ્રમાં ચાલ્યું જાય છે.

૧. રશિયન એશિયાની ઉત્તરે સુસલમાનોની બહોળી સંખ્યા વસે છે: તેઓ મોગલ અને તારતાર લોકો કહેવાય છે. તેઓની ભાષા વુર્ડી છે; પણ રાજ-ભાષા તરીકે રશિયન ભાષાનો સાધારણ અભ્યાસ રાખે છે. હિંદની જેમ આ મુલકે પણ ખેતીવાડી મુલક ગણાય છે. હું છેક ડવીનાં નદીના મુખથી જોતો આવ્યો છું કે ખીલવવા લાયક ધણી જમીન તો એમની એમ પડી છે અને ઉત્તર તરફનો આખો પ્રાંત પાઈનનાં ઝાડોથી ભરપૂર છે. પાઈનનાં લાકડાંની નિકાશ એ રશિયાની મુખ્ય પેદાશ છે. અંગ્રેજોને વેપારને ખીલવી બલુ છે. જ્યારે રશિયનોને વેપાર ખિલવતાં આવડતું નથી. જો એ પ્રજા થોડીક વધારે ચાલાક થાય તો અંગ્રેજ વેપારને હાલી મારે ખરી! રશિયામાં એવી ઘણી જમીન છે; જેમાં ધાતુની ખાણો છૂપાયેલી છે તેમજ વેપારને ખિલવે એવાં કેટલાંક સુંદર મથકો છે. વળી અંગ્રેજો કરતાં રશિયનો વધારે મળતાવડા અને સમૃદ્ધ બાંધવા આતુર બનાવે એવા હોઈ અંગ્રેજો જેમ કાળાગેરાંની ખુમારી અને અંટસ રશિયનોમાં જરાપણ નથી: ઇસાઈ ધર્મના આસક રશિયનો ધરોધર, મ્હોલ્લે મ્હોલ્લે, ખુલ્લેઆંચરે કોસ, કાર્પટ અને મેરી વર્ગની મુર્તિઓ મુકી તેની વંદના કરે છે. તેઓના રાજ્યમાં સારા ચાહુદી લોકો પણ ન્યાં ત્યા હડધૂન જ થયાં કરે છે. કારણ મહાત્મા કાર્પટને વધરથેજ પર ચઢાવનાર ચહુદી લોકો હતા. ખ્રિસ્તીઓના મનથી ચહુદીઓ એટલે શ્રાપિત પ્રજા છે. જ્યારે એનો બદલો અંગ્રેજ રાજ્યમાં, ચહુદીઓને તેઓની ગેરી ચામડીને લપ્પને ખીજ ગોરા લોકો જોટલા સ્વતંત્ર હાલો સાથે મળી રહે છે. તેમાં ખાસ કરીને અગમયજ જેવું એ છે કે અંગ્રેજો પણ ચહુદીઓને શ્રાપિત કોમ તરીકે તો માને છે જ; છતાં ફક્ત ગેરી ચામડીને લપ્પને તેઓને રશિયનોની જેમ હડધૂત નથી કરતાં: રશિયન રાજમાં વસ્તા કેટલાક હિંદીઓને તેમજ તારંતરીઓને પણ રશિયનો હડધૂત કરતા નથી. જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકા અને ઓસ્ટ્રેલિયાની ઈંગ્લીશ પ્રજા હિંદીઓને હડધૂત કરી તિસ્કારે છે.

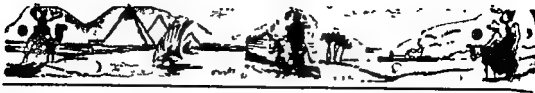
રશિયાના ઇતિહાસમાં કેશરમજિનનો ઇતિહાસ રશિયન રાજમાં ખાસ

હિન્દુસ્તાનની એક કમનસીબી—નહેરો કેમ બંધાતી નથી ?

રશિયન પ્રજાની એક ખોડ

રશિયામાં હડધૂત થતી ચહુદી પ્રજા

અંગ્રેજો ચહુદી જેમ હિન્દીઓને હડધૂત કરે છે.

રશિયામાં ખ્રિસ્તી
ધર્મનો ફેલાવો કેમ
થયો ?

રશિયન ભાષાના
અદ્વૈતા ઉચ્ચાર

રશિયન ખ્રિસ્તી
રહેલી છે;

રશિયાની બે હજાર
વર્ષ પહેલાંની હાલત

વજનદાર ગણાય છે. ખ્રિસ્તી ધર્મની સ્થાપના રશિયામાં ઈ. સ. ૯૮૧ માં વલ્ડીમીર ધી ઝેટના વખતથી થાય છે, એ પહેલાં મૂર્તિપૂજા ચાલતી હતી. વલ્ડીમીર પોતે મૂર્તિપૂજક હતો. પણ ગ્રીકના રાજાની બહેન સાથે એની સગાઈ થઈ; ત્યારે એને પણ ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારવો પડ્યો. કારણ કે એમ કયો વિના તેની માનીતી સુંદરી તેને મળે તેમ નહોતું; વિવાહના શુભ દિવસે જ એની પ્રજના ૨૦૦૦૦ વીસ હજાર માણસો પહેલપહેલાં નવા ધર્મમાં દાખલ થયા અને આજે એની સંખ્યા વધીને સાડા ચાર કરોડની થઈ છે.

રશિયન ભાષા બોલવા અને લખવા કંઈ અમુક નથી: શબ્દો ઉચ્ચાર ઉપરથી બોતા રશિયન ભાષા અંગ્રેજીની જેમ જુરસાદાર અને દમામદાર નથી. તેમ કેન્દ્ર ભાષા જેમ રસીલી અને મુલાયમ પણ નથી. પણ જરમન ભાષા જેમ કંઈક વરતારો માત્ર કર છે; અંગ્રેજી ભાષા જાણનાર માટે રશિયન લખવું સહેલ છે. રશિયન લીધી ઉકેલવા પૂરતી આવડત તો મહેત્તારી ટુંકી મુસાફરીમાં જ મેળવી લીધી. રશિયન મુલાકાતો અંગ્રેજીને ક્ષેત્રે ભાગે મળતા આવે છે. તેમાં વિચિત્રતા એટલી જ કે એક અક્ષર અંગ્રેજીમાં એક રીતે બોલાય; જ્યારે રશિયન ભાષામાં તેનો ઉચ્ચાર જુદો જ થાય છે જેમકે ПОЩИR લખવાથી રશિયા થાય: રશિયન ભાષામાં P નો ઉચ્ચાર R થાય છે અને C નો ઉચ્ચાર S થાય છે. અને આર ઉલટી રીતે લખવાથી આ થાય છે. (ઉલટી રીતે એટલે R નો જમણો ભાગ ડાબી બાજુ આવે. જેમ આરસીમાં જોવાથી ઉલટી રીતે દેખાતે તેમ. X) આટલા ઉપરથી વાચક સ્વમન શકશે કે એક વખત ખ્રિસ્તી ધર્મનાર ધ્યાનમાં આવી ગઈ કે રશિયન શબ્દો ઉકેલવાને ઉચ્ચારવાની મુશ્કેલી નહિ પડે.

રશિયાની સ્થાપના એક રાજ્ય ને પ્રજા તરીકે કેમ અને ક્યારે થઈ તે માટે થોડાક મતફેર છે; છતાં જે સમગ્રમાણે હકીકત ગણાય છે તે આધારે રશિયાની મુસાફરી પૂરી કરતાં થોડુંક લખીશ.

હાલમાં જેટલો ભાગ રશિયા નામે ઓળખાય છે તે ક્રિસ્ટના જન્મ પૂર્વે યુરોપ તરફના સારમેશિયામાં સમાયેલો હતો અને સારમેશિયા જંગલી લોકો-થી જ વસાયેલો હતો, અસલી યુનાન અને રોમન ગ્રંથકારો સારમેશિયા વિશે કેટલુંક લખી ગયા છે તે આધારે જાણી શકાય છે કે એ જાત જંગલી લોકો

x પણ તેવા આર નહિ મળવાથી અને સીધો આર મૂક્યો છે.

અને ધાતકી ઉપરાંત અનીતિમાન હતી. તે વેળા રોમન સહેનરાહતની પડતીને જમાનો આવ્યો, તે વખતે, જેમ પહાડી મરેહાઓએ દિલ્હીની પુરાતન મુઘલ સહેનરાહતને હથાવી મૂકી હતી તેમ આ જંગલી ગણાતી પ્રજાએ રોમન રાજ્યો ઉપર વખતોવખત હુલ્લો લઈ જઈ કોઈ સાથે વિખ્યાતિ મેળવી; હુલ્લો લઈ જનાર જાતોમાં એક જાતનું નામ રોડોસાર્થન હતું. એ જાત ઉપરથી સમ્રાટ યતાં રશિયન નામ પડ્યું હોવાય છે. પણ એ લોકો સારમેશિયાના રહેવાસી ન હતા; પણ સ્લાવ યોળામાંના હતા. યોદ્ધા અને હાન્યુજ નદીના તટ પાસે વસતું સારમેશિયન યોજું જે શુદ્ધ અને ક્રિન્સ નામે ઓળખાતું તેઓને પણ હરાવી જતી લીધાં હતાં. આ બધી વાતો ઈ. સ. પહેલાંની છે. રશિયાનો ખરેખરો ઇતિહાસ તો ઈ. સ. ૮૬૨ થી શરૂ થાય છે. તે યુગમાં બાલ્ટિક સમુદ્રના એક સ્કાન્ડીને વિયન લુટારા ફરીકે પોતાના નામથી ફરીકે વંશની સ્થાપના કરી. એ વંશ છેક ૧૫૬૮ સુધી વ્યાપ્યો. તે પછી ખંધા બોરિસના કાળમાં એના કાવાદા-વાથી અંત આવ્યો. ત્યાર પછી રોમેનોફ વંશની સ્થાપના થઈ, તે વંશના રાજાઓ આજ સુધી રાજ્યકર્તા આવે છે ફરીકે વંશના લુટારાની આજુ શરૂ થઈ તે પહેલાં રશિયાનો બાગ ન્હાનાન્હાના સ્વર્ત્ર તાએશવાળાઓમાં વહેંચાયેલો હતો. તેમાં કિફ અને નવગોરાહના રાજ્યકર્તા જે હરીફાઈ હતા. એ નવગોરાહના લોકોએ પોતાના બળવાન હરીફને જીતવા ફરીકે લુટારાને મદદે બોલાવ્યો. પરિણામે ફરીકે મદદ તો કરી, પણ જીતનો મોટો બાગ પોતે જ હોઈમાં કરી ગયો. અને રફતે રફતે પોતાની સત્તા વધારતો ગયો. તેમાંથી આજનું રશિયન મહારાજ્ય સ્થપાયું.

રોમન સહેનરાહત સાથે છેડતી રોધ નાર ટોણું

રશિયાની પ્રજાની પ્રજાતરીકે સ્થાપના કયા રે થઈ ?

ફરીકે વંશ પછી રોમેનોફ વંશ

બોસ્કરસનો અખાત

પ્રકરણ ૨૦ અ'

તા. ૧૦ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૨ ના દિવસે અમે સરપન્ટ બંદર જે ન્હાનો બેટ માત્ર છે તે પસાર કરી આગળ વધ્યા. દરથી ન્હાના મધ્ય જ્યાં જણાતા ડાન્ડુગ નદિના મુખ પાસેથી પસાર થયાં. એમણેસામાં કોલેરા ચાપતો હોવાથી અમારી સ્ટીમરને કૉરન્ટીનમાં જવું પડે તેથી રૂમાનિયા અને બયગેરી-આનું કોઇ બંદર ક્યાં વગર સ્ટીમર સીધી બોસ્કરસના અખાત તરફ વધીઃ બોસ્કરસમાં કૉરન્ટીન ભોગવવું પડશે એ વિચારથી મ્હને અકળામણ થયા કરતી હતી

કૉરન્ટીનની
અકળામણ

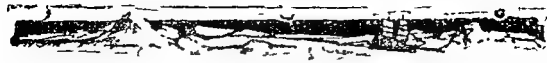
ચલુદી મુસાફરી
સાથે વાર્તાલાપ

ડેક ઉપર પ્રાર્થના
કરવા આવતાં
ચલુદી શ્રી પુરુષો

પ્રાર્થનાની રીત અને
તે વખતનો પોષાક

મહારી સાથે સ્ટીમરમાં અનેક ચાલુદી ઉતાર્યો હતો. તેઓને મહારી વચ્ચે હું એક ઇસ્લામી હોવાથી સારો એખલાસ અને પ્રેમ બંધાયો હતોઃ હું ધણે દરથી મુસાફરી કરતો એક બટકતો મુસાફર છુંઃ છતાં રશિયનો મ્હને ચોગ્ય છુટછાટ આપતા નથી એ એક પ્રકારનો અન્યાય છે એવી એવી અનેક વાતો કહી મહારી તરફ તેઓ દિલસોજી બતાવતા. હું મુસલમાન છું, મુસલમાનો ચલુદીઓના પુખ્તગરને એક નખી તરીકે સ્વીકારે છે તેમ જ તૌરાત જેને ચલુદીઓ તૌરા કહે છે તેને એક પવિત્ર ક્રિતાળ તરીકે ગણે છે એવી વાતો કહી એ લોકો મ્હને પોતાના જ જાતબાધ જેવા સ્નેહથી જોવા લાગ્યા. સ્ટીમરના ડેક ઉપર દરરોજ સહવારે ચલુદી ઓરતો બ્લેલી ઉઠીને પોતાની તોરત (ધર્મપુસ્તક) લઈને, સ્ટીમરના એક ખુણામાં બિલા રહી જોશ્નયમ તરફ મોઢું કરીને ભારે આરથાપૂર્વક પઢે છે. પ્રાર્થના વખતે એ લોકો ખાસ જુદા પ્રકારનો પોષાક પહેરે છે. તે ઉનનો સાદો ઝબ્બો હોય છે. બેરીસ્ટરો કોર્ટમાં પહેરે છે તેને લગભગ તે મળતો આવે છે. પણ પ્રાર્થના વખતે એક ક્રિયા મ્હને જરા વિચિત્ર લાગી. તે એ કે તેઓ એક ચામડાની પટીથી હાથના કાડાને વિંટાળે છે અને એજ પટીના બીજા છેડાથી હાથની બીજી, ત્રીજી અને ચોથી આગળાઓની આસપાસ એક એક આટો દબ ફેરવી બાંધે છે. તે તેઓના નખીઓના નામ મુજબના આટા છંને વચલી આગળાને બાંધે છે. અને પ્રાર્થના કરતી વેળા બાવિક ને શ્રદ્ધાળુ ચલુદીઓની આખમાથી આસુ વહે છે. પ્રાર્થના વેળા હું તેઓની નજીક જ ઉભો રહું છું. તેઓ રોતા રોતા દીન અને કચ્છામય અવાજે પોમારીને પ્રાર્થના કરે છે કે—

“ હે દયામય ખુદા ! મદદ કર, જેવી રીતે તું નખી હજરત ઇબ્રાહીમને કરી હતી. ” (કહેવાય છે કે હજરત ઇબ્રાહીમ નખીને તે વખતના મૂર્તિપૂજક રાજાએ કેદ કરીને એક મોટી જખરદસ્ત ચહેમા ખાળી નાખવાની આજ્ઞા કરી; ત્યારે એ પવિત્ર નખીને ખુદાએ પોતાની કરાચતથી બચાવ્યા હતા; જેથી આગના શોષા કુસના આકારના ખગીચામાં ફેરવાઈ ગયા હતા. તેમાં એક સુંદર તખ્ત ઉપર નખી હજરત ઇબ્રાહીમ સહીસલામત બેઠા હતા) રહવારની જેમ સૂર્ય અસ્ત થવા પહેલાં સંધ્યાકાળે પણ પ્રાર્થના કરવાને બાવિક ચઢી સ્ત્રીપુરૂષો પાછા તૌરાત સર્પને હાજર થઈ પ્રાર્થના કરે છે. બે-ત્રણ ચઢીઓ સાથે મહેને કેંકે ધાડી મિત્રતા બંધાઈ હતી. તેઓ સાથે ધર્મચર્યા ચલાવી, તૌરાત વાંચી જવા કહેતો તેનો અર્થ પણ કહી સંભળાવા કહેતો; ત્યારે મહેને તૌરાત અમદારા પવિત્ર કુરઆને શરીફને કેટલેક ભાગે મળતી આવતી ભેતો. કુરઆને શરીફ અમરખી જખાનમાં છે; જ્યારે તૌરાત હિંજુ જખાનમાં છે. જનનેની લીપી જુદી છે, છતાં ઉચ્ચાર ધણે ભાગે મળતાં આવે છે. આદિ મને બે ધર્મ-પુસ્તકોની સરખામણી કરવાની અચ્છી તક મળી હતી. તે ઉપરથી મહેને જણાવ્યું: દાખલા તરીકે જેમ મુસલમાનોમાં કહેમા શરીફ છે તે મુજબ ચઢીઓમાં પણ છે. ખજે વચ્ચે નખીઓ (ધર્મપ્રવર્તકો) ના નામ માત્રનો ફેર હોષ અર્થ એક જ છે અને ઉચ્ચારો અકધાપકધા મળતા આવે છે. ચઢી-ઓને કહેમા શરીફ.

હજરત ઇબ્રાહીમને ખુદાએ કેવી રીતે મદદ કરી હતી ?

તૌરાત અને કુર-આને શરીફ સાથે સરખામણી

ચઢીઓને કહેમા શરીફ

“ બેસંમ ઇસીહીમ રહીમાન ઇબ્રાહીમ, ઇશાક, યાકુબ, મુસે હારન દાવીદ સુલમાન. ” પછી ફરીવાર ખીજી રીતે પઢે છે.

“ અસેમ ઉ આ એલોહીમ ખાશાઆહીમ મીમિમા આલ વેઅલ આરાલ મીતાહલત અંને એહ ”

અર્થાત “ એક ખુદા સિવાય ખીજો કોઈ ખુદા નથી ”

મુસલમાનો જેમ જમતી વેળા ખુદાનું નામ લઈ શરૂઆત કરતાં

“ બિસમીલ્લાહ હિરરહમાનિરહીમ ” કહે છે. અર્થાત

દયાવંત દાનાવ જે, કરજીજી કિરતાર,

નિર્મજ તેના નામથી, શરૂ કરું આ વાર.

તેમ તે જ અર્થમાં ચઢી લોકો હિંજુ ઉચ્ચારમાં બોલે છે.

મુસ્લીમ અને ચઢીઓની જમતી વેળાની કુદરી પ્રાર્થના

હિંદુ અને અરબી
ભાષાની સરખામણી

ચહુદી પ્રભાત કેટ-
લાકે અવગુણો.

સ્તીમકે જોરકરસના
અખાતમાં દાખલ
થઈ પીળો વાવટો
ચઢાવ્યો.

દશ દિવસ કવૉર-
ન્દીનના કેમ પસાર
થશે ?

" જેસેમ ઈલોદિમ રહામાન " મુસલમાનો જેમ બંધગી પૂરી કરતા આખીન કહે છે તેમ ચહુદીઓ આગેન કહે છે. આથી વાચક રહેજે સહમત થકશે કે બન્ને વાતો ધણા પ્રકારે મળતી આવે છે. હિંદુ બારાખડી પણ ૨૭ અક્ષરોની હોઈ અરબી ઢબે ઉચ્ચારાય છે. જેમ અરબીમાં બૈત એટલે ઘર કહેવાય છે તેમ હિંદુમાં પણ બૈત એટલે ઘર કહેવાય છે.

ચહુદી લોકો માતખર પ્રજા કહેવાય છે. છતાં ગરીબો પણ છેજ. એ ગરીબો એટલા બધા મેલા અને પુવડ હોય છે કે આવી મેલી પ્રજા મેં બીજે કયાય જોઈ નથી. ખાસ કરી રશિયનો પણ મેલા હોય છેજ તેમાં રશિયન ચહુદીઓની તો વાત જ ન પૂછોઃ ગરીબાઈ અને ગરીબ લોકો તો દુનિયાના દરેક દેશમાં હોય છેજ. આપણા હિંદનો ગરીબ વર્ગ હજી સ્નાન કરવાના શોખને લઈને સુધડ રહે છે, ગરીબાઈને લીધે વઝોની તંગાશ હોય તો ભરે પણ આથી કાઈ મેલા રહેવાય ? હુંકમાં એ પ્રજા અતિ પુવડ તો ખરી જ. બીજે એક મોટો દોષ ચહુદી પ્રજામાં છે, તે કુસંપ. હિંદીઓ જેમ એ લોકો પણ અદેખાઈની આગમાં બળનારા અને પોતાના ભાઈઓના જ ગળા-કાપુ છે. કયાય સંપત્તી રહી શકતા નથી તેથી તેઓ આજે હિંદીઓની જેમ પરાધિનતા ભોગવે છે. કાન પાસે વાળના ચોભીઆ રાખવાની ફેશન ચહુદીઓમાં જુના કાળથી ચાલી આવે છે. આમ નવરાશની પળો ચહુદીઓની સંગતમાં પસાર થતી. અંતે એક કાળી રાત્રે અમ્હારી સ્ટીમર યોરકરસમાં દાખલ થઈને મધરાતે બરફરીએ ઉભી રહી. કવૉરન્દીનનો પીળો વાવટો ચઢાવ્યો બીજે દિવસે ૧૧-૯-૧૯૦૨ ની રહવારે સૂર્ય ઉગતા જ, અમ્હારી ભારે આતુરતા વચ્ચે તૂર્કી આપ્રીસરો અને ડોક્ટરોનો એક કાર્લો ધસી આવ્યો. કવૉરન્દીન તરીકે કેટલાક દિવસ એકાતમાં ભોગવવા પડશે એ માટે સ્ટીમર પરના ન્હાના મોટા દરેક જથ્થુ આતુર હતાઃ બધાની આતુરતા વચ્ચે તૂર્કી આપ્રીસરોએ અમ્હને દશ દિવસની કવૉરન્દીનની સગ્ગ ડોઝી દીધી હું એ ત્રણ દિવસ ધારતો હતો, ત્યાં દશ દિવસ સાબળી હું હતાશ ચર્ધ ગયો. કોણ જાણે કેવી રીતે પસાર થશે ? અમ્હારી પહેલા આવેલી કેટલીક સ્ટીમરો પણ દશ દિવસ કવૉરન્દીન ભોગવતી કેટલેક દૂર ખડી હતી અંતે એક જુના રોમન કિલ્લા પાસે અમ્હારી આગળોટે લંગર નાખ્યું. અમ્હારી કવૉરન્દીન ભોગવવાની જગ્યા

એક ઉચ્ચ પહાડ ઉપર આવેલી હતી; નાનાંનાનાં ઝાડવાં અને ખીણના દેખાચથી અમ્હારી જગ્યા શોભાવમાન હતી. વળી ઠેક દૂર સુધી દરિયાની સપાટી દેખાતી હતી: બોટમાં બેસી કિનારે ઉતર્યા કે દરેક ઉતારને ડિસમ્પનફિક્ટ સાફ કરવાની ક્રિયા કરવામાં આવી. રશિયન પુરુષવર્ગ તદ્દન નાગો યથા સાથે ન્હાય છે. તેમાં કાંઈ શરમભરેલું ગણાતું નથી તેથી સ્ટીમરના ઓશીસરો પણ બધા સાથે એવી જ રીતે વર્ત્યો. બધાને ડિસમ્પનફિક્ટ ક્યાં બાદ અમ્હે બધા સખત તડકામાં એક ઝાડની છાયા હેઠળ બેઠા, પછી એ પુરાતન રોમન કિલ્લાનો આસપાસ લટાર મારીને પાછા બોટમાં બેસી સ્ટીમર ઉપર ક્વૉરન્ટીનના દિવસો નબરકેદ જેમ બોગવવાને પાછાં વળ્યા. સ્ટીમર પરથી એક તરફ રોમન કિલ્લો દેખાતો હતો; બ્યારે બીજી તરફ જે યુરોપની સાઈડ હતી; સ્વાં તર્ફ તો પખાનાના અબેદ મોરચા મંડાયેલા જણાતા હતા. આસપાસથી કોઈકવાર સ્ટીમરો પસાર થાય છે અને પાસે જ પ થી ૬ સ્ટીમરો અમ્હારી જેમ ક્વૉરન્ટીન બોગવતી ખડી છે. બધા ઉતારેલા કંટાળીને ક્વૉરન્ટીનના દિવસો આંગળીને વેઢે ગણી રહ્યા છે કે કમ્હારે છૂટીયે !! ૧૦ દિવસની મુદતમાંથી જેમ તેમ કરતાં પાંચ દિવસ તો પસાર થયા. છૂટવાની છતેમરની લખને એ પાંચ દિવસો અમ્હને પાંચ અઠવાડીયા જેટલા લાંબા લાગ્યા. સ્વાં એકાએક ૧૫ મી સપ્ટેમ્બરની રાત્રે તૂર્કી ઓશીસરો અને ડોક્ટરો ઇસ્ટીમર ઉપર પાછા પુટી નિકળ્યા અને વધાર્ધ આપી કે આવતી કાલે સહવારે બધાને કૅન્સ્ટાન્ટીનોપલમાં દાખલ થવાની છૂટ અપાય છે. ક્વૉરન્ટીનની બાકીની મુદતના પાંચ દિવસો દરેક ઉતારે પોતાના ધરમાં જ બેસીને પસાર કરવા, ધરની બહાર નીકળવું નહિ અને દરેક જણના ધરનાં સિરનામાં ચોલીસ ખાતાએ લખી લીધાં; ત્યાં માથે સિરનાયું મઠે હોટેલ ઉસમાનીયા આપ્યું; બીજી સહવારે ૭ વાગે આગબોટે લંગર ઉપાદી ધીમી ઝડપે જણે ચોરીછૂપીથી દાખલ થતી હોય તેમ બોસ્ફોરસની ખાડીમાંથી પસાર થઈ કૅન્સ્ટાન્ટીનોપલના બંદર તરફ ચાલવા માંડી: સ્ટીમરના ન્હાના મ્હોટા દરેક ઉતાર હરખમાં આવી ગયા. બોસ્ફોરસની ખાડીની રચના કુદરતે અબેદ બનાવી છે, એ સામુદ્રધુનિના એશિયા તરફના કિનારાને સ્ફુટારી કહે છે, બ્યારે યુરોપ તરફના કિનારાને કંવાક કહે છે. કાળા સમુદ્રમાંથી બોસ્ફોરસ સામુદ્રધુનિમાં દાખલ થતાં જ એશિયા તરફના કિનારા ઉપરે ઉંચે

ડિસેન્ફેક્ટ કરવાની મલાહબગરની ક્રિયા.

પુરાતન રોમન કિ. જ્ઞાને આશ્રયે કંવાકાં બધાં દિવસો.

પાંચમે દિવસે ન-સીબ ઉપહયુ.

ખાડીની મુદત ધરમાં બેસી પસાર કરજો.

બોસ્ફોરસની અ-લેદ રચના-કુદરતે બધેલો સંગીન બચાવ

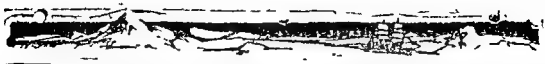
સ્થામસ્થામાં ગાઠ-
વાથેલાં તોપખાનાં

અનેક પુરાતન કિલ્લા
ઓ બધાજ ખંડિયેર
હાલતમાં છે.

ન્હાનાં ઇસ્લામી
ગામોનો મનોરમ
દેખાય

તુર્કીનું પાટનગર કૌ-
સ્તાન્ટિનોપલ ઉદ્દે
ઇસ્તમબુલ

સ્થળે એક મસ્જિદ આવેલી છે, તે પછી ઠેકઠેકાણે તોપના મોરચાઓ મંઠા-
યેલા નજરે પડે છે, એ જેમ એશિયાને કનારે છે તેમ યુરોપના કિનારાપર
પણ ગોઠવવામાં આવ્યા છે. એમ સ્થામસ્થામે તોપના મોરચા દેખાય છે. અને
પાછા થોડે થોડે અંતરે આવ્યા જ કરે છે. એટલે દુશ્મનનો કાફલો દાખલ
થવાની હિમત કરે જ નહિ અને દાખલ થાય તો સીધા તોપના મોરચાઓનો
ભોગ જ બને. ઉપરાંત બોસ્ફોરસ વાઝીયુઝા કેનાલ જેવું છે. એથી ન્યાં ન્યાં
વાંકને વલાણુ આવે છે, ત્યાં ત્યાં દખલ મોરચા ગોઠવાયેલા છે. આ બધું એવી
તો સરસ સુવ્યવસ્થાથી ગોઠવાયેલું છે કે તેની વ્યવસ્થાશક્તિ માટે માન
ઉપજાવે. આ રચના હું વાચકોને મહારા અધુરા શબ્દોમાં સહમતવવાના
નિષ્ફળ પ્રયત્નો કેમ કરી શકું? અહિં એક જુના કિલ્લા ઉપરાંત બીજા પુરાતન
રોમન કિલ્લાઓ અનેક આવેલા દેખાય છે. તે બધા ખંડિયેર જેવા છે. કૌ-સ્તાન્ટી-
નોપલ નજીક આવતાં એક ભવ્ય અને જળરા પુરાતન કિલ્લાનું ખંડિયેર દેખાય
છે. તે છેક દરીઆની સપાટીપર આવેલા ફંગરાપર બાંધેલું હોઈ એની ભવ્યતા
ફરમનગર પ્રભાવ પાડે એવા દેખાવથી ઔરશ્પી વધારે કરે છે. તેને તુર્કી
જખાનમાં રૂમએલેહેશારી કહે છે; બાળે એમાં જંગલી ઝાડવા ઉગી નીકળ્યાં
છે અને તદન ખંડેર હાલતમાં પડેલું છે, છતાં એ કિલ્લાના પુરસ્ક્રો બાળે પણ
પુરાતન જહોજલાલી સંભારાવતા ખડા છે. એ બોસ્ફોરસને કિનારે કેટલાંક
ન્હાનાં ન્હાનાં ગામ દેખાય છે. તેમ જ થોડાંક છૂટાંછવાયાં ઘરો વચ્ચે મસ્જિ-
દના હંચા ડોકિયાં કરતા મિનારાઓ દેખાય છે. તેની ઉપર મુઆઝીન
શુલ્ક અવાજે પૂકારીને અસ્લાહો અકબર કહી રહ્યો છે. એ ગામડાંઓમાં
૩ થી ૪ મહોદી વસ્તીવાળાં ગામો મિસરસુરના, બૈલેતરા, શહીઅર જ જણાય
છે, આ ગામડાંઓ પસાર કર્યા પછી જ પુરાતન રૂમ એલેહેશારી આવે છે.
ન્યારે તુર્કીનું પાટનગર કૌ-સ્તાન્ટિનોપલ જેને આપણે ઇસ્તમબુલ કહીએ છીએ
તે છે. તેથી હવે પછી હું ઇસ્તમબુલ જ લખીશ, એ પાટનગર નજીક આવતાં
જ દૂરદૂર શ્રીમંત, શાહુકારો, અમીર ઉમરાવો અને પાશાઓની ભવ્ય હવે-
લીઓ અને મનોરંજક બંગલાઓ દરિયાકાંઠે થાય છે. એકેક કરતાં પુખ્તસુરત
ક્લામય મહેલ જેવી ઉમારતોને બંગલાઓ જોઈ આપણને રહેજે લાગી આવે
કે આ સ્વર્ગસમા સુંદર સ્થાનમાં કયો નસીબવંત અને સુખી જીવ વસ્તો હશે?

આ મકાનોની વિશેષતા એ છે કે બોસ્કરસમાંથી ન્હાની ન્હેર ખોદાવી પાણી લીધું છે તે એ લોકોના મહેલ જેવા બંગલાઓને અડકે છે, ત્યારે દેખાવ ઓરખી વધારે રળાયામણો લાગે છે. તેમાં વચ્ચે વચ્ચે ઠેર ઠેર, ન્યાં ત્યાં, સ્વર્ણ કંચુરાવાળા મચ્છડની મિનારતો પોતાની હંસ જેવી ડોક લેખી કરી નેઈ રહી લાગે છે. એ અમીરો અને પાસાઓની કલામય હવેલીઓના કાચો સૂર્યનાં કિરણોથી ઝળહળ થયાં કરે છે. આ મુસ્લીમ શહેનશાહતને ખોળે અનેક ન્હાનાં બંદરો આવેલાં છે. તે માટે આવજા કરતી અનેક ન્હાની રેડીમ ખોટો પસાર થાય છે, ત્યારે તેની ઉપર જોરી ચામડીવાળાને માથે લાલ તૂર્કી ટોપી પહેરેલા ઉતાડોને નેઈને આપણે કેઈ નવાજ મુલકમાં પગ મુકીએ છીએ તેનો ખ્યાલ આવે છે. ખીજા મુલકો કરતાં આ દેખાવ કાંઈ ઓર જ જુદા પ્રકારનો જણાય છે.

સ્વર્ગસમા સુંદર રથજે વસ્તા મુખી જીવોની અદેખાધ

નવો સુલક-ગોરી ચામડી અને લાલ ટોપી

બોસ્કરસની કેઈ તરફની પહોળી, કેઈ તરફ સાંકડી અને આડી આવડી કેનાલ નેઈ, નેનારને ખાત્રીપૂર્વક એમ લાગી આવે કે કુદરતે તૂર્ક શહેનશાહતને એક અભેદ માર્ગ આપ્યો છે. રશિયા કહી કહી, આ બોસ્કરસ માર્ગે ઇસ્તમબોલપર ચઢાઈ લાવી શકે જ નહિ. તેને આ પાટનગર ઉપર ચઢાઈ લાવવી હોય તો તેના માટે ફક્ત ઇસ્કા કારણથી અરજખતો જ માર્ગ બાકી રહ્યો છે. મહારી છેલ્લી ૧૮૮૭ ની મુસાફરી વેળા હાર્ડેનસ્સની ખાડીનો દેખાવ નેતો નેતો હું ઇસ્તમબોલ ગયો હતો, ત્યારે બોસ્કરસની ખાડી નેના ખૂબ આતુર હતો; છતાં તક ન લઈ શક્યો તે આજે ધરાધ ધરાઈને નેઈ રહ્યો છું. રહવારે ૭ વાગે ઉપડેલી અમહારી રેડીમર આ અભેદ ખાડીનો માર્ગ પસાર કરી ૮૧૧ વાગે એટલે ફક્ત દોઢ કલાકમાં ઇસ્તમબોલને બંદરે આવી ખરી રહી. અહિં ઉતરીને સીધો કરંટમ હાઉસમાં દાખલ થયો. ત્યાં મહારૂં રહેવાનું ઠેકાણું પૂછી લઇને કેઈ જાતની ઝાત્રી ખટપટ કર્યા વિના મહેન હોટલ તરફ જવા દેવામાં આવ્યો.

રશિયા કહી પસ્ત-મબોલ ઉપર બોસ્કરસમાગે ચઢાઈ લાવી શકે ખરો.

રોલ કલાકની હંધી સુસાફરી

આ તૂર્ક શહેનશાહતનું પાટનગર ઇસ્તમબોલ બોસ્કરસ પાસે ગોલ્ડન હોર્ન કરી ખાડી આવેલી છે તેને બે નાકે વસાયેલું છે. એ ગોલ્ડન હોર્નની ખાડી ઉપર બે ભવ્ય અને વિશાળ પુલ આવેલા છે. એ પુલોનો એક છેડો ઇસ્તમબોલમાં છે; ત્યારે બીજો છેડો ગ્લાટામાં છે. જન્ને વચ્ચે સરળતાપૂર્વક

ગોલ્ડનહોર્નને તટે વસેલું ઇસ્તમબોલ શહેર

આવળ થઇ શકે છે: તુર્કીના સુલતાન તેમજ કેટલાક શાહી અમલદારો અને ખેડેખાંઓ બધાં ગ્લાટામાં વસે છે. પણ સેન્ટ સોફિયાની મસ્જદ તેમજ જેવા લાયક ધણાં સ્થળો ઇસ્તમબુલમાં આવેલાં છે. હવે બેરુટ અને તુર્કીના વિભાગ વિષે વાચકને થોડી વધારે સહમજીતી આપીશ.

બેરુટ બિલે
થોડીક વધુ સમજ

બેરુટનો યુરોપ તરફનો ભાગ મારમોરા સમુદ્ર નામે ઓળખાય છે. એ મારમોરાને બેરુટની પશ્ચિમે ઇસ્તમબુલ આવેલું છે. જ્યારે પૂર્વે એશિયા તરફ સ્કુટારી શહેર આવેલું છે: ગોલ્ડન હોર્નને એક છેડે ઇસ્તમબુલ વસેલું ત્યારે બીજે છેડે ગ્લાટા આવેલ છે. પુરાતન કાળથી ગ્લાટા તે ઇસ્તમબુલનું એક પક્ષ જ લેખાતું આવ્યું છે:

હોટલ તરફ જવા માટે પુણ ઉપરથી નહિ જતાં ગ્લાટાને કિનારેથી સ્ટીમબોટ પર બેસીને ગોલ્ડન હોર્ન પસાર કરી હું ઇસ્તમબુલ આવ્યો: હું આગળ ઉપર જણાવી ગયો છું. તેમ ગ્લાટાને સ્થાને કિનારે જ આવેલું છે હું ત્યાંથી ગાડી કરી સીરિએજ સ્ટ્રીટ તરફ હંકારી ગયો, જ્યાં ઉસમાનિયા હોટલ આવેલી હતી. તે ટ્રામવેનો મુખ્ય ધોરી રસ્તો છે. હોટલમાં ધોરી રસ્તા ઉપર બારી ઉઘડે એવા એક સારો ખુશો ઓરડો રાખી ત્યાં હું કરી ઠામ થયો. કેવૉરન્ડીનના બાકીના પાંચ દિવસ અર્ધે ગોંધાઈ રહીને પૂરા કરવા હતા. તે હમામખાનામાં ન્હાવાની મોજ અને તુર્કી ઓફીસરો સાથે બીલીવર્ડ રમવામાં પસાર કર્યા. એક વાત તો હું નોખ્યા વગર રહી શકું નહિ. તે કેવૉરન્ડીનની પાંચ દિવસની મુદત બાકી હતી છતાં તુર્કી સત્તાવાળાએ એક બઠકતા ફરદાજના મુસ્લીમ મુસાફર તરીકે મારા તરફ માયાળુ લાગણી દર્શાવી અને હમામખાનામા જવાની અપવાદ તરીકે છૂટ આપી હતી. તેથી હું બે સારા હમામખાનામાં જઈ ન્હાવાની મોજમાં વખત પસાર કરી આવી ઉઘાર છૂટનો પૂરેપૂરો લાભ લઈ કંટાળાભરેલી પાંચ દિવસની મુદત પસાર કરવા, આ રીતે મોજ લેતો. ઉપરાંત હોટલમાં આવનારા તુર્કી લોકો મઢને છેક હિંદ દેશથી પોતાનો મુલક જેવા આવનાર ઇસ્લામી ગિરાદર તરીકે મહારી તરફ પ્રેમ દર્શાવતા અને નિખાલસ દિલે ખુશ મુદતેગો કરતા. આથી તુર્કી પ્રગ તરફ મઢને એક પ્રકારનો પક્ષપાત અને પ્રેમ બંધાઈ જતો હતો.

તુર્કી હમામખાનાની તારીફ જેટલી કંઈ તેટલી કમતી જ છે. ઇરાની

આખરે હસમાનિયા
હોટલમાં કરી ઠામ
થયો.

તુર્કી સત્તાવાળા-
ઓએ ખતાવેલી
ઉદારતા

કંટાળાભરેલા ખા-
દીના પાંચ દિવસો
કેમ પસાર કર્યા ?

દમામખાનાંની અવ્યવસ્થા ક્યાં ? અને આ તૂર્કી દમામની સગવડ, સુવ્યવસ્થા ઉપરાંત કલામય મનોહર બાંધણી ! દમામખાનાં લગભગ સંજેમરમરના જ બાંધેલાં હોય છે. તેમાં ન્હાવાની દરેક પ્રકારની ઝોજ મળે એવી સગવડ હોય છે. તેથી ન્હાવા જ કરવાનું મન થાય. ઉપરાંત ટર્કી દમામખાનાંના નોકરો જે કાળજીપૂર્વક અને રીતસર ચંપી કરે છે તે થોડા બીમાર કે થાકેલા આદમીને સતેજ અને તંદુરસ્ત બનાવે છે. આથી જ યુરોપના કેટલા બાયરાળા તૂર્કી દમામ ઉપરથી ટર્કી બાય નામ મૂકવા લાગ્યાય છે.

મ્હારી લાખી સુસાઈરીનો મ્હારો પોચામ નાંચે કરીને જ હું નિકળ્યો હતો; જેથી હું અમુક દિવસે અમુક મુલકમાં પહોંચું અને ત્યાંને શિરનામે મ્હારા સર્ગા, સંબંધીઓ અને મિત્રોના પત્રો આવે એવા ચારથી પાંચ મધકો મેં રાખ્યાં હતાં. પહેલું લંડન પછી ઍસ્ટો, પછી આ ઇસ્તમબુલ અને હવે પછી કેરો રાખીશ. આજે જ C/o Messrs Cook & Sons ને શિરનામે મંગાવેલા બધા પત્રો મ્હાટામાં આવેલા તેની ઍફીસમાંથી મંગાવીને વાંચ્યા અને જવાબો લખી નાખ્યા.

સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે આજે ઐસરના રાજ્યકર્તા ખેદીર અબાસ જે અહીંના સુલતાનને મળવા આવ્યા છે તેની સ્વારી નીકળશે તે ૧૦ વાગ્યા પછી અમ્હારી હોટલ પાસેથી પસાર થશે. તેથી આ અણુધાર્યાં અવસરને નિરખવા ઝટપટ નાસ્તો લઈને ૬ વાગે જ હોટલની બારીએ હું જોડવાઈ ગયો. ૧૧ વાગે અબાસપાસાની સ્વારી આવી પહોંચી, ખેદીવને અહિંના લોકો અબાસપાસાના નામે સંબોધે છે.

સ્વારીના આગળના ભાગમાં ધોડેસ્વારોની ન્હાનકડી ટુકડી ચાલતી હતી. પછવાડે માર ધોડાની ગાડીમાં એક મુલાન અને એક વૃદ્ધ એમ બે પુરો બેઠા હતા. વૃદ્ધ પુરુષ ઝંઝૂકે હતો, છતાં તેનો બાથો ખડતલ અને મજબૂત હતો, સફેદ ચામડીના તેના મ્હેરા ઉપર બરફ જેવી ધોળા તેની નૂરાની ઘઠી કાંધે ઝોરજ અમીરી પ્રતિભા દાખવતી હતી. લશ્કરી જનરલો પહેરે એવા સોનેરી પોષાક તેના અગ ઉપર દોપી રલો હતો. લાલ ઉંચી દીવાલની તૂર્કી ટોપી તેની સફેદ પેશાનીથી જુદી પડીને જોનારને ચોતાનું તેજ બતાવતી હતી. મ્હારો હોટલવાળાએ મ્હને એ ઝંઝૂકે પુરુષ તરફ આંગળી કરીને કહ્યું:-એ તૂર્ક-

મનોહર બાંધણી અને સ્વચ્છતાવાળાં તૂર્કી દમામખાનાં

મ્હારો પ્રોચામ

મિસરના રાજ્યકર્તા ખેદીવ અબાસની સ્વારી નિહાળવાનો અણુધાર્યાં પ્રસંગ

તૂર્કસ્તાનનો મહારથી રાષ્ટ્રીય પાશા ૧૨ઘાયાઓ નાંચે છે..

સ્તાનનો પનોતો પુત્ર સાકીર પાસા આજે જન્મ થયો છે, છતાં તે એક નેકદીલ અને મજબૂત આદમી છે. તે તુર્કી ભાષા ઉપરાંત ખીજી ૧૨ ભાષાઓ સરળતા પૂર્વક બોલી જાય છે, આ પારંગત વિદ્વાન પુરુષ તુર્કીના ઝળકતા હીરાઓમાનો એક હીરા છે અને તેની ખાજીમાં ગોરાં ચુલાખી મજા ચુવાન જેના મ્હોં ઉપર મદાનગીની ઝાળ સળગે છે, પારેવા જેવી રત્નમડી જેની આંખો છે, જેના શરીર ઉપર લાલ રંગનો લરકરી કોટ અને ઉપર ચાદો જળહળા રથાં છે, સોનાની ચુક જેવી તલવારનો દાડો ગોરા ગોરા હાથોમા ઝાલી બેઠો છે, તે ખેદીવ અખાસ પાશ્ચાઃ એની માદી પાછળ વળી તુર્કી ધોડેસ્વાર પલટન હાથમાં ડુંકા વાવટાવાળા અણીઆળા ભાલા લઈ હળવે હળવે ઠમકતી ચાલે દોડતી જતી હતી. એ બધાની પાછળ ખીજી અનેક માદીઓ હતી. તેમા અર્દિના મુખ્ય અમલદારો અને દેશનાયકોમાના કેટલાક હતા.

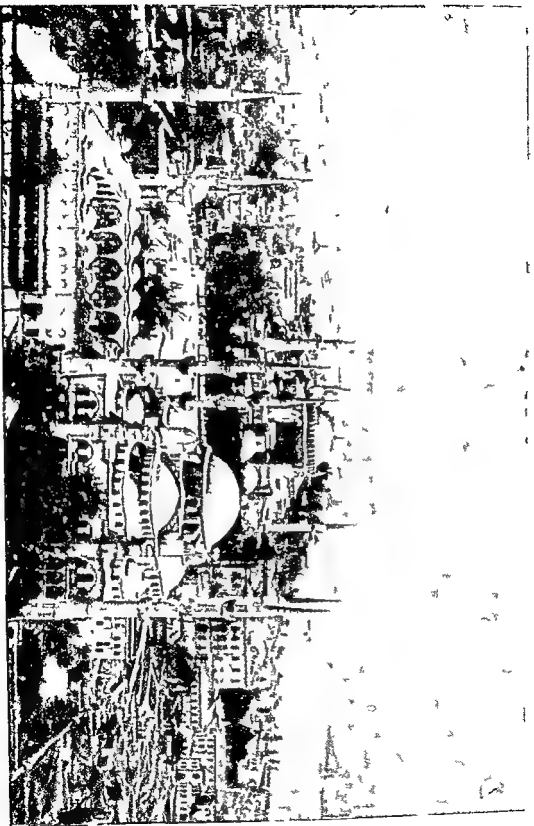
આખરે કર્વોર-દીનની
સુદત પૂરી થઈ

હીરાઃ આજે કર્વોર-દીનની નજરકેદ જેવી સમ્મતી સુદત પૂરી થઈ, આજે તા. ૨૦ મી સપ્ટેમ્બરની રહવાર છે. ન્હાઇમોઈ નારતો કરી સૌથી પહેલાં દોડયો; અર્દિના હિંદી મુસાફરખાનાના વ્યવસ્થાપક હુસન બીનતાહ-સીલ પાસે જે અખશરાયા મોહલ્લામાં વસે છે, જેને આગળ ઉપર પહેલી મુસાફરી વેળા હું મળ્યા આવેલો તે મ્હને કદાચ ઓળખશે અને નવી જુની વાતોની આપ લે પણ થઈ શકશે. ઉપરાંત ઈસ્તિમખોલ વિષે કેટલીક જાણવાનગે ખાતમી પણ મેળવી શકાશે તેમ વિચારીને ત્યાં પહોંચ્યો. આ હિંદી શેખની ઉમ્મર આજે ૫૫ વરસની છે. તે મ્હને જોઈને ખુશ થયો, પણ આગળ ઉપર એની સાથે મુલાકાત થઈ હતી એ યાદ નહોતું અને કેટલીક જુની વાતો યાદ અપાવતા, પણ એની યાદશક્તિ દગો આપતી હોય તેમ એ મિયાને યાદ આવ્યું જ નહિ. એણે મ્હને પોતાની પાસે માદીપર બેસાડ્યો. કેટલીક વાતો થઈ, છેવટે મ્હને પોતાની સાથે અર્દિ આવીને વસવાની અરજ કરી, તેની મ્હેં આભારસદ ના પાડી; કેમકે હોટલ ઉસમાનિયામાં મ્હને દરેક પ્રકારની ધર જેવી સગવડ હતી.

તુર્કસ્તાનના હિંદી
શેખની સુલાહાતે

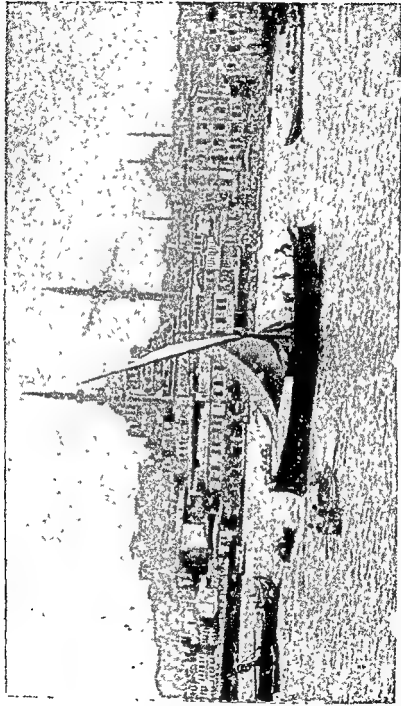
હિંદી મુસલમાનો વિષે વાત નીકળતાં એ હિંદી શેખે સુલતાનના વખાણ કરતાં કહ્યું કે અર્દિના હિંદુસ્તાની તકિયા (એટલે હિંદી મુસલમાનોની

બાપ્તિસ્માશાળા, ડાબેનાડિંગીયા, ન્યુ ડેરા, હસ્તમોના વી અલેક નામથી મશરૂર સ્થાપિત થયેલું પાટનગર

પૃથિવની પ્રદક્ષિણા

જામિયા વાલિદેહુ ને સુલતાન આહમદની ગેઝે બંધાવી હતી. હસ્તમોલદ.

ધર્મશાળા) માટે એ શેષ સાહેબને સુલતાન તરફથી દર મહિને એક હજાર ફરશ રોકડા ઉપરાંત ૧૦ રોડી, ૧ હુકો વળન ચોખા મળે છે. એ ઉપરાંત આ તકીઆનો લાલ લેનારા ગરીબ હિંદી મુસલમાનો માટે દર મહીને ૧૨૦૦ ફરશ રોકડા આપવામાં આવે છે. મહેં આ સંખ્યાવનો લાલ લેતા ગરીબ દમદીનોની સુલાકાત લેવાની ઇતેભરી ખતાવી; કેમકે ત્યાં કોઈ હિંદીવાન દેખાતો નહોતો. શેષે કહ્યું કે જ્યાં જહાર ગયા છે, તેઓ રાત્રે આવે છે: આ વાતમાં મંદને વજુદ જેવું ન લાગ્યું. ઉપરાંત આખળ અદિ હિંદી તકીઓ કરીને એક મકાન હતું. તે આજે પડી ગયું છે. તે વિષે વાત કરતા શેષે કહ્યું: સુલતાન તરફથી આ મકાન ફરીવાર રીપેર કરવા માટે ૪૦૦ લીરા તૂર્કી સોનામહોર ખર્ચવાની મંજૂરી મળી છે. પણ આટલી રકમ પૂરતી નથી. ખીજા ઘટશે તો જહારથી ઉધરાણું કરવું પડશે. તમારાથી અને તેટલી રકમ આ કાળામાં ભરી જશો. તે પછી કેટલીક રાજદારી વાતો કરી અમહેં છૂટા પડ્યા: ઉપરની વાત માટે તપાસ કરતા જણાયું કે સુલતાન તરફથી ફરક દેશના મુસલમાનો માટે સંખ્યાવતમા નાણા આપવામાં આવે છે. હિંદી તેમ કાસુદી, યુખારી, ધરાની વિં અનેક તકીઆ આવેલા છે; તેને સુલતાન તરફથી દર મહીને અમુક અમુક રકમ ઉદાર હાથે મદદ તરફે અપાય છે. છતાં તેના ઉપરી શેષો ઉપર ખાસ તકેદારી રાખવામાં આવતી ન હોવાથી આ રકમ તેની વ્યવસ્થા કરનારા શેષ સાહેબો જ હજમ કરી જતા લાગે છે. એ હિસાબે સંખ્યાવત ખરે ખાઈ થતી નથી: ,

તૂર્કી રાજ્યમાં હું મુખ્ય એઆલુકારક વસ્તુ જેહ હું તે ઇસ્લામી બાઈચારે અને કાલાચોરના બેદવિનાનો અમલ: તૂર્કીઓ યુરોપમાં વસતા યુરોપીઅન પ્રગળતો છે. જેવું આ પાટનગર ઇસ્તમ્બોલ પણ યુરોપમાં જ આવેલું છે; છતાં યુરોપના આ બાગમાં ઇસ્લામી અમલ નીચે સમાનતા નજરે પડે છે. અહિંના યુરોપીઅન તૂર્કી સિપાહીદાદા ઉપર તેના ઉપરી અમલદાર કાળા કાળા સિદી બાઈ પણ દેખાય છે, જેને તેના હાથ નીચેના ગોરા તૂર્કી મુસલમાનો રીતસર માન આપી તાબેદારી ઉઠાવી અદખ કરે છે. ઉપરાંત યુરોપમાં ક્યાય ન દેખાય એવા એક દેખાવ વિષે જણાવીશ. તે દેખાવ અહિંની તવંગર હબસજો (સિદ્દજો) જે ગાડીમાં બેસી દહેકાથી મગમ જેમ

હિંદી સુસ્લીમતા લાભ માટે તૂર્કીના સુલતાનની નિયમિત સંખ્યાવત

હિન્દુસ્તાની તકીઆ (ધર્મશાળા)

હિંદી ધર્મશાળા માટે સુલતાનની સંખ્યાવત

કાસુદી, ધરાની, યુખારી આદિ તકીયાના શેષો

ઇસ્લામીબાઈચારે અને મુખ્યહુકની સમાનતાનાં દર્શન

હજારી અમલદારે અને હબસજો રોકાણીઓ

સખી સુલતાન

છત્રીઓ આઠી રાખી પૂર દમામથી સાહેબી માણે છે. તેમની એ ઇસ્લામી અમલની સમાનતા પરદેશીઓ ફાટી આપે જોઈ રહે છે: ગોરા તૂર્કો અમલ-દારો પણ ચૂસત મુસલમાનો તો ખરા જ. તેઓ પણ અહિં હાથમાં તસ્લીહ લઈ ખજારમાં ફરતા દેખાય છે. તેઓ દુનિયાનાં અનેક કમોની જંગળ વચ્ચે ધ્રુવરતી યાદ પણ બે પળ કરી લેવાની તક લે છે: આજનો સુલતાન અખદુલ હુસૈન ઉદાર પુરુષ હોવાથી સખી સુલતાનના નામે પૂજાય છે. એ સુલતાનનાં જોટલા વખાણ થાય છે તેટલાને તે પાત્ર છે જ એમ મહેને પણ લાગે છે.

ફક્ત ઇસ્તમખોલ-માં જ એક હલાર મસ્જદો છે.

હિંદી રોખની મુલાકાતથી જણાયું કે અહિંના તૂર્કોઓ મહોટે ભાગે હનશી (સુન્ની) મજહબ પાળે છે. હું પણ હનશી મજહબ પાળું છું. અહિંની મસ્જદો વિશે પ્રછતાં તેણે કહ્યું: ફક્ત આ પાટનગર ઇસ્તમખોલમાં જ નહાની મહોટી મળીને લગભગ ૧૦૦૦ એક હલાર મસ્જદો આવેલી છે: તે વિશે નીચે મુજબ ટુંકી નોંધ કરાવી.

૧૦૦૦ મસ્જદો.

૫૮૦ મદ્રેસા. (ધાર્મિક પાઠશાળા)

૩૬૦ તાકીઆ (ધર્મશાળા)

મસ્જદોમાં ખાસ જોવાલાયક ઐતિહાસિક મસ્જદો નીચે મુજબ.

જામિઆ અથા મુદ્રિયા. (સેન્ટ સોફિયાની મસ્જદ)

જામિઆ સુલતાન અહમદ

જામિઆ ગૂરે ઉસમાની

જામિઆ સુલતાન ખામણદ

જામિઆ સુલતાન સલિમ

જામિઆ શાહમદ ખાસી

જામિઆ સુલતાન ફતેહ

જામિઆ સુલતાન સુલેમાન

જામિઆ અમ્યુલ અનસારી

કેટલીક પુરાતન જામિઆ

આ મસ્જદો વિપરાંત બીજી પણ અનેક સારી મસ્જદો અને ઉપરની મસ્જદો ખાસ પુરાતન ગણાય છે. દરેક મસ્જદમાં મહોટા મહોટા કુમરોમાં જોડનના તેલના દીવા બળે છે. જ્યારે પારેશીન તેલ કે મીથુનતી

કે ધણેકટ્ટીકના દીવા મુદલ કરવામાં આવતા નથી. આથી એક પ્રકારની ગંભીરતા જણાય છે. ઉપરાંત દરેક મસ્જિદમાં મદીના શરીફના હરમ મિસાલ શુક કરવા અને કુરઆને શરીફની તીલાવત કરવાની ખાસ જગ્યાઓ આવેલી હોય છે. તેથી અહિંની મસ્જિદો હિંદની મસ્જિદો કરતાં વધારે દબદબાભરેલી હોય છે. આ મ્હોટી મ્હોટી મસ્જિદોમાં વાયઝ કરવાને બેઠગીનો અવાજ બેઠગી કરવા આવનારાઓને ધમામ જરાબર રીતે - પોકારીને ફરમાવી શકે; માટે જુદી જુદી ૧૦ થી ૧૨ જગા ઉપર ખાસ ધર્મગુરુઓ બેસીને તુર્કી ભાષામાં વાયઝ કરે છે. આને તા. ૨૨ મી સપ્ટેમ્બરનો મંત્રજવારનો દિવસ બધી મસ્જિદો જોવામાં જ કાઢ્યો. મ્હોટી હાજરીમાં બીજા કેટલાક યુરોપિઅન અને ફિઝીઅનો પણ જોવા આવેલા. તે બધા એક નજરે ટગરટગર કારીગરી-ભર્યા થાંભલાઓને જોયા જ કરે છે. ત્યાંજ ૪ વાગે અસરની નમાઝ થયા પછી કુરઆનના હાઈઓ મ્હોટે અવાજે શીકા હલકથી કુરઆન પઢ્યા કરે છે. તેના અવાજ મસ્જિદના ઉંચા ઝુંબજમાં સમાઈ જઈને પાછા બહાર નીકળે છે ત્યારે અવાજમાં એક પ્રકારની મોહકતા તરી આવે છે, જે સાંભળનારને તક્લીન બનાવે છે.

હિંદુસ્તાનની દરેક મસ્જિદમાં ખાસ કરીને પાણીનો હોઝ વધુ કરવાની સગવડતા માટે હોય છે જ; જ્યારે અહિં ટાંકીમાં નળ મૂકીને પાણીની સગવડ કરવામાં આવી છે.

જામિયા અયા મુફિયા એટલે સેન્ટ સોફિયાની મસ્જિદ જે સૌથી પુરાતન મસ્જિદ કહેવાય છે તે. સુલતાન મહમ્મદ ખ્રિસ્તીઓના હાથમાંથી ઇસ્ત-મખોલ શહેર લીધું તે પહેલાં આ મસ્જિદ ખ્રિસ્તી રાજાઓનું સૌથી મ્હોટું દેવળ હતું. એમાં કેટલાક ફેરફાર કરી એને મસ્જિદમાં ફેરવી નાખવામાં આવી હતી. એની પાડોશના વિશાળ બગીચા જેવા કબરસ્તાનમાં સુલતાન સલીમનો શેરો છે. એનાં બંધાયેલા એક મકાનમાં મ્હોટામાં મ્હોટી સુલતાનની કબર તેમજ ચાર મોટી કબરો સાથે ૩૫ બીજી કબરો મળી કુલ ૪૧ કબરો સુલતાનનાં સગાંસંબંધીઓની આવેલી છે: તેમજ એ સુલતાન સલીમની, ઝયતુનના લાકડાની પુરાણી તરબીહ (માળા) પણ એક બાજુ બળવી રાખવામાં આવી છે. સુલતાન સલીમના શેરનની બાજુમાં જ સુલતાન મુરાદનો શેરો આવેલો છે. તેની પાસે તેના સગાંસંબંધીઓની કબરો આવેલી છે.

હરા બાર જુદી જુદી જગ્યાઓ પર ધમામો બેસાડે છે.

કુરઆને શરીફની તીલાવત

જામિયા મુફિયા યાને સેન્ટ સોફિયાનું પુરાતન દેવળ આને મસ્જિદમાં ફેરવાયું છે.

સુલતાન સલીમનો શેરો અને પુરાતન તરબીહ

સુલતાન અહમદની
૭ મિનારાવાળી
મસ્જિદ

સુલતાન અહમદની ૭ મિનારાવાળી પુરાતન મસ્જિદ પણ ખાસ જોવા લાયક અને વિશાળ છે; તેની પાસે એ સુલતાનની કબર પણ આવેલી છે. આજે આ પુરાતન મસ્જિદની મરામત આજના સુલતાન અબ્દુલ હમીદના હુકમથી કરવામાં આવે છે. તુર્કી સરકાર પુરાતન ઇમારતો જળવધાને વખતે વખત શ્રમ લેતી હોવાથી અહિંની પુરાતન ઇમારતો આજે પણ આખા દેખાય છે: સુલતાન અહમદની મસ્જિદ મહોટી મહોટી આરસની લાદીઓથી ખૂબ મોહક લાગે છે.

જર્મન કયસરની
ચાંદગીરી અને મિ-
નારાવાળી મસ્જિદ

જર્મન અને તુર્ક ઇહેનશાહત મિનારાવાળી સારો સંબંધ ધરાવતી હોવાથી, સન ૧૮૯૮ માં જર્મન ઇહેનશાહની પધરામણી વેળા જર્મન કયસરના ખર્ચે એ સુલતાનની ચાંદગીરી રૂપે એક દેવડી અણુવામાં આવી છે: એટલે એ મસ્જિદ આકારના એક મહોટા ગુંબજવાળી ઇમારત છે; તેની અંદર જર્મન અને તુર્ક રાજચિન્હ મુકાયેલાં છે. પાસે પાણી પીવાના ૭ સાત નળો ગોઠવવામાં આવ્યા છે: દરેક નળ ઉપર એક જર્મન અને એક તુર્ક રાજચિન્હો કેતરવામાં આવ્યાં છે.

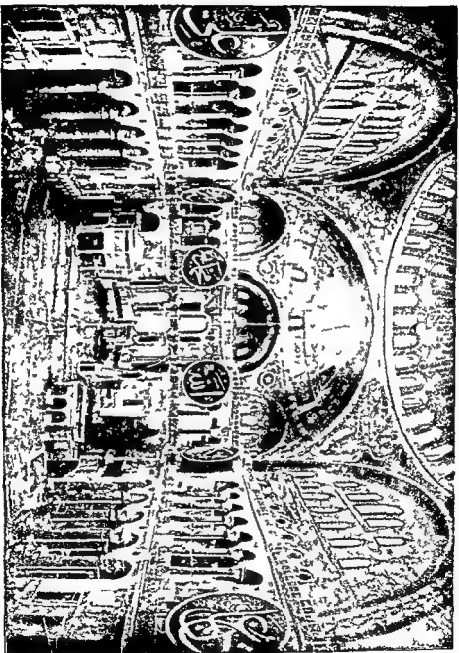
સુલતાન અલીઝને
રોજ અને પુરાતન
પાણીયા

ઉપરાંત પાસે જ કેટલીક પ્રાચીન વખતની કોલમો આવેલી છે; તેમાં Burnt Column લગભગ લાગેલી હાલતમાં છે. એ ખંડીયેર પાળાઆ (Column) ઉપર કેટલીક પુરાણી તુર્કી લીપીમાં લેખો લખાયેલા છે. તેની પાસે જ સુલતાન અહમદ બીજાનો રોજ અને સુલતાન અમીર અને તેની બીબીનો રોજ આવેલો છે. પાસે જ તેમના બીજા અગીયાર અંગત સંબંધીઓની કબરો દેખાય છે; એની પાસે બીજા કેટલાક અમીરો, પાશાઓ અને જાણીતા પુરોહીતો કબરો આવેલી છે; તેમાંની કેટલીક તો ૧૦ શીટ ઉંચી આરસપહાણુની બનાવેલી છે.

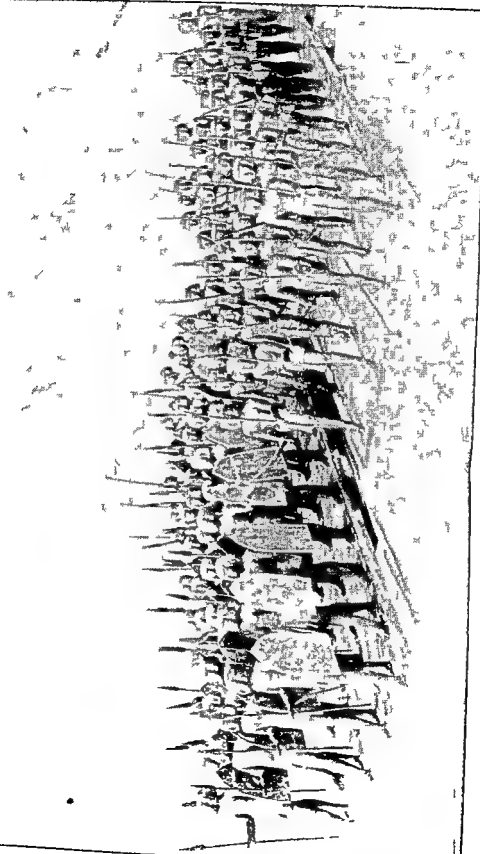
થીઓડોસીયી ઓબીલિસ
ચાંદ

અહિં આવેલા કેટલાક પુરાતન પાળાઆમાં એક મિસર દેશના જેવી નીડલ છે: બીજી બે સર્પ આકારની છે. ત્રીજી સાદી અને ઉંચી નીડલ જેવી કેલમ છે; તે લગભગ ખંડીયેર છે. પાસે જ ટ્રામવે દોડતી હોવાથી આ જાણીતા મથકને જોવું સગવડતાભર્યું થઈ પડ્યું છે: The Obelisk of Theodosius the Great પણ સુલતાન અહમદની સુલતાન અમીરના રોજ પાસે જ આવેલું છે.

પૃથિવની પ્રવૃક્ષિણ

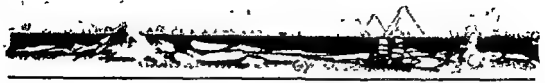

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પ્રકાશન, કલકત્તા-૨૨, ૧૯૫૫

સમિતિ ૨ ના હં મેન નેચા લોદના મખારતો પહેલવહેતો ઉપયોગ ચવાતી તોધ મલે છે.

સુલતાન ખાયાઝીની વિખ્યાત મસ્જિદ અતિશય સુંદર અને લગ્ન છે. એના વિશાળ યોગાનમાં જમીન પર આરસની મોટી મોટી લાદીઓ જડેલી છે; પાસે જુદે જુદે ૧૪ ટેકાણે મોલવીઓ વાચક કરતા બેઠા હતા. તેની થોડીક વાચક સાંભળી: તેઓ અરબી કિતાબોનો તૂર્કી તરજુમો પણ કરે છે.

સુલતાન ખાયાઝી-
ની પુરાતન મસ્જિદ

સુલતાન સુલેમાન ૧ લાની મસ્જિદ-આ પુરાતન મસ્જિદ પણ એટલી જ ગંગાવર છે. અહિંની દરેકે દરેક મસ્જિદ વિશાળ અને મોહક તો હોય જ. તેમાં જે વાતમાં જોવામા જ ખરી ખૂબી છે તે વાંચકોને લખી રહ્યો છું તે નજ સકાય. તેમ કરતાં કદાચ તે કંટાળા ભરેલું પણ ચર્ચ પડે ખરું; છતાં હું જ્યાં ખનશે, ત્યાં થોડુંક નહું જણાવવા જેવું હશે તે જણાવતો રહીશ. જેથી દરેક મસ્જિદના વખાણમાં એકનું એક ટાપલું ન લાગ્યા કરે: આ પછીના પ્રકરણમાં તૂર્કી રાજ્યની હુંક તવારિખ અને ઇસ્તમ્બોલ જીતનાર વીરનર સુલતાન મહમદની રસિક હકીકત જણાવીશ: આ સુલેમાન પહેલાની પુરાણી મસ્જિદમાં ખાસ જોવા લાયક વિશેષતા તે ૪ લાલ મારબલ પથ્થરના ૨૫ શ્રીટ લંબા અને ૧૦ શ્રીટ ગોળાકારના મજલુત નક્કર ચાલસા, અને મસ્જિદમાં જડાવેલા રંગીન કાચો છે. તેની કલામય ગોઠવણી જોનારના દિલને ફારે છે.

સુલતાન સુલયમા-
નની મસ્જિદ

લાલ થાંભલા અને
કાચના પથ્થરોની
કલામય ગોઠવણી

આહિ આવેલા એક રોજના ઝુંબજ નીચે સાત કબરો છે. તેમાં મોટી હંબી કબર સુલતાનની છે અને ખીજ તેના શાહજહાને ન્હાના પોત્રાઓની છે.

ખીજા રોજના એક ઝુંબજ નીચે ૩ કબરો છે. એક સુલતાન સુલેમાન ખીજ તેની ખીખી અને શાહજહાનેની તેમજ પાસે જ તે વખતના અમીર વર્ગના લોકોની કબરો ફારોહાર આવેલી છે. એ બધું જોનારને જખતની ફાની સુલતાની અને મહુધ્યની પામરતાનો સચોટ ખ્યાલ આવે છે.

સુલતાન સુલયમા-
નની કબર

મહાન વીરનર સુલતાન મહમદ ૨જે જેને બધા સુલતાન મહમદ કહેતા હતા નામે સંબોધિ છે, જેણે ખ્રિસ્તોના હાથમાથી કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ જીત્યું અને મુસ્લીમ નામ ઇસ્તમ્બોલ પાડ્યું. તે પછી આજ સુધી તૂર્કી લોકો રાજ્ય કરતા આવે છે. એ સન ૧૪૮૧ મા મરણ પામ્યો. એ વીર સુલતાન વિદાન પણ હતો. ગ્રીક, લેટિન, હિંદુ, અરબી એમ ચાર લાખ જણુતો હતો. એની મસ્જિદ અને કબર પણ જોડમા જ આવેલી છે: આજે એ મહાન નરના રોજપાસે હું શિર નમાવી તૂર્કી શહેનશાહતના એ અજકતા સિતારાની અજકતી ફેત્તેહોનો

અજેય સુલતાન મ-
હમદ ધીરેદનો રોજો

ખ્યાલ કરતો હોયો છું; એની મરજીની બાબુમાં એક તરફ એની એકલાની જ કબર છે; કેઈ સંબંધીની કબર નથી. તેનાથી થોડેક દૂર બીજા ચારા સરદાર અને અગીરોની કબરો આવેલી છે, એની વિશાળ મરજીની મોહકતામાં વધારો કરનાર એક સારો કુવો આવેલો છે. તેમાંથી લોકો આજે પણ પાણી ભરીને લઈ જાય છે.

ભામિઆ શાહનારો
મનોહર બગીચો

આ બધું જોઈને પછી અહિંથી થોડે દૂર આવેલી ભામિઆ શાહનાર અને તેની કબર તેમજ બગીચો જોવા ગયો; આ રોજ સુલતાન મુશ્તકાને ૧૫૪૩ કે ૪૮ માં પોતાના ૧૮ વરસના યુવાન શાહનવાના મરણના શોકમાં તેની યાદ જાળવવા બંધાવેલ છે. અહિંની જોવાલાયક વિશેષતા અહિંનો મુંદર કારીગરીથી ભરપૂર બગીચો છે. અહિં ત્રણ કબરો છે; તેમાં એક શાહનવાની બહેનની છે; તેમજ અહિં મહેને મરહૂમ શાહનવાના હાથે લખેલું મુંદર કુરઆને શરીફ ખતાવવામાં આવ્યું. આ ચારસો વરસનું પુરાણું કુરઆન સોનેરી ડીઝાઇન વચ્ચે કાળા ચાહીમાં મરોહદાર કલામય રીતે લખાયેલું છે. એ જોઈને મહારા મોઢામાંથી આક્રિતનો પોક્કાર નિકળી પડ્યો.

ચારસો વરસના પુ
રાણા કુરઆનનાં
દર્શન

નેરેસો વરસતું પુરાણું કુરઆન તેમજ ત્રીજા ખલિફા હઝરત ઉમરનો ઝુકો વિ.
જોવાની તક મળશે. એ બધું હું ૧૮૮૭ની ચુસાફરી વેળા જોઈ ચક્રો ન હતો.
હઝરત મહંમદ સાહેબનું પહેરણ તૂકોને કેમ મળ્યું તે બાબતમાં
પૂછતાં તેણે મને નીચથી વાત કરી.

કંઘળ ધીબ્ન ઝીંદર નામનો શાએર જે હઝરતના વખતમાં એમનો
પક્કો કુસ્મન હતો, જે આરબોને હઝરત મહંમદ નબી સદ્દમ અને મુસલમાનો
સામે તીખા તમતમતા શએરો રચીને ઉશ્કેરતો; એકવાર હઝરત પયગમ્બર સાહેબ
મસ્જિદમાં બેસી વાંચ કરતા હતા; ત્યાં એ છાનોમાનો પેસી ગયો અને એક
ખૂણે બેઠો; ત્યાં બેઠાં બેઠાં એણે હઝરત મહંમદ પયગમ્બર સાહેબના પવિત્ર
વચ્ચેનાં પાન કર્યું. એમની પવિત્ર પ્રતિભા નિહાળી, ત્યારે અત્યાર લગી એ
બૂંદભરેલા માર્ગે હતો એમ ખાત્રી થતા જ એને તીવ્ર પશ્ચાત્તાપ થયો; એ
હળવે રહીને ઉઠ્યો અને પવિત્ર પયગમ્બર સાહેબની હઝૂરમાં જઈ તેણે કહ્યું, અય
પ્રુદાના નબી, જો હું “કંઘળ” ને એક મુસલમાન તરીકે આપની હઝૂરમાં
લાવીને હાઝર કરું તો એની તકસીર માફ કરશો? દયામય પયગમ્બરે હા
પાડી તરત જ એ શાએરે કહ્યું:—હું જ જોહેરનો બેટો કંઘળ છું; આજે
હું ઇસ્લામ રવીકારીને પવિત્ર થાઉં છું. અને પોતાના પાપના પશ્ચાત્તાપરૂપે
અર્જ; અને પ્રુદા તેમ જ પવિત્ર પયગમ્બર સાહેબની તારીફરૂપે ફેટલાંક શએરો
બારે દર્દ અને ભાવભર્યા અવાજે બોલવા મંડ્યો. તેનો અર્થ એ હતો કે પયગમ્બર
મશાલ છે, તે જેણે કુનિયાને રીચન કરી છે તેમજ તે પ્રુદાની શમરોર છે જે
નાસ્તિકપણાને નાશ કરે છે; આ બધો સાંભળી હઝરત મહંમદ પયગમ્બર સાહેબ
પ્રસન્ન થયા અને તેમણે તે જ ધડીએ પોતાનું પહેરણ કાઢીને તેને ધનામ
તરીકે આપી દીધું.

આ પહેરણ મારે તે વખતના તવંગર મુસ્લીમોએ કંઘળને મોટી મોટી
રકમો આપવા માંડી; પણ તેણે તે વેચ્યું નહિ; હઝરત પયગમ્બરની એ પવિત્ર
ખલિફા એ ન્યાં લગી જીવ્યો ત્યાં લગી તેણે જીવ્યો. તેના મરણ બાદ મુઆવિ-
આદ નામે ખલિફાને તેના વારસોએ ૪૦૦૦૦ દિર્હમ બદલ વેચાતો આપ્યો,
તે આજ સુધી એક પછી એક ખલિફાઓના હાથમાં જળવાતો રહી તૂકિના
આજના મુસ્લીમ ખલિફાના અગ્નનામાં મોળુદ છે, તે ખિફ્તે ચરીફ યાને

ખિફ્તે ચરીફ
હઝરત પયગમ્બર
સાહેબનું પવિત્ર
પહેરણ

મશાહર અરબ શા-
પર કંઘળ ધીબ્ન
જોહેરની વાત

કાફર કંઘળ નબી
સાહેબની હઝૂરમાં
મુસલમાન તરીકે

પ્રુદા અને નબી અને
ઇસ્લામની તારીફ-
માં શાએરો બોલ્યો.

હઝરત મહંમદ
નબી સાહેબની
સખાવત

નેરસો વરસનું પુરાણું કુરઆન તેમજ ત્રીજા ખવિશ હઝરત ઉમરનો ઝુલો વિ-
જેવાની તક મળશે. એ બધું હું ૧૮૮૭ની મુસાફરી વેળા જોઈ શક્યો ન હતો.
હઝરત મહંમદ સાહેબનું પહેરણ તૂકોને કેમ મળ્યું તે જાણતમાં
પૂછતાં તેણે મહેને નીચથી વાત કહી.

કઅબ ઇબ્ન ઔદર નામનો શાએર જે હઝરતના વખતમાં એમનો
પકેડો દુસ્મન હતો, જે આરખોને હઝરત મહંમદ નબી સથળ અને મુસવમાનો
સામે તીખા તમતમતા શએરો રચીને ઉશ્કેરતો; એકવાર હઝરત પયગમ્બર સાહેબ
મસ્જિદમાં બેસી વાપઝ કરતા હતા; ત્યાં એ ઊનોમાનો પેસી ગયો અને એક
ખૂણે બેઠો; ત્યાં બેઠા બેઠાં એણે હઝરત મહંમદ પયગમ્બર સાહેબના પવિત્ર
વચનોનું પાન કર્યું. એમની પવિત્ર પ્રતિભા નિદાગી, ત્યારે અત્યાર લગી એ
બૂલંબરેલા માગેં હતો એમ ખાત્રી થતા જ એને તીવ્ર પશ્ચાત્તાપ થયો; એ
હળવે રહીને ઉઠ્યો અને પવિત્ર પયગમ્બર સાહેબની દઝૂરમાં જઈ તેણે કહ્યું, અથ
ખુદાના નામી, જો હું “કઅબ” ને એક મુસ્લમાન તરીકે આપની દઝૂરમાં
લાવીને હાઝર કરું તો એની તકસીર માફ કરશો? દયામય પયગમ્બરે હા
પાડી. તરત જ એ શાએરે કહ્યું:—હું જ જોહેરનો બેટો કઅબ છું, આજે
હું ઇસ્લામ સ્વીકારીને પવિત્ર થાઉં છું. અને પોતાના જાપના પશ્ચાત્તાપરૂપે
અર્જ; અને ખુદા તેમ જ પવિત્ર પયગમ્બર સાહેબની તારીફરૂપે કેટલાક શએરો
બારે ર્હ અને ભાવભર્યા અવાજે બોલવા મંડ્યો. તેના અર્થ એ હતો કે પયગમ્બર
મુશાહ છે, તે જેણે દુનિયાને રૌશન કરી છે તેમજ તે ખુદાની શમશેર છે જે
નાસ્તિકપણાનો નાશ કરે છે; આ બધાં સાંભળી હઝરત મહંમદ પયગમ્બર સાહેબ
પ્રસન્ન થયા અને તેમણે તે જ ઘડીએ પોતાનું પહેરણ કાઢીને તેને ઇનામ
તરીકે આપી દીધું.

આ પહેરણ માટે તે વખતના તવંગર મુસ્લીમોએ કઅબને મ્હોટી મ્હોટી
રકમો આપવા માઠી; પણ તેણે તે વેચ્યું નહિ; હઝરત પયગમ્બરની એ પવિત્ર
ખલિસ એ જ્યાં લગી જીવ્યો ત્યાં લગી તેણે જાળવી. તેના મરણ બાદ મુઆવિ-
આહ નામે ખલિફાને તેના વારસોએ ૪૦૦૦૦ દિર્હમ બદલ વેચાતો આપ્યો;
તે આજ સુધી એક પછી એક ખલિફાઓના હાથમાં જળવાતો રહી તૂકિના
આજના મુસ્લીમ ખલિફાના ખજાનામાં મોજુદ છે, તે ખિક્કએ શરીફ યાને

ખિક્કએ શરીફ
હઝરત પયગમ્બર
સાહેબનું પવિત્ર
પહેરણ

મશહૂર અરબ શા-
યર કઅબ ઇબ્ન
ઔદરની વાત

કાફર કઅબ નબી
સાહેબની દઝૂરમાં
મુસલમાન તરીકે

ખુદા અને નબી અને
ઇસ્લામની તારીફ-
માં શએરો બોલ્યો.

હઝરત મહંમદ
નબી સાહેબની
સખાવત

આખરે ખિકે શરીફ
તુઝીના હાથમાં

પવિત્ર પહેરણના નામે પ્રસિદ્ધ છે; તેને ઘણા જ જરૂરના વખતે જેહાદ જેવા કટોકટીના પ્રસંગે પ્રજાના ઝુંડા તરીકે બહાર કાઢવામાં આવે છે. તે દર વરસે તા. ૧૫ મીથી તા. ૩૦ સુધી મુસ્લીમ પ્રજાનાં દર્શન અર્થે ખુલ્લું મુકાબા આવે છે. તે વખતે સુલતાન અબદુલ હુમીદ પણ ગ્લાટાને બંધને ઇતમ-બોલના રાજમહેલમાં આવી વસે છે.

ભમિઆ વાલિદે

ભમિઆ વાલિદે મ્હારી ઉસમાનિયા હોટેલ પાસે જ આવેલી છે. તેમજ ભમિઆ એવા સુફિયા પણ મ્હારા ઉતારાથી દૂર નથી. જે મસ્જીદો વચ્ચે જાણે મ્હારૂં મથક આવેલું છે. વાલિદે ભમિઆ પણ ફખ્દઆમરેલી ભવ્ય ઈમારત છે. એ ખાસ દિલ્હીની વિખ્યાત જુમામસ્જીદ જેમ અનેક ઉંચા ઉંચા પગથીઆવાળા ટેકરી પર બંધાઈ છે. ઇસ્તમબોલ અને ગ્લાટા વચ્ચે આવેલા પહેલા પુલ પાસે જ છે; તેથી બંદરમાં દાખલ થતાં આ મસ્જીદો પહેલાં દેખાય છે. પાસે જ તુર્કિ સરકારની પોસ્ટ ઓફિસ આવેલી છે.

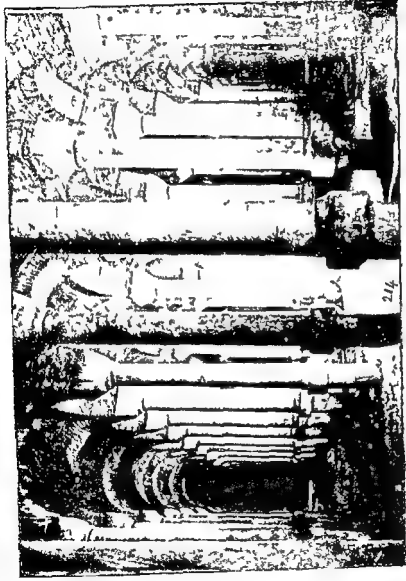
ઈ.સ. પહેલાંની પુરા-
તન કાળની શુક્રા

અહિં જોવાલાયક ઇસ્લામી ઈમારતો બાંદ કરતાં એક અન્યથીભરેલી બેદી શુક્રા આવેલી છે; જે બીનખીર ફરેક નામે ઓળખાય છે. તે એક ૧૦૦૧ ચાંબલાવાળું જમીનની અંદર આવેલું બંધકરને બેકાર મકાન છે; તે જમીનમાં પોકળ છે. તેની ઉપર અગીયાર મોટા છિદ્રો આવેલાં છે. આ ૧૦૦૧ રથભો-માંથી આપારે ૨૧૨ આખા અને ૬૩૬ ભાગેલ રથભો મોલુદ છે. આ જમી-નમાં આવેલા મકાનનું લાલ છતનું મજબૂત છાપડું જે પુરાતન કલા મુજબ તૈયાર કરેલું છે, જેની ઉપર સપાટ જમીન આવેલી છે; જ્યાં તુર્કિ છોકરાઓ રમે છે. આ મકાનની ૧૯૦x૧૬૬ ફીટની લંબાઈ, પહોળાઈ છે. આ શુક્રા વાળું મકાન અતિ પ્રાચીન હોવાથી તદ્દન ખંડીયેર હોવા છતાં જોવાલાયક છે.

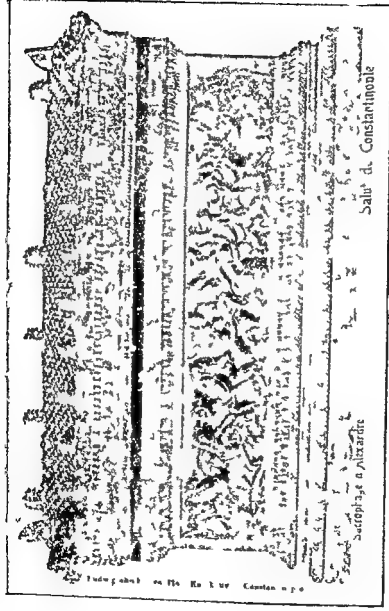
એક ઉત્તર ને એક
ધાંબલા

ઠેર ઠેર પાણી
પીવાની છબીલો

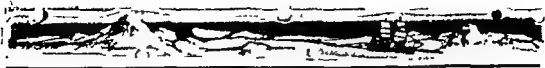
ઇસ્તમબોલમાં ધ્યાન ખેંચે એવી વસ્તુ પાણી પીવાની રસ્તે રસ્તે અખડી વકડી જતી પરખો છે, જે છબીલના નામથી ઓળખાય છે. જે આખી સંજેમ-રમરની સુંદર જનાવેલી હોય છે; એકજ ખાસે પાણી પીનારા કાળા ગોચ મુસ્લીમ ભાઈઓ માટે તે એક સરસ સગવડ ગણી શકાય. અહિંનાં બહારનાં બાંધનાં જેને દેશી સ્ટાઈલની હોટલો કહી શકાય તે પણ રસ્તે રસ્તે હોય છે. રાધવાની કળામાં તુર્ક લોકો મોગલોથી કોઈ રીતે ઉતરતા તો નથી જ. તેમજ અહિંની જગર અને હોટલોમાં નવીન ટાવનું તુર્ક સ્ટાઈલનું પીલું અડધા આનાની

પૃથ્વીની મહાક્ષિણા

એવેકાન્ડર ધી ગ્રેટ દુનિયાને જીત્યો
મહાન વિજેતા સિંઙ્કરના કોફીન ઉપરનું
પથરનું નકસી કામ.

કિંમતે મળે છે. તે રૂએ ચાંદીના જેવું ચક્રચક્રું હોય છે. તે સ્વાસ્થ્યમાં મીઠું અને પાચનશક્તિ વધારનારું ગણાય છે.

તુર્કી સ્ટાઇલનું પીજુ.

અહિંની ખઝાર પણ એક નવિનતામાં ગણી શકાય. એ કાંઈ રસ્તા પર આવેલી ખઝાર જેવી ખઝાર નથી. પણ અપરા સાથેની લગ્ન ખઝાર છે: તેની કલ્પના કરવી હોય તો મુખર્ધની કાપડ મારફીટની કલ્પના કરો; એ ખઝારમાં જરીકામ, રેશમ, હીરા, અવેરાત, તલવાર, બેદુક, ગાલીચા, આદિ વિવિધ વસ્તુઓની દુકાનો આવેલી હોય છે અને દરેક ગલીમાં તેના વિભાગ કરેલા છે.

અહિંનું ઇમ્પીરીઅલ મ્યુઝીઅમ પણ ખાસ જોવાલાયક છે. મહારી ૧૮૮૭ ની મુસાફરી વેળા આ મ્યુઝીઅમ બરાબર તૈયાર નહોતું. તે વખતે આ મ્યુઝીઅમની દરજ્યાત કરવામાં આવતી હતી. હાલમાં એની ખિલવણી સારા પ્રમાણમાં થઈ છે, તે વધતી જાય છે. આ મ્યુઝીઅમને તુર્કી ભાષામાં મોઝાખાના કહે છે. તે શુક્રવાર સિવાય ૮ા થી ૧૧ા સુધી ખુલ્લું ચૂકવામાં આવે છે. દાખલ થવાની શી ૫ પિઆસતર આસરે ૧૦ આના બરાબર છે, એ પ્રી આપીને હું દાખલ થયો. આ મ્યુઝીઅમનો ઉપરી મી. કોન્સ્ટાન્ટિન એ, ડેપાર્ટા મહારી સાથે આલીને મ્યુઝીઅમની જોવાલાયક વસ્તુઓ મળે દેખાડતો હતો. તેમાં ખાસ કરીને મહાન અને અન્યે સિફંદર એટલે એવેકઝાન્ડર ધી ગ્રેટની લાશનાં હાડકાં અને બતાવ્યાં. જે જોઈને મને ભારે અનુભવી ઉપજી. એ મહાન નરના હાડકાંની આભારે આ સ્થિતિ હતી. આ લાશ એક સંગે-મરમરના કોતરી કાઢેલા કોશીનમાં ચૂકવામાં આવી છે. તે ઉપરનું દાંડણું પણ એક જ પથરનું છે; તેના નીચેના ભાગમાં દારા અને મહાન સિફંદરની લગાઈનું ચિત્ર કોતરવામાં આવ્યું છે.

મોઝાખાના ઇમ્પી-રીઅલ મ્યુઝીઅમ

એલેક્ઝાન્ડર ધી ગ્રેટ-મહાન સિફંદરના હાડકાં અને એપરી

આજે એ પુરાતન કોશીનમાંથી તેની લાશ બહાર કાઢવામાં આવી છે અને એ અન્યે વીરનર સિફંદરની માથાની એપરી એક જુદા જ કબાટમાં જળવા રાખી છે અને તેના પેટમાંથી કાઢવામાં આવેલ અંગો એક જુદી જ બરણીમાં રાખવામાં આવેલ છે. તે આજે લગભગ પીળી ખાક બરાબર લાગે છે તેમ જ એનાં હાડકાં પણ જુદા રાખવામાં આવ્યાં છે. એના માથાની એપરી ગંધી દેખાય છે. એના માથાના સ્થાનેના ભાગ કરતાં :પાછલો ભાગ કંઈ વધારે પહોળો લાગે છે; જે ચિત્ર એ અન્યે નરના કોશીન ઉપર કોતરેલું

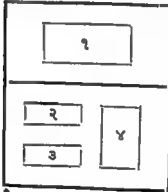
કલામય પુરાતન કોશીન

દેખાય છે તે મુગોએક રંગીન પત્થરથી ચિત્રેલું મહાન દારા અને અજોય સિંકર વચ્ચેનું ઇશસની લકાઈનું બાવમય ચિત્ર તેમને ૧૮૯૩ ની મહારી મુસાફરીમાં નેપલ્સ શહેરમાં, જોવાની તક મને મળી હતી. તેની નોંધ મેં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણાના ભાગ ૧ લાને ૩૫૦ મે પાને લીધી છે. એ મુજબ જ આજેહુબ આ ચિત્ર કોશીનના પત્થર ઉપર સુંદર કલાકામથી કોતરવામાં આવ્યું છે.

આ કોશીન ઉપર મુગ્રીઅમ તરફથી ૭૬ નંબર અપાયેલ છે. એ ઉપરાંત ખીબા ત્રણ સાદી કળારો જેવા સંગ્રહરમરના બોક્સ છે. તેની અંદરની લાશ કાઢી લઈને એક જુદા જ કાચના કેસમાં મૂકવામાં આવેલ છે. એ ત્રણ બોક્સ અને ૪ થા સિંકરનું કોશીન ચારે ચિત્રો એક જ જગ્યા ઉપર બનાવેલી નિસાની મુજબ ગોઠવવામાં આવી છે.

૧ સિંકરનું કોશીન; ૨ થી ૪ ખીબા અજળપયા મહાન નરેનાં: આ સંઘર્ષ ૧૮૮૭ ની સાલમાં પુરાતન સૈદા શહેરના ખેડીવરોમાં શોધ કરતાં અચાનક જડેલા ક્રિમતી અવશેષો સરદાર હામીદ બે લાવ્યો હતો: સૈદા અને સૈડન શહેર વિશે કહેવાય છે કે ઈ. સન ૧૦૦૦ વરસ પૂર્વે ફિનીશયન જમાનાના સૈડન અને ટાપર નામના બે મહા નગરો હતાં. તેમાં

સૈડન વધારે પુરાણ અને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૫૫ માં વસાવવામાં આવેલું. તે ઉપર અજોય સિંકર રાજ કરતો હતો. ખીબે એક જોવાલાયક કોશીન સરકો ફાગુસ તે સૈડનનો એક રાજ્યકર્તા હતો. તેના શરીરના હાડકાં માંખી ખરાબર થઈ ગયાં, ઉપરાંત તે ખીબા કરતા કાળા વધારે લાંબો છે. ઉપર મુગ્રીઅમ તરફથી ૯૦ નંબર અપાયું છે. ત્રીજું કોશીન તે હીરયન સરકોફાગુસને મળાય છે; તે તપખીરીયા રંગના સંગ્રહરમરના પત્થરનો બનાવેલો બોક્સ છે અને તે અતિ પ્રાચિન કાળનો મળાય છે. એ ઉપરાંત જોમન અને ગ્રીક યુગનાં બાવલાઓ અને પુરાણા સુલતાનોની ખુરશીઓ પણ ખાસ મૂકાઈ છે સિંકરનું કોશીન જોયા પછી આ ખરેખર સિંકરનું દરો કે કેમ તે માટે મને શંકા આવી હતી. કેમકે મહારી સન ૧૮૮૬ ની મુસાફરી વેળા સિંકરીમાં

પુરાતન સૈદા નગરની અતિ પ્રાચીન વસ્તુઓ

ખીબા ત્રણ પુરાતન કોશીનો

શહેરમાં મહાન સિકંદરની કબર તા. ૩૭ ડીસેમ્બર ૧૮૮૬ ના દિને મેં જોઈ હતી. એ વિષે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણાના પહેલા ભાગને ૪૦-૪૧ મે પાને નોંધ કરી છે. તેમજ નખીઓની કબરો પણ જુદે જુદે ઠેકાણે એવી રીતે જોવામાં આવી હતી. તેમાં ખરેખર અસલ કબર કઈ તે કહેવું મુશ્કેલ બન્યાવું હતું; જેમકે નખી હઝરત યુનસની કબર માસલ શહેરમાં જોઈ હતી, તેજ જેઃ-સલમમાં જોઈ; પાછી તે જ નખીના નામે ઓળખાતી, કબર કુશ શહેરમાં પણ જોઈ. એજ પ્રમાણે દાનિયલ નખીની કબર સિકંદરીઆમાં જોઈ. માસલ શહેરમાં પણ જોઈ અને પાછી આ મુસાફરીવેળા સમરકંદ શહેરમાં પણ જોઈ. એથી મને સિકંદરનાં હાડકાં માટે પૂરેપૂરો શક છે તેમજ નખી મુશ્કેલીની કબર જેઃસલમમાં જોઈ તે જ નખીની કબર કુશ શહેરમાં પણ જોઈ. આ બધી જમાનાજુની વાતો છે. આમાંથી સત્ય તારવી કાઢવું મુશ્કેલ અને કેવળ અશક્ય લાગે છે:

ઉપલા મુઝીઅમમા એક પુરાણું ઝાડ ચૂકવામાં આવ્યું છે. એ જખર્ક ઝાડ તદ્દન પુરાતન હોઈ અત્યારે પોકલ હાલતમાં પડ્યું છે.

અહિં ઇસ્તમબોલ અને ગ્લેટા વચ્ચેના બે પૂલો વિષે હું આજળ લખી ગયો છું. એમાંના પહેલા પુલ ઉપર માણસો અને ગારીઓની આવજા ખૂબ રહે છે; ન્યારે ખીળા ઉપર ૧ લા પુલથી થોડા ભાગ જેટલી પણ દોડધામ નથી. બન્ને પુલ ઉપરથી પસાર થતી વેળા તૂર્કો એક મતાલી એટલે લગભગ એક આનો આપવો પડે છે.

અહિંના રેલ્વે સ્ટેશનો ઉપર જર્મન કરિબાર હોઇ દરેક વાત જર્મન લીપીમાં જ લખવામાં આવે છે:

બધી પ્રાચિન ઇમારતો વિ. મુખ્ય કરીને, બોલ્ડન હોર્નના પૂર્વભાગ તરફ આવેલા ઇસ્તમબોલ શહેરમાં જ છે. ન્યારે ગ્લેટામાં અગીર વર્ગ અને મુખ્ય વેપારીવર્ગ દેશપરદેશના કેનસલો તેમજ શ્રીયંત વર્ગ તેમજ ગ્રીક અને અ્યારમીનીઓનો વસે છે. ઇસ્તમબોલ અને ગ્લેટા બન્નેમાં કામ ચાલે છે. તેમાં ગ્લેટા સરાઇ થી ઉસમાન બે ત્યાંથી રીસલી સુધી ટ્રામલાઇન દોડે છે. મુસતાન અબદુલ હમીદનો મુખ્ય રાજમહેલ ગ્લેટામાં જ છે. અહિં ગ્લેટા ટાવર કરીને ૧૧ મંજલાનો ૨૧૯ પગથીઆં ઉંચો ટાવર છે: આ

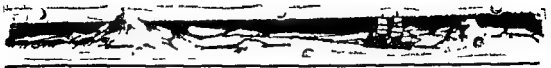
સિકંદર અને પવિત્ર નખીઓની જુદા જુદા મુલકમાં આવેલી કબરો

‘અતિ પુરાણું’ ઝાડ

પુલ પસાર કરવાની ફી

ઇસ્તમબોલ અને ગ્લેટાની દ્રામલાઇનો

૨૧૯ ફીટ ઉંચા ગ્લેટા ટાવર ઉપરથી શહેરનો દેખાવ

ટાવર ઉપરથી શહેરનો દેખાવ નિહાળવાની મ્હને તક મળી હતી. બે સુંદર શહેરો વચ્ચે ન્હાનકડો પુલ, દૂર દૂર ફરતી ઉસમાનિયા મનવારો, હંચા હંચા અનેક મરજુદના કંચુરા વિં નો દેખાવ અતિ મનોરંજક અને ધરાધ્ધ ધરાધ્ધને બેતાં ચાકીએ નહિ તેવો હતો.

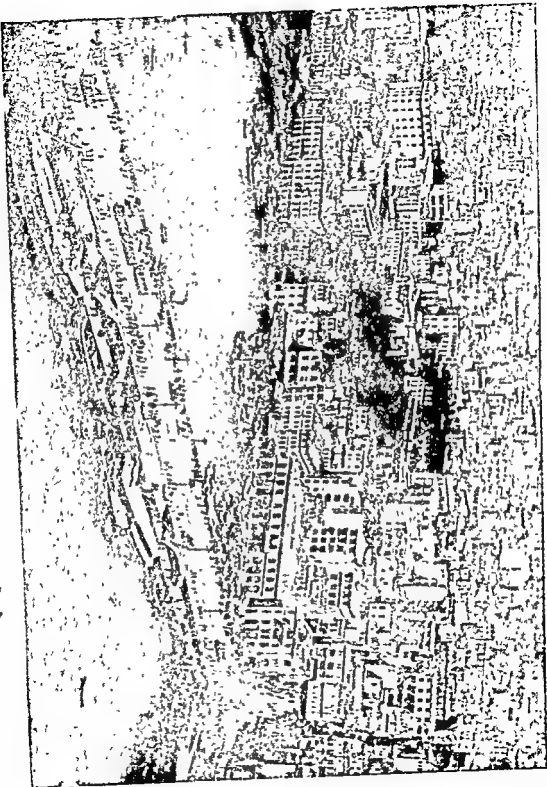
બ્રિટીશ કૉનસલખાતું પણ ઝાટામા આવેલું છે. મ્હારા નિયમ મુજબ અહિં પણ બ્રિટીશ કૉનસલની મુલાકાતે ગયો હતો. અહિંના વાર્ધસ કૉનસલ મીં જ્યોર્જ હેન્રી સામન છે. મ્હારે અહિંથી તુર્કી રાજધાનીનું પુરાતન શહેર ખરશા જવાની ઇચ્છા હોવાથી પાસપોર્ટની ગોઠવણ કરવા હું ગયો હતો અને તુર્કી કાયદા અનુસાર ૧૩ કુરુચ આપીને સર્ટીફિકેટ મેળવી અને ખીળ પંદર થીઆરટર આપીને તુર્કી પાસપોર્ટ જેને અહિં તસકરો કહે છે તે મેળવ્યો : બે લંડનમાં જ ત્યાંના તુર્કી કૉનસલ પાસેથી પૈસા ભરીને મ્હારી પાસપોર્ટ ઉપર લખાવી લીધું હોત તો કોઇ ભતનો વાધો આવે તેમ હતું નહિ. પણ અહિંની તુર્ક સરકારના નિયમ મુજબ પરદેશીઓએ એક ગામથી ખીજે ગામ જવા માટે પરવાનો મેળવવાની જરૂર છે. અગર વળી ત્રીજે ગામ જવાનો ધરિદો થાય તો બે થિઆસ્ટર સત્તાવાલાને વધારે આપવા પડે. ત્યારે જે તસકરો મળે એ લખને ત્યાં ઉતરી ચકાય.

આજે તા. ૨૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૨ ના શુક્રવારની ખુશનુમા રહવાર છે: આજે જુમ્મા એટલે શુક્રવારનો દિવસ ધરલામી આલમનો મુખ્ય અને પવિત્ર દિવસ ગણાતો હોવાથી ધંધોરોજગાર બંધ છે. ખુદ સુલતાન ઇસ્લામી નિયમ અનુસાર મરજુદમાં જઈ નમાઝ પઢવાનો હોવાથી તેની નમાઝ માટે જતી વખતની ન્હાનકડી સ્વારી તેમજ સુલતાનના દોદાર જેવા હું સાડા દશ વાગે એક લેન્ડો ગાડી ભાડે કરી ગ્લાટા તરફ જ્યાં સુલતાનની મરજુદ આવેલી છે, ત્યાં જવા રવાના થયાં. એક સારા રથજે ગાડી ઉભી રાખી. ગાડીવાને ઘોડા છોડી નાખ્યા અને દાણોપાણી ખાતા ક્યાં: આ રસ્તા ઉપર ખુલ્લી જગ્યા અને ઝાડોની રળીયામણી ઘટા આવેલી છે : આજે સુલતાનની સ્વારી પસાર થવાની હોવાથી દરેક ઝાડ ઉપર ચાંદ અને તારાની નિશાનીવાળા આરકા મૂકવામાં આવ્યા છે; એથી આ તરફનો દેખાવ શોભાયમાન અને અતિ ખુશનુમા લાગે છે: અહિં પાસે જ એક હંચી દિલવાળી જગ્યા ઉપર નામદાર

બ્રિટીશ કૉનસલ
હેન્રી સામનની
મુલાકાતે

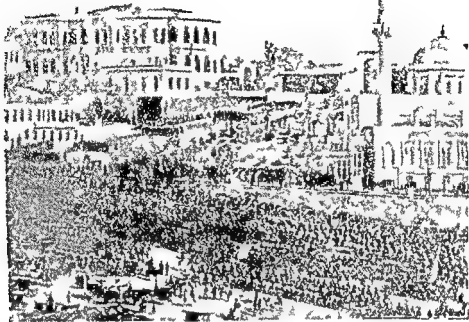
તુર્કીશ પાસપોર્ટની
ફી અને તેના નિય-
મો વિષે

જુમ્માની નમાઝ
પઢવા જતો સુલ-
તાન અબદુલ હમીદ
ખાન

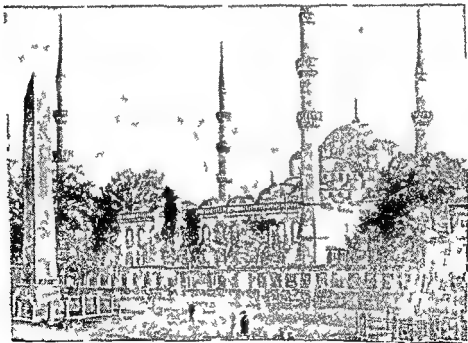

जोखन देगेर् ओपर आवादी। यक्ष तेमन् खस्तनोखना डिनादी। शगीयाभवा। देमाव.

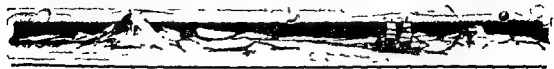
પૃથ્વિની પ્રદક્ષિણા

સનેમાલિંગ યાત્રે તુર્કીના નામવર સુન્તાનની જુમ્માની નમાઝ વખતે નીચળતી સ્વારીનો દેખાવ

મશહદે અહેમદીઆહ ક્ષેત્રમથુ ૧

મુલતાનનો મહેલ આવેલો છે અને પાસે જ મુલતાન અમલદારમીદ બીજની મરજદ આવેલી છે. ૧૧ વાગે દરથી ધામધુમ સાથે લરકરની પલટનો આવતી દેખાઈ. નઝદીક આવતાં જણાયું કે એ ઘોડેસ્વાર તેમજ પાયદલ ટુકડી હતી. તેઓને માથે કોફેસિઅન લરકર જેવી દમામદાર કાળા ચમકાટ મારતા ચામ-ડાની સળકા ટોપી હતી. બોટલબ્રોન બનાતના ઉચાં કોટપાટલુન ઉપર જરી-આન સોનેરી, દપેરી શીન અને ટુંમટા મુકયેલાં હતાં. તેની પાછળ કેટલાક અક્સરો બ્લુ બનાતના કોટપાટલુન અને માથે લાલ ટોપી સાથે હાથમાં ફિ આકારના લાલ ન્હાનકડા વાવટા લઈ ઘોડેસ્વાર ચાલતા હતા. આ લરકર ચુંડી કહાડેલા ચુનંદા તૂર્કી સુવાનોનું છે, જે બધાં ખડતલને મજબૂત બાંધાના હોઈ દીપી રહ્યા હતા. આ સ્વારીમા આશરે ૨૫૦૦ ઘોડેસ્વાર અને ૫૮૦૦નું પાયદલ લરકર હતું. પાયદલ લરકરનાં દમામદાર વસ્ત્રો ઉપર ફ્રેન્ચ ઢબની પાટલુનો ઉપરના લાલ પટા ખાસ ખેંચાણુકારક લાગતા હતા. દરેક પલટનની વચ્ચેવચ તે પલટનનું બેન્ડ તૂર્કીશ સંગીત વગાડતું ચાલ્યું જતું હતું. એમ લગભગ આઠ દશ જુદી જુદી પલટનોનું ચૂનંદું બેંડ મીઠા સરોદો ગાતું વાગી રહ્યું હતું. એટલામાં મરજદના ઉચા મીનારા ઉપરથી મોઆઝીને (બાંગીએ) શુલંદ અવાજે હલકથી યુકારીને અલ્લાહો અકબર કહ્યું કે બધે સાતિ હવાઈ ગઈ અને તરત જ મહેલના દરવાજામાથી ૭ સુંદર ઘોડાગાડીઓ પસાર થઈ બહાર આવી; તેમા રાજપના પ્રધાનો તેમજ મુખ્ય સત્તાધીશો ગિરાજેશ હતા. એ બધી ગાડીઓના ઘોડા લાલ રંગના જ પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. તે બાદ આશરે ૧૦૦ મહોટા લરકરી અમલદારો પાસાઓ રાજચિન્હ સાથે ફૂલ ડ્રેસમાં સજ્જ થયેલા પસાર થયા, તેના દગલા ઉપર સોનેરી જલસે અને ચાંદી તેમજ રંગીન રીબને ઝૂલી રહ્યાં હતાં, તેઓની તલવાર સોનેરી મુઠવાળી અને બાનો મખમલના ઉપર સોનેરી ભરતકામવાળા શોભાયમાન જણાતી હતી. તે સૂર્યના તાપમાં ઝળહળ ઝળહળ કરતી દીપી રહી હતી. હવે પાંચ મીનીટ સુધી ચૂપકીદી પધરાઈ અને નામદાર મુલતાન અમલદારમીદની મુબારક પધરામણીની બુગલ ટુંકાઈ કે હારબંધ ઉભેલી પલટનોએ ચકચકતી બેથેનિટની સંગીત સાથેની ખંડુકા નીચી નમાવીને અદખસર ધંત્રના પૂતળાવત ઉભી રહી. મુલતાનના રાજરચના ઘોડાનો હલ્લુહલ્લુટ સંભળાયો, કોમકલરના આઠ ઘોડા મદવાર

મુલતાનની દમામ-
દાર સ્વારી

તૂર્કીશ બેંડ અને
વાવટા સાથેના
સ્વારી

મોઆઝીને અજાન
આવી

મુલતાનના આગ-
મનના સમાચાર
આપતા બુગલો

સુલતાન અબ્દુલ
હમીદ બીજાનું દર્શન

અભિમાનથી અક્કડ અને તંગ થઇને ચાલતા હોય તેમ ડાલતા ડાલતા ખરીના ડાબલા બોલાવતા પસાર થયા. એક ખુદ્દી લેન્ડો ગાડીની ઉંચી બેઠક ઉપર ચળકતો લાલ પોષાક પહેરી કોચમેન બેઠો હતો. ગાડીમાં સફેદ રંગનો, ઉજળા દાદીવાળો, નમ્ર અને હસચુખ્ત ચહેરાવાળો સુલતાન અબ્દુલ હમીદ પ્રજાની સલામો ઝીલતો બેઠો હતો. તેની સ્થામેની બેઠક ઉપર તુર્ક રાજ્યના બે વિખ્યાત લડવૈયા, ગાઝીઓ (ધર્મવીરો) હમામદાર વસ્ત્રો સાથે સોનેરી મુઠવાળા તલવાર લઈને બેઠા હતા. એ સ્વારી મસ્જિદ પાસે આવી. સુલતાન અંદર ગયો. તે બાદ નમાઝ ખતમ થતાં બહાર આવી મહેલ તરફ પાછો વળ્યો કે આખી પલટનો પોતાના બેન્ક સાથે તુર્કી રાજગીત વગાડતી પોતપોતાની ડાવણી તરફ પાછી વળી. અને હું બરુશા શહેર જવાની ધમાલમા હોટલ તરફ પાછો વળ્યો. બરુશા તુર્કી શહેરનાહતનું પુરાણું અને અમલ પાટનગર છે. બરુશા તરફ ઉપડવા પહેલાં હું વાચકોને તુર્કી પ્રજાનો ઇતિહાસ હુંકમાં જણાવીશ; જેથી હું જે જે મથકો ઉપર ફરીશ તેની સાથે સંકળાયેલા ઐતિહાસિક પ્રસંગો વિશે જાણવાનું વધુ રસિક થઈ પડશે.

નમાઝ બાદ સ્વારી
વિખરાય

બરુશા તરફ ફર્ય

પ્રકરણ ૨૧ અં

તૂર્ક પ્રજાની પુરાંતન તવારિખ

તારતાર લોકોમાથી જ તૂર્ક પ્રજાની ઉત્પત્તિ થઈ છે, એમ

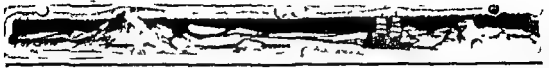
ધણા ઇતિહાસ લખનારા જણાવે છે. કેકેસિયનો તારતારની જ એક શાખા ગણાય છે એ શાખાના કેટલાક વિભાગો થયા છે. તેમાનો એક વિભાગ તૂર્ક પ્રજાનો ગણાય છે. એ કેકેસિયન શાખામાથી છૂટી પડેલી ખુબ-સુરત તૂર્ક જાત ઇતિહાસને પાને ઈ. સ. ૩ મી સદીમા ચડે છે, ત્યાં સુધી એ એક ભટકતી જાત હતી, એને પૂર્વના શહેનશાહ હીરાક્લીઅસે પોતાની નોકરીમા રાખ્યા. આ વખતે કેકેસિયન પર્વતના મુલક મુકઆઇન અને કાસ-પિઅન સમુદ્રોની વચ્ચે તૂર્કો વસતા જણાયા હતા એ પ્રજાનું લાગણ્ય ખમીર, વીરતા અને હમાનદારી જોઇ નવમી સદીમા સારાસાનના કવીશએ તેઓની જંગી સંખ્યાથી પોતાનું લશ્કર વધાર્યું આ વખતે ઇસ્લામ ધર્મની ઉત્પત્તિ થઈ નહોતી, આ પ્રજા ખાસ કરીને અગ્નિપૂજક હતી. એની માન્યતા જર-થોસ્તી ધર્મને લગભગ મળતી આવતી હતી. ૧૦ મી સદીની શરૂઆતમા એક વીર તૂર્ક સરદારે મિસર ઉપર ચડાઇ કરી; ને ત્યાં પોતાનો વસ રચાવ્યો. તે વખતે આજનું તૂર્કિ પાટનગર ઇસ્તમબુલ ગ્રીક પ્રજાના હાથમા હતું એ વખતે ટર્કો, ઇરાની અને ગ્રીકો સાથે વખતોવખત લડાઇમા ઉતરતા અગીયારમી સદીની આખરે તૂર્કોનાં મુલતાન મુલેમાને પોતાની સત્તા એશિયામાઇનોર જે પ્રદેશ રૂમને નામે ઓળખાતો ત્યાં વધારી. તે વખતે કૅન્સ્ટાન્ટીનોપલ (ઇસ્તમ-બુલ) ઉપર હાલો કરતાં એ મીક શાહજાદાઓ આપસમા વડતા હતા, તેમાના એકને મદદ આપીને મુલતાન મુલેમાને યુરોપની ભૂમિ ઉપર પોતાના પગલાં માર્યા એ વખતે તારતારના મહાવીર જીજીજખાનની આણુ ચીનની દરથી તે પોલાડ અને જર્મની સુધી વાગતી હતી, તેથી તે વખતે આ તૂર્ક શહેનશાહનો વશ વધારે પ્રખ્યાતિમા ન આવી શક્યો. ઈ. સ ૧૨૪૧ માં ઓઝુઝ પ્રજાણો તૂર્ક સર-દાર મુલેમાનશાહ મોંગલોના હુમલાથી લાચાર થઇ પોતાને પાટનગર ખુરાસાન-

તૂર્ક પ્રજાની શરૂ-આતનો ઇતિહાસ

ઇસ્લામ ધર્મ પહેલાં તૂર્કોની હાલત

મુલતાન મુલેમાને યુરોપની ભૂમિપર પગલાં માર્યાં.

મુલતાન અલાદીનની
સત્તા હેઠળ

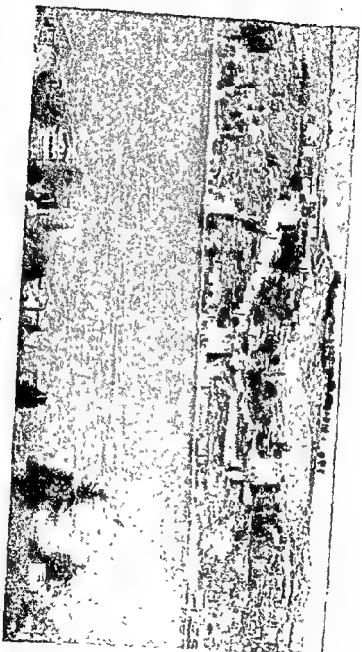
માંથી નાહો અને પશ્ચિમ તરફ વસતા તુર્કો, જેઓના ઉપર દુશ્મનો વળતો વખત સખ્ત હુમલો લઈ આવતા; તેથી ધાત્યાર ખનતા હતા. તેઓ સાથે ભળવા તે મુલક તરફ દોડ્યો; પણ સુફેતિસ નદી પાર કરતા તે પાણીમાં કુબી મુલો: તેના બહાદુર પુત્ર ઓરતોગલે રૂમના મુલતાન અલાદીનની સત્તા હેઠળ પોતાના લશ્કર સાથે રહેવાનો ઇરાદો કર્યો. એક દિવસ તે પોતાના લશ્કર સાથે ફરતો હતો; ત્યારે એક ટકરી ઉપર તે ચઢ્યો; ત્યાં તેણે બીજી તરફ એ લશ્કરો રદામ રદામા લડવા માટે તૈયાર ઉભેલા જોયાં: એક તરફ ન્હાતું લશ્કર જે મ્હોટા ટોળા પાસે નળણું જણાતું હતું તેને મદદ કરવા, તે પોતાના લશ્કર સહ બહારે ધાવો. પરિણામે તેની જીત થઈ. લડાઈ ખ્યાસ થયા પછી તેને ખખર પડી કે જેને તેણે મદદ આપી તેજ તેના જાતલાઈ રૂમના શહેનશાહ અલાદીનની જ પલટન હતી. બદલામાં અલાદીને ઓરતોગલ સાથવાળા તુર્ક સરદારોને ઓંગોરા પાસે ખેડી શકાય એટલી કસવાળા જમીન ભેટ આપીને ઓરતોગલને અમીર યા શાહનવાનો ખિતાબ બદલ્યો અને શાહનવા ઓરતોગલ એક કુશળ લાવેલો હતો. મેનસો સાથેની લડાઈમાં ઓરતોગલે ફરી એકવાર મુલતાન અલાદીન તરફથી સમસીર ખેંચીને અપૂર્વ વીરતા દાખવી. તેના બદલામાં મુલતાને બીજો વિશાળ મુલક ભેટ આપ્યો; તેને વિસ્તાર છેક કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ સુધી જઈ પહોંચ્યો હતો. સાથે એવી શરત કરી હતી કે મુલતાન અલાદીન ઉપર જો કોન્સ્ટાન્ટીનોપલનો ગ્રીક રાજ્યશત્રી ચઢાઈ લાઘ આવે તો તેને મારી હાલવા ઓરતોગલે બંધાવું: એ બધી શરતો વફાદારીપૂર્વક ખળવી એ વીરનર ઓરતોગલ સન ૧૨૮૮ ની સાલમાં મરણ પામ્યો. એની પાછળ એનો વીર કુમાર ઓસમાન સત્તા ઉપર આવ્યો. એ ધર્મ ઉપર જન શીદા કરનાર સુસ્ત મુસ્લીમ હતો. છતાં ધર્મીય અને ઝરતી નેહોતો. તે રાજપ્રકરણમાં એક કુશળ પુરુષ ગણાયો. નિકોમીદીઆ અને બિયંતીઆ એણે ફતોહ કર્યો; અને પોતાનું અલમ અને સ્વતંત્ર તુર્ક રાજ્ય જાહેર કર્યું. ત્યારથી આજ સુધી એના વંશજો રાજ્ય કરે છે; તેથી તુર્ક રાજ્યકર્તાઓ ઓસમાનિયા કહેવાય છે. એ મુલતાન ઓસમાન ઉર્ડે ઓસમાન વફાવસ્થામાં પોતાના રાજ્યની લગામ પોતાના પુત્ર ઓરમાનને આપી. તેણે પોતાના ખાપની હયાતીમાં જ ખરશા શહેર ફતોહ કીધું જે કંઈ જમાનાં સુધી તુર્કોનું પાટન-

બહાદુર ઓરતોગલ
ની ચઢાઈઓ

પહેલે તુર્ક મુલતાન
ઓસમાન

ઓસમાનિયાના વં-
શની સ્થાપના

ਸੁਭਿਖਾਨੁ ਪੁ ਮਾਏਖਿਅਿ।

ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ਼ ਸੁਭਿਖਾਨੁ ਪੁ ਮਾਏਖਿਅਿ - ਸੁਭਿਖਾਨੁ ਪੁ ਮਾਏਖਿਅਿ
 ਸੁਭਿਖਾਨੁ ਪੁ ਮਾਏਖਿਅਿ - ਸੁਭਿਖਾਨੁ ਪੁ ਮਾਏਖਿਅਿ
 ਸੁਭਿਖਾਨੁ ਪੁ ਮਾਏਖਿਅਿ - ਸੁਭਿਖਾਨੁ ਪੁ ਮਾਏਖਿਅਿ

પૃથ્વિની પ્રદક્ષિણા

ઉસમાનિયા વંશનો સ્થાપક
મુલતાન હિસમાન ૧ લો

મુલતાન મુરાદ પટેયો
જો પવિત્ર મુલતાન તરીકે
તુર્કીમાં મુખ્ય છે

બગદાદપર તુર્કીનુંડો ઉડતો
શ્રનાર ને અરબસ્તાનને
તામે કરનાર મુલતાન મુરાદ
૪ થો

વીરોત્તમ વીર મુલતાન
મલીય જોણે ખીસર
ફતેહ-રી હંસાને દયાબુ
૬૭

ગર ગણાય તે પછી કોન્સ્ટાન્ટીનોપલમાં રાજધાની કેમ ફેરવવામાં આવી તેની રસિક હકીકત આગળ આપીશ છ. સ ૧૩૨૬ માં તુર્કી રાજ્યવંશનો સ્થાપક સુલતાન ઓમમાંન મરણ પામ્યો. તે પછી આજ સુધીના સુલતાનો તખ્તનશીન થતી વેળા એ સુલતાન ઓમમાંનની તલવાર કમ્બરે બાંધે છે અને તેને પોતાના વશનો પહેલો સ્થાપનાર ગણે છે ને ઓમમાંન, સુલતાનનો બીજો કુંવર હતો બાપે એની રાજ્યકુશળતા અને બદાહુરીથી પ્રસન્ન થઈ મ્હોટા પુત્રને બાપે બીજા પુત્રને ગાદી આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી. તેને મ્હોટા પુત્રે કબૂલ રાખી રાજગાદી ન્હાના બાઈને આપી અને તે વડો વજર બન્યો. એ વીર ઓમમાંન પોતાના બાપ કરતા સવાયો નિવડ્યો અને યુરોપ સુધી તેણે તુર્ક રાજ્ય સત્તા વધારી તે કાળમાં ગ્રીક રાજ્ય બળવાનમાં બળવાન ગણાતું, તેના હાબ ગડગડપા અને એણે ઓમમાંનની મિત્રતા શોધવા મારી, તેનો મ્હોટો લાઇ વજીર હતો તેણે સરસમાં સરસ કાષ્ઠા ધડપા. પ્રગ્નને એક સંસ્કારી ઇસ્લામી પ્રભ બનાવવા પોતાની સમગ્ર શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો. અને ઓમમાંને તુર્ક રાજ્યનો ફરિયાદી કાર્યો ખડો કર્યો અને તેને ખૂબ ખિન્ન્યો.

સુલતાન ઓમમાંન
ગાદીએ આવ્યો

જ્ઞાનો લાઇ રાગ અને
મ્હોટો લાઇ વજીર
બન્યો

છ. ૩ ૧૩૫૬ માં ઓમમાંનના દિકરા સુલેમાને ગેલીપોલી હાથ કડ્યે તે પછી આમુરાદ બચવા સુલતાન મુરાદ છ સ ૧૩૫૯ માં ગ્રેસનો કેટલોક ભાગ જીતી લીધો. આમ દિન પર દિન તુર્ક રાજ્યસત્તાના ડંકા ઓમેર વાગતા હતા. છ. સ ૧૩૮૯ માં સુલતાન મુરાદે કોસોવાના રણમેદાનમાં અસીમ વીરતા બતાવી, આખા સરવિયન રાજ્યને જીતીને તેને ખડણી આપતો કર્યો. એ પછી ઓસનિયા, બયગેરિયા અને આલબેનિયાના પ્રિન્સી રાજ્યો એક પછી હારીને તુર્કોને આધીન થયા

સુલતાન સુલેમાને
ગેલીપોલી હાથ
કડ્યું

સુલતાન મુરાદે ખાસ વીણી વીણીને સંસ્કારી અને વીર પુરોણી એક ૧૪ ટન ખરી કરી જેના સિપાહીઓ વીરોત્તમવીર પુરોણો કહેવાતા તેમણે લડાઈમાં અચ્છી નામના મેળવી તે જમાનાના એક ઓલિયા કિરામતે સુલતાને આ પવટને આશિષ દેવાની અરજ કરી ત્યારે મહાત્માએ પોતાના ડગવાની જ્ઞેયો ઉઘી કરીને એક સિપાહીના માથા પર હાથ ચૂકી આશિષ આપતા કહ્યું : આ પવટને એની મારીસ નામે ઓળખજો. એઓ હમેશા હસતા, આનંદી અને પુરાહાલ રહેા, જ્યાં જ્યાં એ પગના માડે ત્યાં ત્યાં તેની તીક્ષ્ણ તવવાર અને બરછી

સુલતાન મુરાદની
વીરોત્તમ વીર ૧૪
ટનને ઓલિયાના
આશિષ

‘હમેશાં દુરમનોને વિધતી ચાલી જશે. ને એઓ ઉબળા ઉલ્લાસભર્યા ચહેરા સાથે વિજયમાળ પહેરીને પાછા ફરશે.’ એ મહાત્માના આશિષ દ્વંયા હોય તેમ ખરેખર તે પછીનાં પાંચસો વરસ સુધી એ પવટન ન્યાં ન્યાં પગલા માંડતી, ત્યાં ત્યાં ખરેખર ફતેહ કરીને પાછી વળતી :

સુલતાન ખાયાઝીદ
વિજયમાળ સુલતાન
હાલેવાયો

એ પછી સુલતાન ખાયાઝીદ તખ્ત ઉપર આવ્યો. તે દોડધામ અને મારફાડ કરનાર તેમજ ઝડપી દામ લેનાર હોંશીસો સુલતાન હોવાથી એનો ફતેહો એટલી જલદી ચતી કે પ્રજા એને વિજળીક સુલતાનના નામે ઓળખતી. આ સુલતાન ખાયાઝીદના અમલમાં તુર્કી રાજ્યનો વિસ્તાર છેક યુફ્રેતિસ નદીથી ને ડાન્યુબ નદીની છેક પેલી મેર મુધી લંબાયો. ખાયાઝીદ જંગેજંગ દોડતો ફરતો; એણે ન્યાં ત્યાં તુર્કોની જાત કોઇપણ રાજ્યને પરાધિન હતી તેને યુક્ત કરી આખી તુર્ક પ્રજાને આઝાદ પ્રજા બનાવી અને આ ‘ટાલિયા ફતેહ’ કર્યું. સને ૧૩૯૧ માં ફીલાદેલફિઆ જે એશિયા માઇનરમાં આવેલું હોઇ બળવાન ગ્રીક રાજ્યના અમલ હોજા હતું તેને પણ ઝડપી લઈ ફતેહ કર્યું. એણે ગ્રીક રાજ્યને તેના પાટનગર કોન્સ્ટાન્ટીનોપલમાં એક મસ્જિદ બાંધવાનો દમ ભરાવ્યો અને બંધાવી પણ ખરી:

ગ્રીક રાજ્યને દમ
ભરાવ્યો

એ જમાનામાં અંગીઝખાનના મોગલોની પડતી દશા હતી; છતાં એ બોલવાતા વંશનો એક તણખો તાઇમરખાન ફતેહ ઉપર ફતેહ મેળાતો જતો હતો અને લોકો તેને બીજો અંગીઝખાન ગણતા. કેઈ વાર ખાયાઝીદને તાઇમર ખાન બંધે લડવેયા હરિફો વચ્ચે જે વખત જય તેમાં લડાઇ ચાલે તો નવાઈ નહિ એમ લોકો બોલતા, બન્યું પણ તેમજ. સુલતાન ખાયાઝીદને મસ્તી સુઝી ને તેણે યુફ્રેતિસ નદી ઉપર તાઇમરની હદમાં આવેલું મેરિઝાન શહેર લઇ લીધું, જેથી ઈ. સ ૧૪૦૨ માં બેલેશિયાના રણમેદાનમાં તાઇમરને ખાયાઝીદ વચ્ચે જખૂં સમરાગણ મંડાવું. પરિણામમાં સુલતાન ખાયાઝીદની હાર ચઈ અને તે જીવતો કેદ પડ્યો. જ્યારે તેને તાઇમરના તંત્રમાં લઈ ગયા, ત્યારે તાઇમરે તેની સાથે ઘણી ખરાબ ચાલ ચલાવી અને ધાતકીપણે મારી નંખાવ્યો: આથી તુર્કોની સત્તા એશિયામાં કેટલેક દરજે લુલી ચઈ. પણ યુરોપમાં થોડો પડોચો નહિ. ધરાન ખુરાસાન અને એશિયાના કેટલાક ભાગો જ્યાં પછી તાઇમરની ધ્વજા હિંદુસ્તાન અને એશિયા તરફના મુઢકો કળજે

અંગીઝખાનના વં-
શજ તાઇમરનાં
પરાક્રમે

સુલતાન ખાયાઝીદ
એમ તાઇમરખાન
વચ્ચે લડાઈ

લાદીસલાસ વિધોયો
અને માર્ચો ગયો.

જેનીઝારિસ પલટને
બંદ કર્યું.

કોન્સ્ટાન્ટીનોપલનું
ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૭
વર્સ પહેલાનું નામ
અને ઇતિહાસ

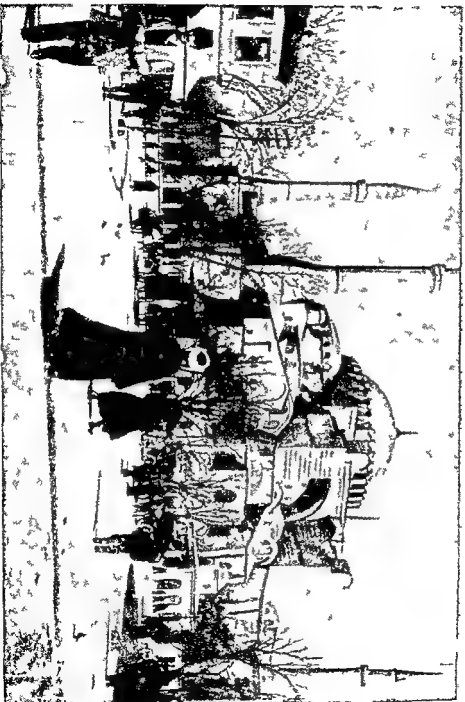
દયાની દેવીએ
એતાબ્યા

રોમન સહેનશાહ
સેવરસના અમલ
નીએ

વિધોયો કે તે પોતાના ઘોડા સુદાંત જમીનપર પડ્યો ને બાલાથી પેરાવાઈ મરી
ગયો. એ પછી લાદીસલાસના માથાને છુદું પાડી બાલાપર ચઢાવી લશ્કરમા
ફેરવવામા આવ્યું, જેથી હુંગેરીઅન પલટન ચારે તરફ જેમ ફાવે તેમ ન્દાસી
છૂટી: એ પછી તે પાછો મઠમાં જઈ એકાંત વાસની શુંદગી ગુજારવા લાગ્યો;
પણ તેની સરજતમાં શાંતિ સરળઈ નહોતી. તેથી એન્ડ્રીઆનોપલમા જેની-
ઝારિસ પલટને બંદ ઉઠાવ્યું તે સમાવવા તે પાછો રાજ્યમાં આવ્યો. તે પછી
સન ૧૪૫૧ મા તે મરણ પામ્યો. એ પછી તેનો પૂત્ર મહંમદ ખીજે આવ્યો.
એ વિખ્યાત વીરનરે પોતાની તેજ તલવારના બળથી ઝીંકે મહારાજ્યને દરારી
તેનું પાટનગર કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ જીતી લીધું અને પોતાની રાજધાની બરસાથી
કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ લઈ ગયો, જે આજ સુધી તુર્કોના હાથમા હોઈ, આજે પણ
તુર્કોનું પાટનગર ગણાય છે. એ શહેર અતિ પ્રાચિન શહેર હોઈ તેના વિષેની
મૂળ હકીકત જાણવા જેવી છે.

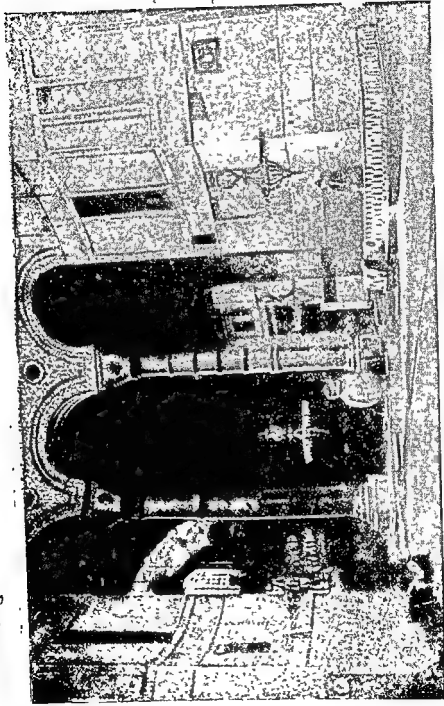
પુરાતન બાઈબલકાનતીયમના જમાનામાં એટલે પવિત્ર જગસ કાઈરિટના
જન્મના ૫૬૭ વરસ પહેલાં મેગારાથી આવી વનેલા લોકોએ આ શહેર બાંધ્યું.
જે દારાયસ હિસ્તાસપીસના રાજ્યકાળમા ધરાનીઓએ બાઈબલકાનતીયમ જીતી
લીધું હતું. તે પછી ધસાતીની લડાઈ બાદ આ શહેર પાછું ઝીંકે લોકોના
હાથમા આવ્યું. એ વખતની એક દંતકથા કહેવાય છે કે મેસિદોનના ફિલીપ
વખતે, આ શહેર ઉપર ફિલીપનું લશ્કર એક કાળા રાત્રે અચાનક ચઢાઈ લઈ
આવ્યું; આ વખતે ઉત્તર તરફથી આકાશમાંથી એકાએક વિજળીનો પ્રકાશ
પડ્યો, ત્યારે અધિકારમાં છૂપાતું આવતું ફિલીપનું લશ્કર ઝાળખાઈ આવ્યું;
એથી કોન્સ્ટાન્ટીનોપલના નગરજનો તૈયાર થઈ ગયા અને તેઓ ફિલીપન
લશ્કરને હાકી કાઢવા સમર્થવાન થયા. એ અચાનક રોશની પડવી કોઈ દેવી
પ્રતાપ જેવું હોઈ તેઓ માનતા કે દયાની દેવીએ ખાસ એમનાપર રહેમ કરીને
બચાવ્યા. તે દિવસથી પોતાના ખ્વજ ઉપર ચંદ્રકારની નિશાની તેઓ રાખતા. એ
નિશાની આજના તુર્કોસ વાવટા ઉપર પણ જિરાજે છે. મુસ્લમાન ધર્મ ચિન્હ
તરીકે પણ તે બંધણેસતી છે: કાઈરિટના જન્મ પછી ઈ. સ. ૨ જ સદીમાં
કોન્સ્ટાન્ટીનોપલના લોકો ત્રણ વરસ સુધી રોમન સહેનશાહ સેવરસના હુમલા
રહાને લડ્યા. અંતે શહેરમા દુકાળ પડવાથી તેમને શરણે થવાની ફરજ પડી:

પૃથ્વિના મદકિંધ્યા

સેન્ટ મીકાઇલ મુસ્લિમ રિનમ જે મુસ્લિમોના કુશળ આપ્યા પછી લેખિકા આપા મુકિયા નામે આગળપણ છે

ઈ. સ. પાંચમી સદીનું પુરાણું સેન્ટ સોફિયાનું દેવલ જે પાલળથી મથજીદમાં ફેરવી નાખવામાં આવેલું તેની અંદરના એક ભાગનો દેખાવ જેમાં આમજનતાદાન જમાનાનું કલા કામ દેખાય છે.

જે ટેકરી ઉપર આજે સુલતાનનો મહેલ છે, ત્યાં આગળ કિલ્લે બંધી હતી. એટલું ચાલ રાખવાનું છે કે આ પુરાણા શહેરનું પહેલું નામ બાઈજાનતીઇમ હતું. ઈ. સ. ૩૩૦મા પોતાના હરીફ હીસીનિયસને હરાવીને રોમન વિજેતા કૉનસ્ટેન્ટાઇને આ બાઈજાનતીઇમ શહેર લીધું, ત્યારે એ ખુશનુમા શહેરને જોધ લારે હેરત થયો અને એની પાસે જ નવું શહેર બંધાવી પોતાનું પાટનગર સ્થાપ્યું અને નામ બદલાવીને પોતાના નામ ઉપરથી તેનું નામ કૉનસ્ટાન્ટીનોપલ રાખ્યું; ત્યારથી આજ સુધી આ નામે જ તે એળખાતું આવે છે. આ જમાનામા ફુનિયાલરમા રોમન વિજેતાનો ડોકા વાગતો હતો. મિસર ઉપર રોમન અમલ ચાલતો, આ વખતે રોમની પૂર્વ અને પશ્ચિમની બે મહાન શહેનશાહતોમા એ કૉનસ્ટાન્ટીનોપલ શહેર પૂર્વના પાયખત શહેરનો દરવાજો ગણાતો. આ વખતે રાજા કૉનસ્ટેન્ટાઇન તરતમા જ ખ્રિસ્તી ધર્મમા દાખલ થયો હતો. તે પછી ઈ. સ. ૫૨૭થી ૫૬૫ સુધી જસ્ટીનિયન ગ્રેટ રાજ્ય કર્યું. તે પછી ફિશિયનો અને વેનિશીયનો પણ ચડાઇ લાવ્યા હતા. પણ ફાવ્યા નહિ. પછી ઇરાનીઓ, પછી અરબ વિજેતાઓ કૉનસ્ટાન્ટીનોપલના દરવાજા સુધી આવી બારણા ખડખડાવી ગયા. પણ પુરાણી મજબૂત રોમન કિલ્લેબંધી પાસે આરખો ફાવ્યા નહિ. અહિંથી જ પાછા વળ્યા એ વખતે ગ્રીકોએ પોતાના આગ ફેંકવાના નાના યત્રથી આરખોને ખૂળ હેરાન કર્યા અને છેક ૧૨૦૩ સુધી રાજ્ય કર્યો પછી ઈ. સ. ૧૨૦૪મા વેનીસિયન લોકોએ પોતાના છુટ્ટા પહેલવાન દાનદોલાની ૧ સરદારી હેઠળ અને ફ્લેન્ડરસના કાઉન્ટ બાલ્ડવિનનું હુકમદારી મદદથી કૉનસ્ટાન્ટીનોપલને ઘેરો ધાલ્યો. આ વખતે મોજમજાહમા પડેલા ગ્રીકોની પદ્ધતીનો જમાનો આવી પહોંચ્યો હોવાથી તેઓ હાપો અને આ પુરાતન શહેર વેનીસિયનોના હાથમા ગયું અને છુટાણું તે પછી ૧૨૬૧ સુધી લાટીન રાજ્યોએ રાજ કર્યું છેવટે ફરીવાર ૫૬ વરસ પછી ગ્રીકો ચડી આવ્યા અને પોતાનું પુરાણું પાયખત શહેર મેળવી ફરીવાર પૂર્વના દરવાજા તરીકે મખ્યાત કર્યું છતાં હવે આગળના જેવી જાહોજલાલી રહી નહોતી. છતાં ધ સ યૌદ્ધી સદી સુધી એ લોકો પોતાનું રાજ્ય મજબૂત કિલ્લેબંધીને લઇને કરી શક્યા. તે પછી ધ. સ. ૧૪૫૧ માં ફ્રેન્ચકદમ અને હંકેબુસકે આગળ વધતી જતી તુર્કી શહેનશાહતની ગાદી ઉપર તુર્કોના સુલતાન મહંમદ ૨ બે આવ્યો. એના બાપ મુરાદને એક વેળા ગ્રીકો,

બાઈજાનતીઇમ શહેર ખ્રિસ્તીઓના હાથમાં

જસ્ટીયન ગ્રેટના કાળની વાત

ફ્લેન્ડરના કાઉન્ટ બાલ્ડવિનની સ્થાપના

લાટીન રાજ્યોનો અમલ કેમ ટૂંકયો ?

સુલતાન સુરાદ બો-
સદ્દસમાં ફસાયા.

અસાદના પનોતા
પુત્રે બાપના સોગંદ
પુરા કંધા.

ગ્રીક એલચીને ફે-
કડો જવાબ મળ્યો.

તુર્કી તોપખાનું અ-
ભેય અને તો-

અલેદ શામન કિ-
લ્લો ભેદી શકે એવી
તોપની તૈયારી

હંગેરીઓ અને બાઇઝાન્ટીયમના લોકોના સામટા હુમલાથી ખમતું પડ્યું હતું. ને આ વખતે સુલતાનને યોરસદ્દસને માગે જોરજુદમથી પસાર થવાની ફરજ પડી હતી. તે વખતે એણે સોગંદ લીધા હતા કે યોસદ્દસ તરફ એક મજબુત કિલ્લો ઉભો કરીશ. તેમ કરવા પહેલાં તે મરણ પામ્યો અને તેના પનોતા પુત્ર સુલતાન મહમદ ૨ જાએ બાપનો કાલ આપાદ કરવા યોસદ્દસ પાસે મજબુત કિલ્લો ચણવા માંડ્યો. જે કોન્સ્ટાન્ટીનોપલથી ફક્ત પાંચ માઇલ દૂર હોવાથી તેનો રાજા ગભરાયો કે સુલતાન મહમદ યોસદ્દસને કબજે લઇ તેના નજરજનોના આવતા વ્હાણો અટકાવી બંધે મરાવવા બેઠો હતો, તેથી તેણે પોતાના ખાસ એલચીને સુલતાન પાસે ગ્રીકલી જણાવ્યું કે આથી આપણી વચ્ચેના કાલકરારનો ભંગ થાય છે : આવી જોડી વાતથી સુલતાનને ગુસ્સો ચઢ્યો. તેણે ગ્રીક એલચીને કહ્યું : તમારા રાજાને કહો કે તેના રાજ્યની હદ કોન્સ્ટાન્ટીનોપલના કિલ્લાની દિવાલો અંદર જ સમાઇ જાય છે. બહારના ભાગમાં ગમે તે કરવા માટે હું હક્કવાર છું : હું મારા બાપના સોગંદ બદલ કરવા માટે બંધાયેલો છું. આથી હું કાઢ ગ્રીક રાજ્ય સાથે દુશ્મનાઈ શોધતો નથી, અને ઉમેર્યું કે હવે તું સલામત પાછો જા, જે હવે પછી કોઈ જાતની પતરાણ કરતો સંદેશો કોન્સ્ટાન્ટાઇન તરફથી લાગ્યો છે તો તારા શરીર પરની ખાલ ઉખેડી નાખવામાં આવશે.

ઉપલા બનાવથી રાજા કોન્સ્ટાન્ટાઇનને લાગ્યું કે હવે સલામતીના દિવસો લાગી ગયા છે. પોતે કાંઈ કરી શકતો ન હોવાથી તે ચૂપ રહ્યો અને બીજી તરફ સુલતાન મહમદ ધમધાકાર કિલ્લો ચણાવ્યે જતો હતો. તેને ગ્રીકના રાજાની તુંદ મિનજી ખુંચતી હતી, તેથી એ વિચ્છાત અને પુરાણ પાઠનગર પહોંતી તૂર્ક અમલદોષ લાવવા દિનપરદિન પોતાના સલાહકારો સાથે મસલત કરવા મંડ્યો. આ વખતે મહમદને લાગ્યું કે જે પોતાનું તોપખાનું આખા જગતના તોપખાનામાં સ્વીપરી બનાવી શકે તો છતવાનો સંભવ ખરો. એ વખતે અમરબાન નામે એક કુશળ તોપ બનાવનારને મોટી લાલચ અને ધનાગો આપી પોતાના રાજ્યમાં બોલાવ્યો. તેને કહ્યું કે : “ કોન્સ્ટાન્ટીનોપલની સંગીન દિવાલો બેદી શકે એવી તોપ બનાવી શકશે ખરો ? ” તેણે અખતરે કરી જોવાની કબજાત આપી, તેથી એન્ડ્રીઆનોપલ ખાતે એક મોટું તોપ ઓતવાનું કારખાનું ઉઘાડી

આપ્યું તેમા ત્રણ મહિના રાત ને દિવસ સખ્ત કામ કરી અરમાન ઈજનેરે આગળ કહી ન જણાવેલી એવી રાક્ષસી કદની મ્હોટી તોપ તૈયાર કરી આપી. તેમા ઉરાડવાનો ગોળો ૬૦૦ રતલ કરતા વધારે વજનનો હતો : ઉઠે એનો અખતરો કરતી વેળા ફેંચત ઉપર ડાહ્ય પ્રકારની યોગી અસર ન થાય માટે ચોક્કસ દહાડે તોપ ફેડવામા આરંભ એવી ચેતવણી આપતો દંડેરા પીડાવ્યો. અતે તે દિવસ આવી પહોંચ્યો અને એ તોપ જ્યારે ફેડવામા આવી ત્યારે એનો ગોળો એક માઇલ દૂર સુધી જઈ પડ્યો અને કેટલાક વાર ઉડી જમીનમા દટાઈ ગયો. તોપ ધુટવાનો અવાજ આસપાસ ૧૨ માઇલ સુધીના વિસ્તારમા સંભળાયો હવે એન્ડ્રીઆનોપલથી આ તોપ કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ સુધી લાવવાનું કામ હારે તો હતુંજ, ત્રીસ ગાડા એકેક સાથે જોડીને સાડ મજબૂત બળદોની મદદથી આ તોપ ખેંચી જવામા આવી તેને દોહસો માઇલની મુસાફરી કરતા બે મહિના લાગ્યા. અને નવા બલાયથા વીસથી ત્રીસ શીટ જાડી દિવાલના કિલ્લા ઉપર આ તોપ ચોઠાઈ, કિલ્લો તૈયાર થયા પછી બોસ્ફોરસ પર મુલતાને ખોતાની આજુ વતીવવા માડી, પર રાજ્યના બહાણુ પસાર થાય તેની પાસેથી લાગે સેવા માડ્યો. એક વેનીશિયન બહાણુના કેપ્ટને લાગે આપવા ના પાડી ત્યારે મુલતાને પેલી તોપના ગોળાથી બહાણુના ફાયરે ફાયર કરી છરાડી મુક્યા, તેના કેપ્ટનને રીખાવી માર્યો અને બલાસીઓને હારોહાર ફાસીને માથે લટકાવવામા આવ્યા આથી કોન્સ્ટાન્ટાઇને મુલતાન સાથે નરમાશ અને મિત્રાચારીભાઈ સદેશ ચલાવવા માડ્યા પણ હવે મુલતાન ઉપર કાંઈ અસર થઈ શકે તેવું રહ્યું નોંતું.

પછી ૩ સ. ૧૪૫૩ ના એક શુભ દિવસે મુલતાને ખોતાના મુસ્લીમ સૈનિકોને ઉશ્કેરતા હજી કે હંઝરત મહમદ પયગમ્બર સાહેબની ઇચ્છા હતી કે કુનિયાના પુરાણમા પુરાણ અને મશહૂર ગ્રીક પાટનગર કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ ઉપર ઇસ્લામનો ઝુંડો ફરકતો કરવો એ આગા બળવવાની ખુરા કિસ્મતી તહમારી સરજતમા છે હવે ચાલો—” તે દિવસે ત્રણ લાખ જેટલા કનાયદ પાગેલા સિપાહી અને ૬૦૦૦૦ થોડેસ્વારોની પનટન, અસખ્ય હંટ સ્વારો વિન્નુ લાજુ સરખસ જેની આગળ વિજયા નિશાનના ડંકાને ઇસ્લામી ઝુંડો લાખને પવિત્ર ઓલમા મજ્જતા પ્રયો મુલતાનના વિજય માટે પ્રાયેના કરતા

૬૦૦ રતલનો તોપનો ગોળો ૧ માઇલ ઉડ્યો.

ત્રીસ ત્રીસ ફોદની મજબૂત દિવાલોની કિસ્લેબધી

વેનીશિયન બહાણુ ના તાખુદાને ખલા મીઓનો અજામ

મુલતાન મહમદ પી ઇટે પયગમ્બર સાહેબની ઇચ્છા હતી સંભળાવી.

ત્રણ લાખનું લશ્કર
કિલ્લા આગળ
જમા થયું.

ઉઠળતા નકર તેલથી
ખાળી નાંખતા
ચીકા

ત્રણ દિવસમાં કિલ્લો
સર હશે તો હું
તમને મળશે.

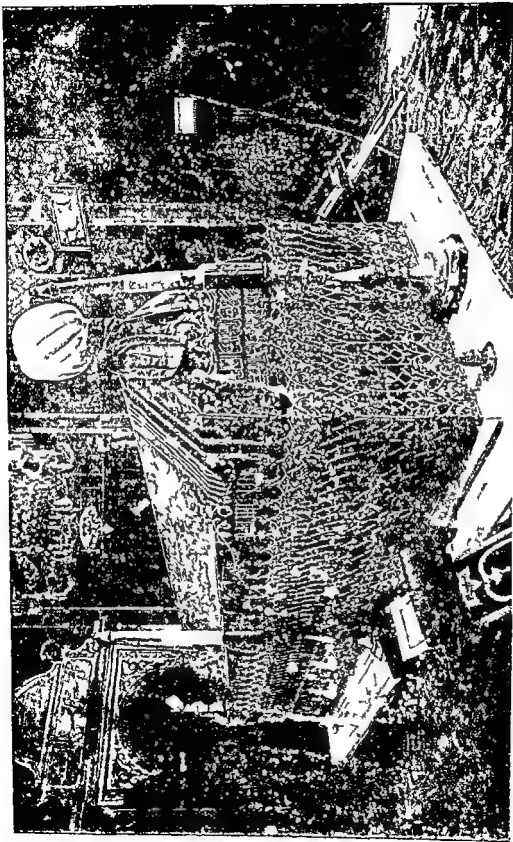
સેન્ટસોફ્રાયાના દેવ-
ળમાં પ્રાર્થના

‘‘હું કેઈ ખ્રિસ્તી સિ-
પાહી જે મારી ગય-
દન ઉઠાવી દે ?

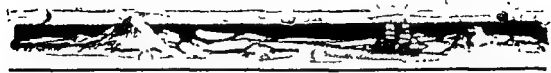
આલતા હતા. આ લશ્કરને પાંચ માઇલ દૂર આવેલા કિલ્લા પાછળ છૂપાવી
ને ગ્રીક કિલ્લા રહામેની દીવાલ પાસે હારોહાર ખાઈ ખોદાવી તેમા મુનંદા
તીરંદાજોને લારાવ્યા. અને બીજી તરફથી જમીનનું તળાણું પોકળ કરી રહામે
પાર જવાનો માર્ગ કેાતરી કાઢવા માંડ્યો. કેાન્ટાનટાઇને જોયું કે હવે
મુલતાનની તૈયારી પાસે આપણું શંક આલે તેમ નથી; ત્યારે ગનમાનતી
ખંડણી આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી. પણ મુલતાનને તો કેાન્ટાન્ટીનોપલને કબજો
જ જોઈ તો હતો, જે આપવા તે રાજી નહોતો. અને લડાઈ જાહેર થઇ.
મુલતાનની તોપો જર્જવા માડી, રહામેથી ફોમન તોપચીઓ તેનો જવાબ
પાળી રહ્યા હતા. મુલતાનનું લશ્કર કિલ્લા પાસે આવી લાખી લાખી સીડીઓ
ઉપર ચઢવા માંડ્યું; ત્યારે ગ્રીકો બળતાં નકર તેલની દેગો દાલવીદાલવીને
તેઓને દગાડી મારતા હતા, તેથી પૂરેપૂરી ફતેહ મળી નહિ. વળી ખબર
મળી કે હંગેરીથી કેાન્ટેનટાઇનની મદદે જળાઈ લશ્કર આવે છે. એટલે થોડા
વગર હુમલો કરવાનું દુરસ્ત ધારી લશ્કરમા ઢંઢેરા પીટાવ્યો કે જો ત્રણ દહા-
ડામાં એ શહેર જીતે તો શહેરની તમામ હાંદ જીતનાર લશ્કરને વહેંચી દેવામા
આવશે પણ અંદરની પુરાતન ઇમારતોને આગ લગાડી તુકચાન પહોચાડવું
નહિ. આથી લશ્કરમાં ખુશાલીના પોકારો થઈ રહ્યા અને તેના અવાજો
કેાન્ટાન્ટીનોપલમાં પહોચતા તેના રહેવાસીઓ લારે ગભરાયા અને નાહિમત
ખન્યા. રાજ અને અમલદારોએ સેન્ટ સોફ્રાયાના દેવળમાં જઈ છેલ્લીવાર પ્રાર્થના
કરી જે હવે પછી મરજુદમા બદલી નાખવામા આવનાર હતી. બીજી રહવારે
લડાઈ જાહેર થઇ. તર્ક લશ્કર જીવપર આવીને લડતું અને માર્યું જતું તેથી કિલ્લા
પાસેની ખાઇ પુરાઈ ગઈ. તેની ઉપરથી કેળવાયેલું સુંદર તર્ક લશ્કર બહાર પડ્યું.
ને તર્ક તોપચીઓ જીવપર આવીને મરણીયા થયા અને કિલ્લાના દરવાજા મુધી
પહોચી ગયા, પણ દરવાજો ફારોને અંદર દાખલ પણ થઈ ન શક્યા. આ વખતે
રાજ કેાન્ટેનટાઇને પોકારીને કહ્યું: “ હું કેઈ ખ્રિસ્તી સિપાહી જે માં
માયું પોતાની તલવારથી છટકાવી દે ? ” પણ જવાબ ન મળ્યો. અંતે એ
પોતાનો રાજવંશી પોષાક ફેંકી દઈ સાદા સિપાહી જેમ તલવાર લઈ તર્ક
રહામે ધસ્યો અને વીરતાથી લડતાં મૂવો; અંતે મુલતાન મહંમદ ર જાએ
એ પુરાતનમા પુરાતન ઐતિહાસીક શહેર જીતીને ઇસ્લામીઓનું મુખ્ય પાટન-

કેાન્સ્ટાનટિ નોપલ છાત્રનાર અજેય
મુલતાન મહા'મદ ફતેહ [રંગે]

કેન્સગનિટોપન જ્વનાર સુલતાન મહમદ દ્વારે બાંધેલ મસ્જિદ

ગર બનાવ્યું. તે પછી એણે બીજાં બાર રાત્રીઓ તાબે કર્યાં. અને ૨૦૦ થી વધુ આત્મા શહેરોપર તુર્ક ખુલ્લ કરકતી કીધી, તે ઉપરાંત ગ્રીસ, વાલેસિયા, સરવિયા, બોસનિયા, આલબેનિયા ઇપાઇરસ, ક્રિમીયા, કારમેનિયા અને આરમીપેરેગોના મુખ્ય ટાપુઓ હાથ કર્યાં. તેમ જ આફ્રિકાની સમુદ્રપર આવેલાં ઇસત્રીઆ, કારનીઓલા અને દાલમેસિઆ બંદરો પર વારંવાર લૂટો ચલાવી હતી. ઈ. સ. ૧૪૭૬માં સ્કુતારી શહેરને વેનીશિયન પ્રભુત્વાક રાજ્ય પાસેથી છીનવી લીધું: આથી તુર્કો તવારીખ નવેશો અને ઇતિહાસકારો અને સુલતાન મહંમદ ધી ગ્રેટ એટલે મહાન મહંમદના નામે સંબોધિ છે. એણે ઇરાનીઓ સાથે લડાઈમાં ઉતરવાની તૈયારીઓ કરી પણ ઈ. સન. ૧૪૮૧ માં નજ્જાના દર્દથી મરણ પામ્યો. એની વસિયત મુજબ પોતાના વંશજોની ભણ માટે કબર ઉપર લખાવ્યું કે "ઇટલી અને રહેાડો ટાપુ જીતવાનો મહે દંડ કરાવ કર્યો હતો."

આખરે કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ પડ્યું.

ઇટલી અને રહેાડો જીતવાની એક રહારી શુરાદ હતી.

એનો દીકરો બાયાઝીદ બીજો ગાદીએ આવ્યો. એ પોતાના બાપના જેવો પ્રતાપી ન હોવાથી, પોતાના દાદા સુલતાન મુરાદની ઈચ્છા પૂરી કરવા તેનો બાપ સુલતાન મહંમદ ધી ગ્રેટ જેમ કિલ્લો ચણ્યો હતો તેમ એ ઇટલી અને રહેાડોસ જીતવા બહાર પડ્યો નહિ:

સુલતાન મહંમદ વિદાન હતો. અરબી, ફારસી, ગ્રીક અને લેટીન, એમ ચાર ભાષા જાણ્યો. ઉચી મનઃશક્તિ ધરાવનાર આદમી હતો. પણ ખવાસે લારે કરડો અને ધારે તે કરે એવો મમતીલો હતો. કોન્સ્ટાન્ટીનોપલની જીત પછી એણે વિખ્યાત વેનીશિયન ચિત્રકાર જેનટાઈન બેનીલાઈને બોલાવી ફેટલાંક ચિત્રો કરાવ્યાં હતાં. જે મુસલમાન ધર્મના રિવાજથી ઉલટું ગણાય છે. એ ચિત્રકાર સાથેના એક પ્રસંગ આદિ નોંધીશ તેના ઉપરથી તેના કરમ ને મમતીલા સ્વભાવનો પરિચય મળશે:

સુલતાન મહંમદ ધી મેદની વિશેષ હકીકત

પવિત્ર જીઝસ ક્રાઈસ્ટના એક ખારા શિષ્ય જોન બેપ્ટીસ્ટને, ખ્રિસ્તી ધર્મના શત્રુઓએ મારી નાખી તેનું માથું ધડથી છૂટું થયું હતું એવું ચિત્ર ચિત્રકાર બેનીલાઈને દોર્યું. એ એટલું જાણું ભાવવાહી અને આત્માદ હતું છતાં સુલતાન મહંમદને તેમાં એક ખામી જણાઈ. તે એ કે જોન બેપ્ટીસ્ટનું માથું ધડથી છુટું થયું હતું; ત્યારે તેની મરદનના સ્નાયુ જેટલા સંકોચાવા જોઈએ. તેટલા સંકોચાવા નહોતા. બાપડો ચિત્રકાર આવો ખરેખરો દેખાવ ક્યાંથી બોધ

ચિત્રકાર બેનીલાઈનને બૂલ બતાવી.

ચિત્રકાર રોમ
લાગી ગયા.

વિજયદેવીના ખરપ
રમાં ૮ લાખને
સુલતાન.

જેનીઝારીસ પલટ-
નનો માનીતો સુલ-
તાન

સુલતાન સલીમ
અને ઇરાન શાહ
બચ્ચે લડાઇ

એકે ? તેથી આ બૂલ સ્વાભાવિક રહી ગઈ હતી. છતા તેની ખાત્રી કરી બતાવવા સુઝ-
તાને એક સુલતાને બેલાવી ગુંઠણ મંડીએ પડીને માથું નમાવવાને કહ્યું. અને તરત
સેકેત કરતાં જ એક સિપાહીએ તેનું માથું ધડથી છુટું કરી નાખ્યું; એ બનાવ
વખતે સુલતાને ચિત્રકારને કહ્યું: "જો, જો આ કેમ સફાયાય છે જોઈ લે—"
આપડો ચિત્રકાર બેનીલાઈન શું જુવે ? કપાળ, એ તો તમર ખાઈ ગયો
હતો. એને ખૂબ કમજોર હતો પણ તે એ કેન્સ્ટાન્ટીનોપલથી લાગી રોમ ગયો
ત્યારે જ તેનું મન ચાત થયું એ સુલતાનની સ્વારીઓથી રૈયત બેઝાર હતી
કેમકે ચાલુ લડાઈઓથી આઠ લાખ લડવૈયાઓ ખપી ચુક્યા હતા છતા મળ
આખાઈ ભોગવતી સુખી હતી. ચોરાને એ એટલી સખત સળ કરતો કે જેથી
રાજ્યમાં ચોરી જેવું કાઈ હતું જ નહિ. રૈયતને હેરાન કરનાર અમલદારોને
તે એટલી સખત સળ કરતો કે તેની જખરી ધાક બેસી જતી; એ સુધતા-
નનો પુત્ર આયાઝીદ સન ૧૫૧૨ મા મરણ પામ્યો. એની નખળાઇથી એના
પોતાના જ માનીતા લશ્કર માહેલી પુરાણી પલટન જેને એક ઓલિયાના
આશિષ હતા તે જેનીઝારીસોની સત્તા વધી પડી. પરિણામે એના મરણ પછી
એનો સૌથી નહોતો પૂત્ર સલીમ જે એ પલટનનો માનીતો હતો તેને સુલતાન
તરીકે ચુંટી ઠાઠવામાં આવ્યો: બારે જુલ્માટથી સુધતાન સલીમનું રાજ્ય
સ્થપાયું તેટલા જ જુલમાટથી એ ચાલ્યું. તે વખતે ઇરાનના શાહ જે શિયા
પંથનો મુસલમાન હતો તે તૂર્કી સુન્ની પંથના હોવાથી તેઓ ઉપર જ્યાં ત્યાં
જુલમ કરતો, આથી ઇરાન સાથે સ્ત્રીએ લડાઇ જાહેર કરી. તેણે ઇરાન ઇસ-
માયલ શાહ નામના મધક પર હલ્લો કરી હતી લીધું. ઇરાનીયો પણ અતિ વીર
મળ હોવાથી આ જીત સુધતાન સલીમને બારે ચરમ પડી ગઈ. ઇરાનનો શાહ
નાહોડો તેની પાછળ જવા સુધતાને પોતાના લશ્કરને ઉશ્કેર્યું પણ
એ વેરાન પ્રદેશમાંથી પસાર થવાની આફતોથી કરી જઈ કોઈ કપૂત થયું નહિ
આટલામાં ઇરાનના શાહે પોતાનું મોઢું બળ જમાવી તૂર્કો ઉપર રહામી
ચડાઈ કરી. પરિણામે ઇરાનનો શાહ જ હાથે અને સુલતાન સલીમના હાથમાં
કુરદીસ્તાન અને એસોપોટેમીઆ આવ્યું. એ બન્નેને તૂર્ક શહેનશાહત સાથે જોડીને
સિરીયા માર્ગે ઇજીપ્ત જતવા ચાલ્યો. ત્યાંના અરબ ખલીફાના વંશને હરાવી,
એલેપો શહેર મેળવ્યું. આ જીત પણ સુલતાનને મીસરના મમલુક જતના

હડપ્પેના ઘોડેસ્વારો પાસે ખૂબ ખમતું પડવાથી ગરમ પડી ગઇ. જેણે સુલતાન સલીમના લશ્કરની જખરી કેતલ ચલાવી હતી. છતાં હિંમત નહિ હારતાં સુલતાને લડાઇ ચાલુ રાખી તો. ૧૭ મી આગસ્ટ ૧૫૧૬ માં હમાચકસ, ત્રીપોલી, ખેરત, સીદોદ અને એન્તીઓકના પુરાતન અરબ શહેરો મેળાયા. આ રીતે આખું સિરીયા ફત્તેહ કર્યું. એ ફત્તેહની ખુમારીમાં સુલતાન સલીમ ચેલેસ્ટાઇન પર પથુ ચઢી ગયો, તે વગર ગડબડ તાબે આવ્યું; પછી દસ દહાઝા કેરોતું રેતીનું રણ પસાર કરી મીસરના પાટનગર કેરોમાં પહોંચ્યો. તેના બચાવ કરવા મમલુક ઘોડેસ્વારોએ ખૂબ મહેનત કરી; છતાં સુલતાન સલીમ કેરોનો દરવાજો ભાંગી દાખલ થયો અને હુટ પાડી. આટલી ફત્તેહો પછી મહા જિંસલમ જેવા પવિત્ર નગરોની બેટ લઇ સુલતાન પાછો વળ્યો. ત્યારે એકોપો આગળ ધરાનના શાહનો એલચી સુલતાનને મળ્યો અને તેને શાહોના શાહ તરીકે કબૂલ રાખી હિંમતી નજરાણું ધર્યું: આટલાથી નહિ ધરાતાં સુલતાને આખો ધરાન સર કરી શિયા પંથને કચડી નાખવાની ઇચ્છા ધરાવી, પથુ શિયા મુસ્લીમોને ધરાનના શાહના ચઢતા સિતારાને લઇને એની ઇચ્છા પર નહિ આવી અને અઢાઇ લઇ જતાં એનદ્રીઆનોપલ આગળ માદો પડી ૪૦ દિવસ રીખાઈ રીખાઇને પરતાવો કરતો સન ૧૫૨૦ માં મરણ પામ્યો.

એ પછી સુલતાન સલીમ ખીજે ગાદીએ બેઠો. એના કાળમાં આફ્રિકા ખંડમાં કેટલોક સુલક ને સુર લોકોને તાબે કર્યા. એના જ વખતમાં તુર્કોની ચઢતી કલાનો અંત આવી પડતી સર થઇ. અને પછીના સુલતાનો પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર વધારી ન શક્યા અને ઉલટા રહ્યામાં કેટલાંક મધ્યકે ગુમાવતા આવ્યા. આજનું તુર્કી રાજ્ય સ્વતંત્ર છે. છતાં બળવાન નથી રહ્યું. અડધા કરતાં વધારે રાજ્ય તો તુર્કોએ પાહું ગુમાવ્યું છે. હજી તુર્કોની કાંધક ખરી મગરૂરી બાકી રહી હોય તો તે કેન્સ્ટાન્ટીનોપલ જ છે. તે હુનિયાભરના પુરાણમાં પુરાણા એટલે કાંઈકેટલા જન્મના ૬૬૭ વરસ પહેલાના પુરાતન શહેર, રોમન સામ્રાજ્યના પૂર્વના દરવાજાનો કબજો ધરાવી યુરોપીઅન ઇસ્લામીક રાજ્ય તરીકે હજી પોતાની હસ્તી બળવી રાખી છે તેજ એની મગરૂરીનું બાકી કારણ ગણાય છે. સુલતાન સલીમ ખીજા પછીના સુલતાનોએ ખાસ કરી ખ્રિસ્તી રાજ્યો પાસેજ બહું ખોચુ અને તે આજે ખુદ પાટનગર પ્રસ્તમબોલમાં તુર્ક સત્તા એક આનમાં બે તલવાર જેવી કેમ છે તે આગળ ઉપર ખરશાની સુસાદરી પછી ખ્રિસ્તી કોન્સલ સાથેની વાતચીતની દહીકતથી વાકેફ થઇ શકારો.

હજીસ ને સિરીયા છતવા ચાલ્યો.

કેરોતું રેતીનું રણ પસાર કરી કેરો છડ્યું.

કબૂલ છે, કબૂલ છે. સુલતાન સલીમ શાહોનો શાહ છે.

સુલતાન સલીમ ખીજાએ આફ્રિકાની સુર પ્રભાને છતી.

તુર્ક સુલતાનોની પડતીની શરૂઆત.

તુર્કોની આજની મગરૂરી તે યુરોપીઅન બુમિપરનું પાટનગર.

અરૂશા

મકરણ રર મું

અરૂશા જવા ઉપડ્યો.

ધસ્તમખેલ છોડીને તા. ૨૮ મા સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૨ ના દિવસે અરૂશા જે તૂકોનું પુરાતન પાટનગર ગણાતું તે જોવા હું જે હોટલ ઉસમાનિયામાં ઉતર્યો હતો તેના માલેક મુસ્તફા બીન ઈસ્માઇલ સાથે ઇસ્તીમર બેનગાઝીમા, ઉપડ્યો. અગ્ધારી સાથે અસ્તફાના કેટલાક તૂર્કી દોસ્તદારોનું મિત્રમંડલ પણ હતું. હું મહારા નિયમ મુજબ મુસાફરી વેળા સ્ટીમરની ઉપલી ડેક છત્રી ઉપજ જઈ બેસું છું તેમ અહિં પણ બેઠો બેઠો ઇસ્તમખેલનો પૂર્વ તરફનો લબ્ધ દેખાવ નિહાળી રહ્યો છું. ઇસ્તમખેલ પછી સ્કુટરી, પછી હૈદરપાશા અને કાઝીકેવ વિ. મથકો અને એક ન્હાનકડે બેટ પસાર કરી સુદર મુસ્લીમ શહેરોની રચના જોતા મારમોરા સમુદ્ર તરફ આગળ વધ્યા જતા હતા. યુરોપની મુખ્ય ભાષા ફ્રેન્ચ હોવાથી અહિંના લલ્લેલા ગલ્લેલા વર્ગના તૂર્ક યુવાનો બધા જ ફ્રેન્ચ બોલવા લખવાનું જાણે છે.

શિખેલા તૂર્કી યુવા-
નો ફ્રેન્ચ ભાષા
બોલે-છે.

મહારા ઉસમાનિયા હોટલના તૂર્કી માલેકે બધા માટે ઉત્તમ તૂર્કી દબે રાધેલી અનેક વાનગીઓ સ્ટીમર પર મોજ સાથે ખાવાને લીધી હતી. તેમા મોટા ભરવામાં વધારેલા આવલ, રીંગણાં કેતરી તેની ઝાલ ઉતારી અંદર ભરેલાં આવલ, ટામોટા સાથે મરઘીમા વધારેલા સ્વાદિષ્ટ આવલ એ મુખ્ય હતા. આ નવીન વાનગી બધાં ખૂબ મોજ સાથે જમ્યાં. આ તૂર્કી પકવાનનો સ્વાદ મને યાદ રહી જય એવી સુધડતાપૂર્વ સરસ પકવેલું હતું. ફરિયો પણ સાંત અને સ્થિર હતો તડકે તો ખૂબજ સખ્ત પડતો હતો. થોડા વખત પછી સનાદબેનો અખાત છોડી સ્ટીમરે ડાબી તરફ વલણ લીધી અને કેટલાક વખત પછી અરૂશાનો કિલ્લો મુદાનિયાનો દમમદાર દેખાવ દેખાવા માડ્યો. તે ફરીયાની સપારીથી ક્યાક ૪૦૦ તો ક્યાંક ૮૦૦ ફીટ ઉંચો મજબૂત પથરની દિવાલનો બાધેલો છે. પાસે જ આવેલા પર્વત માઉન્ટ એલીઝાબીથસના ઉંચા શિખરો પર બંધાયેલો પુરાણો ગરફ સૂર્યના તાપમાં ગળહળી રહ્યો દેખાવ છે.

સ્વાદિષ્ટ તૂર્કી પક-
વાન

માઉન્ટ એલિઝ-
ાથસ

ખરોરના બે વાગે અમ્હારી સ્ટીમર મુદાનિયા બંદરે બંધાઈ : આ

બંદરમા ડોકની લગોલગ રેલ્વે સ્ટેશન આવેલું હોઈ મુસાફરોને ભારે સગવડ-
ભર્યું થઈ પડે છે. નીચે ઉતરી તૂર્કી અમનદારને તરકશી (પાસપોર્ટ) ખતાવી
ટ્રેનમા ચઢી બેઠો. મુદાનિયા એક ન્હાનકડું ગામ માત્ર છે. આ તરફ પ્રાચિન
ખંડિયેરોનો તોડો નથી. પાસે જ Ancient "Apamea"ના ખંડિયેરો
આવેલાં છે. મારા તૂર્કી મિત્રોએ મહેને કહ્યું કે જ્યારે તમે બટકવાજ નિકળ્યા
છો, તો શ્રીકના મહાકવિ હોમરના ઈલીયડમા ગવાયેલી પુરાતન ટ્રોય નગરી
અહિં પાસે જ આવેલી છે, તે પણ જોતા જાઓ. એવી અહિંસાની અનેક
વાતો વચ્ચે અમહારી ટ્રેન ત્રણ વાગે બરસા જવા ઉપડી. મુદાનિયાથી બરસા
ફક્ત બે કલાકનો રેલ્વેમાર્ગ છે. રસ્તામા જેતુનના અનેક ઝાડો તથા અંબુરના
ખેતરો વટાવી ટ્રેન અપાટામંધ વચ્ચે જતી હતી. રેલ્વે સડક પાસે જ ગામ
માર્ગે જવાની ધોરી સડક પણ છેક બરસા સુધી ખાધેલી જણાતી હતી. રેલ્વે
માર્ગ પહોડોની હંચી નીચી ઢલાણુમાથી પસાર થતો હોવાથી રેલ્વે માર્ગ પાસેનો
દેખાવ ખુશનુમા હતો. લીલાછમ મેદાનમા રૂની પુણી જેવા સફેદ તૂર્કીશ બકરા,
મેંદાને ચરતા જોવાનો દેખાવ આનંદી હતો. અતે ટ્રેન અજમેર સ્ટેશને આવી
પહોચી. અહિંની જમીન કાળા દેખામ છે. અહિં રેશમના કિડાઓને ઉછેરવાના
સેતુરના ઝાડો પુષ્કળ ઉગાડવામા આવ્યા છે. અજમેરથી બરસા ફક્ત બે
માઇલ દૂર છે. અહિંજ ન્હાંગેની ટેકરી ઉપર એક પુરાતન ઇમારત દેખાવ
છે, તે સુલતાન મુરાદ ૧ લાનો રાજ્ય અને તેની મરજી છે.

આગલે દિવસે તજવીજ કરી રાખી હતી, તેથી અમહેને લેવાને ખાસ
ગાડી આવી હતી. હું અને મહારો હોટલવાળો મિત્ર અફેન્ડી સુસ્તકા અહિં જ
ઉતરી પડ્યા, એનું અહિં મકાન હોવાથી તે મહેને ચોતાના ધરે લઈ ગયો.
આ જગ્યા ચેકરિલે હીવ ઉપર આવેલી છે અહિં ગરમ પાણીના ઝરા
આવેલા હોઈ ખાસ હમામો ગોઠવાયેલા છે અહિં થોટીક તૂર્કીશ મીઠાઈ
અને કાવો પીને વિસામો લીધો. અફેન્ડી સુસ્તકાના મકાનમા ગરમ પાણીનો
ઝરો પસાર થાય છે. તેથી એણે સંજોગરમરના પત્થરથી એક હમામ બાંધેલું છે
તેના ઉપરથી કુદરતી ગરમ પાણીનો ઝરો પસાર થઈ વહી જાય છે. એ રથજ
ન્હાના રાજમહેલ જેટલું ખુશનુમા લાગતું હતું. ઉપરાંત અફેન્ડી સુસ્તકાની
અહિં ૬ થી ૭ ફુટનો આવેલી છે. તે ફક્ત ૫૦૦ પાઉન્ડની કિંમતે વેચવા

મુદાનિયા ખંદેર

અહિંથી પુરાતન
ટ્રોય શહેર નજીક
છે.

અજમેર ઉતર્યો.

અફેન્ડી સુસ્તકાના
મકાનમાં

જમીનને મિલકતના
ભાવ ખૂબ સરવા છે

ન્યાં ભુઓ ત્યા સરે
અને અછરનાં ઝાડ

હોટલ ઉસમાનિ-
આના ઝોરડામાં

ઝોલિમપીઅસ પ-
ર્વતની તળેટીમાં
વસેલું દળિયામણું
શહેર

માંગે છે આ કિંમત ઘણી સસ્તી કહેવાય. તૂર્કીના એશિયા માધ્યમરના પ્રદેશની જગ્યાએ બધી આટલી સસ્તી જ છે. અમર હું કેપટાઉનમાં ફસી પડ્યો ન હોત તો અહિં આવી એકાદ સાદી એસ્ટેટ ખરીદીને મહારી બાકીની છંદગી અહિં જ પસાર કરત. જેમ મકાનો સસ્તાં છે તેમ ખેતીવાદી પણ સસ્તી છે. કારણ કે તૂર્કી રાજ્યમાં નાણાંની ખૂબ બીડ રહે છે, તેનાં નાણાં ફરતાં નથી, જ્યારે અંગ્રેજ રાજ્યમાં નાણાંની છૂટ હોઈ જનરો ગરમ રહે છે. તેની સીધી અસર જમીન અને મિલકત ઉપર થાય જ ને ? પાછા ગાદી જોડાવીને બે માધવિ દૂર આવેલાં બરુશા શહેરનો માર્ગ લીધો. પાકી સડક હોઈ આખો રસ્તો કુદરતી સુંદરતા ધરાવે છે. ઇસ્તમબુલ જેમ અહિં પણ ઠેર ઠેર સરોનાં ઝાડો આવેલાં છે, સરોનાં ઝાડો અહિંની એક મુખ્ય પેદાશ હોય એમ લાગી આવે છે તેમજ સરોનાં ઝાડ જેમ અંજીરનાં ઝાડ પણ ઠેર ઠેર નજરે પડે છે. ઝોલિમપીઅસ પહાડની તળેટીમાં આ માર્ગ ખોદી કાઢવામાં આવ્યા છે; જ્યારે બીજી તરફ ઝાડપાનથી ભરપૂર વિશાળ મેદાન નજરે પડે છે. સંધ્યાકાળે હું બરુશામાં દાખલ થયો. અહિં પણ હું હોટલ ઉસમાનિયામાં ઉતર્યો છું. જે મહારા મિત્ર અફેન્ડી મુસ્તફાની માલેકીનું જ હતું; પણ હાલમાં તેણે અફેન્ડો મુલેમાનને વેચ્યું છે. મારા મટે કાળજી લેવાને સારી સગવડ આપવાની બહામણ મુસ્તફાએ મુલેમાનને કરી હોવાથી એણે મહને એક સરસ હવા ઉભાસવાળો પૂર્વ અને ઉત્તર તરફનો દૂર સુધી સરસ પ્રશાંતમા દેખાવ દેખાય એવો ઝોરડો ખોલી આપ્યો.

આ બરુશા શહેર તૂર્ક લોકોનું પુરાણું પાટનગર હોવાથી ઇસ્તમબુલની છત પહેલાંના તૂર્ક સુલતાનોની મસ્જિદો અને રોજઓ અહિં આવેલાં છે. તેમાં સુલતાન મહમદ ૧ લો, ઉસમાન ૧ લો, અને મુરાદ ૧ લો ત્રણેની પુરાતન ઈમારતો ખાસ જોવા જેવી છે.

ઝોલિમપીઅસ પર્વતની તળેટીમાં વસેલું હોવાથી શહેર બહુ રળીયામણું અને નાટકની ગેલેરી જેમ ચઢકિતર મકાનોના દેખાવવાળું અતિ મનોરંજક લાગે છે. અહિંનાં કેટલાંક મકાનો લાકડાના જ બાંધેલાં છે. કેટલીક પુરાતન ઈમારતોના પ્લાસ્ટર ઉખડી ગયા છે, તે જેમના તેમ જ રાખવામાં આવ્યા છે; જ્યારે કેટલાંક મકાનો આગળ અસલી ઢબના ઝરૂખા કાઢીને

દીપાવવાની કોશિષ કરવામાં આવી છે: અહિંનાં મકાનોમાં ગરીબ દેખાતા કુટુંબો પોતાનું સાદું જીવન પસાર કરી રહ્યા છે: આ શહેરમાં જ્યાં જ્યાં ફરીએ છીએ ત્યાં ત્યાં ખાસ કરીને નવા આવનાર મુસાફરની નજર અહિંયા ટેર ટેર નજરે પડતા કાવાખાના, હોટલ ડી કાફે તરફ આકર્ષાય છે: એ હોટલ પાસે દરરોજ રહાંજના ૪ વાગ્યાથી ન્હાના આરસના મેન્ડે વિં ગોઠવવામાં આવે છે, તેમ જ હોકા ચૂકવામાં આવે છે. પછી પાંચ, છ વાગે અનેક કાવાખાના પાસે કાવો પીતા અને હોકો ગડગડાવતા સંખ્યાબંધ માથુસો આરામ લેતા દેખાય છે. અહિંની આબોહવા અને પાણી તંદુરસ્ત હોવાથી લોકોની સુખાકારી સારી જણાય છે. રાત્રે હું હોટલના કાવાખાનામાં બેસુ છું; ત્યારે મને એક હિંદી મુસલમાન બાઈ જણી ધણા તૂફ ખીરાદો મ્હારી પાસે આવી બેસે છે અને મારી પાસેથી હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોની હાલતથી પાકે ચવા પ્રશ્ન કરે છે. તેમાં ખાસ કરીને તૂર્કી અમલદારો વધારે રસ લેતા જણાય છે. વાતચીત વેળા મને બેઠ યતો હતો કે હું તૂર્કી બાપા જણ્યો નહોતો. નહિતર ધણી નવી વાતની છૂટથી આપલે કરી શકત: અહિંના મક્કે હજ કરી આવેલા કેટલાક હિંદુઓ લાગી-તૂટી અરબી બાપા બોલે છે, તેથી મને કેટલુંક જણવા સહમજવાનું મળ્યાં આવે છે.

ટેર ટેર નજરે પડતા
કાવાખાના

હિંદી મુસલમાનો વિષે
પ્રશ્નપરછ કરતા તૂર્કી
અમલદારો

શહેરના મધ્ય ભાગમાં આવેલી સૌથી મ્હોટી મસ્જદ ઉલ્લુ જામિયા માટે કહેવાય છે કે ઈસ્તમબોલની મસ્જદો કરતાયે આ સૌથી મ્હોટી મસ્જદ છે. તેને સુલતાન મુરાદ ૧ લા આયાઝીદ ૧ લા અને સુલતાન મહંમદ ૧ લાએ એની પાછળ સુધારો વધારો કરી ખૂબ જગૃહસ્ત જતારી છે, એથી એનું નામ ઉલુ એટલે મ્હોટી જામિયા એટલે મસ્જદ પાડવામાં આવેલ છે. તે તેના નામ પ્રમાણે જરાબર લાગે છે. આશરે આરશીટની જાડી દિવાલો બનાવવામાં આવી છે અને ૨૨ ગુંજાએ આવેલા છે. આટલી વાત પરથી એના વિશાળ હોલની કાંઈકે કલ્પના કરી શકાશે. બહાર હાથમોહું ધોવા માટે એક મ્હોટો હોજ આવેલો છે. તેની વચોવચ દુવારો મૂકેલો છે. હોજમાં ધૂળ કે કચરો ન પડે માટે કાચની ઉચી છત બનાવવામાં આવી છે. તેથી અજવાળું પછુ બરાબર આવી શકે અને મસ્જદના અંદરના લાગમ દીવાલો ઉપર ચારે તરફ અક્ષાહનાં અનેક પવિત્ર નામો કોતરવામાં આવેલાં છે:

સુલતાન મુરાદ ૧
લાના વખતની ઉલુ
જામિયા

ગુંજા અને હોજ
પર આવેલી છતની
હલામચ રચના

૧૭ પગથિયાંવાળું
મહોદામાં મહોદ
મિમખર

જુદા જુદા રથને બેસી
ધર્મશિક્ષણ આપતા
૪૨ મોહપીથો

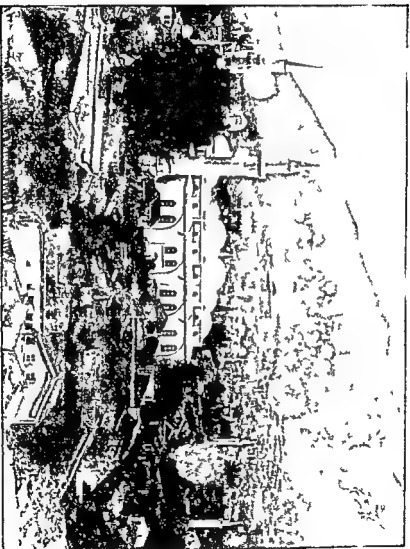
૬૬વારસાંને અપાણું
ધર્મશિક્ષણ

અતિ પુરાતન
યશીલ જામિયા

એમાં આવેલી અનેક મહેરાબોમાં વચલી મહેરાબ સોનેરી ગિદ્ય અને સોનેરી
મરોઝદાર હોઈથી અતિ સરસ રીતે શણગારવામાં આવી છે: વાઈજ કરતી
વેળા ઈમામ માટે બેસવાનું મીમખર હોય છે. જે બીજી મરજીમાં બહુ બહુ તો
પાંચ સાત પગથીયાનું હોય છે. જ્યારે અહિં સત્તર પગથીયાનું એક
રાજસિંહાસન જેટલું ઉંચું હોઈ મિસરના કલાકારોએ એમાં પોતાનો આત્મા
હિતાર્થે હોય એમ લાગે છે. કહેવાય છે કે સવારની અને અસર (એટલે
રદાજના ૪ વાગ્યા)ની નમાઝ પછી જુદે જુદે રથને મુક્તિઓ ધર્મ સબંધી
શિક્ષણ આપવા બેસે છે, તેથી તા. ૨૯ સપ્ટેમ્બરની રદવારે પાંચ વાગે
બહેલો ઉઠીને નમાઝ પઢવા આ મરજીમાં ગયો. ત્યારે ૪૨ મુક્તિઓ જુદે જુદે
રથને બેસીને એ વિશાળ મરજીમાં ન્હાનાં બાળકોથી માંડી મહોદા માણસો
સુધી અનેક લોકોને ધર્મપાઠ કરાવી સખક પઢાવતા હતા. આ ૪૨ શિક્ષકોના
હાથ નીચે કોઈ ઠેકાણે ૫૦ થી ૭૦ તો કોઈ ઠેકાણે ૧૦૨ એલાઓ સખક
પઢી રહ્યા હતા. આવી લખ્યતાઓ દેખાવ ને ઈશ્મનો પાઠ કરનારાઓની સંખ્યા
પ્રાચિનકાળના ઈસ્લામીઓના વખતનો ખ્યાલ આપતી હતી. આ દેખાવ
મહારી આવી મુસાફરી દરમ્યાન આ મુદ્દકમાં જ પહેલી વાર જોઈ હતું.
આવી રીતે ઠેક ૬ થી ૧૦ વાગ્યા સુધી ઈશ્મ પઢી તે બધાં વિખરાઈ જાય
છે. ફરીવાર આવી રીતે રદાજે ૪ વાગ્યાની અસરની નમાઝ બાદ ધર્મ-
શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. તે સંખ્યાકાળ સુધી ચાલુ રહે છે. આ શિક્ષણમાં
નમાઝ, કુરઆન પાઠ, હદીસો કલામ, વિગે મુખ્ય હોય છે; આ ટોળામાં
એક કારસી મનસ્વીને અરબી પઢાવનાર પણ હોતો. મરજીની બહાર હિવાલોમાં
પાણીના નળ બહારના લોકોની સગવડ માટે મૂકાયેલા છે. મરજીનાં વિશાળ
પગથીયાં આસપાસ બાજીપાલા, મેવા, વિ. વેચાય છે તેમ જ ઓટલા ઉપર
ચાહ કોશીની દુકાનો આવેલી છે.

ઉપરાંત અહિં આવેલી યશીલ જામિયા છેક ઈ. સ. ૧૪૧૮ માં
સુલતાન મહંમદ ૧ લાએ બાંધેલી હોઈ તે પુરાતન ક્ષાનો એક નમુનો છે. તે
જામિયા ઉલુથી લગભગ અડધા માઇલ છેટે આવેલી છે. તે એક ઉંચી ટેકરી
ઉપર બાંધેલી હોઈ એ મરજીના લખ્ય યોગાનમાંથી આખા ખરશા શહેરનો
દેખાવ અતિ મોહક લાગે છે. યશીલ જામિયા ખાસ કરીને સંગેમરમરના

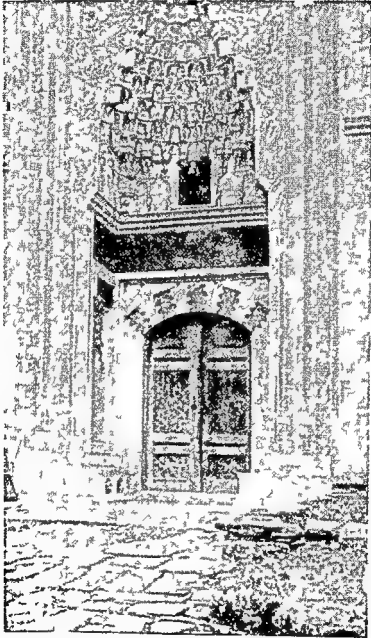
પૌરુષની મહિમણી

કોમિશનના મુખ્યમંત્રીના આદેશા વડે શરૂ કરાયાલેલું
પુરાણા પાટનાગર બાંધણા શરૂ કરેલો. ૧૯૫૫-૫૬.

પૃથિવિની પ્રદક્ષિણા

બરશામા આવેલી યશિવ જામિઆ-મશ-
હુના અંદરના મહેરાબનો દેખાવ-જે
પુરાતન કલાનો જોવાલાયક નમુનો છે

ઉજળા પત્થરથી બાંધેલી છે, જેમ બીજી મસ્જિદોમાં હોય છે તેમ અહિં પણ આરસના પત્થરની દીવાલો પર અલ્લાહના પવિત્ર નામોએઆર કાતરાયલાં છે: અંદર પાણીનો હોજ અને ન્હાનો પુવારો પણ આવેલાં છે: મહેરાબ પણ શણગારેલો હોય કલામય જણાય છે. હું મસ્જિદ જોતો હતો તે વખતે ૮-૪ યુરોપીઅન ખ્રિસ્તી મુસાફરોની ગાડી આવી. અહિંનો રખેવાળ મહમદ બક્ષી-સની લાલચે તેઓની આર્ગતાસ્વાગતા કરવા ગયો અને યુરોપીઅનો પૈમા છૂટા હાથે ખર્ચના હોય જે આપે છે તે અહિંના ટૂંકી રાજના આદમી માટે ખૂબ થઈ પડે છે. આજે એ મહમદ મોંચાનું નસીબ કંઈ ઉજળું હોવાથી થોડી વારમાં બીજા દશેક યુરોપીઅન મુસાફરોની ટોળી આવી પહોંચી; તેઓના હાથમાં ફ્રેન્ચ ગાઈડ બુક હતી. બધા ફરી રજા પછી ન્હાના કેમેરાથી વાદગીરી દાખલ થોડાં ફોટોગ્રાફ લઈને તેઓ આવતા થયા. અહિં પાસે જ મસ્જિદનો બાંધનાર સુલતાન મહમદ ૧ લાનો રોગ આવેલો છે અને તે ચળકતાં લીલા અને ખુદ રંગની લાદીઓથી ચલ્યાયલા મકાનમાં આવેલો છે. એ સુલતાન મહમદની કબર પાસે તેની પુરાણી રાજવંશી પામ્પી બાંધેલી હાલતમાં મૂકવામાં આવી છે. આસપાસ શાહી કુટુંબના બીજા આઠેક સંબંધીઓની કબરો આવેલી છે. સુલતાન મહમદને લોકો ધણા માન સાથે વાદ કરે છે, કેમકે એના બાપ સુલતાન ખાયાઝીદ તેમરસેનની ૧૪૦૨ની સાલની લગ્ન પછી તૂર્કો ચહેન-શાહતના નબળાં પડેલાં પાયાઓને ફરીવાર મજબૂત કરીને પોનાના રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો હતો: પાસે જ આવેલી એક ટેકરીની ધાર ઉપર પીર અમીર સુલતાનની દરગાહ આવેલી છે. જેમ હિંદુસ્તાનમાં અજમેર શરીફના વહી ખ્વાજા મોહિનુદ્દિન ચિસ્તી હિંદુઓમાં મશહૂર એલિયા ગણાય છે તેટલું જ માન અહિં એ વહી અમીર સુલતાનના રોગને અપાય છે. જેમ અજમેર શરીફના ખ્વાજા મોહિનુદ્દિન ચિસ્તીની દરગાહ માટે શાહેજેહાનની બેટી જહાનઆરા બેગમ તરફથી ૪૦ ગાઓ મળ્યાં હતાં. જ્યારે પીર અમીર સુલતાને સુલતાન ચલદરમ ખાયાઝીદની બેટી સાથે નિકાહ કરીધા હતા. એ પીર અમીર સુલતાન પણ ખાયાઝીદના હોઈ એમનું અસલ નામ સૈયદ મહમદ શમસુદ્દીન બુખારી અથવા ખાજે મહમદ ખાદુદ્દીન સૈયદ અમીરહીન કુલાલના પૂત, તરીકે જાણખવામાં આવે છે. આ રસ્તો પુરાણી કબરોથી

યુરોપીઅન ફોટોગ્રાફીઓની આમદ-રકત

સુલતાનોની કબર પાસે વાદગીરી દાખલ મૂકાતી પામ્પી

મહાન એલિયા પીર અમીર સુલતાનનો રોગ

એ વહી પણ ખાયાઝીદના જ હતા.

ભરપૂર હોઈ તેમ જ માર્ગ સાંકડો હોઈ એવી જગ્યા પર આવેલું છે કે જ્યાં યુરોપીઅનો આવતા નથી. આ પીર અમીર સુલતાનનો રોજો સંગેમરમરના સફેદ પથરથી બાંધેલો છે અને રોજની અંદર બીજી પાંચ કબરો છે. તેમાં સૌથી ઉંચી કબર પીરસાહેબની છે. બાજુમાં જ એક સંગેમરમરની મસ્જિદ છે, એકમા ફુવારો પણ આવેલો છે તે પણ સંગેમરમરના પથરનો બનાવેલો હોઈ તેમાંથી સતત પાણી ઝપી જ કરે છે; તેમાંથી બોક્કો વસુ કરી નમાઝ પઢે છે.

સુલતાન યલદરમની મસ્જિદ

પીર સાહેબના રોજની દક્ષિણ તરફ સુલતાન યલદરમની મસ્જિદ છે અને રોજો આવેલો છે.

અહિં પણ આસપાસ પુરાણું કબરસ્તાન આવેલું હોઈ ખુદ સુલતાન યલદરમના રોજની અંદર એક જ છતમાં પાંચ કબરો આવેલી છે. તેમાં પિત્તલની જાળીવાળા ઉંચી કબર સુલતાન યલદરમની છે. તેમાં તેની કબર પાસે માથાને ઠેકાણે તેની પુરાતન પાધરી મૂકવામાં આવી છે. તે ઉપર લીલું સોનેરી કપડું ઢાંકવામાં આવેલ છે. આ રોજો મજબૂત બાંધણીનો લાગે છે. તે બરશાથી લગભગ બે માઈલ ઉપર આવેલો છે. રોજના દરવાજા પાસે એક સંગેમરમરની બેઠક હોઈ પાસે સરવરનાં ત્રણ ઝાડો ઉભા છે. પાસે જ એક પુરાણા મકાનમાં બાળકો માટેની મકતબ આવેલી છે. આસપાસ બધે ખેતર અને ગામડા જેવું હોવાથી અહિંના બધાં લોકો ગામડીયા જ લાગે છે. અહિં પણ યુરોપીઅન મુસાફરો જવલ્લે જ આવતા હશે. આ રોજની બાજુમાં એક પુરાણી મસ્જિદ અને અતિ પુરાણું કબરસ્તાન આવેલું છે:

શીઝોદારના કાળની પુરાતન ધર્માસ્તો

શીઝોદારના વખતની પુરાણી દિવાલો અને દરવાજાઓ વિગત અતિ પ્રાચીન ધર્માસ્તોના એક લાગ આવેલો છે. તે જોવા લાયક હોઈ ત્યાં સ્ટેવિલ પાસે જ દરવાજામાં દાખલ થતા જ રદામસ્દામે બે કબરો નજરે પડે છે. તેમાં જમણા હાથનો રોજો સુલતાન ઝોરખાનનો છે. જ્યારે ડાબા હાથ ઉપરનો સુલતાન હસમાનનો છે. ત્યાંના રિવાજ મુજબ બન્ને સુલતાનોની મોટી પાધરીઓ તેમની કબર પાસે મૂકવામાં આવેલી છે. સુલતાન ઝોરખાનની કબર પાસે તેના ૨૧ સંબંધીઓની કબરો આવેલી છે; જ્યારે સુલતાન હસમાન પાસે તેના ૧૭ સંબંધીઓની કબરો જળતાઈ રહી છે. અહિં એક

સુલતાન ઝોરખાન ને સુલતાન હસમાનના રોજ

પાણીની નહેર પાસે બગીચો બાંધવામાં આવેલો છે. એ હિંચી ટેકરીપરના બગીચા ઉપરથી આખા ખરશા શહેરનો દિલ્લ હારે એવો મનોરમ દેખાવ નજરે પડે છે.

સુલતાન મુરાદ ૧ લાનો રાજો મુરાદીએલ નામે ઝોળખાય છે અને તેને તથા તેના કુટુંબીઓની કબરોને આજે પણ બારે સન્માનપૂર્વક જળનવવામાં આવેલ છે. સુલતાનની પાસે તેના ૧૨ સંબંધીઓની કબરો આવેલી હોઈ તેના જુદા જુદા ૧૨ મુઝાવરો સંજાળ રાખી રહ્યાં છે. તેમાં સુલતાન મુરાદ ૨ જાના રાજનું તો ખૂબ જ સન્માન કરવામાં આવે છે. તેની પાસે તેના અગ્રીયાર સંબંધીઓની કબરો આવેલી છે. અહિંના મુઝાવર હાથ ઉસમાન મહમદે મહને દરેક ઠેકાણે ફેરવીને બધી વીગતોની સહમજલુ આપી. સુલતાન મુરાદ ૨ જાને તુર્ક લોકો માનપૂર્વક સુલતાન મુરાદ સાની નામે સંબોધે છે: અહિં બારે અગ્રયખી વચ્ચે મહેં જોયું તો એની કબર ઉપર ઘાસ ઉગાડવામાં આવે છે. અને વરસાદ, ટાંઢ, તડકો, વિં પડ્યા કરે; માટે કબર ઉપરનો બાગ ખુલ્લો રાખવામાં આવેલ છે. સન ૧૮૬૩ ની મહારી મુસાફરીમાં હું દિલ્હી ગયો હતો; ત્યારે શાહજહાનની બેટી જેહાનઆરા બેગમની કબર ઉપર પણ તેની વસીયત કરતી ફારસી બૈત વાંચી હતી. તે વાત આ સુલતાન મુરાદશાનીની હકીકતને મળતી આવે છે. આ સુલતાન સાદાઈ અને તેના ઉદાર મુલોથી ખૂબ જ વખણાયો છે: અહિંના રિવાજ મુજબ કબર પાસે જ સુલતાનની બે પાધડીઓ મૂકવામાં આવી છે; તેમાં એક છદ્મી અને બીજી જુમાની નમાઝ વખતે પહેરવાની છે. આ બન્ને પાધડીઓ અહિંના મુઝાવરે મહારા હાથમાં મેલી હતી, તેમાંની એક તો અતિ વજનદાર હોઈ પહેરનારના માથાની શક્તિનો ધરીબાર ખ્યાલ કરાવે તેવી હતી. આ પાધડીના બારથી મહને ખ્યાલ આવ્યો કે જ્યારે આ પાધડીનો જ બાર એટલો છે તો પહેરનારના ઉપર રાજ્યનો ભાર કેટલો બધો હોવો જોઈએ. તે જ ઝોરડામાં પાસે પાસે ચાર કબરો અંગત સંબંધીઓની આવેલી છે; ત્યાંથી જરા આવે શાહજહા, શાહજહાની બીજી અગ્રીયાર કબરો છે. તેમાં સુલતાના આઈનીશા અને સુલતાના શુવરહની બે કબરો માફ ખાસ ધ્યાન ખેંચી રહી હતી. અલિફ હાઈન અલ રશિદની માનીતી બેગમ જીબેદી

‘મુરાદીએલ’ સુલતાન મુરાદ ૧ લાનો રાજો

એ સુલતાનની કબર ઉપર ઉગાડવામાં આવતું ઘાસ

સુલતાનની બે પાધડીઓ

આધનીશાહ અને
ગુલશ્વ એ બે લાડીલી
બેગમોની કબરો

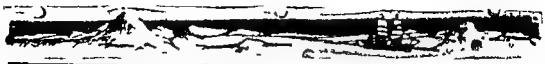
અને શાહજહાંનની લાડીલી બેગમ સુમતાઝ જેટલી જ એ બેગમો સુલતાન
મુરાદશાની આઈનીશા અને ગુલશ્વ માનીતાં હતાં. આજે સર્વે ખાકમાં મળી
ગયાં છે. ફક્ત તેઓની હિકાયતો જ આજના લોકો માટે ચર્ચવાની બાકી
રહી ગઈ છે.

પવિત્ર ઠાણાતો સુલ-
તાન મુરાદ ૨ જો.
બાકી ખુદાન-દેગાર

એકેરે દિલ ઉપર આવેલા સુલતાન મુરાદ ૧ લા ના રાજાને તેમજ
કોનસ્ટાન્ટીનોપલમાં આવેલા સુલતાન મહમદ ફતેહ (મહાન ફતેહો મેળવનાર)
ને તુર્ક લોકો જીવનના ખરા ભાવપૂર્વક સન્માને છે. તેમ સુલતાન મુરાદ
૧ લાને તો ગાત્રી ખુદાવંદેગારના મ્હોટા સન્માનલક્ષી નામ સાથે સંબોધે છે:
આ સુલતાનના રાજ સાથે બીજી આઠ કબરો આવેલી છે. કબરની આસપાસ
ચળકતા પિત્તળની લોખંડી જળી બાંધી લેવામાં આવી છે. આ રાજાનો મુળ-
વર મહમદ અમતા મુસ્તફા એક નમ્ર અને લકત આદમી લાગે છે. આ
મુઝાવરે દૂર દેશથી આવેલા હિંદી મુસ્લીમ બાઈ તરીકે મહને પ્રેમપૂર્વક
સન્માન આપી, ભાવપૂર્વક રાજાનો દરવાજો ઉઘાડી આપ્યો અને ગાત્રી
સુલતાન વિશે કેટલીક હકીકત કહી સંભળાવી. તેમજ સુલતાન પોતાના
ઉપયોગમાં લેતો તે પહેરવા વાપરવાની કેટલી પુરાણી જાજુસો કબાટમાંથી કાઢી
ખતાવી. તેમાં એક પાંચડી હતી, જે રાજવંશ કરતાં વધારે સાદી જણાતી
હતી. તેની ઉપર લઘાઈમાં બહાદુરીથી લડતા એ વીર નરના લોહીના ડાઘ
આજે પણ સુકાયેલા લોહીમાં સ્પષ્ટ દેખાતા હતા. બીજું એક બખ્તર હતું.
તે લઘાઈપર જતી વેળા પહેરાતું. તે બારે વજનદાર હોઈ આજના જુવાનીયા
પહેરીને ચાલી જ ન શકે તેવું હતું. આ બખ્તર જોનારને પુરાતન વખતના
કસાયેલા લડવૈયાઓનો અનુભવ ખ્યાલ આવે તેમ હતું. ત્રીજો વસ્તુ જુમ્માની
નમાઝ પઢતી વેળા પહેરવાનો લીલાં ઝબો હતો. તે પહેરનાર અમીરદિલ
સુલતાનની સાદાઈનો ખ્યાલ આપતો હતો. ચોથી વસ્તુ નમાઝ પઢવાનો
વાધના ચામડાનો મુસલ્લો (આસનીયું) જે અતિ પુરાણો હોય કેટલીક તરફથી
ફાટી ગયો છે. પાંચમી વસ્તુ અબ્બાસી ખિલાફતના વખતનું જુનામાં જુનું કુર-
આન શરીફ જે હાથનું લખેલું હોઈ સોનેરી ડીઝાઈનોથી દીપી રહ્યું હતું.

અહિં ખાસ જણાવવા જેવું એ છે કે આ સુલતાનની કબર ઉપર ઘૂઘંતી
મજત (માનતા) ચઢે છે. તેથી અહિંના લશ્કા મુઝાવરે મહને એક મુઠી ભરીને

પુરાણો મુસલ્લો:
તેમજ વજનદાર
પાંચડીઓ

થઈ આપતા કહ્યું: “લે બિરાદર, આ ત્હારા અનાજના કાંદારમા નાખજે, તો ખુદા ત્હને બરકત આપશે અથવા ત્હારા પુત્રને ખવાડજે, જેથી સુલતાન મુરાદે શાની જેવા સંસ્કારી અને પીર બનશે” મુઝાવરની એ ભલામીથી હું ખુશ થયો અને આભાર સાથે એની કિંમતી ભેટ કબૂલ રાખી. તે પછી બક્રીસ આપવા કેટલુંક નાણું કાઢી તેના હાથમા આપ્યું તેને એ સંસ્કારી આદમીએ નાકબૂલ કરતા કહ્યું—“બિરાદર! હિંદુસ્તાનની સરખમીનપરથી જહેગત ઉઠાવી અહિં સુધી આવેલા આદમી પાસેથી કાઈ પણ લેવું મ્હને લાઝમ નથી. અલ્લાહની દયાથી મ્હને ખૂબ મળી રહેશે” એના એ જવાબથી હું ખુશ થયો તેટલો જ આજમ પણ થયો, ક્યા એ સંસ્કારી ભલો મુઝાવર! ક્યા હિંદના લાલચુ મુઝાવરો! એ જેટલા દૂરથી આવે તેઓની પાસે તેટલા વધારે નાણાની લાલચે જ નમો નમી અડધા થઈ જાય. ન આપીયે તો તરત અપ્પંતોપની આમથી બગડી જાય; જ્યારે આ ભવા આદમીએ સાચી ઇનસાનિયત અને ખરી મુસ્લીમ બિરાદરી બતાવી. એવા નેક મર્દો પણ દુનિયાને કોંક ખુલ્લે પડ્યા છે. એવા ખ્યાલથી એની સહૃદયતા પર આફ્રિન કરતો હું છૂટો પડ્યો. આ સુલતાનના રોજ પાસે એના નામની ખુદાવંદેગારની ધણી શાનદાર મરજુહ પણ આવેલી છે. અહિં વિશેષતા એ છે કે પાસે આવેલા ગરમ પાણીના ઝરામાથી અહિંના કુવારા માટે પાણી ખેંચવામા આવેલ છે: આ ગરમ પાણીથી વડું કરવાનું એક પ્રકારનું સુખ રહેલું છે. અહિંથી દૂર સુધી ખરૂંસા વેલીનો દેખાવ અતિ રમ્ય દેખાય છે. પાસેના કાંવાખાનામાથી ચોરીક ખાલીઓ પીને આ જગ્યા છોડી, ખરૂંશાનો રેશમનો ઉઘોમ જોવાને ખરૂંસા પાછો ફર્યો. જે ફેક્ટરી ઉસમાનિયે અને મુરાદિયે વચ્ચે આવેલી છે, તે બ્રાટ એન્ડયુરેકચર નામે જોળખાય છે. તેમા કાંતવા અને વણવાનું કામ પણ થાય છે. આ ફેક્ટરી ખ્રિસ્તીની માલિકની હોવાથી અદર બધા ખ્રિસ્તીઓ જ કામ કરે છે. તેમા મ્હોટો લાગ ઓરતોના છે. તેઓ ઘુરખે: રાખતી નથી. એ લોકોની ચામડી સુરેખીઅન મકમો જેવી સફેદ અને ચળકતી ગુલાબી હોય છે. અહિંના વતનીઓ સફેદ ચામડીના જ હોવાથી અહિંની સ્ત્રીઓનું રૂપ જોવું હોય તો આ ખ્રિસ્તી ઓરતોના મ્હેરા ઉપરથી કદપના મેળવી શકાય છે. રેશમના કિડાની મોકડી ગરમ પાણીમા નાખી તેના જંદુને મારી નખાય છે. પછી તેમાથી કાઢીને ફારકાઓ ઉપર

અહિં ઘઉંની મજલ ચઢાવાય છે

અહિંના મુંઝાવરે મ્હને આપેલી કિંમતી ભેટ

ક્યાં આજના લાલચુ મુંઝાવરો અને ક્યાં એ આખીદ પુરૂષ!

ખરૂંશામાં આવેલા ગરમ પાણીના જ શાઓ

અહિંનાં રેશમનાં કારખાનાંનો ઉઘોમ

કારખાનાંમાં કામ કરતી ખ્રિસ્તી ઓરતો

રેશમ વિંટાળાય છે. આ ક્રિયામાં ભારેભાર જીવહિંસા છે. એ જ રેશમને આપણા હિંદુ ભાઈઓ પવિત્ર ગણી ઉપયોગમાં લે છે: ખીજ ભાગમાં વણાટ-કામ ચાલે છે. હિંદમાં ઝુલાઓ જેમ કોકઠીથી વણે છે એ જ પ્રકારે અહિં વણાટકામ ચાલે છે: અહિં ખીજ અનેક સિલ્ક ફેક્ટરીઓ આવેલી છે. હું જે ફેક્ટરી જોવા ગયો હતો તે બરૂશમાં આજે મ્હોરી અને મુખ્ય ફેક્ટરી ગણાય છે.

ખનારખાસીતું ઠંડું
મધુર પાણી

સૂજનજૂની દીવા-
લોનો કિલ્લો

ખજશાની ખજારમાં
એક લટાર

યુવાવસ્થાના મદ-
માં મહાલતી યુવ-
તીઓ

અહિં ગ્રાઉન્ટ એસલિમપીગસના ખોળામાથી બ્હેતી ખનારખાસીતું ઠંડું-ગાર પાણી પીવામાં મધુર ગણાય છે. એ કુદરતી ધોધનું પાણી જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યા તેની આસપાસ લોઢાની જળા ખાંધી લેવામાં આવી છે. એ પાણી નહેર મારફતે શેતૂરનાં ઝાડો જે અહિં રેશમના કીડા ઉછેરવા માટે ખાસ જરૂરતું ગણાય છે તેને પોષણ આપવા પાવામાં આવે છે. તેમ જ ખેતર અને ખીજાં ઝાડોની આબાદી કરવામાં આવે છે, પાણી હીરા અને ખીલોર જેવું ચળકતું અને સ્વચ્છ છે: એ ખનારખાસીથી થોડેક દૂર પુરાતન કાળની ફેટલીક ખંડીયેર દિવાલો આવેલી છે. તે અસલમાં એક કિલ્લો હોવાની શાખ પૂરે છે. એ દિવાલો છેક જામિઆ શાઆદ સુધી લંબાયેલી છે. એ ખંડીયેર દિવાલોને તે તરફના ભાગમાં તૂર્કી લશ્કરી ચાણું છે. અહિં નઝદીક મુલ્કાં ગુલ્લાની કબરો છે. તેને અહિંના વતનીઓ લોખાન ધુપ કરે છે.

અહિંના ખજારમાં લટાર મારતાં, અહિં રેશમના લિદોગને લઇને ખાસ કરીને રેશમનો નિકાશ કરનારી દુકાનો વધારે જણાય છે. તેમજ જરી કામથી ભરેલા રેશમી કાપડની દુકાનો પણ આવેલી છે. ઇસ્તમબોલ જેમ અહિંનું ખજાર પણ પાકી ખાંધણીના હાપરાંવાળું છે. અલગખત ખજારમાં રેશમી કાપડ ઉપરાંત અનેક પ્રકારની ચીજોની દુકાનો આવેલી છે. મ્હારું ધ્યાન અહિંના વાસણની દુકાનો પર વધારે આકર્ષાયું. જુદી જુદી કીસમના અને આ દેશના કલા કામના નમુના જેવાં અનેક વાસણો ખૂબ સસ્તા ભાવે વેચાય છે. તેમાં કાંઈ વધારે ભાવ આપવો પડતો નથી. ખજારમાં ખ્રિસ્તી ઓરતો વધારે નજરે પડે છે. એ યુવાનીના મદમાં ફરતી યુવતીઓ ખાસ કરીને બે ચોટલા બાંધે છે અને માથા ઉપર ૨૦ થી ૪૦ ઇંચનાં કપડાનો ટુકડો અડધું માથું ઢંકાય એવી સિફતથી બાંધે છે. જ્યારે ઉગ્મરે પહોંચેલી યુદ્ધ ઓરતો ખાસ કરી કાળો

લેખાસ પહેરે છે અને માથે પણ કાળો રંગાવ લપેટે છે. જ્યારે મુસ્લીમ ઓરતો જ્યાં જૂઓ ત્યાં મુરખા સાથે જ હોય છે. અહીંના તુર્કી સ્ટામલનો મુરખો આપણા હિંદી મુસ્લીમ ઓરતોના મુરખાથી જુદો પડે છે. તેઓ માથાની પછેડી કપાળ સુધી ખેંચે છે અને એક ભાગને એવો આટો દબી ધીટાળે છે કે જેથી ફક્ત બે આંખો જ દેખાય. બજારમાં ખાસ કરીને અમદાવાદ મુસ્લીમ સ્ત્રીઓ ફરતી દેખાય છે.

અમદાવાદ ઓરતોના પેલાક

અહિંના સંસ્કૃત (ગંધક) મિશ્રીત પાણીના કુદરતી ઝરા વિષે મહેં મુસાફરી દરમ્યાન ખૂબ સાબળેલું, તેથી આજે તા. ૩૦ થી સપ્ટેમ્બરના મંગળવારે રહેવારે હોટલનું બિજાનું છોડી સીધો અહિંના મિનરલ બાથ ઓફ બરુચા જોવાને ગયો. એ ઉત્કલ પાણીના ઝરામાં ગંધકનો ભાગ હોવાથી એના સ્નાનથી અનેક રોગોટીક, લંબેગો આદિ ધણુ રોગો મટે છે. આથી આ અકસીર ઝરાનો લાભ લેવા ઇસ્તમબોલના તવંગર રહેવાસીઓ અને દૂર દેશાવરના અનેક રોગીઓ આવ્યા જ કરે છે. અને આ કુદરતી ચમત્કારનો લાભ લઈ સાબળ ચર્ધ ધર ભેગા થાય છે. તેથી બીજા બધાં હમામખાના કરતાં અહિં વિશેષ દરોડો હોય તેમાં અહિંના એક અધિયાતા મણાતા Yenicepeijah નામના હમામમાં, જે સુલેમાન ધી શ્રેટના ખંડીયેરા તરફ આવેલું છે ત્યાં નવ વાગે પહોંચ્યો. મહારી પહેલા પરદેશથી આવેલા ૬-૭ રહેલાણીઓની ગારીઓ આવી પહોંચી હતી. જેમ હું હમામ ધનીકધીજાદમાં દાખલ થયો કે તેના એક તુર્કી ચાલેક શેખ ખાનેન હાજીઓની એ મહારી હમામ જોવાની ઇચ્છાને અનુસરી અહિંની નામના એક તુર્ક યુવાનને મહારી સાથે ભોઈમઆ તરીકે આપ્યો, તે મને સર્વે દેખાડવા લઈ ગયો. ફરતાં ફરતાં અમદે સંગેમરમરથી બનાવેલા હોજને કિનારે આવી પહોંચ્યા. તે આશરે ૧૫૦ ફીટના ગોળ કુંડાલામાં બાધેલો છે અને એ હોજ સાથે સંબંધમાં આવે અને નાહી શકાય એવી કેટલીક ખાનગી ન્હાવાની ઓરડીઓ પાસે બંધાવેલો હતો. આ હોજ પણ પ્રાચિન મણાય છે. સુલતાન મુસેમાનને હોજની ફરતી ડાકેજી નક્સીદાર ટાઇલો બેસાડેલી આજે પણ જેમની તેમ છે: આ હોજ અને તેની ઓરડીઓ તેમ આખું હમામખાનું સાદું સ્વચ્છ બીલોર જેવું છે. તે જોઈ મહારા મોદામાંથી આક્રિનનો ઉદ્ગાર નીકળ્યો. અને એની સ્વચ્છતા જોઈ ન્હાવાની લાલચ પણ મને થઈ. આ વખતે મહારી

અહિં આવેલા ઉત્કલ પાણીના ઇસ્તમબોલ

હમામ ધનીકધી-જાદની સુલતાન

હમામખાનાની સુ-ચડતા અને સુદર વ્યવસ્થા

મહારા ખીસ્સામાં
લેખ્યમ છતાં ન્હા-
વાની લાલચ ધો-
ભાવી ન શક્યો

કમર આસપાસના ચામડાના પટામાં કુક એન્ડ સન્સની લગભગ રૂ. ૧૫૦૦) ની સરકચુર નોટો તેમ જ બાલામણપત્રો અને તે ઉપરાંત તૂર્ફી, ફેચ, ને ઇંગ્લીશ સોનાના સોવરેન્સ નગદ હતા. તેની પણ પડીગર દરકાર નહિ કરતાં ન્હાવા માટે હું આતુર બન્યો. પૈસા માટે કાંઈ લલામત વ્યવસ્થા કરવાના વિચારમાં હું પડ્યો. અમલીને ન્હાવાની વ્યવસ્થા કરવાનું કહી હું દમાગના ખર્ચનચી પાસે જઈ ચામડાની બેસ્ટ સોપી આવ્યો. અને તેને જરાગર જાળવવાની બાલામણ કરી, એ બચા અને ઝર્ધ પીરમઈ ખર્ચનચીએ મને બેરીકર રહેવાને કહ્યું અને બધી અનામત તીજેરીમાં મુકી, ન્હાવાની શી ત્યા જુદા જુદા પ્રકાર ઉપર ઠેરવેલી હોય છે, તેમા વધારેમા વધારે પાંચ ફૂસ હોય છે, તે આપીને ખુદાનું નામ લઈને ન્હાવાના હોજ તરફ હું ગયોઃ મહારા ખાસ કપડાં કાઢી નાખવામા આવ્યા અને તર્ફસ ખાચતા સફેદ રૂવાડીદાર ટુવાલની છુગી પહેરાવવામાં આવી. જે હોજે મને ન્હાવા માટે એક આતુર દિવાનો બનાવ્યો તેમાં ન્હાતી વેળા મને કેટલો આનંદ અને ઉત્સાસ મળ્યો તેનું વર્ણન હું કેવી રીતે કરું ? વાચક ! એક ખરો આશક ભારે મુસિબત પછી ચોતાની માથુકને બેટ તેટલી અધીરાઈ અને આનંદ રહાયે હું હોજમા કુદકો મારીને ન્હાયો, આ સુંદર હોજનું પાણી શરીરમાં સ્ફૂર્તિ લાવે એટલું ગરમ હતું અને મારી છાતી મુધી હોજ હંડી હતી, હવે હું હોજમાં તરવા મંડ્યોઃ વાચક ! દરેક માથુસને કાઈ કાઈ વસ્તુનો ખાસ શોખ હોય છે. કાઈને ખાવાનો, પીવાનો, પહેરવા, ઓઢવાનો, જમારે મને દરિયાકિનારો, રળીયામણી કુદરતનું વન, પહાડો, કુદરતી મેલો, પાણીના ઝરણાં અને અતિ પ્રગ્ચિન ખંડીયેરો પાસે એક પ્રકારનાં ઉનાં નિઃશ્વાસ સાથે આદ ભરતા મળદ આવે છે. એટલે હું કુદરતનો જ આશક છું. એથી કુદરતના ખનાવેલા ફૂંકાળા પાણી સાથે રમત કરતાં હું અનેરો ઉત્સાસ અનુભવતો હતો. એક દંડું ગ્લાસ પાણી મહારે મન અમૃત સરીખું છે. મહારી મુસાફરીમાં અનેક કડકડી ઠંડીની ગરફ સમી શઈ રાતો મ્હેં પસાર કરી છે. ત્યારે લોકો કહેતા કે ભાઈ જરાક ચમ્પીન પીઓ, જરા ખીર દ્યો, આથી એક પ્રકારની ગરમી આવશે. પણ મેં કાઈ વાર તેમ કહ્યું નહિ. કેમકે “ આ વાચક, સ્વાદિષ્ટ ગણાતા ચમ્પીનના એક ગ્લાસને મહારા નિનવાં પાણીના એક ગ્લાસ સાથે અદલબદલ કરવા હું કદિ રે હરગીઝ કચુવ નહિ કરું ! ” પાણીને હું હમેશાં

કુદરતના આશકને
માથુક સાથે બેટવા-
નો આનંદ કયાંથી
મળે ?

પાણીના એક ગ્લાસ-
સને દારૂ સાથે અ-
દલબદલ કરવાનું
કદિ કબૂલ નજ કરું.

હોજત સાથે ચૂસીને પીતો હોઠ તેમ ટેસ્ટથી પીછે છું. હું જ્યારે મુંઝામુંઝામી અનુભવને ઈસ્લામમાં રહેતો હતો ; ત્યારે એક દિવસે મીંઝ વરહે નામના સિક્કા સાથે સાદું ખાણું લઈ ઉપરથી એક ગ્લાસ ભરી દંડુ પાણી મારી હમેશની ટેવ મુજબ ટેસ્ટથી પી રહ્યો હતો, એ તેણે જોયું અને એક રમુજ તરીકે પોતાની મોહરદાર આગળ એ વાત પણ તેણે કરેલી. આ વાત કોઈ વાર અચાનક નિકળનાં તેણે મને કહેલું કે આ વાત મને મારી ઓરતને કરી હતી ; આ સાંભળી મને કહ્યું કે મને પાણી ઉપર અતિ લાલ હોવાથી મારી સખ્ત થંડા મુઠ્ઠાની મુસાફરી છતાં હું કોઈવાર ખીરને અડક્યો નથી.

હવે હોજમાંથી બહાર આવી હું સંજેમરમરના અનેક ઓરડા માહેલા એકમાં દાખલ થયો. ત્યારે અલીએ મને એક ઇમાની નામના આદમીનો સાથ આપેલો, તેણે કમર, ખરડો તેમજ શરીરના ફરેક અવયવ સાંધા, અંગુઠા વિગતે અચ્છી તરેહથી દાખીને ચમ્પી કરી તેમ જ ચતોઉધો સુવાડ્યો. મેલ ઉતારવાના કીસ નામના મોળથી ખૂબ ધસી ધસીને સાદું કર્યું. આથી માફ શરીર હલકું કુલ જેવું થઈ ગયું. જાણે રંગરંગમાં હવે લોહી દોડતું હોય તેવી સ્ફૂર્તિ આવી : આવી રીતે નહાઈ લીધા પછી પાછો અલીએ આવીને મને મદદરખા કહ્યું અને હમામના એક અંદરના ગંધકના ઝરા પાસે તે મને લઈ ગયો. તેતું પાણી જમીન અંદરથી નીકળતું હતું. અલીએ મને પાણી તપાસી જોવા કહ્યું. જેવો મેં હાથ નાખ્યો કે આંગળાથી ઢાઝી જાય એટલું તે મને ગરમ લાગ્યું. એની આસપાસની જમીન ગંધક જેવા ભૂરા રંગની હતી. અલીએ રહમતખુશું કે આ પાણી અંદર ખીળતું સાદું પાણી ઉમેરીને હોજમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. તેમજ કેટલાક સાધા જલાણ ગયેલા દર્દીઓ હોજ પાસે ઉભા રહી કેવી રીતે નહા છે તે પણ તેણે મને જાતખું. તે બાદ મને વસ્ત્રો પહેરવાના ઓરડામાં તે લઈ ગયો. ત્યાં ઉંચા ઉંચા તખ્તો મુકેલા હતા અને ત્યાં ઠેર ઠેર ખીજાના પાથરવામાં આવ્યા હતા. તે બાદ મને રૂંવાડીદાર ટુવાલનો ખલકો પહેરાવ્યો. મારું, હાથપગ, કાન વિગતે ટુવાલથી લપેટી માર્યા નીચે તકિઓ રાખી મને સુવાડ્યો. પાસે કાચની મોટી ખારીમાંથી ઘણે દૂર સુધીનો રળીઆમણો દેખાવ દેખાતો હતો. આહા ! શી સુંદરતા હતી ! હું સુઈને ઉઠ્યો, પછી મને કાવો પીવરાવ્યો. પછી એ ઘુઠ્ઠા ખમનચીએ મહારી બેટ જેવી

ઇમાનીએ કરેલી ચંપી

ગંધકના ઝરાતું પાણી ખૂબ ગરમ હતું.

જલાણ ગયેલા દર્દીઓ નહાઈને આરામ મેળવતા.

હમામખાનામાં મો
જ લેતાં પાંચ ઠલાક
ગયા

ને તેવી મને દલાવે કરી, તેની અદર તપાસી જોતા બધુ જોમનું તેમ ખરાબર હતુ
એ શુદ્ધને તેના ધર્માનના બદલામા એક રૂપાનો સિંછો બધીસ આપ્યો તેમ
અલીને પણ આપ્યો જ-નેને સતોષ થયો અર્ધ તૂકે કહ્યું કે ત્હારી જેમ અનેક
મુસાફરો પોતાના દાગીના સુદાત મ્હને સોપી જાય છે, જે હું આ તીજેરીમા
સાયવી રાખુ છુ અને પાછા પ્રુદાના હુકમથી જેમના તેમ સંતોષ પામીને
લઈ જાય છે તે પગી હમામવાગા સાથે દિલોગનીથી દસ્તધૂનન કરી હું છૂટો
પડ્યો હું રહવારે નવ વાગે આવેતો આ ન્હાવાધિવાની અને આરામ કરવાની
મોજમા જ બે વાગી ગયા હતા ખારસા પાચ ઠલાક હમામખાના પાછળ જ
ગયા પણ એ હમામની મોજ મ્હારા જીવનની અનેક આનદી પળોમા તા.૭
જ રહેશે અને જ્યારે પણ હું એને યાદ કરીશ, ત્યારે ખરા જીવનની આદ સાથે જ.

હમામમાંથી બહાર નીકળતા જ મ્હને લાગ્યું કે બરુશા શહેરમા જ
મિલકતો વસાવી રહું અને આ હમામમા દરેજ ન્હાયા કરે તે પછી પાછા
ફરતા ખીજ હમામોમા કાર્કિ વિશેષતા છે કે કેમ તે જોઇ લેવા ખીજ
હમામની મુલાકાત લઇને હોટલમા પાછા જવાનો વિચાર કર્યો, કેમકે અર્ધિ
આવેલા ગધકના ઝરા પાસેજ ખીજ હમામો પણ થોડે થોડે અતરે આવેલા
હતા જીખ તો કડકડતી નાગી હતી, તેથી પહેલા જમી લેવાનો જ નિશ્ચય
કર્યો અને એક બધિયારખાનામા દાખન થયો ખૂબ પેટ ભરીને જમ્યો પછી
ધરકીકપનીજ હમામ એવા ગયો આ હમામનો હોજ પણ ગોળ કુડવાકારમા
ખનાવેલો હતો હું ન્હાઈ આવ્યો હતો, તેનાથી કોઇ રીતે ચઢિયાતો તો
નહોતો હું ન્હાઇ તો આવેતો હતો જ તેથી ખાલી આગે મારીને બહાર
આવ્યો એ મુજબ The Buzak cucurલી અને The Kizlar
Mustaphana બે ખીજ હમામો પણ ફરી વળ્યો બધા સંગેમરમરના
પતથરા બાધેના રોનકદાર હતા.

ખીજ હમામોની
ઉડતી મુલાકાત

તુર્કી નાટકોમા થતા
અસંભવ નાચો

તુર્કીશ નાટકો જોવાની મરજી હતી, તેથી આજ રાત્રે જોઇ આવ્યો
હિદમા સીપાગો પુરુષવર્ગ બળવે છે આ દેશમા પરનો રિવાજ હોવાથી
એમ જ થવું હશે એમ હું ધારતો પણ તેમ નહોતું અર્ધિ ગ્રીક, ઇટાલિન,
ખ્રિસ્તી ઓરતો સ્ત્રી પાત્રનો ભાગ બજવતી અને નાચ કરતી હતી તેમાયે
ગોરી સ્ત્રીઓ કમર દલાવી, ચરદન ઝૂકાવી, ખભા ઉઘાનીયા કરી, જે નાચ

કરતી તે કોઈ રીતે સભ્ય નાયમાં ન ચલાવી લેવાય તેવાં હાવભાવ હતાં. નાટકના પરદા તો બધા કચરા જેવાજ હતા : આ નાટક ઓરતોને ખતાવવા જેવો નથી. તેમ અહિંની ઓરતો આ નાટક જેવા આવતી પણ નથી, અહિંના નાટકો આપણા દેશી નાટકો કરતાંયે લાંબાશય હોય છે. પણ હું માન જે કલાક જેસી કંટાળાને આશ્વેા આશ્વેા. થીએટર મ્હારી હોટલના પડોશમાંજ હતું.

બરુશાથી પાંચ માઇલ આવેલા ઇન્કલાયા નામના ગામડામાં કેટલાંક પ્રાચિન ખંડિયેરા વિષે સાંભળેલું હોવાથી તા. ૧ ઓક્ટોબર ૧૯૦૨ની રહવારે ૮ વાગે હું તૈયાર થયો. મધ કાસે બપુરયા કંગી હતી, તેથી વખતસર ઘોડા ગાડી આવી પહોંચી. આ માર્ગે યોનારખાચીની પુરાતન દિવાલોની પાસેથી તે છેક પૂરો થાય ત્યાં લગી ગયા પછી ઢળાણવાળો માર્ગ આવે છે. તે પહાડમાંથી કોતરી કાઢેલો હોઇ એાલિમખીઅસ પર્વતની એક સાખા માઉન્ટ મોન્ક જેને તૂર્કી ભાષામાં કેસિસદાગ કહે છે, તેમાંથી કોતરી કાઢેલો છે. આ પહાડ પણ કુદરતની એક વિચિત્રતા છે. એની અંદર ખૂબ પાણી ભરેલું હોવાથી ઠેક ઠેકાણેથી પાણીના ન્હાના મ્હોટા ઝરા કુટી નીકળ્યા છે અને રસ્તે રસ્તે સેતુરનાં ઝાડવાં દેખાય છે. તેમજ પહાડ ઉપરથી બરુશાવેલીનું શહેર તેમજ ખેતરોનો દેખાવ દિલહારક હોઇ જોનારનું મન ધરાઈ ધરાધને જોવા છતાં ચાકતું નથી. આખો રસ્તો ખાડા અને પત્થરાથી ભરાયેલો હોવા છતાં ક્યાંક સારો રસ્તો પણ આવે છે : આમ જંગલ જેવા રસ્તા પરથી પસાર થઈ ઇન્કલાયા ગામ પાસે આવી પહોંચ્યો. ઘોડાવાળાએ ગાડી છોડી નાખી ઘોડાને ચારો નાખ્યો. હું આસપાસ કુદરતને ખોળે ફરવા મંડયો. પહાડ પાસે એક ભોંયરા જેવી ચુકા છે. ત્યાં કાન રાખ્યાથી પાણી નીકળવાનો ધૂધૂ કરતો અવાજ સંભળાય છે : અહિં એક ગંજવર અતિ પુરાણું ઝાડ આવેલું છે. તેના થડ ઉપર ધણા મુસાફરો પોતાનું નામ લખી ગયા છે.

એ ઝાડ પાસેથી ઝરાનું પાણી પસાર થઈ એક નાળામાં વસા કરે છે. પાસે જ આ ઘોઘના પાણીના જળથી ચલાવવામાં આવતી મીલ છે, આ મોતી જેવા પાણીની પેલી તરફ એપોલોનિયા સરોવર આવેલું છે. આ ઇન્કલાયા ગામનું કુલ ૪૦ થી ૪૫ ઓરડાનું હોઈ પહાડની ઉડી ખીણ પાસે આવેલું છે : હું આ ગામડામાં દાખલ થયો. તે ગરીબ તૂર્ક મુસ્લમાનોથી જ વસાયલું

ઇન્કલાયા ગામની
ચુકાકાતે

ન્યાં જુઓ ત્યાં
સેતુરની ખેતી

પાણીથી ભરેલા
પહાડમાંથી નીકળ-
તો અવાજ

નહાનાં ગારાનાં
સુરલીસ પલ્લુ સુખી
લોકોનું જીવન

કુતરાઓ ઘેરી વળ્યાં.

આખરે છૂટયા ખરે.

સુરોપનાં શત્રુઓમાં
કુતરા આટો ધડેલા
નિયમો

જર્મન રેલ્વે કંપની-
ની વ્યવસ્થા

હતું. છતાં એક મરજી આવેલી હતી આ ગરીબ લોકોએ ધોરાડીની અનેક મિલો પોતાના ન્હાના ધરના છાપરા ઉપર સૂકવવા મુકી હતી; તેમાં ખામ કરી ધઉને ભીંજવીને સૂકવેલા જણાયા હતા, બીલકુલ દુરસ્ત નહિ કરેલા એવા વાકાચૂકા માગો અને ઝૂપડા વચ્ચે તૂર્ક સ્ત્રીઓ લાખા પગ કરેલી ખુશ દાલ બેઠી હતી. હું ત્યાં નિર્ભયતાથી ફરતો હતો, ત્યાં અચાનક ગામની રખેવાળી ઠરતા અમયદાર ચર્ધ પહેલા કૂતરાઓનું ટોણું મ્હને ઘેરી વળ્યું હું ગભરાયો; છતાં હિંમત રાખી હાથમાની લાકડી વિજવા મડ્યો પલ્લુ એ લડાયક ખમ્બીર ધરાવતી જતના કુતરાઓ પલ્લુ માથેના મગ્ગા હોય તેમ ખસક્યા નહિ. તેમાના બે મ્હોટા કુતરા તો ઉઘે ઉઘે કુદકા મારી મ્હને ગભરાવી અક્ષાહ તૌંગા પોકરાની રચા હતા. એટલામાં બે તૂર્કો મરદો લાઠી લધ દોડી આવ્યા અને કુતરાને મારી ન-સાડયા, ત્યાર પછી આખળ વધતા આ અચાનક હુમલામાંથી બચવા માટે ખુદાનો શુક કરતો હું પાછો ફર્યો: તૂર્કો ગામડા તો શુ પલ્લુ શહેરોમાં પલ્લુ ન્યા જીવે ત્યાં શેરીએ શેરીએ રખડતા કુતરા ફર્યો કરે છે. ખુદ ઇસ્તમખો-લમાં આના રખડતા કુતરા જોઈ મ્હું મ્હાગ તૂર્કો મિત્રોને કહ્યું કે સુરોપના રાજ્યો આ કુતરાઓનો નાશ કરે છે. ત્યારે એણે કુતરાઓ તરફ દિલસોઝી ખતાવતા કહ્યું કે બીચારા મુગા ગ્રાણીઓને મારી નાખવા એ શુ ન્હો છે:

સુરોપમાં રખડતા કુતરાને મારી નાખવામાં આવે છે. અને ધરના કુતરાઓને નજીર આપવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે તે નંમર સાથે પટા કુતરાના ગળામાં પહેરાવવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. તેથી કેઈ કુતરા કેઈ વ્યક્તિને નુકશાન કરે તો નંમર ઉપરથી તેના ધણીને શોધી કાઢી ધટતી નુકશાની મેળવી શકાય. પલ્લુ તૂર્ક રાજ્યમાં તેમ ન હોવાથી ન્યા જીવે ત્યાં લટકતા કુતરા ઠેરઠેર દેખાય છે. અરબ શહેરોમાં જેમ જાંટના કાફલા હોય છે તેમ અહિં જાંટ અને ગધેડાના કાફલા હોય છે, તેઓના ગળામાં ન્હાની ધટડીઓ બાધવામાં આવે છે તેઓ રેલ્વે વગરના અનેક ગામડાઓ સાથે માવ લાવવધર્મ કરવાનો સંબંધ જાળવી રાખીને વેપારીઓનું જોખમ માથે લઈ પાર ઉતારે છે અરશા અને મુદાનિયા વચ્ચે જર્મન કંપનીને રેલ્વે બાધવાની પરવાનગી અપાઈ હોવાથી રેલ્વેને રેલ્વેને જર્મન અને તૂર્ક બાપામાં ટાઈમ ટેન્કો વિ ગોઠવવામાં આવે છે અરશાવેલીની જમીન કસવાળા હોઈ ઉપર

આસાનીથી ખેતી કામ કરી શકાય છે. રેલમના કીચ હાથે માટે સેતુરનાં ઝાંડોની ખેતી અદિ મુખ્ય છે:

કેશિસદાગની પર્વતમાળા પાસે મારમેલા સમુદ્રનો ન્હાનકડો દરિયો નજરે પડે છે. તેમાં છેક મહાકવિ હોમરના ઇલિયડમાં પ્રખ્યાતિ પામેલું પુરાતન શહેર ટ્રોયના ખંદીયેરો તેમજ મિસીયા, ફ્રીગીયા અને પેરગાઓ તેમજ કુતારિહ સુધીનો સુદર દેખાવ નજરે પડે છે:

મહાકવિ હોમરનું ઇલિયડ રામાયણ અને મહાભારત જેટલું લાંબું પુરાણ પોયું છે. તેમાં ઘણી સુદર વાતો લખવામાં આવી છે. તેમાં લખ્યું છે કે સ્વર્ગમાં કેટલીક મુખ્ય દેવીઓ વચ્ચે સંવાદ થયો, તેનો ન્યાય તોળાવવા એ દેવીઓ જગતમાં આવે છે: તેઓ પ્રાયમ રાજના પુત્ર પારિસને ઈન્સાફ કરવા કહે છે. સાથે લાલચ પણ આપે છે. તેમાં વિનસ (યુક) દેવીએ કહ્યું:— જો તું મ્હારા પક્ષનું સમર્થન કરશે તો ત્હને દુનિયાભરમાં ખુબસુરતમાં ખુબસુરત સ્ત્રી હેલન જે મેનલેઆસની પરજોતર થાય છે તે અપાવીશ. પરિણામે પારિસે વિનસની તરફેણમાં મત આપ્યો: પછી મેનલેઆસના દેશમાં રાજકુમાર પારિસ જન્મ છે. જ્યાં સૌન્દર્યવતી હેલનને રાજકુમારનો મેળાપ થાય છે. ત્યારે વિનસ (પ્રેમની દેવી) ની આગાથી કસ્ટુપિડે (કામદેવતા) પોતાનું બાણ છોડ્યું. પરિણામે જન્મેના જીવે પ્રેમથી વિધાઈ ગયા. અંતે એક કાળે રાત્રે હેલન પારિસ સાથે ન્હાસી છૂટી. મેનલેઆસને આ વાતની ખબર મળતાં તેના રાજ તરફથી પારિસના પિતા ટ્રોયના રાજ પ્રાયમના દરબારમાં એલમી મોકલી રાજપુત્રને ઘટતી સજા કરવાને હેલનને પાછી સોંપવાની માગણી કરવામાં આવી, જે તેણે ના પાડતાં ટ્રોયનું મહાયુદ્ધ કુરુક્ષેત્ર જેવું મંડાવ્યું. તેમાં અનેક રાજ્યો ખપી ગયા. હજારો ખતાવો જની ગયા. તેમાં રાજપુત્ર હેક્ટરને તેની સાથે લડનાર આગેમેમનની વિરતાના પ્રસંગો ફ્રાંસ ખાડા કરાવે તેવાં છે, સૂર્યમંદિરના પૂજારીની પૂત્રી વિન્ એ ઇલિયડના પુરાણના મુખ્ય નાયકો છે. આ ખતાવમાં ટ્રોયના લડવૈયા કેમે કરી હારતા નહોતા અંતે એક રાત્રે જળરદરત પત્થરના પોકળ ઘોડામાં લડવૈયાઓ છૂપાયા અને તે ઘોડાને ટ્રોય નગરમાં ખેંચી જવામાં આવ્યો. તે રાત્રે તેમણે અચાનક બહાર નીકળી અપૂર્વ વિરતા પ્તાવી. તે પછી આ યુદ્ધને અંત આવે છે, એ એક

મહાકવિ હોમરના ઇલિયડમાં પ્રખ્યાતિ પામેલું ટ્રોય નગર

ઇલિયડની વાતો વિષે હેંકે લખી

દુનિયામાં એક હસીન નાજની ખાતર શું ન થાય ?

રામાયણ જેટલુંજ
ધલિયડ મશહૂર છે.

શ્રી ખાતર દેવ
નગરની પાયમાલી
મંડાઈ હતી

ખડ્ગશાની તૂર્ક ચહુ-
દી અને ખિસ્તીઓ-
ની વસ્તી

પાછા મુઘલનિયા
થઇને ઇસ્તમબોલ
આવ્યો.

જબરી કલ્પના ધરાવનાર પ્રસંગ રમ્યા પછી હોમર મહાકવિ ગણ્યો. જેમ આપણા હિંદુ બાળકો રામાયણ અને મહાભારતની વાંચતી વાંચક છે તેમ યુરોપના બાળકો ટ્રોય નગરના વિનાશની વાંચતો તેમજ ઇલિયડની મહાવાંચતી વાંચક છે. આ ઉભય નગર આજે સાવ ખડિયેર હાલતમાં હોવા છતાં તેના મસ મહોટા પત્થરાથી રચાયેલી ઇમારતો, રાજમાર્ગો, મોગાન, રાજ-મહેલની રચના વિં આજે બે હજાર વરસ પછી પણ આવનાર મુસાફરોને પ્રાચિન જાહોજલાલી અને પુરાતન રાજકિય મહત્તાનો સચોટ ખ્યાલ આપે છે. અહિં આવી ઉભા રહેનારને પ્રાચિનકાળના કંઈ અજબ અને અકથ લાગણીભર્યા સોણા જગવે છે. એ મહાનગર વિષે તો ખાસ જુદું પુસ્તક પ્રગટ કરી શકાય, એટલું સાહિત્ય આ ખંડીયેરોના અવશેષોમા મુસાફરને રહેજ દેખાય છે: ગમે તે હો પણ એક સ્રી જાતિ પાછળ આપુ રામાયણ રચાયલું છે. તેમ એક સ્રી જાતિ માટે આ મહાનગરના વિનાશની વાંચતો રચાઈ છે. જર, જમીન અને જોર, તો શું પણ એક હસીન નાઝનીનના મોહ પાછળ રાજ્યો અને મહારાજ્યો કેમ અને કેવી રીતે ફના થયાં, એની કલ્પના જોનારના અંતરને વલોવતી પસાર થઇ જાય છે.

આજે સન ૧૮૯૫ ના છેલ્લા વસ્તીપત્રક ઉપરથી ખરશાની વસ્તી ૩૫૦૦૦ થી વધારે તૂર્કી મુસલમાનોની ગણાય છે. તેમા ૨૦૦૦ ચહુદીઓ અને આશરે ૫૦૦ ગ્રીક અને ઇટાલિયન ફ્રેન્ચ આદિ યુરોપીઓનો હશે: આ પુરાતન પાટનગરની કિડતી મુલાકાતમાં જોવાનું બહું જોઇ લઇને હું ૭ વાગે મહારા બીજા તૂર્કી મિત્રો સાથે રેલ્વે સ્ટેશને પાછા ફર્યો. બીજા અક્ટોબરની રહવારે ૭ વાગે ખરશાને છેલ્લી સલામ કરી મુઘલનિયા તરફ હું રવાના થયો. બે કલાકની ટુંકી મુસાફરી બાદ મુઘલનિયામાં પહોંચ્યો. અહિં સ્ટેશન પાસે જ કૌર્ટીટ સ્ટીમર ઉભી હતી. તેની કેક અહિંના વખણાતા તૂર્કી થેટાઓથી ચિકાર ભરેલી હતી. એ થેટાઓ અહિંથી ઇસ્તમબોલ જાય છે: મહારી હંમેશની ટેવ મુજબ સ્ટીમરની ઉપરની કેક છત્રી પાસે બેસીને આ ટુકી દરિયાઈ મુસાફરી દંડા પવનની લહેરમાં કેઇ અજબ ઘેનલયાં આનંદ સાથે પસાર કરી, ૩ વાગે ઇસ્તમબોલ હું પહોંચ્યો અને હોટલ ઉસમાનિયામા પાછો આવ્યો:

આને શુક્રવાર હોવાથી જુમ્માની નમાઝ અહિંની પુરાતન મસ્જિદ
ઐયાનુક્રીયા જે અતિ પ્રાચીન ઇમારત છે, જે કોન્સ્ટેન્ટિનોપલ સ્થાપાયા
પહેલાં બાઈઝાનટાઈનના રાજ્યકર્તા વખતની હોઈ, શ્રીક રાજ કોન્સ્ટેન્ટાઇનના
કાળમાં મુખ્ય દેવલ હતું, જે સુન્નતના મહંમદ ફતેહે. ઇસ્તમબુલ ફતેહ કર્યા પછી
આ મહા મંદિરને મસ્જિદના આકારમાં ફેરવી નાખ્યું તે પછીના રાજ્યકર્તાઓએ
એને દિવાળી માટે કેટલોક ફેરફાર કરી તેને સુંદર અને મોહક બનાવવામાં
કળી મણા નથી રાખી, એનું પુરાતન નામ સેન્ટ સોફિયાને બદલે ઐયા
સુરીયાના તૂર્કી નામે સંબોધવામાં આવે છે: હું જરા બેસો આવી એક સારી
જગ્યા ઉપર બેઠો હતો. નમાઝ ભારે દખલના અને યાનો સૌક્યથી અદા
કરવામાં આવી. મસ્જિદનો એક બાજુનો ભાગ તૂર્કી સ્ત્રી વર્ગ માટે અલગ
રાખવામાં આવ્યો હતો જ્યાં લગભગ ૫૦૦ થી વધારે સ્ત્રીઓ પણ નમાઝ
માટે આવી હતી. નમાઝ બાદ અહિંનો ઝખ્ક ધમામ જે આશરે ૬૦
વરસનો હશે તેણે ઉંચાં મિનાર પર ચઢી તૂર્કી રાજ્યના રિવાજ મુજબ
હાથ તલવારના હાથા ઉપર ચુકી તૂર્કી ભાષામાં ખુતબો પઢ્યો શરૂ કર્યો:
મહારી સન ૧૮૬૪ ના વખતની મોસલ શહેરની મુસાફરી વેળા મ્હે
જામિયા કર્બીરમાં જુમ્માની નમાઝ અદા કરી હતી. તે વખતે ત્યાંના ખતીબે
આપણા હિન્દીઓ જેમ હાથમાં લાકડી લઇને નહિ પણ તૂર્કી રાજ્યના રિવાજ
મુજબ હાથમાં શમશીર લઇને ખુતબો પઢ્યો હતો. નમાઝ અને ખુતબો
ખલાસ થયા બાદ વાયેઝ કરનાર મોલવી સ્ત્રી વર્ગના મીઠાપર પાસે જઇ
બેઠો, કે બધા સ્ત્રીઓ તેની આસપાસ ફુકાળું વાળી બેસી ગઈ. મોલવી
સાહેબે વાયેઝ શરૂ કરી. એરતોનો લેખાસ બપોરના હતો. ચળ-
કતા લાલ, પીળા અને સોનેરી રંગના કિનખાળ અને ઉમદા ભરતકામનાં
વસ્ત્રો પહેરી આવી હતી. કેટલીકની ઘોળા ફુલ જેવા હાથમાં તરખીઓ હતી,
ભારે રમુજ અને અગમચળી વચ્ચે મ્હે જોયું તો ઇસ્લામી સમાનતાનો લાલ
લેતી કેટલીક સિંચન યાને હપસણ બાનુઓ પોતાના તાવડા જેવા શરીર ઉપર
કિંમતી રસમી વસ્ત્રો પહેરી પોતાના હસીન મ્હેસને ઢાંકી બેઠી હતી.
એ હપસણો અહિંના શ્રીમંત વર્ગમાંની હોવી જોઇએ. આ કાળી સિંચણોનો
હંદેશ જરા જોવા જેવો રમુજ લાગતો હતો.

પુરાતન મસ્જિદ
ઐયા સુફિયામાં
જુમ્માની નમાઝ.

શમશીર લઇને ખુ-
તબો પઢવાનો તૂર્કી
રાજ્યનો નિયમ.

એરતો વચ્ચે વા-
યેઝ કરતા મોલવી
સાહેબ

સિંચણોનો હંદેશ

ધન્સાફનાં ત્રાજવાં

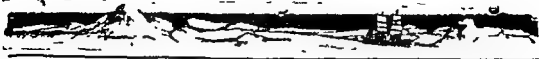
યુરોપની મુસાફરીમાં રચજે રચજે જાવલાં અને ધન્સાફનાં ત્રાજવાં દેખાય છે. જેમ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીએ પોતાના અમલ વખતે દોડીયાં અને ટબ્બુ વિ. ઉપર કાંટા (ત્રાજવા) છપાવ્યા હતાં, તેવી નિશાની અહિં ઇસ્તમબોલની મુલતાન આદમહની જામિયા નઝદીક કાતરેલી જોવામાં આવે છે. આમ યુરોપની પ્રજાની નિકટ વસ્તી તુર્ક પ્રજામાં કેટલાક યુરોપીયન સંસ્કારો જાણે અજાણે લાગ્યા લાગે છે.

તુર્ક રાજ્યમાં પારકી વેપારી રૈયતને કર-માંથી મુક્તિ.

તુર્ક રાજ્યમાં ખાસ જાણવા જેવી વાત એ લાગે છે કે તુર્ક શિવાય યુરોપના બળવાન પારકા રાજ્યોની રૈયતને વેપાર કરવા અહિં પરવાનો લેવો પડતો નથી, જ્યારે તુર્કોને ખુદ પોતાના પાટનગરમાં વેપાર કરવા પરવાનો લઇ ઠેરવેલી અમુક શી ભરવી પડે છે: ૧૮૭૮ માં રૂશિયા સાથેની લડાઈમાં તુર્કો હાર્યા તેના આ બધા પ્રતાપ છે. તે વખતે સલાહ કરતી વેળા તુર્કો રાજસતા મજબૂત નહિ અને અને દિનપર દિન તુર્કો વેપાર લાંગી પડે અને એક દિવસે કાળચોષ્ઠીએ તુર્કો વિનાશની ઉડી ખાઇમાં ગબડી પડે માટે આવી અનેક કલમો નેહસ્ત કરારનામામા ઉમેરવામાં આવી છે, જે હારેલા તુર્કોને કબૂલ રાખ્યા વગર છૂટકા ન હોવાથી એમણે છેવટે મંજૂર કરી, છતાં આજે પચીસ વરસ થયાં આ લીર જૂમિમાં કોઇ એવો પરાક્રમી પુરૂષ પાક્યો નથી, જે પોતાની માતૃભૂમિને આવા અપમાનજનક કરારની કલમોમાંથી મુક્ત કરી શકે. તેથી તુર્કો રૈયત પછી ભલે કિશિયન કે ચહુદી કાં ન હોય પણ તુર્ક પ્રજા તરીકે પોતાના જ વતનમાં કર ભરે, અને પરદેશીઓ પોતાનો બાપનો માલ હોય તેમ છૂટથી આનંદ ભોગવે. આ બધાં યુરોપનાં રાજ્યોના મુત્સદ્દીઓની ઝીણી જુદિના પ્રતાપ છે: પરદેશી રાજ્યની રૈયત ખુદ તુર્ક પાટનગરમાં કાંઇ શી આપ્યા વગર વેપાર કરે છે, તેઓને માટે ફક્ત એક જ નિયમ છે. એણે પોતાના દેશના કૌનસલ ખાતાના દફતરમાં પોતાનું નામ જોળખ વિ. આપવાની હોય. અહિં આવેલી વિખ્યાત 'અંગ્રેજ પેદી મેસર્સ કુક એન્ડ સન્સની ૧૨ કાજરીસ્તાન રોડ પર આવેલી ઇમારતમાં ફોટોગ્રાફરનો ધંધો કરતો મહારો ઝીક મિત્ર મી૦ સ્ટેવરોઝ દી. દરીમીકેએ મદને જે કહ્યું તે ઉપરથી વળી નવી દહીકત જાણવાની મળ્યા. એ તુર્ક પ્રજા હોવાથી એને ધંધા માટે પરવાનો તો લેવો પડ્યો. પણ અંગ્રેજ રૈયતના મકાનમાં

યુરોપના મુત્સદ્દી-ઓએ ધડી કાઢેલી તુર્કોને કબડવાની યોજના

મહારા ઝીક ફોટો-ગ્રાફર મિત્રની વાત

પોતાનો રટ્ટડિઓ રાખતો હોવાથી તેને ૧૬૬ પિયારટરને બદલે ફક્ત ૨૬
 પિયારટર જ ભરવા પડે છે. વાંચક આ ઉપરથી યુરોપીઅન મુત્સદ્દાઓની એક
 બીજી સિદ્ધત પણ સ્ક્રમજી સંક્યા દર્શાવે આગળી પરદેશી મિલકતમાં વસ્તુ લાકુતોને
 વેપારધવાના પરવાનામાં રાહત આપવાની કલમ નંબાવેલી હોવાથી પોતે
 તુર્કી મિલકતો કરતાં કાંઈ વધારે સાફ ગાડું ઉપજાવી શકે. ને આ ગિલ્ડીંગ
 તુર્કી પ્રગતી હોત તો ૨૬ ને બદલે ૧૬૬ પિયારટર ભરવા પડત, આથી
 સ્વાભાવિક રીતે વેપારીઓ પૈસા ખાતર પણ પરદેશીઓની ફૂફ શોધવા
 માટેને ? આમ એક તરફ પોતાના રાજ્યના પાટનગરમાં જ તુર્કી / અતી
 કરના બોળ હેઠળ કચડાયેલા રહે અને બીજી તરફ તેના દુશ્મનો જ છજા
 પંખ કરતા ઉભા હોય. ત્રીજી સિદ્ધત યુરોપી અને ખ્રિસ્તી રાજ્યોએ એવી કરી
 છે કે દરેક રાજ્યની પોસ્ટ ઓફીસ જુદી જુદી હોય. એટલે રશિયન ગ્રામ
 રશિયન પોસ્ટ ઓફીસમાંથી રશિયન સ્ટેમ્પ લગાડી કાગળ પોસ્ટ કરે અને
 જર્મનો પોતાની પોસ્ટ ઓફીસમાં જાય, તેમ મહારે અહિં બ્રિટીશ પોસ્ટેજ
 સ્ટેમ્પ લઈ બ્રિટીશ પોસ્ટ ખાતામાં પોસ્ટ કરવું પડે છે. ફ્રાન્સ અને ઑસ્ટ્રી-
 આના સોડાનું પણ એમ જ સ્ક્રમજી, આવી રીતે તુર્કી સહેનસાહતના પાયા
 નખળા કરવામાં આવે છે: તેથી પારકા રાજ્યની ગ્રામ પાસેથી તુર્કી સરકાર
 પોતાના જ રાજ્યમાં કાંઈ હાસલ કરી શકતી નથી. વળી અહિંની મુખ્ય
 ઇમ્પીરીઅલ ઓટોમન બેંક પણ ફક્ત નામની જ ઇમ્પીરીઅલ બેંક હોય
 એકેજ, જર્મન અને ફ્રાન્સનાં નાણાથી સ્થાપાયેલી પરદેશીઓનું જ હિત
 જાળવતી સંસ્થા છે એટલે ઓટોમન સરકારની નોટ ચાલતી નથી. ઓટોમન
 નોટ કાગળના ચિથરા બરાબર હોઈ એની આંટ રહી નથી.

પરદેશી મિલકતોના
 ભાવ ઉંચા કેમ ?

એક રાજ્યમાં અનેક
 રાજ્યોનાં કારભારો

ઇમ્પીરીઅલ ઓ-
 ટોમન બેંકના પડકાર
 પાછળ

બ્રિટીશ વાઇસ કો-
 ન્સલની મુલાકાત

ફક્ત કરદમ, ખાતામાં આપાત ઉપર આઠ ટકાની કરદમ ધુરી
 તુર્કી લઈ શકે છે.
 વેપારી પરવાના પરરાજ્યની પ્રગતને લેવા પડતા નથી, એ વાત મહેને
 બહુ વિચિત્ર અને અજાણખી પમાડનારી લાગી, આથી હું અહિંના બ્રિટીશ
 વાઇસ કોન્સલ જનરલ મી. જી. એચ સિમનસને રજૂ મળ્યો. આ વિષે વાત
 કરી, ત્યારે તેણે કહ્યું કે તે બરાબર છે. તમારી મરજી હોય તો બ્રિટીશ રૈયત તરીકે
 તમે પરવાના વગર વેપાર કરી શકો છો, તદ્દમારે એ બદલ તુર્કી સરકારને પુટી

બદામ આપવી નહિ પડે. પણ અહિંના ગ્રીક અને આરમિનિયન વેપારીઓ બધા ચાલબાજ હોવાથી તેઓની સહાએ તું ફાવી શકશે નહિ.

ફરજીઆત લશ્કરી
નોકરીનો અમલ

તુર્ક સैन्यમાં મુસલમાનોને જ દાખલ કરવામાં આવે છે. અને તુર્કિસ્તાનમાં ફરજીઆત લશ્કરી નોકરીનો કાયદો હોવાથી જે માણસ લશ્કરમાં નહિ જોડાય તેની પાસેથી ૪ મહદી રૂપિયા કર દાખલ લેવામાં આવે છે, જે તે ૨૦ વરસનો થાય અને ૭૦ વરસ પૂરાં કરે ત્યાં લગી આપવા બંધાયેલો છે: લશ્કરમાં દાખલ થયા પછી કવાયદ શિખવાની અને યુદ્ધની તાલીમ આપવામાં આવે છે.

તુર્કિનાણાંચલાણ-
નો હીસાબ

તુર્કી ચલણ વિષેની ટુંક સ્થમજી અહિં આપું તો અસ્થાને નજ ગણાય. તુર્ક સોનામહેરને હીરા કહે છે.

૧ હીરાની ૫ રૂપાની મહદી.

૧ મહદીના ૨૦ પીઆસ્તર ગણાય.

પીઆસ્તર તે જ ફરજ નામે પણ બોલાય છે. બન્ને એક જ એક પિઆસ્તર ના ૪૦ પરા (એટલે પૈસા) તુર્કી ફેરીઆ અને દુકાનદાર પાસે લાવ પૂછવા હોય, "કેટલા પૈસા?" તો તુર્કી લાપામાં કમ પરા? બોલાય છે.

તુર્કી સંગીત

તુર્કી લોકો તાઉશ સીતાર અને આનો હાર નામના વાદ્યો વગાડવામાં પ્રવીણ હોય છે. તેઓનું ગાયન તુર્કી જગ્યાનમાં હોઈ ટુંક સ્થમજી શકતો નથી. પણ સુરીલા તાલબંધ હલકના લોકો ઉપરથી આટલું તો સ્થમજી શકાય છે. તુર્કી રાજ્ય સીઓને સન્માનનું ધરિલામી રાજ્ય હોવાથી દ્વામેમાં સીઓ માટે જુદો કમ્પાર્ટમેન્ટ રાખવામાં આવે છે. તુર્ક પ્રજા મહારા અદના મત મુજબ ધર્મિષ્ઠ, લઘાયક અને સાદાઇ પસંદ કરનારી પ્રજા છે. તુર્કો યુરોપીઅન છતાં યુરોપના લોકોથી ધરિલામી તરબીઅત અંગે તેઓ નિરાળા પડી આવે છે. હવે આ શુલ્લે ધરિલામી શહેનશાહતના અતિ પ્રાચિન શહેરને છેલ્લી સલામ કરી વિદાય લેતાં મ્હને એક પ્રકારની દિલગીરી ઉપજે છે. ક્યાં એ શુલ્લે મસ્જીદો! રોજગીઓ, ધરિલામી મહોજવળતાનો પ્રત્યક્ષ ખ્યાલ આપતો મુલક! એને હમેશનો છોડી જતાં એક પરામિન મુસ્લીમ તરીકે મને કાં શોક ન થાય ?

અહિંથી તુર્કીના વિખ્યાત શહેર એગોરા જવાની પાસપોર્ટ એટલે

તુર્ક લાપામા કહીયે તો તણકરો બરસા શહેરમા જ મેળવી ચૂકયો હતો. તેથી તા. ૭ મી ઓક્ટોબર ૧૯૦૨ ના દિવસે મહારા હેતાળ તુર્કી મિત્રાને બેટી હર્વેનેર સંજામો કરી હોટલના બસા માલેક અફંદી મુસ્તફાનો તેની સહાયતા માટે આભાર માની, ઇસ્તિમ્મોલથી સ્કુતારી જવા ઉપડતી નાની રટીમર પકડવા, હોટલ ઉસમાનિયા પરથી કંઈક ઉઘાસ હેયે નીચે ઉતર્યો બસા હોટલવાળાઓ મહેને કોઈ પ્રકારની અગવડ ન ખમરી પડે માટે અને સારી રીતે બેસાડી આવવા એક માણસને સાથે મોકલ્યો હતો. તેણે કસ્ટમવાલા પાસેથી મહારા માત્ર પાસ કરાવી, અગોરાની ડીકોટ કઢાવવામા મદદ કરી. તેને યોગ્ય બક્ષિસ આપી તેનાથી હું છૂટો પડ્યો. પાસપોર્ટ તપાસાવી, ૫ વાગે રટીમર પર ચઢી બેઠો. હવે આ ન્હાની રટીમર રહામે પાર આવેલા સ્કુતારી શહેર તરફ હંકારવા માડી, તે એક કલાક પછી સ્કુતારીને કિનારે આવી ઉભી રહી. અહિંના રેલ્વે સ્ટેશનને હૈદરપાશા નામે ઓળખવામા આવે છે અહિં બધા પેસેન્જરોનો તરકરો (પાસપોર્ટ) તપાસવા અમલદારો આવેલા હોય છે. કચે ગાય જવાના છે. વિં કટલીક ટૂંકી પૂછપરછ કરી તેઓ નોંધ કરી લે છે. આ હૈદરપાશાના સ્ટેશનેથી ટ્રેન ઉપડી, આરમોગ સમુદ્રની ઉગમણ ખાડી તરફ આગળ વધવા કિનારે કિનારે ચાલવા માડી અને આ ખાડીને હાલમા ઇસ્મીય નામે ઓળખવામા આવે છે, તેના રેલ્વે સ્ટેશન પાસે જ પુરાતન ટ્રેય નગરના ખંડિયેરો આવેલા કહેવાય છે. પણ ખરેખર તેમ નથી. પણ આ ખીબ જ પુરાણા શહેરોનું ખંડિયેર છે.

આ મહારી ટ્રેન આરમોગ સમુદ્રની ખાડીનું મધાણ છોડી આગળ ધસતી જાય છે, તેમ તેમ ખંડિયેર ઇમારતો જે બે હજાર વરસ પૂર્વે બધાઈ હતી, તેના બેનમુન અવશેષો અને પહાડોની હારમાળા તેમજ દૂર દૂર ન્હાના સુંદર બગલાઓ બતાવતી જાય છે પાસે પાસે Sakaria સ્કારીઆ નદી વેગપૂર્વક ધસતી વહેતી જતી દેખાય છે અને વખતેવર પહાડમાથી બોગદાઓ ખોદી કાઢવાને જર્મન કંપનીએ પોતાની વિદ્યાન શક્તિ ખર્ચી છે. પણ આ ટ્રેનમા કેણુ જાણુ સંકાસની સગવડતા રાખવામા આવી નથી. પાસે પાસે ખેતરો, સેતુરના ઝાડો અને પેર તેમજ પીચીઝ કઈ પાર વગરના દેખાય છે રસ્તે રસ્તે ગામડાઓ આવે છે, તેમા ન્હાની મહોડી

હેતાળ તુર્કી મિત્રો સાથે છેલ્લી વિદાય અને 'છેલ્લી/સલામ'

હોટલવાળાની ભલામ

સ્કુતારી જવા ઉપડાયો

આગિન ઇસ્મીયનં અ'ડિયેર અહિં છે

હૈદરતને ખોળે રમતી સ્કારીઆ નદી

એ-પાંચ મરજીદો દેખાય છે, તે વિના એકે ગામકું ખાલી નથી; અને રાતના ૮ વાગે ટ્રેન હૈદરપાસા પછી ૩૧ રેલ્વે સ્ટેશનો પસાર કરીને ઇસ્કી સહેરમાં આવી પહોંચી. આ ઇસ્કી સહેર કેાનીઆ અને અંગોરા વચ્ચે વસેલું છે. તેમાં કેાનીઆ દક્ષિણ તરફ આવેલું છે અને અંગોરા પૂર્વ તરફ આવેલું છે. આવી રીતે આ સહેર ઉપલા એ સહેરોની વચ્ચે આવેલું હોવાથી બન્ને સહેરોમાં જવા ઇચ્છનાર મુસાફરને ઇસ્કી સહેરમાં ઉતર્યા ઉપરાત એક રાત રોકાઇને બીજે દિવસે અંગોરા જવું પડે છે. યુરોપમાં બને છે તેમ અહિં પણ જુદી જુદી હોટલના પોર્ટરોની નહાની સરખી ફોજ મુસાફરોને પોતાની હોટલમાં ઉતારો લેવા આગ્રહ કરી લલચાવવા આવેલી હોય છે. હું અને મારા તુર્કીશ ગોડીઆઓ બધા હોટલ મોસ્કો તરફ હંકારી ગયા અને ત્યાં રાતવાસો કરવાનો ઇરાદો કર્યો. અંગોરા તરફ આવતી કાલે ઉપડી જવાનું બની શકે માટે રાત્રે જ પાસપોર્ટવાળાને ઘટતી ખબર આપી વ્યવસ્થા કરાવી લીધી. અહિંની વસ્તી ફક્ત વીસ હજારની કહેવાય છે.

કેાનીઆ અને અંગોરા વચ્ચે વસેલું ઇસ્કી સહેર

હોટલ મોસ્કોમાં રાત ગુજારી.

અંગોરા તરફ ઉપડ્યા.

બીજે દિવસે સવારે તા. ૮ મી અક્ટોબર ૧૯૦૨ ની સહવારે ઇસ્કી સહેર છોડ્યું અને અંગોરા જવા ટ્રેનમાં બેઠો. અત્યાર પછીનો બધો પ્રદેશ સપાટ મેદાન જેવો. તેમાં પણ સપાટ અને ઉત્તરજ દેખાવ વચ્ચે ઠેર ઠેર જમીન ઉપર હરિયાળી લીલોતરી ચરતા ગેઠા, બકરા અને ગાય આદિ ઢોર ઢાખર નજરે પડે છે. તેઓના ભરવાડો ઉપરાત કેળવાયેલા કુતરાઓ રખેવાળી કરી રહ્યા છે. એ કુતરાઓ ખાસ જખરા ઉંચા હોઇને પોતાને સોપેલાં કામમાં દેવાયેલા અને અતુલવી જણાતા હતા. વચ્ચોવચ્ચ આવતા દરેક નહાનાં કસબા-માં માટીના ઘરો વચ્ચે જમ્બુ ડેકીયું કરતી મસ્જીદની મીનારોતો દેખાય છે.

અહીં ઉન અને ધઉની પેદાશ સુખ્ય છે.

અહિં ઉન અને ધઉની ખાસ પેદાશ હોવાથી આ કાચા માલનો વેપાર સરસ ચાલે છે. દુનિયાભરમાં અંગોરાના ઘેટાંનું લાંબા તારનું ઉન ખાસ વખણાય છે. એ માટે હિન્દના વેપારી વર્ગનું ધ્યાન ખેંચી એક વાત લખું તો અરચાને નહિ જ ગણાય. પ્રખ્યાત સાહસિક અંગ્રેજ વેપારી મી. સેસિલ રોહડસે અંગોરાથી આ તુર્કીશ ઘેટાં આણીને તેને ઉછેરવાને ઉન નિપજાવવાનો ક્તે-હર્મદ અખતરો દક્ષિણ આફ્રિકામાં કરેલા: દક્ષિણ આફ્રિકાના ગરમ પ્રદેશની હવા અંગોરાના જનાવરોને માફક આવી ગઇ હતી, તેમ હિન્દુસ્તાનની જમીન

અંગોરાના લાંબા વાળવાળા ઈવાટી-દાર બકરાં

પણ એ એશિયાના જનાવરોને જરૂર માફક આવી શકે છે : પણ હવે ચકોર તુર્કી મુત્સદીઓનું આ વાત ઉપર ધ્યાન ખેંચાતા તેઓએ આ જનાવરોને પરદેશ નહિ ચઢાવવાનો કાયદો બંધ્યો છે. છતાં બ્રિટીશ સરકારની મદદથી આપાત કરવાની ખટપટ કરવામાં આવે તો થઈ શકે : વેપાર કરવા ઈચ્છનારા ગાંધરના વેપારીઓ માટે આ એક નવું કમાવાનું ક્ષેત્ર છે અને તેમા સફળતા મળવાનો ઝાઝો સંભવ પણ દેખાય છે.

બધા ભરવાડો ખાસ કરીને સુસલમાન જણાય છે : તેઓના કપડાં ઉપર ગરીબાઈના જ દર્શન થાય છે. ખંભે ઝોળી અને અંગે ફાટલોતુટલો શિવેલો થીગડેદાર ઝબ્બો હાથમા ડાગ, આટલી ગરીબીમાયે મહેરા ઉપર શુદ્ધનો ઉક્લાસ હોય તેટલો આનેદ તરવરે છે અને જળરા ઉમગયી પોતાના ઘઉં અને ઉનના કામ પાછળ મહેનત લેતા જણાય છે. એક વાત જરા વિચિત્ર છે. આજના યુગમા પણ એ લોક દીવાસળી બદલે ચકમક જ વાપરે છે, એના થોડાક પતથરો એ લોકોની ખભા ઉપરની ઝોળીમાં પડ્યા હોય છે. સન બોર્ડ પોમ્પી નામના પુરાતન રથાનકને છોડ્યા પછી ફરીથી છત્રી આકાર વસેલું અંગેરા શહેર નજરે પડ્યા માટે છે. બસ, હવે આ પૂર્વ તરફનું છેલ્લું રેલ્વે સ્ટેશન છે ! આ સલજુક તુર્કોની ભૂમિ ગણાય છે. એક વખત આખા એશિયાઆર્ધ નહિ એટલે આઝેરિયા ઉપર રોમન લોકોનો કબજો હતો ત્યારે અંગેરા પણ તેમને કબજો હતું.

સન બોર્ડ પોમ્પી.
માં ભરકતા ભરવાડો

એશિયા માઈનરનું રોમન સેટલમેન્ટ

પ્રકરણ ૨૩ સું

આંટાલીયા ઉપર રોમન લોકોનો કબજો હતો. સુલભુક તુર્કોએ અહિં ઇસ્લામની ખ્વજ ફરકાવી હતી. તે વિષે ટુંકે ઇતિહાસ જણાવ્યા પછી મુસાફરીના અહેવાલપર પાછો વળીશ.

આંટાલીયાની મૂળ તવારીખ

એશિયા માઈનરમાં રોમન રાજ્ય રહ્યું તે વખતનો કે ખાસ રાજકીય ઇતિહાસ તો નથી જ. ફક્ત પાંચ જ એવા વિષયો છે કે જેમની ઉપર આપણું ધ્યાન જઈ શકે. (૧) રોમન રાજ્યનો વિકાસ, (૨) પશ્ચિમાત્મ સંસ્કૃતિનો આ દેશમાં પ્રચાર, (૩) ક્રિશ્ચિયાનિટીનો વિકાસ, (૪) ઉપ પ્રદેશોનું રાજ્ય ચલન, (૫) આ દેશની ટુકડીઓએ ફરીથી એ દેશ છતી લીધી તે વિષયો આવી રીતે ગણાવી શકાય, પરંતુ તેમાં ખાસ બતાવી શકાય એવા 'ગોટા બનાવો' નથી બન્યા.

જેવી રીતે ભારતમાં બ્રીટીશ રાજ્ય પ્રસાર પામવા માંડ્યું તેવી જ રીતે એશિયા માઈનરમાં રોમન રાજ્ય વિસ્તાર પામવા માંડ્યું. રોમની સ્થાપના વખતે જ થોડો ધણો સુદક્ષમ હતો. દરેકે દરેક શહેરમાં રોમન વ્યાપારીઓ પોતાના માલનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. પ્રથમ રોમન પ્રદેશ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૩૩ માં એશિયા માઈનરમાં સ્થપાયો હતો અને એ. ડી. ૭૨ માં સંયુક્ત પ્રાન્તો ગેલેશિયા-કેપોડોસિયાની સિમારૂપ મુકેદીસની આસપાસનો પ્રદેશ ધઈ રહ્યો.

સલ્જુક લોકો

જેવી રીતે ઇસ્લામે તહેના ઇતિહાસમાં નોંધવાલાયકે ગણત્રી લઈએ કયોઈ કરી બતાવ્યાં તેવી જ રીતે આઈઝન્ટાઈન સામ્રાજ્યમાં પશ્ચિમ એશિયા-માંના સલ્જુક તુર્ક લોકોએ પોતાની ઉત્પત્તિથી ફક્ત સરચાતથી જ નોંધવાલાયકે ક્રમાંક આપ્યો.

તે વખતે ખલીફનું મહા સામ્રાજ્ય નબળા હાલતમાં હતું અને ખાસ કરીને ધણા વંશોનું છૂટા છૂટા પ્રમાણમાં રાજ્ય ચાલતું હોવાથી એકત્ર ગળા ભુંડું ભુંડું વિખરાઈ ગયું હતું. તે વખતે ફક્ત ખલીફને એક પૂતળા જેટલું જ માન આપી નવાજતા. બીજી તરફ આઈઝન્ટાઈન સામ્રાજ્યે આર્મેનિયા અને

એટીસા છતી લઈ પોતાના સામ્રાજ્યની હદ ધણી જ વ્યાપારીથી વધારી લીધી હતી અને આરબ અમીરો ઉપર પણ પોતાની સત્તા ચલાવવાનું ચૂક્યા નહતા. આવી રીતે કરમાઈ જતા રાજ્ય તરફ બેદરકાર અનેલા અધિવેશી નોમક લોકો છુખારા તરફ નાસવા લાગ્યા અને પોતાના દેશની લગભગ બેદરકારીથી સંસ્કૃતને હાથ સોંપતા ગયા. દશમી સદીના અન્ત વેળા છુખારાની અસ્ત પામતી જહોજલાક્ષીમાં એ લોકોએ પુનઃ ચેતન અર્પ્યું. ફક્ત ચાલીસ વર્ષમાં ૧૦૩૭ થી ન્યારે ખુબો પદાવવામાં આવ્યો અને ન્યારે તેમ કરતી વેળા તથરૂલ બેનું નામ પ્રથમ સ્થાને ચૂકાવવામાં આવ્યું, સારે એનો અનલ-હક્ક સૂર-ઈસ્લામનો પ્રતાપી સૂર્ય નૈશાપૂરના મગનમાં પ્રતિભાવન્ત સ્થાને પ્રકાશી રહ્યો. પેલી બાજુ સંસ્કૃત લોકોએ, ધરાન, ઝેસોપોટેમીયા, સીરીયા એનેટો-લીઆને સાફ કરી નાખ્યા હતા. હસ્તી ધરાવનારા વંશજોને દાખી દેવામાં આવ્યા અને છેક બૃહદ્ધ સમુદ્રના સિમાડાથી હિન્દના અધ્યાનિસ્તાન સુધી વિસ્તૃત થયેલ એક મહાસામ્રાજ્ય સ્થાપવામાં આવ્યું.

ધરાનમાં રાજ્ય કરતા ખૂબીને હાંડી કાઢ્યા બાદ આર્મિનિયા ઉપર થોડાંક આપટાં વર્ષોવા બાદ તથરૂલ-એએ બગદાદના વિસ્તૃત રાજ્યમાં પ્રવેશ કરવાની શરૂઆત કરી. ૧૦૫૫ માં તે વખતે એને ત્યાંના ખલીફ-અલ-કહમે માનથી વધાવીને "અલિકને પ્રતિનિધિ અને મુસ્લીમોનો રક્ષણહાર" એવો કલિકામ ઈનાયત કરવામાં આવ્યો. ત્યાર બાદ તથરૂલ પછી આલ્પ આરસાન આવ્યો. તેણે આર્મિનીયા છતી અને કબજે કર્યું અને કેસરીયા ઉપર મારમાર લૂટ ચલાવી. ૧૦૭૧ માં રોમાન્યુસ ચોથાને એલાસગર્ડ આગળ હરાવ્યો. આવી રીતે રોમાન્યુસની કારખી એશિયા મહાદેવ પિતાવિહોલું બાલક થઈ પડ્યું. તેને લાભ લઈ નોમક લોકો સંસ્કૃત લોકોની આગળ આવી પહોંચ્યા અને આવી તકનો એ લોકોએ પૂરો લાભ પણ લીધો.

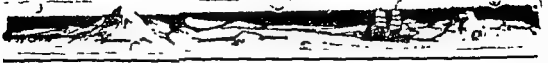
અલિકશાહ સંસ્કૃતકના દીકરાના દીકરા મુલેમાનને ચૂંટી કહાડ્યો. અને તેને એશિયા મહાનિરમાં તુર્કી લશ્કરનો હાઉમ બનાવ્યો અને એટલી ઝડપથી પ્રગતિ થવા લાગી કે ૧૦૭૪ માં રોમાન સાતમા મિશાયલને સંધિ કરવાની ફરજ પડી કે એ સધળા પ્રદેશ ઉપર એનો હક્ક ન રહેતાં એ પ્રદેશની માલિકી સંસ્કૃતકની રહે. ૧૦૮૦ માં મુલેમાને નિકેઆ લીધું અને એને જ પોતાના

તથરૂલ-એ ૧૦૩૭ થી ૧૦૧૩

આલ્પ આરસાન- તથરૂલના બંગીએ ૧૦૧૩ થી ૧૦૭૧

અલિક-શાહ ૧૦૭૨ થી ૧૦૬૨

સુલેમાન ૧૦૭૪ થી
૧૦૮૫ નિકેઆમાં
પોતાનું પાયતખ્ત
રચાવે છે.

રાજ્યનું પાયતખ્ત રચાવું. આવી રીતે તપરલ-બેએ નાખેલો પાયો સંજ્ઞા
અને ખજાણા બનતો ગયો.

તેજ સમય દરમિયાન દાનિસમંદ કુટુમ્બના એક તુર્કમાન હાકેને
કૈપાડોશિયામાં પોતાની સત્તા રચાવી દીધી અને ધીરે ધીરે એક રાજ્ય રચાવી
નાખ્યું. એમાં કસ્તામુની, અમાશિયા સીવસ, કૈમરીયહે પણ આવી જતા
હતા અને એણે મલાશિયાને પોતાનું પાયતખ્તનું શહેર બનાવ્યું. પહેલી
કુએર્ક દરમિયાન દાનિસમંદ વંશના ગુમુસ્તગીને ક્રાન્સને હરાવી બોહેમંદ અને
એન્ટીઓશને કેદ કર્યાં. છેવટે રૂમના સલ્જુક લોકોએ આ વંશના દીપકને ૧૧૭૨
માં ખૂંટાવી નાખ્યો.

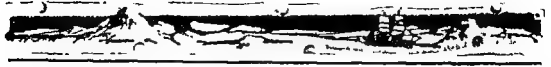
મલિકશાહના મૃત્યુ
બાદ સામ્રાજ્યની
દશા અને લેંગુ
પુનર્જીવન

મલિકશાહના મૃત્યુ બાદ એના દીકરાઓમાં સીવીલ યુદ્ધ જમ્યું અને
એ આખું સામ્રાજ્ય કુટુમ્બના મહોટા સભ્ય જનોમાં વહેંચાઈ જવા પામ્યું. એક
હથ્થુ સત્તા નાશ પામી. એકત્ર બળનો હવે અન્ત આવ્યો હતો. ત્યારપછી
૧૧૧૭-૫૭ સુધી મહાન સલ્જુક તરીકે સીન્જર પણ સત્તા ભોગવી ગયો.
એણે જ આ મહા સામ્રાજ્યના પડતીના બી વાવી દીધાં હતા. એશિયા માધ્ય-
નરમાં સેલેમાનો બેટા દાઉદ ખીલીન અસેલાન ૧—(૧૦૬૨ થી ૧૧૦૬)
કુસેકરોનો બહાદુર સમોવડીઓ એણે રમતું સામ્રાજ્ય રચાવ્યું. પછીથી એ
પણ નિર્બળ બનવા પામ્યું. પછીથી ઇઝઝ-ઉદ-દીન, ખીલીન અસેલાન ૨
(૧૧૬૮-૮૮) એણે ૧૧૭૨ માં કૈસરીયાહ અને સીવસ લીધાં. ફરીથી
ગીયાસુદ્દીન કેપુશના હાથ નીચે છૂટાં થઈ ગયેલાં રાજ્યો એકત્ર થઈ ગયાં
અને સામ્રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના થઈ રહી. ગીયાસુદ્દીન થોડા સમય સુધી
રાજ્ય કરી શક્યો. પછીથી એને લેસર અમીર્નિઆમાં આશુરે શાસવો પડેલો.
૧૨૦૬ માં અગ્લાધિયા અને કૈરીસસ લીધા પછી ૧૨૦૮ માં એમોરિઅમની
નજદિક ખાઇઝ-ટાઇનોને હરાવ્યા. નિકઆના મહારાજ થીઓડોર લશ્કરીની
સાથેના યુદ્ધમાં એ લડતાં મરાયો.

ગીયાસુદ્દીન-કેપુશ-
એકત્ર થઈ બળ-
વાન બનેલું રાજ્ય-
બળ.

ઇઝ-ઉદ-દીન કેપુ-
શ પહેલો

એનો દીકરો ઇઝ-ઉદ-દીન કેપુશ પહેલો-એની ખુબસુરતી માટે
પ્રખ્યાત હતો. એની ચતુરાઇવારી હિમ્મત અને રાજ્યકૌશલ્ય માટે છાત-
હાસનાં પાનાઓ એની તારીફ કરે છે. કેટલીક જીત અને વિજયો યુદ્ધો કર્યા
બાદ સીવાસ ગામમાં એનું મોત થયું. એની કબ્ર હજી પણ જોઈ શકાય છે,

પછીથી (૧૨૧૬ થી ૩૬) સુધી અર્ધલાઉદ-દીન કેકાબાદ રાજ્યગાદીએ આવ્યો, ત્યારે એની કીર્તી ચોતરફ પ્રસરી ગઈ હતી. એ વખતે દેશની જાહેર-જલાલી પૂર્ણ રોશનીએ રોશન થઈ રહી હતી. એણે The great—“મહાન” નો ઇલાકાબ ધારણ કર્યો. મેસોપોટેમીયાના હુરનથી માંડી વાન સરોવરના અખલાન શહેર સુધી એના નામનો સિલ્લો વાગતો. ૧૨૨૬ માં અર્ધલાઉદ-દીને ખારેઝમના જલાલઉદ્દીનને નીસી ચીમન આગળ હરાવ્યો. પછીથી પોતાના બળથી રાજ્યની સુધારણા-વ્યવસ્થા ઉપર દષ્ટિ નાખી. એણે અધ્યાયાની બંદર તરિકે સ્થાપના કરી. મુખ્ય શહેરોની આસપાસ કિલ્લાઓ બંધાવ્યા અને એ સંધળાઓને અરજદ મીનારા અને મદ્રેસાથી વધુ દિવાલમાન બનાવી દીધા. “ખાન” સરાઇઓ બંધાવી. તેમજ કોનીઆ આગળ એક રાજ્યમહેલ પણ બંધાવ્યો.

તે વખતે પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં મંગોલ લોકોનો જુલમ-સિતમનો કારકો ફરી રહ્યો હતો. ત્યાંથી મંગોલોના જુલમ ત્રાસી જઈ કવિઓ, કલાકારો અને મહાન તત્ત્વગાનીઓ આ દેશ તરફ ધસકાવા લાગ્યા. અને એ સંધળા કલાકારો અલાઉદ્-દીનની તહેનાતમાં આવી રહેવા લાગ્યા. રૂમની ન્યાયાલયમાં ઇરાની કલા અને સાહિત્ય તે દિવસથી મિશ્ર થયેલ છે એ આપણે એની તવારિખ ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ. યુખારામાંથી—અલા-ઉદ દીન—“ઉલેમાનો સુલ્તાન” આવી પહોંચ્યો અને એનો વડો દીકરો-વચ્ચટ દીકરો ફુનિયાનો મહાન રોમાંટિક અને મીસ્ટીક કવિ-કલાકાર મૌયાના જલાલ-ઉદ દીન રૂમી પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો; તેણે બેવલથી ફર્ગીશોની હારમાળા સ્થાપી.

તત્કાલ દેશ તરફથી મહાન વિદ્વાન શેખો-શમ્સ-ઉદ-દીન અને ‘યુર-હાન ઉદ્દીન પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ઉર્મિઆ પ્રદેશમાંથી શંઘ હાસમ-ઉદ-દીન પણ ત્યાં હાજર થઈ ગયા અને ખલીફના ન્યાયાલયમાંથી તે વેળાનો ઉસ્તાદ ન્યાયકાર શંઘ શહબાબ-ઉદ-દીન પણ ત્યાં આવી લાગ્યો. તે વખતે સમયના વહેવા પ્રમાણે યોગ્યમાનલી તુર્કોએ ન્યારે ત્યાં દેખાવ દીધો, ત્યારે એ લોકોનો નાયક એત-તાયરલને “સુયુત” મળી અને તે વાળવ્ય માર્ગસિનો વૉડન બન્યો.

કિસ્મતની કમનસીબીથી આ લાલા અર્ધલા-ઉદ-દીનનું મોત ઘણી જ ખરાબ રીતે આવ્યું. એરઝીગાન આગળના કુત્તા-દીએહના એના રાજ્ય

“મહાન” ખિતાબ ધારનાર અર્ધલા-ઉદ-દીન કેકાબાદ

પૂર્વ-પશ્ચિમ દેશોમાં મંગોલીઓનો સિતમ

મહાન તત્ત્વવેત્તા કવિ-કલાકાર મૌયાના જલાલ-ઉદ દીન રૂમી

એકના એક બેટાએ
ખાપને ઝેર આપ્યું.

ગીયાસ-ઉદ્-દીન
દેખુશદ્-દોવા પાછ-
ળ અધારૂ.

ગીયાસ ઉદ્-દીનના
વારસો મોંગોલ-
ખાનોને ખડણી
ભરતા થયા.

રૂમના સલ્જુક સુ-
લતાનોએ લોકોએ
ખધાવેલ કલામય
હારીગીરીભર્યા મ-
હેલો અને મદ્રેસાઓ

મહાલમાં એના એકના એક બેટા ગીયાસ-ઉદ્-દીન દેખુશદ્એ ઝેર આપી
એને મોતને શરણુ કર્યો. એના મોત બાદ ગીયાસ-ઉદ્-દીન પોતે તખ્તનશીન
થયો. એણે કહેવત પ્રમાણે-દોવા પાછળ અંધારૂ-એવી રીતે રાજ્ય કર્યું. એનું
રાજ્ય લગભગ ૧૨૩૬ થી ૧૨૪૫ સુધી ચાલ્યું. પછુ દરમિયાન રાજ્યકાળમાં
વ્યવસ્થા અને ચતુરાઈની ખામી રહી ગઈ હતી. ઠેર ઠેર મહેલો ખાતામાં
અંધેર ચાલતું હતું, તે મોજશાખનો રસિદો, નખળા મનનો હતો. છેવટે
૧૨૪૩ માં એરઝીગાન આગળ જ મંગોલની ચઢાઈ આવી પહોંચતા એને
હાર ખાવી પડી અને સીવસની સંધી અનુસાર ડયુક-ખાનની એકઠયુ સત્તા
અને આધિપત્યની સત્તાનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો. આવી રીતે રૂમનું જહો-
જલાલીભર્યું સ્વતંત્ર રાજ્ય અન્ત પામ્યું. ગીયાસ-ઉદ્-દીનના વારગો પરાધિન
ખની ગયા અને પોતાની સત્તાને શુભાવી પારકાને શરણુ બેસી રાદસો ખાવાની
વૃત્તિ પોષવા લાગ્યા. એમનામાં એમના વડવાઓ જેવું સ્વમાન તેજ ચેતન નહિ
આવવાથી એ લોકો મહાકાલ સુધી પરતંત્રતા સેવી રહ્યા.

મંગોલ ખાન અને ગીયાસ ઉદ્-દીન વચ્ચે શરત થયેલી કે એ લોકોએ
એમના ધડી કઢાડેલા રાજકીય ધારાધોરણ પાળવાઃ એમાં કોઈ જાતનો ભંગ
પડવો ન જોઈએ અને દર વર્ષે અમુક કર અને ખંડણી ભર્યાં કરવી.

છેલ્લો અલ્લા ઉદ્-દીન કેકેખાદ લગભગ ૧૨૮૭ થી ૧૩૦૭ સુધી ટકી
શક્યો, એણે બાઇઝન્ટાઈન અને મંગોલ પ્રદેશ ઉપર થોડીક છતો મેળવી
હતી, પછુ પછીથી એ એની નિર્બળતાને લીધે હથીયારવિહિણો ખની જવાથી
કેદ પકડાઈ ગયો અને મંગોલ જનરલે એને મોતના મુખમાં હોમી દીધા.
અહિંથી સલ્જુકની ભવ્ય જહોજલાલીનો એના પાછળના રાજ્યકર્તાની જોર-
કારીને લીધે કંટાળુ અન્ત આવ્યો. આ સલ્જુક વંશાવલી અને સલ્તનતનો
કંટાળુ ઇતિહાસ અહિં જ અન્ત પામે છે.

“ મહાન સલ્જુક ”ના જેમ રૂમના સલ્જુક સુલતાનો કલા અને સાહિ-
ત્યના હિદાર વિપાસકો હતા. એમણે અંધાવેલાં આલિશાન મકાનના ખંડિયેર
ઉપરથી જેઈ શકાય છે કે એ સર્વે ગૃહો કલા અને સંચોદતાથી પ્રમાણુઅંધ
મણુતોથી બાધવામાં આવ્યા હતાં. એ મકાનો ધણાં જ સુંદર દરે જેમ એમના
ખંડિયેરો આપણને કહે છે.

મુસ્લીમ કલા કોઈ પણ જમાનામાં આટલી બધી તેજસ્વી નહોતી એમ તવારીખનવેશો કહે છે. મદ્રેસાઓની અણુમોલ, દાંતમાં આંગળા પકડાવે એવી ચાતુરાઈભરી કલાયુક્ત શિલ્પ કલાથી આપણે હકે યર્ષ જમએ છીએ. ન્હાની કબરો અને ત્હેના મ્હોટા આર્કોવાળા પ્રવેશદ્વારો પ્લાનમાં અને શિલ્પ કલામાં બિનકેરીફ ગણી શકાય. આપણી વિશ્વવિદ્યાલયો જેવી મ્હોટી કોલેજો, શાળાઓ પણ જેવીને તેવી આપણે જોઈ શકીએ છીએ, તે વખતના કિલાઓ અને લગ્ન પુલો આપણને તે વેળાની લગ્નતાનું જ્ઞાન કરાવે છે.

બધી કબરો-મસ્જિદો બાંધે ધરિની દબમાં છે, તે છતાંયે એની કારીગરી છૂપી રહેતી નથી. કેનીઆ, નિજદેહ, કેસેરીયાહ, સીવાસ, અમાસિયા, દિવરીક અને બીજી ઘણી જગ્યાના સુંદર આલિશાન મકાનો એક હોશિયાર અને ચપળ શિલ્પકાર અને એન્જિનિયરને વિચારમાં નાખી દે તેવા છે. એની ઉપર 'લેખો' પણ કોતરેલા છે. કદાચ એ લેખોમાં એની પ્રાચિન તવારીખ સમાયેલ હોય. ઘણાખરા ઉલ્લેખો અરબીકમાં છે અને કેટલાકોમાં "મહાન મુસતાન, જોરેમદ મુસતાન, અમારા અનદાતા, શાહેસાહ, અરબોના બાદશાહ, ખુદાનું વર" વિગતો કોતરવામાં આવ્યું છે. તે વખતની ઓશીશીયલ ભાષા પર્શિઅન હતી અને કરોનું રજીસ્ટર-Register of the Taxes કારામાનના મહમદ બેએ આવી જ્યાં સુધી તુર્કો-ધરાની શબ્દોની-નવી સીરટમ દાખલ કરી ત્યાં સુધી ચાલતું હતું.

ખારેજમના શહે ખલીફહ ધારણ કરી અબ્બાસાઈડ ખલીફાતનો અન્ત આણવા નિશ્ચય કર્યો. આ શાહને મ્હોત કરવાની ઇચ્છાએ ખલીફ-અલ-નસીર મંગોલોની મદદ માગી. ૧૨૧૬ માં એંગીઝખાને આવેને 'શાહ'ને હરાવ્યો અને એક જગરા જંગબાદ એના ખેટા જલ્લાલ-ઉદ-દીનને કુર્દીશ પર્વતોમાં નાસી જવું પડ્યું. ત્યાં એને મારી નખાવવામાં આવ્યો. (૧૨૩૧) ગીયાસુદ-દીનને હરાવ્યા બાદ મંગોલ લોકોએ દીકાટ અને કેસેરીયાહ કબજે કર્યો. સીવસની સંધી પ્રમાણે ગીયાસુદીન મંગોલ ખાનને ખંડણીદાર બની રહ્યો. ૧૨૫૮ માં હુલાયુએ પોતાના ભાઈ મન્ગુખાનને પશ્ચિમ પ્રદેશ છતવા મોકલ્યો હતો. એણે ખલીફ જગદાદને ઠાર કરી તેનો કબજો લીધો. ૧૨૫૯ માં તખરીઝથી કુચ કરી અખતાત દીઆરબેકર, જેઝાયર, નસીજત અને હિરા

કબરો-મસ્જિદોની કારીગરી અને તેની અંદરના કોતરેલા લેખો.

મંગોલીઓનો-તેઓનું આક્રમણ અને કબજો

તૂકોમાન ન શાવલી

લીધાં. ૧૨૬૦ માં એણે અલાશીઆ, મેઘ્મીજ અને અલેપ્પો લીધાં. દમાસ્કસ પશુ તાણે ચર્ધ મયું. અલેપ્પો આગળ એણે એના બાઈનું મેલ થયેલ સાંભળ્યું અને ત્યાંથી ધરાન પાછો ફર્યો. ત્યાં એણે ઇફખાનનો વંશ સ્થાપ્યો. તે વખતે હુસામ અને ખીજ મંગોલ સેના નામકો ખ્રીસ્તી ઔરતો પરણ્યા હતા.

આટલું મ્હોરું સામ્રાજ્ય મંગોલોએ સ્થાપ્યું હતું, પણ એની રાજ્ય-લગામ કેવી રીતે ચલાવવી એનું એમને બાન નહિ હોવાથી ધગતના સુલ્તાને ૧૨૭૭ માં એ લોકોની સત્તાનો એશિયા માધનર અને સિરીયામાંથી નાશ કર્યો. આખીસ્તાનના નંગમા મંગોલ સેના હાર પામી. આવી રીતે અહિં તૂકોમાન રાજ્ય સ્થપાવા લાગ્યું. એ વખતે પૂર્વ એનેટોલીઆમાં અક, કોયુન્હુ અને કારા કોયુન્હુ અને રમઝાન એગ્લુની વંશાવલી સ્થપાઈ. એનો વંશજ ઉઝુન હુસન ખોરાસાનથી કારામન સુધી રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ૧૪૭૩ માં ખીજ મહમદે તરજન આગળ એને હકારી મૂક્યો.

કુર્દ લોકોનું મૂળ મીડીઅન હોઇ ઇન્ડો-યુરેપિયન કુટુંબોના છે. અસિરિયન જેવી જ જાતના શાકુ લોકો જેવા જ આ કુર્દ લોકો છે. "મમ. કનલી" કુર્દ લોકો આર્મિનિયન મેગીઝેનીઅન-સમાંથી હતરી આવ્યા હોય એવું કહેવામાં આવે છે. ઇરાન રહાએ મોરયા માટીને જે વખતે સલીમ પહેલો પડ્યો હતો. (૧૫૧૨-૨૦) તે વખતે કુર્દ લોકો ત્યાં આવી રહ્યા. તે વખતે પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર ઇફ્સી એ પ્રાન્તનો સુબો હતો અને તે ઘીટલીસને કુર્દ હોઇ તે વખતે જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં રખડતા મંગોલ, તર્ક, તાતાર, વિં ને કુર્દ ખનાવી હુકીઆરી ને ખેલતતા પ્રાન્ત જીતી લઈએ લોકોની ત્યાં સ્થાપના કરી.

"કુર્દશ પ્રગ" તુર્કી, પર્શિયા અને રશિયામાં લગભગ ૨,૦૦૦,૦૦૦ થી ૩,૦૦૦,૦૦૦; સુધી છે. આમાંના લગભગ ૧,૫૦૦,૦૦ તર્કીમાં રહે છે. બાકીના જુદા જુદા સ્થળોએ વિખરાયેલાં છે. પરન્તુ કુર્દસ્તાન પ્રાન્તમાં એ લોકો ઘણાખરા વસતા રહે છે.

કુર્દ લોકોનો મ્હોટો ભાગ સુન્ની છે. તર્કીમાં સુન્નીઓ ઝાઝા વસે છે, તે વખતે તેનો આત્મીક મુખી શેખ ઓબેઇદ ઉલ્લાહ હતો.

મૂળ રીતે એ લોકો નંગલી લોકોની માફક જંગલો અને પર્વતોમાં એક એક ટુકડીમાં વસતા ફરતા. એ લોકો પોતાના મુખી માટે માન રાખતા.

એ લોકોની આવી જાતની ટુકડી "gun-men" "બંદુકધારી મનુષ્યો" નામે ઓળખાય છે. એ લોકો પાસે ખેતી કરવા જેટલી જમીન તો હોય છે. એથી તેઓ જોધ એ તેટલું ધાન ઉગાડે છે. ઘેટાંના ટોળાઓ ત્યાં છે.

કુર્દ લોકો મુખ્યત્વે બે જાતની ભાષા બોલે છે, એક કિર્મીન્જી જુની ધરાની શબ્દોવાળી જુની રૂઢીના ઉચ્ચારવાળી બીજી "ઝાઝા" આ'ઝાઝા' ભાષા ધરાની અને અર્ધિનિયનના જુના કઠાયેલા શબ્દોની મિશ્ર ભાષા બનેલી છે. કેરમાનશાહ આગળ વસતા લોકો ત્રીજા પ્રકારની પરિચયને લગભગ મળતી જુની ભાષા 'ગુરન' બોલે છે.

કુર્દ પ્રદેશમાં હોશિયારી નથી હોતી. તેથી તર્કમાં કહેવત છે કે 'કુર્દ જેવા મૂરખ'. તે અહિં બરાબર બંધબેસતી આવે છે. માણસો મજબૂત, ચપલ અને બંધા હોય છે. ન્હાનકડાં માથાં, આવેલ ચહેરાવાળા; રૂંઝે કાળા, નાક ટંદાર અને વળેલું, આખો ન્હાનકડો પથ્થુ લાંબી અને માનભરેલા મનવાળા હોય છે. પોતાના મુખી માટે એ લોકો જાનની પણ પરવાહ કરતા નથી. અજાનતા એ લોકોને મુખ્ય દુશ્મી કહી શકાય. જરા ધાતકી પથ્થુ ખરા. સ્ત્રીઓ ખૂબ ઉદ્યોગી અને ગરમ રૂના અને ઊનના ધાખળા તથા શેતરંજી-ગાલીયાઓ વણતા રહે છે, પુરૂષો કામરૂં-તીર, બાત્રો લોડું અને ચક્રમક હમેશ સાથે રાખે છે. હમણાં હમણાં એ લોકો પીરતોણ પથ્થુ સાથે રાખે છે. એ લોકોની સ્ત્રીઓ પરદો રાખતી નથી. કુર્દ લોકો જ્યુ કે ક્રિશ્ચિયન આગળથી ઉધાર લેતાં ચલારાય છે. આવી રીતે માંગનાર પૈસા લેવા આવે તે વખતે કજીયો પણ થયા કરે. કુર્દ લોકોને મીઠીટરી નોકરી માટે ખૂબ તિરસ્કાર હોય છે.

એનટોલીયા, ઉત્તર સીરીયા અને ઉત્તર મેસોપોટામીઆમાં વસનારા આ લોકો સ્પીરકેશીઆના મૂળ રહેવાસી છે. કહેવાય છે કે એ લોકો ખ્રીસ્તી હતા. કેટલાકનાં નામો પણ ખ્રીસ્તી નામોને મળતાં આવે છે. તેઓ જુદી જુદી ન્હાનકડી ટુકડીઓમાં વહેંચાયેલા છે. તેમાંની શામ્સુખ, અખસેખ અને ઓલુખ મુખ્ય ગણાય છે. લોકો ચાર જાતના વહેંચાઈ ગયા હોય છે. રાજકુમારો-અમીરો-સ્વતંત્ર મનુષ્યો અને ગુલામો.

સ્પીરકેશીઓને ઉત્સાહી, ઝડપી અને સાચાઓવા હોય છે. એ લોકો બહુ બહિષ્કારાળુ, સ્વતંત્રતા ચાહનારા અને પોતાના ઘંધાને બહુ જ માન આપ-

સિરકેશિયન લોકોની અચળી રૂપરેખા

લીધાં. ૧૨૬૦ માં એલે અલાશીઆ, મેખીજ અને અદેખો લીધાં. દમાસ્કસ પશુ તાખે ચર્ધ ગયું. અલેપો આગળ એલે એના લાકર્નું મેત થયેલ સાંભળ્યું અને ત્યાંથી ધરાન પાછો ફર્યો. ત્યાં એલે ઇલખાનનો વંશ રથાપ્યો. તે વખતે હુસાગ અને ખીજ મંગોલ સેના નાયકો ખીરતી ઓરતો પરણ્યા હતા.

તુર્કોમાન વંશાવલી

આટલું મ્હોર્ડું સામ્રાજ્ય મંગોલોએ રથાપ્યું હતું, પશુ એની રાજ્ય-લગામ ઠેવી રીતે ચલાવવી એનું એમને લાન નહિ હોવાથી ઇગતના સુસ્તાને ૧૨૭૭ માં એ લોકોની સત્તાનો એશિયા માધનર અને સિરીયામાંથી નાશ કર્યો. આખીસ્તાનના જંગમ મંગોલ સેના હાર પામી. આવી રીતે અહિં તુર્કોમાન રાજ્ય રથપાવા લાગ્યું. એ વખતે પૂર્વ એનેટોલીઆમાં અક, કાયુ-લુ અને કારા કાયુ-લુ અને રમઝાન ઓગલુની વંશાવલી રથપાઇ. એનો વંશજ ઉઝુન હુસન ઓરાસાનથી કારામન સુધી રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ૧૪૭૩ માં ખીજ મહમદ તરજન આગળ એને હંકારી મૂક્યો.

કુર્દ લોકોની વંશા-
વલી-એ લોકોનું
રહેઠાણ અને મરેશ

કુર્દ લોકોનું મૂળ મીડીઅન હોઇ ઇન્ડો-યુરેપિયન કુટુંબોના છે. અસિરિયન જેવી જ જાતના ગાડુ લોકો જેવા જ આ કુર્દ લોકો છે. "મમ-કનલી" કુર્દ લોકો આર્મિનિયન મેગીગોનીઅન-સમ્રાટી ઉત્તરી આબ્યા હોય એ કહેવામાં આવે છે. ધરાન સ્થાને મેરથ્યા માંડીને જે વખતે સલીમ પહેલો ૫

તમેંએ મુરાદ ૧ લાના વારામાં તથા ૧૪૦૨ માં તેમુરે તે કબ્જે કર્યું. પછીથી ૧૮૩૨ માં ઇંગ્લેન્ડના ઈસ્ટાંદીમ પાસાએ એનો કબ્જો લીધો.

જેટલા શિક્ષાલેખો અંગોરામાં જડી આવ્યા છે તે 'રીપોર્ટ્સ' હમામખાનાઓ-મંદિરો-અને પુરાણા રાજમહેલો હોય એમ ખતાવે છે. એ લોકોની બાંધણી અને રીત ઉપરથી કહી શકાય છે કે આ મકાનો ધર્મ જ સરસ અને આલિશાન હોવા જોઈએ. સહુથી ઉપયોગી અવશેષ તો રોમ અને અને ઑગસ્ટસનું મહામંદિર રહ્યું છે. એની શિષ્પકલા ધણી જ સરસ છે. એ ઉપર ગેલીક, ગોથીક, ગ્રીક, લેટીન એમ જુદી જુદી જાતના લેખો કાતરાયેલા છે. મુલેમાન પહેલાના વખતની હાજી અમરમની મસ્જિદ સીઆન નામના કલાકાર પાસેથી ઉભી કરવામાં આવી હતી. અધરામ દિવેશ લોકોનો સ્થાપક હાજી અધરામ પોતે એક સરસ કલાકાર કટુમ્બમાં જન્મેલો હતો અને આજે પણ એના વંશજો અંગોરામાં રહી માન પામી રહ્યા છે.

ત્યાંથી થોડે દૂર અંક કાલેહ-આરસના બે સિંહ ઉભા કરવામાં આવ્યા છે.

અંગોરા વ્યાપારશોજગારનું સાફ જેવું મથક છે. એનો ઉદ્યોગ-ધંધો મોહર-મિથુ, પીળાં બેરી વિન્ નો છે, મોહરમાંથી સુંદર કુમારદાર કપડું બને છે. 'સોફ' નામનું જાડું કપડું બહુ જ વખણાય છે. એને રપેશીયલ રીતે રંગવામાં આવે છે. અર્સિના મધ અને ફૂલો બહુ જ વખણાય છે. સફરચંદ, પેર અને ખાસ કરીને શયાણુ મેવાઓ ખૂબ જ થાય છે. એને 'Euglōish-ઇંગ્લીશ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, કારણ કે ધંધામાં એને આગળ પાડનાર ઈંગ્લીશ હતા. અંગોરાની રવાડીદાર બીલાડીઓ પણ ખુબ વખણાય છે. હાલમાં ચોઠખા લોહીની અંગોરાની બિલાડી મેળવવી બહુ મુશ્કેલ છે.

અંગોરામાં મુરોપિયન-ખાસ કરીને ઇંગ્લીશ પેહેડીઓ ખૂબ રહે છે. ઇંગ્લીશ લેવાન્ટે કુાં ના એજન્ટે ૧૬૩૯ થી ૧૭૬૮ સુધી રહેતા આવ્યા હતા. ૧૭ મી અને ૨૮ મી સદી દરમિયાનના વ્યાપાર કરવા આવેલા ઈંગ્લીશ, હંચ અને ફ્રેન્ચોની કબજે પણ છે.

રહેવાસીઓમાં ૮ થી ૯ હજાર જેટલા રોમનો છે, ૧૫૦ ગ્રેગરીઅન અને પ્રોટેસ્ટન્ટ કુટુંબો છે. કહેવાય છે કે ઉન્હાળામાં અહિં હવા સારી રહેતી નથી. અહીં બ્રિટીશ કૉન્સલ રહે છે.

ઉદ્યોગ-વસ્તી વિગેરે
વિષે દુકમાં દેં

જાગે તાતા-તેમની
અમળી રૂપરેખા

નારા હોય છે. એ લોકો ઠીક પ્રગતિ કરતા જાય છે. તેઓ ધણું કરીને ખાણો અને કોટન જીનીંગ કારખાનામાં કામ કરી જીવન વીતાવે છે. કેટલાકો અર્થજ ધોડેસ્વારો છે અને કેટલાકો અર્થજ બહારવટિયા હોય છે.

કિમીઆના યુદ્ધ પછી ૨૦,૦૦૦ કુટુંબો રશિયા છોડી સ્વીડીસીઅન મેદાન ઉપર રહેવા લાગ્યા. અહિં જુદી આબોહવામાં રહેનારા હોવાથી હવાપાણી માફક નહિ આવવાથી, દવા નહિ કરવાથી, એ લોકો હજારોના પ્રમાણમાં મરી જવા લાગ્યા. આજે લગભગ ૨૦૦૦ કુટુંબો રહે છે. સ્વભાવે શાન્ત પથુ ઉપડે ત્યારે કોઈના નહિ; બહાર લુચ્છલસા કરનાર સ્વભાવના, જીલ્લન નદીના તીરે આસપાસ રહી જીવન ગુજારે છે.

અંગોરા—અથવા
એંગુરી

મધ્યાનની ઉપર પાંચસો ફિટના એક ખડક ઉપર આ અંગોરા (એંગુરી) શહેર બાંધવામાં આવ્યું છે. ઉપરથી નીચેની ખીણો દેખાવ ધણે જ સુરમ્ય દેખાય છે. ઉત્તર દિશાના પાર્વતીય પ્રદેશમાં એક મોટો ઝરો ધી એંગુરી વહો જાય છે. અને અસ્થિતિમાં 'એન્સ-દાગ'—'એપલમાઉન્ટન' ના ટોળાણ દેખાય છે. અહિં લગભગ બધે સુંદર બાગપગીયાઓ આવેલા છે, ઉપર શહેર તૂર્કી કિશાની દિવાલોથી સંરક્ષાયેલું છે. આ દિવાલોમાં જુના ખંડિયેરોના પથ્થરો ચણવામાં આવ્યા છે. એમાં ધણાય શિલાલેખો અને અમુક શિલ્પકામ નજરે પડે છે. ઘરો છોટાના બાંધવામાં આવે છે. ધણાખરા ઘરો અનિયમિત રીતે અને એ માળાના બાંધવામાં આવેલ હોય છે. ઉપર નળીયાં નાખવામાં આવે છે.

હક ઇસિહાસ-અંગોરાની : અંગીન
જાહોજલાલી-અંગ-
તી અને પડતી

Ancyra-એન્શીરા-અંગોરા શહેર મૂળ ક્રાઈસ્ટિઅન શહેર હતું અને પાછળથી ટેકરીસેઈસનું મુખ્ય શહેર બન્યું. એ લોકોને ઇ.સ. પહેલા ૧૮૯ માં મેનલીઅસે લડાઈમાં હરાવ્યા. ત્યારે ગેલેશીઆ રોમન પ્રાન્ત થયો; ત્યારે એન્શીરાને 'સેગારટે' નું નવું નામ આપવામાં આવ્યું. નીરોના રાજ્યમાં એનું નામ ફેરવીને 'મેટ્રોપોલીસ' રાખવામાં આવ્યું હતું. આવી જતનું સંકેત-યુક્ત નામ જુના સિલ્લાઓ ઉપરથી મળી આવે છે. આરુરોસ-નીચે આવ્યું, ત્યારે ઇરાની લોકોએ લઈ લીધું-સોશીઅન નીચે આવ્યું, ત્યારે આરબોએ લઈ લીધું અને ફરી હુઝૈન અલ રશિદ પાસે આવ્યું ત્યારે સલ્જુક લોકોએ લઈ લીધું. પછીથી કુએરોના હાથમાં અઢાર વર્ષ સુધી રહ્યું. પછી આસમાનલી

તરીએ મુરાદ ૧ લાના વારામાં તથા ૧૪૦૨ માં તૈયુરે તે કબ્જે કર્યું. પછીથી ૧૮૩૨ માં ઇશ્તખના ઇસ્લાહીમ પાસાએ એનો કબ્જો લીધો.

જેટલા સિલાસેખો અંગોરામાં જડી આવ્યા છે તે 'રીપોઝાન્સ' હમામખાનાઓ-મંદિરો-અને પુરાણા રાજમહેલો હોય એમ ખતાવે છે. એ લોકોની બાંધણી અને રીત ઉપરથી કહી શકાય કે આ મકાનો ધણ જ સરસ અને આલિશાન હોવા નેમ્મો. સહુથી ઉપયોગી અવશેષ તો રૂમ અને અને આંગરૂદસનું મહામંદિર રહ્યું છે. એની સિંપકલા ધણી જ સરસ છે. એ ઉપર ગોલીક, ગોથીક, ગ્રીક, લેટીન એમ જુદી જુદી જાતના લેખો કાતરાયેલા છે. સુલેમાન પહેલાના વખતની હાજી બખરામની મસ્જદ સીઆન નામના કલાકાર પાસેથી ઉભી કરવામાં આવી હતી. બાઈરામ દિરવેશ લોકોનો સ્થાપક હાજી બાઈરામ પોતે એક સરસ કલાકાર કટુમ્મમા જન્મેલો હતો અને આજે પણ એના વંશજો અંગોરામાં રહી માન પામી રહ્યા છે.

ત્યાંથી થોડે દૂર અઝક કાલેહ-આરસના બે સિંહ ઉભા કરવામાં આવ્યા છે.

અંગોરા વ્યાપારોજગારનું સાઈ જેવું મથક છે. એનો ઉલ્લેખ-ધંધો મોહર-મિથુ, ખીળાં બેરી વિગે નો છે, મોહરમાથી સુંદર કુમારદાર કપડું બને છે. 'સોફ' નામનું જાડું કપડું બહુ જ વખણાય છે. એને રપેશીયલ રીતે રંગ વામાં આવે છે. અસિના મધ અને ફળો બહુ જ વખણાય છે. સફરચંદ, પેર અને ખાસ કરીને શયાળુ મેવાઓ ખૂબ જ શાય છે. એને 'English-ઇંગ્લીશ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, કારણ કે ધંધામાં એને આવળ પાડનાર ઇંગ્લીશ હતા. અંગોરાની રૂપાટીદાર બીલાડીઓ પણ ખુબ વખણાય છે. હાલમાં ચોકખા લોહીની અંગોરાની બિવાડી મેળવવી બહુ મુશ્કેલ છે.

અંગોરામાં મુરોપિયન-ખાસ કરીને ઇંગ્લીશ રેહેડીઓ ખૂબ રહે છે. ઇંગ્લીશ લેવાન્ટે કુા ના એજંટે ૧૬૩૯ થી ૧૭૬૮ સુધી રહેતા આવ્યા હતા. ૧૭ મી અને ૨૮ મી સદી દરમિયાનના વ્યાપાર કરવા આવેલા ઇંગ્લીશ, હય અને ફ્રેન્ચોની કબજો પણ છે.

રહેવાસીઓમા ૮ થી ૯ હજાર જેટલા રોમનો છે, ૧૫૦ ગ્રેગરીઅન અને પ્રોટેસ્ટન્ટ કુટુંબો છે. કહેવાય છે કે ઉંઢાળામાં અહિં હવા સારી રહેતી નથી. અહીં ઇંગ્લીશ કાનસલ રહે છે.

ઉદ્યોગ-વસ્તી વિગેરે
વિષે દુકમાં કૈંક

અંગોરા

અકરણ ૨૪ મું.

અંગોરા

રોસન ઉપર ઉતરતાં જ હોટલના પોર્ટરાની ઝાઝી બીડ દેખાય

છે. રોસન ઉપર જ સત્તાવાલા પાસપોર્ટ તપાસવા હાજર હતા. તરકરેા ખતાવી ને હું ચાલ્યો, એણે થોભાવીને મ્હાઈ ચિરનામુ પૂછી લીધું કે હું કંઈ હોટલમાં જઈ છું? હોટલ ડેાન્ડેન્ટનોપમનું નામ આપી હું ગાડી કરી હોટલ તરફ ચાલ્યોઃ અંગોરાની સડકે પાછી બાધણીની હોષ શરૂઆતમાં સુખડતા જણાય છે. હોટલમાં પહેાંચી અંગોરા દૂર સુધી ભેઈ શકાય એવા ખુશ્ખા મેદાન તરફ ઉપડતી બારીવાળો એક ઓરડો પસંદ કરી કરી કામ થયો. ભૂખ કંડકડતી લાગી હોવાથી પહેલું કામ તો ખૂબ પેટ ભરીને જમવાનું કર્યુંઃ આ શહેરમાં તૂર્કી મુસલમાનો ૨૦૦૦૦, આરમિનીયન ૧૩૦૦૦, ગ્રીક ૨૦૦૦, યહુદી ૫૦૦ મળી કુલ ૩૫૫૦૦ ની જનસંખ્યા વસે છે.

બીજી દિવસે તા. ૯ મી અક્ટોબર ૧૯૦૨ ના રહેવારે ઉઠતાં જ નાસ્તાપાણી કરી, બારે ઈન્તેઝરીપૂર્વક Ancyra એનસીરાના ખંડિયેરો નિહાળવા ચાલ્યો. અમારી હોટલની નજદીકમાં જ સોલીડ પીલરનેા પ્રાચિન મીનારો આવેલો હોવાથી પહેલાં ત્યાં જ ચાલ્યો, એ સફેદ પર્યટનો રથંભ છે. આ બાદશાહી ઇમારત ઉપર આજે તો ચરકલા પક્ષી ધાસ ખડકીને પોતાનો બચ્ચો સેવી રહ્યો છે. એ રથંભ પાસે જ એક જુના જમાનાનું અતિ પુરાણું હમામખાનું આવેલું છે. તે હાલમાં સાવ ખંડિયેર હાલતમાં હોવા છતાં પ્રાચિન કાળમાં એક બારે દમામદાર અને લખ્યતાભર્યું અતિ મોહક હમામ હતું એવી તેની કાળ જુની દીવાલો શાખ પૂરી રહી છે. અહિં આવેલી ટેકરીની છેક જ ઉપર સુલતાનનો જુરદો આવેલો છે. તે અતિ પ્રાચિનકાળનો હોઈ છેક રેશમન જમાના પહેલાંનો કિલ્લો પણ આવેલો છે. તેના નજર ભોંખડો અભેદ દસ્તાખે છ ફૂટ ઉચો અને ચાર પુટ પહોળો છે. આ

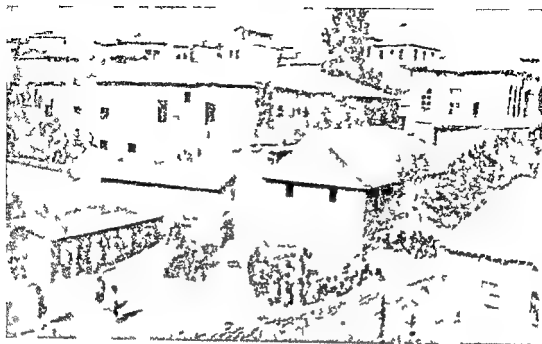
અંગોરા શહેરનું
વર્ણન અને વસ્તી-
વાડી વિ.

પુરાતન રામન
ખંડિયેર

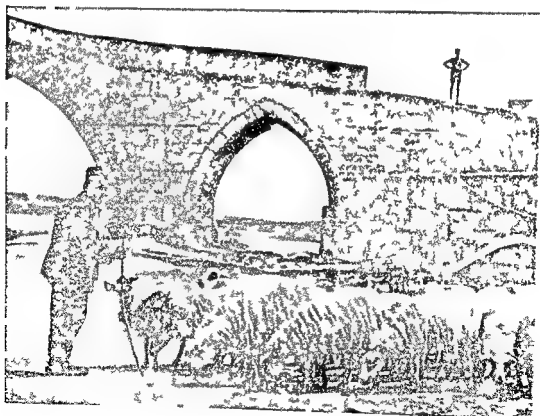
સુલતાનનો જુરદો

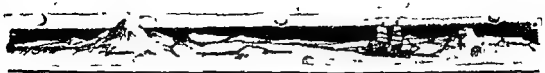
પૃથ્વિનો પ્રદક્ષિણા

અગિયાર શતકના એ ઉડતી નદર

અગિયારના લા તાર માટે વખણાયના બે રાઓની જત

કિલ્લાના ઉપરના ભાગમાંથી આખા અંગોરા નગરનો દૂરદૂરનો દેખાવ નજરે પડે છે અને આ બંને ટેકરીની સાંકડી ખીણમાંથી એક પાણીનું નાળું વહી જાય છે. તેની કારપર બેસી કેટલાક લોકો કપડાં ધોઈ રહ્યાં છે. કિલ્લા પાસે એક સફેદ પથરનો બનાવેલો વાહ પડ્યો છે. તે ચાર શીટ લાંબો અને બે શીટ પહોળો છે. એ કિરગેબંધી પાસે પુરાણી દીવાલોની બેવડી દાર પશ્ચિમ દિશા તરફ લંબાયેલી છે તેમજ દક્ષિણ દિશા તરફ એ લગભગ દિવાલો આજે તૂટી ગઈ છે. છતાં અતિ કાળજીના વખતના ફરકા સહન કરતી આજે પણ તે છ છ થી દશ દશ શીટ જેટલી ઉંચાઈની હાલતમાં ખડી છે. આ મજબૂતીનું કારણ આ કિલ્લો ખડક ઉપર બાંધેલો હોવા ઉપરાંત ખૂબ મોટા કદના લાંબા જખરદસ્ત પથરા શોધી લાવીને વાપર્યાં તે છે. પશ્ચિમ દિશા તરફની દીવાલોની દારમાળામાં છ થી આઠ શીટ જેટલા બેગડા જેવા ખાડા પડી ગયા છે. અહિં પાણીની નહેર અને પેલે પાર મુસલમાનોનું મોટું પુરાણું કબ્રસ્તાન આવેલું છે. આ અતિ પુરાણો કિલ્લો ગ્રીક રાજા કૅન્સ્ટેન્ટાઈનના વખતનો બાંધેલો છે, એમ ત્યાંના પથરો પર કાતરાયલા કેટલાક લેખો જોતાં લાગે છે: એક પથર ઉપર પુરાતન લીપીમાં AXIYSLEGPROPR કાતરેલું છે. મહારી અજયબી વચ્ચે કોઈ અનધક કારીગરે ચણેલો હોય તેમ કેટલાક તખ્તીના પથરાઓ આડાઅવળા અને છૂટાછવાયા ચણાયેલો છે. એ બાબતમાં ફ્રેન્ચ વાઈસ કૅન્સલ મૅન્સ્યો જી. પુસ સાચે મુલાકાત વખતે વાત નીકળતાં પૂછ્યું 'તો તેણે કહ્યું કે બારમી-તેરમી સદીમાં તુર્ક લોકો હજી લાવ્યા, ત્યારે આ શહેરના બચાવઅર્થે મજબૂત કિરગેબંધી જ એકલું સાધન હોવાથી શહેરનાં લોકોએ પોતાના પુરાણા દેવળ અને કેટલીક મજબૂત ઇમારતો તોડીને તરત માટે પથરા મેળવ્યા અને કિલ્લાના કેટલાક વટેલા અને નળળા ભાગને ઉતાવળે મજબૂત કરવા આ પથરાનો ઉપયોગ કર્યો. તેમાં કેટલીક યાદગાર તખ્તીઓ પણ જોમ આવે તેમ આ કિલ્લાની દીવાલમાં ચણાઈ ગઇ છે. તેથી આમાં કેટલાક લેખો આડાઅવળા મૂકાઈ ગયેલા નજરે પડે છે. આટલી જહેમત ને તડાતડી કરવા છતાં ઇસ્લામનો વિજયજ્વળ ફરકાવતી નવેખંડ છતવા મથતી તુર્ક લડવૈયાની ચમશોર પાસે અંગોરાનો પુરાતન કિલ્લો પણ પડ્યો. અને તે આજ સુધી તુર્કોના હાથ નીચે છે. વાચકને કદાચ એમ લાગશે કે હું ફ્રેન્ચ કૅન્સ-

કિલ્લાની ટેકરી ઉપરથી દેખાતો દેખાવ

ખંડિયેરની જખર-જરત દિવાલો

જુની રોમન અને ગ્રીક લીપીમાં મૂકાયેલી તખ્તીઓ

શહેરના બચાવ અર્થે મુદ્દર ઇમારતો તોડી પાડી.

બ્રિટીશ કૅન્સલને ખદલે ફ્રેન્ચ કૅન્સલ મૅન્સ્યો પુસ કામ સંભાળે છે.

લને ક્યાં મળ્યો હર્ષશ. આ પ્રસંગ જરા અચાનક બને છે. અહિંના બિટીશ કોન્સલ મી. એચ. એસ શીપલી. સી. એમ. જી. હાલમા કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ ગયા હોવાથી તેમનું કામ તેના મુખ્ય ગ્રીક કલાર્ક એમ. કરાકારો મંભાળે છે. પણ તે ઇંગ્લીશ બિઝકુલ બાંધ્યો ન હોવા છતાં તેણે અને મહેરબાનીની રાંધે અગેરાનો હાથેલો રિપોર્ટ આપ્યો.

મોસ્કો પુસ એક શુ-
લાખીદિલ આદમી
છે

અહિંના અંગ્રેજ કોન્સલની ગેરહાજરીમા કામચલાઉ સત્તા અહિંના ફ્રેન્ચ વાઇસ કોન્સલ મોસ્કો જી. પુસ સંભાળે છે. એ મીયા જરા ખુશ તબેહના મુલાખીદિલ આદમી હોવાથી અહિંતહીની ખૂબ વાતો હાકે રાખી હતી. વાતવાતમા એણે કહ્યું કે હું અને હાલનો લોર્ડ કિચનર (જે પાછળથી બિટી-શનો મુખ્ય સેનાપતિ થયો હતો) સામ્રાજ્ય ટાપુના પાટનગર નીકોસીઆ મા બને સાથે જ બિલીયર્ડ રમતા હતા.

પુરાતન અરિયેની
એક આજુનો દેખાવ

એ પુરાણ કિસ્તાના લબ્ધ ખંડિયેરના કમાડવિનાના દરવાજા બેવડા હોઇ પ્રાચિન કાળની હાથોહાથની લગાઈના યુગના કેટલાક મજાસુત સાધનોનો ખ્યાલ આપે છે. કિસ્તાની બહાર તો આજે ગરીબ મુસ્લીમ તૂકોના અનેક ન્હાનામ્હોટા મકાનો છવાયલા દેખાય છે, કિસ્તાની ઉંચી દિવાલ પાસે આ મકાનો ન્હાના મગતરા જેવા અને કાષ્ટ હીસાબવિના રમકડા ગોઠવાયલા હોય તેવા દેખાય છે. આજે આ કિસ્તો ખંડિયેર છતાં તેના લોહાના દરવાજા સામે એ તૂર્ક સિપાહીઓ ખહેરા ભરી રલા છે. આજે પણ એ કિસ્તા ઉપર આદ-તારા નિશાનનો તૂર્કી ઝંડો ફરકી રહ્યો છે. દરવાજા પાસે ઇનિશાફના ચિન્હ લેખે ત્રાજવાનું ચિન્હ પણ દેખાય છે. કિસ્તામા ફરતા ફરતા પશ્ચિમ તરફના દરવાજા પાસે આયો, જ્યાં આજે તો ગાય, ઘોડા, ગધેડા આદિ ચોપગા જનાવરોનું લીલામ કરવાની બજાર ભાધનામા આવી છે. પાસે જ અહિંની મુખ્ય નિપજ ઘઉંના દમલા અને ભાજપાલા અને ગેવાની દુકાનો મંડાયલી છે. આ ભાગમા ઘઉં માપના હીસાબે વેચાય છે ભાજપાલામા રોંગણા અને ડુંગરી તો ગાડેગાડા ભરીને ખૂબ જ લઇ જવામા આવે છે. ટોંગા ને કાળીજની ઉપજ પણ ઠીક છે. પાસે અનેક ભડિયારખાના આવેલા હોઇ આ બજારના

ઘોડા આદિ ચોપગા
જનાવરોને લીલામ
કરવાનું મથક

દુકાનદારોથી તેને ઠીક તકડો પડતો લાગે છે. હું પણ એક બહીષ્કારખાનામાં
 શીખ ને રાટી તૈયાર કરવાની વરદી આપી આવ્યો. અહિંના કેટલાંક બહિષ્કાર-
 ખાનામાં ૧૦ થી ૧૨ ભતની તરકારીની વાનગીઓ તૈયાર જ રાખવામાં
 આવે છે. તેમજ સ્વાદિષ્ટ પલાવ તો એ લોકોની ખાસ વાનગી છે.
 રહેવારની લટારમાં જ ટેમ્પલ ઓફ રોમ એન્ડ એંગલસ પાસે આટો મારી
 આવ્યો. રોમનકાળના એ પુરાતન મેદિની રખેવાળી કરનાર અહમદ નામના
 તુર્કે કુચી લાવીને ઉધાડી આવ્યો. અગ્રેહ બાંધાં અંદર લખજ થયાં. આવનાર
 મુસાફરોનું સૌથી પહેલું ખ્યાન એવી રાખે એવી ઇમારત તે એના મુખ્ય દરવાજો
 જ છે. એ લખ્ય દરવાજો કંઈ નહિ તો ૭૦ ફુટ ઊંચો છે. ને એની મજબૂત
 પથરની દીવાલો અઢાર ફુટ પહોળા છે, દરવાજાની બંને બાજુ ઝીક અને
 લેટીન હરફમાં લખાયલી તખ્તી મુકેલી છે. એ દરવાજા પાસે એને જીતનારા
 લગભગ ૨૪ મુસલમાનોની કબરો આવેલી છે. ન્યારે દેવળ તો આ દરવાજાથી
 ૧૫૦ ફુટ લાંબુ અને ૬૦ ફુટ પહોળું હતો. આ દેવળમાં ચલુચેલા લાંબા
 અખંડ સંજોમરમરના મોટા પથરાનો આ હિપરથી ખાલ આવરી કે રેકે પથર
 લગભગ પાંચ ફુટ લાંબો અને બે ફુટ પહોળો છે, આવા બે ગંગવર પથરાનું
 જોડાણ કોઈ પારંગત કારીગરે એટલી બધી કારીગીરી અને કુશળતાથી કર્યું
 છે કે પથરાના જોડાણ વચ્ચે છટની જેમ સીમેન્ટ નથી પૂર્યો; પણ ફક્ત એક
 ઝીણી લાઇન માત્ર માંડ દેખાય એવી મજબૂત રીતે કોઈ અસરકારક મિશ્રણ
 વાપરીને જોડાણ કર્યું છે, આજે લગભગ બે હજાર વરસ થયાં, એના સાંધાની
 અખંડતા જળવાઈ રહી છે. જોનારને તો આખી સર્ગય આરસના પથર-
 માંથી કાતરી કાઢેલી ઇમારત લાગે છે. દેવળમાં પણ લેટીન અને પુરાતન
 ઝીક ભાષામાં તખ્તીઓ મૂકાયલી છે. તેમજ અંદરના ભાગમાં પાંચ મુસ્લીમ
 લડવૈયાઓની કબરો આવેલી છે. આ દેવળમાં પુરાતન અબ્બાસી વરીકે એક
 મોંઘડું આવેલું છે. તે પંદર ફીટ લાંબુ પહોળું લાગે છે. અસહન વખતમાં
 આ ઇમારત કેટલી ગમેદ અને મજબૂત તેમજ મુંદરમાં મુંદરે ઇમારતોની
 કોરીમાં ગણી શકાય એવી હતી એ જોનારને પ્રવક્ત્ર ખાત્રી આપે છે. દેવળની
 બાજુમાં જ એટલે લગભગ અડોઅડ એશિયાના મહત્ત્વ સંન પુરવ હાજિ
 બેહરામની દરગાહ અને મસ્જદ આવેલી છે. આ સંન હુરે હુરે રશીદનું

બહીષ્કારખાનાંની
 મુલાકાતે

ટેમ્પલ ઓફ રોમ
 અને એંગલસનાં
 અંકિવેરો

પથરનું હિંકમતી
 જોડાણ

પાંચ મુસ્લીમ લડ-
 વૈયાઓની કબરો

મહાન સંસ્કૃત
 હાજિબેહરામની
 દરગાહ

દરગાહ અંદરનું
પવિત્ર વાતાવરણ

જામિયા હાથ
ખહેરામ

જામિયા હાથ ખહે-
રામમાં જુમ્માની
નમાઝ પઢી

ખંડિયેર કચરતાન
આવેલું

એક મંઠળ સ્થાપેલું. આને એ ઝોલીયાની મઝારે શરીરમાં દૂર દૂરથી અનેક ભાવિક ભકતો તેમજ મુરાદ માંગનારાઓના ટોળેટોળાં આવે છે. અનેક લોકો-પયોગી કાર્યોથી આ પવિત્ર મહાત્મા હાથ ખહેરામનું જીવન સંકળાયેલું હતું. એમના રોજ પાસે બીજી નવ કબરો એકએકની જોડમાં આવેલી છે. તેમાં વચલી ઉંચી કબર એ દરવેશ પીર હાથ ખહેરામ સાહેબની છે. એમની કબર ઉપર લીલા રંગની ચાદર ઓઢાડવામાં આવી છે, પાસે સતત જળદી ધૂપદાનીમાંથી લોખાનની ખુશકાર સુગંધ આવનારાઓના અંતરમાં નવું પવિત્ર વાતાવરણ આમેજ કરે છે.

પાસે જ આ વલી સાહેબની મસ્જિદ આવેલી છે, જે જામિયા હાથ ખહેરામ નામે ઓળખાય છે, મસ્જિદની દીવાલો બહુદાર્ઢલથી જડેલી છે. ખુતબા માટેની મીમબર બરશાની જામિયા ઉભી આબેહૂબ નકલ છે, આ પુરાતન મસ્જિદ તેની મજબૂત બાંધણીને લઈ ને આને પણ સુંદર અને સારી ફાલતમાં છે. મારે આવતી કાલે ઉતાવળે જવું હતું. પણ આવતી કાલે શુક્રવાર હોવાથી આ ઝોલીયા બલ્લાહની મસ્જિદમાં જુમ્માની નમાઝ અદા કરવાની અમૂલ્ય તક નહિ ખોવાતો નિશ્ચય કરીને મોડો થયો.

અંગોરા નગરના ધણી લોકો ખાસ આ વલી સાહેબની મસ્જિદમાં જ જુમ્માની નમાઝ અદા કરવાના ઝોખથી દૂરદૂરથી આવે છે. બીજે દિવસે તા. ૧૦ મી અક્ટોબરના ૧૧ વાગે બહેલો હું આવી પહોંચ્યો. ખહારના સંજેમરમરના ઝોગાનમાં આવેલા કુવારામાં પાણીના નળ ખેસાડેલા હતા, ત્યાં સગવડતાપૂર્વક વજ્ર કરી નમાઝ માટે તૈયાર થઈ ગયો. ૧૨મી વાગે તો આખી મસ્જિદ નમાઝીઓથી ચિકરે જઈ ગઈ; નમાઝખાંડ અંતિમે ખુલ્લો પડ્યો. પછી મુસ્લાઓ વાયેઝ કરવા ગોઠવાઈ ગયા. એ વખતે આ મસ્જિદ લગભગ ૧૫૦૦ પંદરસો આદમીઓથી ભરાઈ ગઈ હતી.

આ દરગાહની જામિયાના પાછળના ભાગમાં મુસ્લમાનોનું કબરતાન આવેલું છે. તે પુરાતન રોમન દિવાલોની અડોઅડ હોય પાસે કાંઈ બેઠિસાબ પુરાતન રોમન મંદિરના જંબવર શાંભલાના અવશેષો પડ્યાં છે. પાસે જ સંજેમરમરના બે સિંહોની મૂર્તિ પડેલી છે, અહિંના લોકો એટલા અભય હપરાંત બેઠરકાર લાગે છે કે ભવ્ય રોમન ઇમારતોનાં ખંડિયેર વિષે જાણે

કાંઈ જ બાણવાની દરકાર કરતા નથી. અહિંનો રખેવાલ ખૂદ બાણતો નથી કે આ પ્રાચિન ખંડિયેરાની રખેવાળી કરી રહ્યો છે તે કાનાં છે ? મહેં સાથે શ્રિદીશ કો-સલખાતામાથી બે બોમિયા રાખ્યાં હતા. એક અમુદલાહ અને બીજો હાજમદમદઃ તેઓ બે કાર્ડ સહમજવતા હતા તેથી હું બાણી શક્યો છું.

અહિં આવેલા ચિખકસું નામના પાણીના ઝરા વિખ્યાત છે. તૂર્ફી લાપામાં સુ એટલે પાણી. જગાનું નામ ચિખક હોવાથી ચિખકનું પાણી કહેવાય છે. એ નાનકડા ઝરાનું પાણી અતિ ગુણકારક ગણાય છે. અહિં રળાયામણા દેખાવ ઉપરાત અગોરાના ખકરાનાં ટોળેટોળાં ચરી રહ્યા હતાં. પાસે જ ચિખક સું અને અંગેરા સું બે પાણીના નાળાં મળી જતાં હતાં. તે પાસેના ખેતરો અને લીલી વાડીયોને આપ્યા બનાવતાં હતાં. અહિંથી ગામ તરફ પાછા ફરતાં એક ન્હાની છત્રી રોક્ષી આકારની ટેકરી આવે છે, તેની ઉપર પુરાણું કચ્છસ્તાન આવેલું છે. આજે તો એ ફના થઈ ગયેલા આદમીઓની કબરો પથુ જમાનાના કાળચક્ર પાસે ફના થવા માંડી છે. તેના પથરા પથુ 'વેરવિખેર થઈ પડ્યા છે. નીચે નજર કરતાં ગામનો દેખાવ અને ત્યાં રોમનકાળના ખંડેર અવશેષોનો દેખાવ જગતની પામરતા અને ફનાગીરીનો દિલ હલાવે એવો ખ્યાલ આપતો ખડો છે.

ચિખક સુથી અંગેરા શહેરમા દાખલ થતાં નાકો ઉપર ઝાખી તરફ બે પીક્ષર રથલ આવેલા છે. તે અહિં અસલ વખતના કોઈ દરવાજાના હોય એમ લાગે છે. આજે તો તે સાવ ખંડિયેર હાલતમા છે. પાસે એક કચ્છસ્તાન પથુ આવેલું હોય છે. ત્યાં એક તૂટી પડેલો મ્હોટો ગુંબજ છે. તેમજ સંગેમરમરના લાંગેલા ચાંભલાનાં ધણાં અવશેષો વેરવિખેર હાલતમાં પડ્યાં છે. ચૌદલ મિનારથી આ કંક ન્હાના છે. મહેં ગણી જોયા તો લગભગ ૧૭-૧૮ છે. પાસે કેટલીક ખંડિયેર કબરો ઉપરથી લાગે છે કે પુરાતન કાળમાં અહિં એક કચ્છસ્તાન પથુ હોવું જોઈએ.

અંગેરામાં લગભગ ૫૦ ન્હાની મ્હોટી મરજીદો અને ઇલામ પાવાના મંદિરા આવેલાં છે. તેમાંની કેટલીક મુખ્ય ગણાતી મરજીદોનાં નામો અહિં ૮૫માં લઈ છું.

જામિયા હાજ બેહેરામ
જામિયા ચેમબેક

જામિયા જન્જરલી
જામિયા હસાળી

ચિખક સુ નામના
ગુણકારક પાણીના
ઝરા

અંગેરા ગામની
સીમ આગળનો
દેખાવ

મુખ્ય જામિયાની
લીપ

સુખ્ય મદ્રેસાઓની
લીપ

જામિયા અસલ ખાને
જામિયા મૌલાનાં
જામિયા ઇબ્રાહુદ્દા
તેમજ મદ્રેસાઓનાં નામો-
મદ્રેસે હાજી બેહેરામ
મદ્રેસે ઇબ્રાહુદ્દા
મદ્રેસે મૌલાનાં
મદ્રેસે તબાખાનાં
મદ્રેસે યાસબંદદી

જામિયા હાજી મુસા
જામિયા યસીદા
મદ્રેસે ચેમબેક
મદ્રેસે કરમસદવા
મદ્રેસે હાજી મુસા
મદ્રેસે જ-છરલી

તેમ જ મુસ્લીમ મુસાફરોને ઉતરવાના તકીઆ (ધર્મશાળા) પણ
આદિ આવેલી હોય તેની પણ નોંધ લઉં છું.

સુખ્ય ધર્મશાળાઓ

તકીઆ હાજી બેહેરામ તકીઆ હાજી મુસા
તકીઆ હુતખ તકીઆ તીરી દૌલત

અંગોરા શહેરમા ત્રણ વલીયાની દરગાહો ખાસ નવારત કરવા યોગ્ય
હોય તે નીચે નોંધી લઉં છું:-

ત્રણ વલીયાની દર-
ગાહ શરીફ

દરગાહ શરીફ હાજી બેહેરામ
દરગાહ શરીફ મેહલુસ બાબા
દરગાહ શરીફ મુશીમુન ગાઝી

મહારી મુસાફરી દરમિયાન મહે અનેક વેરાન મદ્રેસાઓ જોઈ છે. પુરા-
તન કાળમા કેટલાક સ્થળે બંદગી માટેની મસ્જિદો કરતા ઇસ્માના સખક (પાઠ)
પઢવાની મદ્રેસાઓ વધારે આવેલી જણાય હતી, જેમકે બોખારા અને સમ-
રકંદ એ પ્રાચીન શહેરોએ પોતાની કમાલ હિકમતથી ઇસ્લામી દુનિયામાં ઉન્નતતા
પ્રાપ્ત કરી હતી. એ જ વિશ્વવિદ્યાલય જેવાં શહેરોની વિદ્યાપીઠો (મદ્રેસાઓ)
સાવ ખંધિયે હાલતમાં જોઈ મહારૂં અંતર વલોવાઈ જતું હતું. મહારી આંખોમાંથી
અનેક વાર ઇસ્લામીઓની પડતી જોઈ ઝળઝળાયાં લરાય આવેલાં. તૂર્કી
શહેરનાહતમાં આ મદ્રેસાઓ કાંઈ વધારે સારી હાલતમા જણાય છે. છતાં
ઇસ્મા માટેનો ખરો ઉલ્લાસ આજે તો નથી રહ્યો : બધી મદ્રેસાઓમાં ખાસ કરીને
કુરઆને શરીફના સખક શિખવવામાં આવે છે. નવારે મદ્રેસા હાજી બેહેરા-

બધ ઠાણતું ખડેર
વિશ્વવિદ્યાલય

મમાં શીક્ષા ક્રિતાબોના સખક અને ધાર્મિક ક્રિતાબોનો પાઠ વધારે કરાવવામાં આવે છે, ન્યારે તુર્કી શહેનશાહતની મદ્રેસાઓમાં કુરઆનના સખક ઉપરાંત આપણા દેશમાં ડેળવણી માટે જેમ વાંચનમાળા, જૂગોળ, ગણીત અને વ્યાકરણ વ્યાદિ ધોરણ ચાલુ છે તેમ તુર્કી રાજ્યમાં તુર્કી દરકોમાં અને તુર્કી જખાનમાં એક ધોરણ ચાલુ કરવામાં આવ્યું છે ખરૂં. પણ યુરોપીઅન શહેરોમાં જેટલી કાળજીપૂર્વક લખાવવામાં આવે છે તેટલી દરકાર અહિં રાખવામાં આવતી નથી. મહારા મત મુજબ ડેળવણીનું નવું ધોરણ ફ્રાન્સ દેશમાં નક્કિ કરવામાં આવ્યું છે તે સૌથી સરસ હોષ પસંદ કરવા જોગ છે. સાથેસાથ ધાર્મિક તાલીમ તો આપવી જ જોઇએ.

તુર્ક સરકાર ડેળવણી માટે ખેડૂતો ઉપર “અનાજના બે માપા” કર દાખલ કર્યો છે. તે મુજબ વસુલ કરવામાં આવે છે. છતાં ડેળવણી પાછળ ખંતીલી નજર રાખી કાળજી લેવામાં આવતી નથી.

હું જે હોટલમાં ઉતર્યો છું તેનો માલિક ગ્રીક હોષ ખ્રિસ્તી ધર્મ પાલે છે. પણ હું મુસલમાન છું, તેથી મહારી સગવડતા ખાતર મહારા રૂમમાં નમાઝ માટે મુસલ્લો બિછાવી આપ્યો હતો. હિંદુસ્તાનના દેશીઓને રહેવાના ઝોરડામાં, હમામખાનામાં, સંડાસમાં, પાણી જોઇયે તે યુરોપમાં ક્યાંથી મળે ? પણ આ હોટલના માલિકે તો મારે માટે સખળી જોઇતી ગોઠવણ કરીધી હતી.

આપારધંધા માટે અંગોરા ખીલવી શકાય એવું સાફ મથક છે. અહિંના વેપારીઓ ખૂબ પાટી રચ્યા છે કે વેપારધંધો મંદો છે, છતાં વેપારમાં કસ તો છે જ. પૂર્વ, દક્ષિણ અને ઉત્તરના પ્રગણા તરફ માલની લાવલઇખ કરવા માટે અંગોરા શહેર એશિયા માધનરમાં રેલ્વેનું છેલ્લું મથક છે. મહારા મત મુજબ અંગોરા વેપારધંધા માટે સાફ મથક હોષ આપણા હિંદુસ્તાનના કાપક, કરિયાણાના, લોઢા કામના માલ માટે સાફ ભેજ છે. અહિંના માલના ખટારાઓ કાંઈ જમાનાણુના જેવા હતા તેવા આજે પણ લાગે છે. ઘંટીના પડ જેવા મ્હોટા પેડાં અને લાકડાના બે આઝા કટકા મુકવાથી જાણે ગાડું તૈયાર થઈ જતું હોય એટલું મહેનત અને સુધારાવગરની જંગલી રીતનું લાગે છે. કરગીઝ અને તુર્કોમાન જેવા પુરાણા અને અપ્પલાતુન લોકો જે ગાડાં વાપરે છે,

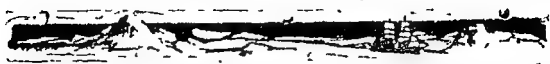
આજની ડેળવણીનું નવું ધોરણ

ફ્રાન્સ દેશમાં ધડાચેલું નવું ધોરણ

ડેળવણી માટે તુર્કી સરકાર ખેડૂતો પાસેથી કર લે છે

ગ્રીક હોટલવાળાએ ખતાવેલી સગવડતા

અંગોરા વેપારવણુ જ માટે કેવું ગણાય?

બધુ સુધર્મ પણ
બળદનાં ગાંડાં તો
એના એજ રહ્યાં.

મધેડાં અને ઘોડાંની
વળુભરે.

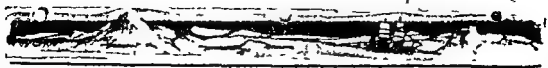
ઘેરફેરકારી કે ગણીચી

તેવા જ આ છે. આ પુરાતન શહેર આલીશાન ધમારતો બાંધવાને અનેક પ્રકારની જહોજલાલી ભોગવવા છતાં ગાડાની બાજતમાં કાંઈ જ સુધારો કોણ જણે કેમ ન કરી શક્યું હોય. તદ્દન અસલી દળના એ ખટારાઓ ચાલતી વેળા એના ઘંટીના પડ જેવડા મ્હોટા પૈડાંમાંથી ચીચકુક ચીચકુક કરતા જણે કાઠીઆવાડી કુવામાંથી કોસ ખેંચી પાણી કાઢવામાં આવતું હોય તેવો અવાજ થયા કરે છે. ગાડામાં ખાસ કરીને બળદ જોડવામાં આવે છે. અહિં ઘોડા અને ગધેડા ઉપર માત્ર લાવવાની પદ્ધતિ પણ ચાલુ છે. દૂર સુધીની ડુંગરાળ પ્રદેશની મુસાફરીમાં આ ગાડા નકામા હોઈ ગધેડા અને ઘોડાથી જ કામ લેવું પડે છે. અંગેરા શહેર ટેકરી ઉપર વસેલું હોવાથી સડકો ઉંચીનીચી વાંકીચુકી અને ખડખચટી હોય તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી, પણ રસ્તામાં સફાઈ મિલકુલ રાખવામાં આવતી નથી. ખુલ્લી સપાટ અને સારી જમીન અથવા સુંદર જમીન પર જમીચી બનાવેલો હોય તો ભારે મોહક થઈ પડે ત્યાં ઠેર ઠેર કચરાના ઢગલા અને ઉકરડો જ પડ્યો હોય છે. કેટલાંક મકાનો ખીલકુલ પુરાણી દળનાં છે. ગુજરાત કાઠીઆવાડામાં જેમ દીવાલો ઉપર છાંયો થપાય છે તેમ અહિં પણ મકાનોની દીવાલો પર છાંયો થાપવામાં આવે છે. અંગેરાના રહેવાસીઓ સાદી શુદ્ધિના તેમજ રહેણીકરણમાં સાદાઈ રાખનારા મિલનસાર અને સ્વભાવે ધર્મચુસ્ત જણાય છે. એકંદરે સોફા ગરીબ છે. તેઓના ફાટેલાં થીંગડાં મારેલા વસ્ત્રોમાં આ દેશની ગરીબાઈનાં જ દર્શન થાય છે, પાણી ટેકરી ઉપરથી નીચે આવતું હોવાથી ટેકરી ઉપરના રહેવાસીઓને પણ પાણી રહેજે મળી શકતું હોવાથી પાણીનું સુખ સારું છે. અહિં તૂક લશ્કરની એક પલટન રાખવામાં આવતી હોવાથી ઠેર ઠેર તૂક લશ્કરી દુકાનીનાં માથાં ફરતાં જણાય છે. તેઓનો પોષાક રશિયન કેકેશિયન લશ્કરને લગભગ મળતો આવે છે. બધા ધર્મે સુન્ની મુસ્લમાનો હોઈ સારા સ્વભાવના અને નેકદીલ ધન્સાન લાગે છે.

અંગેરામાં ટેકરી
ઉપર પણ પાણીનું
સુખ છે.

તૂકી પલટનનો
પોષાક

દુનિયાભરમાં લાખ તારના ઉન માટે અંગેરાનાં બકરાં વખણાય છે, એ વાત હું આજળ ઉપર જણાવી ગયો છું. એ વિષે થોડીક વધુ બાતથી આજે મળી છે. તે હું વાચકની જાણ માટે અહિં જણાવીશ. આ અંગેરાના બકરાનું ઉન ઉંચી જાતનું હોય તેની કિંમતી કિસમની ચાલો ખાસ વખણાય

છે. અને તેની બહુ મોઘી કિંમત હિપગળી સકાય છે. અંગોરાનાં બકરાં પણ બે ભતનાં આવે છે, એક ઉગી અને બીજી દલકી, ઉગી ભતના બકરાંને તૂર્કી ભાષામાં દીફ્ટીક કહે છે,, જ્યારે ફ્રેન્ચ ભાષામાં મોહેર કહેવાય છે: અંગોરાનાં બકરાં માં શેસીલ રોહડસ કેમને કેવી રીતે ખરીદા હતાં તે વિષે ફ્રેન્ચ કૉન્સલ મોરેયો જી. પુસને પૂછતાં તેણે કહ્યું કે આજથી પચાસ વરસ પહેલાં માં શેસીલ રોહડસે શિરીય એલથી ખાતાં મારફત શરૂઆતમાં પહેલી વાર બે હજાર દીફ્ટીક ભતનાં અંગોરીયન બકરાં દર એકની કિંમત પાંચથી દસ ગીની (પૌન્ડ) આપીને ૪ થી ૫ હજાર બકરાંમાંથી વીણી વીણીને અતિ ઉત્તમ ગ્રાહકોનાં બે હજાર બકરાં દક્ષિણ આફ્રિકા મંગાવ્યાં હતાં. ત્યાંની આબોહવા એ જનાવરોને માફક આવી જવાથી બીજી વેળા ચાર વરસ પછી ૩૦૦ બકરાં મંગાવ્યાં. તેનું ઉન ખઝારમાં અતિ નફાકારક જાણવાથી ફરી ત્રીજી વેળા ૭૦૦ બકરાંનો ઓર્ડર મોકલ્યો હતો. તે દાલમાં ત્યાંના જુદા જુદા ખેતરોમાં વહેંચાઈ ગયાં છે. આ વાત ચાલતી હતી, ત્યારે શિરીય કૉન્સલ ખાતાના મુખ્ય કલાર્ક માં ફેરાકસે કહ્યું કે દાલમાં ફેને-ગથી ૨૦૦ દીફ્ટીક ભતનાં અંગોરીયન બકરાં ખરીદવાનો ઓર્ડર આવ્યો છે. પણ તૂર્કનાં સુલતાનની મંજૂરી માટે તે થોભ્યો છે. દાલમાં અંગોરીયન બકરાંનો ભાવ ફક્ત એક ગીનીથી દસ શીલિંગ જ છે.

તવારિખમાં જણાવેલી હાલ્યસ નદી જે હાલમાં ક્રિટીય નદી અથવા રાતી (રૅડ) નદી તરીકે ઓળખાય છે, એ ઐતિહાસીક નદી અંગોરાથી ફક્ત એક દિવસનાં રસ્તા ઉપર આવેલી છે: તા. ૧૧ મી અક્ટોબર ૧૯૦૨ સનીવારની રહાંજે ઇસ્કી શહેર તરફ પાછો જવાને રહવારે આઠ વાગે અંગોગથી ઉપડ્યો, કેમકે જેટલું જોવાનું હતું તેટલું તો જોઈ ચૂક્યો હતો. અને રહાંજે ૬ વાગે પાછો ઇસ્કી શહેરમાં આગળની જ હોટલમાં આવીને રાત પસાર કરી. બીજે દિવસે રહવારે ૬ વાગે ઇસ્કી શહેરથી કૉનિઆ જવા ઉપડ્યો. આ પણ પહાડી માર્ગ જ છે. ઇસ્કી શહેરથી ત્રણ રેલ્વે સ્ટેશનો પસાર થયાં પછી Alayunt નામનું રેલ્વે સ્ટેશન આવે છે. તે કુતાયાર તરફ જવાનું જંકશન છે. જેવી આ કૉનિઆની ગાડી સ્ટેશને પહોંચે છે કે ત્યાં કુતાયાહ તરફની ટ્રેન વાટ જોતી થોભેલી હોય છે. એટલે જોતાંજો તરત

અંગોરીયન બકરાંની ઉત્તમ ભત તે દીફ્ટીક

જાણીતા મધુત્રી-ખાજ અને શાહસિક નર શેસીલ રોહિડસ ની વાત

કેટલાં બકરાં આફ્રિકા મોકલ્યાં ?

ઇસ્કી શહેર જવા ઉપડ્યો

ધંદને ખદસે રણ-
શિંગડા ફૂંકવામાં
આવે છે

અહિંનો ધઉનો
બ્યાપાર

મહાત્મા જલાલઉદ-
દીન રૂમીનાના
જીવનની આછી
રૂપરેખા

વખત ખોવા વિના ટ્રેન પકડી શકે છે આ તરફની વસ્તી ફક્ત ૫૦૦૦ માણસોની છે. ઇસપ નીતિના કર્તાની આ જન્મભૂમિ કહેવાય છે. આજે તો તે એક ગામડું જ છે. આ જમન ટ્રેન હોવાથી બધા જ માલના ડાખામાં ઉતાડ્યો મોટે તો ત્રણ જ ડાખા જોડવામાં આવ્યા છે, અહિં ટ્રેન ઉપડવા પહેલા ઘટ વગાડવામાં આવતા નથી. પણ રણશિંગડા જેવું વાળુ ધુ કવામાં આવે છે તે પછી જ ટ્રેન ઉપડે છે આ પછી આઘે રસ્તે ઓપીમયુકાગહિસાર નામે જંકશન આવે છે. હું વળતી મુસાફરીમાં અહિં ઉતરવાનો ઇરાદો રાખું છું હાલ તો સીધો કોનિઆ જ જઇશ. આ તરફનો માર્ગ ઉલ્જઝ હોર્ધ અહીં ખાવાનું મળતું નથી. રસ્તે જોડલા કુવા આવે છે તેના મહો અતિ સાકડા જણાય છે.

આ ત્રાતમાં પાણીની સગવડ કરવા નહેરમાથી એક લાઇન ખેંચવામાં આવી છે. અહિં ધઉની પેદાશ મુખ્ય હોવાથી દરેક રેશને ધઉના ઢગવાના ઢગલા નજરે પડે છે : ઓપીમયુકારાહીસાર છોડ્યા પછી રેલ્વેમાર્ગની કાબી બાજુ તરફ Lake Eber. G અને Lake Akshehr G. નામના બે સરોવર દેખાય છે. ત્યાં આવેલા નદીના મુખને પુસકા ચે કહે છે.

કોનિઆ

ઇસ્કા શહેરથી ૨૧ રેલ્વે સ્ટેશનો છોડ્યા પછી રાત્રે ૯ વાગે હું કોનિઆ પહોંચ્યો અને હોટલ પ્રોગ્રેસમાં ઉતર્યો:

અહિં વિખ્યાત ઓલીયા જલાલઉદ્દીન રૂમીની દરગાહ આવેથી હોવાથી કોનિઆ દરવિશીની જગ્યાનું ધામ ચર્ધ પડ્યું છે મૌલાના જલાલઉદ્દીન રૂમી મહાન તત્ત્વવેત્તા અને વેદાંતી સુફી હોર્ધ દરવેશોના સરદાર કહેવાય છે.

એ મહાત્મા જલાલુદ્દીન રૂમીના પિતાથી ખુરાસાનમાં આવેલા બલખ શહેરના જણીતા તવંગર નાગરીક મહોમ્દ આહિદ્દીન વલદ નામનો પ્રસિદ્ધ હકીમ હતા તે વેળા ત્યાંના સુલતાનની નજરમાં એના વગવસીલાએ અદેખાઇ ઉત્પલ કર્યોથી એ ૧૨૧૨ માં બલખથી નાઠો, ત્યારે એ મહાત્માની વય માત્ર પાંચ વર્ષની હતી, બાળપણથી જ એમના લક્ષણો સુધી સાંધુ પુરુષને મળતા દયા, માયા, ઉદારતા, ત્યાગ અને વૈરાગ્યથી લરપૂર હતા. બાળપણમાં જ પાકી

રહમજીનું જ્ઞાન, ઉન્માદ અને સ્વપ્નામાં દેવ પુરોની હાજરી જણાવા લાગી, જેવા આત્મિક જ્ઞાનના અભ્યાસમાં આગળ વધનારાઓને અનુભવ થાય છે તેવા કંઈક અનુભવ એમને મહાનપણથી જ થતો : શરૂઆતમાં થોડાં વરસો માલાતિયેરમાં વસવા બાદ આરમિનિયામાં આવેલાં અરઝિજનનમાં વસવા ગયા : એમનો જન્મ તા. ૩૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૨૦૭ (૬૦૪ હિ. સન રખીલ-અઢિવલ) માં થયો હતો. ઈ. સ. ૧૨૨૬ માં ૧૯ વરસની વયે સમરકંદના ખાખા શરફઉદ્દીનની પુત્રી જવહર ખાતુન સાથે પરણ્યા : પછી ૧૨૩૧ માં જ્ઞાનનો વધારો કરવા પ્રેલેપ્તો અને દમારાક વિં શહેરોની મુલાકાત લીધી. પછી સુલતાને કેકોબાદ કોનિયાના આમંત્રણથી કોનિયાહ આવી નવ વરસ સુધી આર વિશ્વવિદ્યાલયોના પ્રિન્સીપાલ બન્યા. પછી પોતાના પિતાના ઉસ્તાદ સૈયદ શુરહાનુલ્લિન હુસેનીનો અંગીકાર કર્યો. તે પછી વિખ્યાત ઓલિયા શમ્સ તાબ્રિઝ, નામે મસ્ત મહાત્મા ભટકતા ભટકતા કોનિયા આવ્યા, ત્યારે એની વાતોએ જલાલઉદ્દિનપર ભારે અસર કરી અને એઓ તેમના એકા બન્યા. શમ્સ તાબ્રિઝની વાતો મસ્ત અને ચરિયત વિરૂદ્ધની હોવાથી લોકોએ એને મારી નાખવા હુકમ કર્યું. તેમાં જલાલઉદ્દિનનો વડો પુત્ર અલાઉદ્દિન માર્યો ગયો : અંતે મહાત્મા શમ્સ પકડાયા અને કેટલાક અમલકારો પછી છૂટા પડ્યુ થયા. એ બનાવ અને પૂજના મરજુના આધાતથી એમને તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉપજ્યો તેથી તેમણે ફકીરી લીધી. એમના પ્રબળ જ્ઞાન તેજથી ખૂબ પકાયા. અંતે ૧૭ મી ડીસેમ્બર ૧૨૭૨ માં (હિ. સન ૫ મી જમાદીત્ર આખરે) દેહલાય કર્યો.

જન્મ અને લગ્ન

અભ્યાસમાં પ્રસંગે
વૈરાગ્ય ઉપજ્યો.

તા. ૧૩ મી અક્ટોબર ૧૯૦૨ ના સોમવારની રહવારે ઉઠતાં વેત જ પહેલું કામ એ પ્રખ્યાત મહાત્માના રોજની મુલાકાત લેવાનું કર્યું. જે માટે આજે વરસો થયાં હું આતુર હતો. અંતે આ મહાન શરસી સુરી શાપર હઝરત મવલાના રૂમીની જીયારત કરવા રેલ્વે સ્ટેશનની પેલી મેર પાછળના લાગ તરફ ચાલ્યો. દૂરથી એમના રોજનો મહોટો દરવાજો દેખાવા માંડ્યો. તેમાં દાખલ થતાં જ બહારના યોજાનમાં વજ્ર કરવા માટે બનાવેલા કુવારા તરફ નજર દેરે છે. એક તરફ એમનો રોજો આવેલો છે, તેની ડાબી તરફ મહોટી મરજીદ આવેલી છે. તેને બે ઉંચા સુંદર મીનારા પડ્યુ છે.

મવલાના રૂમી સાહેબની દરગાહ શરી-ફની જીયારત

શાન્તબહાદ્રનો રૂઆવ

શાન્તનો આજનો
અરે હઠકાર રખેવાલ

દરગાહ શરીફની
પવિત્ર તહેનાતમાં

મહાત્મા રૂમીના પુત્ર
સુલતાન વલદની
કબર

રોજની જહારની જળા સંગેમરમરના પથરમાં સુંદર કલાયુક્ત કેત-
રેલી છે અને દાખલ થવાનો દરવાજો ઇશ્વરપ્રસિદ્ધ દેશના કલાકારોએ બના-
વેલો હોય તેવા ધાટનો હોયો છે. દાખલ થવાના અંદરથી ને બહારના
એવ દરવાજા રૂપાના પતરાંથી જડી લઈ સુંદર નકશીકામથી દિપી ઉઠે તેવા
છે. હાલમાં એમના રોજની ચાવી ધરાવનાર ઉસમાન નામનો મુજવર હાજર
હતો, તેણે મને આ રોજનો દરવાજો ઉઘાડી આપ્યો, આ રોજનો ખરો
માલેક અને દરવેશોની મંડળીનો મુખ્ય નાયક મૌલાના જલાલઉદ્દીન રૂમીની
ઔલાદનો જ એક સાધુપુરુષ જણેથી અફેન્દી નામે છે. તેનું ખરૂં નામ
અત્રીઝ અફેન્દી છે, અહિંનો દરવેશ મંડળીમાં ભલ્યા પછી મૂળ નામ બદલ-
વાનો રિવાજ હોવાથી જણેથી અફેન્દી નામે ઓળખાય છે. તૂર્કી ભાષામાં
અફેન્દી એટલે સાહેબ અથવા સ્વામી. આ રોજની અંદર મહાત્મા જલાલઉદ્દ-
દીન ઉપરાત તેમના કુંડુંબી કે મિત્રા વિં મળીને ૧૦ સંબંધીઓની કબરો
આવેલી છે. એ બધામાં જલાલઉદ્દીન રૂમી સાહેબનો રોજો કેઈ શાહોના
શાહનો હોય તેવો મોટો હોયો અને જોનાર પર મહત્તાભરી છાપ પાડે તેવો
છે. જોનારને પણ એ દરવેશોના સરદારની દરગાહમાં પગ મૂકતા જ એવો
ભાસ થાય કે કેાઇ અસાધારણ વ્યક્તિની તહેનાતમાં હાજર થવાનું તેને નસીબમાં
સાપડયું છે.

એ ભવ્ય કબર ઉપર કાળો રંગની ગીલાફ (ચાદર) ચઢાવવામાં આવી
છે. તેના ઉપર સોનેરી મોટા હરફે એ મહાત્માનું આખું નામ મહમદ જલાલ-
ઉદ્દીન ખીન મહમદ ખાહાઉદ્દીન વિં લખેલું છે: એની બાજુમાં એટલી જ
ઉંચી એક બીજી કબર પણ આવેલી છે, તેના ઉપર પણ કાળો ગમેફ પાથર-
વામાં આવેલ છે. જે મહાત્મા જલાલઉદ્દીનના વિદ્વાન પુત્ર સુલતાન વલદની
કબર છે. જેણે રૂપાળ નામેહ કરી વિખ્યાત પુસ્તક રચ્યું હતું. રોજની
અંદર નમાઝ પઢવાનો એક મુસ્લે છે, તેની ઉપર અહિંના રિવાજ મુજબ
નમાજ અદા કરવા અહિંના મુજવર ઉમમાને લલામણ કરવાથી મેં બેરકાત
નફલ નમાઝ પઢીને કુલ દુનિયાના લોકો માટે શાન્તિ અને આબાદી તેમજ
હુમ્મરઉદ્દોશમાં પછાત રહેલી મુસ્લીમ કેમની ઉન્નતિ અર્થે દુવા માંગી.

અહિંના રોજ ઉપર જે છત છે તે રચેન દેશના પ્રખ્યાત અલદમ્મ

મહેલના શીર ચોક્કવાળા દિવાનેખાના પર આવેલા છતની આખાદ નકલ લાગે છે. જ્યારે બહારના ભાગનો ઝુંબજ મર્ક જીલુ ટાઇલથી બનાવેલો છે. મહારી આગળની મુસાફરી વેળા હું રોખ સાદી અને હાફિઝના રાજની પથુ છયારત કરી આવ્યો છું. તે બધામાં હઝરત મોલાના રૂમી સાહેબનો રાગો વધારે દમામદાર અને વધારે આખાદ હાલતમાં છે. હું છયારત કરીને બહાર નીકળ્યો કે કેટલાક મુસાફીઅન ધિરતીઓ દાખલ થયા. રાજની બહાર પથુ આસપાસ કેટલીક કબરો આવેલી છે. તેના દેખાવ ઉપરથી જ આ એક યાત્રી પુરાણ કબરસ્તાન છે, એમ લાગી આવે છે. મોલાનાએ રચાવેલી મંડળીના દરવીશોને વૂર્ક શહેનશાહતમા ખામખોરાડીનું અમુક ઠેરવેલું લવાજમ ઉપરાંત આવલ, ઘી, ખાંડ, ધઉનો લોટ આદિ ખોરાકી સરકાર તરફથી આપવામાં આવે છે અને તે દરવીશોના મુખ્ય શેખોને નગદ પ્રધરનું લવાજમ બાધી આપવામાં આવેલું છે. દરવેશો નામે ઓળખાતા મહાત્મા જલાલઉદ્દીન રૂમીના મુરીદો (ચેલાઓ) બધા તપખીરીઆ રંગનાં લગવાં વસ્ત્રો ધારણ કરે છે અને માથે કંઈ ૧૧ થી ૧૧૧ કુટ ઊંચી તપખીરીઆ રંગની ઉનની ટોપી પહેરે છે. તેઓનો દેખાવ સાદો ત્યાગી જેવો હોય છે. એ લાંબી દરવીશી ટોપીને કુલાહ કહેવામાં આવે છે. અર્ધ પાસે જ ખાવા પીવા અને રાધવા માટેનું લંગર અને સદાવત ખાતું આવેલું છે. પાસે જ ઇસ્મ શિખવાને લકિતસાધના કરવાના ઓરકાઓ આવેલા છે. સા જુદી જુદી કિતાબોનાં સખક આપવામાં આવે છે. તેમજ શુસ રફાની (આરિમક) ઇસ્મ વિષે પથુ વાંકિક કરવામાં આવે છે અને બ્રહ્મચાનની ગૂઢ વાતો પથુ ચાનજીઆ આદમીને અર્ધ જ મળે છે. પાસે જ એક કેતાબખાતું છે, તેનો ઉપરી શરીફ નામનો આદમી છે, તેને અર્ધની કેટલીક કબરો અને સલજીક નામના વૂર્કોની જાતની આગલી તવારિખ વિષે પૂછતાં તેણે અચાનતા દર્શાવીને કાઈ જાણતો ન હોવાનું ડોકું ધુણાવ્યું.

રોખ સાઅદી અને હાફિઝના રાજ સાથે સરખામણી

રૂમી સાહેબના કર-વિશાનો પોશાક

ઇસ્મનો શુસ ખ-લનો અને ધર્મના શુદ રહસ્યો

મહાત્મા રૂમી સાહેબે મસ્તવી નામનાં જગપ્રસિદ્ધ સુરી કાવ્યમાં બહુ ઉમદા બેતો રચી છે. તેમાંની ધર્મનું ખર્ મહત્વ સમજાવનારી બે બેતો નીચે ટપકાવી લઉં છું.

મૌલાના રૂમી સા-
હેબની લેહી મન-
સ્વીની બિ બેતો

મનછે કુરઆં મગજરા ધરદાસ્તમ
ઉસ્ત ખાં પીશે સગાં અનદાખતમ

અર્થ : કુરઆનનો મગજ મહે મેળવી લીધો છે. બાકીનાં હાડકાં કુત-
રાને ફેંકી દીધાં.

મા બેરુનરા નનઝીમ આં કાલ રા

મા હેરુનરા બનઝીમ આં હાલ રા

અર્થ : અમહે બહારની સુરત અને સંપ્રદાને જોતા નથી, અમહે તો
અંતરની લાગણી અને ખુદાઈ મહોખતની મરતીને પિછાણ્યે છિયે.

એવી અનેક ખુદાસનાશીને લગતી વાતો તથા નાસેહતોથી રૂમી સાહેબનું
પુસ્તક મરનવી બરપૂર છે. કેટલીક વાતો ધાર્મિક સિદ્ધાંતોથી ઉલટી જતી પણ
જથ્થાય છે. છતાં ઉચ્ચ ચાન આમાં બર્ચું લાગે છે.

સુલતાને કેનિઆનું
માનભર્યું આમ'મજુ

સુલતાન અલાઉદ્દીન કેકાબાદે ખાસ આમંત્રણ કરીને એ મહાત્માને
કેનિઆ તોડાવેલા, તે જમાનામાં કેનિયાના લોકો સમરકંદની બૂમિને રૂમ
કહેતા. તેથી એ રૂમિવાસી હોઈ રૂમી નામે કેનિયામાં પ્રખ્યાત થયા.

કેનિયામાં વિખ્યાત સુલતાન અલાઉદ્દીનની મરજુદ અને શાને
આવેલા હોવાથી હું તે જીવાને ગયો. બન્ને ધમારતો અહિં એક ૧૦૦ થી
૧૨૫ ફીટ ઉંચી ટેકરી ઉપર આવેલી છે. મરજુદ ખરેખર જોવાલાયક મરજુદોમાં
ગણી સ્થાન એની સુંદર છે. કંઈ નહિ તો ૫૫ મેટર મેટર થાંભલાઓ
આવેલા છે. પાસે જ એક ઉંચો મીનારો છે. ત્યાંથી આખા કેનિયાનો સુંદર
દેખાવ છેક દૂર સુધીનો નજરે પડે છે. મજકુર મરજુદના એક ભાગમાં
સુલતાન અલાઉદ્દીનનો શાને આવેલા છે : ત્યાં બીજી આઠ કબરો પણ આવેલી
છે; તેમાંની એક સુલતાન અલાઉદ્દીનના બાપની, બીજી સુલતાનના દાદાની એ
બે કબરોની વચ્ચે સુલતાન અલાઉદ્દીનની કબર છે, તેમાં તે પોતાના બાપને
દાદા વચ્ચે હમેશગીની લરનિદસા પડ્યો છે. બીજી પાંચ તેના અત્તજગના
કુટુંબીઓની છે. અહિંના હાલના મુઝાવર રજબ બીન મહમદે શાને ઉધાડીને
મદને બતાવ્યો. કબર ઉપરનો ચુંબજ તંબુ રોકો આકારનો છે : અહિં સલજુક
સુલતાનોનાં ઘણા ખંડિયેરો આવેલા છે, તે બધાં જોવાલાયક છે. ઉપરાંત
કેનિયામાં આવેલી મુખ્ય જામિયા અને મદ્રેસાઓની ટીપ નીચે ઉતારી છે:—

જામિયા સુલતાન અલાઉદ્દીન જામિયા શરફુદીન
" કંપુ " અજુજો

સુલતાન અલાઉ-
દીનનો શાને અને
જામિયા

„ સુલતાન સલીમ	„ ઇપલીકથી	દોનીઆમાં આવેલી
„ હાથ હસાન	„ કોનચેની	ફેટલીક જામિઆની
તેમજ અહિંની મુખ્ય મદ્રેસાઓના નામ:—		નેંધ

મદ્રેસા જુઆઇએ	મદ્રેસા કુરબદે	
„ ઇરફાનિઆ	„ ફતેહકબિઆ	કોનિયાના મુખ્ય
„ મુલેમાનીઆ	„ ઇપલીકથી	મદ્રેસાઓ
„ કંરકશ	„ કયુક કરાદેએ	
„ બીગ કરાદેએ	„ કરા દાઈલર	
„ ફારુક હદીશ		

ઉપરાત જુપારત કરવાલાયક ઔલિયાઓની દરગાહો ચાર જથ્થા પ છે.—	
દરગાહે શરીફ કૌનવી	દરગાહે શરીફ શેખ સદરનદીન
„ „ ઇમાને	„ „ ખમાવી

ઉપરાત સલજુક જાતના તુર્કો વખતના ત્રાચિન ખંડિયેરે અહીં ધણું છે, તેમાં વિખ્યાત સલજુક સુલતાન અલાઉદ્દીનનો રાજો તેમજ શાહિ ઇમારતો પથ્થુ આવેલી છે. એ શાહિ ઇમારતો તદ્દન ખંડિયેર હાલતમાં ધૂળના ઢગલાઓ વચ્ચે દટાએલી પડી છે. છતાં જે કોઇ લાગ રહી ગયો છે તે ઉપરથી એટલું જણાઈ આવે છે કે કોઇ ચાર મજલાનો રૌનકદાર મહેલ હતો. ઉપરના મજલા ઉપર એક બારી અને એક કારીગરીભર્યો ઉંચો આકો જેવાલાયક છે. તેની પૂર્વ દિશા ઉપર શાહી અરખા આવેલા છે. અસલમાં આ અરખામાં સુલતાન અને સુલતાના બેસીને જીવનનો ઉક્લાસ માણતા હતા અને આજે તો તે સાવ ખંડિયેર છે. અરખા નીચે ફક્ત કલાદંડિથી શોભતું લાગે માટે એક આરકુ ઉંચું કરવામાં આવેલ છે. તે દિવાલમાં દરવાજા કે બારીની જેમ આરપાર નથી. પથ્થુ ભીંતમાં ચણી દેવામાં આવેલું હોય તેવું ફક્ત શોભા ખાતર જ બનાવેલું લાગી આવે છે, જેની અંદર એક સંગેમરમરનો ન્હાનકડો સિંહ બેસાડેલો છે. તે પાસેની બીજી તાકમાં પથ્થુ હોવાને બેધરે, પથ્થુ આજે તો તે લાગ તદ્દન ધૂળમાટીથી લરાઇને લગલગ દટાઇ ગયો છે. હાલમાં પાસે જ ખોદકામ ચાલે છે અને કોઇ નવી ઇમારતના પાયા નંખાતા હોય તેમ લાગે છે.

મદ્રસએ દારૂ હરીસ

સસજીક વંશના
સુલતાનોની કબ્રો
વીનાના શેલઓ.

કબ્રો શૂમ કેમ
થાય છે ?

માજી બ્રિટીશ કો-
નસલની સુલાકાતે

દારૂ હરીસ નામના મદ્રસા સસજીક વંશના સુલતાનોના વખતનો હોઈ હાલમાં જ સાફસુદ કરી નવેસરથી તેના પર મરામત કરવામાં આવેલ છે તેમાં છોકરાઓને ભણાવવામાં આવે છે. આગ કંઈ જમાના પછી ફરીવાર આ મદ્રસો ચાલતો થયો છે. પાસે જ એક સુંદર મસ્જીદ પણ આવેલી છે : તેનો બાંગ દેવાનો મિનારો તુટેલી હાલતમાં હજી સલામત ખડો છે, તે મુઝાફક ઝાફજી પથરો ગોઠવાને મનોહર કારીગરીઓ યનાવેલો છે. પાસે જ એક રોજી આવેલો છે. તે કાંઈ સસજીક વંશી સુલતાનોનો હોવા નોંધએ. આજે ત્યાં કબર દેખાતી નથી : તેમાં ખાસ ગાળમય જેવું એ છે કે સસજીકવંશી સુલતાનોના વખતના રોજીઓમાં કબરો હતી. ત્યાં આજે ફક્ત મોટા શુંબજવાળાં મકાનો જ છે, સસજીક વખતની બધી જ ધમારતો સાવ ખંડિયેર છે ફક્ત દારૂ હરીસનો મદ્રસો ફરીવાર રીધેર થયો હોવાથી તે સારી હાલતમાં છે. એનો પુરાતન જોયો જીર્ણદરવાજો મોહક છે. તેની ઉપર તૂટી અને ચરખી લીપીમાં તખ્તીઓ કેતરવામાં આવેલી છે. આ મદ્રસો સુલતાન અલાઉદ્દીનની કબરની પશ્ચિમ દિશા તરફ આવેલ છે. અહિંથી થોડે દૂર પુરાતન નગર હતું, તેથી ત્યાં આજે સસજીક જમાનાની બધી જ ધમારતો સાવ ખંડિયેર છે. ખાસ કરી સુલતાનોના રોજીમાં કબરો નથી તેથી લાગે છે કે કદાચ કેાકોએ તોડી પાડી હોય. પણ મુસ્લીમ રાજ્યમાં એમ બનવું સંભવિત નથી.

અહિં આવેલો કરાદાઈલર મદ્રસો ઉત્તરપૂર્વ તરફ આવેલો છે. તે પણ સસજીક જમાનાનો હોવા છતાં એ સફેદ સંગેમરમરની મોહક ધમારત આજે કાંઈક સારી હાલતમાં છે :

અહિં બ્રિટીશ કોનસુલેટ નથી. પણ મને ખબર મળી કે આજથી બે વરસ પહેલાં હતી, તે વખતના વાઇસ કોનસલ મીં. એ. ડી. કેયુનનું અહીં રહેણું છે : તેથી તેમની કારકીર્દિ દરમિયાન તેના અતુલવની કેટલીક વાતો જણનાના હેતુથી હું ત્યાં ગયો. સુવાકાત દરમિયાન મહેને મી. કેયુન એક નિખાલસ દિલના આદમી જણાયા. વાતમાં મહે પૂછ્યું-“અહીં બ્રિટીશ રેલવે નથી તો કો-સુલેટ રાખવાનું કારણ શું ?” અને રાખ્યા પછી કાઠી કેમ નાખ્યું ?” જવાબમાં મીં કેયુને કહ્યું-“અહીં આરમિનીઓ ઉપર તૂકો જીલમ ચુગર છે, એવી વાત મળતાં બ્રિટીશ ગવર્નેન્ટે મહેને તેનો રિપોર્ટ

કરવા કહ્યું તે માટે ખાસ કોનસ્યુલેટ ખાતું સ્થાપ્યું હતું. મહારી અંગત તપાસના પરિણામે મહેને જણાયું કે ખિસ્તીઓ કરતાં સુસલમાન વૂર્કી રૈયત ધણી સારી અને સાવચેતીથી ચાલનાર પ્રજા છે. તેથી તેવો જ રિપોર્ટ કર્યો હતો : પરિણામે કોનસ્યુલેટ બંધ કર્યું. હાલના કોનિયાના સુબા (ગવર્નર) માટે પૂછતાં કહ્યું કે એ એક લાલો હાકિમ છે અને તેની મુલાકાત લેવાની ઇચ્છા હોય તો તેની સાથે ચાલવાને કહ્યું, પણ રખડવાથી મહેને કડકડતી બૂખ લાગી હતી, તેથી મહે આ તક જતી કરી, અહીંના ચોલીસ સિપાઈઓ પણ મહેને ઉભા થઈ ને માન આપતા હતા.

વૂર્કી સુસલમાને
ખિસ્તીઓ કરતાં
વધારે સર્જન છે

કોનિયાની વસ્તી ૧૮૮૦૦ લોકોની ગણાય છે. આ આંકડો ૧૮૯૫ ની સાલનો છે. અને તે છેલ્લો છે.

કોનિયાની બજારમાં બાજપાલો, ટમેટાં, ખટાટા, ખાજ, લીલી દાલ, રીંગણા, તરબુચ, ગાજર આદિ તરકારી ખૂબ સસ્તે ભાવે વેચાય છે. અહિં વાડીઓ ધણી આવેલી હોવાથી લીલી તરકારી અને ફળોની ઉપજ ખૂબ થાય છે. શહેરના રસ્તાઓ પહોળા છે. વચ્ચેવચ્ચે ફૂવારા મૂકવામાં આવ્યા છે : શહેરના વતનીઓ ગરીબ હોવાથી ચોરીક મુડીવાલો આદમી અહિં તવંગર ગણાય છે. જમીન અને ખેતરો સરતી કિંમતે મળે છે.

ન્યાં, જુઓ ત્યાં
લીલી તરકારીની
લીસાબહેર છે

અશ્રિયુમકારાહિસાર

મંગળવાર તા. ૧૪ અક્ટોબર ૧૯૦૨ ની રહવારે છ વાગે કોનિયા છોડીને અશ્રિયુમકારાહિસાર જવા ઉપડ્યો અને રહાંએ ક. ૪-૪૫ મીનીટે ઉતર્યો અને ત્યાં પહોંચ્યો. સુમરના હોટલમાં ઉતર્યો, ૩૫૦૦ શીટ લુગાજએ આ અશ્રિયુમકારાહિસારનો કરમો આવેલો છે. અહિં એક ૮૦૦ પુરે ઉંચાં કુંમરા ઉપર બાઇએન્ટાઇનના જમાનાનો અતિ પુરાતન કિલ્લો સાવ ખંડિયેર હાલતમાં આવેલો પડ્યો છે અને તે જુદી જુદી જગાપરથી વૂરી ગયો છે : અહિં ન્દાની મ્હોટી ૩૦ મસ્જિદો અને ૨૫ મદ્રેસાઓ આવેલી છે. તેનાં મુખ્ય રચનાના નામ નીચે મુજબ છે :—

અશ્રિયુમકારાહિસાર
તરફ દૃશ્ય

જામિયા આદમદ પાશા
" એતબખદા

જામિયા દુબીર
" પાશા

અશ્રિયુમકારાહિસાર
ની મુખ્ય જામિયા
અને મદ્રેસાઓ

તેમજ સુખ્ય મદેસાઓની ટીપ:-

મદરો ઇમારત મદરો કુખરદિન
 " ઉસમાન અફેન્દી " જમાલુદિન અફેન્દી
 " સુસાબાજેખાદા.

ઉપથી મદેસાઓ ધાર્મિક છે. જ્યારે નાંચેની મદેસાઓમાં તુર્કી, ફારસી અરેબિક, ફ્રેન્ચ વિ. લખવાવાંચવાની પાઠશાળા મળ્યા છે.

મદેસા હિંદુદીઆ

" મુસ્લમીઆ

" વાધદ

તેમજ ત્રણ ધર્મશાળા અને ઉતારાનાં સ્થાનો.

તકીઆ મીલવી

સુખ્ય ધર્મશાળાઓ

" સુલતાન દીવાની

" શાલી

ધમારત મદેસાની
 શુલાહારે

હું જ્યારે ઇમારત મદેસાની મુલાકાતે ગયો, ત્યારે તેના ઉપરી હાજી ખલીલ ખીન અબ્દુલ્લાહ રહેમાન એક જુવાન તુર્ક છે. તેણે મદારો સારો આદરસત્કાર કર્યો અને આખી મદેસા ફેરવી બતાવી. તેમાં હાલ લગભગ ૯૦ છોકરાંઓને ભણતા જોઈ છું. તેઓ બધાની બેઠક બાંક ઉપર હતી. અગ્રે જે વર્ગમાં દાખલ થતાં, ત્યાંનાં છોકરાંઓ ઉઠીને આગાઈ સન્માન કરતાં હતાં. આ પાઠશાળામાં તુર્કી ભાષા, લેખનકળા, હીસાબ તેમજ ઇતિહાસ અને ભૂગોળનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે. આવી દખની કેળવણી હાલમાં થોડા વખતથી જ ચાલુ કરવામાં આવી છે: વર્ગમાં હાજર છોકરાઓમાંથી એકને મેં નકશામાં અરસા બતાવવા કહ્યું. તે બતાવવા માટે તેણે ખૂબ દાર્દાં માર્યાં, પછી બતાવી શક્યો ખરો, હાજી ખલીલ ખીન અબ્દુલ રહેમાન જે અહિંના હેડમાસ્ટર છે તેના પગાર વિષે પૂછતાં કહેવામાં આવ્યું કે ત્રણ મહદી તુર્કી સરકાર આપે છે. એટલે ફક્ત આઠ રૂપિયાનો પગાર ! આ તો હેડમાસ્ટર રહ્યા. ખીન પંતુલ્યો તો ગિચારા આથી પણ એછો પગાર મેળવે છે. આટલા પગારમાં એ લોકો નિભાવ કેમ કરતા હશે ? અહિં સપળું સરતું છે, છતાં આ પગાર તો મહેને બહુ કમતી લાગે છે. ઇદિ અને ખીન કેટલાક

હેડ માસ્ટરને પગારમાં કેટલી રકમ મળે છે ?

પ્રુશાલીના પ્રસંગે બેટસોગાદ આદિમળે, તેથી એ લોકો માંડ ગુજરાત ચલાવતા હશે. હું મદ્રેસા છોડી ગયો, ત્યારે હેડ માસ્ટર મને છેક દરવાજા સુધી મૂકવા આવ્યો હતો. અહિં પાસે જ એક પુરાતન મદ્રેસા ખંડિયેર હાલતમાં આવેલી છે. ત્યાં કેટલાંક આણસો રહેતાં જણાય છે. એક તરફ થોડાક છોકરાઓ હિંદી મુસ્લમાનો જેમ કુરઆનની માયના (અર્થ) રહમન્યા વગર પોપટના જેમ પાઠ કરતાં બેઠાં હતાં : શહેરમાં લટાર મારતાં ઠેર ઠેર પાણી પીવાની પરબો (છબીસો) દેખાય છે. અહીં એક જ ગ્લાસમાં બધાં ઉંચ, નીચ, ગરીબ, તવંગરો પાણી પીને ચાલતા થાય છે. ધર્મશાળાઓ પણ ન્હાની મહોટી ઠીક પ્રમાણમાં આવેલી છે, તે બેતાં અહિંનાં મુસ્લીમો ગરીબ છતાં ગરીબોની હાજર ધરાવનારા જણાય છે.

સસ્તું છે, સાફ છે, છતાં આણું છે.

ન્યાં બુઓ ત્યાં પાણીની છબીસો (પરબો) મળશેજ.

રસ્તા બધા સાંકડા છે. દીવાલ ધણીખરી ડાણથી લીપેલી દેખાય છે. ૨૮૦૦૦ ની વસતી ગણાય છે. મહોટો ભાગ મુસલમાનો અને બાકીનો આર-મિનિઅન અને ખ્રિસ્તીઓનો છે. હવે તા. ૧૫ મીના ઓપીયુમકારાહિસાર છોડીને અલ્લાશેર જવાની ટીકીટ લીધી. રેલ્વેની સગવડ અહિંથી છેક સમિરના સુધીની છે. આ રેલ્વે ક્રેન્ચ કંપનીની હોવાથી જર્મન અને ક્રેન્ચ પ્રત્નના જુના અણુબનાવને અંગે આ બે કંપનીઓ વચ્ચે જરાયે મિઠાશ નથી, એટલું જ નહિ પણ ગ્રાહકોની સગવડ માટે એક બીજાના રેલ્વે ટાઇમની નોંધ સુદ્ધાંત મૂકવા જેટલો પણ વિવેક રાખતા નથી, આથી મુસાફરોને ટાઇમની ભારે સગવડ અને અવ્યવસ્થા ભોગવવી પડે છે. આ ઓપીયુમકારાહિસારમાં બનેલાં રેલ્વે સ્ટેશનો, આ શહેર નામના, એટલે એક જ નામના, હોવા છતાં અંદેકથી ખાસતાં બે માઈલ દૂર છે. વળી વૂર્કી સરકારના નિયમ મુજબ રાત્રે ટ્રેન ચલાવવાનો હુકમ ન હોવાથી ટ્રેન ખલ્લનારને રાત્રે જંકશનપર કેાઇ ધર્મશાળા કે હોટલમાં રાતવાસો કર્યા વિના છૂટકો હોતો નથી; મહેં ક્રેન્ચ રેલ્વેમાં મુસાફરી શરૂ કરી. માર્ગમાં પહોંડોમાંથી જુગદા ખણી કાઢવામાં આવ્યા છે. અહિંથી નહેર આવતી હોવાથી આખો રસ્તો રળાયામણ દેખાવથી ભરપૂર છે. રાત્રે ઉસાક ગામમાં ટ્રેન ચોભતાં હું ઉતરીને હોટલ અજમેરમાં ગયો, ત્યાં રાત પસાર કરી પાછો સ્થવારે ટ્રેન ઉપડે તે પહેલાં આવી પહોંચ્યો : અહિં બેવા લાયક ફક્ત ટ્રાન્જનાપોલીના ખંડિયેરો અને તુર્કી ગાલીચા બનાવવાનાં કારખાનાં

અહિંની વસ્તી

ક્રેન્ચ રેલ્વે કંપની અને જર્મન કંપની વચ્ચે મિઠાશ (૧) કેટલી ?

રાત્રે હોટલ અજમેરને આશરે

અસ્થાશેર તરફ
પાછા ઉપહયા.

તુર્કી અલણમાં વટા-
વની હળમત

સાપ ગયા અને લિ-
સોટા રહ્યા.

સાત મંદિરો મહેલ
એક મંદિર

છે. ૭-૩૦ વાગે અસ્થાશેર જવા ફરી પાછા ઉપહયા: જંગલની ઉમીનીયી જમીનમાંથી ટ્રેન પસાર થાય છે. રેલ્વે માર્ગમાં જુગદાઓ એક પછી એક આવ્યા જ કરે છે. આસપાસ ઝોંકનાં ઝાડો વનને શોભાવી રહ્યાં છે. એાશી-યુમકારાદિસારને અસ્થાશેર વચ્ચે ૧૨ રેલ્વે સ્ટેશનો ઉપર એક ચાલવા અર્ધી મહુદીનો (સાઠો વટાવવા જઈ ધું તો નજદ પરચુરણ મળતી નથી અને મળે છે તો અર્ધી મહુદી ઉપર તો ૦)~ એક આને વટાવ આપવો પડે છે. આટલી તો તુર્કી સહેનસાહતમાં નાણાંની ખેચ છે. તુર્કીની આંટ ન હોવાથી તુર્ક સરકારની નોટો તો ગડી ચકાતી જ નથી.

અસ્થાશેરમાં મ્હારો ઉતારો હોટેલ કહો કે વાહીઆરખાનું કહો, નામે ખાશામજેખાનખદેમાં છે. આ ખાનનો ગાલેક હુસન અફેન્દીએ મ્હને એક રૂમ ખિલાના સાથે આપ્યો છે. આગળ રૂમ સહેનસાહતમાં seven churches સાત દેવાલયો હતાં એવા સાત મહાદેવાલયોમાં એક અસ્થાશેરને ફાળે હતું. આજે તો તેમાંનું કેઈ ખાડી નથી. સાપ ગયા અને લિસોટા રહ્યા તેમ ફક્ત નામ ખાડી રહી ગયેલ છે. અસ્થાશેરની હાલની વસ્તી ૧૫૦૦ થી ૨૦૦૦ હજારની ગણાય છે. ચોકસ આંકડો મળતો નથી; રેલ્વેસ્ટેશનથી ગામ અર્ધી માઇલ ઉપર વસેલું છે: ગામ તરફ જતાં માર્ગમાં જ પુરાતન કિલ્લાના ખંડિયેરો આવે છે. એની ઠેકાંદાર દિવાલો આજે એક એકથી છૂટી પડી ગઈ છે. કિલ્લામાંની ઉલ્લજ જમીનપર આજે લાજપાસો અને તરકારી ઉગાડવામાં આવે છે. પૂર્વ તરફ ત્રણ મ્હોટાં કચરસ્તાનો આવેલાં છે, તેમાં આ શહેરની પુરાતન જહોજલાલી માણતા નાગરીકો આજે તો લાંબી સોડ તાણી હમ્મેશની લારનિદ્રામાં સુતેલાં છે: ગામમાં દાખલ થતાં માર્ગ બંધ થઈ વસાણુ આવે છે, ત્યાં પુરાતન કાળનાં મહાદેવાલયોમાંનું એક મુખ્ય મંદિર જે અસ્થાશેરને ફાળે આવ્યું હતું તેના ખંડિયેર અવશેષો જ્યાં ત્યાં વેરવિખેર પડેલાં દેખાય છે. આ ૩૦૦૦ વરસ ઉપરની તવારિખના છે. આ ખંડિયેર દેવળનો દેખાવ ધર્મશાળાને વધારે મળતો આવે છે. એની ૬ શીટ જાડી દીવાલોમાં ૧૧ શીટ પહોળા મજબૂત છોટા આવેલી છે, તેમાં સંજેમરમરના ૪ થી ૫ શીટ લાંબા અને બે શીટ પહોળા ૨ ઇંચ જડા પથરાઓ ચણાયેલા છે. અને જમાનાભરનો તાપ અને તડકો સહન કરતાં કરતાં ઝાંખા પડી ગયા છે.

સાત મહાન દેવાલયોમાંના આ એક મહાદેવાલયના ખંડિયેશમાં તેના જળરદસ્ત પતરાઓનું બાંધકામ જમાના રહામે ટકર ઝીલતું આજે ત્રણ હજાર વરસ થયાં પડુ પડુ હાલતમાં પણ ઉબું છે. તેના મ્હોટા જગ્યા દરવાજાઓ પણ મજબૂત લાકડાંના બનાવેલા છે અને તેની ઉપર લોહાનાં પતરાં જડી લેવામાં આવ્યાં છે. તેમાંનો એક મુખ્ય દરવાજો દક્ષિણ તરફ અને બીજો ઉત્તર તરફ ઉઘડે છે. તે બન્ને વચ્ચે આવેલો ચોક્કસ લગભગ ૨૨૫ ફીટ લાંબો અને ૧૨૫ ફીટ પહોળો છે. એક વાર તો આ જગ્યા પવિત્ર દેવાલયોના સાધુઓથી ઉભરાઈ જતી અને સુગંધી ધૂપદાનથી મહેકતી ગંભીર સ્થિતિમાં આજોડતી હતી, અત્યારે આ જગ્યા ગધેડાં અને ઘોડા બાંધવાના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે : તેની ઓરડીઓમાં પણ આજે લટકતા મુસાફરો વિસામો લેવાને વસે છે અને આલ્યા જાય છે. આજે તો એ દેવાલય ધર્મશાળા બરાબર થઈ પડ્યું છે. તેના ઉપલા મજબૂત છંદથી બાંધેલા માળા ઉપર ૩૦ ઓરડીઓ આવેલી છે. તેમાં ધરબારવગરના એવા અતિ ગરીબ વર્ગના લોકો વસી રહ્યા છે. અહિંની દિવાલોમાં અતિ પુરાણી ગોથીક લાટીનમાં તખ્તીઓ આવેલી છે. તે વાંચનાર અને રહમજનાર આજે ખુદ અંટોલિયામાં કોઈ મળતું નથી. ઉપરાંત છેલ્લા મજલા ઉપર એક ફૂટ લાંબો અને એક ફૂટ પહોળો પતરાનો લેખ છે. આ દેવાલયના ઉત્તર તરફના દરવાજા પાસે અનેક આંકવાળા ઘાંભલાઓ આવેલા છે.

અહિં અમ્લાશેરમાં મ્હને અચાનક મીંઝ જ્યોર્જ દાંયે મારોપણ નામના ગ્રીક ગૃહસ્થ સાથે ઝોળખાણ થઈ. તે તંબાકુ કંપનીનો મુખ્ય ડાયરેક્ટર હોઈ અંગ્રેજી ભાષા જાણતો હતો તેણે મ્હને પોતાના અલી નામના તુર્ક નોકરને બોમીયા તરીકે લઈ જઈને તેમુરલંગની દીવાલ ભેષ આવવા કહ્યું, તેથી અક્ટોબર તા. ૧૭ મી શુક્રવારના દિને તેની સાથે રહવાના ખેરમાં જ ગામની પૂર્વ તરફ આવેલી કિલ્લાની ભોંતોની પેલી તરફ હું જતા ઉપડ્યો. તે લગભગ અડધો માર્ગ દૂર છે. માર્ગમાં જ એક અણીતા હમામ તરફ જવાતું હોવાથી હમામની પણ મુલાકાત લઈ લેવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. એ હમામ 'ચેલ્લગાનીઓ' આવતાં તેમાં દાખલ થયો. આ હમામમાં ખંચ ઓરડા છે,

સાત મહાન દેવાલયોમાંનું એક

આજે તો તબેલાનો ધર્મશાળા તરીકે ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે

જ્યાં કુળેશ વસતા હતા, ત્યાં આજે કંઠાળો વસે છે

ભલા ચીક મિત્રેકરી આપેલી વ્યવસ્થા

× તેમુરલંગને અહિં તેમરલેનખાન કહેવામાં આવે છે.

ચેલભખાનીઓ ઉ-
મામની સુલાકાત

હોંચકા આપને બા-
ધ્યાવકથાને સંભારે:

આ ઝરાનું પાણી
ખાટલા ભરીને પર-
દેશ ચઢે છે

શારીકેસ સુ યાને
સરગસચાધ

દરેક ઝોરકા ઝંદર ૧૮ શીટ લાંબો અને ૧૨ શીટ પહોળો પાણીનો હોજ છે. પાણી માફકસર ગરમ હોઇ જાતી સુધી હોજ લાયકો દતો. આ પાણી કુદરતી પહોડી ઝરાનું ગુણકારક પાણી હોઈ ત્યાથી ન્હાની નહેર દાખલ કરીને અહિં લાવવામાં આવે છે. હમામમાં વિશેષતા અને મજબૂત તો એ છે કે હોજ વચ્ચે દિયકો આધેસો હોઈ ન્હાવા આવનાર દિયકા પર ભેસીને ન્હાના બાળકની જેમ પાણીમાં ભરકો મારી આનંદ માણી શકે છે. ન્હાતી વેળા આ ગમતથી આપણને ખૂબ ઉત્સાહ મળે છે, આપણે ઘડપણ ભૂતીને પાછા બાળક બની જમ્યે છીએ: ન્હાવા પછી સાણ, દુધાલ વિન સધળું તૈયાર રાખવામાં આવે છે: રહને પણ ખૂબ ગમી જવાથી હું ન્હાયો, ખૂબ દિયકા આધા અને ઉત્સાહ મેળવ્યો. પછી તૈયાર થઈ જઈને અક્ષી સાથે આગળ વધ્યો. વચમાં આવતો પાણીનો ઝરો કુદાવી હોંસભેર આગળ વધ્યો: અહિં માર્ગમાં કુદરતની એક બીજી અગમ્યબી જડે છે. આ અગમ્યબી તે એ કે ગરમ પાણીના ઝરા ખૂબ ગરમ નથી; પણ સોડાવોટર જેમ આખા સડસડે છે. ઝરા પાસે જઈ પાણી આખીને પી જોયું, આખા સોડાવોટર જેવું જ પણ કાદવની ભેળ હોય તેમ તેમાં ગંધ આવતી હતી. આ પાણી અતિ ગુણકારક કહેવાય છે; આથી પાચનશક્તિ વધે છે: આ પ્રસિદ્ધ ગુણને લઈને પાણીના ખાટલાના ખાટલા ભરીને પરદેશ ચઢાવવામાં આવે છે. તે છેક અમેરિકા સુધી જાય છે. ગ્રીક લોકો તો આ પાણી મારે મરી શીટતા લાગે છે, તેઓ ખાસમાં પીપના પીપ ભરીને લઈ જાય છે. તૂર્કી લાપામાં આ ઝરાના પાણીને શારીકીય સુ અથવા શારીકીય માદન સુ કહે છે: તૂર્કી લાપામાં જ એટલે પાણી હોવાથી શારીકીયનું પાણી કહેવાય છે. આ ઝરાની બન્ને પાળ ત્રણ શીટ લાંબા અને ત્રીણ શીટ પહોળા પત્થરથી મજબૂત બાંધવામાં આવી છે. આ ઝરાનું અસલ નામ સરગસ ચાઈ છે. પાણી પીને આગળ વધતાં પહોડાની ઉઠી ખીણમાં પેસતાં જ અગમ્યબીની ચિસ પડી જાય એવો ખુશનુમા કુદરતનો દેખાવ નજરે ચડે છે. અહિં ચિનારનાં મ્હોટાં મ્હોટાં ઝાડો આવેલાં છે. આ ચિનારનાં ઝાડો શુલ્ક અને અતિ ઉચા છે તેમજ એની ગીચ ધટા હોવાથી થાકેલા મુસાફરને એના છાંયડામાં અતિ સુખ સાથે શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને પાસે ઝરાનું પાણી વહેતું ધસતું કુદકા મારતું વહી જાય છે. અહિં નરી કુદરત

છે. પીકનીક (મોજમજાહ માટે ઉતરી પડતાં ટોળાં) પાર્ટી માટે લાયક જગ્યા છે. આસપાસની કુદરતની નિરવ શાંતિ જોઈ માણસ જન્મોન્મતો થાય વિસરી જઇને કુદરતને જોળે વિસાગો મેળવે છે. આ જગ્યાને તૂર્કી ભાષામાં ઉશેનોસો કહે છે. અહીં પાણીના ત્રણ કેક મુકેલાં છે, તેમાંથી નહેરનું ટુંકું પાણી વહ્યા કરે છે. ફરીવાર પાણી પીને ઉપલાં સરગયાધવાલા નાળાને કિનારે કિનારે ચાલતાં આગળ વધ્યા. ટોચ પાસે આવ્યા, તેની પેલી મેર ઉતરાણ અને ટળાવદાર માર્ગ છે, ત્યાંથી નીચે ઉતરતાં જલ્દી કુદરતે દુનિયામાં નવો જ અને તાજો પ્રદેશ હમણાં જ સભ્યો હોય એમ મુંઝવેલીલીછમ વાદીઓથી છવાઈ ગયેલો અતિ રળીયામણો દેખાવ નજરે પડે છે. ઝાડો ઉપર તોડ્યા વિનાનાં ફળો લગી રહ્યાં છે તેમ જ નવા પ્રકારનો લાઘવાયો ટેરેટર દેખાય છે. આ એ જ પેલી ભયંકર ગણાતી જગ્યા છે, જ્યાં વિજેતા તૈમુરલંગે હાડકાની અને હાડપિંજરની દિવાલ ચણી છે. હું આ દિવાલ પાસે આવ્યો, તે જોઈને ધંબી ગયો. વિજેતા તૈમુરે વિજયદેવીના ખપ્પરમાં ભરેલા યરવીરીનાં હાડકાંથી આ એક દળર શીટ લાખી, ૨૦ શીટ લંબી અને ૬ શીટ પહોળા સાંખા તમેલાં જેવી દીવાલ ખોચોખોચ અને હીસોહસ ભરેલી હતી. દુનિયાની હાની સુલતાની માટે તૈમુરે આટલા જન શુભાખ્યા અને આખરે દુનિયા કેની થઈ છે જે એની થવાની હતી ? આજે એ અજોય નર ક્યાં છે અને ચિનો અમરબને ધૂળવનાર હિંદુસ્તાનને હુટનાર એના બહાદુર સૈનિકો ક્યાં ? એ તો ખાકમાં મળી ગયા છે. ફક્ત તેમાંના કેટલાંકના હાડકાં એ નારાવંત રાજ્યસેાભ અને તૈમુરી શહેનશાહતનાં ડંકા નીશાનને કંપારી છૂટાવે એવી યાદ અપાવતા ખાકી રહ્યાં છે : મહારા જેવા કાંઈક બટકતા મુસાફરો અહિં આવી ગયા હશે અને એક ઉંઠો નિઃશ્વાસ નાખીને ચાલ્યા ગયા હશે.

મહારા ભોમીયા અલીએ એક હાડકું ખેંચી કાઢીને તેના ન્હાના કટકો કર્યા, તેમાંથી એક કટકો મ્હને યાદગાર ચીજ તરીકે રાખવા આપ્યો, જે હું ન્હાની કબીમાં નાખી લઈ આવ્યો છું અને મારા મિત્રો તેમજ સંબંધીઓને જતાવતો રહું છું : આ હાડકાના તૈમુરી રમાડને તૂર્કી ભાષામાં કેમીકઅસર કહે છે, અલ્લાશેરથી આ દિવાલ ત્રણ માઇલ દૂર આવેલી છે. કેટલાક લોકો એમ કહે છે કે આ દિવાલમાં તૈમુરે જીવતા માણસોને સંચીને ચણાવી દીધા

મોજમજાહ માટે ઉતરી પડનાર ટોળાંને લાયક સ્થળ

ઉશેનોસોના ખુશ-નૂમા સ્થળ પાસેનો દેખાવ

ભયંકર ગણાતી ખુશનુમા જગ્યા

અહા ! વિજયદેવી ! તારા ખપ્પરમાં આટલા તો હો-રયાંતા

એક ઉંઠો નિઃશ્વાસ

ભયંકર યાદગારી દાખલ એક હાડકાનો કટકો લીધો

વિજેતા તૈમુરલંગની
રાજ્યલોભ

હતા. આ વાત જાણી હોય તો તે વારે કમકમાટ ઉપગવનારી કહી શકાય. તૈમુરનાં કાચો ધાતકી હતાં, છતાં આમ બનવું સંભવિત નથી લાગતું. એણે સન ૧૨૯૮ માં ૬૨૦૦૦ તારતરી ઘોડેસ્વારો સાથે હિંદુસ્તાનપર હુમલો લાવીને પાટનગર દિલ્હી હુટયું હતું. તેમજ તૂર્કના સુલતાન ખાયાઝીદ પહેલાને સન ૧૪૦૨ માં અંગોરાની લડાઈમાં હરાવી દેદ કરેલો. આ લડાઈમાં તૂર્ક સૈન્યના એક લાખ ચોવીસ હજાર સેનિકો માર્યા ગયેલા : સુલતાન ખાયાઝીદને દેદ કર્યા પછી તેની સાથે તૈમુર જે રીતે વત્યો હતા તે કાંઈ રીતે તૈમુર માટે માન ઉપભવે તેમ નથી. તેને જનાવરની જેમ લોહના પિંજરામાં પૂરીને દેદ રાખેલો, તેવી જ હાલતમાં તે મરી ગયો : રાજ્યલોભી તૈમુર વિજેતા ગણાયો; છતાં તેનો રાજ્યલોભ શમ્યો નહોતો. ૭૦ વરસની પાકટ વયે તેણે સ્ત્રીન જીતવાનો ઠરાવ કર્યો; પણ એ ઠરાવ માટે બધી તૈયારી કર્યા પછી તરતમાં તે મરણ પામ્યો અને સ્ત્રીન જીતવાની તેની વાસના મનમાં જ રહી ગઈ.

જુમ્હાની નમાઝ
જામિઆ ઇક્દીમાં
પઢી

આજે જુમ્હાનો દિવસ હોવાથી જુમ્હાની નમાઝ અદિની મરજીદ ઇસ્કી જામિઆમાં પઢ્યો. આ જામિઆ અદિની મુખ્ય જામિઆમાંની એક ગણાય છે. આજે નમાઝ માટે ૬૦૦ માણસો હાજર હતાં. નમાઝ બાદ ફાતેહા બૈર પઢીને હું અને અલ્લી અદિની મદદે શેખ સીનાન જોવાને ગયા. આ શેખ સીનાન સાહેબને અદિના લોકો આલિયા અને મહાપુરપોમાંના એક ગણે છે. એમના અનેક સત્કર્મોની વાતો મશહૂર છે. મદ્રેસામાં પહોંચતાં જ તેના મિત્ર-સીપાલ હાફિઝ મહમદે સારો આવકાર આપ્યો, તેમ જ એ બધા તૂર્કી શૂદરથે મદદો સત્કાર કરતા કાવો આપ્યો તે પીધા પછી મદ્રેસા ફેરવી બતાવ્યો. આજે લગભગ ૮૦ થી ૧૦૦ છોકરાંઓ હાજર હતાં. અદિ તૂર્ક બાપાનો વર્ગ આવે છે. કુરઆનના સિક્ષણ ઉપરાંત ગણીત અને ભૂગોળ તેમજ પાઠમાળા ચલાવાય છે. બાજુમાં જ જામિઆ શેખ સીનાન અને તેની પડખે મહાત્મા શેખ સીનાનની દરગાહ આવેલી છે. અંદર ચાર કબરો છે. તેમાંની મુખ્ય કબર એ મહાપુરપનો છે. તે પછી કતસે જામિઆ જોવા ગયા. તેની બાજુમાં કતસે સુકરબો (રાજો) આવેલો છે અને એક મદ્રેસા પણ આવેલી હોઇ તેમાં વર્ગ ચલાવાય છે. તેમજ બીજી જોવાલાયક મશહૂર ગણાતી જામિઆ અને મદ્રેસાની ટીપ આપું છું. મુખ્ય મરજીદો નીચે પ્રમાણે આવેલી છે.

મહાત્મા શેખ સી-
નાનના મદ્રેસાની
શુલાકાત

શેખ સીનાનની દ-
રગાહ અને જામિઆ

જાગિયા મુખાપછઠ

જાગિયા શેખ સીનાન

અલ્લાશરની મુખ્ય

" મુકલ

" કુતક મિનારા

મસ્જિદો અને મદ્રે-

" કુતરો

" અન્ધા અફન્દી

સાઓ

" હરિફી

તેમજ નેવાનેગ મદ્રેસાઓ:—

મદ્રેસે યુકુર

" ઇકતાદીઆ

" શેખ સીનાન

તેમજ એક હોસ્પિટાલ પણ આવેલી છે, જેને અહિં તુર્કી ભાષામાં હૃસ્ત-ખાના કહેવામાં આવે છે. ઉપર જે મસ્જિદો ગણાવી છે તે ઉપરાંત બીજી મુખ્ય ૪૦ મસ્જિદો અલ્લાશરમા આવેલી છે, તેમા આઠ મહોટા મહોટા મીનારાવાળા છે. જ્યારે મદ્રેસાઓ ઉપર ગણાવેલી તે ઉપરાંત ૧૮ છે.

ઉતારા માટે ધર્મશાળા જેને અહિં તકીયા કહેવામાં આવે છે તે ચાર છે અને જાણીતા હમામો ત્રણ છે તેમજ એક લાયબ્રેરી પણ વખણાય છે. અહિં ગ્રીકની વસ્તી સારા પ્રમાણમા હોવાથી એક ગ્રીક હાઇસ્કુલ આવેલી છે, તેમાં ૫૦૦ છાત્રાછાત્રીઓ સામટા ભણે છે: આ સ્કુલ વીણે કહેવાય છે કે એ બાંધનાર એક સાધારણ રિયતીનો આદમી હતો. તે વખત જતાં વખો અને તલગર થયો, એને પોતાની કેમ માટે ખરી દાઝ હતી, તેથી તેણે સાત હજાર પાઉન્ડના ફ્રેન્ચ નેપોલીયન ગીનીઓનું ૬૨૮ સ્કુલનિભાવ અર્થે કર્યું. તેમાં તેણે ક્રેસી ગોઠવણ વાંચનાર માટે વિચારવા જેવી થઇ પડશે. આ વ્યાજે મુકેલા સાત હજાર નેપોલીયન સોના મહોરની વ્યવસ્થા તેણે આ મુજબ કરી છે; તેમાંની ૫૫૦૦ નેપોલીયન ગીનીઓ ગ્રીક સરકારની જામીનગીરીઓમાં ચાર દહાના વ્યાજે રોકી છે અને બાકીની ૧૫૦૦ નેપોલીયન ગીનીઓ રશિયન મર્ચન્ટ સીક્યુરીટીમાં રોકી છે, જ્યારે તુર્ક સરકારની જામીનગીરીઓમાં એક રાત્રી પાઈ રોકવાનું પસંદ કર્યું નથી, આ ઉપરથી ગ્રીકની મનોદશા અને તુર્ક સરકારની આટલે જોડેના વાચકને ખ્યાલ આવશે.

અહિંના તુર્ક સરકારના દફતરખાતાનો મુખ્ય તુર્ક અમલદાર અમલી ૨ જ હોજી મુસ્તફાની મહે મુલાકાત લીધી હતી. એ ભવા તુર્ક અમલદારે દૂર દેશવર છેક હિંદુસ્તાનથી આવેલા અબ્બાસી તરીકે મ્હારો ગ્રેમપૂર્વક સત્કાર કર્યો અને

ઉપરાંત દેલ્હીકે નેવા લાયક સ્થળો

ગ્રીક હાઇસ્કુલની ઇમારતો અને તેમના નિવાસની વ્યવસ્થા

તુર્ક સરકાર પાસે માલીને ૫થે

દફતરખાતાના અમલદારોની મુલાકાતે

મદને કાવો આપ્યો. તે પીધા પછી મહે ને વાતની પૂછપરછ કરી તેના થયા શક્તિ ઉત્તરો આપ્યા ત્યાની મુસ્લીમ આરમિનીયન અને ખ્રિસ્તીઓની વસ્તી બાબત પૂછપરછ કરી, ત્યારે મદને તુર્કી ભાષામાં જપાયેલા દફતરો બતાવ્યા ને વાંચી સમજાવ્યા તેની મહે ઘટતી નોંધ કરી કેટલીક વાતો બાપાની અમ વડતાને અંગે મારાથી બરાબર સ્વમજી શકાઇ નહિ.

અત્તાશેરના રસ્તા ૧૫ થી ૨૦ શીટ પહોળા છે અને પાણીની જામીયો ૮ પરબો ઠેઠેર મળી આવે છે પૂર્વ અને ઉત્તર તરફ પહાડોની દારમણા છે. ફક્ત દક્ષિણે પહાડ નથી આ શહેરમાં ત્રણ દબ્બર વરસ પહેલાના ફ્રાન્કો-ડેવિડના શહેરના ખડિયેરો જાગિયા અમ્બા અમ્બેન્દી ને જામિયા ઈસ્કીના માર્ગ વચ્ચે આવે છે.

અહિની ઈમારતોના ભાગ સારા ઉપજે છે અને જમીન સસ્તી કિંમતે વેચાય છે હું ને ઠેકાણે દાઘ ઉતર્યો છું તેની સ્થાને એક મકાન આવેલું છે, તેની કિંમત એક દબ્બર તુર્કી લીરા છે ને દબણા જ તેના નવા માલેકે ખરીદી છે તેનું ભાડુ વરસે દીવસે ૮૦ લીરા ઉપજે છે. એટલે ૯ ટકાની સરેરાશ તેરીખ ઉપજે છે અહિં સારી જમીનનો ૫૦x૧૦૦ ફૂટનો ટુકડો ખરીદવા જાઓ તો હિંદના ૩ ૬૦ થી ૧૫૦ સુધીમા વેચાતો મળે, તે જુનખ મહોની વાડીની કિંમત જાણવી દૂર દૂર આ કરતા કમી ભાવે જમીન મળે ખરી, વેપારધંધો તદ્દન મંદો છે, ફક્ત તળાકે અને અદીણની નિકાશમા કાષ્ટકે કસ છે કરીયાણાનો કાર્ષ દીક ગણી શકાય, જતા એકદરે વેપાર થોડો અને મંદો જ ગણી શકાય મ્હારા ગ્રીક મિત્ર George D Diamantapanlo એ અહિના વેપાર વિષે વાત કરતા બળાપો ક્યોં હતો કે ૧૮૭૮ ની તુર્કી રશિયન લડાઇ પછી ને કરારો થયા છે, તે તુર્ક પ્રજાને આત્મત તુકશાનકર્તા હેલ વેપારને સદતર કચ્છી નાખે છે ખરૂં કહીયે તો મ્હારા બહા ગ્રીક મિત્રની વાતમા બેશક વડુંદ હતું આ બર્લિનના કબાવાથી તુર્ક શહેનશાહતની ઘોર ખોદાઇ રહી છે, આથી ખૂદ તુર્ક પ્રજાને પોતાના રાજ્યમા પરવાનો લઇ વેપાર કરવો પડે અને પરદેશી રાજ્યની રૈયત પરવાના વગર ફાવે તે કરી શકે આથી તુર્ક પ્રજાનો વેપારોજવાર ખોરવાઈ જઈ ને તુર્કોનો આત્મા હણાઈ રહ્યો છે ઓટોમન બેક વિષે પણ હું આગળ ઉપર લખી ગયો છું,

પુરાતન ફ્રિલાડેન્કી
આનાં ખડિયેરો

અહિની મોલકતની
કિંમત તથા ઉપજ

૧૮૭૮ની લડાઇ,
પછીના કબનસિબ
કરારો

તેમ આ કહેવાતી તર્કની મુખ્ય બેક જર્મન, ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજ રાજ્યનાં નાણાંધી રચાપાઇ હોવાથી પોતાનું જ હિત જાળવે છે. ને પરદેશીઓ જ ખરેખરે આમ ખાઇ જાય છે. આ કબાલો રદ કરાવવા જેટલું તુર્ક પ્રજાના કાંડામાં બળ કમ્હારે આવશે તે કોણ જાણે? જો નહિ આવે તો તુર્ક પ્રજાની ઘોર તૈયાર થઈ રહી છે, તેમાં એકવારની પ્રખ્યાત ઓટોમન સહેનશાહત ફક્તનાઇ જશે અને ફક્ત નામ જ રહી જશે + આ વાચનાર રહેજે સહમત થકશે. અહિંના કાવાખાનામાં રાત્રે હુકો મડમડાવતાં અનેક યાદેલા જીવે ખુશ હાલ પડ્યા પાધર્યા હોય છે અને એક પછી એક કાવાની પ્યાલીઓ ગટગટાવતા જાય છે. આ સાદી જીંદગીના માણસો જોઈ આપણને લાગી આવે કે ખીચારા સાવ ભોળા, ભલા અને સાદા આદમી છે.

શું પુરાતન ઓટોમન શહેનશાહતની ઘોર ખોદાઇ રહી છે?

ભલાભોળાં અને સાદા આદમીઓ

લોકોના પહેરવેશમાં મોટા પાવજમાવાળી ધમરો અને મિયાંભાઇ સ્ટાઇલનું નાકુ લટકતું હોય છે અને પાધડી પણ બોખારાના લોકોની બોખારી સ્ટાઇલની હિંદના ચુરલીઓ પહેરે છે તેવી. આ તુર્ક પ્રજા અસલ તો પાધડી વિષે કાંઈ જાણતી હતી જ ન હતી. તેમ હિંદમાં પાધડીઓ અને સાદાઓ ખાંધવામાં આવે છે ખરા, પણ બોખારા ઢળની પાધડી તો બધામાં જુદી તરી આવે છે. લાગે છે કે ઇસ્લામના ફેલાવા પછી બન્ને પ્રજાએ બોખારાની પાધડીની નકલ કરી પહેરતા થયા હશે અને બાજે ખુદ પોતાના દેશની જ હોય એમ માનતા લાગે છે. બપોરે ખરેખર અસલ બોખારાની પાધડીની નકલ જ છે.

એ પાધડી કેના બાપની બોખારી-ઓની જ તો?

સારડીશના ખંડિયેરો

ખીજે દિવસે તા. ૧૮ મી અક્ટોબર ૧૯૦૨ ના દિવસે અલ્લાશૌર છેડીને અલિ પ્રાચીન કાળના મુખ્ય ગણાતા સારડીસ શહેરના ખંડિયેરો જોવાને હું આશ્ચર્ય. સારડીસ તરફ અઠવાડીયામાં સોમ, શુક્ર અને રાનીવાર એમ ત્રણ વાર જ ટ્રેન જાય છે. વચમાં ચાર રેલ્વે સ્ટેશનો આવે છે : માર્ગમાં ટ્રેન કોઇ જુની દુનિયા તરફ જતી હોય તેમ પુરાતન પહાડી હારમાળામાં પોતાના માર્ગ બોળતી આગળ વધે છે અને વચ્ચેવચ આવતા મેદાનમાં બોટલ બધ નામના જાણીતા રંગનાં જંગલી પુલો એટલાં બધાં જવાઇ ગયાં છે કે કોઈ જનપરીયાનો

અઠવાડીયામાં ત્રણ વાર ટ્રેન ઉપડે છે.

+ એક ઇસ્લામી તરીકે મને લાગે સંતોષ થાય છે કે સન ૧૯૨૪ માં તુર્કના વિજેતા કમાલપાશાએ આ કરારોમાથી વર્જીને આગાહ કર્યા છે.

જુની હુનિયાની ના-
હોજલાલી જેવાં
ઉપરથી.

હાવાખાનાવાળાને
આશાકે

યાદ 'શખજે, આં
૪૦૦૦ વેફેસ ઉપરનાં
શહેરનાં અવરોએ છે.

ત્યાં આજનો સુ-
ધરેલાં લોકોનો રી
હાલત હતી ?

મુક હોય તેમ લાગે છે. વચ્ચે આવતું શાલીકલી નામનું રેલ્વે સ્ટેશન કાઈ
મોટું અને ગામ પણ આબાદ અને કાઈ વધારે વસ્તીવાળું લાગે છે. આ
શાલીકલીથી સારડીસના પુરાતન ખંડિયેરા શરૂ થાય છે. આજે તો પુરાતન
મહાનગર સારડીસની જમીન લીલાછમ મેદાન અને ન્હાના ટેકરાઓમા ફેરવાઈ
ગઈ છે. દૂર દૂર એ અતિ પુરાણી શહેરના ખંડિયેરાના ગળવર ચાલકા અને
વિશાળ મિનારોના ભગ્ન અવશેષો નજરે પડે છે. હવાગે હું સારડીસ પહોંચ્યો.
સ્ટેશન પર ઉતરીને સ્ટેશન આસપાસ સામાન સોંપવા ગયો, ત્યાં માત્ર સાહેબ
બહાર ગયા હોવાથી નહૂટકે ગામમા દાખલ થયો, રહામે જ એક ન્હાનું
ઠાવાખાનું આવેલું જણાયું. તેનો ગરીબ માલેક મીંઝી સ્ત્રી નામનો બ્રીક હતો,
તેને બિઝાનું સોંપી ગામમા ફરવાની સગવડ કરવા મોકલ્યો. એ હોટલવાળાએ
એકનો એક રૂમ જેમા ખોલે સુવે છે તે મહેને ઉધાડી આપ્યો, તેમાં સામાન
મૂકીને આવી મહારે હવાલે કરી. તરત છંડાનો પોળો અને માખણ લગાડેલી
રોટલી વિંઝ તૈયાર કરાવી પોટકું બાધી અલી ભોમિયાને આપ્યું અને હાથમાં
મોટી લાકડી પકડી આપણી રવારી સિમેસેના મંદિરના ખંડિયેરા જેવા આલી.
ફક્ત દશ મીનીટ ચાલતા જ પુરાતન કિલ્લાની દીવાલના દર્શન થયા. ઇ. સ.
પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનું આ ઐતિહાસિક શહેર છે. એટલે લગભગ આજથી
ચાર હજાર વરસ ઉપરના જહોજલાલી ભોગવતા શહેરનાં ખંડિયેરા હતા.
એક વખતની લાખોની વસ્તી અને અનેક ધનકુળેશ તેમજ પ્રતાપી પુરો
અને વિદ્યાનવિશારદોથી આ નગર શોભતું હતું. એના રાજ્યકર્તાની આજુ નવે
ખંડ ગાજતી હતી. તે વખત ઇંગ્લાડ, જર્મની અને ફ્રાન્સના લોકો નમ
હાલતમાં ફરતા હતા, શિકાર કરી કંદુશન ખાઈ જવતા હતા, શુધામ તરીકે
વેચાતા હતા. તે વખતનું એ મહાનગર કીર્તિ અને વિદ્યાનની ટોચે પહોંચેલું
હતું. તેની જગ્યા ફિવાલો આજે પકુ પકુ થઈ રહી છે. કેમ ન પડે ? ચાર
ચાર હજાર વર્ષ થયા કાળ રહામે ગાયું હોંસતી પોતાના રાજ્યકાળની
મહોજાજવતા સરખાવતી વખતનીયે મશ્કરી કરતી તે ઉભી છે. નામ તેનો
નાશ છે, ગયા, ગયા એ પુરાતન નગરના રાજ્યકર્તાઓ, એ નગરજનો, તત્વ-
વેતાઓ, ગયા, ગયા એ નગરમા વસનાર સુખી અને સુંવાળા બિઝાનાપર સુધ
રહેનારી ટુટલી લલનાઓ જેમની આખોના એક છસાસ માથપર કંઠકોના નસિય

સરળતાં હતાં. અને આજે ? આ કિલ્લાની કંઈક દીવાલો પડી ગઈ છે અને કેટલીક તો ૧૦૦ ફીટ, કેટલીક ૫૦૦ ફીટ નેટલી લગભગ એક માઇલ સુધી વૃદ્ધ વૃદ્ધ હાલતમાં બાકી છે: પાસે જ સરળત્વ તો મૂકી વખતમાં આવેલા કેટલાક રોજ-ઓના પુરાણા શુંબને પણ ખંડિયેર હાલતમાં પડ્યાં છે. એ બધાંની પેલીમિર દૂરદૂર સારત નાગનું ગરીબ ગામકું આવેલું છે, તેમાં કુમાળ હાલતનાં ૨૦ થી ૨૫ ઝુંપડાંઓ જ છે, તે ગામમાં પેસતાં જ કોઈ વગર નોટીસે આવેલા અણ-ગમતા પરાણા હોષએ તેમ ત્યાંના કુતરાંઓએ અમદારી ઉપર એકદમ હલ્તે લાખ આવીને અમને ગભરાવી માર્યાં. અમીના અને મદારા દાથીમાં લાકડી હતી; તેથી આવકાર આપવા આવેલા નધાપીમાતા ગામના પટેલ ચર્મ પડેલા કુતરાઓના પીઠની ઠીક ખાતરખરદાસ્ત અમે કરી અને તેમને લગાડ્યા. તે પછી ઝુંપડાંઓ વટાવીને આગળ વધ્યા, ત્યાં પાછવાડેના ભાગમાં આવેલા Great Temple of Cybele મદાન એવેકઝાન્ક્ર. (સીકંદર) ના જમનાના સીમેલના મહાદેવાલયના ખંડિયેર અવશેષો પાસે આવી પહોંચ્યા. જાણે કોઈ બે સરકે-સિયન સુંદરીઓને ભૂલીને મુસાફરોની વણબર ચાલી ગઈ હોય અને આ ભયંકર ખંડિયેરમાં તેઓ એકલાં આટલા ભૂલાં પડ્યાં હોય તેમ બે સંજેભરના કપૂરના જેવા સફેદ ઉઘાં સરસ ૫૦ ફીટની ઉંચાઇના રથો લેવા હતા. હજી અંદરના ભાગમાં પાયાપરનું ખોદકામ થયું નથી, તેથી ખબર નથી કે હજી કેટલાં ઉઘાં હશે, એ ગંજવર રથબનો આટલા ઉપરથી ખ્યાલ આવશે કે તેના ગોળ આકારનું માપ ૨૪ ફીટનું હતું. વાચક આના ઉપરથી આટલો ખ્યાલ કરી શકશે કે આજના સુગમાં વિજ્ઞાનના વિષયમાં આપણે ખૂબ આગળ વધ્યા છીએ; છતાં આટલી મજબૂત અને ગંજવર ઈમારતો અણી નથી, આ ઉપરથી આ નગરની મહોર્જિવળતા અને અદિ વસનારાઓના પ્રતાપનો ખ્યાલ આવશે: એકે ૩૫સુંદરીના ૩૫ને જોઇ આપણે મુગ્ધ થઈએ તેટલી આ રથોની મોહકતા અને મુલાયમતા જોઇને મુસાફર બે પણ થંભી જાય છે. આ બન્ને ચાંબલા અકેકથી પંદર ફીટના અંતરે દૂર આવેલા છે. ત્રીજો પણ એક ચાંબલો સલા-મત રણો છે, જે ફક્ત આશરે ૧૦ ફીટ ઉંચો છે. બીજા કાંઈ નહિ તોય લગ-ભગ એકસો ઉપર આવા સુંદર ચાંબલાઓ લગભગ તુટેલી હાલતમાં જ્યાં ત્યાં પડ્યા છે. આ ઉપરથી વાચક ખ્યાલ કરશે કે આવા સંજેભરના ત્રણ

સલથુક તૂટી વખ-તની શેજો

અણગમતા પરાણા ને ગરમ આવકાર અને તેમજ ગરમ, જવાબ

અરે આ તો ભૂલી, પડેલી સુંદરીઓ છે !

શુભ કરે એટલી સુલાયમતા અને મોહકતા

ભાગેલાં ખંડિયેરોં થોડુંક વર્ણન

ફનાગીરીની ગારમા

તખ્તે જમીનપર
આથે, ચલે ગયે.

સાર્ડીસ-સાર્ડ

માળ જોટલા ૫૦ ફીટ ઊંચા, સો ઉપર ચાંબલાઓથી બંધાયેલો મહેલ કેવો સુંદર, મોહક અને ભવ્ય દરો! હું ધારું છું ત્યાં સુધી આ અવશેષો પશુ સ્ત્રીલેખના મહાદેવા-લયના હોવા જોઈએ. આ મ્હોટા મ્હોટા જોળ પથરા સાથે જોશણ કરવા માટે કરેલો ૯ ચોરસ ઇંચનો ખાડો છે, આટલી મજબૂતી છતાં કાળચક્ર પાસે બધું ફના થઈ ગયું. બીજાં જ્યાં ત્યાં પડેલા સંગેમરમરના ચોરસ પથરા તો કાંઈ પડ્યા છે એ બધું જાણે કુદરતના કેપટી જમીન ફાટવાથી દટાઈ ગયા હોય તેવી હાલતમાં અડધા બહાર અને અડધા અંદર એમ દટાઈ ગયલા છે : આ બધું જોઈ જગતની ફનાગીરીનો ખ્યાલ કરતાં મનમા લાગતું કે ન્યારે કયામત આવશે, ત્યારે આવી રીતે જ બધું ફના થઈ જશે, ત્યારે સારી દુનિયાની શું આવી હાલત થશે! ક્યાં ગઈ એ મહાન સિંકેદરની સ્વારીઓ? ખુદ આજે એવું પાવખત સારડીસ નગર વેરાન પડેલું છે: "તખ્તે જમીનપર સેંકડો આથે, ચલે ગયે"નો ખ્યાલ કરતો, સાથે લાવેલો નાસ્તો ખાતાં, હું એક ચાંબલાના બાગેલા અવશેષપર બેઠો છું. આ શહેર વિશે કહેવાય છે. કે કેન્ડોલેસના ખૂનની પહેલાં થયેલા બળવા વખતે એલેસ રાજાએ આ શહેરને કિલ્લાબંધ કરાવ્યું હતું. પછીથી એના છેલ્લા રાજા લાઇડીઅનના વખતમાં એ શહેરે ધણીજ સારી આબાદાની પ્રાપ્ત કરી. તે વખતે એના ફળફળાદિ મેવા તેમજ ઉનના અને સોનાના અલંકારની કુશળતાભરી કલાઓ માટે એ પ્રખ્યાત હતું.

પછીથી સાર્ડીસ પર્શિઅન રાજ્ય હેઠે આવ્યું. જ્યારે હારિઅસના ભાઈ આર્તાક્સરસના હાથ નીચે એના રાજ્યમાં બળવો થયો તે વખતે આખા શહેરને આગ લગાડી દેવામાં આવી. પછીથી લગભગ એક સૈંકા બાદ ધરતીકંપ થવાથી એ અધું નાશ પામ્યું. પછી તેથીરિયસ મહારાજના હુકમથી ફરીથી બાંધીને વસાવવામાં આવ્યું.

સાર્ડીસમાં એશીયાના "સેવન ચર્ચીસ" છે એને માટે એ ખૂબ જાણીતું છે. એના ખંડિયેરો બીજી જાણુના ઢોળ ઉપર જોઇ શકાય છે, ત્યાંની ભવ્ય ઇમારતોનાં ખંડિયેરો આજે પણ જાણે સંદેશ આપી રહ્યા હોય એમ ગૌરવ-તાથી ખડાં છે. ઉત્તર દિશાએ એક જળરી કસરતસાળાના ખંડિયેરો દેખાય છે અને તે વાવવ્ય ખૂણામાં રોમન રાજ્યવેળાનું જળખર "રેટીઅમ" બેવામાં આવે છે.

એનાં ગ્રામીન ખં-
ડિયેરોની રૂપરેખા

મહારી ૧૮૯૪ ની પરસિપોલીસની મુશ્કાત વેળા બાણીતા ચેહેલ
મીનારના રથમાં જોવાની તક મળી હતી. તેની સાથે આ રથમાં
સરખાવતા વધારે મોટા ગોળાકાર, વધારે મજબૂત મોઢક અને
વધારે સુંદર જથ્થા છે. એની યાદગાર તરીકે આદિનો એક ન્હાનકડો
મુશ્કાવમ સંજેમરમરનો કડકો લઈ આવ્યો હતું. તે બધાને બતાવું હતું.
ત્યારે આવા સુંદર પદ્ધતી ચણાયેલી બધા છમારત કેટલી બધી મોઢક
હશે તેની કલ્પના કરતાં મહારા મિત્રો અને સંબંધીઓ હેરત પામે છે.
અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે History repeats itself એટલે એકવાર બને
છે તે ફરીવાર બને છે તેમ જોમ મહાન અને અજીત સિંકદરે પરસિપોલીસના સુંદર
ચેહેલમીનારને આગ લગાડીને તારાજ કર્યું તેમ જોજ સિંકદરની માનીતી
સારડીસ નગરીને ઇરાનના વિજયી પાદશાહ જરકશીસે આગ લગાડીને
હુટ અલાવેલી. તે પછી અજેમ ગણ્યાતા તૈમુરે ૧૪૦૨ માં અહિં આવી જે
સિતમ અને ભુલમ વરસાવ્યો, તેથી આ મહાનગરી હમેશ માટે ઉજ્જવળ થઈ
ગઈ: નારતો કરી હું ખૂબ બટક્યો. પત્થરે પત્થર બાણે પોતાની પુરાણી વાતો
કહેવા ધસી આવતા હોય તેમ તેના મરોડદાર ધાટ, બાબકલા જોનાર મહારા
જોવા બટકતા મુસાફરને કોઈ અણુદોઢ અવાજે પોતાની પુરાતન ઇતિહાસ
અને દમામની વાતો રવમ પેઠે કહી જતા હતા. ખરેખર, એક વખત એ
અજાનો દિવસ હતો, આજે આ સરજમીનને કોઈ પૂછતું નથી: પાસે આવેલી
૬૫૦ ફૂટ ઊંચી ટેકડી ઉપર ચડીને પેલે પાર જોવાની હું લાલચ શોભાવી સક્યો
નહિં. ત્યાં ચઢ્યો ત્યાંથી આ અંગ્રિયેરોનો દેખાવ ભારે હ્રમખેદક લાગતો હતો.
ત્યાં કિલ્લાની ભોંત આવેલી છે. અત્યારે ૧૧૩૫ વાગ્યા હતા, સરજ પછી ધરા-
ખર માથે આવી ખૂબ તેજથી તપી રહ્યો હતો. અંતે અસજ તડકાથી જાગ્યા
પરસેવાથી એજ થયેલો વીસામા માટે સારી જગ્યા શોધી રહ્યો હતો, ત્યાં એક
દિવાલમાં મોટું ખડોઈ દેખાયું. તે છાતીપુર હંચુ હોવાથી અધીની મદદ અને
ટોકા લઈને ચઢ્યો, ત્યાં જેસી થોડો વખત આસામેજ લઈ રહ્યો, આસપાસ
ખંધી ખંડીયેર છમારતો જોઈ જગતની ક્ષાની સુચતાની ઉપરથી પેરાગ્ય ઉપજતો
હતો. જ્યાં હું જોકો હતો, ત્યાં પાસેજ એક તખ્તી ઉપર પુરાતન લાડીન લીપી
કે ગ્રીક લીપીમાં લખેલો લેખ નવરા મેઘા મેઘા કુવૃક્ષતા ખાતર કામરીમાં ઉતારી

ચેહેલ મિનારનો
બાણે બીજો અવ-
તાર!

સિંકદરે બીલને છું,
ત્યુ, ત્યારે જરકશીસે
સિંકદરના શહેરને
તારાજ કર્યું.

આ મુંબા પદ્ધતી
બાણે પોતાનો બધ્ય
જૂતકાળ પોકારી
રહ્યા છે.

કિલ્લાની દિવાલના
ખાકોરામાં આશાયસ

રહો. આ કિલ્લો પણ મોટા સફેદ પથ્થરનો બાંધેલો હોઈ પરીઓના મુઠ્ઠા જેવો છે. તેના કમાડ વગરના હંચા હંચા કમાનદાર દરવાજાઓ આજે તો કાંઈ જમાનાની ઉડતી ધૂળ અને માટીથી દટાઈ ગયા છે. તેની ઉડી ઉડી ચુકા જેવી ખોદમાં કંસારી જેવાં છવડાં ઉ, ઉ, ઉ, કરી રહ્યાં છે.

ટાચ ઉપરથી દેખાતું
દૃશ્ય

ટાચ ઉપરથી નીચેનો દેખાવ કાંઈ અજબ છે, તેનું વર્ણન હું મહારા અધૂરા શબ્દોમાં આપવાની કશિય કરીશ, હું ઉભો છું, ત્યાં રહાએ પહોંચી આવેલા છે. તેની ટાચ ઉપર લીલીછમ દરિયાળી લીલોતરી છવાઈ રહી છે. મહારી આસપાસ આવેલાં ઝાડો ઉપર અનેક ન્હાનાં પંખીઓ કલરવ કરી રહ્યાં છે અને મીઠા સરોવે ગાય છે અને ટટ્ટકે છે. મહારી જમણી બાજુ

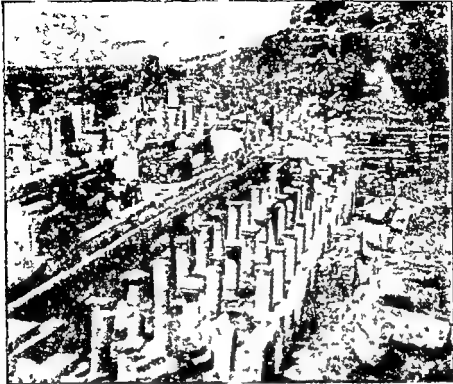
આજે બાજુ કુદરત
રમી વહી છે

Lake Gyagan ગીગાકન સરોવરનો રમણીય દેખાવ ઉત્તર બાજુ સુધી લંબાય છે. કુદરત એવી દેખાય છે કે જાણે જાદુઈ બગીચો હોય, આ ટેકરી ઉપર એક ખીજ ૨૦૦ ફીટ ઉંચી ટેકરી આવેલી છે, ત્યાં પણ ચઢ્યો, અહિંથી ખંડિયેરનો દેખાવ અને છિન્નભિન્ન યદ્ય પડેલી સંગેમરગરની લાદીઓનો દેખાવ જાણે રમઢાના ગંજવર ગ્રેલને કોઈ રાક્ષસે પગની ઠોકર મારી તોડી પાડ્યો હોય તેવો લાગે છે. પાસેની બાજુ જાણે આકાશી ગજબ હિતરો હોય તેમ સોપારીના ફાડ્યા જેમ ટેકરી બે લાગે કપાઈ ગઈ છે. તે સાથે ઈમારત પણ ગરક થઈ ગઈ લાગે છે. એવી શાખ પૂરતો તેની પાસેનો કેટલોક ભાગ સક્ષાત્ત રહી ગયેલો તે આજે સાવ ખંડિયેર હાડતે ઉભો છે. અહિં પાસેનો દેખાવ જરા લચકર છે, ખુદાનો ખોદ રાખનાર માટે કુરઆને સરીકમાં વર્ણવેલી કેટલીક ગઝળનાક વાતોનો આખાદ સાચો નમૂનો છે. અહિંના કિલ્લાની સાથેનો પહાડનો ભાગ એવી રીતે કપાયેલો છે કે જાણે કુદરતના શાપની અણુદીક શક્તિએ પોતાની બેદી છરી કે કુદાડીથી આ ભાગના બે ફાયડા કચો હોય તેમ ૭૦૦ થી ૮૦૦ ફીટ જેટલો ભાગ એવી રીતે કપાઈ ગયો છે કે ન પૂછો વાત. એને ખીજ સાથે સરખાવવાની કશિય કરીએ તોયે ખીજ તો ન જ કહેવાય. હું પણ અહિં આ બધું મુઝ નખને કે ફાટી આંખે ઉભો ઉભો એવી જગ્યા પર ખડો રહી જોઈ રહ્યો છું કે જો જરાક લપસ્યો તો હાઝારમાં મળડી પડું અને ત્યાં જાંઘીના સોજે વરસ બધાં સામટાં જ મૂરાં થઈ જાય : ખીજ તરફ આ બધાં ખંડિયેરો વચ્ચે પેલાં બે ૫૦ ફીટ

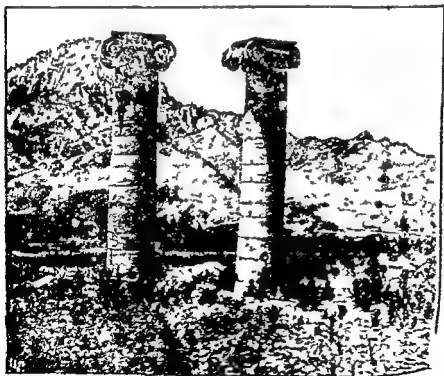
આકાશી ગજબની
નિશાની

ભયંકરમાં ભયંકર
દેખાવ

હું પોતે જોખમમાં
હતા

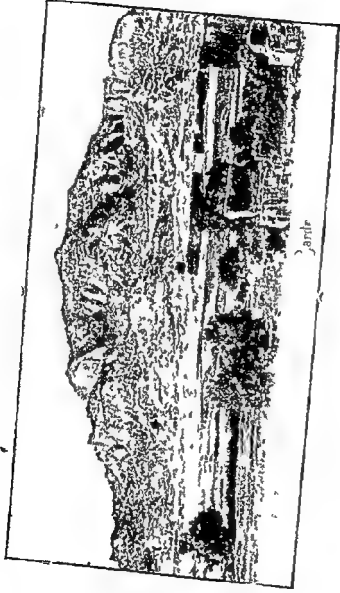

સોરઠીસના પ્રાચિન ખડિયેરા, ગમન જમાનાની મહાન નાટકશાળાના અવશેષો

મહેસના પ્રાચિન ખડિયેરા ઉ મહાન દેવાલયોનાં
એક દેવલના આદી સ્તંભો નજરે આવી રહ્યા છે

પૃથ્વિની પ્રદક્ષિણા

પં સ છે હોર વરસ પૂર્વેના મહારાજ
કિમસના પાટનગરનો નાશ થયો
તે યુગના સારથીના બંડીયે છે

ઉંચા મહાદેવાલયના રથંગો સર્ગ્ય માયું ઉંચકી કનાગીરી સાથે લાડતા કોઈ રજાસલા વીર સિપાહીઓ જેવા ખડા છે. અહિં ઉભા રહીને એની પ્રાચિન તવારિખ યાદ કરવાની કોસિય કરી. ખરેખર દરેક મહાપ્રજાને મુક્તીસ લોકોએ જ તોડી છે. પરવરદિગાર કોઈની મગરૂરી સાંખતો નથી. રોમન શહેનશાહને જંગલી ગણાતા આરખેએ કના કર્યા. મુગલ શહેનશાહતને પહાડી લેખાતા મરેઠાઓએ છિન્નચિન્ન કરી. તેવી રીતે એ બિડીયાના અજ્યે સિંહાસનને ધરાનની મુક્તીસ ગણાતી પ્રજાએ ડોલાવ્યું. ખરેખર કુદરતનો હાથ જેમી છે અને તેની લાકડીનો અવાજ નથી. ત્યાંથી પૂર્વ દિશા તરફ આવેલા બીજા માર્ગે નીચે ઉતર્યો. આ તરફ પશ્ચિમ ઉજ્જૈન ખંડિયેરો આવેલાં છે, અહિં બીજા ૩-૪ ગ્રંપડાઓ કંગાલ હાલતમાં છે. મકાઈના ડુંડા, કપાસના સાઠીઆ વિં જેમ તેમ ગોસમટોળ બાધીને આ મુક્તીસ આદમીએ મહેલના ખંડિયેર પાસે ગ્રંપડું બાંધ્યું હતું. ખૂબ દુર્ધા પછી પાણીની સખત તરસ લાગી હતી. તરસ એટલી સખત હતી કે પાણી પીને પછી જ બ્રાહ્મણને પાણી આપનારની જાત પૂછવાનું મન થાય. આપણે રજા મુસલમાન. માનવોને મનુષ્યત્વ આપનાર માનવધર્મના અનુયાયી, જેઓ દુનિયામાં કોઈને હલકા ગણતા નથી. ગ્રંપડું પાસે ગયો અને પાણી માગ્યું; ત્યાંની ગરીબ ગોવાલણે મહેને તેમજ લોભીયા અપ્સહીને પાણી આપ્યું. તે અતિ ગરીબમાં ગરીબ અને મુક્તીસ હતી. પાણીના બદલામાં તેને એક પૈસો આપ્યો જેથી તે રાજ ચર્ધ અને મહારા હાથમાં એક અતિ પુરાણો સિંછો મેલ્યો, જે વિષે તેણે કહ્યું કે તે ખંડિયેરમાં બટકેતાં અચાનક મળી આવેલો. તાબાનો તદ્દન કાટ ખાઇ ગયલો સિંછો હતો. તે યાદગીરી દાખલ રાખી લાઇને તેના બે પૈસા વધારે આપ્યા. તે બાપડી ઘણી ખુશ થઇ. આ ગ્રંપડા પાસે બે ફીટ ઉંચો એક થાંભલો આવેલો છે. બાકી આસપાસ બેસુમાર ખંડિયેર અવશેષો ન્યાત્યા પડ્યા છે.

પરવરદિગાર કોઈની મગરૂરી નથી સાંખતો

આખરે પાણી કયાંથી મળ્યું ?

પુરાતન સિંછાની યાદમાર લેલ

સાલીકીગામ તરફ આગળ વધ્યો

હવે હું સાલીકીગામ તરફ આગળ વધ્યો. ગામ તરફ જવાને બનાવેલા માર્ગે નહિ ચાલતાં હું ખંડિયેરો વચ્ચે કીનારે કીનારે ચાલી રહ્યો હતો. અહિં દ્રુત ચાર થાંભલાઓ સલામત રહેલા દેખાય છે: તેનું ચણુતર અંગોરાની દોવાલમાં બચાવઅર્થે ચણેલા પત્થરા જેમ એકબીજાં નહિ રહેતાં લાઇનમાં નકશીકામ આકૃત્યવળું થઇ ગયું છે. આમ ધરતીકંપથી

ગાંભીર પથરા ઉ-
ચકયા કેમ હશે ?

સાધરસતું તખ્તે
સુલેમાન

થયું હતો અથવા લઘાઈને વખતે છૂટા કરવામાં આવ્યા હશે. અહિં પાસે જ પાણીની નહેર ખળખળ કરતી વહી જાય છે : દક્ષિણ તરફ ચાર બોયરો આવેલાં છે; ત્યાં પુરાતની જમાનાની નાટકશાળા આવેલી છે. અહિંના ગંભીર કદના પથરા જોનારને મુગ્ધ કરે છે. આવા મોટા કદના પથરા આજે દુનિયામાં જાણે ક્યાં દેખાતા નહિ હોય એમ લાગી આવે છે, એક એક પથરા ૮ થી ૯ ફીટ લાંબો અને ૪ થી ૫ ફીટ પહોળો અને ૩ થી ૩૫ ફીટ જાડાઈનો પડ્યો છે. ખૂબી તો એ છે કે આ બધા પથરા સરેહ અને મજબૂત છે.

કેટલાકના ૧૫ થી ૪૦ ફીટ જેટલાં ઊંચાં છે. મહારી સન ૧૮૬૪ની ધરાનની મુસાફરી દરમ્યાન હું પાસાંગઈ જોવા ગયો હતો, જેને કેટલાકો તખ્તે સુલેમાન અથવા કંઈ આદર સુલેમાન કહે છે. પણ જે ખૂંડે જોતાં ધરાનના શાહ કુરસ (Cyrus) નો બંધાવેલ હુમામખા મહેલ અને અસ્તોદાન છે ત્યાં જે કલા જોષ હતી તે જ કલા આ પથરામાં તરી આવે છે. વાચક! મહાન સિંકદરના એ રાજનગરના ભવ્ય ખંડિયેરની મોહકતા અને ભવ્યતાનો તને આટલા ઉપરથી જાણો ખ્યાલ આવશે કે હું કાંઈ ઇતિહાસ લેખક કે શૌધ્યોગ કરનારાઓમાંનો નથી, છતાં હું આ સારડીસનાં ખંડિયેર તરફ એટલો તો આકર્ષાયો કે રહેવારના ધાવાને આવેલો તે અપાર સુધી ભટકતો રહ્યો છું. હમણાં સાંજ પડવા આવી છે. હવે સૂરજ આશ્રમવાની તૈયારી છે. પાછા ફરતાં ફરતાં પણ મનને જાણે સંતોષ થયો નહોતો, હજી ઘણું જોવાનું બાકી રહી જતું હતું; તેથી એક ખેતરની વાડને અડેલીને ફરીવાર મુગ્ધ નયને ફનાગીરીને જોળે સુતેલા રાજનગરને એક સ્વપ્ના પેઠે જોષ રહ્યો.

આ એ જ મહાનગર છે, જ્યાં સોલન અને કહારન (કિસસ) થઈ ગયા છે. પણા લોકો એ કિસસને કુરઆને શરીફ ને બાધખલમાં જણાવેલા ઈસરાઈલ લોકોના પયગમ્બર હૅમ મુસા (મોઝીઝ)ના જમાનાનો તવંગર કહારન ગણવાની ભૂલ કરે છે. પણ કિસસ તે હજરત મુસા નબીના જમાનાનો કહારન નથી. કિસસ તો સિડીયા શહેનશાહતના રાજ આલીઆટિસનો પુત્ર હતો. તે ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સેકામાં સિથીયન લોકોને હરાવી ચક્રવર્તિ ગણાયો હતો. જ્યારે કહારન તો તેની આશરે એક હાનર

કિસસ અને કહારન
એકજ કેલુદાલુદા ?

વરસ અગાઉ દુનિયાધદાર અને તોરમાં મરત બનીને અંતે જમીનમાં શવતો
 ઠાઈ ગયો હતો. મિસરના ફારાહિન જેને મિસરી લોકો ફેરેસ્ટમનેશતા
 અથવા ફીરોનસીઓસગ્રીસ કહે છે, જે રામેસસ બીજીની પારખી પેઢીએ
 આવેલો રાજા ગણ્યોતો હતો અને હજરત મુસા નખી પણ તે જમાનામાં
 કંહારનના વખતમાં હતા. તે વખતે કંહારન દુનિયાભરના તવંગરોમાં અજોડ
 ગણ્યોતો. તેના ખજાનાની કુચીઓનો જ હાર ઉચકવા આસરે ૩૦૦ સેફ ઉઠાતા,
 કાફલાની જરૂર પડતી. હજરત મુસા નખી તરફ દુહ અને નાલાયક આલ
 ચલાવવાથી તે નખીના આપથી જમીન ફાટતાં કંહારન પોતાના ખજાના
 સહ તેમાં ગરક થઈને ઠાઈ ગયો. તે પછી આજલગી તેના ખજાના વિશે
 બોળ કરતાં કંઈ બાળ મળા નથી. હજરત મુસા નખીના શવન સાથે
 એ વખતની મગરૂર પ્રજાના ફંબી નાથક તરીકે કંહારને ઇતિહાસમાં
 અમરતા મેળવી છે, જ્યારે કિસસ તો રાજપુત્ર હતો. પછીથી ઇ. સ. પૂર્વે
 ૫૬૮ માં રાજા થયેલો. એશિયા માધનરનાં તમામ ગ્રીક શહેરોને તેણે કબજે
 કીધાં અને ત્યાંથી પણ વધુ આગળ કીઝીલધરમક નદીની પેલી પાર સુધી તેની
 સત્તા વધી અને કીસસ અજેય ગણાયો. તેના પિતા તરફથી તેને જે ગંગવર
 દાક્ષત મળા હતા તેમાં એટલો તો વધારો થયો કે તે વખતનાં લોકોની નજરમાં
 સિદીયાનું રાજ્ય દુનિયાભરના તવંગર રાજ્યમાં ગણાતું. તેના નમરજનોની
 શ્રીમંતાઈ, સુખ અને ભોગવિલાસનો પાર ન હતો. પણ જેમ પ્રજાના વિશ્વાસ પછી
 પતનકાળ આવે છે અને ધરવરદિગાર કાંઈની મગરૂરી સાંખતો નથી તેમ આ
 મહાપ્રજાનો પણ સુફલીસ ઇરાને નાશ કર્યો અને તે વખતે એ તવંગર લોક-
 નાથકો, ધનના મદમાં ભોજ માનતી પ્રજાના આખાસજ્જદને ઇરાની યુવાન
 પુરોએ ગુલામ દાખલ કેદ પકડ્યા અને ત્યારે ખુદ એ અમીર ગણાતી પ્રજાના
 જનની કિંમત એટલી સસ્તી થઈ ગઈ હતી કે જુદા જુદા દેશની તેમાં ખાસ
 કરીને ઇરાનની બજારોમાં એ લોક એક ઘેટા અને કુછરને જદલે વેચાયા હતાઃ
 કિસસ માટે અંતરમાં સોંસરી ઉતરી ગયો એવી એક ખરી બનેલી વાતો
 કહેવાય છે કે દુનિયાભરના રાજાઓ અને અમીરોમાં એ પોતાને મહા સુખીઓ
 ગણ્યોતો. અનેક મહારાજાઓ અને સાહેલા સાહ પોઝારીને સિર બૂકાવતા અને
 એની એક આંખના ધસારા ઉપર કપક સુંદર મહાશયો અને રાજ્યો પાયમાલ

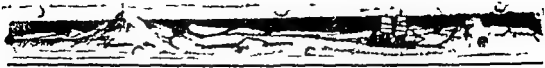
ફેરાઉન તે રામેસસ-
 નો વંશજ

ફક્ત ખજાનાની કુ-
 ચીઓ ઉચકવા ૩૦૦
 ઉઠેલી જરૂર પડતી

સિદીયા અને મિ-
 ડીયા વચ્ચે લડાઈ

મહારાજા કિસસની
 ઓળખ

મહાપણિત સોલન
 સાથે ગુલામીત

યથ જતા. તે વખતના વિષ્ણુમાં તત્વગ્રાની અને મહાપુરુષ સોલનને એણે બોલાવ્યો અને પોતાનો સોનાનો રાજરથ, દેશપરદેશની દમ્પીન નાઝનીનો, સુખી અને તંદુરસ્ત અને જોરમંદ શરીર, કુસુમ સમી દેહલતાવાળા બાદીઓ, અન્યેય ગણાતી બળવાન સેના અને સેનાને દોરનારા પારગત મદારથીઓ, લાખો હિરા-ઓથી ભરેલો અખૂટ ખજાનો બતાવ્યો અને જે મહાગ્રાની તત્વવેતાઓ, દ્વિલસુકો ન્યોતિધીઓ અને મલ્લોથી તેની દરબાગનો દાઢ જળવાઈ રહેતો એ બધી પોતાનો અગણિત સુખલયો ખજાનો બતાવીને એણે કહ્યું: "બોલ, ઓ સોલન! તું દુનિયાભર પર્યટન કરતો હાટકતો મારા રાજનગરમા આવી ચડ્યો છે. તો, ઓ દુનિયાની અભયબળીઓ નિરખનાર મહાપુરુષ, બોલ, મદ્રા જેવો અન્યેય, સંસ્કારી અને સુખીમા સુખી જીવ તે દુનિયામા બીજો કોણ દોઠો છે? કિસસને ખાત્રી હતી કે સોલન સુખીમા સુખી જીવ તરીકે કિસસને જ કબૂલ રાખશે. પણ સત્યવાદી તત્વવેતાએ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું:—

કિસસને સુખનો ખજાનો

બોલ, ઓ સોલન!
મારા જેટલો સુખી કોણ?

"હે, રાજન! દુનિયાભરમા શેરને માથે સવાશેર તો હોય છે જ. અમુક અમુક ત્રણ રાજ્યો તારા કરતા અમુક અમુક વાતોમા વધી જાય છે."

"શું તું મને ખ્યા કરતા સર્વશ્રેષ્ઠ ગણતો નથી? જે રાજ્યો અમુક ખાખતમા મદારાથી ચઢતા કે સુખી છે, જતા મદારી બળવાન સત્તાની આડે આવી શકે તેમ નથી?" સોલનના ન ધારેલા ઉત્તરથી કિસસ પોકારી ઉઠ્યો:

"ભલે હે રાજન! તેમ હોય તોયે જ્યાં લગી એક માણસ મરણ પામતો નથી, ત્યાં લગી તેનું જીવન અધુરું છે, તે પછી જ કહી શકાય કે તે સર્વશ્રેષ્ઠ હતો કે નહિ."

સોલને શું કહ્યું?

જતા કિસસને સંસારત્યાગી સોલનની વાતથી સંતોષ ન થયો. પણ મહાત્મા સોલનને એક રાજની ખુશી અને નાખુશીની કરી પરવા નહોતી. તે આત્મા મથા :

આ વાતને બે વર્ષે ન થમાં એટલામા તે ગઝબનાક સમો આવી પહોંચ્યો. તે વખતે વિલાસવૈભવથી અને મદમા છહેલાં નગરજનોનો પાપનો ધડો છલોછલ ભરાઈ ગયો હતો અને પુરવરદિગારનો ગેબી કોરડો પડવાનો હતો એક દિવસે મિડિયા જીતીને પગભર થયલા ધૂરાનનો

પાપનો ધડો ભરાઈ ગયો

મહત્વાકાંક્ષી શાહ સાધરસ પોતાની ગંજવર સેના લાખને ફિરીયાનું તાળે તખ્ત સર કરવા ચાલ્યો આવે છે. એ સમાચાર ફરી વળ્યો. ગાહરાં બનેલાં નગરજનોએ મોરચા માંડ્યા, એ સુખી કિસસને પોતાનું બધું સુખ સરી જતું લાગ્યું. જોતજોતામાં એની અજ્ઞેય સેના હારી અને એ સુખી શ્વડો મહારાજા કિસસ કેદ પકડાયો અને વિજયના મદમાં ઈરાનીઓએ એ રાજનગરની શેરીએ શેરીએ લૂંટ ચલાવી, લોકોને કેદ કર્યા. સંસારનું સગપણ તૂટી ગયું હોય તેમ એ સુખી થીમતો પોતાની પ્યારી પત્નીથી અને માતાઓ પોતાના પ્યારા બાળકોથી વિખૂટા પડ્યા. તેઓને શુભામ તરીકે દેશપરદેશ ચઢાવી દેવાયા. અને સુખી રાજા કિસસને બાળા નાખવા ઇરાનના સાધરસે બળતી ચેહ સળગાવી અને તેને શ્વતો બાળા મૂકવા લાકડાના ચાંભલા સાથે બાંધ્યો. લાકડાના બારા ઠલવાયા. આજે સુખી કિસસના દુઃખનો પાર નહોતો. તે કુતરાં કરતાં દલકા મોતે મરવાનો હતો. રાણીવાસ અને રાજનગરનો ખ્યાલ કરતાં રાજા કિસસની બાત ફાટફાટ થતી હતી. એનો આત્મા કમઘી ઉડ્યો. એણે ત્રણ વખત ભૂતકાળનો પ્રસંગ સંભારીને કારમી ચીસ પાડી: 'ઓ સોહન ! સોહન !' સાધરસના કાન ઉપર જેવો આ ચીસનો અવાજ પડ્યો કે તેણે પોતાના દુલાશિઆને કહ્યું કે " દોહ, જમને કિસસને પૂછ કે તે દોહને આમ હાક મારે છે ? " પેલા દુલાશિઆને કિસસે કહ્યું કે હું એક એવા સખશને યાદ કરૂં છું કે જેના શબ્દો સર્વ તાજદારોને સંભળવા લાપક અને તેમના અપૂટ ખજાના કરતાં પણ વધુ કિમતી છે. " આ પછી તેણે સોહન સાથે આગળ ચમલી વાત માંડીને કહી સંભળાવી. તે સપળા વાત જ્યારે સાધરસને કેહેવામાં આવી ત્યારે આ ફાની દુનિયાનાં ચક્રો ખ્યાલ કરીને ટુકમ ઈધો કે " પેલી ચિતાને તરન જીવવી નાખો અને કિસસને મારી આગળ હાજર કરો ! " પરંતુ તે જવાબો એટલી બધી આગળ વધી ગઈ હતી કે તે જીવવવી મુશ્કેલ હતી. અને હીરોડોટસ કહે છે કે ગ્રીક લોકોના જણાવ્યા પ્રમાણે કિસસે તે વખતે પોતાના દેવતા એપોલોની પ્રાર્થના કરવા માંડી કે " અરે ઓ દેવતા, મેં તને આગળ ઘણા ઉત્તમ ભોગ આપ્યા છે માટે મને આ બળતામાંથી મુક્તિ આપો ! " તેની આંખમાંથી ચોધાર આંસુનો વરસાદ વરસતો હતો ત્યારે જો કે આકાશ ખુલ્લું હતું તે એકાએક

સગાં સ'બ ધીઓતુ' સગપણ તૂટ્યું

મહાદુ.ખી કિસસ-ની વાત

ઓ સોહન ! ઓ સોહન ! !

વાદળાંઓથી ઘેરાઈ ગયું અને ગોરું વાવાઝોડું ચઢને એટલા તો જોસમા વરસાદ પડવા લાગ્યો કે પેલી આગ હોલવાઈ ગઈ. કિસસનો છુટકો થયો તે આમ દેવતાને આભારી હતો એમ મીઠા લોકો માને છે. જે હોય તે, એટલું ખરૂં કે તે પછી સાધરસ અને કિસસ મિત્રો બન્યા અને સાધરસે પોતાના બેટાના પ્રધાન તરીકે કિસસની નેમણૂક કરીધી. એ પ્રધાનપદ માટે એવી વાત જણાવવામાં આવે છે કે એકવાર કિસસે કેમબાઈસીસને સપ્ત ઠપકો આપ્યો અને તેથી પોતે એટલો ગભરાયો કે કિસસે ધરાની દરબારમાંથી નહાસી જવામાં જ સલામતી દીધી. આમ સર્વથી સુખી લેખાતા કિસસની કહાણીનું સેવટ આવે છે, અને એ વાચક, આના કરતા વધારે હૃદયભેદક કિસ્સો તને કદાચ ઇતિહાસના પાના જોળતાંયે નહિ જડે.

આ વિચારવમળમાં ગુંચવાયેલા હૃદયે મહેં રાજનગર તરફ મહારી નજર ફેરવી. એ સિંહાસન ઉપર નજર દરતા ઉર્દૂ કવિએ ગાયું છે તે યાદ આવી ગયું.

તખ્ત પર જો ટુકમ કરતે—

ખજના માલકો ભરતે.

દેખો વહી ધુધમેં દટતે,—

કે આખીર ખાકે હો જના.

ક્યાં છે એ જાહોજ-
લાલીના દિવસો ?

અને રાણીવાસ તરફ નજર કરતા મદને એ શાપરની ખીજ પંક્તિ યાદ આવી ગઈ, જ્યાં હસિન નાઝનીનોના ગુલાખી અધર ઓઝ મુખતો એ સુખી હતો અને તેના અખૂદ ખજનાના હીરાઓથી તે નાઝનીનો લદાયેલી હતી.

જનહો ધર લાખ થે હીરે,—

સદા મુખ પાન કે ખીડે:

ઉન્હોકો ખા ગયે કિડે,—

અને એ નગરજનોને સંભારતા મહેં ગાયું:

જનો કે પુત ઔર પોત:

સદા સુખ સેજમેં સોતે—

ઉન્હો કે લે ચલે રોતે:

પેહું ન્યાયાસન અને લખ્ય બવન જ્યા કિસસના હાકોનો ખુદાના

પેદા કરેલા ધનસાનો પર તરેહતરેહના જીવન કરતા-આડ ઉપર તેને ઉધે આપખુદી હાકેમો પડે લટકાવતાં-તે એ ન્યાયમહાલયમાં આજે કાગડા ઉડ્યા રહ્યા છે. મયા

લટકતી બાધવે પાગા,-
મહેલમે રંગ ઓર રાગા:
ઉન્હે: મર બેચકતે કાગા,-
કે આખિર બાક હો જના.

આ વિચારવમજમાં મગ બનેલો હતો, ત્યાં રહેં જોયું તો દૂર એક ગરીબના કુપડામાં આગ લાગી હતી. સંધ્યાના આયમતા બજવાસમા એના લાલ તણુખા અને ધૂમાડાને જોઈ મદારા આત્માએ ચીસ પાડી. "શોભ ! અમ ઝાલીમ જમાના, શું તું હજી પેલા સુખીમાં સુખી કિસસને જીવતો બાળી નાખવા માગે છે કે ?"

કયાં આગ લાગી હતી ?

ખરેખર આ તે જ જગ્યા છે, જ્યાં સુખી નર વસતો હતો અને કાળની ચક્ષિમાં એ પીસાઈ ગયો. અંધકારમાં લયડીયાં ખાતાં હું અને અક્ષી પાછા ફર્યાં.

એ ખંડિયેરોની હદ છોડ્યા પછી ફરી વાર છપાઈ ગયેલા હૈયે મદારી નજર પાછી ફેરવી તો અંધકારને જોળે તેના ઉજળા પત્થરો ભૂતોની માફક દેખાતા અને શ્રમ થતા હતા, ત્યાં મહેને મહાત્મા કબીરનું એક પદ યાદ આવી ગયું:

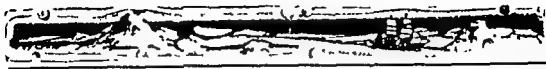
અંધકારને જોળે
આળોદલું ફેંતા
પામેલું શહેર

કાલકા અજબ તકાકા બે,
તું કયા જાને લકકા બે :

રહે આકાશ તરફ નજર કરી કહ્યું કે:-"અમ પરવરદીમાર હું પામર માનવી ત્હારા બેદોને કયાથી ઉકેલી શકું ?"

ખરેજ, શામર ખાકાની બહુ ઉત્તમ નસિહત આપી ગયો છે કે ખરી સુલતાની તો દરવીશીમાં છે. અને સુલતાની તો માન દરવીશી છે. વળી શેખસાદી પણ આપણને ચેતવણી આપી ગયો છે કે જ્યારે આ દુનિયા તો અંતે આપણને છોડવી જ છે તો પાદસાદી કરતા ફકીરી હાલત બેહેતર છે.

સુન. ખવાહદ શુદ્ધ ગીતી અઝમા તેહી
મદાઈ બસી બેહ એ શેહેનશાહી.

હુનિયાની મહાન શહેનશાહતની ફનાગીરી જોઈ, મહારી આંખોમાં આંસુ આવીમાં; એનો કરણ અંત મહારા હૈયામાંથી બહારો નહોતો. કોણ જાણે પેશા ગરીબના ઝુંપડાની ઉની આગના ભડકા ખુદાએ મહને ખરો ખ્યાલ આપના પ્રજાતાઆ હરો કે કેમ ? જોહ અમ્માહ, તદારો સંકેત તું જાણે !

આખરે હું ચાકચોપાકચો ગરીબ ખિસ્તોનાં મકાનમાં પાછો આવ્યો.

એ બીચારાએ પોતાના એકના એક રૂમમાં ખાટલા પર મહારૂં બિછાતું પાથરી આપ્યું અને પોતે જમીન પર સુતો. આમ રાત પસાર થઈ. બીજા તા. ૧૯ મી ઓક્ટોબરની રહવારે ઉઠતાં જ મહારી કમર લચકાઇ ગયેલી જણાઈ કારણ કે મહારી આગલી મુસાફરી દરમિયાન હું ઘોડેસ્વારી કરતાં ઘોડા લચકવાથી પડી ગયો હતો; તેથી વાગ્યું હતું; છતાં મહેં દરકાર કરી નહિ અને આખો દિવસ ૯૫૦ શીટ લેવ્યા પહાડ પર ચડી ખંડિયેરામાં ભટક્યા કીધું. અંતે કમર પર માલીશ કરાવી. એક ખાલો ગરમ દૂધ મંગાવી પીધું. મહારા જેવા ભટકતા જીવને આમ બેસી રહેવું ગમ્યું નહિ, તેથી થોડી આશાયેલ લઇ અંતે રોશન બાણી આવ્યો અને રોશન માસ્તરની મુલાકાત લીધી. સારા નસીબે તે અંગેજી જાણતો હોવાથી ઠીક સોહવાઈ ગયું. એ બધા આદમી મીં ઠી. કાસીમાદીસે મહારી ઠીક ખાતરખરદારત કરી અને મહારા માટે આઠ બિસ્મીટ મંગાવી તેને મેં ઇન્સાફ આપ્યો. મનિસાની ટીકીટ લઇ, ૯ વાગે રહવારના વખતે જ હું ઉપડ્યો; અહિંથી મનિસા તરફ જવાનો આખો પ્રદેશ ખેડવાલાયક રસાળ છે. માર્ગમાં કપાસની ખેતી કરવામાં આવેલી દેખાય છે; અહિંનું કુષ સસ્તું અને જમીન ચોપમાં જનાવરો માટે ફળદાયક હોવાથી અહિં કુષમાં માટલાં ખરીદીને આલપાલનાં શહેરોમાં સોલકવામાં આવે છે. અહિં હરખુલ વેભીનું કસાખા નામનું ગામ આવે છે, અહિં નોકરોપોલીસ એફ સારડીના ખંડિયેરા પણ આવેલાં છે. તે સિદીયા રાજ્યના વખતનાં પુરાતન કહેવાય છે. આગળના જમાનામાં આ એક જાણીતું નગર હતું. અહિંથી સારડીસ જવાનું હોવાથી પુરાણા કાળમાં આ નમરના દરવાજા પાસેથી જ સારડીસ શહેરની બખ્તા સર થતી; સલજુક વર્કોએ આ જગ્યા પછી રોમન રાજ્યના દરેક સંસ્કાર આજે દખાઈ ગયા છે. પુરાતન સલજુક સુલતાનોનાં મુગમાં પણ આ એક બખ્ત શહેર જણાતું. આજે ટ્રેનમાં બેઠાં બેઠાં હંસ જેવી

હોવી ડોક કરી બોધ રહેલા મરજીદના મિનારાઓ અતિ ગોઠક દેખાતા હતા. ટ્રેનમાર્ગમાં વચ્ચોવચ્ચ આવતા પાણીના ઝરણાથી આ ફળદ્રુપ પ્રદેશની લીલા-તરીનો સારો ખ્યાલ આવે છે.

મનિસા

મનિસા ઉર્દૂ મેગનેસિયા પહોંચ્યો. હાલમાં તો બધાં એને મનિસા જ કહે છે. એનું પૂરાણું નામ કોષ્ટ સંભાળતું નથી. અહિં ઉતરીને સીધો હોટલ કોસ્ટીઅસલાનોપલો ગયો, ત્યાં સામાન રાખી તે જ બાઝની ગાડીમાં ખંડિયેરો બેઠા ઉતાવળે આવ્યો. હાલમાં આ સહેરની વસ્તી, ઓંસી હજારની ગણાય છે, તેનો ત્રીજો ભાગ મુસલમાનોથી બનેલો છે અને ફક્ત એક ભાગ ખ્રિસ્તીઓનો છે. તેમાં આરમિનિયન અને ગ્રીકો પણ સમાઈ જાય છે. અહિં પપ મ્હોટી મરજીદો આવેલી છે અને મદ્રેસાઓ તો મરજીદ કરતાં વે વધારે આવેલી ગણાય છે. બે ગ્રીક અને બે આરમિનિયન પ્રોટેસ્ટન્ટ ચર્ચ છે. સારડીયથી ઉપડતા મનિસા ચોથું રેલ્વે સ્ટેશન ગણાય છે. સર-ખાન-સન્નકના મુખ્ય શહેર તરીકે મનિસા સાર્ધપીલસ પર્વતની ખીણમાં આવેલું છે. સ્થળુક વંશના સારખાને આ સહેર છતી લીધું હતું. ૧૩૯૮ માં ઓસમાનલી સુલતાન બાયેઝીદને તાબે થતું પડ્યું. પણ ૧૪૦૨ માં તેમણે તે લખને એને રિમનાં, સાર્ડસ અને થીએટરીઆની લૂટેલી દૌલતનું ગોઠાવેન બનાવ્યું. પુનઃ એ ઓસમાનલી આગળ આવ્યું; પછીથી બળવાખોર બદર-ઉદ-દીને બળવો જગાવ્યો : એણે દરિદ્રતા, સામ્યવાદ અને લોકહિત વિષે જાહેર ભાષણો આપ્યાં હતાં. એને યહૂદીઓ, મુસ્લીમો તરફથી મદદ પણ મળતી હતી. પાછળથી બીજા મુરાદે એને પકડ્યો. એણે એક રાજમહેલ બંધાવી ત્યાં મદ્રેસાઓ બંધાવી, મુરાદ ૩ જાએ એક મોટી મરજીદ પણ બાંધી; બીજા એક મદ્રેસા, હુમામ, અને એક ખાન જે હજુ પણ હૈયાતીમાં છે.

અહિં લગભગ ૫૦ મરજીદો છે. જેમાંથી ખાસ અગત્યની “ઘરકી-જામી” છે. એ મરજીદ ઇસાક ચેલેબી-સરખાનના ભેટાએ બાંધી હતી. એમાં ખારીના સુંદર કાચો, લાયબેરીના સુંદર કક્ષો અને એક “મરજીદ મીનારેટ” થી એની શોભા ખૂબ જ વધી જાય છે. બહાર એના કેટલા અવશેષો પડ્યા

મનિસા ઉપર ઉડતી નજર

મનિસા : તે વિષે જાણવાબેગ તપાસિય

જણાયું છે. જારણાં આગળ ગ્રીક ભાષામાં ચિલાલેખો દેખાય છે. ખીજ ઈમારતોમાં કાશ ઓરમાન ઓગલુનો રાજમહેલ, કેનાક અથવા ગવરમેંટ હાઉસ, અને મેવલી દર્વાસ સોફાની ટેકરી.

મનિસા ગ્રીક બીચપની ખેઠક છે. તે ઉલોગનું અને વ્યાપારનું પણ સારું જેવું મથક છે અને તેમાં એક કોટન સ્પીનિંગ ફેક્ટરી છે. આસપાસનાં પરગણાં-માંથી મુંદર દ્રાક્ષો અહિં આવે છે. મનિસાની પૂર્વ દિશામાં આર માઇલ દૂર વિશાળ ખંડિયેરો આવેલાં છે. ત્યાં કોઈ પૂરાણું લબ્ય નગર હોય એવું દેખાય છે. 'સાઈબેલ'ની મૂર્તિ-નાચોખીને નામે ત્યાં ઓળખાય છે તે પણ દેખાવમા લબ્ય છે. તથા ખીજ ધણા જે હોમરે પોતાની કવિતામાં ગાયાં છે એનાં પુરાતન ખંડિયેરો માલમ પડે છે.

અહિંની સ્ત્રીઓ તિક્કલીસ કેકેસસ પર્વતમાં રહેતી ઓરતો માફક, તેવી જ ઢળની ટોપીઓ પહેરે છે. તેની ઉપર બનાવટી જડાવદાર ફૂલ મુકે છે. આ બધી ખ્રિસ્તી ઓરતો જ સમજવી. મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ તો છુરખો જ એડે છે. અહિંના તુર્કો માથે તુર્કી ટોપી તો મૂકે જ, પણ બાઈ આખો પહેરવેશ યુરોપિઅન જેમ હાર-કોટ અને પાટલુન પહેરવેસ રાખે છે. દાઢી પણ સફાવટ યોગ્યવી નાખે છે. ફક્ત ઈમારો અને ધર્મગૃહો ટોપી આસપાસ પામટી જેમ લાગે માટે સફેદ કપડાની પટીના પાંચ છ આંટા મારી પીન મારે છે, આવી રીતે મદોના પોષાકમાં ઝપાટાબંધ ફરક પડી ગયો છે, ન્યારે સ્ત્રીઓમાં ઝાઝો ફેરફાર થતો નથી. અહિંની ટ્રેનમાં સ્ત્રીવર્ગનો ડબો જુદો હોય છે; ન્યારે રશિયન રાત્ર્યમાં તેમ હોતું નથી. છતાં સંડાસ પાણીની જે સગવડ રશિયન રેલ્વે ઉતારાઓને આપે છે તેનાથી આ રેલ્વે હજી ધણી જ પછાત છે. દોવો અને સંડાસ જેવું તો કાંઈ હોતું જ નથી.

હું આગળ કહી ગયો છું તેમ આ માઉન્ટ સાઇપીલસની તળેટીમાં રહેતી અધીં માઇલ દૂર આ શહેર આવેલું છે. ગાડીમાંથી ઉતરનાર પેસેન્જરો માટે ત્યાં ગાડીની અને ખસોની સગવડ પણ રાખવામાં આવી છે. આ શહેર સરખાન સન્નકનું મુખ્ય શહેર અને મુતેસરીફતું રહેલાયું છે.

સેલ્યુસીડસના સાચન હેઠળ આ શહેરની આબાદી વધી. અહિં જ

મનીસાનાં મેધિવા-
લાયક માચીન ખ-
ડિયેરો

આજના સોફાનો
પહેરવેશ

મનિસા અતિ પુ-
રાણું શહેર છે

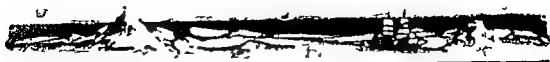

ઇ. સ. ૧૯૦ માં મહાન એન્ટીઓક્સ જેસીપીઓસથી 'મહાન' થયો હતો અને એને લીધે જ રામનો એશિયા માધનરમાં ચલતા થયા હતા. ધરતીકંપને લીધે આ શહેરનો નાશ થયો. તે વેળા તૈબેરીયસ રાજ્યકર્તા હતો અને એના સિલ્લાઓ ખતાવે છે કે ત્રીજી સદીથી એનો વિકાસ થવા લાગ્યો હતો. પછીના બાઇઝન્ટાઇન કાળમાં પશ્ચિમ એનેટોલીઆમાં આ એક મોટું શહેર હતું. ૧૨૦૪ માં જ્યારે ક્રુઝેડરોએ કૉનસ્ટેન્ટીનોપલમાં લેટીન મહારાજ્યની સ્થાપના કરી તે વખતે જહોન હ્યુકાસે આ (મનિસા) મેગનેશીઆનો કબજો લીધો અને ત્યારપછી થીઓડોર લરકરીએ બાઇઝન્ટાઇન રાજ્યનું પાલતખત બનાવ્યું. તે વેળા સેલ્યુક લેકિની પ્રમતિ ખૂબ જ ચતી હતી. તેમણે આ મેગનેશીઆને ધમકી આપી અને મહારાજ્ય એનેટ્રોનીકસને કેટેલ-સની મદદે આવવા ફૉબર-ડ-ફ્રેસોરની સરદારી હેઠળ લલચાવ્યા. ત્યાર બાદ ૧૩૦૫ માં આના વતનીઓએ શહેરમાં કેટેલ-સને કાપી નાખી-આખો ખળતો હાથ કર્યો: પછી આઠ વર્ષ બાદ આ શહેર સરખાનની સરદારી હેઠળ સેલ્યુક લેકિએ લઈ લીધું. સરખાને પોતાના વિજયનું પાલતખત બનાવ્યું. ૧૩૬૮માં આ શહેરને એલ્સાનલી સુલ્તાન બાલ્કીદ ૧ લાને શરણ આવવું પડ્યું, પરંતુ ૧૪૦૨ માં તૈમુરે એ શહેર લઈ લીધું અને આ શહેરને તેણે પોતે ક્રુઝેસ શહેર-ફિર્મો, સાર્ફિસ, થીએટરીઆની ઘોષતનું સંપ્રદરથાન બનાવ્યું. તૈમુરના ગયા બાદ પાછું એ ઓસ્માનલીના હાથમાં આવ્યું; ત્યાર પછી ૧૪૧૯ માં એક દિવાના જેવા બદરદિન નામના આદમીએ બળેલા ઉઠાવ્યો. "દરિદ્રતા એ જ જીવન છે" એ સિદ્ધાંતનો પ્રચાર કરતો હતો. તથા એકેય અને સામ્મવાદના સિદ્ધાંતો ચર્ચિતો હતો. એના જ આ પ્રચાર-કાર્યમાં મુરલીમો, યહુદીઓ, ગ્રીકોએ સારી મદદ આપી હતી. આ બદરદિનને શાહબાદ મુરાદ દરાવ્યો અને તેણે મુરાદ બીજાનું નામ ધારણ કરી રાજ્યમહેલ બંધાવ્યો. સરખાન ગાદીએ આવ્યો તે પહેલાં સુલેમાન પહેલા, અને મુરાદ ત્રીજાને આ શહેર દિલ્લપસંદ આવવાથી તેઓએ ત્યાં રહીને ખુબ મેળ ઉઠાવી. મુરાદ ત્રીજાએ (૧૫૬૬-૭૪) એક જખ્ખર મસ્જીદ અને એક ધમારત પણ બંધાવી અને એક મંદ્રસ્સાદ સ્થાપી. પછીથી એક જખ્ખર હમામખાનું બંધાવ્યું: તેની સાથે એક ખાન પણ સ્થાપ્યું

પ્રાચિન મનિસાની
તથાવિખ

સરખાનની છત
પછી સેલ્યુક લેકિ
કેના હાથમાં

ઓસ્માન વંશના
હાથમાં ગયા પછી
રમાયેલી રાજરમતો

આ સપ્તળી ઇમારતો આજસુધી જોઈ શકાય છે. સારખાદ દારા બે-કારા ઓસ્માન ઓગલુનો વશજ માદીવારસ થવા પામ્યો. આના વશજો ૧૮૨૨ સુધી રહ્યા. કારા ઓસ્માન સુલ્તાનને તાબે થયા અને એના વશજો આજે પણ મનિસામા રહે છે.

તુર્કોએ આ શહેરની
કચેરી બધું ખિલવણી

આજનું સહેર જોતા કહી શકાય કે એની ઉપર સફળુક અને અનાદી ઓસ્માનની સુલ્તાનની કાર્યપદ્ધતિની સ્પષ્ટ છાયા છે. મુરાદ બીજાએ સુદર બગીચાઓ બનાવ્યા હતા, તે નાશ પામ્યા છે અહિં લગભગ વીસેક મસ્જીદો છે; તેમાંથી સરખાનના બેટા ઇશાક એલેખીની બધાવેલ 'ઈસ્કી જમી' બધી જ સુદર અને અગત્યની છે. એમાં 'મીમ્બર'નું શિલ્પકામ ખરેખર કમાલ છે. મુરાદ બીજાએ એક બીજી મસ્જીદ 'મુરાદિયાહ' બધાવી છે. તેની અંદર સુદર ધરાની ટાપલો છે, સુદર કાચની બારીઓ છે, બે આલિશાન મિનારા છે. એની અંદર એક ઇમારત, એક મદરેસા અને એક લાયબ્રેરી છે. બહારના ખંડિયેશ જોતા, ત્યાં ગ્રીક શિલાલેખો દેખાય છે. બીજા નોંધવા લાયક મકાનોમાં-કારા ઓસ્માન ઓગલુનો રાજ્યમહેલ, ફોનાક અથવા ગવર્મેન્ટ હાઉસ એવંની કવંશિની ટેકરી જે ઇશાક એલેખીએ બાધી છે તે અને એક દિવાનખાનું છે તે ઉપર મુરાદ બીજાએ એક સુદર ખાન બંધાવી છે તથા એક સરસ સુદર હમામખાનું જાહેર પ્રજા માટે બનાવ્યું છે. 'સીટાડેલ'ના અવશેષો હજી દેખાય છે.

મનિસાના પૂર્વે બા
ગમાં આવેલાં અં-
દિયેશ

મનિસાની પૂર્વ દીશાએ ચાર માઈલને અંતરે પૂરાણું શહેર આવેલ છે. ત્યાં ખૂબક ઉપર જુની કબરો દેખાય છે. બન્ને બાજુએ ધાર્મિક ક્રિયાના અવશેષો દેખાય છે. પશ્ચિમ દિશાએ સામબીલની ખડકમાંથી કોરી કહાડેલ દેવમૂર્તિ છે. પૂર્વ દિશાએ ઉન્હા પાણીના ઝરણાઓ છે. ત્યાં ગ્રીક ભોંકો જેને એપોલો કહે છે એ દેવની સુદર ચિત્ર શુદ્ધ છે. સામબીલની મૂર્તિ જેને બહુ કરીને "નાયોબી"ના નામે જાળવવામાં આવે છે-જેને 'સુરત તશ'-'પતરનું ખરટ' કહેવામાં આવે છે, તે હર્મસ વેલીના રસ્તા ઉપરની ઉંચાઇએ આવેલ છે. આ આકૃતિ લગભગ ૩૦ ફીટ ઉંચી છે અને એક જખરજસ્ત પ્રચંડ ઓરતની પ્રતિમા છે. તે એક તખ્ત ઉપર ચોતાના

નાયોબીની મોહક
મૂર્તિ

હાથ વક્ષસ્થલ ઉપર મૂકી બેઠેલી જણાય છે. ટાંચા અને પગે જે ટેકરીઓ ઉપર આવ્યા છે તે અસ્પષ્ટ જતાવવામાં આવ્યા છે. વરસાદ પડ્યા બાદ મહેરા ઉપરથી પાણી વહી નથી જતું. તેથી કરીને જાણે આંખોમાંથી આંસુ વહેતાં હોય એવું લાગે છે. આ આકૃતિ નિઃશ્વેક ટેન્ટેલસના દીકરા ઓટસે બનાવેલ રેવેની માતાની છે, આમ પોએનીઆસ કહે છે. આ નાયેબી (જે જહેને વિષે ઇલિયડનો મહાન કવિ અને લેખક હોમર ગાઈ ગયો છે તે નાયેબ નથી. હોમરે ગાયું છે કે :

રેવેની માતા ના-
ધોળ માટે અમર
કવિ હોમરના
શબ્દો

Upon arid Sipylos, upon the rocks of the desert mountains.....Niobe, though turned to stone, still broods over the sorrows the gods has sent upon her.

અને એવીજ કહે છે કે :

‘ સુદરી હજીયે રવે છે : જાણે એક જંઝાવાતની બાલિકા,

‘ સુદરી ઘેર પહોંચી : ત્યાં પર્વતશિખરે રહી સ્થિરા.

‘ સુદરી રૂદન કરે છે : ને આરસ શું હજીયે આંસુ વહાવે છે !

આ ‘ નાયેબની હાર ’ની બાબુએ જ ૮૫ માધલ દૂર ચોખાન-ધસા

“ Shepherd Jesus ” આવેલું છે.

બહુ જોતા પૂરા
ચાર કલાક થયા

પૂરા ચાર કલાક અનિસા ચહેરની પૂરાતન જાહેજલાલીના આ બધાં ખંડિયેરો જોઈને પાછો વળ્યો. અહિંથી ટૂંન સોમા જમ છે અને અનિસા સોમા જવાતું જંકશન છે. ખંડારો સાંજજવામાં આવ્યું કે હાલમાં એરજામાં એક જર્મન સોસાયટીને ખાદ-કામ કરવાની પરવાનગી અપાઈ છે. પરિણામે ખાદ-કામ કરતા જે પૂરાતન ચીજો અને પુતળાંઓ નીકળે છે તે બધાં જર્મની લઈ જઈ ત્યાંના સંગ્રહસ્થાનમાં ચૂકવામાં આવે છે. પૂરા ચાર કલાક લટકીને અંતે પાછો રેવેસ્ટેશને આવ્યો. ત્યાં એપીઆમ કારદિસાહરથી આવેલી ટૂંનમાં ખેસીને સ્મીર્નો જવાને રવાના થયો. હમણાં જ વરસાદનું ઝાપડું પડેલું હોવાથી આસપાસના વાતાવરણમાં અજબ દેડકે હવાઈ ગઈ હતી. અને આસપાસ લચી રહેલા કીસમીસની દાક્ષોના છોડવાથી હવાયેલાં ખેતરો અજબ ખુશનુમા લાગે છે.

આજે જર્મનો ખાદ-
કામ કરી રહ્યા છે.

અંગ્રેજોના હાથમાંથી
ફ્રેન્ચોના હાથમાં
ગયેલી રેલ્વે

સ્વિમની પહોંચ્યો

તુર્કીમાં આવેલી બધી રેલ્વેઓ કરતાં આ રેલ્વે કાંઈ વધારે પેદાશ કરતી સંભળાય છે. આ રેલ્વે આઠ વર્ષ પહેલાં અંગ્રેજોના હાથમાં હતી. તે પછી ફ્રેન્ચ કંપનીને વહેંચાઈ. મનિસા રેલ્વે સ્ટેશન માસ્ટરના પુત્રે મહારી સારી આગતાસ્વાગતા કરી હતી. તેની સાથે વાત કરતા જણાવ્યું કે અંગ્રેજોને ફ્રેન્ચોના વચ્ચે જર્મન રેલ્વે છે તે કરતાં આ ફ્રેન્ચ રેલ્વે સાઈ કમાય છે. ઉપરાંત આ રેલ્વેના ધણા અમલદારો અંગ્રેજી બોલી જાણે છે અને કેટલાક ગ્રીક અને આરમિનિઅન અમલદારો આજે પણ અંગ્રેજી શિખવા ખાનગી અભ્યાસગૃહોમાં જાય છે. તેઓ અંગ્રેજ લેકોના પ્રશંસકો અને મહાનારાઓ જણાયા હતા: આ ટુંકી મુસાફરી પૂરી કરી રાત્રે ૧૦ વાગે સ્વિમની પહોંચ્યો: અને હોટલ ઉસમક્ષીમા ઉતર્યો.

સ્મિતી

પ્રકરણ ૨૫ મું

આ ગળ સન ૧૮૮૭ ની ૧૫ મી જાનેવારીના દિને હું અહિં આવી

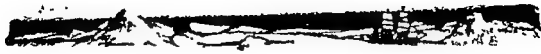
ગયો હતો; ત્યારે ફક્ત ૨૪ કલાકની મારી આ શહેરની મુલાકાત દરમ્યાન ઉડતી નજરે જોઈ ગયો હતો; આ વખતે લગભગ અડવાડિયું રોકાઈને ઈફિસ-સના અતિ પૂરાતન ખંડિયેરો જોવાની ઉત્કંઠા રાખું છું: સ્મિતી ને તૂંકો અજ-મીર નામે જોળખે છે, એક તરફ કાળો સમુદ્ર અને બીજી તરફ જૂમખ્ય સમુદ્ર વચ્ચે ઐશિયા માઇનરના આ વિભાગની જાહોજલાલી ઇતિહાસ શોખીનો માટે જાણવા જેવી છે. આ તરફનો બાગ અસલ યુનાની લોકોના કાળમાં (ગ્રીકોના યુગમાં) મહોટા મહારાજાઓના અજબજબ નગરો આવેલાં હતાં. તેમાં ઉત્તરે પ્રાચિન હોમરની ગાથામાં અમરતા પામેલું ટ્રોય નગર અને દક્ષિણે ઈફિસસ, સારડીસ અને મનિસાનાં ખંડિયેરો આવેલાં છે. તા. ૨૧ મી અક્ટોબર ૧૯૦૨ ની સહવારે ન્હાઇ પોઇને અંગ્રેજ કોન્સલની મુલાકાત લેવા ગયો, તે પછી અહિં આવેલી અંગ્રેજ કંપની દસ્તક ચાલતી રેલ્વે સ્મિતી ઐદન માર-ફત બહી ફજરના સાડા ૭ વાગે ઉઠીને ઈફિસસના પ્રાચિન નગરનાં ખંડિયેરો જોવા ઉપડ્યો. સામાન બધો ઉત્સમહી હોટલના રૂમમાં જ બંધ કરી મૂક્યો હતો.

આ ઐદન રેલ્વે સ્મિતીથી પૂર્વ તરફ ડીનાઇર શહેર સુધી જાય છે. મહારે ઈફિસસના પૂરાતન નગર તરફ જવાનું હતું, તેથી અવાસલક નામના સ્ટેશનની ટીકીટ લીધી, જે લા પોઇન્ટથી ૪૮ માઇલ દૂર આવેલ છે. લા પોઇન્ટ તો અહિંની ઐદન રેલ્વેનું સ્મિતીમાં આવેલું મુખ્ય સ્ટેશન છે. તે શહેરથી લગભગ બે માઇલ દૂર આવેલું છે: ટ્રેન ઉપડતાં શરૂઆતમાં પૂરાણું સ્મિતી નગર દેખાય છે, જ્યાં ઉચ્ચ આર્ચના બે પુલ આવેલા છે. ૪૮ માઇલની મુસાફરી દરમ્યાન ૨૦ સ્ટેશનો આવે છે. દરેક સ્ટેશને અંગ્રેજ બોલ-નારા અમલદારો મળી આવતા હોવાથી મને કોઇ પ્રકારની અચર્યા આવતી નહોતી. મુસાફરી દરમ્યાન ટ્રેનમાર્ગની આસપાસ અજીરનાં ઝાડો ખૂબ જ દેખાતાં હતાં ઉપરાંત મરીખમાં મરીખ આદમીના પરના આંગણમાં મુલાખના

અજમીર એ સ્મિતી તુર્કી નામ છે.

ઈફિસસ જવા ઉપડ્યો.

પૂરાતન સ્મિતીનાં ખંડિયેરો.

છાત્રાઓ પુષ્કળ જણાતા હતા. આ ત્રણ કલાકની ખુશનુમા મુસાફરી પછી સાથ નવ વાગે હું અમ્યાસુલુક પહોંચ્યો.

રેશને ઉતરતાં જ અહિં નાનકડી હોટલ ધરાવનાર મી. જે. ડી. કરપુઝા નામના ગ્રીક ગૃહસ્થ સાથે ઝોળખાણ થઈ. તે મ્હને પોતાની હોટલમાં લઈ ગયો. હોટલનું મકાન સાઈ છે, સને ૧૮૭૩માં ઇફેસસના ખંડિયેરો જેવા આવનાર મુસાફરોને બોમ્બિયા પુરા પાડવા વિ. સગવડ જાળવવાનું કામ કરે છે. મારી સાથે એણે ખૂબ સન્નજનતા અને વિનય બતાવ્યો અને ચોરસ નામના એક ગ્રીકને બોમ્બિયા તરીકે સાથે આપ્યો. અગ્હે બન્ને અહિંથી મે માઈલ દૂર આવેલા ઇફેસસના ખંડિયેરો જેવા ચાલ્યા.

શરૂઆતમાં હું આ અમ્યાસુલુક ગામમાં વિષે થોડું જણાવીશ, આ રૂત ૨૫૦ માણસોની વસ્તીવાળું ન્હાનકડું ગામડું છે. એમાં મુસલમાનો રૂત ૮૦ જ છે. અહિંનાં ૪૦ ઘરોમાં મુસ્લિમોના ૧૫ ઘર છે; છતાં ત્રણ પૂરાણી મસ્જિદો આવેલી છે. તે તેમાંની એક કાંપક સારી હાલતમાં હોવાથી જરા સમારકામ કરી ચૂનો ઘોળાને તેનો ઉપયોગ કરાય છે.

અંતે ઇફેસસના ખંડિયેરો પાસે હું આવી પહોંચ્યો.

ઈ ફે સ સ

આ પ્રાચિન નગરનો ટુંક ઇતિહાસ અને એનાં ખંડિયેરની કેટલીક જાણવાનેગ વિગત વિષે જણાવીશ.

આ નગર કેઇરટરનું મુખ્ય અને એશિયા માઈનરના સમળા બંદરોમાંનું એક ઉત્તમ અને અગત્યનું મુખ્ય-બંદર હતું. પહેલાં કેરીઅન્સ લોકો આબ્યા, ત્યારબાદ ફ્રેનીશીઅન્સ લોકો અંદ્ર-દેવતાને અમ્રદેવ ગણી વ્યાપાર-ધંધો ખીસ-પતા ગયા. તે વખતે ધર્મગુરૂઓનું જોર ખૂબ વધી પડ્યું હતું. મુખ્ય ધર્મગુરૂ Megabzjus કહેવામાં આવતો હતો: એટલે 'God given' 'ખુદાએ આપેલો.' ખેડૂતો મેદિરની આસપાસ ઝુંપડાં બાંધી પડ્યા રહેતા અને ત્યાં એક મઠ સ્થાપવામાં આવ્યો હતો. (A.D. ૬. સ. ૧૦૪૦) સુધી આ ચાલ્યું. તે વખતે કેઇરટરના મુખ ઉપરના આયોનિયન લોકોએ અહિં દેખાવ દીધો. એથેન્સના રાજા કોડ્રસના દીકરા એન્ડ્રોકલસ નીચે ગ્રીકો અહિં આવી

ઇફેસસની તથાશિખ મૂળ

પહોંચ્યા. ત્યાંની મઠની સાધવીઓએ અને કુમારિકાઓએ શૌર્યથી પોતાનો ખચાવ કયો પણ વ્યર્થ. આખરે એથીનીઈમની આસપાસ ઝીંકાએ પોતાની સત્તા સ્થાપી. એ એથેનીઈયમ તે આજનું સેન્ટ પૉલનું જેલખાનું. અહિં તેઓએ ઝીંક શહેરનો પાયો નાખ્યો.

દીડીઆમાં રાજ્યકર્તા હેરાક્લીડેની સાથે આયોનિયનો શાંતિથી સંબંધ જાળવી રાખતા હતા, પરંતુ પાછળથી મરમનીડે હેરાક્લીડેને ગાદીએ ફરીવાર બેસાડી ઝીંક શહેરો જીતી લેવાની વાત કરી: ફરી એકવાર વિગ્રહ શરૂ થયો.

આથી મઠમાં વસતા લોકોમાં ન્દાસલાજ શરૂ થઈ. એ લોકો એની પાસના પ્રદેશમાં રહેવા લાગ્યા. અને ત્યારબાદ પાછળથી ત્યાં એક સુંદર મઠ બનાવવામાં આવ્યો હતો. આનાં ખંડિયરો દજી પણ જોવામાં આવે છે અને આખરે ઝીંકસે ફક્ત આ એક જ મઠ-મંદિરનો ખચાવ કયો હતો. તે વખતે ઇફિસસ કેરીઓની રાણી આર્ટેમીસીઆને આધારે પડ્યું હતું. પછીથી મહાન શાહનશાહે પોતે સાલામીસની લડાઈમાં હાર્યો ત્યારે, પોતાના બાલકોને, ત્યાં મોકલી આપ્યાં હતાં.

આયોનિયન શહેરોની જાહોજલાલીનું પ્રતિબિમ્બ ઇફિસસ ઉપર પણ હતું. પરંતુ ઈ. સ. ૩૩૪ માંની ગ્રેનીક્સની લડાઈ થયા બાદ તે જાહોજલાલી નાશ પામવા લાગી. ઈ. સ. ૩૫૬ માં જ્યારે એક રાત્રિએ શીલીપનો યુગ (સિકંદર) જન્મ્યો, ત્યારે હેરાક્લેસે આર્ટેમીસના મઠને જળર આગ લગાડી. પછીથી સિકંદરે આ બધી મુશ્કેલીઓનો નાશ કયો. પર્સિયનોએ પધારેલા કરો આજી કયાં. આ સમયે જ દુનિયાની સાત અન્યબળીમાંની એક “ડાયના” ના મંદિરની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી. જૂના મઠ-મંદિરના પાયા ઉપર જ ડાયનેક્રેસે આ મહા મંદિરનો બબ્બતાથી પાયો નાખ્યો હતો. ઈ. સ. ૨૯૫ માં લાઇસીમેક્સ માઉન્ટ પ્રાચીનના રહેવાસીઓને અહિં બોલાવી વસાવ્યા અને કેરેસસની આસપાસ કિલ્લાની નવી દિવાલો બંધાવી. દીબેસ અને કેલેસોડોનના વતનીઓને આ શહેરમાં વસવાટ કરવા બોલાવી લીધા. આ શહેરને એણે પોતાની પ્રિય પત્નિ પાછળ “આસિનો” નામ આપ્યું. આ શહેરની નીચે ઇફિસસની આબાદાની ખૂબ જ વધવા પામી અને પૂર્વનું એક સુંદર શહેર બની ગયું. નાટકશાળાઓ, કસરતખાતાંઓ અને મઠ-મંદિરોનું

ઝીંક શહેરો જીતી લેવા માટે લડાઈ

સાલામીસની લડાઈમાં હાર પછી મઠનો આશરો લીધો

સિકંદરનો જન્મ

દુનિયાની સાત મો અન્યબળી

ઇફિસસની ચકાતીનો ઠાળ

આલિશાન નગર બની ગયું. કલા, વિદ્યા, અને કાવ્યનો વિકાસ થયો. પારહેસીઅશ અને ઝયુસીસે એક શાળાની સ્થાપના કરી અને એનાથી આખા જગમા નામના મેળવે એવા સુંદર પરિણામ લાવી શક્યા.

સલ્યુસીડસ અને પેટ્રોલેમીસની વચ્ચેના ચાલુ વિગ્રહમા પણ ઇફેસસની જહોજલાલી કમતી નહોતી થઇ. મીઝીડટસ-દેવીએને બતાવવા, નવી હદ મુકરર કરવા એક મંદિરના ખુલા આગળથી તીર છોડ્યું. પરંતુ તે લગભગ સિકન્દરની રાજ્યહદ આગળ જ પડ્યું. સેન્ટનીએનાથી બેવડું અંતર લીધું અને એથી જબરો ગોટાળો ઉત્પન્ન થયો. મંદિરનો જમીન-ભાગ કબજે કરીને આક્રોશીસે આ વિગ્રહનો અન્ત આપ્યો. આજે આ ઇફેસસ એશિયાનું સાઈ જેવું સહેર છે અને ધંધારોજગાર માટે તે અચ્છું મથક થઇ રહ્યું છે.

કેન્ટેન્ટીનોપલ
પછી ઇફેસસની
પડતી

એનું મઠ-મંદિર તો ખરેખર ચમત્કારિક હતું. રોમનો એને માન આપતા હતા. કેન્ટેન્ટીનોપલની સ્થાપના થયા પછીથી ઇફેસસની તેજ-શિખા જરાક ઝખી પડી. એની વસ્તી ઘટવા લાગી.

ઇફેસસ સલ્યુક
વર્ગના હાથમાં

૧૧૧૬ માં સલ્યુક લડવૈયાઓ, તેજશ્ચક્ર અને મારશ તેમજ ઇફેસસ છતી લીધું, પછીથી એ લોકોને જહોન ડયુકાસે હાંકી કાઢ્યા. ૧૨૦૬ માં જાકેઆના રાજા થીઓડોર લેસ્કરીએ એ લઇ લીધું. જ્યારે (સીકે. ૧૩૦૦ માં) સલ્યુક સામ્રાજ્ય પડી બાગ્યું. ત્યારે ગ્રેવેન્શીઅલ ગવર્નરોમાંના એક અપદીન-બેએ એક રાજ્યની સ્થાપના કરી. જેમાંના અપદીન, અયાલુક, રમીનો, તિરેહ અને બર્જ વિન્તી કુટુંબોની કબજે હજી પણ જેવામાં આવે છે. ૧૩૩૩ માં ચીહર બે અપદીનોનો પૌત્ર, ઇફેસસનો મુખો થયો અને ઘણું કરીને એના જ બત્રીગ-હસા બેએ જ અયાસેલુકમા એક જખરદસ્ત મહાન મરજીદ બંધાવી હતી. ૧૪૦૨ માં તૈમુરે આ ઇફેસસ લઇ લીધું અને કહેવાય છે કે તેણે ત્યાંના સેન્ટ જહોનના ચર્ચનો નાશ કર્યો હતો. ૧૪૨૪ માં બીજા સુરાહે અપદીનની સ્વતંત્રતાને અન્ત લાવી રાજ્યલગામ પોતાના હાથમા લીધી. પછીથી ઇફેસસ-રાજ્યનગર નહિ હોવાથી-એની પડતી થવા લાગી. વચ્ચલા પુગ દર્મિયાન લીવાન્ટના મુખ્ય અયાસેલુક-આટોલુઓગો 'ને નામે ઓળખાતા હતા અને સલ્યુક સુલ્તાને જાપેલા સિલ્હાઓનું ચલણ ચાલતું હતું. પછીથી સત્તરમી સદીથી હાલના પ્રવાસીઓ સર થયા છે.

ઇફેસસ ઉપર તૈમુર
લગની ચઢાઇ

ટેકરીની તળેટીમાં, સર્વજનના વારાના તર્કશ કિશ્તાની નીચે કેટલાંક ખંડિયેરો જોવામાં આવે છે. ત્યાંના વિશાળ મથકાન ઉપર મસ્જીદો અને વિશાળ હામખાનાઓ જોવામાં આવે છે. તે સ્થળે 'હામના'ના મંદિરની શોધને લોધે આખા ઇફેસસનો ઇતિહાસ મળી આવ્યો છે અને એની સાથેના ખરો સંબંધ જાણી શકાય છે. રોમન એકીકકટા, ત્યાંના મનોરમ્ય સુંદર દેખાવમાં ભાર વધારો કરે છે. કહેવાય છે કે એ જરૂરીની અને બંધાવ્યું હતું. તેના વિશાળ સ્થંભો ૪૫ ફીટ ઊંચા છે. -તેની ઉપર, જગલાઓ પોતાના માળાઓમાં બેઠા હોય એવી સુંદર રચના કરવામાં આવી છે. એ સમગ્રી રચનામાં ફક્ત સંગેમરમર-આરસ પહોળાનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. દિવાલો વિ. છટનું બાંધકામ છે.

એ ટેકરી ઉતર્યા પછી આપણે 'પૂરાણા દરવાજા' આગળ આવીએ છીએ. રોડીઅમની બેઠકોની જેમ સુંદર આકારે એની બાધણી શોભી ઉઠે છે. એની ઉપર સુંદર અલંકારિક કેતરકામ કરવામાં આવ્યું છે. બંને બાજુએ પેટ્રોકલસ અને હેઝરને મ્યુષપચારીએ પહેલા બતાવવામાં આવ્યા છે. આ દરવાજો કહેવાય છે કે અંદર આવેલા સેન્ટ જોહનના દેવાલમની આસપાસની દિવાલનો 'મુખ્ય દાર' હતો. બહારની બાજુએ છટના બાધકામના મહોટા ખંડિયેરો જોવામાં આવે છે. ટેકરીના શિખર ઉપરના તુર્કીશ કાસલ માટે કે ખાસ જાણવા જેવું દેખાતું નથી. ત્યાં ફક્ત એક બાધકામનું સીદ્રન મસ્જીદ શિવાય બીજું કે દેખાતું નથી. એ ટેકરી ઉતરતાં આપણે છેક ઇસા બેની મસ્જીદ આગળ આવી પહોંચીએ છીએ. તે મકાની જેમ ઘણા જ સુંદર આરસપહોળાની મિનાકારી સિલ્પાકૃતિઓથી સુંગારવામાં આવી છે. દરબાર, હેરમની આસપાસ કારીન્થીઅન કોલાનાંક હતું. પચોના ભાગમાં એક સુંદર પ્રવારો હતો. આ મસ્જીદ 'જામી'ની ચાર બાજુ જીનેશિયમથી લગભગ ત્રીસ ફીટ ઊંચી છે. પાશ્વિમાત્મ 'ફેકેઇ' હામનાના મંદિરની ફરસબંધીની જેમ આરસપહોળાનું બાંધવામાં આવ્યું છે. બારીઓમાંની નહલક કારીગીરી અને કલાબરી ગોઠવણી આખને ગમે તેવી સુંદર અને મનોહર છે. આ મસ્જીદથી સોએક વાર દૂર આર્ટેમીઝીઅમ આવેલ છે. આ પ્રખ્યાત અને પ્રશંસાપાત્ર મંદિરમાં લગભગ દિવાલોનું બાંધકામ અને કેટલાક

આયાએલુક-ખંડિ-યરો

અહિં સુંદરમાં સું-કરકપના વેરાઈ છે.

ઇફેસસમાં પહેલી ઇસાબેની અતિ પુ-શતન મસ્જીદ

પહેલવાનોનો મશ-
હૂર અખાડો

આય અને ગોધાની
પૂજા કરનાર કોમની
તિશાનીઓ

ઉનની બભરનાં
ભવ્ય ખંડિયેર

પ્રાચિન નાટકશાળા

દેશનકલાકામનું
દર્શન

સુંદર નગરાંઓ જ એના અવશેષો છે એમ કહી શકાય. પાસે આવેલું
૬૦૦ શીટ લાંબું અને ૪૦૦ શીટ પહોળું જીમનેશીયમ (પહેલવાનોનો
અખાડો) ખાસ જોવાલાયક જણાય છે. મ્હોટા મ્હોટા સુંદર પથરાનું
બાંધેલું હોવા ઉપરાંત આ મકાનના દરવાજાથી તે દેશન પાલીસ સુધી
પુરાતન કામના અંકેક સુંદર કલાકાળના નમુના જેવાં ઇમારતોથી લગભગ એક
માઇલ સુધી તે લંબાયેલું છે. અહિં મને એક વાત કાંઈ વધારે વિચિત્ર લાગી
હતી. અહિં એક મ્હોટા રથલ ઉપર ગોધા કે ગાયનું ચિત્ર કોતરેલું જોઈ લું.
આવી જ રીતે બાબીસોન, નિનેવેહ અને પુરશાપોલીશના દેવાલયો ઉપર
જોતો આવ્યો છું. આ ઉપરથી આટલું રહેજે જાણી શકાય છે કે પ્રાચિન
લોકો ગોધાને પૂજ્ય ગણી માન આપતા હતા. આ જમાનો કાંઈક પહેલાંનો
એટલે લગભગ હજારત સુસા નખી ઇસરાઇલોના પવનચ્છેદના વખતનો હોવાથી
તે જમાનામાં ગોધા કે ગાયની પૂજા ચાલતી, એનો ઉલ્લેખ કુરઆને શરીફમાં
હજારત સુસા નખીના જમાનાની વાતોમાં પણ મળી આવે છે:

પ્રાચિન યુગમાં અહિં ઉનની બભર હતી. તેના ભવ્ય ખંડિયેરો ફક્ત
૬૦૦x૪૦૦ શીટ લંબાઈપહોળાઈના જેવા જેવા છે. તેમજ એક ધનવાને
બંધાવેલું વિખ્યાત અનાથઆશ્રમ (ચતીમખાનું) ૬૦૦ x ૬૦૦ શીટની
બાદશાહી ઇમારત છે. હાલ તો બધું ખંડિયેર છે; છતાં એ પુરાતન
જહોજલાલીનો જમાનાનો અચ્છો ખ્યાલ આપે છે તેમજ પુરાતન મારકેટનાં
ખંડિયેરો પણ જુના જમાનાની આલિશાન બભરનો ખ્યાલ આપે છે. સૌથી
વધારે જોવાલાયક ખંડિયેર તે પ્રાચિન નાટકશાળાનું છે. કંઈ નહિ તો ૧૦૦૦
શીટ લાંબીપહોળી જગામાં અસંખ્ય સંગેમરમરના થાલસા તેમજ આઠ
શીટ લાંબા અને ચાર શીટ પહોળા પથરાથી બાંધેલી મજબુત ઇમારત
છે. બધાંમાં પ્રાચિન દેશન કલાના દર્શન થાય છે. કોઈક રથજો તખ્તીઓ
કોઈ રથજો સર્પઆકારનું ચિત્રકામ દેખાય છે. કોણ જાણે તુર્ક સરકારને શું
સૂઝ્યું હશે કે એણે આ જમીન ખોદીને તેમાંથી કિંમતી વસ્તુઓ ખણી
જતાનો અધિકાર એસિટ્રીઆની એક કંપનીને આપ્યો છે. તેથી તેઓ તે
કાઢીને પોતાના દેશના મ્યુઝીઅમ માટે લઈ જાય છે !

ડબલ ચર્ચ (બેવડા મંદિર)ના અવશેષો લગભગ જમીનદોસ્ત થઈને

ફક્ત છૂટાછવાયા પથરાઓજ પડ્યા છે. બધાંની વચ્ચે સીટીચોટ શહેરનો મુખ્ય દરવાજો સૌથી વધારે સારી હાલતમાં આપ્તા રહ્યો છે અને પોતાની પ્રાચિન મહત્તા જોવા આવનારને સર્વ આવકાર આપતો આજે પણ ખડો છે.

સેન્ટ પોલનું કેદખાનું જેમાં ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રેમી કરનાર વિખ્યાત સાધુ સેન્ટ પોલને જ્યાં કેદ કરવામાં આવેલ તે જગ્યા લગભગ ૭૦૦ ફીટ લાંબી અને ૫૦૦ ફીટ પહોળા છે. રોમન રાજમહેલ આશરે ૫૦૦ ફીટ પહોળું છે. આ બાદશાહી મકાન એક ટેકરી ઉપર ચણવામાં આવેલું છે અને સેન્ટ પોલના કેદખાનાથી રહેજ દૂર છે. શું જમાનાની બલિહારી છે ? આજે આ બાદશાહી મકાનની ખંડિયેર જમીન અંદર તંગાકુનું વાવેતર કરવામાં આવેલ છે.

આ અતિ પ્રાચિન ઇફેસસ શહેર વિષે અનેક રસિક વાતો છે, તેમાંથી બે નીચે લખું છું:-આ અટળક ધર્મસંપતિમાં મહાસત્તા નગરમાં આર્ટગીયનું વિખ્યાત મંદિર આવેલું છે. એ મંદિરને શરણે જોડલા કરજદારો આવતા તેઓનું તેઓના લેણદારોથી રક્ષણ કરવામાં આવતું. તેથી ત્યાં તેઓ નિશ્ચિતપણે રહી શકતા.

બીજી વાત તે ઇફેસસ નગરની મહા યુદ્ધિશાળા બ્યક્તિ ઇસપ જેનો જન્મ આ નગર પાસે જ ક્યાંય થયેલો છે. એ અંગે કદ્દુપો હતો. કોઈ સંજોગ વશાત્ એ યુક્તિ તરીકે પકડાયો અને આ મહાનગરમાં યુક્તિ તરીકે વેચાવા લાવવામાં આવ્યો. ત્યારે એન્થસ નામના એક શ્રીમંતે એના રૂપ તરફ નહિ જોતાં એની ઉંચી મનઃશક્તિ તરફ જોઈ સારી રકમ આપી ખરીદી. કેમકે જનાવરો અને કેટલાક પદાર્થો ઉપરથી એ અનેક ન્હાની ટુંકી બોધક વાર્તાઓ જોદી કાઢતો. આજે પણ એની વાર્તાઓ ઇસપનીતી નામે વખણાય છે. સાદી વાતોમાંથી શકવર્ત્યંચ રચનાર આ અદ્ભુત આદમી તત્વદર્શી અને શાંતી હતા. એણે ગ્રીક, બાબીલોન, ઇજીપ્ત વિગેરેના મુસાફરી કીધી હતી. છેવટે હીડીઆના મહા સુખી મણાતા રાજા કિસસની ચિતળ જાયા હોળ વસીને તેના ઉત્તેજનથી અનેક મુંદર અને અસરકારક વાતો એણે રચી કાઢી હતી. એણે પોતાના એનસ નામના દત્ત પુત્રને જે શિષ્યામણુ આપેલી તે વાતો ઇસપનીતીને નામે યુરોપીઅન સાહિત્યમાં મચ્છુર છે : તેનાં કેટલાંક સૂત્રો અહિં રૂપકાવી લઉં છું:-

સગર્વ આવકાર
દેતો ઉલેલો શહેરનો
દરવાજો

પવિત્ર સંત સેન્ટ-
પોલનું કેદખાનું

શરણે આવેલા કર-
જદારોનું રક્ષણ
કરનાર મંદિર

ઇસપનીતીના ક્ત્રાંત-
ની વાત

હીડીઆના મહા સુ-
ખી રાજા કિસસના
દરબારમાં

ઈસપે કહ્યું કે હે પૂત્ર !

૧ ત્હારા બહેર તેમજ ખાનગી વર્તનમાં હમેશા સંભાળભર્યો અને ચોખ્ખો રહે, કારણ કે વિશ્વપતિ તને નિરંતર જુએ છે.

કસબનાં કેદસાંકે
નાતિવચનો

૨ કદાપી કોઈનું બહુ કે સાઈ ન કરી શકે તો ચિંતા નહિ; પણ કોઈનું ખુફે કરવા તત્પર થઈશ નહિ.

૩ ઢોંગ અને આડંબર વગર સાચા ભાવપૂર્વક, સન્માનપૂર્વક અને લક્ષ્ય પૂર્વક પ્રશ્નની ભક્તિ કર.

૪ મિથ્યા વાણી બોલીશ નહિ.

૫ પૈસા કરતાં ડહાપણની કિંમત વધારે ગણજો.

૬ ડહાપણ અને સહયુષ્ય એ જ માત્ર અનંત સત્યો છે; છતાં અનુભવવગરનું એકહું જ્ઞાન કશા કામમાં ન આવે.

૭ દુર્ગુણી ન થવું એ જ સહયુષ્યી થવાનું પ્રથમ પગથીયું છે.

હેવે કોતરી રાખજો.

૮ સધળા લોકો સાથે સાચો થા અને તેમના ઉપર લાભાર્થ કર, કોઈ સાથે ખોટી રીતે વર્તીશ નહિ.

૯ સો વાર વિચાર કરીને એકવાર બોલજો.

૧૦ વિવેક અને સહયુષ્ય શિખવા માટે સત્સંગત કરજો, કોઈ કોઈ વાર ખરાબમાંથી પણ સાઈ પરિણામ નીપજો છે.

૧૧ લાભ થાય એવી કુશ્ચાર્થ એ પણ માણસની મંભીર ભૂલ છે.

૧૨ સહયુષ્ય અને ન્યાય અંતે સાઈ ફળ આપે છે.

૧૩ કોઈના વિષે નહાઈ બોલી નિંદા કરીશ નહિ.

૧૪ કોઈની નિંદા સાંભળવાની અને બીજાને જણાવવાની ટેવ રાખીશ નહિ.

૧૫ નિઃસ્વપ્ને પ્રમાણીક થા; પછી જે ચવાનું હોય તે ઈશ્વર ઉપર મૂકી દે.

૧૬ વિપત્તિથી નિરાશ ન થવું અને કુપ્ત ન થકાઈ ન જવું; કારણ કે બન્ને અસ્થિર છે.

૧૮ યાદ રાખ કે વખતસર અને સમયોચિત કરવામાં આવે છે તે જ સૌથી સરસ થાય છે.

૧૯ રાજા, રાજપુત્રો અને ન્યાયાધીશનાં સદા સન્માન કરતો રહેજે તેમજ તેઓને મ્હાળે, કેમકે તે મુન્હેગારોને સખ કરી નિરપરાધિઓનું રક્ષણ કરે છે.

૨૦ સ્વતંત્રતાનો રસ્તો, પ્રવેશ કરતાં સાંકડો અને ખડખડો જણાય છે. જેમ જેમ તમે આગળ વધતા જશો તેમ તેમ રસ્તો સાફ અને સ્પષ્ટ થતો જણાશે.

તે જમાનામાં ક્રીસમાં આવેલ ઉર્ષી નામનું સ્વળ પવિત્ર ગણાતું. ઇસપે એ શહેરની મુલાકાત લીધી હતી: એ પછી ઇસપ બોલતો “દૂરથી હુંમર રજાપામણા” તેમ ઉર્ષી માટે સહમજલું: ત્યાંના લોકો અહંકાર અને અચાનકથી પતિત થયેલા હતા, એ લોકોએ જ બાપડા ઇસપ ઉપર ધર્મવિમુખતાનો આરોપ મૂકી ઇસપનો જીવ લીધો. ઇસપ દાનવીર કે રજુવીર નહોતો, વિદ્વાન નહોતો; છતાં એની સારી વાતોમાં જે અદ્ભુત સમ્બાધ તરી આવતી તેથી એ અમર થયો. એના સહવર્તન અને શિક્ષણને આજે પણ લોકો યાદ કરે છે.

ઇકેસસનાં ખંડિયેશમાં મઢને જાણવા જેવું પુષ્કળ મળ્યું. તેમાં ખાસ કરીને જુનાં ધાર્મિક દેવાલયોએ મ્હારા મન ઉપર અસર કરી હતી તે. શાને શૌક્ત જે દમદમથી એ મંદિરોમાં દેવીઓનું પૂજન થતું તે ધર્મનું તો આજે નામનિશાન નથી રહ્યું. ૧ દેવી ડાપનાનું મંદિર. ૨ સાત મહાદેવાલયોમાંનું એક. ૩ જૈમન મહામંદિર. ૪ કહોડીવસનું મંદિર. ૫ ડામજ અર્ચ. એ પાંચ ધર્મચરણોનો તેના ધર્મ સાથે નાશ થયો છે. ફક્ત ધર્મને નામે એની પવિત્ર આડમાં રહી જગતના પામર માનવીઓએ પોતાની જાત ‘જનસાનો’ના ગળાં કાપવામાં જેટલી લડાઇએ લડી હશે તેટલી બધી સહમજ વગર જ લડવામાં આવી હશે અને આજે તો આ દેવાલયો સાવ ઉર્દૂ હાલતમાં પડ્યા છે. બેસુમાર ધૂળ અને માટી નીચે ચગદાઇ રહ્યાં છે. બધું ફરી વળી મ્હારા ભોમિયા સાથે પાછો અપાસુલક રહેવે રોજને આવ્યો અને પાછલા પહેરની ટ્રેનમાં મઢી રાત્રે જ પાછો સમિરના શહેરમાં હોટલ ઉસમઘીમાં મ્હારા રમમાં આવી પહોંચ્યો.

અતિ પવિત્ર ગણુ-
તા ઉઠ્ઠી મંદિરની
વાત

અરેખર ! તુઠ્ઠીના
કબજામાં અતિપ્રા-
ચિન મુકેલો આમે-
લા છે.

અડતી પડતીના
અકર નીચે

પ્રસપ્તનાં કેદસાંક
નીતિવચનો

હેયે કોતરી રાખીએ.

- ૧ ઈસપે કહ્યું કે હે પૂત !
- ૧ તારા બહેર તેમજ ખાનગી વર્તનમાં હમેશાં સંભાળભર્યો અને ચોખ્ખો રહે, કારણ કે વિશ્વપતિ તને નિરંતર જુએ છે.
- ૨ કદાપી કોઈનું ભક્ષું કે સાઈ ન કરી શકે તો ચિંતા નહિ; પણ કોઈનું જીવું કરવા તપર ચર્ચિય નહિ.
- ૩ દેજ અને આઈબર વગર સાચા ભાવપૂર્વક, સન્માનપૂર્વક અને લક્ષ પૂર્વક પ્રભુની ભક્તિ કર.
- ૪ મિથ્યા વાણી બોલીશ નહિ.
- ૫ પૈસા કરતાં ડહાપણની કિંમત વધારે ગણીએ.
- ૬ ડહાપણ અને સદૃશ્ય એ જ માત્ર અનંત સત્યો છે; છતાં અતુ-ભાવવગરનું એકલું યાન કયા કામમાં ન આવે.
- ૭ દુર્ગુણી ન થવું એ જ સદૃશ્યી થવાનું પ્રથમ પગથિયું છે.
- ૮ સઘળા લોકો સાથે સાચો થા અને તેમના ઉપર ભલાઈ કર, કોઈ સાથે ખોટી રીતે વર્તીશ નહિ.
- ૯ સો વાર વિચાર કરીને એકવાર બોલજો.
- ૧૦ વિવેક અને સદૃશ્ય શિખવા માટે સત્સંગત કરજો, કોઈ કોઈ વાર ખરાબમાંથી પણ સાફ પરિણામ નીપજે છે.
- ૧૧ લાભ થાય એવી હુમ્મ્યાઈ એ પણ માણસની ગંભીર ભૂલ છે.
- ૧૨ સદૃશ્ય અને ન્યાય અંતે સાઈ ફળ આપે છે.
- ૧૩ કોઈના વિષે નહાઈ બોલી નિંદા કરીશ નહિ.
- ૧૪ કોઈની નિંદા સાંભળવાની અને ખીજને જણાવવાની ટેવ રાખીશ નહિ.
- ૧૫ નિડરપણે પ્રમાણીક થા; પછી જો થવાનું હોય તે ઈશ્વર ઉપર મૂકી દે.
- ૧૬ વિપત્તિથી નિરાશ ન થવું અને સુખથી છલકાઈ ન જવું; કારણ કે જન્મે અસ્થિર છે.
- ૧૭ ફક્ત આ ત્રણ વાત હેયે કોતરી રાખીએ તો કોઈવાર તને પરતા-વાનો વખત નહિ આવે. ૧ ધંધારોજગારમાં ઉલ્લોગી અને બ્હેલા થવું. ૨ સારી ચિજો શિખી લેવી. ૩ અને સારા માણસોપર ઉપકાર કરવાની તક જતી ન કરવી.

૧૮ યાદ રાખ કે વખતસર અને સમયોચિત કરવામાં આવે છે તે જ સૌથી સરસ થાય છે.

૧૯ રાત્રી, રાજપુત્રો અને ન્યાયાધીશનાં સદા સન્માન કરતો રહેજો તેમજ તેઓને નહાજો, કેમકે તે ગ્રુ-હેમારોને સજા કરી નિરપરાધિઓનું રક્ષણ કરે છે.

૨૦ સ્વતંત્રતાનો રસ્તો, પ્રવેશ કરતાં સાંકડો અને ખડખડો જણાય છે. જેમ જેમ તમે આગળ વધતા જશો તેમ તેમ રસ્તો સાફ અને સ્પષ્ટ થતો જણાશે.

તે જમાનામાં ગ્રીસમાં આવેલ ડેલ્ફી નામનું સ્થળ પવિત્ર ગણાતું. હસિયે એ શહેરની મુલાકાત લીધી હતી : એ પછી હસપ બોલતો "દ્વરથી ડુંગર રૂળાયામણા" તેમ ડેલ્ફી માટે રહમજીવું : ત્યાંના લોકો અહંકાર અને અચાનચી પતિત થયેલા હતા, એ લોકોએ જ પાપકા હસપ ઉપર ધર્મવિમુખતાનો આરાપ મૂકી હસપનો જીવ લીધો. હસપ દાનવીર કે રણવીર નહોતો, વિદ્વાન નહોતો; છતાં એની સારી વાતોમાં જો અદ્ભુત સન્માન તરી આવતી તેથી એ અમર થયો. એના સદ્વર્તન અને શિક્ષણને આજે પણ લોકો યાદ કરે છે.

અતિ પવિત્ર ગણાતા ડેલ્ફી મંદિરની વાત

હરેસસનાં ખંડિયેશમાં મૂને જાણવા જેવું પ્રુષ્ઠળ મળ્યું. તેમાં ખાસ કરીને જીનાં ધાર્મિક દેવાલયોએ મહારા મન ઉપર અસર કરી હતી તે. શાનો શૌકત જો દખ્ખખાથી એ મંદિરોમાં દેવીઓનું પૂજન થતું તે ધર્મનું તો આજે નામનિયાન નથી રહ્યું. ૧ દેવી કાષ્ઠનાનું મંદિર. ૨ સાત મહાદેવાલયોમાંનું એક. ૩ રોમન મહામંદિર. ૪ કૅલ્ડાઈઅસનું મંદિર. ૫ કબ્ર અર્થે. એ પાંચ ધર્મસ્થળોનો તેના ધર્મ સાથે નાશ થયો છે. ફક્ત ધર્મને નામે એની પવિત્ર આડમાં રહી જગતના પામર માનવીઓએ પોતાની જાત 'ઇનસાનો'ના ગળાં કાપવામાં જેટલી લડાઇઓ લડી હશે તેટલી બધી રહમજ વજર જ લડવામાં આવી હશે અને આજે તો આ દેવાલયો સાવ ઊંડડ હાલતમાં પડ્યાં છે. એસુમાર ધૂળ અને માટી નીચે ચગદાઇ રહ્યાં છે. બધું ફરી વળી મહારા ભોગિયા સાથે પાછો અપાસુલુક રહેવે રોશને આજ્યો અને પાછલા પહોરની ટ્રેનમાં ચઢી રાત્રે જ પાછો સગિરના શહેરમા હોટલ ઉસમણીમાં મહારા હમમાં આવી પહોંચ્યો.

પરેખર ! તુર્કોના કબ્રસ્તામાં અતિપ્રાચીન મુલ્કો આવેલા છે.

અડતી પડતીના ચક્કર નીચે

સ્મિત્ની

તેની જન્મરક્ષ ૩૫
૩૫

સ્મિત્ની ધરમીર એદીન વિવાહતનું મુખ્ય શહેર અને વધીતું રહેવાનું ધામ એશિયા માઈનરનું અને ઓરોમાન સામ્રાજ્યનું મુખ્ય ખંડ છે અદિથી લડન, હોનાવા, લીવરપુન વિં ની રટીમરો ઉપડે છે. હુમ્સવેથી અને આવા-શહેર સુધી રેલ્વે જાય છે. પેગસ પર્વતના ઢાળ ઉપર આ શહેર ઉભું છે. નીચેના દરિયાનો દેખાવ નયનરંજક લાગે છે ઉપરથી નજર નાખતા શહેર માના ઉંચા ભવ્ય ટાવરો, ક્રીશ્ચીયન દેવજાના કુપોલાઓ અને ઉંચા ગગન ગોઠેડી કરતા મીનારાઓ દેખાય છે. ખીચ બાજુ પેગસ પર્વતની ખીણમાં ન્હાની ટેકરીઓ સુદર ધાસ અને ખાગળગીચાઓથી ઘવાયેલી જોઈ શકાય છે. ખાસ વિચિત્ર જાતના ભાગમાં આ સ્મિત્ની વ્યૂંચાયેલું છે. મુસ્લીમ વિભાગમાં એની ભવ્ય મસ્જીદોના મીનારાઓથી રહેલાઈથી પારખી શકાય છે ત્યાં ખાધવામાં આવેલા સુદર ધરોને રવેશ હોય છે. એ રવેશોમાંથી સુદર દેખાવો નજરે પડે છે, રસ્તાઓ સાકડા અને વાકાચૂકા છે. બહાર ઢળતી ખારી અને છાપરાઓ દેખાવમાં અંધકાર લાવે છે. નવી જેલ જેવાજેવી છે ગવર્મેન્ટ હાઉસ અને કોલેજ પણ શોભામાં વધારો કરે છે જ્યુડિશ ક્વાર્ટર, ટર્કીશ, આર્મેનીઅન, અને ગ્રીક ક્વાર્ટરની વચ્ચે આવેલું છે. અહિં આખા ગામની ગરીબ વસ્તી રહે છે

વસ્તી અને તેનો
હંક અવધાસ

જોહામાં જોહો આખી વસ્તીનો ૬ ભાગ મુસ્લીમ છે ૨૫૦,૦૦૦ની કુલ વસ્તી છે ૪૫,૦૦૦ ગ્રીક પ્રજા છે અહિંના પેસાદાર મુસ્લીમો મુસ્લીમન રદાઈલના ભપકાથી ફેજ ટોપી પહેરે છે. એથી ઉતરતા લર્જના પાધડી પહેરે છે બાકીનો નીચો વર્ગ ખેતીમાં, મજૂરીમાં, કારખાના ઉદ્યોગમાં પડ્યો છે. ગ્રીક લોકો બહુ જ પાવરધા વ્યાપારી જાતી રહ્યા છે. અહિંના પેસાદાર જસુસ લોકો કુટુંબમાં ફ્રેન્ચ ભાષા બોલે છે

આબોહવા

વસત અને શિશિર ઋતુઓ સાધારણ હોય છે. શિયાળામાં કોઈવાર બરફ પણ પડતા માટે છે. હવા જોજવાળી છે. રાત્રે ઠંડી પણ ઠીક પડે છે ઉન્હાળામાં ખૂબ જ ગરમી પડે છે સ્મિત્ની દુકમાં એક સુદર તંદુરસ્તીભર્યું શહેર કહી શકાય અહિં સાધારણ જાતનો તાપ તો સાધારણ છે. કોઈવાર

દાહરેઈઈડ પણ થઈ આવે. પણ દુકમા હવા સારી અને અસરકારક ખરી.

ઈ. સ. ૧૧૦૦મા એથોલીઅન્સે સાધ્મિમાથી આવી આ શહેરની સ્થાપના કરી. પછીથી તેની ઉપર કેટલીક નવાબુની થયા બાદ એલેક્ઝાન્ડરે જાહેરે સાર્ડીસ લીધું; ત્યારે એ સાવ નષ્ટ દશાને પામ્યું હતું, ત્યારે એન્ટી ગોઝસ અને લાઈસીમાઅસે સ્થિતિની ફરી બંધાવ્યું. એલેક્ઝાન્ડરના વારસોના વખતમા એશીઆના શહેરોમા એની સારી જેવી આબર ફેલર્ઈ ગઈ હતી, ત્યા વિશાન, વૈદકકળાની સુદર શાળાઓ અને વિશ્વવિદ્યાલયો સ્થાપવામા આવ્યા. પાછળથી સ્કીઝરના ખૂનીઓમાનો એક ટ્રીબેલીઅસ એને ઘેરા લાલોને પડ્યો, ત્યારે એને ખૂબ જ સહેલું પડેલું. પછીથી એકવાર સ્થિતિ શહેરનું નામ “ મેટ્રો પોલીસ ” થઈ ગયું. પછીથી એની ઉપર ધરતીકંપનો સારા જેવો મારો લાગવાથી એ નાશ પામ્યું હતું. એપોકેલીપ્સમા જણાવેલા સાત અર્થમાનું એક અર્થ સ્થિતિ કહેવાય છે.

સ્થિતિની તવારિખ

ક્રી.ક

કાળના વહેણ સાથે ઓસ્માનલી સુલતાન મુરાદ ૧ લાએ એને ઘેરા લાલ્યો. પરંતુ અંગોરાના યુદ્ધ પછી તૈમુરે સ્થિતિનો કબજો લીધો. મંગોલ સૈન્યે બંદરનો કાઠો બાંધી લીધો. તૈમુરના છોડ્યા બાદ એ શહેર અવસોલુ-કતા સુખી ઘુનેઈદના કબજામા આવ્યું. એને મુહમદ ૧ લા એ હરાવ્યો અને તેને ખાન મુરાદનો ભોગ થયું પડ્યું. પછીથી આખું શહેર ઓસ્માનલીના હાથમા આવ્યું; તે સમય દરમિયાન એની પ્રગતિ સારા અંશે પહોંચી હતી. ૧૬૮૮ અને ૧૭૮૮ ના સમય દરમિયાન આ શહેરને ધરતીકંપથી ખૂબ સહેલું પડ્યું હતું.

તૈમુરની ફવારી અને અંત

સ્થિતિની સદતીપડતી તો ખૂબ જેવી પડી છે. ગ્રીક વખતની જાહોજલાલી તથા ઓસ્માનલીની લાભ વિષે એના આવીન અંડિયેર પૂકારી રજા છે. એના લગ્ન ટાવરોનો નાશ થયો છે પણ અંડિયેરો હજી જોવામા આવે છે. એના ઉપરના શિલા લેખોથી એના નામો વાચી શકાય છે. “ મુડ ફર્વ્યુન ” “ હેપી ઇઅર ” “ ગીલાયલ ધી ગ્રેટ એમ્પરર ” “ હેરાક્લીસ ” “ ધી ડીઓસ્કુઅરી ” વિગેરે મોટા સિંહદારના અંડિયેરો જાણીતાં છે. એને મળે કરીને “ Ephesian ”-“ ઇફેસિયન દાર ” કહેવામા આવે છે. “ જરમા -ખાનેર ”ની ઉપર ખીજે એક દરવાજો આવેલ છે એને “ કારા કપુ ”-

જુની જાહોજલાલી અને તેના અંશ ૨૫ સાક્ષી પૂરતા અંડિયેરો વિષે દેંક લાખવા જેવું

‘મળો દરવાજો’ કહેવામાં આવે છે. આ દારૂ જે રસ્તો અડે છે એને “સોનેરી પંથ” કહેવામાં આવે છે. તે સિવાય હોમરના માનમાં ઉર્બુ કરવામાં આવેલું “હોમરીઅમ” અને તેની સાથે બીજા ઘણા દેવાસયો પણ ત્યાં છે. પેગસ પર્વતની એક ઠાળ આગળ ૨૦,૦૦૦ સ્પેક્ટેટર્સને સમારી શકે એટલું મોટું પ્રાચીન થિએટર પણ આજે દેખાય છે.

૪૬૦ શીટની ઉચ્ચાર્ધવાળું માર્કેટ પેગસ લીસોતરીથી હવાયલ સુદર કુદરતની કૃતિ છે. એની ઉપરના કિલ્લાનાં દાર ખંડિયેરામાં જોવામાં આવે છે. એની બાજુમાં એક પૂરાતન વિશાળ મસ્જદ આવેલી છે, ત્યાં ઘણા મુસાફરો માટે જુદાં જુદાં ખાનાઓ જોવામાં આવે છે.

શુદ્ધીમ કલ્પા-
દર્શની પૂરાતન
ગોરવ ખડક કંચલી
અરબી દંખની
મસ્જદો અને અ-
લિયરો

શુદ્ધીમ લગભગ ૪૦ કરતા વધારે મસ્જદો જોવામાં આવે છે. તેમાંથી હીસાર જામી માટે જ જાણુવા જેવું છે. ૧૨૨૮ એ. એચ. (એ. ડી. ૧૮૧૨) અરબી દબે બંધાયેલી આ મસ્જદ ૧૦૦ x ૬૬ ની છે. એના વિશાળ ધુમ્મટ આરસના છે. કેટલાકો “કિસ્તાન અઝાન જામી”ના નામથી ઓળખે છે.

જાહેર શાળાઓ
અને હોસ્પીટલો

સ્થિતીમાં ટુર્કી રુસો-કોલેજને પણ છે તથા ઇંગ્લીશ કમર્સિયલ સ્કુલ પણ છે. સ્કોચ અને અમેરિકન મીશન પણ છે. જ્યાં ઊંઢરાઊંઢરીઓ સાથે જાય છે. ટુર્કીશ તથા ગ્રીક ઓર્ફનેજ પણ ત્યાં જોવામાં આવે છે. લોમોની બરહાસ્ત ચાકરી કરવા બે ત્રણ હોસ્પીટલો છે. વળી ત્યાં રમ્મીઝમ અને લાયબ્રેરીઓ પણ છે. ત્યાં સારામાં સારી પુરાણી વસ્તુઓનો અગ્રહો જોવા જમાવ છે. પુસ્તકાલયોમાં પણ સારી જેવી કિતાબો એકઠી કરવામાં આવી છે.

મોજાશાખમાં ફરિયા

હિન્દીઓમાં ફ્રેન્ચ નાટકો થાય છે. ત્યાં એડીતના બધસા માટે “અલહમ્મા ગાર્ડન થિએટર” સરસ જણાય છે.

જામિઆ હિસારમાં
જુમ્માની નમાઝ

આજે તા. ૨૪ ઓક્ટોબરને દિવસે જુમ્માનો દિવસ હોવાથી નમાઝ પઠવાને માટે જામિઆ હિસારમાં ગયો હતો. આ પુરાણી જામિઆના મહેરાબનો ગોખલો અને વચલો ગુંબજ ઉત્તમ પ્રકારના નક્શીકામથી કાતરેલાં હોઇ તેમાં કોઇ ઉત્તાહ મિસરી કારીગરની કલા જણાય છે. હું નમાઝ કરતાં વહેલો એટલે ૧૧ વાગે આવેલો છું. ઉપરની ગેલેરીમાં કુરઆને શરીફની મધુરી હલકે તિલાવતનો અવાજ આવી રહ્યો હતો. જ્યાં લગી નમાઝ માટે તકબીરની બાંજ

સંભાળાઈ; ત્યાં ભગી કુરઆને ચરીફનો પાઠ ચાલતો હતો. નમાઝ વેળા આસરે ૨૫૦૦ માણસોથી જામિઆ ચિઠાર બરાઈ ગઈ હતી. નમાઝ બાદ ફતેહા ખલાસ થતાં જ હું ખીજી જામિઆ અને મદ્રેસાઓ જેવા બટકવા નીકળી પડ્યો. મસ્જિદો કરતાં અહીં મદ્રેસાઓ કાંઈ ૫૦ થી ૬૦ વધારે હશે. તેમાં હું મુખ્ય ૩ જામિઆ અને ૪ મદ્રેસાઓની મુલાકાત લઈ આવ્યો.

જામિઆ હીશાર જામિઆ સાદરવાન જામિઆ ચેરફવન

મદ્રેસા અને ધર્મની તાલીમ આપનારી પાઠશાળાઓ

મદ્રેસે હિશાર

મદ્રેસે અનામજીઆ

” ખાતુન

” ધિયસમેલી

એ ઉપરાંત તૂર્ક, ગ્રીક અને આરબિનીઅન સ્કુલ અને કન્યાશાળાઓ આવેલી છે; તેમાં અરબી અને તૂર્કીમાં શિખવવામાં આવે છે.

દાલમાં આ શહેરનો હાકેમ કેમીલપાશા છે અને સરકારખાતેનો વડો તોપીકપાશા છે. વસ્તીમાં અડધાં કરતા વધારે મુસલમાનો જણાય છે.

આજે રવિવાર તા. ૨૬મી ઓક્ટોબરની સ્થવારે હું માઉન્ટ પેગુસની તળેટીમાં વસેલા મુસલમાન બાઈઓના સત્તામાં ફરી આવ્યો, આ ઉંચી જગ્યા એટલી બધી મનમોહક છે કે જે માટે ૧૮૮૭ની મહારી આ મથકની મુસાફરી વેળા પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણાના બાબ ૧ લાને ૬૬ મે પાને ગ્રેં લખ્યું છે કે આગર જો એશિયા માખનારમાં ગહને કયાંય વસવાની ઇચ્છા થાય તો હું આ સુંદર શહેરની માઉન્ટ પેગુસની જગ્યા જ પસંદ કરું. આ પહાડની ઉંચી તળેટીમાં કેટલાક ગરીબ ટુકડાં મુસલમાનો વસે છે. તેઓ આસપાસનો ખુશખુશા કુદરતી દેખાવ નિહાળતા સ્વર્ગ સમી સુંદર જગ્યા પર વસી રહ્યા છે. નીચે આવેલા તલ્લેગર મુસ્લીમોનાં મકાનો બે મળવાનાં છે. તેમાં સુંદર ઝરખાઓ ખૂબ દીપી રહ્યા છે. કેટલાક આડાઅવળા માગે વટાવીને હું પહાડ ઉપર આવી પહોંચ્યો. અહિંથી આખા રિર્ઝના નગરનો મનોરંજક દેખાવ તેમ જ હરિયાનો અને આગબોટોનો દેખાવ ખૂબ જ સુંદર લાગે છે.

અહિં પસંજ આવેલા તેરમી સદીના પુરાણા કિલ્લાની દીવાલો કોઈ સ્થળે ૯ ફીટ જાડી છે, તો કોઈ સ્થળે ૩૬ ફીટની જાડી છે. આજે તો આ કિલ્લો ખંડિયેર છે; છતાં સુંદર બાંધકામ ઉપરથી દેખાવે મોહક છે. હું કિલ્લાની એક

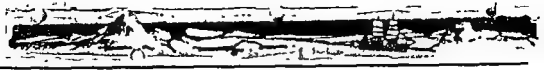
જેવાલાયક જામિ-
આની દીપ

જેવાલાયક મદ્રેસાઓ

માઉન્ટ પેગુસના
શિખર ઉપર

વસવાલાયક ખુશ-
ખુશ સ્થળ

તેરમી સદીમાં બ-
ધાયેલા કિલ્લો

આણુધાર્યો ખનાવ-
રશીયા અને તુર્ક
અમલ વચ્ચે સર-
ખામણી

દિવાલ ઉપર ચઢીને આસપાસનો દેખાવ નિહાળી રહેલો હતો, ત્યાં બે ગ્રીકો
કિશો નેવાને આવી પહોંચ્યા. તે જ વેળા થોડે દૂર ઉભેલા બે તુર્ક સિપાહીઓએ
આવીને તેઓને પકડ્યા અને તેમણે ખીસાં વીગેરેની જડતી લેવા માઠી. આ વખતે
હું હાથમાં ગાઇડ છુક લઇને લખી રહ્યો હતો, આ અચાનક પ્રસંગ જોઇ હું
ચોકચો અને ઉભો થયો. આ વખતે તુર્કો સિપાહીઓએ મ્હારી તાજમ કરી
સન્માનપૂર્વક મ્હને સલામ કરી મહરબા કહ્યું: પેલા ગ્રીકોની જડતી લેવાનું
કારણ પૂછતાં તેઓએ કહ્યું કે લશ્ચી વખત આવા માણસો હુમ્મ્યા અને હરામી
જ નિકળે છે. તેમજ તમને કદાચ હરકતકર્તા ન થઈ પડે. આ સાંભળીને
મ્હેં એ લોકોનો ઉપકાર આપ્યો. ફરી વાર મોંઘ લખવા બેઠો. આ ખનાવ જોતાં
મ્હને ખ્યાલ આવ્યો કે જો આ રશિયન અમલ હેઠળ હોત તો મ્હારી જ કમખખતી-
નો પ્રસંગ ઉભો યાત. આ તો તુર્ક ખીરાદરે પોતાના મુસ્લીમ જાતબાઈને
હેરાન નહિ કરતાં સન્માન કરે છે.

ત્યાં જ કિશાથી થોડે દૂર જમીન અંદર કમાનદાર આરકાઓવાળા
એક ધમારત આવેલી છે. તે ૨૦૦ x ૨૦૦ ફીટ પહોળા ચોરસ હોઈ પ્રાચિન
અળખળી તરીકે જોવાબોજ છે. તે જોઇને હું નીચે ઉતર્યો :

પેચુસના પહાડ પર કિસ્લાની ઇલાલોમાં રખડપટ્ટી કર્ગાથી મ્હારી કમર
ફરીવાર સારડીસનાં ખંડિયેરાં જોતી વેળા લગભગ ગઈ હતી તેમ કુખી આવી.
તેથી હું અહિંની સીવીલ હોસ્પિટલમાં ગયો. ત્યાં અનેક કુખી દરદીઓ જોઈને
મનમાં કુવા માંગી રહ્યો. ખુદા કોઇને ખીમારી નહિ આપે: હોસ્પિટલમાં ડોક્ટર
નહોતો. તેના મહુદી મદદનીશે મ્હારી માંગણી ઉપરથી Ellimans Royal
Farm હોસ્પિટલની ટયા આપી અને કાંઈ પચ્ચ પૈસા લેવાની ના ખાડી. એ
હવા મ્હારી કમરે ખુબ રગડાવી માલીશ કરાવીને ટદાર થઈ હું બહાર આવ્યો :
આ દર્દ વેળા હું મ્હારા ઘરમાં માંદગી વખતે જે આરામ અને સગવડતા ભોગવતો
તે રહેજે અત્યારે માદ આવી ગયાં. આજે તો હું બટકતો મુસાફર છું. મ્હારી તહેનાતમાં
કોઈ સર્જંધી હાજર નથી. હોસ્પિટલને તુર્કો બાષામાં ખયતાખાને કહે છે:

અહિં કાવાખાના ખૂબ આવેલા હોઈ રાત્રે શહેરની સૈનિક ફરી જાય છે.
અહિં દરિયાકિનારા પર આવેલાં કરદોંમ રોડ જ્યાં ટ્રામ ચાલે છે, તે
બાંગ કાવાખાના શોખીન લ્હેરી લાલાઓથી ખીઓખીય બરાઈ જાય છે :

ખૂબ ભાટકવાથી કે-
મર લગભગ ગઇ.

આખરે હોસ્પિટલ-
માંથી ઈવા લઇ
આવ્યો

પવનની મીઠી દહે-
રમાં હોડાનો મોજ

કોઈ કોઈ કાવાખાનામાં વાજાંત્રો વગાડનારાઓ પણ આવે છે, ત્યાં દરિયાની હવાની મીઠી દહેરો વચ્ચે સંગીતના સૂરમાં કુલતા અનેક શોખીનોમાં કિશ્કિન્નને સુદાંત હોડાને ગગડાવતા પડ્યા પાથર્યો હોય છે.

તુર્કી રૈયતમાં આરમેનિયન અને ગ્રીક લોકોમાં વ્યાપારી કુશળતા અને સાહસિકતા વધારે હોવાથી, તેઓ યુરોપ, અમેરિકા અને આફ્રિકા કમાવા જાય છે : રશિયન તુર્કસ્તાનમાં જેમ ઉટોની વણજાર કામ કરે છે, તેમ અહિં ઉટોની વણજારથી જગજગ ભળભળી ઉઠે છે.

કેણુ જાણે તુર્ક સરકાર પાસે અનેક સુંદર અને રમણીય રચનો છતાં જાહેર ભગીચાઓ બોટોનિકલ ગાર્ડન જેવી એકેય જગ્યા ક્યાંય દેખાતી નથી. આદિના લોકો પહાડી લોકો જેટલા જ ખૂબસુરત છે. સ્ત્રીઓ પણ સોનેરી વાળવાળા ચોરસા ધરાવતી અને ફૂટડી છે.

તુર્ક સરકારની નાણા સંબંધી હાલત કંગાળ છે. તેમણે તુર્ક સરકારની ખેંક નહિ હોવાથી શહેર-શહેર વચ્ચે નાણાંના ભાવમાં ફેર પડે છે. તેનું મુખ્ય કારણ તુર્ક ચલણી સિક્કાઓની અછત હોવાથી અને પરદેશીઓનો પગઠંડો વધારે હોવાથી દરેક દેશનાં નાણાં તુર્ક રાજ્યમાં ચાલી શકે છે તે છે. તેથી ભાવમાં હેરફેર થયાં જ કરે છે. તેમાં નાણાંબીડ એટલો રહે છે કે એક તુર્કી મજીદીના ૨૦ પીઆરટરનો ભાવ હોવા છતાં વટાવના રોકડ નાણાંની અછતને લઇને ૧૬ કે ૧૮૧ પીઆરટર આપી સરાફો વટાવ કાપી લે છે. રેલ્વે સ્ટેશને વટાવવા જાય તો ટીકીટ લેવા છતાં ભાવ ૧૮૧ પીઆરટરનો જ મળે.

આમ તુર્કી રૈયત પોતાના રાજ્યમાં પોતાના જ ચલણમાં ડગલેને પગલે શરાફીથી ચીરાતી જાય છે. ૦૧ મજીદી (મજીદીનો ચોથો ભાગ) એટલે પાંચ પીઆરટરનો રૂપાનો સિક્કો લાઇ ખાધાખોરાકીની જથ્થાસ ખરીદવા જઇએ તોયે એક મતાલી (લગભગ ૧ આનો) કાપી લે છે. એટલે ૦૧ મજીદી જેવા ન્હાના સિક્કાનોયે રોકડ ખુદો મળતો નથી. તુર્કી સોનાની એક ગીની જેને તુર્કી ભાષામાં હીરા કહે છે, તેનો ભાવ ૧૦૮ પીઆરટરનો હોવા છતાં શરાફી ૧૦૭ પિઆરટર આપે છે. આથી ખૂદ સરકારને જગતનાં નાણાં લેતી વેળાયે ધસારો ખમવો પડે છે વળી દરેક ગામમાં નાણાંનો ભાવ સરખો હોતો નથી. તે માટે વાંચકને વધુ સહમજાવવા હું સિંચનાનો નાણાનો ભાવ

તુર્કો શહેરની ખી-લવણી કરી જાણતા નથી

તુર્ક સરકારની નાણા સંબંધી હાલત

સિક્કો વટાવવા જતાં ખીસાની હાલત થાય છે.

ખીન્ને શહેરો સાથે ફેટલો ફરક ધરાવે છે, તે મહારા એક શ્રીક શરાદ મિત્ર સાથે વાતચીત કરતાં મ્હને બાળ મળી તે અત્રે ટપકાવી લઉં છું, જેથી તુર્કી નાણાં ચક્રણ ઉપર વધારે અજવાળું પડશે.

આનું નામ તે હળ-
મત ઉપર હળમ
હળમત

કોન્સ્ટેન્ટિનોપલનો નાણાનો ભાવ			
ઇંગ્લીશ	પાઉન્ડ	૧ ના પીઆસ્ટર	૧૨૦
તુર્કી	લીરા	૧ ના	૧૦૮
ફ્રેન્ચ	ગીની	૧ ના	૬૫

સ્થિતિનામા નાણાનો ભાવ

ઇંગ્લીશ	૧ પાઉન્ડના	પીઆસ્ટર	૧૧૭
તુર્કી	૧ લીરાના	"	૧૦૭
ફ્રેન્ચ	૧ ગીનીના	"	૮૭

આમ મૂળથી જ ખરો ભાવ મળતો નથી, તેમાં પાછા વટાવીને મજદી લેવા જમએ તો ફરી ખોટ જાય. તેમાં મજદીના પીઆસ્ટર લેવા જમએ તો ફરી વટાવ કાપી આપતાં ખોટ જાય. એટલે મહાના મહાના માંદીના સિલ્કા તો માઝ્યા મજે જ નહિ; છતાં માંગીયે તો નીચલા આવે મજે.

ઇંગ્લીશ	૧ પાઉન્ડના	પીઆસ્ટર	૧૦૬
તુર્કી	૧ લીરાના	"	૧૦૦
ફ્રેન્ચ	૧ ગીનીના	"	૮૧

તેમાં વળી કોન્સ્ટેન્ટિનોપલમાં ગમે તેવા ધસાયેલા કાષાવાળા પેસા આવે પણ અહિં ઓટાલિયા પ્રાંતમાં આવા લુનાં નાણાને કોઈ અડકતું નથી. આથી પરજાઓનાં નાણાં જે આવે કેમકે તુર્કોની બેઠ નથી. તેથી નાણાં ભાવ તેઓ રિથર રાખી શકતાં નથી. આથી દુનિયાની બજારોમાં તુર્કોની નિર્ધનતા બહાર આવે છે.

અહિં કોઈ મુસ્લીમ શરાશી અને બ્યાજવટાનો ધંધો કરતો નથી. શ્રીક અને આરમિનીઓ તેમજ ખ્રિસ્તીઓ જ શરાશીનું કામ કરે છે: તુર્કોનાં નાણાંનો ભાવ વિ. જોતાં મ્હને લાગે છે કે આ ધંધામાં સારો ફાયદો છે. જો સંભાળ-પૂર્વક કરીએ તો કહી ખોટ ખમવાનો વખત આવે જ નહિ. આ શરાફોને મનીએન્જરનું કામ પણ કરવું પડે છે; તેથી તેઓ પોતાની દુકાન બહાર ફેરમા અનેક દેશોના સિલ્કાઓ ભાવ સાથે લખીને મૂકે છે:

અત્યારે કો-સ્ટેન્ટિનોપલમાં કોલેરાના બે કેસ થયાનો તાર આવેલો હોવાથી, વળી ક્વેરાન્ટીની ભાંજગદમાં ઉતરવાનો વખત ન આવે માટે હુ તુર્કી રાજ્યને છેલ્લી સલામ કરી મીસર જવાની તૈયારીમાં પડ્યો, તુર્કના એશિયા માઈનરના ભાગને અંટોલિયા કહેવાય છે. એ એશિયા માઈનરનો આખો મુદ્દક ઇ. સ. ૬૨ થી ૧૪૧૩ રોમનોને તાબે હતો. તે પછી વુઝોએ જીત્યો છે. એને લઇને જ એશિયા માઈનરને પુરાણી ગ્રીક નામ અંટોલિયા નામે આજે પંથુ ઓળખવામાં આવે છે. એના પશ્ચિમ તરફનો ભાગ આર્મોનિયા, પર્વતમાળાની હારો હારથી છવાયેલો પ્રદેશ હોઇને ૩૫૦૦ થી લગભગ ૪૦૦૦ ફુટ ઉંચો છે. ત્યાં આવેલી પર્વતમાળાના એક ઉંચામા ઉંચો પર્વત ૧૧૮૩૦ ફુટ ઉંચો કહેવાય છે. એમાં અનેક મીઠા પાણીના સરોવરો આવેલાં હોઈ તેમાંથી બહોતી મુખ્ય નદીઓ ફર્જસ ધરમક, યસલીસ ધરમક, સંચારી યહી વિં નદીઓ ધરતી, ધરતી કાળા સમુદ્રને જઇને મળે છે અને તેમાંની બે હરમસ અને મેનકટ નદીઓ અગેનમાં જઇને મળે છેઃ ઓલિવ, વાઈન અને રેશમ અહિંની મુખ્ય પેદાશ ગણાય છે. આમાં વસેલી જાતમાં કુર્દ નામની પ્રજા જંગલીને હુદકાટ કરનારી જાતમાં ગણાય છે. તેમજ પૂર્વ તરફની લેઝીસ પ્રજા પણ હુદારી ગણાય છે. અહિંના ચહુદીઓ નાણાવટી અને જમીન-દાર અને સારી હાલતની પ્રજા ગણાય છે.

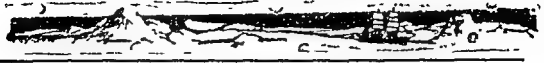
અંટોલિયાની તથા-
રિખ ઉપર ઉઠતી નજર

આજે તા. ૨૮ મી અક્ટોબર ૧૯૦૨ મંગળવારના રશિયન સ્ટીમર ઓલગા મારફતે મીસર દેશના મુખ્ય બંદર એલેક્ઝાન્ડ્રીયા જવાને રવાના થયો. આજે આકાશ વાદળોથી ઘેરાયેલું હોવા છતાં દરીયો સ્થિર અને શાંત છે. સ્ટીમર ધીરે ધીરે રિર્મેના બંદર છોડી રહી દૂર થતી જાય છે, તેમ તેમાં માઈન્ટ પેગુસની ડાયામાં વસેલો એ સહેરનો રળાયામણો દેખાય, સ્ટીમરની ઉપરની છત્રી પર બેઠો ધરાઈ ધરાઈને જોઈ રહ્યો છું. મહારી સ્ટીમર મઝે હજજ કરવા જતાં તુર્કી હાજીઓથી ચિત્કાર બરાવણી છે. તેમાં અનેક ઔરતો અને બાળકો પણ છે. બીચારી શુરખાવાળા કેક પેસેન્જર ઔરતોની હાડમરીનો કાંઈ પાર નથી. સ્ટીમર કિનારો છોડી ચાલવા માંડે છે કે હજજ પડવા જતાં હાજીઓ દરદ મારીફ (કુલ્સ ધરિલામી આલમ અને ધરદામના મહાન પયગમ્બર પર અશિય અને સલામનાં વચનો) પઢી રહ્યાં છે. એ જવા સાદા, ભડા

સ્ટીમર ઓલગા
મારફતે મીસર જવા
ઉપડ્યો.

હાજીઓથી સ્ટીમર
ચિત્કાર છે.

સોમાલી મુતાઉફને
અપાવું મહેનતાણું

અને આસ્તીક આદમીઓને જોતા મદાઈ મન પ્રેમથી હલાહલ વારાઈ જાય છે, ખરેખર, એસિયાટીકો જેટલા પ્રજુપ્રેમી અને આસ્તિક હૃદય, યુરોપીયનો કદિ ધરાવી શકવાના નથી. આ તૂર્ક દાજીઓ સાથે મક્કાથી દજ કરી આવેલો એક કાબો સોમાલી મુતાઉફ (બોમીયો) છે. તેના બંને ગાંઠપર હરી જેવા આકારના કાપની નીચાની કરેલી છે, એનો અર્થ એ કે આ ભાઈનો જન્મ મક્કાની પવિત્ર જમિ ઉપર થયો છે: દાજીઓની સગવડતા માટે ખાસ મક્કાથી બોલાવેલો હોવાથી દરેક દાજી દીઠ બે થી પાંચ મજદી એના મહેનતાણના આપવામાં આવશે. આવા મુતાઉફો મહેનત અદ્દશીર તેમજ ખીજા મધકે મળ્યા હતા:

કીસ નગરના પેરા
ખંદે

કિનારો પૂરો થતાં ત્યાં તૂર્ક તોપખાનાના મોરચા મંડાયેલા નજરે પડે છે, તે પછી લાબો ગલ્લ અખાત પસાર કરી chios I બેટ પાસે દૂરથી પસાર થાય છે. આ બેટને કેટલાકે khios ખીઓસ નામે પણ ઓળખે છે. અંતે ખીજે દીવસે શુધવાર તા. ૨૯ ચીના સ્થવારના દસ વાગે એથેન્સ નગર તરફ જવાના પેરીઆ કે પેરા નામના બંદરે આવી પહોંચ્યો. અહિંથી ટ્રીસનું રાજ્ય શરૂ થાય છે. તે પહેલાં લગભગ ૩૦૦ વરસ સુધી તૂર્કોને તાબે હતું. પછીના સુલતાનોની નબળાઈને લીધે જે જે સુદર મચકો હાથથી ગયાં તેમ આ તૂર્કોને ખંડણી ભરનાર ટ્રીસ રાજ્ય પણ એક હતું

ગ્રીસ

અક્ટર ૨૬ સુ

સ્ટી. મર ઉપરજ ઘેરી નામે એક ગ્રીક સાથે પરિચય થયો હતો તેને ગાઈડ દાખલ સાથે રાખીને હું કિનારે ઉતર્યોઃ અહિંથી દર અડધા કલાકે ટ્રેન એથેન્સ જાય છે. ઘેરીઆથી એથેન્સનો રેલ્વેમાર્ગ ફક્ત ૨૦ મીનીટનો જ છેઃ આ ટુંકો માર્ગ અતિ વિકટ હોવાથી અનેક ન્હાના મ્હોટા યુગકાઓમાંથી પસાર થઈ પર્વતો ભેદતી ટ્રેન આગળ વધે છે. એથેન્સના રેશને ઉતરી એક ગાડી બાડે કરી ગ્રીસનાં પુરાતન ખંડિયેરો જોવાને એકોપોલીસ નામની ૫૦૦ શીટ લેથી ટેકરી પાસે ગયા. ઉપર ચઢતા જ સંગે-મરમરનાં પગથીઆં દેખાયાં તેમાં દરેક પત્થર ચાર શીટ લાંબો અને તેટલો જ પહોળો છે. ત્યાં આવેલ પારથેનન Parthenon નામના દેવળના બાકી રહેલા ૩૦ મ્હોટા મ્હોટા થાંભલાઓ દેખાયા. બાકી તૂટેલા કાંધ સેંકડો અવશેષો આસપાસ પડ્યા હતા, આ થાંભલાઓ કાંધ સાધારણ જિઆઈના નથી, ૧૫૦ શીટ એટલે નવ માળના મકાન જેટલા લંબા છે. વમારે ઉપર ચઢતાં ટોચ ઉપરથી આખા એથેન્સ નગરનો દળદળાભર્યો દેખાવ સ્પષ્ટ દેખાય છે, ત્યારે એની ગ્રામીન મહત્તાની કાંઈકે આંખી મુસાફરની કલ્પનામાં ખટી થાય છે. એ કલ્પના જ પુરાતન ગ્રીસ માટે માન ઉત્પન્ન કરે છે. અસલના વખતે આ દેવલને સોનાના પાણીની ગીલ્ટ ચઢાવવામાં આવતા, તે વખતે એ જાણે સ્વર્ગનું જ એકાદ અંગ હોય તેવું બાસ્તુ દર્શે. ગ્રીસની ગ્રામિન મહત્તા રહમણ શાકાય માટે વાચકને ઐતિહાસિક વાતો ટુંકમાં જણાવીશ. તેથી પુરાતન ગ્રીસની સંસ્કૃતિ અને તેની રહેણીકરણોને અને તેની મહત્તાનો ખ્યાલ આવશે.

ગ્રામિન કાળમાં ગ્રીસમાં એક જ રાજ્ય ન્હોતું, પણ ઘણું રાજ્યો હતા. એટલે કુદરતે જ આ સરજખીનમાં એવી બનાવટ કરી છે કે ત્યાં અનેક પર્વતો અને ડુંગરાઓ આવેલા છે. દરેક પર્વતની વચ્ચે આવેલી સપાટ જમીન પર જે ગામ, શહેર, કે ગામડું વસતું તેનો એક જુદો રાજ્ય નિર્માતો તેથી દરેક ન્હાનું શહેર એક આખું રાજ્ય હતું. તે પોતાના પાડોશીથી સ્વતંત્ર હતું

ઘેરીઆથી એથેન્સ બણી

એકોપોલીસની ટે-કરીપરનાં ખંડિયેરો

જાણે સોનાનું મંદિર

પુરાતન ગ્રીસની તવારિખ

સેંકડો રાજ્યાધી
પરેલો કુદક.

એટલે તેના કળ્પનામાં થોડીએક જમીન હોય અને ફક્ત બે દળર માણસો વસતા હોય તોયે તે એક જુદું રાજ્ય ગણાતું. આથી કંઈ સેંકડો ગામો અને સેંકડો રાજ્યોનું એ મુદક ગણાતું અને તેઓની ભાષા ને ધર્મ એક જ હતો. રીત રીવાજોમા પણ લગભગ મળતા આવતા હતા. તેઓ એક બીજાને હેસિનીઝ નામે ઓળખતા અને સંબોધતા. એ લોકો પોતાને પારંગત અને દુનિયાની ખીજ પ્રાપ્તે તુચ્છ ગણતા : આને લઈને જ મહા કવિ હોમરે ટ્રોયના મહા યુદ્ધમા પોતાના મિત્ર રાજ્યોને મદદ કરવા ગયેલા રાજ્યોની એક લાખી મહોદી દીપ પોતાના રમેલા ઇક્ષીપડમાં આપી છે.

ગ્રીસના લોકો-ગ્રી-
કોની ધાર્મિક
માન્યતા

દેવતા, દેવીઓ અને
દેવોના દેવની વાત

હિંદુઓ જેમ દેવો-
ની હંતકથાઓ સા-
ચી માને છે.

બધું હટુ પણ સંપ
ન હતો.

ધાર્મિક માન્યતામા ગ્રીસના લોકો એટલે ગ્રીકો અનેક દેવદેવીઓને માનતા અને પૂજતા. તેઓ માનતા કે દરેક દેવ અમુક બાબત અને અમુક જગ્યાની સંભાળ રાખે છે. એથેન્સ માટે એમ મનાતું કે આપીની દેવી એનું રક્ષણ કરે છે. ખીજ બધા દેવો કરતા એથેન્સના લોકો આપીની દેવીને વધારે સન્માન આપતા, વળી ગ્રીકોની દેવોની કારમાળા પણ લાખી છે. કેટલાક કુદરતી મૂળ પદાર્થોને પણ પૂજતા હતા, સૂર્ય દેવ એટલે એપોલો, મંગળ દેવતા, એટલે મરક્યુરી, શુક્રને દેવી ગણતા, તે વિન્સ દેવી, તેઓ દેવોને માણસ જેવા છતાં અમર અને શક્તિવાળા માનતા, ઇજીપ્તના લોકો જેમ તેઓ જનાવરની મૂર્તિઓ પૂજતા નહિ. ગાયને પૂજતા નહિ, તેમ હિંદુઓ પેઠે તેઓ દેવતાઓને બપુંકર બનાવતા નહિ. દેવને અને દેવીઓને તેઓ બને તેટલી મુદરમા મુદર અને ઉજત કદપનાથી તેઓની મોહક અને રમ્ય મૂર્તિઓ ધડતા. તેમાં વળી ધ્રુ જેમ દેવોના રાજને કદપી તેને યે સન્માનતા. તે દેવોનો રાગ ઝીઅસ હતો. હિંદુઓ જેમ દરેક દેવો ને દેવીઓની અમુક અમુક વાતો અને કલકથાઓ પણ સાં પ્રસન્નિત હતી. તેમા દરેક ગામને દેશમા એજ દેવોની વાતો વળી બદલાઈ જતી. આ બધી ભેગી કરીએ તો એક મહોદું પુરાણ પોયું થાય. આ બધી રસિક વાતો એ લોકો ખરી જ માનતા.

આ બધી વાતોમા એક વાત એ હતી કે જોરાવર અને મહાસંસ્કારી પ્રજામાં સંપ નહોતો. કુસંપથી જેમ હિંદુઓનો નાસ થયો તેમ એ લોકોનોયે નાસ થયો. સંપ રાખવા એ લોકો કાંઈ તો ખૂબ આરતા. કાપલા તરીકે ખાર પાકાશી રાજ્યો મળીને એક સંપથી મંડળી રથાપેલી દેશીનું પુરાતન મંદિર

હતું જે એક અગત્યનું ધાર્મિક રચના મળ્યાતું. ઈસપનીતીના કર્તા ઈસાપના કહેવા મુજબ તે ખરેખર એક દલબળ હતો. ત્યાં એપોલો દેવની મોટી મૂર્તિ મૂકવામાં આવતી. ભાવિકો જે પ્રથમ પૂજતા તેનો એપોલો દેવતા જવાબ આપતા હોય તેવી રીતે ઢોંગ નભાવવા ગોઠવાએલા માણસો એ મૂર્તિને હલાવતા. તે અંદરથી અમુક પ્રકારનો અવાજ કાઢતા. એવાજ ઢોંગ હિન્દના સોમનાથના મંદિરમાંએ ચાલતો હતો: એમ શેખ સા'દીની મુસાફરીના વૃતાંતમાંથી મળી આવે છે.

અમરકાંતી એપોલો દેવતા મંદિરની પોલ

દેવતાએને ભોગ આપવાના મુખ્ય દિવસે તેઓ ઓલીમ્પીઆનો ઉત્સવ ગોઠવતા. જે દિવસે દૂર દૂરથી અદ્ધર શહેરોના એલચીઓ ભાગ લેવા દમામભેર આવતા. તેમાં દરેકે દરેક એલચી પોતાનો ઠોરો કોઈ બીજાથી ઉતરતો ન હોય તે માટે ચાપ તેટલો દમામ અને બને તેટલી નવિનતા શોધી કાઢતો. આ ઉત્સવની વ્યવસ્થા માટે ઈલીસ અને પાઇસા શહેરો વચ્ચે એક વાર તકરાર થઇ; ત્યારે સ્પર્ધાટોના લોકો જેઓ સૌથી બળવાન મળ્યાતા તેઓએ ઈલીસની તરફેણ કરી તેને વ્યવહારનું કામ સોંપાવ્યું. આમ કરવાની સ્પર્ધાટોની ઉઠી નેમ એ હતી કે એ મહાન ઓલિમ્પ ગોતાને ત્યાં ચાપ; તેથી એ ધર્મ મેળાના રક્ષણ કરવાની નામના નીચે તેઓ આખા ગ્રીસનું વડપણ ભોગવતા થઇ શકે: આ મેળામાં જે મર્દોનગીની રમતો ગોઠવાતી તેવી દુનિયાભરમાં આજ લગી ગોઠવાઇ નહિ હોય. દેશપરદેશથી અનેક મલ્લો અને શક્તિશાળી મનુષ્યો આવતા, તેઓ વચ્ચે દોડવાની શરતો, કુસ્તીઓ, તલવારખાજી ઉપરાંત સિંહો સાથે લડીયારવગરની કુસ્તીઓ અને રથ દોડાવવાની હરીફાઇ ગોઠવાતી. એ ઉપર ખાત્રી ભરેલા અમારો મોટો રક્ષમની બીટ મૂકી ભુગાર અને શરત રમતા. કાં જીતતા, કાં પાપમાલ થઇ જતા. આમાં જે કોઇ રાજ્ય તરફનું યોગ્ય કે તે દેશનો માણસ જીતતો તો તે રાજ્યને ભારે મમરૂરીનું કારણ થઇ પડતું. આથી સાધારણ શહેરીઓ ઉપરાંત દેશપરદેશના શાહઝાદાઓ પણ ભાગ લેતા. જે કોઈ જીતતું તો આખા નગરના મોટા અને ગલીઓમાં વેને ટુલોથી વધાવી લેતા. એલવાઇ નામના જંગલી ઝાડના પાંદડાનો બનાવેલો તાજ ઈનામમાં મળતો. આ બધી ઈ. સ. પૂર્વે ૩૬૯ ની વાતો છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૦ માં ધિરાનના શાહ ઝરકિસે ગ્રીસપર ચઢાઈ કરી. ગ્રીકોને હાર આપી તેઓનાં ધર્મસ્થાનો બાળીને નાશ કર્યા હતાં. એ જ જરૂરસીએ સારદીસ ને

શહેરોનું સંગઠન કરવા ગોઠવાએલા અખાલ

ધાર્મિક ઓલિમ્પ માટે બેચલાજી

ઓલિમ્પના અખાલની રમતો

અજેય પોરોને મળતું માન

ધિરાનના શાહની ચઢાઈ

પણ ફના કર્યું હતું: આ એ જ ગ્રીક છે; જેમાં મહાન સિકંદર (એલેક્ઝાન્ડર) પાક્યો હતો, જેણે હિન્દુસ્તાનપર ચઢાઈ કરી સતલજને કિનારે પ્યારસને દરાબ્યો હતો. એ જ મહા પ્રજા કુસંપથી પાયમાલ થઈ આજે તેની જૂની વિખ્યાતી ને દમામની વાતો સભળાવતા તેના સફેદ સંગેભરમર અને આરસના બબ્બ મહાભયો ખડા છે.

એ જ્યુપીટરનું દેવળ અને ઓલીમ્પીઅસનો અખાડો હું જોઈ આવ્યો છું: એ મહા મંદિરના ૨૦૦ ફીટ ઉંચા આરસના ૧૫ થાભલા આજે ઉભા છે. કોઇકે ૩૦ પુટેલાં પડ્યા છે. આજે એ દેવતાને પૂજનારી પ્રજાનો નાશ થઈ ગયો છે: આ ઉંચા ઉંચા થાભલા ઉપર અને સુંદર કલાકામ છે તેવું સુંદર કામ કોઈ દેશની પ્રજાએ કરી બતાવ્યું નહિ હોય. અહિં એક પ્રાચિન નાટકશાળા પણ આવેલી છે: અહિં બીજા અનેક અમેરીકન ને ફ્રેન્ચ અને ઇંગ્લેન્ડ મુસાફરો પણ જોવા આવેલા છે. આ એથેન્સના પુરાતન ખંડિયેરાનું એકલું વર્ણન જ કરવા મેસીએ તો કંટાળાભર્યું થઈ પડ્યો. જે વસ્તુ નજરે જોવાથી સ્તબ્ધ થઈ તે હું વાચકને સ્ફારા અધુરા સપ્ટેમા સ્તબ્ધતા સમર્થવાન નથી.

ગ્રીસ રાજ્ય અત્યારે તો અતી નિર્ધન છે. અહિં એક ફ્રાંક એટલે દસ આનાનો સિક્કો મળતો નથી પણ નોટ કાઢવામા આવી છે. તે બે ઘન્ય લાખી અને એક ધન્ય પહોળા છે. આવી એકથી તે એકસો ફ્રાંકની નોટો આપે છે: ધણો વખત થઈ જવાથી હું પાછો પેરા આવ્યો અને સ્ટીમર ઉપર ગયો અને ફક્ત થોડી જ મીનીટમા સ્ટીમર ઉપડી. સ્ફાળનો સમય હતો. હવે સ્ટીમર ફીટ ટાપુ તરફ આગળ વધતી હતી, ૩૦ અક્ટોબર ચરવારના ચાર વાગે ફીટ પહોંચ્યા. અહિં સ્ટીમર ફક્ત બે કલાકે ઉભી રહી. અમને ક્વોરન્ટી હોવાથી નીચે ઉતરવાની રજા મળી નહિ:

અહિંના ક્રિશ્ચિઅન અમલથી નારાજ થઈ મુસલમાનો આ મુસ્લિમ છોડીને ચાલ્યા મયા છે. આ નધણીઆતા થઈ પડેલા બેટને હજમ કરવા અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ અને રશિઅન તેમજ ઇટાલીઅન મનવારોને લશ્કરો ઉભેલાં છે. કોઈ કોઈને બીક અને શરમથી એને હજમ કરી સહનું નથી.

આ ફીટ ટાપુમાં જે પ્રાચિન રાજા મિનસ જે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ વરસ ઉપર થઈ ગયો તે વખતનાં ખંડિયેરો આવેલાં છે, જે ફ્રેન્ચ લોકો ખોદકામ કરીને લઈ જાય છે

દેવતાઓને પૂજના-
રી મળતા સૂનાં
પટેલાં મંદિરો

ગ્રીસ રાજ્યની આ-
જની નિર્ધનતા

ફીટ ટાપુ પાસે

નધણીઆતા જેવા
ટાપુને હજમ કરવા
દાંપી રહેલા રાજ્યો

આ મિનસ રાજ બારે ન્યાયી હતો. એની સત્તા દરેક ટાપુ ઉપર ચાલતી. બહાણનો કાફલો રાખવાનું શિખવનાર ક્રિટની પ્રજા મુખ્ય હતી. ઝીકા માનતા કે મિનસ રાજને તેના મરણ પછી ચરી ગયેલા છવોનો ન્યાય કરવાનું કામ પ્રભુએ સોંપ્યું છે:

દૂર ઉમેશી સ્ટીમર પરથી ક્રિટ ટાપુના પહાડો સુકા દેખાય છે.

આજે તા. ૩૧ અક્ટોબરના દરિયામાં વંદોલીયો અને મુકાન જણાય છે. એ દરિયાનો જીરસો ભેઈ મહેને હાફેજની એક ખેત યાદ આવે છે. આજે દરિયો તો-ફાની છે.

શિકો હે તાજે સુલતાની—

કી ખીમે જા દરદે અસ્ત,

કુલા હે કિલ કરારસ્ત,

અરમા ખ દરે સરનમી અરજદ

અર્થાત્ સુલતાનના તાજનો દળદળો જેમાં જનનો ખીર હોય છે તે તાજ કિલ લોભાવનાર છે; પણ માયાના દર્દને લીધે તે નફાસું છે.

આ રશિયન સ્ટીમર વોલગામાં કેટલાક કાળા સિદ્દીઓ પણ ચઢેલા છે; પણ રશિયનો તેઓની જરૂર પણ સૂચ રાખતા નથી: તેઓને ખીજ વર્ગમાં જગા આપી છે. આ વાત સાથે મહેને હંઝલાંડ જતી વેળા જે અંગ્રેજ સ્ટીમરનો અનુભવ થયો હતો તે યાદ આવે છે. રશિયનો પણ સ્વતંત્ર મહારાજ્ય ધરાવે છે. છતાં અંગ્રેજોની જેમ કાળા લોકોને હલકાઈથી જોતા નથી.

આ સ્ટીમરમાં ત્રીજા વર્ગના ઉતાડ્યોની હાડમારીનો પાર નથી. ખાસ કરી પાલખાનાનો ત્રાસ ન ચલાવી લેવાય તેવો છે. એક વિલાયતી માર સંકાસો આવે. તેમાંથી વચ્ચે પરદો હોતો નથી. સ્ત્રી વર્ગને માટે જુદા સંકાસોયે નથી.

ખીજ સહવારે શુકરવારે તા. ૩૧ અક્ટોબર ૧૯૦૨ના મીસરના મુખ્ય ખંદર સિકંદરીઆ (એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ) માં સ્ટીમર દાખલ થયું.

કાળાગોરાના સૂગથી રશિયા દૂર છે.

સ્ટીમરની હાડમારી

સિકંદરિયા (મીસર)

પ્રકરણ ૨૭ મું.

સિકંદરિયા—એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ:

સિકંદરીયાના બા-
રામાં

સિકંદરિયાની ખાડીમાં દાખલ થતાં જ ત્યાં અમ્મને બધાને ૨૦ કલાક સુધી બહાર ક્વોરન્ટાઇન લાગી. બીજે દિવસે નવેમ્બર માસની પહેલી તારીખે ડોક્ટરે અમ્મદાઈ શરીર તપાસી દાખલ થવાની છૂટ આપી. રદીમરની ઉંચી અને મોટી સીડી ઉપરથી નીચે ઉતરતી કેટલીક યુરબો પહેરેલી ઓરતોના રંગદંત્ર ઉપરથી રહામે ખડા રહેલા ખ્રિસ્તી લોકો મંદ દસતા હતા. જ્યારે ત્યાંની ખ્રિસ્તી ઓરતો સુંદર ટોપી પહેરી, અદર ધુલો ખોસી છટાથી નીચે ઉતરતી હતી.

મહાન નેપોલીયને
પગલાં ચૂક્યાં તે
જગ્યા

જ્યારે રદીમર કિનારાની નજીક આવવા લાગે છે ત્યારે દૂરથી નજર નાખતાં પ્રદેશ અને દરિયાના વચ્ચેના લાગમા 'લેમ્પક મેરીઓટીસ'—સરોવર દેખાય છે. એની ઉપર એકસના કિલ્લાઓ અને રેખાઓ છે. આ કમારિઆ અને ઉમ્મ-અમ્મ-કુબેગાના કિલ્લાઓમાથી પથરો ખોદી કઢાડી સિકંદરિયાના ઉપસાગરનો કિનારો બાંધવામાં આવેલ છે. તેની નજીકમાં અજમી અને મજથુતના કિલ્લાઓ કે જ્યાં ૧૭૭૮ ની પહેલી જુલાઈએ મહાન નેપોલિયન સિકંદરિયાના બારામાં થઇને ઉતર્યો હતો.

બહાર ઉતર્યા પછી 'ન્યુ કસ્ટમ હાઉસ' આવેલું હતું, ત્યાં મહેમ્મદ શરે સરસામાન ઉતાર્યો. ત્યાં આગળ ગાડી અને ઓમનીબસો ઉતારાઓ માટે મળી શકે છે.

આ તો હુઆઓનું
ધામ છે.

ખોદી કસમો ખાનારા અહિંના મીસરી હમાલ અને બીજા મજૂરીયા આદમીઓ લોકોને છેતરવા પ્રયત્નો કરે છે. કેટલાકો ખોટા જાદુમંત્રો કરવાની બ્લીક બતાવી પૈસા ઝાકાવે છે. કસ્ટમ હાઉસ પાસેથી એક ધોડાગાડી કરીને હું મુખ્ય બજાર તરફ ચહેર જોવા નીકળ્યો હતો.

હવે આપણે શહેર તરફ નજર કરીએ. પ્લાઇની એલેક્ઝાન્ડ્રીઆની સ્થાપના વિષે લખે છે કે મેરીઓટીક સરોવર ઉપર નીલ નદીના કુનોપીક મુખથી ૧૨ માર્ચ દૂર આફ્રીકાના કીનારા ઉપર મહાન સિકંદરે વસાવ્યું હતું! એનો નકશો મહાન શિલ્પશાસ્ત્રી ડાયનોમેરીસે કર્યો હતો. ગ્રેસીડોની-

આના રીત રીવાજ પ્રમાણે એ શહેરનું બંધારણ યોજાયું હતું. આ શિલ્પશાસ્ત્રી ઠાપનો કેમ્બ્રિજના નામે મુલકમશકુર છે, એણે જ એફીસસના મહાન મંદિરનો પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો. પૂરાણું એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ ધણાક વિભાગોમાં વહેંચાયેલું હતું.

અખ્ય પુરાતન
ધમારતો

ફારોસ એક વાર દુનિયાની સાત અજળયળીમાંથી એક અજળયળી હતું. એક જગર દીવાદારી અને ટાવર જેવું આ મહાન બિલ્ડીંગનું નામ હતું પણ એના જેવી ઈમારતોને અપાય છે. સફેદ આરસનું એ ચોખ્ખું આલિશાન મકાન હતું, એની ઉપર માળ ઉપરના માળ હતાં. સફું એક પછી એક કદમા ધટતા જાય અને છેવટે ઉપરનો ભાગ સાવ ન્હાનકડો ટાવર જેવો ધર્ધ જાય. આસપાસ ગેલેરી પણ હતી. એના માળ ઉપર જવાના દ્વારો એટલા સરસ રીતે બનાવેલ હતા કે બાહોશ શિલ્પકાર દાંતમાં આગળી પકડી જાય. એની ઉપરથી રથો અને અશ્વો મહેલાઈથી ચડી ઉતરી શકે. આના જેવી જ લગભગ આલિશાન ઈમારત ફ્રાન્સમાં કાસસ આર અમ્બોઈસ હતું પણ હેયાતીમાં છે. એની કિંમત લગભગ ૮૦૦ ટેલન્ટસ કરતા વધુ કહેવાય છે એટલે ૧૫૫,૦૦૦ સ્ટરલિંગ કરતાં વધુ આ મહાન ઈમારત પેલોમી ફીલાદેલ્ફીઅના હુકમથી બાંધવામાં આવેલ હતી. એની ઉપર શિલાલેખ પણ કોતરવામાં આવેલ છે.

પૂરાણા મૂળીઅમની
તવારીખ,

આ 'ફારોસ' એક જગર ખડક ઉપર ઉભું છે. એની પડખે જ એક જગર કિલ્લો ફ્રાઈ ફારોસ નામે ઉભો છે. કાળના વ્દન સાથે એ. ડી. ૧૨૦૩ માં ફારોસનો કેટલોક ભાગ ધરાતીકપને લીધે પડી ગયેલો છે.

પ્રુશીયમ ક્વાર્ટનીમાં પેલોમી સોાટરે સ્થાપેલ મ્યુઝીઅમ-પ્રદર્શનથી એલેક્ઝાન્ડ્રીની શોભામાં વધારો થાય છે. આજ તત્ત્વજ્ઞાનની મૂળ શાખા કહેવાતી. અર્થજ હેલીઓપોલીસની વિશ્વવિદ્યાલય જાણે આની હોય એવી એની પ્રતિષ્ઠા હતી. સ્ટ્રાબો પ્રમાણે આ એક જ બહુ મ્હોટું આલિશાન મકાન હતું. બહાર પડતો કોરીડોર પણ મૂકવામાં આવેલ હતો. જ્યારે ખીદીવીઅસ હોટલની સ્થાને એક નવી ઈમારત મારેના પાયા ખોદવામાં આવેલ, તે વખતે એના ખંડિયેરો નજરે પડેલા અને આ ખંડિયેરો અત્યારે નવી બિલ્ડીંગના તેજથી છવાઈ ગયા છે. આ પ્રદર્શનની બાજુમાં એક જગરજરત પુરાતકાલય-લાયબ્રેરી હતું, એમ કહેવાય છે કે એમાં લગભગ ૧૦૦,૦૦૦ કરતા વધુ પુસ્તકો હતા.

એલેક્ઝાન્ડર સીકન્ડ-
દરની કબર.

આ સમયે દેવચોગે એલેક્ઝાન્ડ્રીયનોની અને જુલીયસસીઝરની
લગાઇ વખતે નાશ પામ્યું હતું.

આચારે જ્યાં સૈદ્ધાંત આગળ "નબી દાનિયલ"ની કબર
કોમ-અલ-દીક આગળ આવેલ છે, ત્યાં જ ધણું કરીને મહાન એલેક્ઝાન્ડરની
કબર છે, એમ માનવાનાં કારણ મળે છે. અર્ધ કોઈ પણ ક્રિશ્ચિયનને અંદરના
ભાવમાં આવવા દેવામાં આવતા નથી.

આજનું સિન્દરી-
યા આબોહવા.

સિકન્દરિયાનું ટેમ્પલર અન્ધારાના દિવસોમાં પણ બહુ શિતળ હોય
છે, ફરાનાપટ યર્મોમીટરની ૮૬° હીમીની ઉપર પારો જતો નથી, એટલી
ખમી શકાય એવી ટાંઢ વાય છે. હવા જરા ભેજવાળી પણ કહી શકાય. અને
ખાસ કરીને રાત્રિના પ્રહરોમાં હવા જરા ભેજવાળી વિશેષ હોય છે. ખચોરની
જરા સુષી હવા મળે પણ ખરી. એથી લોકોને આવી જાતની આબોહવા કરતાં
ફેરોની હવા વધુ પસંદ પડે છે. ત્યાંની જરાક સૂકી હવાથી શરીરમાં ચેતન
આવે છે. વર્ષના ચરમાતના માસમાં કાંઠાના પ્રદેશ ઉપર ધણું કરીને
વરસાદ પડે છે.

ન્યાપાર અને ઉદ્યોગ

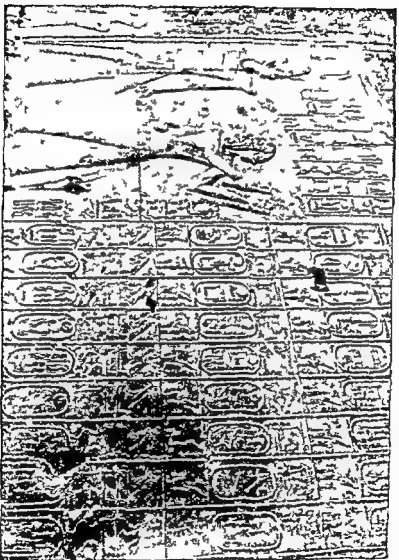
આજકાલ એનો ધંધો ઉદ્યોગ ઠીક પ્રમાણમાં આવે છે. કપાસ સારા
પ્રમાણમાં નીપજે છે અને ત્હેને ખાસ કરીને ઇંગ્લેન્ડ મોકલવામાં આવે છે.
તે ઉપરાંત કાન્યું કપાસ, ખીયાં, સોંઝ, ધાન, પણ ઇંગ્લેન્ડ મોકલવામાં આવે
છે. અર્ધ ખાંડની પણ સારી જેવી પેદાશ છે તે ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ મોકલે
છે, કોફી પણ ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ મોકલે છે. તે ઉપરાંત હાથીદાંત, ઉન,
હીન્સીડ અને છીપની પણ સારી જેવી પેદાશ થાય છે.

આયાત કરવામાં
આવતો માલ

ખીજ દેશોઆથી આયાત કરવામાંની મુખ્ય ચીજો ખામ કરીને મશીનરી
ઇંગ્લેન્ડથી મંગાવવામાં આવે છે, લોકડું ખાસ કરીને તુર્કી, આસ્ટ્રીયા અને
ઈટાલીમાંથી આયાત કરવામાં આવે છે, કોલસો ઇંગ્લેન્ડથી મંગાવવામાં આવે
છે, તેલખીયાં-તેલો ઇંગ્લેન્ડ ઇટાલી ટર્કી અને ફ્રાન્સમાંથી આયાત કરવામાં
આવે છે. કાન્યું રેશમ, નિમક-ખાધાખોરાકી, લાજપાલો અને ફળફળાદિ તેમજ
કેટલીક જાતના આરસપહાણો અને પત્થરો પણ અહીં ઉતરે છે.

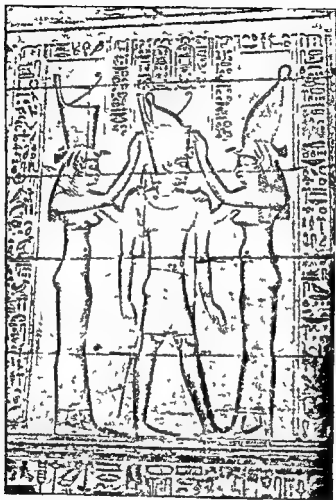
સિકન્દરિયાનો રાષ્ટ્ર-ઉદ્યોગ તે ખાસ કરીને રેશમી અને સુનદરી
જરીનું બરતકામ, સ્વદેશી ઉપયોગ માટે સુતરનું વણાટકામ, પાછપ-રેલોના,

પૃથિવની પ્રતિક્ષિણા

ઈ સ યાગ હૃત્તર વરસ પૂર્વે લખાતી
આવી પુરાણી ચિત્રલેખીમા તેતસ
ચલેા સેસરી ઇતિહાસીક લેખ

પૃથિવીની પ્રદક્ષિણા

મીસર દેશના પ્રાચીન રાજ્ય
કર્તાનું સ્માર્ક આવી રીતે ૭૬
રાજાઓનું સ્માર્ક ખડું કરવામાં
આવ્યું છે.

તેખાકુ, હથીયારો વિના ત્યા ગંભીર કારખાનાઓમાં આવી જાય. ત્યાં યુરોપિયન ઉદ્યોગ મણાવવા બેસીએ તો છટાલિમન પેસ્ટ, સ્ટ્રાચ, સાથુ, ગેસ, મીઠાખત્તીઓ, તેલ વિગેરે ગણી શકાય

૧૮૮૨ માં અંગ્રેજ તરફથી સિકન્દરિયા ઉપર ફરિયાદ તોપોનો ઠીક મારો આવ્યો હતો, ત્યારથી એ લોકો પોતાના કાઠા-બંદરને મજબૂત અને સ્વરક્ષણમાં રાખવા મહેનત કરી રહ્યા છે. માછ ખેડીવ ઇસ્માઈલ પાસાના વખતથી અખ-ટુડેટ લશ્કરી આર્ટિલરીથી મજબૂત અને અગ્ર ગનાવવાથી એનો કિનારો મજબૂત લાગે છે. પરંતુ જ્યારે અગાઉ એની ઉપર મારો ચલાવવામાં આવ્યો હતો ત્યારે ૩૭ દારૂગોળાથી ભરેલી તોપો, ૨૧૩ બીજ એવી સાદી તોપો હતી. પણ અત્યારે એ ખાતું ઠીક વધી ગયું છે.

ગ્રેટ સ્કેવરથી ગાદીમાં બેસીને રામસેઠ રેલ્વે સ્ટેશન સુધી જતા વચ્ચે ઇંગ્લીશ ચર્ચ, છુર્સ, ટેલીગ્રાફ ઓફીસ અને પછી ઇંગ્લીશ ટ્રેન્સપોર્ટ આવે, ત્યાર પછી રૉએટ દરવાજા તરફ હંકારો. તહાંની કાબી બાજુએ ઓઝીનીઆ થીએટર આવશે. આગળ જતા જમણી બાજુએ કૉમ-અલ-દીકનો કિલ્લો પણ દેખાશે. રૉએટા ગેટમાંથી નીકળતા, મહમુદિયા કેનાલ તરફનો રસ્તો લેતા પહેલાં તહાંને દૂર દૂર કબજેતો જણાશે. એ મહમુદિયા કેનાલ જતા આગળ ઘણી ગમેલ પુરાતન રાજનગર ખડિયેરાના અવશેષો નજરે પડશે તે ઉપરાંત આગળ જતા મ્યુનિસીપલ ગાર્ડન્સ તથા એન્ટોનિઆરીસ પણ અવલોકી જોવા, પાછા ફરતા કેનાલને કાઠે ચાલતા પાછા અલેક્ઝાન્ડ્રીઆ આવી શકીએ. તે વખતે આપણને પોરપેછનો એક સ્થળ નજરે પડે છે. આ જગ્યાએથી એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ તરફનો સીધો રસ્તો જાય છે. ગાદીમાં જઈએ તો અંદીથી ત્રણ કલાક લાગે.

આ કેનાલની શરૂઆત ૧૮૧૬ માં મહમદ અલીએ કરેલી અને એ ૧૮૨૦ ની જાન્યુઆરીની ૨૦મીએ ખૂલ્લી ચૂકાઈ. એનું નામ સુલતાન મહમુદ બીજાના માનમાં 'મહમુદિયા કેનાલ' રાખવામાં આવેલ છે. કહેવાય છે કે એની કિંમત ૩૦૦,૦૦૦; યધઃ અને ૨૫૦,૦૦૦ માણસોને એક વર્ષ તો ખોદકામ કરતા લાગેલા. આમાંના લગભગ ૨૦,૦૦૦ માણસો તો અકસ્માત, બૂખ, તરસનો ભોગ થઈ મૃત્યુશય થયા હતા. એની શરૂઆત નીચ નહી

ફરિયાદ યુદ્ધ માટેની સાવધાની અને સ્વરક્ષણરીતી

સિકન્દરિયામંદિર અને ઇલાર દરિયાતો

મહમુદિયા કેનાલ

પૂરાતન મરજુદ,
દેવળો, અને ઠંવે-
ઠોલ-મઠો

ઉપર આવેલા અતરીફ નામના ન્હાનકદા કર્યાથી ચાલ છે. તેની લંબાઈ ૫૦ માઇલ છે. લગભગ સરેરાશ ૧૦૦ ફીટ પહોળા છે. આ મહેમુદીયા કેનાલના જમણા તીરપ્રદેશ ઉપર સિકન્દરિયાના માલદાર આસામીઓના મહોટા મહોટા બંગલાઓ અને બાગ બગીચાઓ આવેલ છે.

સિકન્દરિયામાં ધણું કરીને મરજુદો જોવામાં આવતી નથી: જાહેરમાં ખાસ જોવા જેવું હોય, પરંતુ રાજા ઓમરના વખતની પૂરાણી ૧૦૦૧ ખાતાની એક મરજુદના અવશેષો હજી પણ નજરે પડે છે. આ ચોખંડી મહોટી મરજુદની ઇમારત ભવ્ય હોવાની પૂરતી ખાતરી ઓના ખંડિયેરા ઉપરથી આપણને મળી શકે. આ મરજુદમાં મહાન નેપોલીયન ઓનાપાર્ટે પોતાના ધોડાઓના રહેઠાણ માટે સઘળા વ્યવસ્થા કરી હોવાથી એને ધોડાસર ખનાવી દીધી. પછીથી ત્યાં અંગ્રેજો આવ્યા, તેણે ૧૯૦૧-૨-૩ માં આર્ટીલરી પાર્કમાં ફેરવી નાખી ધત્તા ફેરફાર કરી નાખ્યા. વળી પાછળથી મહંમદઅલીએ આ રથજોને મિલિટરી હોસ્પિટલમાં ફેરવી નાખ્યું. ૧૮૮૫ માં એ સઘળો જમીનને ભાગ ઇજ્ઞાપત્ર સરકાર પાસેથી ખરીદી લેવામાં આવ્યો અને તે ચતુષ્કોણ જમીનની વચ્ચે એક રસ્તો બાંધવામાં આવ્યો. તે તરફથી દરિયાની બાજુનો જમીનનો ભાગ એક દેવળ-ચર્ચ બાંધવા માટે રોકવામાં આવ્યો અને બાકીનો ભાગ શાળાના બાંધકામ માટે નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો. આ બંને વ્યવસ્થાઓ ફ્રાન્સીસન હુકમને અનુસરીને કરવામાં આવી હતી.

સંત અંબા-સીઅશની મહોટી ચતુષ્કોણ મરજુદનો બાપો ખ્યાલ આપવા માટે અત્કારે ૩ એક્ઝાર્કાઈન અને ૩ ફોર્ગેટાના સંગ્રહ આગળ ન્હાનકદી મરજુદ ઉભી કરવામાં આવી છે.

શહેરના ઇશાન ખૂણામાં, નવી જાવણીની બાજુમાં એક ખીજ ન્હાકદી મરજુદ છે: જ્યારે સર રાફ ઓબરકોમ્પીએ મરજુતોલ પા ખાધો ત્યારે એને આ મરજુદમાં પનાહ માટે લાવવામાં આવ્યો હતો. એની બાજુમાં જ પૂરાતન સીસારીઅમ તરફનો ફોર્મન મહાપથના અવશેષો દેખાશે.

‘લેડીન ચર્ચ’ એક અન્ય નવું મકાન છે. એમાં કે ખાસ અવલોકવા જેવું સિલ્પકામ નથી.

ઈજ્ઞતો-મીઠા-ફોર્મન મ્યુઝીઅમ, મ્યુનિસીપલ થેલેસની બાજુમાં

આવેલ છે. આ નવા આલિશાન મકાનને ૧૮૯૫ માં ખૂલ્લું મૂકવામાં આવ્યું હતું. એમાં ૭૦૦ થી ૮૦૦ પુસ્તકોની જાહેર લાઇબ્રેરી છે. એ સંગ્રહ-સ્થાન ગ્રીક, રોમન, અને જૂના કોપ્ટીક કાળની વિગતો માટે ઉત્તમ કરવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ ત્યાં કેટલીક ઇજિપ્શિયન વસ્તુઓના જમાવ પણ ઠીક છે.

આ સંગ્રહસ્થાન દરરોજ ૯ થી ૧૨ અને ૩ થી ૫ સુધી શુક્રવાર અને શનિવાર સિવાય જાહેર પ્રાપ્તિ માટે ખુલ્લું હોય છે અને શુક્રવાર તથા શનિવારે ફક્ત ૯ થી ૧૨ સુધી જ માત્ર ઉપાડું હોય છે.

એઝા દાખલ થતાંની સાથે જ આપણને ઇજિપ્શિયન વસ્તુઓ નજરે પડે છે. અહિં એક જગરજસ્ત લાલ ઝેનાઈટ પત્થરનું પૂતળું છે. એ પૂતળું ત્યાંના રાજકર્તાના ૧૯ મી પેઢીનું હોઈ એની બાજુમાં એના દેશનો રાષ્ટ્રધ્વજ છે; માથા ઉપર તથા શરીરે જરા વિચિત્ર વેષાક પહેરેલ છે. જમણી બાજુએ મૂકાયેલા ગ્લાસના કેસોમાં ઇજિપ્તની ન્હાની ન્હાની જાણવા જેવી તથા ઉપયોગી વસ્તુઓ મૂકવામાં આવેલ છે. બીજું દિવાલની બાજુએ ઉભા કરેલા કાચના કેસોમાં કેટલાક કોપ્ટીક કબરોના પત્થરો છે. દાખલ થતાં જ વચ્ચે એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ-માધી જાડી આવેલું એક જગર ટેકો છે; હરકેયુબીસનું છે કે કેનાનું? તેની કે શાધખોળ કે ચોક્કસ માહિતી મળી નથી. “એ” “સાવે” માં જમણી બાજુએ આરસામાથી ઢોરી કહાડેલી પાચ ગ્રીક પ્રતિમાઓ છે. એઝાં આપણને રસ પડે એવી સરસ રેખાઓનું અંકન છે. વચ્ચે રૂમમાં સફેદ આરસનો મ્હોરો જગર બાહુ-(બુન) ઢોરેલો પડેલ છે. પોલીમીસ રાજ્યોના એક રાજાનું એક મરતક કાળા ઝેનાઈટ પત્થરમાથી આખા કક્ષાની દૃષ્ટિએ ઢોરી કહાડવામાં આવેલ છે. નં. ૧૫૧૪ એક જવાન આદમીનું સુંદર કલામય ખરટ છે. નં. ૧૭૭૫ એક ઇજિપ્શિયન લલનાનું મરતક છે. એના વાળની ઘોટા આખા ઇજિપ્શિયન સ્ટાઇલમાં વળેલી આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ તેવી રીતે કોરેલી છે. નં. ૧૭૪૩ નિર્વાણ કામદેવતા Cupid ની પ્રતિમા ઉચ્ચ કક્ષાનું જ્વાન કરાવે છે. નં. ૪૮૫ ની દીવાલમાં જડેલા કાચના એક કળાટમાં “એલેક્ઝાન્ડર ધી ગ્રેટ” મહાન સીકંદરનું મરતક મૂકવામાં આવેલ છે, નં. ૪૮૨ વીનસ, આ કેસમાં પણ કેટલાક ‘ટેરા-કોટા’ મરતકો છે, એથી વાળ જોળવતી જુદી

ઇજિપ્શિયન-ગ્રીક-રોમન સંગ્રહસ્થાન

કેટલીક જાણવા લાયક વસ્તુઓ

અતિ પુરાતન કાળનાં પૂતળાંઓ

મહાન સિંકંદરનું માથું

હૃદયબેઠક રૂખાવ
રણુ દરણુ પૂતણું

બંદર અને 'મહ-
રસા'

એકસના સૌંદર્ય-
કૌંસ અને કેટકો-
ગુસની મહેલગાહ
ઉપર

જુદી પદ્ધતિઓ જાણી શકાય છે. 'ખીસાલે' માં વચ્ચે જ ઝંપુસનું એક જખર પૂતણું ખડું કરવામાં આવેલ છે. ર, શેરીફપાસા-શેરીમાં જમ્હારે ખોદ-કામ આણતું હતું ત્યારે સેરા-પીસનું આ પૂતણું સફેદ આરસમાંથી કોરેલું મળી આવ્યું હતું. નં. ૧૭૭૨ પર્શુઅસ અથવા બેલેરોડોન એક પાખાળા અથ્થ ઉપર સ્વાર થયેલ છે, એનું કલાવન્ત પૂતણું છે. નં. ૧૭૭૪ મીનરવા દેવીનું ખસ્ટ છે. 'સી-સાલે' માં એલેકઝાન્ડ્રીઆમાંથી જડી આવેલા જોમન સિક્કા-ઓનો જમાવ છે. વળી કેટલીક પ્રતિમાઓ હાથમા હાથ મીલાવી બેસેલા વર વહુ અથવા મનુષ્ય અને ઓની છે. "ડી-સાલે" માં સીરપાઈસના ખસ્ટને બંધબેસતું જરાક મળતું આવતું જખર પગનું પૂતણું પડેલ છે. હાથીદાત-માંથી બનાવેલ આખોનું અને ચૂના અને પત્થરોના મિશ્રણથી બનાવેલ એક કલામય મસ્તક પણ જોવા જેવું છે તથા રોટોનાઇક પોતાની મરણપથારીએ પડેલ છે, તેનું સૌન્દર્ય અને ચોતના કંઈ મિશ્રણનું સુંદર પ્રતિભાવન્ત પૂતણું શોભામા ધણી જ હૃદયબેઠક વધારો કરે છે. મ્યુઝીઅમના કોર્ટમાર્ડમાં કેટલાક 'સાકોફો' પણ દ્રશ્યમાન થાય છે,

આ બંદર અને મહરસા લગભગ દોઢ કલાકમાં જેઠ શકાય છે. ખેદીવની મળદ કરવાની આ યોટ 'મહરસા' જે બંદર ઉપર પડેલી હોય તો એલેકઝાન્ડ્રીયાના ગવર્નર પાસેથી મેળવી શકાય. એ ગવર્નર તે ઈજીપ્તનો એકલો જ એકમીરલ હુસેન પાસા. મુલાકાત લેનારાઓ તરફ એ પાસા બહુ જ સૌજન્ય દાખવે છે. આ યોટ સહુથી મોટી છે. અને તેને ધપકાબંધ સ્ટાફ-લમાં શુંગારવામાં આવેલ છે. એની બંદરની 'સેલ્સ' ના પેનસો રંગેલા અને ફેન્સી છે. ખેદીવનું શયનગૃહ જહુ જ કુનેહખરી રીતે સફેદ સેટીનથી શોભામ-માન કરવામાં આવેલ છે. બંદર ધણું જ સુંદર અને હવાખાવાનું મુખ્ય મથક કહી શકાય.

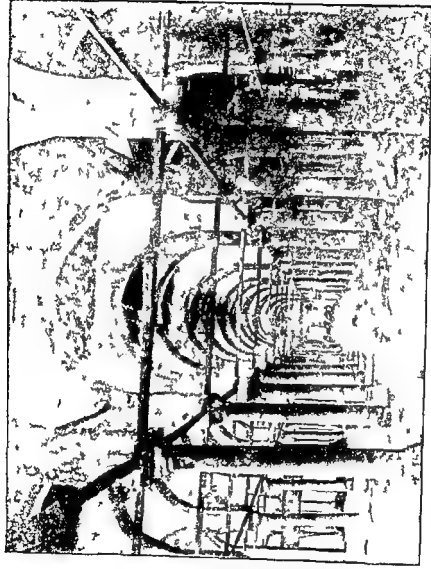
આ સહેલગાહ લગભગ અર્ધોદિવસમાં સમેટી શકાય. એ ત્રણ રીતે કરી શકાય છે. એક તો ટ્રેનથી, બીજી રીતે ગધેડાઓ ઉપર સ્વાર થઈને, અને ત્રીજી રીતે હોડીમાં બેસીને. મેરીના ગેદીમના પાલીસ રેશન ઉપર અરજ કરવાથી એક હોડી મેળવી શકાય. પરન્તુ જ્યારે દરિયો શાન્ત હોય ત્યારે જ સહેલ કરી શકાય. ગાડીના રસ્તા ખરાબ છે. પરન્તુ 'સૌંદર્ય વર્કસ'

પૃથ્વિની પ્રદક્ષિણા

મીસર દેશના ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦૦
 બોદલે આજથી સાત હજાર વર્ષ
 પહેલાના ખંડિયેસે થિબસના
 કરનાક કુતરાંઓની હાર.

મિસર દેશમા નાબૂદ થોમરના વખતની
અતિ પુરાણી લગ્ન મસ્જીદ એ ઇજીપ્તમાની
પહેલ નહેવી સુસ્વીમ મસ્જીદ ગણાય છે

તરફ જવું હોય તો ફીકે જઈ શકાય. તો પછી ત્યાંથી પરબારા અજમી Adjmi સુધી તો ન જઈ શકાય. દ્રેનથી કે ગધેડા ઉપર સ્વાર થઈને સહેલગાઢ કરવી હોય તો તે સર્વોત્તમ ગણાય છે. 'સોલ્ટ વર્કસ' અને કેટાકોન્સની મુલાકાત લીધા પછી રળીયામણી ટેકરીઓમાં સ્વાર થઈને 'લેઈકે મેરીઓટીસ' ની મુલાકાત લઈ શકાય. સારામાં સારી સહેલગાઢ કરવી હોય તો અજમી સુધી જઈ ત્યાંથી પાછા ફરવું. બપોળે કલાકે ત્યાંથી દ્રેનનો દોડતી હોય છે. ત્યાંથી મેનામ્સલ સ્ટેશનની ટીકીટો લેવી, ત્યાંથી અજમી સ્વાર થઈને જવું. અજમી લગભગ ૨૫ માઈલ દૂર છે. અહિં રેતાળ જેવા પ્રદેશ આવે છે. અહિં જ ભુલાઈની પહેલી તારીખે ૧૭૯૮ માં નેપોલીઅન ચેતાના ફ્રેન્ચ લશ્કર સાથે ઉતર્યો અને ત્યારથી ખાંચમે દિવસે સિંક-દરિયા પડ્યું. તે પછી ૧૮૮૨ માં હૅન્ડ આર્લ્સ પીઅર્સ ફર્ડ જે મજશુતનો કિલ્લો લઈ લીધો, તે તે સ્થળેથી બંદરનો નવનરંજક દેખાવ દ્રશ્યમાન થાય છે. ત્યાં કુદરતને ખાલેલી આપણે તરતમાં નવનોથી જોઈએ છીએ-પીએ છીએ. ત્યાંથી 'સોલ્ટ વર્કસ' જેવાને સ્વાર થઈને મીના-અલ-મેરીડ જે ગા માઈલ છે તેટલે દૂર જવું પડે છે. અહિંજ આખા ઇજીપ્તને પૂરું પડે એટલું મીઠું ખનાવવામાં આવે છે. આખું કારખાનું સરકારને હાથ છે. ત્યાંથી દૂર દૂર ચીમનીઓ દેખાય છે. તે મેરીઓટીસ સરોવરમાંથી પાણી બહાર કાઢી ખેતરોમાં પુરવાના થતોની છે. જે આમ ન કરવામાં આવે તો આ સરોવર ઉભરાઈ જાય અને ચાસપાસના પ્રદેશમાં ભરતી આવવાથી પૂર જમી જાય. બોમ્બ ગોળાની અસર જેવા જે મુસાફરોને 'મીલીટરી' બાબતમાં રસ પડતો હોય તેઓએ જુના કિલ્લામાં જઈ ચાલોહન કરવા ચૂકવું નહિ. અહિંના આ કિલ્લાઓ ઉજ્જડ પડેલ છે. એમાંની તોયો ત્યાં નથી. એની કેદ સંભાળ લેવું હોય એમ જરાયે જણાતું નથી.

મેનાકથી અજમી જઈ શકાય છે.

મીના-અલ-મેરીડ

ઉજ્જડ કિલ્લા અને વેશન તોયો

કેટાકોન્સ એલેકઝાન્ડ્રીઆની પૂરાતન કિર્તિમાં મુખ્ય ભાગ બળવે છે. એક વાર અહિં એક ગામ વસતું હતું, ત્હેની વનસ્પતિ અને ઝાડ-ની વન-ઘટાથી હવાયેલ પ્રદેશમાંથી એનું કાર છે. બાજુની ઘસ્ટોમાં વસવાવાળા એને નેકોપોલીસ કહેતાં. આ કેટાકોન્સનો વિસ્તાર નોંધવા લાયક છે. એની મુલાકાત લેવાની મુખ્ય લાલચ તો એને અદ્દશુત સિદ્ધપક્ષા જ છે. ઝીંક ભૂમિના

નેકોપોલીસ અને કેટાકોન્સ

ગ્રીક અવશેષોને પુષ્કળ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. ગ્રીકોનો વિશ્વાસ, તેમની અદ્વૈત દીનચર્ચા, આપણે અહિંની શિલ્પકલાથી જોઈ શકીએ છીએ. મહાન ગ્રીક પ્રતિમાઓ ત્યાં છે: એ સઘળી કલાનો જરાપણ અવશેષ ઇજીપ્તમાંથી મળતો નથી. અંદર જોવા માટે એક મસાલની જરૂર પડે છે, જે મુસાફરને આ બાબતમાં રસ પડતો હોય અને મૂર્તિઓનું બારીકાઈથી અવલોકન કરવું હોય તો નીસરણી પણ જરૂર પડે. દોરકું હોય તો એની મદદથી અંદરના ગુફા જોવા બાગમા રહેલાઈથી ઉતરી શકાય.

કક્ષીઓપેદાનું કના
નગૃહ અથવા
હમામખાનું

આગળ જતાં વનવૃક્ષની ધટાથી ઘેરાયેલું સુંદર ખુશનુમા જળાશય આવેલું છે પત્થરોમાંથી કોરી કઢાડેલ આ જળાશય આપણને પૂરાતન વિશ્વાસ અને રમણીયતાનું બાન કરાવે છે.

ફક્ત-એત-તીનનો
રાજમહાલય

આ રાજમહલ જોવા ગવરનોરાટમાંથી સિકન્દરિયાના સુખ પાસેથી રજા મેળવી શકાય છે. આ રાજમહલ જોવા જોવા તો છે ખરો, એ સાથે પૂરાતન ફારોસ પણ જોવા જેવું છે: આ ફારોસનું વર્ણન આગળ કરી નાખવામાં આવ્યું છે. એનો રસ્તો પ્લેસ મહંમદઅલીથી રૂ. રાસ-એત-તીન ચમને છે. વચ્ચે વચ્ચે કિલ્લા જોવા ધરો દેખાય છે. પાછા આવતી વખતે જમણી બાજુએ 'ફોર્ટ એક' દ્રશ્યમાન થાય છે. આ રાસ-એત-તીનનો રાજમહાલ મહંમદઅલીએ બાંધ્યો હતો- એમાં કે ખાસ જાણવાનું નથી. ફક્ત એની રવેશમાં સારામાં સારો 'લે-ડસકેપ' (મનોહર દ્રશ્ય) નજરે પડે છે. ત્યાં સુંદર મનોરંજક અને બહુ જ કાઢીમરીભરી કેરારા આરસમાંથી કોરી કઢાડેલી ઘઠરાની પગથીઓ જોવાલાયક છે. એની જોડે ફરિયાનાં ઉજળતાં મોત્તં જેવું 'હેરમ' નું જુકું જ મકાન છે: એની મુલાકાત કોઈપણ લઈ શકવું નથી. ત્યાંથી અર્ધો માઈલ દૂર પૂરાતન યુનેસ્કોસ પોષ્ટ આજનું રાસ-એત-તીન પોષ્ટ એની ઉપર અત્યારનું લાઈટ હાઉસ (દીવાદાંડી) ઉભું છે. ત્યાંના કિલ્લાઓ પણ જોવાલાયક ખરા. રાજમહાલય છોડ્યા બાદ જમણી બાજુએ ફરતાં આર્સીનાલ-મહંમદઅલીની મહત્વાકાંક્ષાના એક તથુખા રૂપે નવું બંધાવેલ લાઈટહાઉસ-(દીવાદાંડી) દેખાય છે. એણે ઇજીપ્તમાં પોતાની સત્તાના પડધા પાડ્યા તનતોડ પ્રયત્નો કર્યા હતા. એ અત્યારે બંધ પડેલ છે: કારણકે ઇજીપ્ત

મહત્વાકાંક્ષિ મહંમદઅલી પછી આ-જનું નમાઝ મીસર

પાસે અત્યારે કાઢ્યો હાથમાં નથી. એનો કેટલોક ભાગ એઠીનીઅલ ચોસ્ટલ્સ, સ્ટીમરો વાપરે છે અને બીજો કેટલોક ભાગ એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ લાકડાને ઉતારવા માટે બંદરનું કામ કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. રૂ. રાસ. એસ. ત્રીન-શેરીમાં અપરબી ઢગનાં ધરો નજરે પડે છે.

આ મસ્તકો પત્થરમાંથી કૈરી કઢાડેલા પચાસ વર્ષ પહેલાં મી. હેરીસે જમીનમાંથી ૧૮૯૫ માં શોધી કઢાડ્યાં હતાં. ૫૦૦ વારના વિશાળ ચોખાનમાં આ જળરજસ્ત પાથરોના પુસ્તકો પડેલાં છે. એક મસ્તકને એસસરીસ જેવો આકાર છે, અને બીજાને આઇસીસ જેવો. તેઓ પૂરાતન સીરીસ અને પ્રોસરપાઇનનાં મંદિરોની નજીકમાં જ આવેલ છે. લોકો કહે છે કે આ બે પ્રતિમાઓ એન્ટની અને કલીઓપેટ્રાની છે.

જળરજસ્ત મસ્તક - પ્રતિમાઓ

બરાબર ત્રણ વાગ્યે દરરોજ સિકન્દરિયાથી એક ટ્રેન ઉપડે છે. તે ૬-૫૫ વાગ્યે રહાંજે રૅલેટા સ્ટેશન ઉપર આવી પહોંચે છે. રવિવારે આ ટ્રેન ૭-૩૫ વાગ્યે રહવારે ઉપડે છે અને ૫-૧૦ વાગ્યે રૅલેટા પહોંચે છે.

રહવારે રસ્તે-સિકન્દરિયાથી રૅલેટા-લગભગ ૪૦ માઈલ

રૅલેટા—(અરેબીકમાં રશિદ-કૉપીકમાં તી-રચિત.) ૧૬,૧૬૦ ની વસ્તીવાળું ગામ નીલ નદીને પશ્ચિમ કિનારે આવેલું છે. નદીની આ યાખા આગળ ઉપર ઍાલ્પીટાઇન હતી અને તેની ખાલુમાંની એક ટેકરી નામે આણુ મન્દુર અન્દારના ઇહેરની દક્ષિણે દોઢ માઈલને અંતરે આવેલ છે, તે લોકકથનાનુસાર પુરાતન ઍાલ્પીટીનુપ નગર કહેવાય છે. એ. ડી. ૮૭૦ માં કહેવાય છે કે આ રૅલેટા એ એક ખલીફે વસાવ્યું હતું. ઘણા સમય સુધી વ્યાપારોજગાર અને ધંધા માટેનું આ એક ધણું જ ઉપયોગી મથક હતું, પરન્તુ પાછળથી કામના વહનાનુસાર એની પડતી થતી ગઇ. આજની આ ચાલુ શતાબ્દની શરૂઆતમાં જ એની વસ્તી લગભગ ૨૫,૦૦૦ જેટલી હતી. એ અત્યારે લગભગ ધટી ધટીને ૧૬,૧૬૦ સુધી આવી પહોંચી છે. એના વસવાટનો કેટલોક ભાગ જીર્ણ છે. કેટલાંક ધરો-મકાનો અને મહોલ્લાઓ ખંડિયરોની અવસ્થા લોગવી રહ્યાં છે. બંદર તરીકે આ રૅલેટા ગામ એની ખાલુમાં સિકન્દરિયા હોવાથી પડતી દશ પામ્યું છે. નહિતર એક સફળતા-ભર્યું બંદર થઇ શકે. અત્યારે જહૂજ ઝાંઝા વ્યાપાર ત્યાં ખેડાય છે. એની

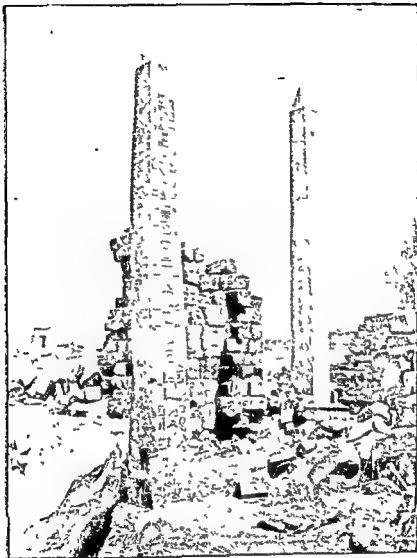
રૅલેટોની તથાશિખ

સિકન્દરીઆથી રૅલેટા વેશન બન્ડ.

જુની ઇમારત બાંધવાની સંસ્કૃતિ ઇજીપ્તના જેવી છે કેટલેક સ્થળે મેદાન જેવું, હોય છે એની વચ્ચેવચ્ચ પૂરાણી સ્થિતિમાં પડેલ કાળા ચેનાઇટ પથરો નજરે પડે છે. એની ઉપરથી જણાય છે કે એ બારીબારણાં કે દીવાલના મોટા પથરો હશે. ત્યાં કેટલીક મસ્જિદો છે, ખાન અને બજારો છે. આખું ગામ લુપ્તહોવાથી રક્ષાયેલું છે. કારણકે ત્યાં આરણ લુટારાઓનો પુષ્કળ ભય હોય છે. ઇતરફારે મે દાવર હોવાથી જરા શોભાપમાન લાગે છે. આના જેવા દાવરો ઇજીપ્તમાં બહુ જ સાધારણ છે. આ ગામની સંસ્કૃતિ લગભગ ઇજીપ્ત જેવી જ છે. એની વચ્ચે બહુ જ સુંદર અને શોભાપમાન બાગબગીચાઓ વિસ્તાર પામેલ છે. રૌઝેટાનું મિન્ડુ એ લીલા પ્રદેશમાં એવા સરસ સ્થળે આવેલ છે કે એની શોભામાં કુદરત ખૂબ જ વધારો કરે છે. હવા ધણી જ ખુશબોભરી છે: એલેક્ઝાન્ડ્રીયાનો માટે હવા ખાવાનું તથા હવાફેર કરવાનું આ એક ચોક્કસ સ્થાન છે. નીલ નદીને કીનારે મોટા મોટા કિલ્લાઓ રૂખાય છે અને નદીના મુખ આગળ એક સુંદર દીવાલોડી શોભામાં અભિ-પ્રકિ કરે છે.

ઇતિહાસમાં આ રૌઝેટા મસફૂર નથી. ૧૮૦૭ માં મમલુક લોકો ઉપર બ્રીટીશોએ સત્તા સ્થાપવાનો જે નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરેલ એનું પ્રતિબિમ્બ જ છે. બીજા ઐતિહાસિક અવશેષો પણ મળતા નથી, જેથી એ ગામની જગ્યાતા અને ઉપયોગિતા સાબીત કરી શકે. અહિં કેટલાક એરોગ્લાફિકસ Hieroglyphs ફક્ત સુંદર પથરમાંથી કેરી કઢાડેલ જેવામાં આવે છે. જાણે એની મસ્જિદો અને મકાનો પૂર્વ હાલતમાં હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે. ત્યાં એક બહુ જ સુંદર “ સિલ્પકળાના અવશેષ ” રૂપ પડેલ છે, તે ઇતિહાસમાં કોષ્ટક સ્થળે “ રૌઝેટા સ્ટોન ” નામે ઓળખાય છે. ૧૭૯૯ માં, કિલ્લાનો પાયો ખોદતાં ખોદતા આ પથરો જડી આવ્યો હતો. આ શિલા ઉપર ઇજીપ્તના ધર્મગુરુઓ મોટેલેની ઓપીફોન્સના ખાનમા બી. સી. ૧૯૬ માં એક લેખ કાતરેલો મહુમ પડે છે. આ પથરનો એક બીજો ભાગ હાલ બ્રિટિશ સંમદ સ્થાનમાં પડેલ છે.

ઉપરને બધું સ્થળે જઈ આવી હું પાછો સિન્દરીયા આવી પહોંચ્યો. ત્યાંની મોટી સૌરી “ મન્શીયા ”માં એક લટાર મારી આવ્યો. રસ્તે માલતાં કેટલીક શુરખો પહેરેલી સ્ત્રીઓ નજરે પડી.

મીસરમાં આવેલી સાત હજાર
વરસ પહેલાની અતી પુરાણી
ઇમારતના અવશેષો ને પુરાણી
લીપીમાં લખાયલા બે સ્થંભો
બે મશહુર રાણી હાતાસુના
પાળીયા તરીકે ઓળખાય છે.

પ્રાચીન મીસર Sakkara સેક્રારામાં આવેલા
અતિ પુરાતન ચિત્ર કામના નમુના જેમાં ૬
હંસને મળતા આવતા પક્ષીઓના દેખાવ
છે જે ૫૦૦૦ પાંચ હજાર વરસના જુના છે.

આગળના જમાનામાં પોલીસીઅસના કચનાનુસાર ત્રણ જાતના લોકો વસનારાઓ હતા. (૧) ઈંગ્લિશન અથવા તેજ દેશના વતનીઓ-સંસ્કારી અને સુધક વર્ગ. (૨) લગાયક મર્સીનરી સંઘ. આ પ્રજા પોતાના હાથોમાં ચાકુ હથીયાર રાખતી આવી છે. આ પ્રજામાં એવું ગરમ ખગીર હતું કે કામની આજ્ઞા પાળવા કરતાં એ આજ્ઞા આપનારની ઉપર રાજ્ય ચલાવવાની આકાંક્ષાઓ ધરાવતી. (૩) એલેક્ઝાન્ડ્રીઅનો-કેં ખાસ ગુણ ધરાવનારાઓ તો ન કહી શકાય. ઓક પ્રજામાંથી ઉતરી આવી ઈંગ્લિશન પ્રજા સાથે એનું લોહી ભેળાયું. એવી રીતે અત્યારે પણ આ શહેરના વનનીઓ ભેળાયેલ ખગીરના છે. ખાગીરી, ઈંગ્લિશના વતનીઓ પણ ત્યાં ચાકુ વસવાટ કરે છે. વળી ત્યાં તુર્કો, આલ્બેનિયનો, સેરીઅનો, ઓકો, જ્યુસ, કોન્ટસ અને આર્મિનીઅનો હાલ વસી રહ્યા છે, તથા યુરપની કેટલીક બીજી જાતના માણસો પણ ત્યાં સ્થાયી વસવાટ કરે છે.

સિકન્દરિયામાં વસનારા લોકો

મોસરીઓ સાથે બળેલી યુરોપીઅન પ્રજા

એલેક્ઝાન્ડ્રીઆની વસ્તી રોસેમોસ અને સીર્ગર્સના વખતમાં અર્ધો લાખ જેટલી હતી. તે વખતની જહોજલાલી પણ બહુ દૈદિખમાન અને તેજસ્વી હતી. એ વખતથી ઘટતી ઘટતાં એ વસ્તી લગભગ ૬૦૦૦ ની ચર્ધ મર્ધ. કાળની વિચિત્રતા પણ અજબ છે. કાળનો એક કપાટો કેટલા પ્રાણ હરતો જાય છે! એ આપણે આ તવારિખ ઉપરથી સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ.

મહમદઅલીએ જ્યારે પોતાની સત્તા ત્યાં જાણાવવા માંડી, ત્યારથી એ વસ્તીમાં વધારો થતો ગયો. અત્યારે આ શહેરની વસ્તી ૨,૪૦,૦૦૦ ઉપર થવા પામી છે. એમાંથી લગભગ ૬૦,૦૦૦ યુરોપીઅનો છે. ખાસ કરીને ઓક, ઈટાલિયન, ફ્રેન્ચ અને ઈંગ્લીશન.

સિકન્દરીઆ અને કેરો વચ્ચે દરેકજાન જૂનો જાય છે, એ બધું જોખને હું તા. ૧ થી નવેમ્બર ૧૯૦૨ના કેરો જવા રોશને ગયો. ત્યારે બપોરના ૨-૩૦ ની કેરો જવાની ટ્રેન ઉભી હતી. તેમાં હું તેજ રાત્રે ૧૦ વાગે કેરો-નગર પહોંચ્યો અને હોટલ સીટીમાં ઉતર્યો:

નીલ નદીના લાંબ અને ખુસ્ત્રા તટપર આવેલું આ કેરો શહેર મોહાત્તન ટેકરીઓની ખીણમાં પડેલું ઉપરથી જોઈ શકાય છે. જરાબર શહેરની વચ્ચે એ મહા દાર દસ્યમાન થાય છે. બાબ-અઝ-ઝુલેલા અથવા

મિસ્-અલ-કાહીરા કેરોની લાણવાળેગ આચિત તવારિખ

મતવાલી અને ધાખ અલ-ખદક; ધાખ-અઝ-બુલ્લાની બાજુમાં એક મોટી મસ્જિદ આવેલી છે અને એ મસ્જિદ આખા કેરામાં નેવાલાયક સુંદર મકાન છે. અત્યારે તેા ધાખ અલ-ખદક ફક્ત નામનીજ રહી છે.

ફૌસ્તાન અથવા પ્રાચીન કેરા ખાતેના બાબીલોનના સુમી કિશ્ત્રામાં કેરાનું મૂળ મળી આવે છે. ઇ. સ. ૬૩૯માં ખલીફ ઓમરના સુખાએ મીસર ઉપર સવારી કરી જીતી લીધું; જીત્યા બાદ તેણે નવું રાજ્યનગર સ્થાપ્યું. એનું નામ અલ-ફૌસ્તાન આપવામાં આવ્યું. આ શહેરના અત્યારે ખંડિયેરા નેવામાં આવે છે.

ઇ. સ. ૯૬૬માં, અલમુહમ્મદના સુખા ગોહરે ઇજિપ્ત જીતી લઈને દરુનીસમાંથી રાજ્યપદ કઢાડી નાંખીને મીસરમાં સ્થાપ્યું. અલ કંતકઆની હમરે તેણે એક સુંદર મહાલ બાંધ્યો. એનું નામ અલ-કાદીશ એટલે 'સુંદર' પાડવામાં આવ્યું. એની પડખે બેત-અલ-કાદીની ન્યાયાલયના હજી પથ્થુ ખંડિયેરા નેવામાં આવે છે. એની દક્ષિણે ગોહરે બાંધેલી મસ્જિદ-અલ અઝહર હજી પથ્થુ નેષ શકાય છે.

ઇ. સ. ૯૦૫માં અલકતમ્મિનો આગથી નાશ થયો. ૧૦૩૫માં અલ સુસ્તાનસીરના રાજ્ય દરમિયાન એનો સંપૂર્ણપણે નાશ થયો. તે દરમિયાન બાજુમાં નવા શહેર-અલકાદીરોનો ઉદય થયો હશે એમ કહેવામાં આવે છે. ૧૭૭૨ અલુબિદ વંશના સ્થાપકે સુસક અલ્લાહુદીને શહેરની આસપાસ બંધ કોટ બંધાવ્યો.

મમલુક મુલતાનના
રાજ્યકાળ દરમિયાન
વધેલી નાહોનલાલી

મમલુક સુલ્તાનની રાજ્યકાળ દરમિયાન એની કીર્તિ અને નાહોનલાલી વધતી ચાલી. અને પૂર્વમાં એ સુંદર અને બંધ અમારખ પામતખતની નામના મેળવી મુલ્કમશહર ચર્ધ ચૂક્યું ૧૫૧૭માં મુલતાન સલીમે મીસરમાં મમલુક રાજ્યનો અંત આપ્યો, ત્યાં સુધી કેરા ખલીફાની રહેઠાણુભૂમિ હતી. પછીથી તુર્કિશ હદનું એ પામતખત બન્યું. તત્કારબાદ ૧૭૯૮ની કહેવાતી પિરામીડની લડાઇ પછી ફ્રેન્ચોએ તે લઇ લીધું. તેમની પાસે એ મીસર ત્રણ વર્ષ સુધી રહ્યું. ૧૮૦૧માં વળી પાછું તુર્ક અને અંગ્રેજોએ એ પ્રદેશ જીતી લીધો. ૧૮૧૧ માં મમલુક લોકોની કતલ કરી મહમ્મદઅલીએ આખા ઇજિપ્તને કબજે લીધો અને ફરી એકવાર કેરા ઇજિપ્તની આઝાદીનો પુનરુદ્ધાર કરવું

પાપતપ્ત બન્યું. ૧૮૬૩માં ઇસ્લામ પાશા ગાદીએ આવ્યા, ત્યારે એ શહેરની જાહોજલાલીમાં ભારે સરસ ઉમેરો થયો. નવા રસ્તા : નવો સરંજામ : નવી ઇમારતો, ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા.'

૧૮૭૯માં તત્વશીક પાશા એના વાસિદ પછી 'ગાદીએ આવ્યો. તે વખતે અંગ્રેજોએ ત્યાં સારા જેવો અદ્દો જમાવ્યો હોવાથી શહેરસુધરાઈમાં સારી પ્રગતિ થઈ.

આજના કેરોને જુદા જુદા 'કર્વૉટરો'માં બેઠ્યા દેવામાં આવ્યું છે : એને મોટા દરવાજાઓથી જુદા પાડવામાં આવ્યા હોય છે ; રાત્રિએ આ દરવાજાઓ બંધ રાખવામાં આવતા હતા અને રાત્રિએ ત્યાં ચોકીપહેરો સજ્જત રહેતો હતો ; આવા કેટલાક જ દરવાજાઓ અત્યારે જોઈ શકાય છે. કર્વૉટરોમાં નીચેના જાણીતા નામો ગણાવી શકાય :

હાર્ત-અલ-મુગર્બિન (પાણી ભરનારાઓનું કર્વૉટર) હાર્ત-અન-નસાર અથવા હાર્ત-અલ-કોની (ક્રીશ્ચીયન અથવા કોષ્ટ કર્વૉટર) : હાર્ત-અલ-ચાહુદ (પાહુદોઓનું કર્વૉટર) હાર્તઅલફરાન્જ (શીરંગીઓનું-ફ્રાન્જનું કર્વૉટર) વિગેરે. ફ્રાન્ક કર્વૉટરને સુરખીયનો સુરકીને નામે ઓળખે છે. સુરકી શબ્દ સલાહુદીનના એક સંબંધી ઇઝીઝુદીન સુરકમાંથી નીકળી આવ્યો છે. પહેલાં અહિં અંગ્રેજોએ ટુકાનો ઉધારી વહેપાર શરૂ કર્યો હતો.

ઈસ્માઈલીયા કર્વૉટર ઇસ્માઈલ પાશાના નામ ઉપરથી રચાયેલો છે. આજનાં મકાનો પેરીસની સ્ટાઈલ ઉપર દબાવ્યાથી બંધાયેલાં જેવામાં આવે છે. વચ્ચે આબહીન અથવા એઠીવીઅલ રાન્યમહાલો આવી જાય છે.

દસમી શતાબ્દિમાં શાહરે વસાવેલું અલ કાહીરોનો કોટ અત્યારે ખંડિયેર અવસ્થામાં કોઈજ રચણે દેખાય છે. ઝીક લોકોએ ત્રણ સિદ્દારો ખાંધ્યા હતા. સલાહુદીનના રાન્યકાળમાં (૧૧૭૧-૧૧૮૩ એ. ડી.) બવ્વ મિનારા સહિત આ કોટનો પુનરુદ્ધાર થયો.

સુરકી કર્વૉટરની જગાએ આગળ જતાં એક સિદ્દાર આવે છે. અત્યારે એનાં જુજ પણ જેવલાયક સુંદર અવશેષો દેખાત છે. એને બાબ-દારઅ અલ-માદરક કહેવામાં આવે છે. આગળ જતાં બાલ-અન-નસ નામનો એક વિચિત્ર અને સુંદર મિનારો-ટાવર આવે છે, એની બાજુમાંજ અલહુકમની

અંગ્રેજોનાં પગલાં પડ્યાં.

આજનું કેરો જુદા જુદા કર્વૉટરોમાં બેઠ્યાવામાં આવેલ છે.

પૂરાતન અને નાણુ-વાળો સિદ્દારો અને કોઈ કિલ્લાઓ

ખુદાની મદદનો દર-વાળો બાલ-અન-નસની કુંઠ ટકીકત

એક મસ્જિદ આવી છે. બાલ-અન-નસ એટલે ખુદાની મદદનો દરવાજો, એવો અર્થ થાય છે. દરવાજાની બે બાજુએ બે જળરા સ્થંભો છે. ઉપરના ભાગમાં કુશીક રીતનો એક શિલાલેખ નોંધ શકાય છે. તેમાં લખ્યું છે કે: "અબ્લાહના નામમાં દયાળુ, પાક પરવરદિગાર ' રહેમદીલ! ખુદા સિવાય અન્ય કોઇ દેવ નથી મહમદ ખુદાનો બંદો છે."

બાલ-અલ ફતુહ
'વિજયનો દરવાજો'
એની હેઠે લખીકત

અબ્લહુડીમની મસ્જિદના વાયવ્ય ખૂણામાં આવેલ બાલ-અલ-ફતુહનું સિંહદાર પથુ ધણું જ પુરાતન છે. અગિયારમી સતાબ્દની નજીવે તવારીખ કહેતો હોય એમ ગૌરવભેર એના અવશેષમાં આપણે અસલ શિષ્ય કામની ત્રીણવટની જાખી કરી શકીએ છીએ બાલ-અલ-ફતુર એટલે જીત-વિજયનો દરવાજો. 'The Gate of Conquest' એમ થાય છે. એની ઉપર પથુ શિલાલેખ નોંધ શકાય છે. આજે એના બારણા સાવ બધ થઇ ગયેલા છે. એની મજબુતાઇ અને શિષ્ટકામ ખરેખર તારીફ લાયક છે.

આ ઉપરાંત આપણે એક ખીલ દારની નોંધ લઈ શકીએ, તો ખાસ કરીને બાલ-અલ-જુનાલા (અરબ ટોળા ઉપરથી નામ) આ કેરોનુ દક્ષિણ દાર હતું. એના બે મહા સ્થંભમાં અજબ કારીગરી કરવામાં આવી છે. ફાતે-માહટના વખતમાં આ મુખ્ય દારની ખાસ ઉપયોગીતા હતી, એ દાર સીધા ખલીફના રમઢાલ તરફ લઈ જતા રસ્તા ઉપર આવેલ હતું અને ધણું કરીને બાલ-અલ-સુતાવલી કરીને ઝાળખવામાં આવે છે, એના વિશાળ સ્થંભોમાં અને દારમાં લોખંડી ખીલાઓ ખૂબ પ્રમાણમાં નોવામાં આવે છે.

કાઠીરાના પ્રાચીન ફાતેમાર્હટ કાંટમાં સહાહુદીનની કીવાસો ગણાવી શકાય. એના આજે ખંડિયેરો જ માત્ર નોવામાં આવે છે, ખીલ ખાસ મુખદારોના નામેમાં બાલ-અલ ખલક, બાબ-અલ-અક, બાબ-અલ-ખ-હર, બાલ-અલ-બહદીદ વિગેરે ગણાવી શકાય.

કાઠેર અલ મારેનાં
સ્થળો: 'ઇસ્મેકીયા
બાગ'

કેરોમાં પ્રજા માટે સુદરમાં સુંદર બાગ હોય તો તે 'ઇસ્મેકીયા બાગ' છે એની આસપાસ છેલ્લી ઢળના કાંડે, હોટેલો, થીએટરો, ગાલેરી નોવામાં આવે છે. ઝાડ ધણા જ સુંદર અને દિલચસ્પ છે. રહાને જગ્હારે તંદા આગળ ઇન્ક્લીશ અને ઇંગ્લીશીઅન મિલિટરી બેન્ડ વાગે છે, તંદારે તંદાનું વાતાવરણ ધણું જ સુદર અને ખુશ્નુમાં ખતી જાય છે.

કેરોના રસ્તાઓ ધણા જ સાંકડા હોય છે અને કેરોની ધમારતોની કંદેની સાંકડી જાંબીયો
ખાંધણી એવા પ્રકારની છે કે બીજે માળે ઉભેલા બે પુરુષો એક ગલીની
રહામરહામેની ધમારતમાં ઉભેલા હોઈ-હાથમાં હાથ મીલાવી શકે. ત્યાં ગરમીના
દિવસોમાં આવી સાંકડી ગલીઓમાં ખૂબ જ ગરમી પડે છે.

ખેદીવ ઇસ્માઇલ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે એક જ ધોરી અને સારા
રસ્તો હતો. તેનું નામ મુસ્લી. અહિં જ યુરોપિયન દુકાનો આવેલ છે. કેરોની
ગલીઓનાં નામો અરબીક છે. દરેક ગલીએ અરબીક અને ઇંગ્લીશ ભાષામાં
રખે નામ લખવામાં આવ્યું હોય છે: " શરીઆ " = સ્ટ્રીટ, " હાર્જ " = એનાથી
સાંકડી સ્ટ્રીટ, " મેદાન " = ચેમ્પ, " હારેત " = ક્વાર્ટર; આવી રીતે
જોવામાં આવે છે.

ખાન-અલ-ખાલીલી ખજારથી ફરવાની શરૂઆત કરી શકાય. આ કંદેની મુખ્ય ખજાર
ખાન અલ-ખાલીલી ખજાર મુસ્તાન-અલ-અસરફ ખાલીલે ખાંધી હતી:
મમલુકની પાઠ રાખવામાં એની સારી જેવી તવારીખ દેખાઈ આવે છે. અહિં
વજ્રો, તલવારો, રૈશમ, સ્લીપર્સ અને બરતકામ, સેતરંજ-ગાલીયાઓ, વિગેરે
વેચાય છે. અહિં ખરીદ કરવાના બે દિવસો છે. સોમવાર અને ગુરવાર, ખાસ
ખજાર બરાય છે તેમાં લીલાંછી માલનું વેચાણ કરવામાં આવે છે. ખાન-
અલ ખાલીલીમાં ચર્ચને આપણે શુક્ર-અન-નાહસીન નામની ગલીમાં આવીએ
છાએ: શુક્ર-અન-નાહસીન એટલે કંસારાઓની ખજાર. અહિં કંવાલઉન,
ખરકયુક અને અન નસરની મરજીએ આવેલ છે. અહિં પાઈપમેકેરો-(શીશુરકી)
વસે છે, અદિથી એક બીજે રસ્તો આપણને શુક્ર-અસ-સાઇમ-એટલે
સોનીઓના ખાજારમાં લઈ જાય છે. અહિં રૂપા અને સોનાનું સુંદર કારીગરી
બધું કામ આપણે નિહાળી શકીએ છીએ. એની બાજુમાં જ જોહરગીયા-
અબેરીઓ વસે છે.

આવી રીતે આગળ વધતાં-સુક્ર-અલ અત્તરીન આગળ આવી
પહોંચાય છે. અહિં ગુલોનું અત્તર અને હિના વિગેરેનું પુરતુમાં અત્તર મળે
છે: પછીથી સુક્ર-અલ-સુહાન, સુક્ર-અલ-ફૂહાગીન, સુક્ર-અલ અકવાદીન,
સુક્ર-અલ-મુઆવાદ, વિગેરે રસ્તાઓ આવે છે. આગળ જતાં મદમદઅલીના
જુલવાં આગળ અને મુલતાન હસનની મસજીદ આગળ સુક્ર-અસ-સુહાદ

—દથીયારોની બાઝાર આવે છે, અહિં તલવાર, તમંચા, પીસ્તોલ વિગેરે વેચાય છે.

કેશની મસ્જીદો

મસ્જીદોમાં જવા માટે ચોટીક શી રાખવામાં આવી છે. બહાર જોડા ઉતારી રખાના જોડા પહેરાવવામાં આવે છે કે જેથી અંદરની ફરસબંદી ઉપર ધૂળ ન રહે.

કેશની ઉત્તમોત્તમ મસ્જીદો તો દિવસે દિવસે ખંડિયેર અવરથા પ્રાપ્ત કરતી જાય છે. કેટલીકે ખંડિયેરોમાં જ જોવામાં આવે છે. નસીબજોગે ઇશ્તીયાયન રાત્રીએ એ મુઠ્ઠકમઘહૂર મસ્જીદોની કિંમત રહમજી એને જેની ને તેવી રાખવાના પ્રયાસો આદર્યા છે ખેદીવના વખતના એક વિશાળ રથઝ ઉપર અરેબીકસિલાલેખ ચળા આવે છે. પછીથી આ સમળા ખંડિયેરોને સમારવા માટે એક કમીસાન નીમવામાં આવ્યું: એ કે કામ પથ્થુ કરતું જાય છે. અમુખપકર-અલમઝહરની મસ્જીદ આ કમીસાનને લીધે પુનર્સર્જન પામી ચૂકી છે. એની અંદરનું સિલ્પકામ તો ગળબનાક છે. ખીન્નું, અમલ-અમઝહરની મસ્જીદ રાત્રિદિવસ ખુલ્લી રહે છે: ત્યાં કાઈ પથ્થુ રળ લખને જઈ શકે છે. અને જ્યાં આગળ બંદગી કરાય-એટલે ‘મકસુરા’ આગળ અમુક લોકોને જ જવા દેવામાં આવે છે; તે પથ્થુ ખાસ બંદગી કરવી હોય તો જ.

અમુ-ખકર-અઝ-અલઝહરની મસ્જીદ

મુલતાન કલાઉનની મસ્જીદ અને ખીલુ જોવાલેખું સોલાલી-અમ

જામી અસ-મુસ્તાન કલાઉન ઈ. સ. ૧૨૮૭ માં રથપાયેલી આ મસ્જીદ ખરેખર જોવાલાયક છે. જાણુ પથ્થુ એક ખીલુ સુંદર મસ્જીદ છે: તે અમલ-મલીક અમલ અન્સુર કલાઉનની છે: એના મુરીસ્તાન એટલે કે ઇસ્પીતાલ અને મેડ હાઉસના અવશેષો જોવા જેવા છે.

ઉપરોક્ત પહેલી મસ્જીદમાં ફિલ્લાને સુંદર રીતે મીનાકારી પત્થર અને આરસથી શણગારવામાં આવ્યા છે: દિવાલો આખી આરસ અને મુંગેમરમરની છે. અને એનાં દ્વાર ઉપર એક આરસની સિલા ઉપર મહમદનું નામ અર-બ્બીક જાણામાં ચાર વખત લખેલું હોય છે. બારીઓનું સુંદર વૈવિધ્યભર્યું દર્શન ખરેખર જોવાલાયક છે.

આ મસ્જીદ ચનીવારે ખાસ કરીને ખુલ્લી મુકવામાં આવે છે; ત્યારે લોકોની આવજા ઘણા સારા પ્રમાણમાં હોય છે. ત્યાં ખાસ કરીને માંદા માણસો સાજા થવાની ઉમ્મિદે વધુ આવજા કરે છે. કહેવાય છે કે કીલ્લામાં એવા ચમત્કાર છે કે લોકો એનો બહુજ માનથી અને આદરથી સેવના કરે

છે. પશ્ચિમ બાજુએ લાલ પત્થરમાંથી કોતરી કઢાડેલો પાણીનો સુંદર કુંડ છે: ત્યાં આગળ કલાક્રિતના એક શીરપેચ, એક અંચરખા નેવાં વચ્ચેની બોરી અને એક કમ્બરબંધ હજી પથુ જળવાી રાખવામાં આવ્યા છે. કહેવાય છે કે તે જગરો હુકીમ હતો.

આની પાસે જ 'જામી નસીયા' નામે અન-નસીરની મસ્જિદ આવેલી છે. એ મદારશંખોમાં સુંદર કારીગીરી કરેલ છે, ત્યાંથી એના મોટા દરવાજામાં ચર્ચને અંદર જવાય છે. આ દરવાજા ઉપર એક આરસો છે. કહેવામાં આવે છે કે તે એકરમાંથી તે શહેરના નાશ થયા બાદ અલ મલીક અલ અમરદ લખ આવ્યો હતો. એની ઉપરનો લેખ કહે છે કે તેને પાંધકામ મુલતાન મહમદે કરાવ્યું હતું.

જમણી બાજુએ કબર આવેલી છે, પરંતુ તે અત્યારે સાવ જીર્ણવસ્થામાં જોઈ શકાય છે.

મુલતાન ખરકુકની મસ્જિદ ખરાબર ત્રીજે નંબરે આવી છે. સીરોશિયન મુલતાન એદ-દાહીર ખરકુકે તે બંધાવી છે એમ કહેવાય છે. ત્યાં તેની મહોરદારની અને તેની હીકરી ફાતમાની કબરો આવેલી છે અને તેહુણીએ લખેલી હસ્તલિખિત કુરઆનની એક સુંદર કિમતી પ્રત ત્યાં જળવાી રાખવામાં આવી છે, પ્રવેશદ્વાર કાળા અને સુદેહ આરસનું બનાવેલ છે.

આ મસ્જિદની રહામે બાજુનું સુંદર 'સાબીત' આવેલ છે. ખોર-શગીયાહની જગત આમજી તેની સુંદર શિલ્પ અને કલાકૃતિ કામ માટે વખણાતું સાબીત-રહેમાન ખિખાયા આવેલ છે.

જામી અહીમ-હુકીમની મસ્જિદ સહુથી પૂરાણી આ મસ્જિદ ઘુલનની નજદીક આવેલી છે. અને એની શિલ્પકલાની કારીગીરી ખરેખર તારીફ લાયક છે. સહુ મસ્જિદોથી આ મસ્જિદનું આરોહણ અજબ પ્રકારનું છે, એમ કહીએ તો તો અતિશયોક્તિ નહિ જ ગણાય. આખા કેરામાં આ એક પુરાતન મસ્જિદ છે. અમદદ-ખમીમાં પણ આવી મૌલિક શૈલિ નથી. યુજ તો તે ગોદરના શહેરની બહાર આવેલી હતી. પાછળથી ન્યારે મુરતાનસીર કાટ બંધાવ્યો ત્યારે આ મસ્જિદને પણ તેણે ચોતાના કોટની અંદર લખ

'જામી નસીયા

'જામી ખરકુક'

સીબીલ-અર-રહે-માન-ખીખાયા

કલામય અને સુંદર
'જામી-અસેહકીમ'

આવ્યા છે. મિથ્યારતે અતિ નાબૂકાઈથી લાકડાનું બનાવવામાં આવ્યું છે અને એમાં ઘણી જ ખૂબીથી કલાવન્ત લેખ કેતરવામાં આવ્યો છે. અંદરના ભાગની સુંદર કારીગીરી કરનાર કલાકાર અબ્દુર-રહેમાનનું નામ પણ એક ટેકાણે કલાના નમુનામાં આપણને નજરે પડે છે.

આ અમુક મઝહરની મસ્જિદ શરીઆ અને નાહારીનથી ૨૫૦ વારને અંતરે આવેલી છે હિરજ બે નામના કલાકારે એને શોભાવી છે. એમાં સુંદર આરસના પુતળાં અને કેટલીક કારીગરીભરી વસ્તુઓ નજરે પડે છે.

અમુકરની મઝહ-
રની મસ્જિદ

જામી મહમદ બે એટલે મહમદ બેની મસ્જિદ પણ જોવા જેવી તો ખરીજ. અમલ એમજેરે જોવા બાદ યુનિવર્સિટીની પશ્ચિમે આવેલી આ મસ્જિદ એક શાળાની ગરજ પણ સારે છે. અહિં તુર્કી શૈલિનો કારભાર ચાલે છે. ઇ. સ. ૧૭૭૪ માં રાજમદ્રોહી મમયુક લોકોનો માનીતો વઝીર-પાછળથી હાજોર, મહમદ બે અમુ-હદાબે આ મસ્જિદ બંધાવી છે. અહિં ઇલાહીમ બે-અમલ-અહ્દોની મહોરદાર આદીસ, હુસેન પણ વિરાજે છે.

જામીઆ મહમદ બે

જામી-અમલ-હુસેન એટલે હુસેનની મસ્જિદ : આ મસ્જિદ ખાન -અમલ-ખલીલીની પૂર્વ દિશાએ આવેલી છે. કેરોના લોકો એને ધણું કરીને જામી શૈયદીઆ હુસેનને નામે ઓળખે છે. હમણાં એને પાછળથી સમારવામાં આવી છે, એના વિશાળ ધુમ્મટની કલા અબજ જેવી છે. ફક્ત આજ પૂરાતન ભાગ રહી જવા પામ્યો છે. એ એના વખતની ગૌરવભરી ગવાહી આપી રહ્યો છે. બારીઓમાં સુંદર આકાંઓ છે. અને પૂર્વેની ઉન્નત સુંદરીઓની-તસ્વીરોનું અદ્ભુત દિગ્દર્શન આપણે ત્યાં કરી શકીએ છીએ. હંથા મિનારા કે જેની પાસે બાલકની પણ કેબાચ છે, એની કલા અને સરસતાભરી ઝીણવટ આપણે એકવાર જોયા પછી કદાપી વીસરી શકીએ તેમ નથી.

જામી-અમલ-હુસેન

અહિં બે કિલ્લા છે. દરેકની ઉપર અતિ ભવ્યતાથી શયુગાર મદાવવામાં આવ્યા છે. એની આગળ એક લીલા રંગના કપડાનો પરદો રાખવામાં આવેલો હોય છે. અહિં સંખ્યાબદ્દ દીપિકાઓ સળગ્યા જ કરે છે: જે મગરિખને સમયે ઝાંખો પ્રકાશ ફેલાવતા હોય ત્યારે ધણું સુંદર અને રમણીય ભાગે છે.

અલ-અકબરની મ-
રજદ ટેકીયા મો-
હાલીયા

હિંદીઆમાં આવેલી જગ્યાએ દર્વાશી જૂત્ય જેવી ક્રિયા કરે છે, ત્યાં આ અલ-અકબર-મરજદ આવેલી છે. એને જામી અલ અકબર કહેવામાં આવે છે. અંદર જવાની રજા લેવી પડતી નથી પરંતુ પાછા આવતી વખતે થોડીક બક્ષીસ જેવી વસ્તુ આપવી પડે છે.

જહારે અહિં મળવીસ જલારાય છે, ત્યારે ત્યાંનો શેખ એટલે કે સેમાહ-ખાનેહ પહેલા પ્રવેશ કરીને સુદર શીષ્ટકીન ઉપર વિરાજે છે. એની પાછળ ૧૧ કે ૧૩ દર્વાશી આવે છે. તેઓ શેખને કુર્બાન કરી કાખી બાલુએ બેસી જાય છે. ગેલરીમાં વાજાંત્રવાળા સાજાંદાઓ બેઠેના હોય છે. પંચગબરની રાહમાં એક નઆત-એ-શરીફ નામક સુરીવાદી ગીત લયકારવામાં આવે છે. પછીથી દર્વાશી ત્રણ વખત હાલમાં બાગ મારી સૈયાહને વારંવાર વદન કરતા કરતા ફરે છે. ફરી શેખ બદગીમાં લીન થઈ જાય છે, પછીથી દર્વાશી પોતાના કપડા કઢાડી છાતી ઉપર બેઠે હાથોની અદબ વાળી આઢાબથી શેખને કુર્બાન કરતા ઉઠે છે. પછીથી ફરેક ધીમે ધીમે ખાસ કરીને કાબે પડે ચક્કર ચક્કર ફરવા લાગે છે. હાથો પહોળા કરી લખાવવામાં આવ્યા હોય છે. જમણા હાથની હથેળી ઉપર હોય છે. કાબાની નીચે હોય છે જેમ જેમ આ ઝીકની રમત આગળ વધતી જાય છે, તેમ તેમ સંગીત વધુ તાનભર્યું થતું જાય છે. થોડી મીનીટો પછી આ હીલચાલ અટકે છે. પછીથી વડો શુર ફરી બદગીના પાક શબ્દો ઉચ્ચારે છે અને ફરી સંગીતના સુર આગળ વધે છે. ફરીથી ઝબ્બા વીંટાળી દર્વાશી પોતાની જગ્યાએ બેસી જાય છે અને સૈમાહજાન આગળ આવીને તુર્કી બદગીનો પુકાર કરે છે. પછીથી દર્વાશી જોરથી “હુ” (એટલે તે-ચુલ) શબ્દો ઉચ્ચાર કરી વત્તાવરણ અગમ્યવાદભર્યું બનાવી શૂંકે છે.

જામીઆ મુલતાન
આ હઇ ઇઝને તુલુન

આ જામીઆ આજે તા. ૭ મી ડીસેમ્બર ૧૯૭૨ ના રોજ જોવા ગયો. આગળ જોવામાં આવેલી બંધી જામીઆ કરતા આ હમારતની બાધણીમાં એક પ્રકારની વિશેષતા હતી આ ઝંઝવર જામીઆ હરમ શરીફના ઘાટ મુજબ બાધવામાં આવી છે. વચમાં એક વિશાળ ચોક પણ આવેલો છે. તેમાં આગળના વખતમાં વજુ કરવાની સગવડ રાખવામાં આવતી હતી જામીયાની દિવાલ તથા મહેરાણ ઉપર કુશી હરફેમાં કુરઆને શરીફની આપાતો તેમજ

આયતુલકુરશી પત્થર 'ઉપર મરોડદાર આકારે કેતરી કોઢીને લખવામાં આવેલ છે. તે આજે પણ સ્પષ્ટ રીતે પાંચી શકાય છે તેમજ પુરાણી અરબી/લીપીમાં એક તરફ કલમા શરીફ પણ લખવામાં આવેલ છે: દરેક સ્થળે હોય છે તેમ અહિં પણ અમ્મન (બાંગ) પૂકારવા માટે' એક મગનચુમ્બિત મીનારા પણ ચણવામાં આવ્યો છે, તેની ૧૮૮ તો પગથીયો છે. એ હંથા મીનારા ઉપરથી પુરાતન કેરો શહેરનો ભાગભાગો દેખાવ અતિ ખુશતુમા અને ભવ્ય લાગે છે. આ દેખાવમાં સર્વે આકારે વહી જતી નાઇલ નદી અને તેના આસપાસની પાણીનો દેખાવ ટેક દૂર સુધી એટલો તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે આથી કેરો નગરની મોહકતામાં અનેકમણી વધારો થાય છે:

આ મસ્જીદ અત્યારે ફક્ત પુરાતન ખંડિયેર ઇમારતોમાંની એક ગણી અને નમુના દાખલ જાળવવામાં આવી છે. આજે આ મસ્જીદમાં નમાઝ પઢાવવામાં આવતી નથી. તેમ જ આ મગનચુમ્બિત મીનારા ઉપર નમાઝ માટે મધુર હલકો ધર્મની ફરજનું બાન કરાવતી અમ્મન દેવામાં આવતી નથી. પણ મસ્જીદની પુરાતન કલા અને એના મીનારાપર કેરો નગરનો મોહક દેખાવ જોવા માટે જૂજ કિમતે ખાસ ટીકીટ આપવામાં આવે છે: પછી ભલે જોવા આવનાર ખ્રિસ્તી હોય કે મુસલમાન છતાં નામની શી લઈને મસ્જીદ જોવા દેવામાં આવે છે:

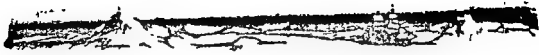
એક વાત તો ખાસ નોંધવા જેવી છે. દેશની પુરાતન ઇમારતો પાછળ આજની પ્રગતિ ભવ્ય ભૂતકાળ છૂપાયેલો 'હોય છે. એને સંભાળવા યોગ્ય મરામત કરી જાળવી રાખવાની ખાસ કાળજી લેવાની જરૂર છે. મહારી છેલ્લી રશિયન વર્કસ્ટાનની મુસાફરી વેળા સુંદરમાં સુંદર, મોહકમાં મોહક અને ભવ્યમાં ભવ્ય, ઇમારતો તદન ખિસમાર હાલતમાં જોઈ મને એક ઇસ્લામી તરફિ દુઃખ થયું હતું: જે આ મીસરની ઇમારતો જોઈ સંતોષ થાય છે કે હાલના ખેદીવ અખાસ ખીજના વખતમાં પુરાણા રોજઓ અને મસ્જીદો તેમ જ જુની ઇમારતોને જાળવી રાખવા માટે યોગ્ય ખર્ચ કરવાની ઉદાર રાજ્ય-નીતિ અખત્યાર કરવામાં આવી છે. એટલું જ નહિ પણ કેટલીક જુની ઇમારતો નવેસરથી ચણવાની ઉપયોગીતા પણ સ્કમજી શક્યા છે: છતાં કાળ ક્રોધને છોડતો નથી અને છોડવાનો નથી. તેમા આ જંગલવર ઇમારતના કેટલાક ભાગમાં એવી વૃદ્ધ પડી છે તે સગી કરાવવાનો ખર્ચ એટલો બધો આવે કે તેમ કરવું પરવડે નહિ. તે છતાં થાય તેટલું તો જરૂર કરવામાં આવે છે. આજે

ભાગીઆના મગન-ચુમ્બિત મિનારા-પરથી દેખાતો કેરો શહેરનો ભવ્ય અને મોહક દેખાવ

મસ્જીદનો મીનારા જોવા માટે અપાતી ટીકીટ

ભાગીઆ મસ્જીદ તકુન

પુરાણી ઇમારતો જાળવવા માટે લેવામાં આવતી કાળજી.

આ જામીયાનાં બારીબારણાંપર આવેલી મોઢક લાકડકામની કારીગરી જુની થઈ ખર્ચાઈ જવાની અણી પર આવી પહોંચી છે. આજે કદાચ એટલું સુંદર કાતરકામ કરનાર કારીગરો આ જામીયામાં નહિ હોય ! કારણ કે આજના લોકોને યુરોપીઅન કલાનો મોહ વધતો જાય છે, તેથી પોતાના દેશની કલા એ આજના લોકોને મન જુની ચીજ હોય જાણે તેની કદી જ કિંમત નથી. એના ગંજવર થાંભલા અને આરકા તેને પણ મોઢક બનાવવા માટે જો કારીગરી કરવામાં આવી છે એ જોતાં અહિં આવનાર દરેક મુસાફર માટે આ જામીયા જોવા લાયક મથક છે. જેણે કેરો આવી આ જામીયાના મીનારા પર ચઢી જોયું નથી તેણે કંઈ જોયું નથી એમ કહીએ તો અસ્થાને ન કહેવાય. કેરો ચહેરની મોઢક બાંધણી અને એનો લભ્ય દેખાવ જોયા પછી મુસાફર ગમે ત્યારે આજ વીચીને એક તાજા સ્વપ્ના પેઠે એને જોઈ શકે છે: મહેરાબની મોઢવણુ પણ કલામય છે ખુલ્લાની જગા ઉપર ચક્ર આકારની નિશાની કાતરવામાં આવી છે. મહેરાબ નજીક બાંગીઓ માટે “ સમે અલ્લાહો-લેમન હમેદા ” નો મોંચડો છે, જ્યાંથી બંદગીનો શુદ્ધ અવાજ બધા જામીયાની બેરોબર પહોંચાડી શકાય છે: આ બેનમુન નમુના ૨૫ જામીયા પુરાતન કાળમાં જ્યારે પ્રજાના વપરાશમાં હતી; ત્યારે કેટલી બધી પૂર બહારમાં ખીલી રહેતી હશે ! જ્યાં જોઈએ ત્યાં પ્રસ્થ અને બંદગી માટે કેટલી બધી દોડાદોડી ચતી હશે ! તે વખતે પગપાળા મુસાફરી કરતો આવી ચઢેલો, કોઈ દૂર દેશનો પથિક આ ચર્ચો જોઈને કેટલો બધો અનુભવ થતો હશે ! એવી કલ્પના આ જામીયાને ઊઘાડ્યા પછી જોનારને થયા વગર રહેતી નથી: એની લભ્ય મોઢકતાના ખાસ આપવાની મહારી કલમમાં તાકાત નથી. વાચક, એટલી કલ્પના કરજો કે એક પીલર પગલ શીટના આશરે છે, એવા અનેક થાંભલાઓને તેની ઉપર ગંજવર કમાનદાર આરકા બનાવેલા છે. આ જામીયાને ફરી વળતાં રહેને જે કલાક લાગ્યા અને બંધાવનાર અને ચણનાર કલાકાર માટે રહેને માનશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ અને ધન્યવાદ અને આશીર્વાદ પોકાર કરતો હું એક પછી એક વિભાગમાં ફરી વળતો હતો: જે કલાક ક્યાં છતાં જાણે હજી મહાઈ મન ધરાવું ન હતું.

અહિં આવેલા પુરાણા કિલ્લાને ફરીવાર લાંબા વખત પછી આજે

આ જામીયા જેણે
ન જોયું તેણે કંઈ
ન જોયું.

એ લભ્ય ધમારતમાં
ફરી વળતાં જ
કલાક લાગ્યા.

૭ ડીસેમ્બર ૧૯૦૨ ના જોવાને લામ્બરાળા થયો છું. મ્હારી આજળની મુસાફરીમાં એકે વખત અહિં આવી ગયો હતો. આ કિસ્સાની જાણીઓ હંથા મથક ઉપર બંધાવેલી હોવાથી આખું કેરો સહેર જાણે એના પગ પાસે ગોઠ-જીભર ખેંડું હોય તેમ લાગે છે. હાથમાં એમજ લસકરની અહિં જાવણી કરવામાં આવી છે: જોઓ આ ખુશનુમા દેખાવને વધારે કુદરતમય બનાવતી વીણા અને ખેંડ વગાડે છે ને મોજ માખો કરે છે. પરદેશીઓ હંમેશાં પારકા મુલકમાં એક જાતની મોજ શોધતા જ રહે છે. તેમ અહિં પણ દીલ બેહલાવવા માટે નવી નવી રમતમમતો ગોઠવતા દેખાય છે. અહિંની જામીઆ પણ સુંદર મસ્જિદોમાંની એક ગણી શકાય. એની ચાંભલા બધા સંગેમરમરના છે તેમ જ ૬ x ૬ ફીટની જખરદસ્ત સંગેમરમરની લાદીઓથી જમીનની સુંદરતામાં મોહક વધારો કરે છે. આ મસ્જિદ હમેશ બંધ જ રાખવામાં આવે છે. આ સુંદર મસ્જિદ ખેદીવ મહમદઅલીએ બંધાવેલી હોવાથી તેના નામથી જ ઓળખાય છે.

કિસ્સાની જામીઆ

ફરગા જેવા સુંદર સ્થળે આવેલી આ-મોજ લસકરની ધા-વણી

આ કિસ્સા ઉપર ૩૦ તોપોની મોરચાબંધી ઉભી કરવામાં આવી છે. એ કિસ્સા ઉપર ફક્ત એક જ ખિટીશ વાપટો ફરકી રહ્યો છે: અહિંથી આખા સહેરનો દેખાવ અતિ મોહક અને જાવ્ય લાગે છે. રહેજ જુના ચોરસ અણીદાર પીરામીડો જે પુરાણા મીસરના પુરાતન રાજમકતોઓનો ૪૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેના ઇતિહાસ સંજળાવે છે તેમ જ ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ અને મહોજજવલતા દાખવતી જામીઆઓનાં ગમનમુગ્ધિન મિનારાઓ મીસરી ખાંધણીની રહેવાની ખેડી ને ઉંચી ઇમારતો સાથે સાથ આજની વીસમી સદીના જમાનાના ટેલીફોન ધાંત્રીક ટૂંના તાર અને પાટા અને વિશાળ મેદાનો અને ખગીઆ એ જાણે ન્હાના રમકડાં પેઠે ગોઠવ્યાં હોય અને તેને પેલેપાર સડસડાટ વહી જતી નાઈલ નદી તેમ જ ફરતી આજની રટીમોરો, એ બધી દિલહારક દેખાવ સાથે દૂર દૂરનો દેખાવ જોતાં એમ લાગે કે આ યુરોપીયન પલટન આ સ્થળે મેશક સ્વર્ગ જેવું સુખ ભોગવે છે. અહિં પાસે જ એક ખીંછ પુરાતન મસ્જિદ આવેલી છે, આજે તે તેના પુરાણા મીનારા સુદાંત આખી ઇમારત તદન જૂતી ખખ સધ ગઈ છે: એ જામીઆ મસ્જિદ સુધતાન દસન નામે ઓળખાય છે. એના પ્લાસ્ટર પણ ઉખડી ગયા છે. સહેરનો મોટો

જામીઆ મસ્જિદ સુવત્તાન હસદ

કુલોવર તદ્દન તૂટી ગયો છે. આ ખીસ્માર જામીઆ એકદમ જર્જરિત હાલ-
તમાં આવી ગઈ છે, નવા રાજ્યકર્તાઓ અને પાશાઓ નવી જામીઆ બંધાવતા
અને જુની ને તેના તકદીર પર હવા ખાતી કરતા, તેનું આ ખેદકારક પરિણામ
છે. એક રીતે દેશમાં સુંદર જામીઆઓનો વધારો થતો, પછી તે સાથે જુની
ધમારતો માટે ફાજલ નાણાંની જોગવાઈ કેમ રાખતા નથી ? હાલ આ જામી-
આને બહારથી રીપેર કરવાનું સર કર્યું છે:

જામી-અસ-સુલ-
તાન હસન તેની ટુંક
તવારિખ અને જા-
મીઆનો જામીની
હકીકત

જામી અસ-સુલ્તાન હસનની આ મસ્જિદ આખા દેશમાં સર્વોત્તમ
કહેવાય છે. કલા અને બળ્યતાનો નાદર નમૂનો તદ્દમારે જોઈતો હોય
તો આ મદા મસ્જિદના મ્હોટા મ્હોટા ઓરડાની કારીગરીભરી દિવાલો
જોઈ તદ્દમે છદ્ધ થઈ જાયો. આખા મુસ્લીમ શિષ્ટકાર્યમાં આ મસ્જિદ
મણી જ ઉચ્ચ દરજ્જે બોગવી રહી છે.

અન નસીરના બેટા હસનના રાજ્યકાળને એ અમર કરી નાખે છે.
અને તે લગભગ ત્રણ વર્ષના માળા પછી સંપૂર્ણપણે બંધાઈ રહી હતી.
એના ઉચ્ચ અને ઘણીજ સૌન્દર્યમય ઢબથી આલેખાયેલા 'રથેનો
આપણને કેાઈ અગમ્ય બળ્યતાનું બાન કરાવવા પૂરતા છે. એના બળ્ય
મિનારા અને તેની આસપાસનું શિષ્ટકામ અને એથી તો હાંતમાં
આંગળા પકડાવે છે. અને માન્યતા એવી છે કે આખા શહેરમાંની
બધી મસ્જિદો કરતા એની શિષ્ટકલા તો કેાઈ ઉરતાહ અને અકલ્પ્ય કલાકારને
હાથે યોગ્ય હતી. એના અદ્ભુત કલાભવા હસ્તો સુલ્તાને કપાવી નાખ્યા
હતા : અર્થે એટલેજ, એના જેવું બળ્ય મકાન આ શિષ્ટકારની મદદવડે
ખીલું કેાઈ બાધી સંકે નહિ તે માટે જ ! એવી જ કથા બે મિનારાઓ
વિષે કહેવામાં આવે છે : અપર-મજ્જમના આ બે મિનારા એક અમામાલુફો
અને ખીજો અસમુતનો-ખરેખર કમાલ જ હોવાથી એના કલાકારના હાથ
વાદી નાખવામાં આવ્યા હતા.

અંદરના બાજની રચનાથી આપણે આટલી બધી મસ્જિદોનું
વર્ણન જાણી ગયા હોવાથી એનો કેંક ખ્યાલ લાવી શકીએ તેમ છીએ.
દરસબંધી સુંદર કાળા અને સુરેહ આરસની બનાવેલી છે. એની ઉપર
હિન્દી સન ૭૬૪ની તારીખ લખેલી છે. આગળ જતાં એક પત્થર આવે છે,

ત્યાં આગળ સુલતાને પોતાના દગાખાજ વજરને પોતાના હાથે ઠાર કર્યો હતો. એક કિલ્લા તરિકેની મરજ આ મરજીદે ધણીવાર સારી છે. એમ ત્યાંના રંગ-કેમ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પૂર્વ તરફ નેપોલીયને ફેંકેલા બોમ્બોના મારાને લખને ગાખ્યાં પડેલાં જણાય છે. આ મરજીદ ઉપર ધણી દોલત ખર્ચવામાં આવી હોવાથી એક સુંદર કારીગરીકરી હમારત તરિકેની કળિતિ આજે તવારિખમાં ભોગવી રહી છે. એની રહામે રફાઇ જમીઆ નામે એક બીજી હમારત પણ આવેલી છે, એની ખાંધણી પણ લંચી કમાનદાર અને ભખ છે. કેરો અને મીસરમાં ફરતાં રસ્તે રસ્તે પુરાણી જમીઆઓ મળી આવે છે. પણ તેમાં આખાદ અને સારી હાલતમાં તો કોઇક જ હોય છે. કિલ્લામાં એક સુંદર જમીઆ આવેલી છે. છતાં બહાર પણ એક જમીઆ ખાંધવામાં આવેલી છે. આજે તો બન્ને જમીઆ બંધ હાલતમાં પડી છે. નામ અને કીર્તિ માટે આગળના જમાનામાં અઢેકથી સરસ એક જમીયા અમીરો અને પાશાઓ બંધાવતા, આજે એમની ગેરહાજરીમાં એમની કીર્તિના કોટ બેની એ જમીઆ ખડી છે. તે પણ સાવ ગિરમાર હાલતમાં.

જમીઆ રફાઇ

રસ્તે રસ્તે મળી આવતી જમીઆઓ

કીર્તિ માટે અણ-થેલા કોટ બેવી

જમીઆ મીરહાની હાલમાં ફરી નવસેરથી બંધાઈ છે. તેની પાસેજ જમીઆ મેહમનદાર છે. તે એટલી જ જુની છે. એ બન્ને એકજ હોય એમ અઢેકની પાસે પાસે આવેલી છે, એનો બંધાવનાર તૂતા રામનો એક વજર હતો. એની કબર પણ અંદરના ભાગમાં આવી છે. તેમજ ફરી પાસે જ અમુ હરીબાની મરજીદ આવેલી છે. આગળ એ પણ નામાકિત માણસોમાંનો એક હતો. તેનો શાજો પણ બાજુમાં આવેલો છે.

મહાની મરજીદ, ૧૩૩૮-૪૦ દાર્જ-અલ-અહમરમાં અવેલ એન નસીરના રાજ્યકાળ દરમિયાન ઉભી કરવામાં આવેલા મકાનોમાંની આ એક સુંદર કૃતિ છે. એ બંધ રહે છે : પણ બહાર એક લડકો ઉભો રહે છે. એને કહેવાથી તે ચોડીદારને જોલાવી લાવે છે. અંદર જતાં લંચા કલાકારી સ્થંભો દેખાવમાં આવે છે, એની અંદરની દિવાલની કારીગરીનું કામ તારીક્લાયક છે. એક બાજુ એક અપૂર્ણ મિનારો નબરે પડે છે. મકરીઝી નામક તવારિખ નવીસ કહે છે કે એનું મુખદાર સ્ક્રસિયામાંથી જ છે. એને કાળા અને સફેદ આરસપહાણોથી શણગારવામાં આવેલ છે. એની અંદર કલાકારો

જમી મહાની

હેરત પામે એવી શિલ્પકલા દરમ્યાન થાય છે. એની અંદર દિવાલો ઉપર કંઠાંક કંઠાંક અરબીક ભાષામાં શિલાલેખો પણ વાંચી શકાય છે.

‘લીલાન અલ હીલાલ’ બહુ જ સંભાળપૂર્વક રાખવામાં આવ્યું છે. આ મસ્જિદને ધણી વાર ‘જામી-અલ-મતાવલ્લી’ કહેવામાં આવે છે.

આ મસ્જિદની બાંધણીમાં લગભગ ૩૦૦,૦૦૦ દિરહમો ઉપર એટલે ૧૫૦૦૦ સોનાના દિનાર ઉપર નાણું વપરાયું હતું. ફક્ત લાકડા અને આરસ માટે ધણું દ્રવ્ય ખર્ચવામાં આવ્યું હતું.

અન-નસીર ઈસ્મી કલાનના દરબારમાં અલ-અમીર-અલ-કબીર તખ્તબાદ મરદાની અસ-સાફીએ ‘સાફી’ ની પદવી ધારણ કરી હતી અને તેમજ સુલતાનની જ એટીને પરણ્યો હતો. તેણે કાવત્રાંથી આખું રાજ્ય પચાવી પાડ્યું અને આવી રીતે પોતાની મસ્જિદની સ્થાપના કરી હતી. તેમજ બીજી એક જોવા લાયક જામીઆ સુલતાન મૌયેએદ છે. તે દાલમાં ફરીવાર મરાઠત કરાવી મંજૂર કરવામાં આવી છે. એની મુખ્ય ખૂબી મહેરમં આવેલો મઝાની પુરુષમાં બગીચો છે. દાલમાં ગુલાબની મોસમ હોવાથી આ બગીચો ગુલાબથી છવાઈ ગયો છે. તેમ જ બીજાં ફુલનાં અનેક ઝાડો પણ આવેલા છે. મહોટાં ખજુરીનાં ૬ ઝાડો અહિં ખાસ ધ્યાન ખેંચી રહ્યાં છે. ઉપરાંત અંદર મહેરાબમાં સંજેમરમરના લાલ કાબરચિતરા પત્થરની બનાવેલી સોનેરી ફર અતિ સુંદર બનાવવામાં આવી છે તેમજ અંદરની ચિત્રકળા પણ સારી છે. આ બાબતમાં બીજી જામીઆઓ કરતાં આ જામીઆ વધે છે. તેમજ વજ્ર કરવા માટે બેસવાના બાળકની ન્દાની બેઠકો પણ મરમરના પત્થરની હોઈ નવા જ પ્રકારની ચમક તરી આવે છે. કીમીઅન લોકો મુરલીમ ગાઢ સાથે અહિં આવે છે. અહિં બાલુમાં જ સુલતાન મૌયેએદની કબર આવેલી છે. તેની બાલુમાં કોઈ સંજ્ઞાની તેવા જ ધાટનો સંજેમરમરની બીજી એક કબર પણ આવેલી છે: અહિં ખાસ જોવાન્નગ હિંદુપરીયન કારીગરીનો સુંદર લાકડાનો, ખતીજ માટે બેસવાનો બનાવેલો મૌમબર છે. તેમ જ સંજેમરમર ચાંબાઓ અને લાલ મરમરના દરવાજા એટલા બધા મોઢક લાગે છે કે જોનારને પુરાતન કલા માટે રહેજે માન ઉત્પલ થવા વગર

જામીઆ સુલતાન
મૌયેએદ

રહે નહિ. હાલમાં રમઝાન મહિનો આવેનો હોવાથી દરેક મસ્જિદ પર રૌઘની કરવામાં આવે છે તેમ આ મસ્જિદના મીનારા ઉપર પણ દીવા ઝગમગી ઉઠે છે.

આ 'જામી અલ મુઆયાદ' મુઆયાદની મસ્જિદ ખાળએઝ-શુબેહાની ખાલુમાં જ આવેલ હોઇ સંબંધ પણ સાથે રાખતી આવી છે. એને 'જામી -અલ-અમદલર'— 'લાલ મસ્જિદ' કહેવામાં આવે છે. સીરકેશીયન મમલુક વંશનાં મુઆયાદ અમુલ નસીરે એની સ્થાપના ૧૪૧૨-૧૪૨૦ સુધીમાં કરી હતી. આ મસ્જિદ સુંદર કલાવન્ત ડીઝાઇન કરેલી મસ્જિદોમાંની એક સરસ મસ્જિદ કહેવાય છે. આજે એને ધણો કાળ વહી ગયો હોવાથી સમારવામાં આવે છે. અંદરનું 'શિવાન' માત્ર જ અણપરસ્યું છે.

'જામીઅલ-મુઆયાદ'

ઉપરાંત જામીઆ મુલતાન ગેરી પણ એક સરસ ઇમારત કહી શકાય. તે પણ આજે બંધ હાલતમાં બિસમાર પડી છે. તેની સ્થાને જ એ જ જામીઆની મકતબ આવેલી છે, તે બહુ જ જૂનું વપરાશમાં હોઇ લગભગ બંધ જેવી જ છે. આ જામીઆને લઇને અહિંના બઝારને મુલતાન ગેરી નામ ઉપરથી 'સુકક ગારી' તરીકે સંબોધવામાં આવે છે.

જામીઆ મુલતાન ધુરી અને તેની મકતબ

જામી અલ ધુરીની મસ્જિદ મુલતાન અલ ખાનસહે બંધાવી હતી. એના ઉપરથી જ બઝારનું નામ ધુરીયા પડ્યું છે ત્યાં જ વચ્ચોવચ્ચ આવેલી આ મસ્જિદમાં એની દિવાલોની અજબ કલાનું ભાન થાય છે. દિવાલો બહુજ ઉંચી છે. એક ખાલુએ એક મહેસા આવેલ છે. ખીજા ખાલુ એક સેબીલ-પુઆરો આવેલ છે. એની ખૂબી પણ જોવા જેવી છે. અહિંનો રસ્તો ધણો ગીરદાવાળો રહે છે.

જામીઅલ ધુરી

કેરોની મસ્જિદોમાં પશ્ચિમ દિશાનો, આ મસ્જિદનો ભાગ ખરેખર કમાલ જ છે. કેરોમાં એક સુંદરતાની ગરજ સારે એવી કલામય એગ્રીએન્ટલ વૃત્તિનું ભાન કરાવે છે. એના રંગ અને સોનેરી ફોનોની શીલાવટ આપને આકર્ષે એવી છે. બિનહરિક રીતે ઉભા કરેલા સ્થંભોને આધારે ટેકવેલ લાગતો ધુમ્મટ પણ સુંદર છે. એની નીચે કીબલાદ આવેલ છે. ત્યાં અરબીક શિલાલેખો પણ વાંચી શકાય છે. ઉત્તર દિશાએ એક પુઆરો છે અને તહેની ખાલુમાં જ એક મકતબ-ગ્રાળા આવેલી છે. પુઆરા જોવા જેવા છે. નિરીક્ષણ કરતા જણાય છે કે એની અંદર અજબ જેવી કલાકારી ઝીલવટથી

‘ભમી મહામહ બે’

ડીઝાઇનો આલેખવામાં આવી છે. ચિત્રકામ નિદાણી કલાકારનું હેતુ નાચી ઉઠે તેવું છે. જુની મીસરી રેલિમાં શલ્યગારેલ, માછલીની આકૃતિથી ડેકોરેટ કરેલી કીનારી આપણને સુંદર લાગ્યા વિના રહેતી નથી.

આવી અનેક જામીઆમાં સૌથી મશહૂર જામીઆ તો જામીઆ અઝહર કહેવાય છે. એ જામીઆને ફેરા શહેરની મુખ્ય યુનિવર્સિટી કહીએ તો અરથાતે ન જણાય. આ મુલ્કમશહૂર જામીઆ પાછળ જૂનકાળમાં બન્ય ઇતિહાસ રૂપાયલો છે. આને આ પુરાણી જામીઆમાં નવા જમાનાની રાશની તરીકે ગેસના દીવા ઝળદળી રહ્યા છે. અને Tewfikich school and Training College of Cairo નો પ્રિન્સીપાલ મીઠો એશીયટ અહિનો હેડપ્રિન્સીપાલ છે. અને અહિનો મુખ્ય શૈખ મદ્રેસા તોફીકીયામાં અરબી શિખવવા જાય છે. આ વિશાળ જામીઆમાં દાખલ થતાં વચ્ચે જખરફરત આલીશાન ચોક આવે છે, તેની ચારે બાજુ હારોહાર અનેક સંગેમરમરના મજબૂત થાંભલા આવેલા છે. દાખલ થનાર મુસાફર એ જામીઆ અઝહરની વિશાળતા ને મ્હોટાઇ જોઇ ને ધડીબર છક થઇ જાય છે. વચમાં આવેલા મ્હોટા ચોકમાં અનેક લોકો નમાઝ પઢવા આવે છે. એના પુરાણા મીનારા પર રમઝાનને લઇને પુરજહારમાં રાશની ઝખખી રહી છે :

જામી અલ અઝહર-અલ અઝહર મશહૂર ‘સુંદર’ ‘બવ્ય’ નો રથાપક, ફેરાનો મૂળ રથાપક અલ-મુઝકના સુબા ગોહર હતો. પરંતુ એના અસલ મૂળની આજે હેવાતી નથી ધસવતા. પાછળથી એ. ડી. ૯૮૮ માં એને મદ્રેસામાં ફેરવી નાખવામાં આવી હતી, પણ પાછળથી ખલીફ-અલ અઝીઝે એનો ઉદ્ધાર કર્યો : પાછળથી જુદા જુદા સુલ્તાનો એમ્હાં સુધારા વધારા કરતા ગયા. કુવાઈરી બેથી માંડીને સૈદ ખાસા સુધીના સુલ્તાનો એને હાથ મારતા ગયા છે.

આજળેનાં ભાગ તુર્કી રીતમાં શોભાવવામાં આવેલ છે. આ મશહૂર વિષે ધણી જ જાણવાજોગ વાતો છે. કલા કરતાં વધારે ઉપયોગિતા જોવામાં મુશ્કેલીને આ મશહૂર વધુ પ્રિય થઇ પડી છે. જખણી બાજુએ તામારસોની ન્હાનકડી મશહૂર છે. અહિ દરેક છોકરાને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. અહિ દરેક વખતે બાળકો જોવામાં આવે છે : સહુ કોઇ પોતપોતાના પાઠ કરવામાં મગ્નૂલ હોય છે.

અહિં 'ચાર વર્ગના ચાર ખંડ પાડવામાં આવ્યા' છે. અલ-ઈસ્લામની ચાર સુરત જતો મોટે અહિં સારી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે.

આખા પૂર્વ દેશમાં આ મરજુદ 'મરજુદ' કરતાં વિશ્વવિદ્યાલયનું નામ ધરાવે તો ઠીકઃ કારણ કે એ લગભગ વિશ્વવિદ્યાલય જ છે. અહિં દરેક પ્રકારની પ્રાથમિક કેળવણી અપાવવામાં આવે છે તેમાં વ્યાકરણ, બિજગણિત, ગણિત, અર્થશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન અને થીઓલોજી શીખવવામાં આવે છે. અહિં મુસ્લીમ ધર્મના શિક્ષણ માટે સારા હોવાયે યોજવામાં આવ્યા છે.

વિદ્યાર્થીએ દરેકે વિષયમાં પ્રવીણતા સાધીત કરી આપવી જોઈએ. ત્યારેજ તેને 'ડીપ્લોમા' અપાવવામાં આવે છે. આજથી લગભગ ૨૫ વર્ષો પહેલાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૦,૦૦૦ સુધીની હતી અને પ્રેફેસર-આલેમોની સંખ્યા ૨૩૦ હતીઃ નંદારથી બીટીશીએ પગપેસારો કર્યો છે, તંદારથી સંખ્યા વધતી ચાલી છે. એના ચીફ પ્રેસીડન્ટને 'દોખ-અલ-અઝહર' કહેવામાં આવે છે અને તેને વિદ્યાલયના ખધા શેખો મળ્યા ચૂંટી કઢાડે છે.

હું આગળ ૧૮૮૬ માં કેરો શહેરમાં આવી ગયેલા. તે પછી આજે નવા બંધાયેલા કેરો શહેરને જોતા ધણો ફેરફાર અને જુદાજ પ્રકારની નવી રીતક જોઈ રહ્યો છું. આગળ અહિં યુરોપની ભાષામાં મુખ્ય ભાષા ફ્રેન્ચ બોલાતી હતી, તેની જગ્યા અંગ્રેજી ભાષાએ લીધી છે.

નવેમ્બર તા. ખ્રીજ ૧૯૦૨ને દિવસે હું અહિંની મુખ્ય ગણતી શાળાઓમાંની એક નાશરીહ શાળા જોવાને ગયો. આજે રવિવાર છે, પણ ધરત્રીની મુલકામાં શુક્રવારનો દિવસ પવિત્ર ગણાતો હોવાથી રવિવારે કામધંધો ચાલુ હોય છે, તેમ શાળાઓમાં રજા હોતી નથી. આ શાળા સાત છ એકર જેટલી વિશાળ જમીન ધરાવે છે અને ત્રણ મહોટી પાકી બાધણીનાં મકાનોમાં જુદા જુદા વર્ગો આવેલા છે અને રહેવા બાવાબીવા મટિના હોસ્ટેલની જુદી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. અહિં મુખ્ય ભાષા અરબી હોવાથી અંગ્રેજી સાથે અરબીમાં જૂજોળ, ગણિત, વ્યાકરણ, ઇતિહાસની પાઠમાળા ચલાવવામાં આવે છે. તે મુન્જ બ્રેટ્રિક સુધીના સાત ધોરણો બાધવામાં આવ્યા છે. એમ એના લગ્ગ પ્રિન્સીપલ મીં અમીન બે સામીએ કહ્યુંઃ તેમજ આવી રકુલ અને હોસ્ટેલના વિભાગમાં તે મહારી સાથે ફર્યો. ન્દાવાના બાથ વિભાગમાં દર દગ્ગમખાના

નકુ કેરો શહેર જુ-
દીજ રીતક ધરાવે
છે.

હોઈને હંડા તેમજ ગરમ પાણીની સુંદર વ્યવસ્થા કરવામા આવી છે. ખાવાના આલીશાન ઓરડામા ૨૪૦ મહોટા ઊંઠરાઓ ભેગા જમી શકે તેવી વ્યવસ્થા કરવામા આવી છે. બીજા રૂમમા નીચલા વર્ગના શરૂઆતના અભ્યાસી ન્હાના ઊંઠરાઓ ૧૬૦ ભેગા જમી શકે એવા જુદા ઓરડાની ગોઠવણ કરવામા આવી છે. આ જમવાનો ઓરડો કઈ ૧૩૦x૩૩ ફીટ લાંબો પહોળો છે, તેમા ૧૮ મહોટી બારીઓ આવેલી હોઈ હવાલિનશ માટે સુંદર વ્યવસ્થા કરાઈ છે. હું શાળાના પ્રિન્સીપાલ સાથે કરતો હતો, ત્યારે બપોરના ૧૨ વાગ્યાની જમવાની છૂટીનો વખત હતો તેથી બધા ઊંઠરાઓ જમવા બેઠા હતા જમવામા સુપ તેમજ મોસરી ઘઉંની રોટલી અને ચોખા હતા. ઊંઠરાઓ બધા છરી કાટાથી જમતા હતા. પાસે પાણીની મુરાઈ મૂકવામા આવી હતી આપણા દેશના કોઈ ઊંઠરાને ગુજરાતી અભ્યાસ પછી અંગ્રેજી સાથે અરેબીક શિખવા સારી રકુલમા મોકલવાની જેની લિસ્ટ હોય તેને આ શાળાની હું ભલામણ કરીશ. એક ઊંઠરાને લાણવાની શી સાથે ખાવાપીવાને રહેવાના હોસ્ટેલ ખર્ચ સાથે મળાને એક વરસના ત્રીસ પાઉન્ડ-લગભગ રૂ ૪૫૦ ની શી રાખવામા આવી છે. પહેરવાના કપડા માળાપે પૂરા પાડવા જોઈએ. આજે ૧૯૦૨ મા કુલ ૩૭૭ ઊંઠરાઓ છે, તેમા નવ દૂર દેશાવરથી આવેલા છે તેમાના પાંચ તો કેપટાઉન-દક્ષિણ આફ્રિકાના છે. કારણ કે રંગમેદની નીતિથી ગેરાઓ તરફથી અભ્યાસ બાબતમા એસિયાટિકોને ખમ્બુ પડે છે; માટેજ તેઓ અહિં અભ્યાસ વધારવા આવેલા છે. આમાના ૩ મલાઈન જાતના મુસ્લીમો અને બે હિંદી મુસ્લીમો છે. દક્ષિણ આફ્રિકામા હિંદીઓ પણ ઝર ઝરે છે તેમજ ઈરેક જાતનો ઝર આવે છે, તેમથી હાઈસ્કુલો નભાવવામા આવે છે; હતા તેમા હિંદીઓને તક નહિ આપતા હડધૂન કરવામા આવે છે. એ બાબતમા દક્ષિણ આફ્રિકાની કેલેજના પ્રિન્સીપાલ સાથે મ્હારે કેટલોક પત્રવ્યવહાર ચાલેલો. તે પછી રૂબરૂ સુલાકાત યઈ હતી, ત્યારે એ નિખાલસદોલ આદમીએ કબૂલ કરેલું કે હિંદીઓને ભારે અન્યાય કરવામા આવે છે, તે હું કબૂલ કરું છું પણ મ્હને મળેલા કુકમથી હું લાચાર છું. તમે પણ ધિરીશ રૂપત છો, કોઈ કાફીર જાતના સિંધી લોકો નથી. કેમણિજ (ઇંગ્લેંડ) ની યુનિવર્સિટીમા હું

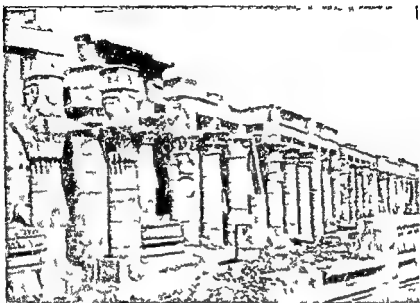
હોસ્ટેલની સુંદર વ્યવસ્થા

વરસદિવસની ફી અને કપડાલતાં

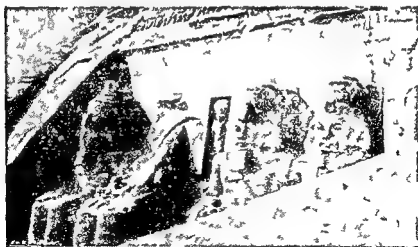
દક્ષિણ આફ્રિકાની કેલેજના પ્રિન્સીપાલ સાથે માયાદંડ

પૃથ્વિની પ્રદક્ષિણા

છબીસના મહા મંદિરના ખડિયેરા (મીસર)

અબુ-સીમનનું પત્થરનું મંદીર (મીસર)

અભ્યાસ કરતો હતો. ત્યારે કેટલાક દિલીઓ, પણ મારી સાથે બાણતા હતી એ હું રહમનું છું; છતાં સાચાર છું. ગઢને એ સાચા આત્મીની યોગ્યવટથી સંતોષ થયો. કાલે એ વાત આપણી વિરુદ્ધ જતી હતી. છતાં એક સીધી વાત અને સાચો ખુલાસો હતો. ખીજા પ્રિન્સીપાલો સીધી રીતે ના નથી પાડતા પણ જગ્યા નથી એવો ખોટો જવાબ આપે છે. તેનાથી જુદા અને નિખાલસ ખુલાસાથી ગઢને કાંઈક સંતોષ થયો અને આપણે ચોતાને ફેરી લેવાનું છે, ખોટી આશા રાખી ફરી ફરી પૂછાવ્યા કરવાની જરૂર નથી એમ સ્પષ્ટરહમજી લેવાનું મળ્યું:

એક સાચો અને સીધો જવાબ

નાશરિહ શાળાના વિદ્યાર્થીઓને જ્યારે કસરત કરાવવામાં આવે છે, ત્યારે તૂર્કી ભાષામાં કુકમ અપાય છે. બાળુમાં જ નાશરિહ ટૂર્નિંગ કોલેજનું ત્રણ પાંખાદાર ભવ્ય મકાન આવેલું છે. તે બંને મકાનો બાંધવા પાછળ ઇંગ્લેન્ડના સરકારે ૩૦૦૦૦ પાઉન્ડ એટલે લગભગ સાઠાચાર લાખ રૂપિયા ખર્ચ્યાં છે. તેમજ આજે પણ બેદિવની સરકાર તરફથી સાત હજાર પાઉન્ડ દર વરસે નિભાવઅર્થે મળે છે. આટલી રકમ છતાં કાંઈ વધારો થકારો થાય તો તે પણ ઉદાર દિલે ભંરી દે છે.

ખીજે દિવસે તા. ત્રીજી નવેમ્બરે અહિંની બેદિવિયા હાઇસ્કુલ જોવા ગયો હતો. કહેવાય છે કે નાશરિહ આહ કરતા આ વધારે ભોભો ધરાવે છે. મનસુર પાસાના જૂના મહેલનો ઉપયોગ આજે સ્કુલના મકાન તરીકે કરવામાં આવે છે. આ સ્કુલ જોવા ગયો ત્યારે તેના પ્રિન્સીપાલ મી. રાહમન મહારી સાથે બધા વર્ગોમાં ફરેો હતો. આજે ૪૩૮ છોકરાઓ અભ્યાસ વધારી રહ્યા છે. સ્કુલ ફી નાશરિહ સ્કુલ મુજબ ૩૦ પાઉન્ડ જ છે આમાં અરેબિક, ઇંગ્લીશ ઉપરાંત ફ્રેન્ચ પણ શિખવવામાં આવે છે. ખાલા પીવા વિગેરેની વ્યવસ્થામાં નાશરિહ સ્કુલની જરોખર જ છે.

આહિં આવેલી તોફાનીઓ હાઇસ્કુલ અડવા કોલેજ તો ઉપલી ગનને સ્કુલો કરતા વધારે સારો ફરજો ભોગવતી સભળાય છે: તા. ૪ થી ને મંગળવારે હું અહિંની ઇંગ્લેન્ડના વોર ઓફીસમાં સાઉડન Souden ખાતા-માથી ખારટુમ જવાની પરવાનગી મેળવવા ગયો હતો. કાયરકટર ઓફ સાઉડનનો હાલનો મુખ્ય એજન્ટ કાઉન્ટ ગીલેમ્સન છે. મુલાકાત વેળા

કોઈને પણ ચોતાના માટે માન ઉપજાવે એવો અગીર આદમી છે: મુલાકાત
વેળા મ્હને વિવેકપૂર્વક બેસવા માટે ખૂબશી આપી અને કાવો પીવરાઓ તેમજ
હું ક્યાં ક્યાં ફરી આઓ છું તે વિષે વિવેકપૂર્વક પ્રજ્ઞપરજ કરી અને
મ્હને સાહિત્ય જતી વેળા ઉપયોગી નીવડે માટે Sudan મુદાન વિષે જાણેલું
ઓપાનિયું ભેટ આપ્યું. હવે હું ઇજિપ્શિયન ઓફિસમાંથી પાસ મેળવી તે
Soudan ખારટુમ જવાની ધમાલમાં પડ્યો. કુક એન્ડ સન્સની ઓફીસમાં
ગયો અને ત્યારે તેઓએ મ્હને Dr. Welis Baugé કૃત ગાઇડ બુક ભેટ
આપી. તેમજ મુરીની હેન્ડ બુક તો મ્હારી કને હતી.

ઇજિપ્શિયન ખંડિયેરો જોવા માટે પાસ-પરવાનગી-લેવી પડે છે.
તે માટે એક પાઉન્ડની ફી ભરવી પડે છે. તેમાં ગ્રામિન ઇજિપ્શિયન ખંડિ-
યેરો તેમજ ન્યુમીઆના ખંડિયેરો જોવાની પણ સત્તા મળે છે. આ રકમ મ્હું
કુકસ કંપની મારફત ભરીને પાસ મેળવી હતી.

ઇજિપ્શિયન ખં.
હિયેરો.

ઇજિપ્શિયન ખંડિયેરો અતિ ગ્રામિન કાળના હોવાથી એને સંભાળવા
માટે પુરાતન ઐતિહાસિક મથકો માટે લાગણી ધરાવનારા આસામીઓની એક
વગવાળા બોર્ડ સ્થાપવામાં આવી છે. તેઓની પાસે સારી રકમ જમા હોવાથી
તેઓ આ રકમમાંથી ઇજિપ્તના ગ્રામિન ખંડિયેરોની રખેવાળી કરવા માટે
ગામડે ગામડે પગારદાર નોકરો રાખે છે: તેમજ એના નિભાવ અર્થે કેટલાક
કામદાર ધડી કાઢવામાં આવ્યા છે:

ખીજે દિવસે મ્હારો સામાન હોટેલવાળાને ચાંપતી ભલામણ કરી તેના
હવાલામાં સોંપીને હું ફક્ત આમડાની વિલાયતી બેગ અને બિસ્તરો લઇને
રહવારે ૮ વાગે Luxor લક્ષર જવા ઉપડ્યો, જ્યાં Thebes થીબસનાં
અતિ ગ્રામિન ખંડિયેરો આવેલાં છે. કેરોથી લક્ષર ૫૧૫ માઇલ દૂર છે.
જ્યારે કેરોથી ખારટુમ ૨૨૨૦ માઇલ દૂર છે.

મેમ્બીસ

પ્રકરણ ૨૮ મું

આજે તા. ૧ ડીસેમ્બર ૧૯૦૨ ની રહવારમાં ૧-૪૫ ની ટૂનમાં યુસુફ જુલેખાની યુગનાં ખંડિયેરા જે મેમ્બીસ નામે ઝોળ-

ખાપ છે તે જોવાને બહરશીન ગામ તરફ રવાના થયો : બહરશીન સ્ટેશન ઉતરતાં જ એ મજબૂત અને ખડતલ દેખાવનાં ગધેડાં બાંહે કરી હું અને મહારો ભોમિયો, કેટલાંક બંડલો, શીશુજતીના અને દીવાસળીના બાંડસો લઇને આગળ વધ્યા. ત્યાંના સક્કારા નામે ઝોળખાતા ભોંયરાઓ જોવા માટે ઉપયોગી થઇ પડે તેવા છે. રહવારનો ખુશતુમા સમય હતો. ચોકખા પાણીના તળાવમાં ઝીલતા મ્હોટા ખજુરાનાં ઝાડોનાં પડછાયાનો ખુશતુમા દેખાવ તેમ મીસરી જમીનને દિપાવતી દરીયાળી જોતાં જોતાં આગળ વધ્યાં. માર્ગમાં શોમન સમઘની કેટલીક ધમારતોનાં ધૂળ જેવા ભૂક્કા આવે છે : એ તો જાણે ખંડિયેરાનું ખંડિયેર. જ્યાં વચ્ચે કોણ જાણે મીસરના લખ્ય પીરામીડો આજે સાત સાત હજાર વરસ થયા વખત અને મોતની મશ્કરી કરતાં હજીયે ખડા છે. કાળના ઝપાટામાં એમનાં કેટલાંક અંગો બલે કપાઈ ગયા છે : છતાં પણ ટક્કર ઝીલતાં હજીયે ઉભાં છે અને પોઠારીને કહે છે કે આજના નવા જમાનાના લોકો તમારા સુધારા પાસે અમારો સુધારો અને સાધનો બલે ઘુચ્છ ગણે પણ યાદ રાખજો કે અમારા જેવાં મજબૂતાઇનાં સાધનો આજે પણ તમારી કને નથી જ.

આખરે મેમ્બીસ તરફ પહોંચ્યા. આજે તો આ પુરાતન શહેર સાવ ખંડિયેર હાલતમાં પડ્યું છે. આજળ તો અહિં રાજધાની હતી જ્યાં પેલી યુસુફ અને જુલેખાની અમર ગ્રેમકથા રચાઈ હતી. એની નોંધ કુરઆને-શરીફમાં પણ મળી આવે છે. કહેવાય છે કે હઝરત યુસુફ એક પવિત્ર અને નેકદીલ યુવાન હતો. એની પારવગરની ખુબસુરતી કોઇને પણ આજે એવી હતી. મેમ્બીસના હાકેમની ઔરત જુલેખા એના પર આરાક થઇ અને બહાવરી બનેલી. આ વાત નગરમાં ચર્ચાતાં, જુલેખાએ ઔરતોની નજળાઈ જાહેરમાં લાવવા માટે કેટલાક અગીર વર્ગની ઔરતોને આમ-ત્રણ આપીને

મેમ્બીસ

સુલેખાં

મિજલસ જમાવી હતી. ત્યાં બધાના હાથમાં એકેક સેબકળ આપવામાં આવ્યું, જે કાપવા માટે છરી પણ મૂકવામાં આવી અને સેબકળ કદ પ્રુબસુરત શલામ ચુસકને હાજર કરવામાં આવ્યો. ત્યારે ચુસકની મનહરણ કરતી પ્રુબસુરતી તેના સોનેરી વાળનાં ઝૂલકાં અદભૂત નમેલી આંખો અને રંગીન સંગેમરમર જેવું શરીર જોઈ દરેક સ્ત્રીએ જોખાનપણે સેબકળ બદલ પોતાના અંશુદાને કાપીને જખમી કરેલ : ત્યારે ઝૂલેખાએ કહ્યું:—“આવા યુવાન પર હું આશંક માઈ તેમાં નવાઈ શી ?” પરિણામે ચુસકને જેલમાં જવાનો વખત આવ્યો. એ શલામ હોવા છતાં પવિત્ર પ્રુશ હોવાથી પ્રુદાએ તેને પથગમ્બરી આપી હતી. કહેવાય છે કે ૪૦ વરસો સુધી સુલેખાં ચુસક પાછળ બહાવરી બની રહી હતી અને તેનો પતિ અજીઝ મીસર મરણ પામતાં ૪૦ વરસ પછી ચુસકે તેને પત્ની તરીકે સ્વીકારી હતી.

આ તેમનું નગર હતું. તેમાં આવા પ્રુબસુરત અને નીતિમાન માણસો વસતા હતા. આ વિશે વિખ્યાત લેખક એડવિન આરનોલ્ડે એક સુંદર કાવ્ય પુસ્તક રચ્યું છે. તેની કલ્પના પણ એટલી જ મુલાયમ અને સુંદર છે. મ્હાશા યુવાન કવિ મિત્ર બાઇ સહીએ તેની બે પંક્તિઓનો તરજુમો કરી આપેલો, તે અહિં ટાંકવાની તક લઈ છું. તે ઉપરથી સર એડવિન આરનોલ્ડે રચેલા કાવ્ય પુસ્તકની સાદી સરલ છતાં સચોટ કલ્પનાનો વાચકોને કાંઈક આખો ખ્યાલ મળશે :

ચુસક હિબકના પ્રેમમાં બળતી, તપતી હતી બાવરી આથી.
નીલે તિરે બલુરીની નીચે, મેમ્મીસ મહોં સુલિખાં મ્હાથી,
સુંદર ખાસ મહેલ રચ્યો, મહિ માલોક મીસરના પૈસાથી;
હાહ કયોં બસ સ્વર્ગ સમાન, શુમાન રિઝે નિજ પ્રિયતમ આથી.

x

x

x

આણું અહોં હિબક મુજ ચુસક ફેરવું હામ બધે લઇ એને,
ખાસ અવાસ બધાં બતલાવી નયન કંઈ કહે શિતલ જેને.
છા ! છે, સુલામ બલે મુજનો, પણ રૂપ દીધેલ શુ સુંદર એને ?
જીવ બળે જોઇ ટુંજ કાંતિ રૂપાળી ચણુગાર સજી બસ લેને.
આ બધી વાતો ત્યારની છે; ન્યારે—

પૃથ્વિની પ્રદક્ષિણા

રામેનસ ધી ગ્રેટુ
૩૨૦૦ વર્ષ પહે
લાનુ શબ લે પી-
રામીડમાં બળવી
રાખવામાં આનું
હતું.

પૃથ્વિની પ્રદક્ષિણા

રામેસસ થી ગ્રેટ મીસરને
પુરાતન ફેરાઉન (રાજ્યકર્તા)
જે અજેય અને શાહોને
શાહ ગણાતો હતો.

મીસર સામ્રાજ્ય વ્યાપ્તકાળમાં હિંદોળામાં હિંચતું હતું, તે વેળા એની બહોળલાલીનું મુખ્ય શહેર અને રયાન મેમ્ફીસ હતું ઇતિહાસના ઉદ્ભવ દષ્ટિપાત કરીએ તો આજે આપણને મેમ્ફીસના પૂરાણા ડેટવાક અવશેષો સિવાય અન્ય કશુંયે નથી દેખાતું

મેમ્ફીસના પ્રાચીન અવશેષો

ખીન્ન રામસેસના એ મહાન પ્રયત્ન પૂતળાઓ અત્યારે પૂરાતન ખરિયેરાવર્યા બોમવી રહેલા આપણે જોઇ શકીએ છીએ મહે જે પ્રથમ પૂતળું જોયું તે ઈનાઇટ પાથરનું સુન્દર કલાવન્ત દેખાય છે. એની આખો અને મુખકુ જોવા માટે એ મહાન પ્રયત્ન પાપાણ્યમૂર્તિની છાતી ઉપર આપણે મહંતુ પડે છે

અંદરના ભાગમાં જવા માટેની ટિકેટ લઈ જોતા એક ખીન્નું જ એના જેવું જ લબ્ય અને પ્રયત્ન પૂતળું દેખાય છે એને એક જાયા પ્લેટફોર્મ ઉપરથી નીરખી શકાય છે. જ્યારે એ સાવ સલામત હતું ત્યારે તે ૪૨ ફીટની જિથાઈનું લબ્ય પ્રયત્ન પાપાણ્યનું પૂતળું હતું પછીથી એને સ્કીંગોર કેવીગીઆ અને મી. સ્કોન શ્રીગીસ મ્યુઝીઅમમાં મૂકવા ઇંગ્લેન્ડ લઈ જવાની શોધ કરી ગયા હતા પરંતુ એમ કરવા માટે હજી સુધી કોઈ પણ જાતનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી પાથર ધણો જ મંજૂર, સફેદ દૂધીયા રંગનો લીસો-મીઠો અકચકાટ કરતો અને બહુ જ કઠણ છે એને પોલીશ કરવામાં આવે તો એનું મૂલ્ય અને શોભા ખેલકા વધી જાય તો નવાઈ જેવું નહિ જ. રાગના ગળામાં એક સુંદર મીનાત-નેકલેસ લટકાવવામાં આવેલ છે અને એક છાતી ઉપર રાખવાની પ્લેટ દેખાય દે છે પદ્માની બાજુએ, જરાખર મધ્ય ભાગમાં એનું નામ અને એની જોજખાણ આપવામાં આવી છે એના એક હાથમાં એક સ્કેલ પકડેલી છે એના એક છેડે એનું પેતાનું નામ લખેલ છે Amen-men-Rameses “આમીનનો આશક-રામસેસ” એની પાસે જ એની ક-વાનું પૂતળું દ્રષ્ટિગોચર થાય છે એનો ખભો એ પ્રયત્ન મૂર્તિના પગના ઘુંટણ સુધી જ પહોંચે છે, એટલે એ એના પ્રમાણનો વિચાર અપવાચનાર 'તું જ કરી લેજે' એના ડાબો ખભો નાથ પાચો ૭ અને આ મૂર્તિનો ઉપસો ભાગ જરાક જીર્ણ થયેલ દેખાય છે પરંતુ નીચેના ભાગનો ચકચકાટ અને ઝમક હજી તેવા જ લાગે છે એના મ્હેરાના ઠાવોનું

નવાઈ સરખી સુજા પ્રતિમા

આમીનનો આશક રામસેસ

દર્શન પછું જ કુંભારભરું અને સૌન્દર્યની વાસ્તવિક ભાવના જેને કહીએ એવી વસ્તુથી ઘેરાયલું છે. કદાચ આ મૂર્તિઓ વિશે જ હિરોડોટસ અને ઇયોડોરોસ બોલી ગયા છે તે ટોળાં ટાહના મંદિરની સ્થાને જ ઉભેલાં છે. એમ આપણને સ્મૃતિપટ ઉપર તરી આવે છે અને જાણે સંકેટીસે પૂર્વની જાતો ઉપર પોતે વિજય મેળવ્યો હોય એવી યાદમાં આ વસ્તુઓ ધંધાવી હોય ને !

આગળ જતાં બીજી કેટલીક મૂર્તિઓના અવશેષો જોઈ શકાય છે. કેટલીક મૂર્તિઓને તો તાજ જ પોદી કહાડેલી છે એમ ત્હને એળખી શકશો. એમ્હાં મીસરી પૂરાતન રીતભાત અને જાહોજલાલી તથા અલંકારદર્શનનું આપણને આણું ભાન થાય છે.

ટાહના મંદિરના અવશેષો

એની દક્ષિણ દિશાએ નીચે આવતાં ટાહના મંદિરના અવશેષો દૃષ્ટિ-ગ્રાસ્ત થાય છે. એમ્હાંથી ખોદકામને લીધે પૂરાતન સ્થંભો અને મૂર્તિ જેવી આકૃતિઓ જડી આવે છે. બે મહા પ્રચંડ પૂતળાંઓ હાથમાં રાજદંડ લઇને ઉભેલાં હમણાં પોદી કહાડવામાં આવેલાં છે. ત્હને બરાબર દિવાનના મધ્ય ભાગમાં ગોઠવી દેવામાં આવ્યાં છે. બીજી એક ત્રેનાઈતી નૌકા ડુરીનની નૌકાના આકારની થળી આવી છે. આગળ જતાં દૂર દૂર નીલ નદીની હરી-યાળી ભૂમિમાં કંઠાંક કંઠાંક ખેડિયેરાના અંતરૂપનિના પડખા જાતે સાંભળતા હોઈએ એવો આભાસ થાય છે. ત્હાં હમેશના નીર અને નીલા મયદાનેમાં નિદોષ કુમારભરી સુંદર કિંડામય જીવનપ્રણાલિથી આપણું હૃદય અસ્થાહની સુંદર અગમ્ય કષ્ટના આગળ લળી પડે છે. ત્હાં બાણુમાં 'રૌર વૌવર' - તળાવ-ટાંકા જેવો એક પાણીનો ફુંક દેખાય છે. આગળના જમાનામાં તે ચોક્કસ ફુંક જ હોવો જોઈએ એમ લાગી આવે છે. હમણાં એનો કિનારો નષ્ટ પામ્યો છે. આના સીમાડે મીઠું ચેરીએટ નવું શોધી કહાડેય રામસેસ ખીજનું દેવાલય-દૃષ્ટિગ્રાસ્ત થાય છે.

રામસેસ દેવાલય ખીજનું

અહિં એક ૪૨ ફીટ લાંબુ ઉચું જંગલ અમેનના આરાકનું પૂતળું જ કાણ જાણે એના સાચા પ્યારને લીધે વખતની મસ્કરી કરતું હજી અમર અને આખાદ ખડું છે: આ સ્હોટા બાવલાને કેપટાઉનના સંગ્રહસ્થાનમાં લાવવા માટે

મેં બિટીરા સંગ્રહરયાન સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો હતો. કે મારે ખર્ચે અર્ધિયા
હિપારી દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવવામાં અને મારે નામે કેપટાઉનના સંગ્રહરયાનને
બેટ આપવામાં આવેલ; પણ તે ફળિભૂત કરવામાં હું હજી સુધી નિષ્ફળ જ ગયો છું.
બાકીનું બધું જ નાશ પામ્યું છે. ફરતા કાળચક્ર પાસે બધું જ ફના થયું છે.
એ યુસુફ અને જુએબાનો કિસ્સો સાચેરોને ગાવાને ગ્રેમીઓને યાદ કરી ઉના
નિઃશ્વાસ નાખવા અમરતા મેળવી ગયા છે. મેમ્બીસ મારે એક ઉર્દુ ચાપરે ગાયું છે.

સાહે યુસુફ કિન બાની
જુએબા મીસરકી રાની,
કિયે સખ મીતને રાની
આખીર ખાકે હો જાની.

સકારા

અકરણ ૨૯ સું

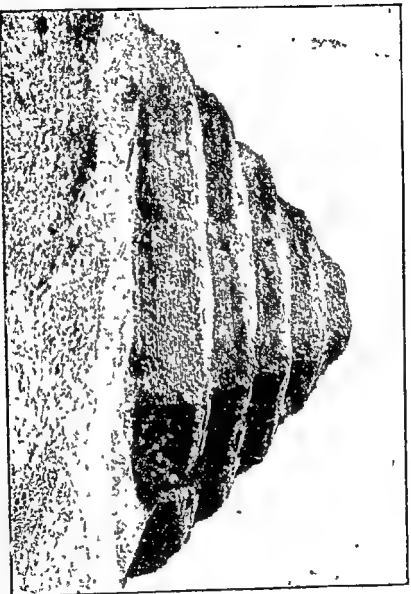
સકારાને નેપો-
લીસ

મિ ત્રાહીના નામક ગામડાની હદ પાર કરતાં આપણે એક ફળદ્રુપ મયદાનમાં આવી પહોંચીએ છીએ. આગળ જતાં જુના આરબ પુલને પાર કર્યો બાદ જ્યાંથી આખા ઐમ્મીસને અને આસપાસના ગામડાને પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે, ત્યાં મીનસે ખોદાવેલા તળાવ આગળ આવી પહોંચીએ છીએ. મિત્રાહીનાથી સકારા ગામ જવાનો સિધ્ધો રસ્તો છે. ઉત્તર દિશાએ, તળાવ પર પહોંચતાં પહેલાં મુસાદરી કરનારાઓ અહિં પોતાને માકે તંબુ ઠોકી શકે એટલા માટે સુંદર સગવડ તહેમને અહિંથી પ્રવૃક્ષની ધટા અને કુદરત આપે છે.

સકારાની બાજુનું નેકોપોલીસ પૂરાણામાં પૂરાણું કહી શકાય. ઐમ્મીસની આ સજ્જનજૂતી માવબ્રમિ કદાએ તહેયે શું ખોદું છે ? ગીઝાના નેકોપોલીસની જેમ જ આ સકારા પૂરાતન સામ્રાજ્યના કળ્પનમાંનું છે. બરાબર મધ્ય બાગમાં કેક વિચિત્ર દ્રષ્ટિએ બાંધેલી 'સ્પેપ પીરામિડ'ને નામે જાણીતી થયેલી પિરામિડ દ્રષ્ટિગોચર માથ છે, ત્રીજા વંશના ઝીસરે બાંધી હોય એવી લોકવાયકા સંબળાય છે.

આ પીરામિડની ઉત્તર બાજુએ આ પૂરાતન સામ્રાજ્યની કબરો આવેલી છે. તેને લીધે જ કેરોનું મ્યુઝીઅમ એક સુંદર વસ્તુ બની શકી છે અને જૂની સંસ્કૃતિના નાદર નમૂના જોવા હોય તો અહિંની કબરો અને પિરામિડના આવેળનો આપણને સ્પષ્ટ બતાવશે. અને તહેમાંથે ખાસ કરીને થી, ટાહ-હેનેપ, સાણ અને એવા બીજા ધણુજ સુંદર અને રસિક નોંધવા ધાયક છે. પિરામિડની દક્ષિણ બાજુએ ૧૮ મી અને ૨૦ મી વંશાવલીની કબરો આવેલી છે. આની અંદર "ધી ટેબલેટ ઓફ સકારા" નામક પૂરાતન રાજ્યોની યાદી મળી આવી હતી. પૂર્વ તરફ પિરામિડની બાજુએથી ખેડાયેલા પ્રદેશ તરફ જતા ત્યાં આગળ સુંદર પૂરાતન રાજવંશની અને ૨૬ મી વંશાવલીના એક રાજની તથા તેની ત્રીજી પેઢીની કબરોની હાર જોઈ

પૃથ્વિની અદક્ષિણા

નિમ્નસર દેશની આને પહિલી પીરામીડ ને લગભગ
 ઇ. સ. ૬૦૦૦ વરસ પહિલાની ગણાય છે ને
 હાલમાં સ્ટેપ પીરામીડ નામે ઓળખાય છે.

પૃથિવિની પ્રદક્ષિણા

મીસર દેશના પાંચ
હજાર વરસ પહેલા
ના રાજા રાણીના પુ
તાળાજે અતી પ્રાચી
ન હોવા છતા હજી
જળવાઈ ગયા છે

શકાય છે. આગળ જતાં ગ્રીક મહેબૂમિ આવે છે. અહિં 'ગ્રીક ચેપરીની' ધણીખરી કબરો દેખવામાં આવે છે. એમહોંથી ધણીખરી તો યુરોપિયન મ્યુઝીઅમોમાં ગોઠવી દેવામાં આવેલી છે.

પીરામીડની ઉત્તર તરફ અને જૂની કબરોની પશ્ચિમે ખાલુએ સેરા-પિઅમના ખેડિયરો આવેલા છે અને ૨૬ મી વંશાવલીની સરઆતમાં નીચે ભોયતળાએ સેરાપિઅમ તરફ જવા માટે એક રસ્તો ખોદવામાં આવ્યો હતો. એને અત્કારે એપીસ ગ્રેન્ડાલીઅમ કહેવામાં આવે છે. 'કેરો' મ્યુઝીઅમમાં અત્કારે જે ધણીખરા પૂતળાઓ પડેલાં છે તે અગાઉ અહોંથી ખોદી કઢાડવામાં આવ્યા હતાં.

સક્કારા પ્લેટો ઉપર કેટલીક પિરામિડો પશ્ચુ આવેલી છે. એમહોંથી ખાસ કરીને "પિરામિડ ઓફ ઉનાસ" નામક પંચો વચ્ચેની પિરામિડ જોવાનું મુસાફરો વધુ પસંદ કરે છે. જે કે બહારનો ભાગ ધણીજ ખેડિયરો વચ્ચેમાં જોવામાં આવે છે. પરંતુ અંદરના ભાગના રક્ષણાર્થે અંદર ઠીક પગલો રોવામાં આવ્યા છે. બરાબર અંદર પ્રવેશ કરતાં જ એક વિશાળ કક્ષમાં આપણે આવીએ છીએ. એની દિવાલ અને સ્થંભોનાં રંગો કુમારભયો નીલા અને આસમાની રંગે છે. આગળ જતાં એક પ્રચંડ 'સાઈકોડ્રોમ' આવે છે. દિવાલો ઉપર સાંદી પશુ કલાવન્ત પેટનો કરવામાં આવી છે.

પિરામીડો

મીત્રાદિનાની થોડેક દૂર જતાં સઉથી મોટી સક્કારાની પીરામીડ જોઈ શકાય છે. એને 'રેપ-પિરામીડ' કહેવામાં આવે છે. આ વિશ્વપ્રસિદ્ધની તારીખની હજુ સુધી ચોક્કસ શોધ થઈ નથી; પરંતુ બહુ કરીને આખા મીસરમાં આ પિરામિડ સફળી જૂનામાં જૂની કહેવાય છે. એમ માનવામાં આવે છે કે આ પિરામિડ ત્રીજી વંશાવલીના રાજા ઝીઝરની છે. જે એવી રીતે બાંધવામાં આવી છે કે એક પછી એક પગથીઓથી આપણે ઉપર મહડી શકીએ. એવી પાચ ડીગ્રીએ જોઈ શકાય છે. અત્કારે તે ૧૯૭ ફીટ ઊંચાઈ છે. એની આસપાસ પવિત્ર એન્કલોઝરથી એનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે. એ વાડ-એન્કલોઝર લગભગ ૧૭૫૦ ફીટ x ૯૫૦ ફીટ છે. અંદર તો વિચિત્રતાભરી રચના જોવામાં આવે છે. ઉપરનો ભાગ ધુમ્મટના આકારનો છે અને મૂળ તો એ લાકડાંથી રચવામાં આવ્યો હતો. અને તેનું તળાવું

ઉપર મેરીનાના નોકરોનાં ચિત્રો દેખાય છે. ૨૫ મા કક્ષની દિવાલો ઉપર વરઘોડો, સરખસનાં દ્રવ્યો દેખાય છે. ૯ મો કક્ષ જલ્દે ધાર્મિક ક્રિયા માટે હોય એવો ભાસ થાય છે.

કોમેનની કબર

કદાચ કોમેનના મસ્તખા ઉપરનું કોતરકામ મેરાની કબરના કોતરકામની કક્ષાને પણ ટપાવી જાય તેવું ખરૂં. અંદરના દેખાવો ઉપરોક્ત કબરમાં જણાવ્યા ત્વેના જેવી જ છે. ફક્ત આમાં કોતરકામની અને કલામય શણગારની વધુ સચોટ અસર જણાઈ આવે છે.

અહિંથી આ રથળનો ત્યાગ કરી આગળ જતાં મહમદઅલીની મસ્જદ સ્લામેથી એના મીનારાઓનો પ્રતાપ દેખાડતી આપણે જોઈ શકીશું. તેવી જ રીતે બાબુએ ત્રણ ગીઝા પિરામીડો પણ દેખાય છે.

ત્વેનાથી આગળ જતાં ‘થી’ની કબર આવે છે. પ્રાચિન માહાસાત્રા-જ્યની પ્રતાપશાળી જલ્દોજલાલીનો ભાસ પામવો હોય તો આ કબરનું બારી-કાર્ષથી અધ્યયન કરવું એવી મહારી માન્યતા છે. અત્યારે મસ્તખા રેતીથી ઘેરાઈ ગયો છે. પરન્તુ અંદરનાં વૃક્ષો સારી સ્થિતિમાં રક્ષાયેલાં છે. અને આની અંદરની દિવાલો ઉપરનું શિલ્પકામ કોઈને હરાવી દે તેવું સુંદર કલામય છે. એની હસનની કલાવન્ત કારીગીરીનો આપણને અહિં ખ્યાલ આવે છે. એના રંગની ખૂબી અને પ્રતાપ જળવી રાખવા માટે ઠીક પ્રયાસો કરવામાં આવે છે.

થીની કબર

આ રેતાળ ભૂમિની નીચેના કક્ષોમાં ઉતરતાં અંદરના ભાગમાં એ મહાન રથેનો આપણી નજરને આકર્ષવા પ્રયત્ન કરે છે. એની ઉપરની આકોમાં એના માલિકના નામના શિલાલેખો જોઈ શકાય છે. એનો માલિક એક ધર્મચુર હતો. એનું નામ થી હતું. તે ૫ મી વંશાવલીને આગ્રે એમ્પીસમાં રહેતો હતો. ૨૧ તેફર-આરકાના રાજ્યતંત્ર હેઠળ એનો પ્રભાવ સારો સુંદર અને ગણગીબાજ હતો, ૨૧-તેફર-આરકા, ૨૧-એન સુઅસ અને કાકા રાજાઓનાં નામો દિવાલો ઉપરના લેખોમાં પ્રાચિન મિસરી ભાષામાં આલેખવામાં આવ્યાં છે. રાજવંશ કુટુંબની એક સુંદર કન્યા નેફર-હેતેપ-સની સાથે હેતુ લગ્ન થયું હતું. અને ત્વેના દીકરાઓ થી અને તાબુતના ચિત્રો આખી કબરમાં અગ્રસ્થાને પિરાજો છે.

વિશાળ કક્ષની એક બાજુએ થીનું સુંદર રંગીન ચિત્ર જોઇ શકાય છે એની બાજુમાં બેઠે આપવાની ક્રિયા બતાવવામાં આવી છે આગળ જતા એક બીજા વિશાળ કક્ષ આવે છે, એની ઉપરના ધુમ્મટને મ્હોટા મ્હોટા સુંદર કારીગરીભર્યા રથબેથી ટેકવવામાં આવ્યો છે. આગળ જતા રમ ન ૬ માં પક્ષીઓના ચિત્રો બતાવવામાં આવ્યા છે એક રસતો છેક અંદરમાં ભાગમાં દોરી જાય છે ત્યાં મસ્તખા દલિગોચર થાય છે. આ થીનું સેકરેન્- ફેગસનો મ્હોટો પાયાણુ આપણે જોઇ શકીએ છીએ

આગળ જતા આ જગ્યાનો ત્યાગ કર્યો બાદ આપણે એક બીજા રમની દિવાલ પાસે આવીએ છીએ એની ઉપર ધરના નોકરો વાર્ષિક ઉત્સવ માટે ફળો લઇ આવતા હોય, કેઇ સુંદર તેલના ઘડા લઇ આવતા હોય, તે કેઈ સુંદર ખુશબોદાર રસિક અતરથી બરેલ વાજો લઇ જતા હોય, કેટલાકો જળદંડાદીમાં માલ ભરીને લઈ જતા હોય એવું જોવામાં આવે છે આગળ જતા તે જ આરકામાં કેટલાક માણસો થીની પ્રતિમા ચિતરતા હોય એવા બાવના સુંદર દેખાકોના નિહાળી શકાય છે કેટલાકો એની આસપાસની જમીન ઉપર ઉજેલા ઝાડો ઉપર પાણી પાઈ રહ્યા હોય એવું દેખાય છે. એરોગ્લાઈફસ આપણને રમટ કહી દે છે કે એક પૂતળું સાવ સીસમનું બનાવેલું છે બીજું એક પૂતળું " થોર્ન અકાશિયા " નામક લાકડાનું બનાવેલ છે એની ગલેરીને છાદી દેતા આગળ એક બોજનાલય જેવું ગૃહ આવે છે, એની દિવાલો ઉપર 'બેકર' અને કુખકારો પોતાના કામમાં મશગૂલ દેખાવામાં આવ્યા છે

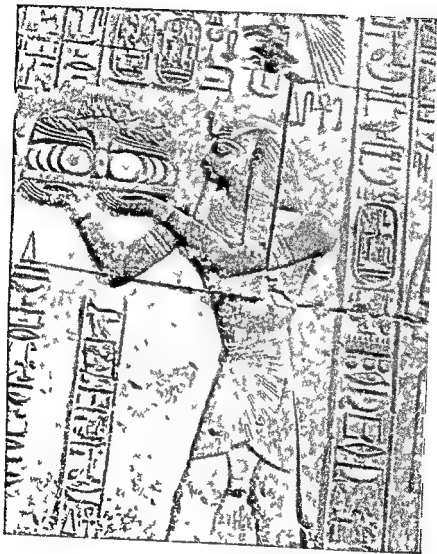
કોરીડોર છ આગળ પુન આવતા દિવાલ ઉપર મ્હોટા હલેસાની મ્હોટી હોટીઓ દેખાય છે એમાં પેસેન્જરો સંસ્કાર, વિશાળ મનુષ્યનું પૂતળું જોવા જાય છે કેપ્ટન એક છેડે ઉભેલો દેખાય છે, એ કક્ષમાં તો કલામય અવર્ણ્ય કારીગરીભરી રીઝાઈનો જોવામાં આવે છે. સાતમાં થી પોતે છીજરા પાણીમાં રમત રમતો ઉભો છે એક હાથમાં એક પક્ષી છે અને બીજા હાથમાં એક લાકડી છે, તેને તે ફેરવી રહ્યો છે, નીચે એક હોટી છે. એની આગળ હીપોપોટેમસ અને જગલી મચરો ડોડીયા કરતા બચકર હાસ્ય હસી રહ્યા હોય એમ દેખાય છે ત્યાંના કેટલાક નોકરો એનો સિકાર કરવા

પૃથ્વિની પ્રદક્ષિણા

ગીમત્તી મહાગણી
જેણે યોતાના બાધ
આથે વમ્મ ન્યા હતા
તેનુ આઈ

પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા

રાગ સેદીના વખતનું
પુરાણુ નવા.ામ ગગની
હુગ્રમા પૂજરી દેવાની
પવિત્ર પ્રસાદી લઇને
દાગર ચના જાય છે

માંગતા હોય એવો લાવ વ્યક્ત થાય છે અને ખાલુના ગારણાંની ઉપર ખેતીવાડીનાં દરથો દેખાય છે. અગીયારમો કક્ષ ન્યાયાલયનું દરથ બતાવે છે. કેદીઓને ન્યાયાધિશ સમક્ષ દસડો લાવવામાં આવે છે. ૧૨ મા કક્ષમાં વ્યાપારીઓ સોદા કરતા હોય, સુતાર કામ કરતા હોય તથા શિલ્પી, કડીઆઓ, મોઝી વિગેરે મજુર અને કલાકાર વર્ગનું રેખાંકન સરસ રીતે આલેખાયું છે.

દીવાલ ઉપર ખેતીનું લણવાનું કામ તથા વહાણોનું બાંધકામ દેખાય છે. આનું છાપડું ખરેખર નોંધવા લાયક ખૂબીભર્યું છે, જાણે તાડના ફણા હોય એવું લાગે છે.

‘એપીસ મ્યુએલીઅમ’ની દક્ષિણ દિશાએ આવેલી આ કચેરી પણ નોવા જેવી તો ખરી જ. પણ અત્યારે એનું પ્રવેશદ્વાર રેતીના સખત મારાથી લગભગ બંધ જેવું થઈ ગયું છે. અંદર દાખલ થવા માટે ગીચા મ્યુઝીઅમના હાપરેકટર એક એન્ટીકવીટીઝની રજા લઈ અંદર જઈ શકાય તેમ છે. એમાં ફક્ત એક જ વિશાળ કક્ષ આવેલો છે. એની દિવાલો ઉપર આગળ જે દેખાવો હું ચીતરી ગયો છું તેવાજ દેખાવોનાં રંગીન ચિત્રો આલેખાયેલાં છે, એમાં એક જાતની વિચિત્રતા આશ્ચર્યજનક પણ વિના રહેતી નથી, કંઈ હોય, તેનો વિચાર સહજ આવે છે, કારણ કે નિશ્ચય સ્વમજાવતા જ નથી. આની અંદર શિલ્પ કલાકારોને ધનામની જોડેથીનું જે સુંદર રેખાંકન યુક્ત ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે તે ખરેખર જોવાલાયક અને પ્રશંસાને પાત્ર છે. ખીલું, ઉસર-કા-ક, ચેન-કાઉટોર અને આસાની હેઠળ જે કાર્યોલયો ટાઇ-હેટેપ બારતો તે બોલે છે અને તહેની સદાએ જ એને માટે બોલે લાવતા નોકરોનું સરખસ પસાર થાય છે. તેમનો નાયક એક ધમંચુર છે. તે ધાર્મિક મામામાંથી સ્તોત્રો ગાઈ રહ્યો છે. અત્યારે ખીજ નોકરો ટેબલ ઉપર પોતાના હાથમાં લાવેલી બોટો રાગની સમક્ષ રજુ કરે છે.

ટાઇ-હેટેપની કચેરી

આસપાસ રજુ છે : હજી પણ ખોદકામ ચાલુ જ છે. એમાં જ અવનવી શોધખોળ થયા જ કરે છે અને આવી જાતની જ કખરોનો પત્તો એક પછી એક લાગ્યા કરે છે. અંદરથી કચ્છરતાન જેવા ઘટો હાથ લાગે છે ; હેમાંથી, ખોપરીઓ, પાંસળાઓ, હાડકાંઓ તથા કપડાં-વસ્ત્રો હથીયારો ઇત્યાદિ મળ્યા

આવે છે. આમાંથી કેટલાંક દેવ સ્થળો તો ઘણાં મોટાં હોય છે; જેમાં એકસો સરીર સમાધ બધ છે.

સંસ્કારાના બોંધરાંઓ જોઈને અમ્હે પાછા ફર્યા. અહિં ક્રિશ્ચીસ પાસે હાલ ઇલિગબરી અને મિતરહીના નામના ન્હાનાં ગામડાંઓ આવેલાં છે. આસપાસ હજી ખોદકામ ચાલે છે.

હવે હું લક્ષર જોવાની આતુરતા રાખું છું; તેથી તા. ૫-૧૧-૧૯૦૨ ના શુધવારે રાત્રે અસ્યોટ ગામમાં લક્ષર આવ્યો. સ્ટેશન નજદીકની હોટલ જે ફક્ત એકા પીવાની જ હોટલ જેવડી હોટલ છે ત્યાં ઉતર્યો. હાથમેળું ઘેાડ જમીને ઢાકયોપાકયો સુધ ગયો.

સૌથી સારસ જોવા
લાયક મથકો લક્ષ-
રમાં છે.

કહેવાય છે કે આખા ઇજીપ્તમાં આવેલાં ખંડિયેરામાં સૌથી જોવા લાયક મથકો અહિં લક્ષરમાં આવેલાં છે. સહવારમાં લોમિયાને લઇને રખડપટ્ટી કરવા નીકળી પડ્યો. પહેલા Temple of Luxor લક્ષરનું મંદિર જે નીલ નદીના કીનારા ઉપર જૂખરા રંગના ચારસના પથરનું બનાવેલું છે ત્યાં જઈ પહોંચ્યાં. આ મંદિર પાસે ઠેકઠેકાણે રામેસસ યીબનાં બાવલાં ઉભાં કરવામાં આવેલાં દેખાય છે. આજે બધાં બાવલાંઓ કોઇને કોઈ ભાગમાં ખીસમાર અને ખંડિયેર જેવાં તૂટી પડ્યાં છે. એ બાવલાંનાં માથાં તો તૂટી જ ગયાં છે. બધાં લાલ કામરચિતરા અને કાળા કામરચિતરા રંગના પથરના બનાવેલાં છે. બાવલાંઓ ગણી જોતાં તેગાનાં અગીયાર બાવલાંઓ કાંઈ પિછાણી શકાય એવી હાલતમાં જણાયાં. રામેસસનો મહેરો હસમુબો અને સુંદર છતાં સુરસાવાળો અને કોંઈ જણાય છે. કેતરનાર શિલ્પીએ એ ભેગી લાગણીનું આણું મિશ્ર ચિત્ર મહેરાપરં ઉતાર્યું છે. અહિં આવેલાં ખંડિયેરાનું ઢુંકું ઢુંકું વર્ણન હું આપતો જઈશ; જેથી વાચકને અહિં વેરાવલી કલાના નમુના તેમજ ઐતિહાસીક વસ્તુઓનો કાંધક ઝાંખો ખ્યાલ મળશે.

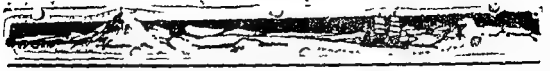
એક મ્હોટો ૧૫૦ ફીટ ઉંચો અને ૩૫ ફીટ ઝોળાકાર મ્હોટો સ્થંભ આવેલો છે; તેની પાસે રામેસસના પૂતળાની બાબુમા તેની ઔરતનું પૂતળું આવેલું છે; અહિં આવેલા દેવળની અંદર એક તખ્તી પ્રાચિત રોમન ભાષામાં લખાયેલી જડે છે; એ દેવળમાં લાલ પથરના ૫૦ ફીટનાં એ જખરા સ્થંભો આવેલા છે. એ એટલખીલાદ નામે ઓળખાય છે. તે કહેવાય

છે કે અસહના શેખનો આ જગ્યાનો ઉપયોગ દેવળ તરીકે કરતાં હતાં. પાસેની ભાંતો ઉપર નકશીકામ જેવા ચિત્રકામના અમર નમુનાઓ આવનાર મુસાફરોને ચકિત કરે તેવા છે. આજે સાત સાત હજાર વરસ યયાં હતાં, એ કૌતરકામ જેમનું તેમ જોઇ શકાય છે. જે ચિત્રોમાં રાજા રામેસસ બીજાના અનેક ભાવો અને હલનચલન અને કેટલાક ઐતિહાસીક અણુકેન્દ્રો એવા પ્રસંગો કૌતરાયેલા છે. તેમાં એકની અંદર રાજા રામેસસ બીજાના હાથમાં ગ્લાસ છે. જ્યારે બીજામાં બન્ને હાથમાં પ્યાલો છે. ત્રીજામાં તેની પાસે જમવા માટે રોટલી ઇંડા વિગેરે ખોરાક પડેલો છે. એ રાજાને માથે સર્પચિન્હ આકારનો મુગટ છે. એથી એ મુગમાં નાગદેવતાને પૂજનારી પ્રજા હયાત હતી, એમ જણાય છે. આ મંદિરની છત અને જમીન એકજ અખંડ પથ્થરની હોઇ જોનારને હેરાત કરે છે. પાસે પાસે પુરાણી ઇજિપ્શીયન ચિત્રલીપીમાં અનેક ખાખતો લખાઇ પડેલી છે. આ મંદિરના બહારના ભાગમાં થોડે દૂર કવીયો પોત્રાના મીનારા જેવી ધ્વજાસત જેને વાદળીરીનો પાળોયો કહી શકાય એવી બસો શીટ હયાઈનો અને ૯ શીટ પહોળાઈનો એક પાળોયો ખડો કરવામાં આવેલો છે, તેની ઉપર સુંદર રીતે ચિત્રલીપીમાં કેટલાક લેખો કૌતરવામાં આવેલા છે. પાસેજ માથું વટ્ટી મથું હોય એવા ત્રણ ખાખતો આવેલા છે. આ જાળવી રાખવા જેવી કિંમતી જગ્યા ઉપર અહિંનાં ગામડાના ગરીબ અને જંગલી લોકો મેલું દેંદ્રી જમીને ગંદકી કરે છે. અહિંથી થોડે દૂર મુમુક્ષુ અમુક્ષુ હજીજ તામના અખીરે બાંધેલી મસ્જિદ પણ વેરાન હાલતમાં પડી છે. લક્ષરમાં આવેલા ઉપલા દેવળની જગ્યા કંઈ ૧૦૦૦×૧૦૦૦ શીટ જેટલી હશે, એ બધું ઉડતી નજરે જોઇને હું કરનાક તરફ વળ્યો. જ્યાં થીખસનાં ખંડિયેરો આવેલાં છે.

પુરાતન ઇજિપ્શીયન ચિત્ર લીપીના નમુના

કરનાક જગ્યાપર આવેલું ટેમ્પલ સુત નામે જોળખાતું મંદિર તદ્દન વટ્ટી મથેલી ખંડિયેર હાલતમાં છે. છતાં એના બહારના ભાગમાં આવેલાં કુતરાતી હળે બેસાડેલાં કાંઈ નહિ તો ૧૦૦ થી ૧૫૦ પુતળાંઓ છે. તેમાં ૫ થી ૬ તો વાંદરાઓનાં પણ છે. તેમજ કાળા પથ્થરના લગભગ ૧૦૦ પુતળાં ૬ થી ૮ શીટ હયાં એવાં જેવાલાયક ખડાં છે. અહિંના દરવાજાના દાખલ થતા દરેક ભાંતે ભાંતે આપણને પ્રાચિન ચિત્રકળાકામનું દર્શન થાય

રાજા ટોલમીનના
વખતનો આતી પુ-
રાણો ઠલામધ ડર-
વાળો

છે : તેમાંના બધાં રામેસસ ૩ જાનાં અને કેટલાંક રામેસસ ૨ જાના છે, એમ
મહારા જોમિયાએ જતાવતા કહ્યું. પાસે આવેલું ઝરણું અને તેની આસપાસનું
પત્થરનું કોતરકામ જોનારને રહેજો લાગ્યા વગર રહેતું નથી કે અસંખ્ય વખતમાં
આ એક ખરેખર પ્રુબીદાર મચક હોયું જોઈએ. અહિં કરનાકના કુતરા
આકારના બાવલાંએલી હાર લગભગ એક હજાર શીટ લંબાય છે, તે ૫ થી
૧૨૫ શીટ હોયે કમાનદાર દરવાજાનો આરકો આવે છે. તેમજ અહિં દેખાતાં
દરેક દરવાજા ઉપર ગોળ આકારમાં પીટળાવણાં સર્પના ચિન્હ દેખાય છે.
જાણે નાગદેવતા આ મકાનનું રક્ષણ કરે છે, એમ જતાવવાનો ઉદ્દેશ હોય.
આ મ્હોટા આરકો સાથેના દરવાજાને સાત હજાર વરસો ગયા છતાં આજે
પણ સાબૂત છે. તેની પર આવેલાં પૂતળાઓનું ચિત્રકામ અને લેખો રાજા
ટોલમીનના વખતનાં ગણાય છે. એટલે દરવાજા ટોલમીન બીજાનો અને મંદિર
રામેસસ ૩ જાના વખતનો ગણાય છે. આજે તો આ લગ્ન ઇમારતના પ્રુબે
ખૂણે ધ્રુવડો વસે છે. જ્યાં ત્યાં ધૂમસ અને કચરો જામેલો છે. અહિંના
રખેવાણ અથવા રમઝાન નામના માણસને મહીને ૧૫ રૂપિયાનો પગાર મળે
છે. આ બધાં મંદિરોના જુદા જુદા રખેવાળો મુકયેલા છે, તેના ઉપરને
સોપ્રાસ્ટન શુક્રના નામે ઓળખવામાં આવે છે. આ વ્યવસ્થા માટે મીસરમાં
ખેડીવે પણ એક કમીટી નીમી છે.

અહિં આવેલા થીબ્સનાં ખંડિરોમાં આજે ત્રણ વરસ થયાં એક
દેવળ ખોદી કાઢવામાં આવેલ છે, તેમાં એક રાજા ટોલમીન ૬ ના વખતનું છે.
તે ઈજિપ્તના નામના દેવતાનું છે. તેનો મ્હોરો વાંદરા જેવો છે અને જાતે સ્ત્રી
છે. તે ઈજિપ્તના દેવી Utoet નામે ઓળખાય છે.

પુરાતને મીસરી રીવાજ અનુજ્ઞ રાજા તાતમુસ ૧ લાની ખેડી હોતે-
પસુ જે તેના લાખ સાથે જ પરણી હતી તેની યાદમાં બંધાવેલ પાળાચો
રાણી કલીથોપોત્રાએ બંધાવેલ તેના કરતાં વધારે મોટક છે અને ૧૫૦ શીટ
હિંચુ છે. કહેવાય છે કે હુનિયામાં આ અજોડ છે. લાલ સંજેમરમરના પત્થરનો
છે : રાણી હોતેપસુ તાતમુસ ૩ જા સાથે પરણી હતી. એટલે તેના લાખ
સાથે જ ! અહિં આવેલા એક પત્થર ઉપર રાજા તાતમુસ ૩ જાની મૂર્તિ છે.
જેને માથે સર્પ આકાર યુગુટ છે અને ગ્રહજ્યોત્સ્ના પડી ધધરને દેવો

પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા

નીલ નદીની ભવ્યતામાં ઉમેરો કરનાર ઇજીપ્શીયન શિલ્પકૃતિના આવા નમુનાઓને જોતાં એની અંદરના ઝીણવટથી યોગ્યથે શિલ્પને જોતાં જ આકર્શન પોકારાઉ જવાય છે. મહામંદિરના મહારથબોના આ માત્ર અંશિયેશજ છે. લાલ પ્રત્યરમાંથી કાનરાથેલા સ્થભોમાં ઋતુદેશમાંથી પાણી ફેલા 'કા' કહેવાતા એક નાયકનું આ દૃશ્ય છે. એના બાંધનારની આ મંદિર અદ્ભુત કાર્ય શક્તિ અને ઉચ્ચતર કલ્પનાગામી શિલ્પશક્તિની અદ્ભુતતાનું લાન કરાવે છે. આ ચિત્રકળા તો અનન્ત કહેવાય છે. એની છવ્વન રૂપરેખા આજે પણ એમાં ક્રેતરાથેલી નાટ્ય માખાને પોકારતી હોય એમ લાગે છે. પહેલાં તો એની ઉપર લાલ, બદ્ધુ, પીળા ધ્યાદિ રંગોથી રેખાઓ આરેખનામાં આવી હુતી પરનુ એનો તેજસ્વીય લાગ કાળના વહુન આથે નાચ પામવ માંડયો છે. અત્યારે એની ઝાંખી જ માત્ર રહી છે. આ મહામંદિરની લવ્ય કલ્પના હજી પણ જોનારને અદ્ભુત રસમાં તરખોળ કરો નાથે છે.

રામ ટોળી ૩ જા એ ઇ સન ૩૩૦ વસ પૂર્વે બધાવેલુ કરનાક મદિરુ
આરકુ જે લક્ષર નગરના ઉત્તર તરફ નાઇન નદીના તટપર આવેલુ છે

પાસેથી લાંબા આયુષ્ય માટે પ્રાર્થના કરી રહ્યો છે. રાજ તાત્કાલિક ૧ લા નો પાળાયો ૭૬ શીટ ઉઘો છે, જે હેતેપસુના ઉચા પાળાયો પાસે જ આવેલો છે. તે લાલ અને કાળા પાચરનો ચણેલો છે. પાસે જ તાત્કાલિક ત્રીજાના વખતની બંધાવેલ કલામય શિર્ષાંગ જેની ઉપર મનોહર તારલા અને મહો ચિત્રવામાં આવ્યા છે તે છે, જદાર લોખાન કરતાં માણસોની હારોહાર કરાવતાં ચિત્રો દેખાય છે. આગળ આ બધાં ઉપર સોનાની ગીંટ હતી જે આજે લાલ અને લીલા રંગની દેખાય છે. આ બધાં ઉંચાં ઉંચાં કાતરકામો ઉંચી ગરદને જોતાં જોતાં મારી ગરદન જ બાકડી ગધ હતી. આવાં અદ્ભુત ખંડિયેશ મહારા જોવામાં કયાંય આવેલાં નથી.

કરનાકમાં દેવલ બંધાવનાર પુરાણી રાજ સેડીનું એક મંદિર આવેલું છે, જે છેક જ દૂરી ગયું છે. તેમાં દેવતા અને દેવતાનાં નામો લખાયેલાં છે. સૂર્ય દેવતાને, કોનરા કહે છે, જ્યારે ચંદ્ર દેવતાને હોરરા કહે છે.

અહિં આવેલાં લોપરાં જેવા મંદિરના કેટલાક સૈકાઓ થતાં બંધ પડેલાં જોરડાના દરવાજા ઉઘાડતાં જ અંદરથી અતિ ખરાબ વાસ આવે છે. તેંદુરત માણસ પણ આ ગંધથી જરૂર મરિ પડી જાય, એવી તીવ્ર વાસથી માથું ફાટી જાય છે: સેડી પહેલાના મંદિરની ઉપરના એક ચિત્રની રહમજીલ નીચે મુજબ છે. રાજ સેડી હાથમાં પ્રલો લઇને ચંદ્ર દેવતાને ઈડા અને સેડીનું દાન આપે છે:

અહિં અમલદોળની મૂર્તિ આવેલી છે. તેણે જોડરામેગીના નામે જોળખાતી પીરામીડ બાંધી હતી. અહિં રામેસસ ૩ ને જેના હાથમાં જંદ-ગીતી આવી અને મૌનને આપકે પકડેલાં દેખાય છે તેમજ રામેસસ ચીત્રે સૂર્ય દેવતાને દાનદક્ષિણા આપનો દેખાય છે. પાસે જ ન્દાના મેજ પર ખાલ જોરાડાની સાગમી પડી છે અને મળામાં મોતીની લાંબી માળા પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે. હાલના આ મંદિરોનાં ચિન્હો જણાતાં ૧૦૦૦ એકર જમીન પર ૪૭૦૦૦ પાઉન્ડ ખર્ચીને ખોદકામ કરીને આ બધું શોધી કાઢવામાં આવેલ છે.

એક કાતરકામમાં રાજ સેડી પહેલો ચણ્ડી પ્રમની કતલ કરવા તેઓને માથામાં પકડેલો જણાય છે. તેમાં અમ્મરા. (પ્રજ્ઞ) એક તીક્ષ્ણ ધારદાર હથોળા ચણ્ડીઓની કતલ અલાવવાને રાજ સેડીને આપે છે: એવો દેખાય છે.

જોડરામેગીના બાં-ધનાર અમલદોળની મૂર્તિ.

સુએઝ કેનાલની
પુરાતન રેખા

વિશેષ અભયથી જેથી વાત એ જણાય છે કે એક તરફ પુરાણી નાઇલ નદીના ફાંટાની રેખા દોરવામાં આવેલી છે, તે આજના સુએઝની કેનાલ બરાબર ચિતરવામાં આવી છે. તેમાં માછલાંઓ તરતાં દેખાય છે એવું ચિત્રકામ છે તેમજ બીજી તરફ સીધી પહેલો બીદુફન જાતના જંગલી અરબોને તીરાથી વિધી નાખે છે. પાસે જ તેઓની ઢગલાબંધ લારી પડેલી છે. આ બધા પુરાણા પ્રતિકાસના કેટલાક અણઉઠેલા અમર પ્રસંગો છે.

પાસે રામેસસ ચોથાની કેટલીક નિશાનીયો છે અને તાતમુક ત્રીજાના વખતના મંદિરો ઉપયોગ રોમન લોકો દેવળમાં ફેરવીને કરતા હતા. ત્યાં સીકંદર એલેક્ઝાન્ડ્રે ગ્રેટો એક ઓરડો આવેલો છે; જ્યાં ૧૨ ફીટ જેટલી મોટી પાખોનું ચિત્રકામ દેખાય છે અને એક ચિત્રમાં અમ્મરા (ઇશ્વર) સિકંદર ઉપર પાખો પસારીને જાણે પાતાની છાયામાં રાખતો હોય એવો દેખાય છે. આ અમ્મરા તે સૂર્ય દેવતાથી વધારે એટલે દેવોના દેવ તરીકે ગણવામાં આવે છે. જેમ ગ્રીકો બ્યુપીટરને પૂજતા તે મુજબ અમ્મરા માટે સ્કમજનું.

અહિં રામેસસ ૪ થાની કબર આવેલી છે. તે પહાડના ભોંયરામાં છાંડો છાંડો રસ્તો કાપીને બનાવેલ છે, તેમજ રામેસસ ૯ માની પણ કબર આવેલી છે. કબર સુધી જવાના ભોંયરાના માર્ગમાં હાવાલ ઉપર અનેક પ્રકારનાં ચિત્રો અને લેખો કાતરાચેલા જણાય છે. ચંદ્રદેવતા તેની સ્ત્રી અને બાળકો. કેદીઓને લઇ જતાં ફરોગા તેમજ રામેસસ ૯ ની કબરનો ઓરડો પણ અહિં જ છે. તેની પણ દિવાલો ઉપર અનેક પ્રકારનું ચિત્રકામ લીલા અને લાલ રંગમાં દેખાય છે. મીણુજાતીના અજવાળામાં આ બધા દેખાવ કોઇ બધાનક આગારમાં ભેંતા હોઇએ તેમ આપણું જ શરીરના મોઢા મોઢા ઓળા પડછાયા વચ્ચે ભેંતા એક પ્રકારની કંપારી છૂટતી હતી.

અહિં રામેસસ ત્રીજાની એક ચિત્રતખતી આવી છે; તેમાં રાજા રામેસસ ચંદ્ર દેવ સહાને ખડો છે. રામેસસના માથા ઉપર માદેર સુલેમાન (સાઈરસ ધી ગ્રેટ) ના જેવું તાજ છે. પાસે જ તેની બે સુંદર પૂત્રીઓ નીકતીશ અને આઇસીસનાં ચિત્રો છે. આ કબરો માટે બનાવેલા ભેદી ઓરડાઓમાં જવાનો માર્ગ પણ તેટલો જ વિકટ અને જૂલથાપ આપનારો બનાવવામાં આવેલો છે. વચ્ચેવચ્ચે ભેદી કુવા બનાવવામાં આવેલા છે, જે

કબરના ઓરડાઓ.
નો ભયંકર દેખાય

અંધારામાં આવતા માણસને દેખાય જ નહિ, પરિણામે તે ત્યાં જ લથડીયું ખાધને કુળી મરે. તેમજ દિવાલમાં ચઢાણ ને ઉતરાણ એવા છે કે આવા કેંક આડા અવળા માર્ગો કર્યા છે. કે એક વખત ગયેલો આદમી કદાચ ભૂતો પડે તો ભાં જ અટનાઈ મરે.

અહિં આવેલા અગત્યા નામના પહાડ પાસે સોટી પહેલાની કબર આવેલી છે. આ ભોંયડું કહેવાય છે કે સાત હજાર વરસોનું પુરાણું છે. આને આ અંધકારમય ઔરડામાં વીસમી સદીનું વિજ્ઞાન લાખલ થઈ ચૂક્યું છે અને વિજ્ઞાની બતી મુકાઈ છે. જમાનાના જમાના સુધી બંધ અને અંધકારમાં રહેલા બેદી ઔરડાઓ આને સૂર્યના જેવી રોશનીથી ઝગમગી રહ્યા છે. અહિં પહાડ પાસે જ એક હોટલ છે. તેમજ રાણી હેતેપસુની કબર છે: તરસ પૂળ લાગી હતી એટલે અહિંના અરબો પાસેથી માંગીને પાણી પીધું. તરેલી મરઘી લાવ્યો હતો તેનો વહેજદાર નાસ્તો કર્યો. રાણી હેતેપસુની કબરમાં તેનું મગફળી (મગમી) ઉપાડીને કેઈ મ્યુઝીઅમ માટે લઈ જવામાં આવેલ છે. ફક્ત દિવાલ ઉપરનાં ફેટલાંક જૂના કાળનાં ચિત્રો જરા વિચિત્ર છે. એક તરફ લશ્કરની પથ્થર આખી ખડી કરી છે. જ્યારે બીજી તરફ કાફલો દેખાય છે. ખજુરાનાં ઝાડ. નીસરણી, ભાલો તેમજ બીજાં ઓળંગે દેખાય છે. એ લોકો ગાયને પૂજતા હતા તેમજ મઠમાં ગાયને હોમતા હતા. તેનું માંસ પવિત્ર ગણે ખાઈ જતા હતા, બધી વાતે આપણા હિંદુ ભાઈઓનાં સિદ્ધાંતોને મળતા આવે છે. અહિં એક ગાયનું ચિત્ર છે, તેની બન્ને બાજુ વાહરડાંને બદલે રાજપૂતો ગાયના આંચળો ઝુસીને પી રહ્યા છે.

પુરાતન શુદ્રાઓમાં આને નવું વિજ્ઞાન લગાડી રહ્યું છે

અહિં પાસે બીજું પણ મંદિર છે, તેમાં ખાલી પથરા જ પડ્યા છે. અંદર મમી નથી.

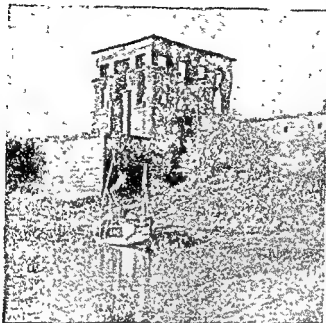
હવે હું નાઇલ નદી પસાર કરી પાછો લક્ષર ચઈને ૪ વાગે સેલાલ જવા રવાના થયો. અમરાવાન અને સેલાલ એકેકથી નજદીક છે; જ્યારે લક્ષરથી સેલાલ ૨૩૦ માઈલ દૂર છે. ૮ વાગે હું અમદ્યુ પહોંચ્યો. આ ગામ ટેકરી ઉપર વસેલું હોવાથી દૂર દૂર દેખાતાં પુરાણાં મંદિરો અને ખંડેર મહાલયોના દેખાવ અતિ રણીયામણા અને અજબ શાન્તી છવાયેલા સહેર જેવા લાગે છે.

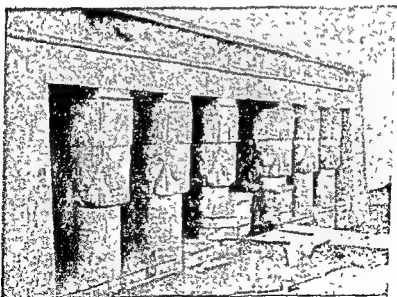
ધ્રુવશિખનનો પો-
પાક અને ભાષા

કેરાઉનની આરામ-
ગાહ અને કેલસાંક
આચિન મથકો

ધ્રુવના મરદોનો અસલ પોપાક અરબ ખડુ જેવો મોટો ઝખ્ખો ઉપર ખડુ કે કાળો હાફોટ જેવો મોટ અને માથે સફેદ ધરત્રામી રટાઈલની ટોપી, આસપાસ બે ત્રણ આંટા માર્યા હોય એવી પાલડી. સ્ત્રીઓનો પોપાક પણ એવોજ છેક પગસુધી લાંબો ઝખ્ખો અને ઉપર ઘેરા રંગની આદળી, અહિંના સ્ત્રીપુરુષોની આમડી રામળા રંગ કરતાં જરા વધારે કાળાશ પડતી લાગે છે. માથે પાણીના મીસરી ઘાટના કુંગળ આકારના બેડા લઈ પાણી ભરવા જતી પત્નીદારીઓનો દેખાવ પરદેશીઓને ખાસ આકર્ષક લાગે છે. અમરવાન ગામથી બોલી બદલાય જાય છે અને આ તરફના ન્યુખીઅન પ્રાંતના લોકો ન્યુખીઆની ભાષા બોલે છે. માયાના વાળ સોમાલી લોકો જેવા ટુંકા અને ખડુ ખડુ તો નવ ઈંચ લાંબા રાખે છે. હું સેલાલમાં એક કાવાખાનામાં ઉતર્યો. દાસમાં અહિં નહેરને લગતું બાંધકામ ૪૫ લાખ રૂપિયાને ખર્ચે ચાલે છે, તે સેલાલ ગામ ઉજ્જડ થતું જાય છે. કારણ કે વખત જતાં આસપાસના ભાગની જમીન ખોદાઈને મોડું તળાવ થઈ જશે. અહિં આવેલી કેરાઉનની આરામગાહ જે આશાપસ લેવાનું સુખવાસી મથક હતું તે જોવાને એક નહાની ખોટ ભારે કરી હું ઉપડ્યો. પ્રીલીપ ૧ લા નામે ઓળખાતા ભાગમાં આવી પહોંચ્યો, આસપાસનો કિનારા લીસોતરી હળીપાળીથી ભરપૂર ખુશનુમા મથક છે. નીલ નદીના ઝાંખા ખડુ રંગના પાણીની આછી લહેરો અને ખુશ્ખા આકાશનો મનોરમ દેખાવ દિલહારક લાગે છે : અહિં જોવાલાયક મથકોમાં ટોલમીન ફીલાન્ડેનસીસનું મંદિર અને સાઈરિસના વચીર આઈસીસ જેને બે શિંગડા છે અને વચમાં મળે છે, તે ચિત્ર તખ્તી તેમજ ગ્રીક લોકોએ અખાલીરાક નામે બાંધેલી મીનારત અને ખીજ રથનો, તેમજ તેની રાણી હાથેરનું મંદિર. અહિં એક તખ્તી ઉપર સારીશ ને હાથેરની રાણી કંઈક આપે છે કે લે છે એવાં દેખાવનું એક ચિત્ર છે. ખીજમાં કાતુમ હાથમાં સર્પ લઈને હોરય (સૂર્ય દેવતા) પાસે ઉભો છે. ખીજમાં રાજ ટોલમીન સાઈરિસને કાંઈક બેટ આપે છે. પછવાડે તેની ચીરત આઈસીસ ઉભી છે. ઈજીપ્તમાં પુરાતન કાળમાં પુન્ય ગણાતા નુખા દેવનું ચિત્ર છે. આ બધું હોરયના મંદિરની બીંત પાસે જ આવેલું છે. તેમજ રાજ ટોલમીન ટેળાઈય લોકોની ક્તલ ગંધાને છે. ખીજ તરફ ચીરતો આઈસીસના ગળામાં

મીસરના રાજ્યકર્તા ફેરાહનની આરામગાર (શાંતી મેળવવાનું સ્થળ)

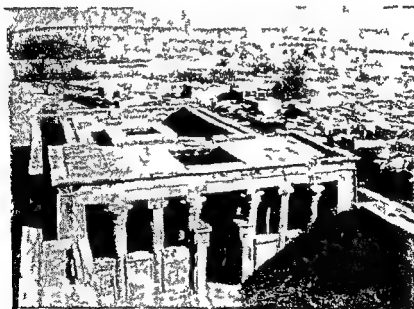

હાથોરનું મંદિર, દેહેરાદૂં.

પૃથ્વિની પ્રદક્ષિણા

લક્ષ્મીના એન્ડ રણીયામણો દેખાવ (મીસર)

ધંધુલ મહા મંદીર (મીસર)

હાર નાખીને અદમસર ઉભી છે. વચમાં હોરસ ઉભો છે. આ એક મહોતું ચિત્ર છે :

તેમજ અહિં રાણી આધર્મીસની સુવાવડનો ઝોરડો છે, ત્યાં બીંત ઉપર ધુવડનાં ચિત્રો દોરવામાં આવેલાં છે. આ ટેમ્પલ આધર્મીસ ૩૦ થી ૩૫ થાંભલાવાળો સૌનકદાર મહેલ છે. એના લીલા બ્લુ રંગના થાંભલા બારે શોભા-યમાન લાગે છે. અહિં એક મહોટા ખંડમાં ત્રણ ઝોરડા આવેલાં છે, જેમાં હાથોર, કલીયોપેત્રાને તેનો બાપ દોલમી રહામે ખડી છે. આ દેખાવ કાંધક વિચિત્ર સુદરતાભર્યો છે: આ ટેમ્પલ અગશેશ રોમન જમાનાનો છે. હાથોરનું મંદિર અહિંથી આગું છે.

અહિં અનેક ચિત્રો આવેલાં છે. બધાં લગવા બેસું તો પૂસ્તક જ ભરતું જાય. તેમાં વાચકને મજાદ ન પડે, જે અદ્ભૂતતા નિહાળવામાં મૌન છે તે શબ્દોથી ન વર્ણવી શકાય. વળા અહિં સ્પાર્સ રામને તેની ઔરત આધર્મીસ ચાર ઠેકાણે ઝખમ કરીને કતલ કરે છે; તે અને તેની મમીનું તેમજ આ ગંભીર રથજે મીણખતી બળતી હતી તેનું ઐતિહાસીક ચિત્ર કરાવી આ બનાવ બળતી રાખવામાં આવેલ છે. તેમજ એક કુતરાના મેલતનું ચિત્ર પણ કદાવવામાં આવેલ છે: અહિં દેખાતા રાગ દોલમીનાં બીજાં ચિત્રો પણ રામેસસ જેવાં જ છે. અહિં આવેલું દરનદોશય મંદિર આજે લગભગ ખંડિયેર હાલતમાં છે. અત્યારે આ આખા બેટ ઉપર ખંડિયેરનું સમારકામ ચાલે છે. અહિં એક ચિત્રતખ્તી ખાસ જોવા લાયક જણાય છે તેમાં રાણી તખ્ત ઉપર દમામથી બેઠી છે: સર્પ આકાર ચિન્હ તેના માથા પાસે છે અને હાથમાં છંદગીની ચાંચી છે. રંહામે ઉભેલો આદમી અદમસર કાંઈ રાણીના હાથમાં સોપતો દેખાય છે.

ટોલેમી તેમજ આ-ધર્મીસના કાળના સમાર્કે

અતિ માધીન દર-નદોશ મંદિરની સુધાકાંતે

અહિં અમસવાન બંધ આવેલો તે ખાસ જોવા જેવો હતો. પાણી રાહી રાખનાર આ બંધને ૧૮૫ મહોટી મહોટી સુરાખો કરવામાં આવેલી જણાય છે: અને આ બંધ ઉપરથી કાગના પટા ગોડવવામાં આવ્યા છે. બંધનો દરવાજો કાંધક ૫૦ થી ૫૫ ફીટ ઉંચો છે: આ બંધ રેલીટ તરફ આવેલું છે, તે જોઇને રાત્રે ૯ વાગે પાછો ફીલીપ પહેલાં નામે જાળખાતા બેટ તરફ કીનારે આવ્યો. ત્યાંથી તોરકી નામની

હલકા તરફ રવાના થયો.

ફિલીપ બેટને આં-
દનીશતમાં ખુશ-
નુમા દેખાવ

સ્ટીમરમાં બેસી વાદી હલકા તરફ રવાના થયો. આજે ચંદની રાત હોવાથી ધીમી લલરથી સ્થેરાંતા પાણી ઉપર આંદરણાની શીતળ છાયામા પડછાયા જેવી પુરાતન ઇમારતો અને ખજૂરીનાં અડવાનાં કાળાં મિત્રો દોર્યા હોય તેવા પડછાયા જેવો દેખાવ, એ બધું જોતાં અંતર ઉપર કોઈ ભુદા જ પ્રકારનો ભાવ ઉત્પન્ન થતો હતો: ક્રીલીપ બેટને ચૂપકીદીમાં મુતેલો છોડી ૨૨૬ માઇલ દૂર આવેલા વાદીયે હલકા તરફ અમારી ન્હાની સ્ટીમર વધતી જતી હતી. મ્હારે હવે ખારટુમ જઈને પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા પુરી કરવી હતી. હલકાથી ખારટુમ ખજપ માઈલનો રેલ્વેમાર્ગ છે. અહિંથી કેરમાજ દીન ગોલા પાસે આવેલું તે દૂકા ૧૯૯ માઈલનો રેલ્વેમાર્ગ છે.

એથન્સનું મંદિર

વાદીયે હલકાથી કેરો ૮૦૨ માઈલ છે. મુસાદરી ફરમાન માર્ગમાં પાંચેક ખંડિરો આવેલાં તેમાં એથન્સનું મંદિર જોવાને સ્ટીમર ઉપરથી ઉતર્યો હતો, બાકી બધું સ્ટીમર ઉપરથી જ ઉડતી નજરે જોયું: આ સ્ટીમર વોલ્ગાની સિયન સ્ટીમરો પાસે કોઈ ગણનીમાં આવે તેમ નથી. તદ્દન કમ્પિનાની છે. ને સત્રવડતાનું તો નામ નહિ : મુસાદરી બેસક રણીયામણા દેખાવાથી ભરપૂર અને ખુશનુમા હતી. ખાસ કરીને ખજૂરીનાં ઝાડોનો નિતર્થી પાણીમાં રપટ દેખાતો પડછાયો કોઇ ચિત્રકારને ખીંછીથી ઉતારવા લાગ્યાવે તેવો ખુશનુમા હતો. ગાયો, ઊંસો અને ગધડાં ઘડે ઠસેને બેઠાં હતાં અને કાળા હબસી જેવા ઇજીપ્શિયન નીમરો એક લાંબું પહેરણું પહેરી વાવણીના કામ પર લાગેલા દેખાતા હતા.

આસપાસનો ખુશ-
નુમા દેખાવ

અમ્હારી સ્ટીમર ધણી જગ્યા પર થોડીક મીનટો માટે થોભતી, ત્યારે ઇડાં, ખજૂર ખારેક અને દૂધ વેચવા મામડીયા લોકો આવતા. એલેકઝાન્ડ્રીઆથી ખારટુમ સુધી નાઇલ નદીની બરકતથી મુક્કી બળેલી રેતાળ જમીન પર મુંદર લીલોતરી જવાઈ રહી છે. નાઇલ નદી ન હોત તો આ પાણીવિનાના વેરાન અને ઉજ્જડ જેવા પ્રદેશ પર લોકોની વસ્તી હોત નહિ.

મીસરના અંગ્રેજ
લશ્કરનો પહેરવેશ

ઈજીપ્તમાં વસતા અંગ્રેજ લશ્કરને પણ તૂર્કી ટોપી પહેરવાની ફરજ પાડવામાં આવી છે. દેશ તેવો વેચ રાખવો અને લપકાથી લોકોને અંગ્રવ-વવાની કલામાં મુરોપીયનો બડા અજરાક અને પારંગત હોય છે. મુસલમાનો તેવા નથી. પણ સીધી રીતે પોતાનું કામ કરી જનારા હોય છે. ડોળલાલુ

હોતા નથી: બંદર ઉપર એક આનમાં બે તલવાર જેમ ઇંછપસિયન અને બિટીશ બેચ બ્રંડા સાથેસાથ હવામાં ફેરવાઈ રહ્યા દેખાય છે.

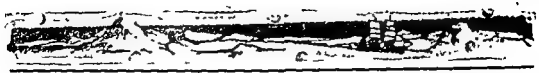
વાદીએ હઠાથી જરાક દૂર આવેલા તોડીખીઆ ગામ પાસે ડીસઈન્ફેક્ટ કરવા સાર ક્વેરાન્ટીનની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. ત્યાં હાલમાં ચાલતા કોલેરાના રોગચાળાથી સુદાનને બચાવવા આ ગોઠવણ ખરી કરવામાં આવી છે. તેમાં ૧ લા ને ૨ જ વર્ગના લોકોને કોઈ પ્રકારની હરકત કરવામાં આવતી નથી. ૩જ વર્ગના લોકોનાં લુગડાં પાણીમાં બેળવામાં આવે છે, તેમાં ઝીંક અને આરથીનિયન ઔરતોને તકલીફ આપવામાં આવતી નથી. ગોરાઓને પણ હેરાન કરવામાં આવતા નથી. હાલહવાલ તો બીયારા નેટીવોના જ કરવામાં આવે છે: પાસે કોલેરાના દર્દીઓ માટે તંબુઓ ફોકવામાં આવેલા છે. અહિં ડોક્ટર તેમજ ઇંછપસિયન સોલજરોનું રહેઠાણ છે. સુદાનમાં ખાસ કરીને ઝીંક લોકો વધારે આવે છે. તેઓને તેઓના દેશમાં મીસન સ્કુલમાં અરબી ને ઇંગ્લીશ ભાષાની કેળવણી આપવામાં આવે છે, જેથી તેઓ ઇંછપસિયનો સાથે સહેલાઈથી હળી જાય છે.

ક્વેરાન્ટીનની યુક્તિ-
બત

અહિં ઉત્તરો પછી સુદાનમાં દાખલ થવા, અહિંના મુખ્ય હાકેમ જેને મીસરી જખાનમાં સુદિએર કહેવામાં આવે છે તેની પાસે હાબર થઈ નવી પરવાનગી મેળવવી પડે છે. તે માટે હું પણ ગયો. તે એક સ્કેડાય અમલદાર હતો. અને હું શિયા છું કે સુલિ છું એટલું પૂછ્યા પછી પાસપોર્ટ આપી. કારણ કે અહિં સુબીઓની વસ્તી વધારે હોવાથી શિયાઓ જવાથી ટંટો નહિ થાય. જે કે શિયાને ત્યાં જવાનો આદેશ નથી, છતાં અમલદારોને એટલી નોંધ રાખવી જરૂરની લાગે છે. હિંદુઓને ત્યાં જવા કોઈ જાતની હરકત નથી. મહારી સહી લીધી. તેમ અંગ્રહાની છાપ પણ બધાને આપવાનો નિયમ હોવાથી મારે પણ આપવી પડી: શુક્ર અને સની બે દિવસો સ્થિર બેઠા નાઇલના પાણી ઉપર બોટમાં જ કારવા પડ્યા. રાત્રે ટાંક ઠીક પડતી હતી તેમ જ લખ પણ સારી લાગતી હતી.

અહિંના અધર્નની
સુલાકાતે

અંતે તા. ૧૫ મી નવેમ્બરના રાતના ૮ વાગે કિનારો છોડીને હલકાના રેલ્વે કીનારે પહોંચ્યા. અહિં ઇંછપસિયન કેદીઓ ઉતારાઓને

વાઢિયે હક્કાખંદર
ના કેદી મજદુરો

સામાન ઉપારી રેશને મુકી આવે છે. એ બધા કેદીઓ ધર્તવર્ણના ને શામળા હતા. દરેકના પગમાં કેદીની નીચાની તરીકે લોખંડી બેડી નાખવામાં આવેલી હતી. તેઓની ઉપર દેખરેખ રાખનારા ત્રણ વર્ગના અમલદારો હતા. મુખ્ય વર્ગના હવાલદારને ઇંછપશિયન ભાષામાં અફેન્ડી કહી સંબોધવામાં આવે છે. તેઓને રાષ્ટ્રકલ આપવામાં આવે છે: તેમ જ ઉનારુઓ અમુક હદથી વધારે આગળ ન જાય માટે રસ્તામાં પોલીસનો સખ્ત પહેરો રાખવામાં આવ્યો હતો. આ બધા કેલેરાથી બચવા માટેના આપતા ઉપાયો હતા. તેમ અહિં પાસપોર્ટ પણ તપાસવામાં આવે છે. અહિંથી ખીછ ટ્રેનમાં બેસી આગળ વધવાનું હોઈને આખે રસ્તે ધૂળથી હેરાનગતી ખમવી પડે છે. ઉપરાત માર્ગમાં ખાવાનું કાષ્ટ મળતું જ નથી. દિવસે જેટલો તાપ તેટલી જ રાત્રે સખ્ત ઠંડી. એવી આ ઉચ્ચ પ્રદેશની રેલની ખલિદારી છે: ધૂળ પણ એવી સફાઈથી છવાઈ જાય છે કે રાત્રે આદનીના અજવાળામાં જોઈ હું, તો જાણે બધે નાઇલ નહીતું રિયર પાણી છવાઈ રહ્યું હોય ને! ટ્રેન પાણીમાં માર્ગ કાપતી હોય તેવા વિચિત્ર આદ્હાજનક દેખાવ નજરે પડે છે. સફરાની રેતીના આ બધા પ્રતાપ છે: વાઢિયે હક્કાથી બેઠા પછી માર્ગમાં અણુદામેદ નામે રેશન નવ વાગે આવી ગયા પછી નાઇલ નદીનાં દશેન થાય છે. ઠેરઠેર ખજુરાનાં ઝાડો ને લીલોતરી છવાયેલી નજરે પડે છે. પછી બરબર નામે રેશન આવે છે. આ ફક્ત ગામકું જ છે; છતાં આજે એની ખીલવણી કરવા પાછળ ઇંછપશિયન સરકાર લક્ષ આપી રહી છે. નવા નવા રસ્તાઓ બનાવીને મકાન બાંધવા લાયક જમીનના કંદકા સસ્તામાં વેચવા કાઢવામાં આવ્યા છે. અહિંથી મુવાકીન જવાની રેલ્વે લાઈનનું જંકશન છે. બરબરથી આગળ વધતાં માર્ગમાં ખજુરાના ઝાડોનું વન આવે છે. પછી અટખારા નદી ઉપરનો પુલ જોઈએ તો આગળ વધ્યા. મુસાફરી દરમ્યાન અહિંના લોકોની વિચિત્ર ફેશન તરફ ધ્યાન ખેંચાયું હતું, તે ઓરતો છુંદણાથી હોઠો બ્લુ રંગાવે છી અને મઠો તેમ જ ઓરતો ત્રિકોણ આકારની નકસીથી ગાલ પર ત્રણ ચીરા પડાવે છે. દેશદેશના લોકોની કલા અને પસંદગી વચ્ચે ખૂબ અંતર રહેલું છે.

મીસરી મઠો અને
ઓરતોની વિચિત્ર
ફેશન

ખાકુના ઇરાની મઠો આગા રતાઇલ મુજબ વાગ કપાતીને હાથે મંદો ચોપડે છે, એ દેખાવ જેટલો વિચિત્ર લાગે છે તેટલો વિચીત્ર દેખાવ આ હોઠ રંગવાની અને બ્લુ દાઢાથી છુંદણા કરવાની મીસરી ફેશનનો છે.

ખારટુમ

પ્રકરણ ૩૦ સુ

ખારટુમ પહોંચો.

અંતે તા. ૧૭-૧૧-૧૯૦૨ ના સહવારે ૭ વાગે ખારટુમ પહોંચ્યો. આ કિનારાને હલકાયા કહે છે. અહિંનું ન્હાનકડું રેલ્વે સ્ટેશન બહુ ઊંચર થાટનું છે. નાઈલના તટપર વસેલું ખારટુમ ખુબુ અને બહાર્ષ્ટ નાઈલના બેગાણ પર આવેલું છે. ન્હાની રીમરથી નાઈલ ઓળંગીને શહેરમાં દાખલ થયો. હાથ સુલેમાનના કાપાખાનામાં ઉતર્યો. તેણે ખાટલો તેમજ ન્હાવાધોવાની સગવડ સાથેનો એક ઓરડો કાઢી આપ્યો. તેમાં સામાન મુકાવ્યો ન્હાઈધોઈને તરત શહેર ખુંદવા નીકળ્યો. શહેર મ્હોટું છે. ખીલવણી પથુ નવી દબે કરેવામાં આવી હોવાથી મ્હોટા મ્હોટા રાજમાર્ગો ગાધવામાં આવ્યા છે. તેમાં બેદીવ-એવિન્યુ ૧૫૦ ફીટ પહોળો છે. અને સરદાર એવિન્યુ ૮૫ ફીટ પહોળો છે. બ્યારે વિક્ટોરિયા એવિન્યુ બધાંને ટપી તપ છે. તે ૧૮૦ ફીટ પહોળો રાજમાર્ગ છે. તેમજ અબ્બાસ સ્કવેરમાં આવેલી ૧૪૬x૧૪૬ ફીટની ઊંચર મરજી આવેલી છે. એ બંધાવવાના કાળમાં ઇંગ્લિશિયન સરકારે દસ હજાર પાઉન્ડ આપ્યા હતા. ૨૩૮૭x૫૦૦ સ્કવેર ફીટના વિશાળ અબ્બાસ સ્કવેર વચ્ચે આ મરજી રોનકદાર લાગે છે : મરજી ફેસ્વી બતાવનાર મ્હારા બોમિયાએ મને કહ્યું કે થોડાં વરસો પછી અિસરમાં સૌથી સરસમાં સરસ રસ્તાઓ વોળું શહેર ખારટુમ ગણાશે. આત્યાર લગી કુલ ૫૭૪૭૪ વારના રસ્તાઓ તેપાર થઈ ચૂક્યા છે. ફરતાં ફરતાં હું અહિંના ઇંગ્લિશિયન બવનેર " સુદાર "ને મળવા ગયો. એણે કીક આગતાસ્વાગતા કરી, બેસવાને ખુરશી આપી. ફેસોદા અને ખુબુ નાઈલ તરફ જવાનો પરવાનો લખી આવ્યો : પછી શહેરની ખીલવણી વિષે ચર્ચા ચાલતાં તેણે જણાવ્યું કે અહિં ચોખ્ખા અને શેરડીનો પાક સારો થાય છે. તમને ઉપજી જમીન બેઘતી હોય તો ૪ થી ૧૦ શીલ્ડિંગ એકર લાગે મળશે. હાથીદાંતની ઉપજ પથુ સારી હોવાની વાત સાંભળી હતી, તે વિષે પૂછતાં જણાવ્યું કે હાથીદાંતનું લાકડું કાપવાની પરવાનગી નથી. તેમજ ન્હાના હાથીને મારવાની મનાઈ છે, ફક્ત મ્હોટા દાંતવાળા હાથીઓનાજ શિકાર કરવાની છૂટ છે. અહિંના નીગર લોકો વિષે વાત નીકળતાં જણાવ્યું કે તેઓ ઈસ્લામ ધર્મ પાળે છે; છતાં આચરણમાં તો હજી

ખારટુમના પહોળા રાજમાર્ગો

અબાસ સ્કવેર અને મરજી

ખારટુમના મુદિએર-ની સુલાકાતે

જમીન મળશે પણ
બે વરસમાં મકાન
નહિ બાંધાતો જસ
કરવામાં આપશે.

ઉમરદુમાન પાસે
સંગમ થાય છે

નદી ગોરડન કોલે-
જનું ચણતર

લશ્કરી બરાબની
સુલાકાત

જંગલી જેવાજ રહી ગયા છે અને તેઓ તોફાની અને ઘરડીઆજ છે: નવા રસ્તાઓ
બાંધી સરકારે જમીન વેચવા કાઢી છે, તે મહેને વેચાતી મળશે કે કેમ ? તો
જવાબ મળ્યો કે આમ્હેં તમને જમીન ૪ પાઉન્ડથી ૫ પાઉન્ડ ચોરસ એકરના
લાવે આપશું ખરા, પણ તેની ઉપર બે વરસની અંદર બિલ્ડીંગ બાંધવી જોઈએ.
નહિ તો પછી જમીન સરકારી ગણવામાં આવશે. આવી કેટલીક સસ્તી
જોઈવળુને સખ્ત સરતોથી ખરડૂમને આજ્ઞા કરવાની તકમાર તૈયારીઓ
ચાલી રહી છે. જો હિંદુસ્તાનના ઘોઘાવાળા, ચાચાઓ, અને ઘોખીઓ અહીં
આવે તો સારો પગાર મળે એવી પણ વાત કરી હતી. આ હુંક મુલાકાત
પછી હું છૂટો પડ્યો : માર્ગમાં પાછા ફરતાં કન્ટ્રોલરની ઓફીસ પાસે જ
ચળકતી સુંદર તોપો મુકાયલી જોઈ. તેમજ બે મ્હોટી તોપો પોલીસ બિલ્ડીંગ
પાસે હતી. તેમજ ત્યાં રાતદિવસ લશ્કરનો પહેરો રાખવામાં આવે છે.

જલુ અને વ્હાઈટ નાઈલનો સંગમ ઉમરદુમાન નામના મથક પાસે
થાય છે : વ્હાઈટ નાઈલનું પાણી અસ્વચ્છ અને ખરાબ છે, જ્યારે જલુ નાઈલનું
પાણી સ્વચ્છ અને નિતરું છે. નાઈલના પાણીમા મ્હોટી મ્હોટી માછલીઓ થાય
છે ખરી, પણ બધી મીઠા પાણીની હોવાથી ખાવામા જરાયે લિઝત આવતી નથી.
જનને નદીઓનો પટ સુરત પાસે તાપી નદી છે તેવડો મ્હોટો છે. તેમ જ ઉડા
પણ ખરા. નદીના તટ પાસે છથી આઠ ઈંચના વાળ રાખતી સદણો કપડાં ધોઈ
રહી છે, કેટલીક ઔરતો ન્હાય છે; આ જાતના યોગેમાં સરરા ખીલકુલ નથી.

આદિથી થોડે દૂર નદીના તટ પાસેજ “ગોરડન કોલેજ”ની ધમારત
ચણવામાં આવે છે. તે બે મજલાની શોભાયમાન ધમારત છે ૬૫૪૩૫૦નો
એક ખંડ અને ૬૫૪૧૬૦નો બીજો ખંડ એમ બે ભાગ કયાં છે. ૪૦ હજાર
પાઉન્ડ અર્ચાઈ ચૂક્યા છે. એક સાખ પાઉન્ડ એટલે પંદર સાખ રૂપીયાની
મુડી એકઠી કરવામાં આવી છે. આ જેઝવર ધમારતમાં ઇંગ્લીશ, અરેબીક,
ઉપરાંત અનેક પરદેશી ભાષાઓ શિખવવામાં આવશે તેમજ સાયન્સ અને
મેડીકલ વિભાગ પણ રાખવામા આવશે, ઉપરાંત સુનંદા પ્રોફેસરો રોકવામાં
આવશે તેથી કહેવાય છે કે કે આખા સીસરમાં સરસમા સરસ કોલેજોમાં આ
કોલેજ પહેલી પંકતિની ગણશે.

આ તરફ ચીસરી લશ્કરની જાવણી રાખવામાં આવી છે. અહિં આવેલી
ચાર મુખ્ય બરાબો “અગ્નાસપાયા” “સૈયદપાયા” “તોશીકપાયા,”
અને “અગીનપાયા” નામે ઓળખાય છે. તેમાં લગભગ ચાર હજાર લશ્કરી

સિપાહીઓ રાખવામાં આવ્યા છે. તેમાં ૭૦૦ થી ૮૦૦ અંગ્રેજ સિપાહીઓ હશે. આ બરાકમાં ફરતી વેળા છુલ્લ નામનો એક અંગ્રેજ લોર્ડ કીચનર સેનાપતિ માટે ચઢાણ ઉપર જનાવેલા ખાસ મથક પર લઇ ગયો હતો તેમજ સપાટી ફેરવી ખતાવ્યું હતું. અહિં એક હજારી અમલદારને ચક્રચક્તા લશ્કરી પોશાક ને સોનેરી ભરતથી સજ્જતા રવાનાદાર પટાઓ તેમ જ લાલ તર્કી ટોપી અને કમરે ઈંગ્લીશ જનાવટની તલવાર લઇ પૂર ભપકાથી ઘોડાને ડપાવતો જતો જોતાં મહત્તે ખીસરી લશ્કરી તાલીમ અને વ્યવસ્થા માટે સારી છાપ પાડે એવું લખ્યું હતું. ઇજ્જતનાં કેટલાંક મથકો સર કરતી વેળા લોર્ડ કીચનરે મળું લશ્કર અને નાઇલનો કિનારો લીધો હતો. જ્યારે તેની આગળના કેટલાંક સરદારો ગોઈ લશ્કર અને વચવા પ્રદેશમાંથી માર્ગ લેવાથી નિષ્ફળ ગયા હતા. લોર્ડ કીચનરના કોષ્ટને જોઈ ન ઉતરે એવા મ્હાન ને તેની મેળવેલી સફળતા માટે કોષ્ટને પણ માન ઉપજાવવાનું રહેલું નહિ.

લોર્ડ કીચનર કાવ્યો કેમ ?

ઉમરદુમાન

બે નદીના સંગમ પાસે આવેલા ઉમરદુમાન નામના મથકની મુલાકાત મેં તા. ૧૬ મી નવેમ્બરે લીધી હતી. આ મથક આહલીનું ગામ હોવાથી અહિંના મુસલમાનો પૈત અલ અમાનાના માનભર્યા સંબોધનથી જોળાયે છે. અહિં મહમદ જહી નામના ભોમીયાને સાથે રાખીને ફરના નીકળ્યો, મહાદી અહિંનો મ્હાનકડો રાજ જોયો કુલ મુખત્યાર માલેક હતો. તેનું નામ મહમદ આહમદ હતું અને ઉસમાન દોગના નામનો તેનો ખલીફા એટલે વજીર હતો. આહલી માટે અહિંના લોકો સારૂ જોલે છે કહેવાય છે કે ગરીબ ગુરખાઓ તરફ તે સખી અને હિદાર હતો; જ્યારે તેના ખલીફા જુલ્મી અને આપજુદ હતા, આહલીની કબર અહિં આવેલી છે. જેની બારે સન્માન સાથે અદજ કરવામાં આવે છે. આજે એના વંશજોમાં બે છોકરાઓ એક જને ખીજો દશ વરસની ઉંમરનો-ખાકી રહેલાં કહેવાય છે તેમજ તેની ૪૦ ગૌરતોમાં કેટલીકે સફેદ અને કેટલીકે કાળી પજી હતી. ઉપલાં બે છોકરાઓ તો તદ્દન તાંબાના જેવા રંગના છે. અહિં આહલીનું મ્હોટું આલીશાન મકાન આવેલું છે. તેમજ નોકરો માટેનું નોખું

મહાદીનું સન્માનિત નગર

મહાદીના વંશજો

થરા અમલદારની
યાદમાં

મકાન પણ બાબુમાં આવેલું છે. આજે ત્યાં ઇન્ડિયન સરકારે રાખવામાં આવ્યાં છે. અહિં એક તખ્તી ઉપર આ મહાદી સાથેના મુદ્દમાં જન આપનાર થરા અમલદારની યાદમાં તખ્તી રાખવામાં આવી છે, જેની ઉપર હરખટ હાવડ અહિં પડેલા હતા. બીજી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૯૮ એમ કોતરેલું છે. મહાદીના ખસીદના વંશજો પણ આ ગામમાં જ વસે છે. તેના છોકરાનું નામ ઉસમાન અખદુરલા, ખતીબ શેખદીન તેનું પણ મ્હોટું મકાન અહિં આવેલું છે.

ખસીદના આજના
ગરીબ વંશજો

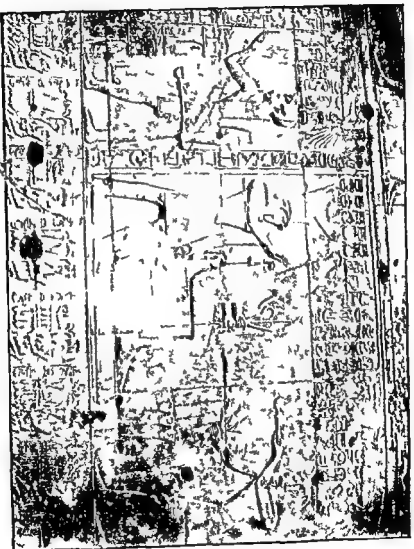
મકાન તો ઉજ્જડ છે. બાબુમાં ઉસમાન દીગનાના એક વખતના તર્વગર સગાંસંબંધીઓ આજે મુફલિસ હાથમાં માટીનાં મકાનોમાં જીવન ગાળતા દેખાય છે. તદન ગરીબ અને ચોંચરેલા વસ્ત્રો પહેરેલાં જણાતા હતા. મ્હેં તેઓની પાસેથી પીવાને થોડુંક પાણી માગ્યું એક તુબડીના ડાલકા ભરીને આપ્યું: મહાદીના મરણ પછી ખસીદોએ બાદી પચાવી હતી પણ તેનાં જે એક દિવસ કરણ અંજનમ આવ્યો !

મહાદીનો લશ્કરી
અસાધ્ય વેચાય છે

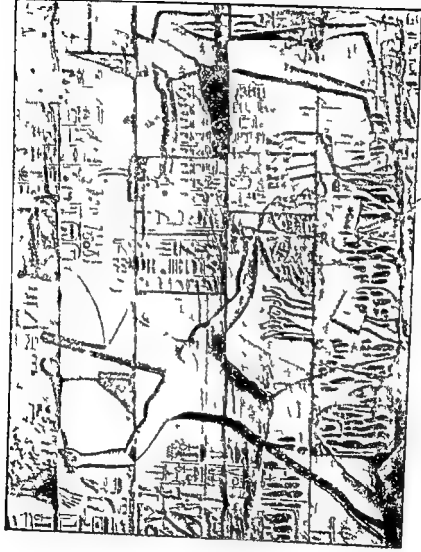
આજે તો મહાદીના લશ્કરીની જુની ઢળની તલવારો, બંદુકો તેમજ ટોપીઓ વેચાતી હતી, તેમાં રાષ્ટ્રફલ એક ગીનીમાં, સારી તલવાર પણ એક ગીનીમાં અને રીવોલવર ૧૦ કુરુશમાં તેમજ ૧૫ કાસાની ૨૫ હાથ લાંબી તોપો પણ હતી. તે કેટલીક જૂની છેક સન ૧૨૭૭ ની સાલની હતી, ઐતિહાસીક વસ્તુઓ સંગ્રહનાર માટે આ એક સારી તક હતી. કેટલીક મહંમદ સૈયદ પાયાને ૧૨૭૭ સાલની તોપોને મહંમદઅલીના વખતની ૧૨૫૬ ની સાલની તોપ પણ હતી તેમજ દરવેશોએ બનાવેલી પાંચ નળીની તોપ જેવી અઢી હાથ લાંબી બંદુકો પણ હતી: અહિં મહાદીની કબરોનાં રોજો ૫૦ x ૫૦ ફીટના છે. આજે તો ઉપલો ચુંબજ તોડી પાડવામાં આવ્યો છે : ગાઇડ કહેતો હતો કે ચુંબજ ખુબ ક્ષયો હતો તેમજ કબર વચમાં નહોતી પણ પૂર્વ તરફની જાણ હતી. ત્યાં હાલમાં ઈંટ અને મોટું પથ્થર છે. એ દરવાજાને અનેક બારીઓ આવેલી છે. ઉમારત બ્રૂબરા સફેદ પથ્થરની પાંચથી છ ફીટ જાડી દીવાલથી ચણેલી છે. અહિં દક્ષિણ તરફ આવેલો દરવાજો બંધ રહેતો હતો. આજે તો ત્યાંના પ્લાસ્ટરો અને નકશીકામ ઉખડી ગયેલ છે. ફક્ત ૨૦ થી

મહાદીની કબર અને
જુગલ

પૃથ્વીના પ્રદક્ષિણા

પ્રસારમાં અતી પુરાતન કાળમાં રાજ્યને
દેવ વરદાણર ગણી તેની વ્યારની ઉતારી
ધુપદાન કરવાનો દિવાળ હતો તેની યાદ

અબેય રાબ રામેસસ ખી ઝટનો બાપ સબ સીચી
જેણે સોસીઅન લોડોની કતવ અવાવી હતી તેનુ
પાવ હબર વરસ પહેલાનુ પુરાતન સ્માર્ક.

૨૫ ફીટ ઊંચી દિવાલો જ બાકી છે. ઉપર મહાદીનું નામ મદાહમતલ મહાદી કોતરેલું છે.

પહેલા મહાદીના મકાનમાં દાખલ થતાં ૨૦ થી ૨૫ ફીટ કિલ્લાની ઊંચી દિવાલ આવે છે. ત્યાં મહાદીનું બચેલું લશ્કરી અસમાપ આજે પણ પડ્યું છે. તેમાંથી પાંચ કુશની કિંમતે એક ટોપી યાદગાર દાખલ ખરીદી : આ ગામમાં શુલામ લોન્ડીઓ (ઔરતો) નું વેચાણ થાય છે. ૫ રીઆલથી ૨૦૦ રીઆલ સુધી લોન્ડીઓ વેચાય છે : તેમ જ અરગરતાનમાં હુમ્મા નામે ઝોળખાતા બક્ષા જેનું પૂઠું એટલું મોટું અને ભારે હોય છે કે જમીનપર પડીને ધસડાયા કરે છે. તેની અહિં સારી વેદાય થાય છે. વરસાદની મોસમ અહિં ત્રણ માસની ગણાય છે, તેમાં ત્રણથી ચાર વખત જ વરસાદ થોડો થોડો અને તે પણ રાત્રે જ પડે છે. અહિંના લોકમાં અંગ્રેજ H આકારના ત્રણ કાપા મહેરાપર કરાવવાનો વિવાજ છે. તેમ સ્ત્રીઓ પીઠ ઉપર કરાવે છે અને હોડો બધુ રંગાવે છે : આઠ એકર જમ્યા રોકતી એક મુખ્ય મસ્જદ આવેલી છે, જે મહાદીના મકાન નજદિકે આવેલી હોઈ કહેવાય છે કે ત્યાં મહાદી નમાઝ પઢાવતો હતો અને શાફી મજહબ પાળતો હતો. ઉપરાંત આસપાસ મજહબ પાળનારા પણ ઘણા લોકો અહિં વસે છે.

મહારા સાથી અખદુલ રહેમાનને બોમ્બિયા સાથે હું અહિં જમરામાં તેમજ કિનારે કિનારે ફરતો છેક અલ્લઉલેદ સુધી ફરી આવ્યો. અલ્લઉલેદમાં શાફી મજહબનાં પીછાંઓ મળે છે. હાથીદાંત બ્લાર્કટ નીલ તરફ મળે છે, જ્યારે બધુ નીલ પર સોડું નીપજે છે. તે માટે ત્રણ કંપનીઓને ઇન્ટરો પણ અપાયો છે. મહાદીની ભાતના લોકો માટે કહેવાય છે કે આ આફ્રિકન અને બાપ અરબથી વેદા થયેલી જોવા છે. તેઓ અરબી બોલે છે. ઉપરાંત તુર્ક બાપ અને આફ્રિકન ઝોરતની પણ જોવા છે અહિં વસે છે. તુર્કો માટે કહેવાય છે કે તેઓએ અરબો પછી ૪૦૦ વરસ રહીને અહિં પગપેસારો કર્યો હતો. અરબ બાપ અને આફ્રિકન સાથી વેદા થયેલી જોવાદને અહીં મવલ્લદ નામે ઝોળખવામાં આવે છે. અહિંની જમરા હું ધારતો હતો તે કરતાં વધારે સારી જણાઈ હતી. કાપડ, કરિયાણા, અતર તેમજ વાસણોની તેમજ મોતીની ખાસ બજારો આવેલી છે. બજારમાં ફરતો પાનેલીના રહેવાળી ગિરધર કેવરાજે

આજે પણ લોન્ડી-ઓનો શુલામો બચા-પાર ચાલે છે.

મીસરી ફેશન કે દિવાન ?

અલ્લઉલેદ સુધી ફરી આવ્યો.

મવલ્લદ ભાતિ કોની જોવાઈ મળાય છે ?

[૪૬૫]

ઉમર દુમાનની બ-
ઝારમાં દિંદી વેપા-
રીઓની દુકાનો

જાતે વાણીયાની દુકાન જોઇઃ આટલા દૂર દેશમાં દિંદીભાષને જોઇ હું હરખ-
બેર તેને મળ્યો. વાત કરતાં અખર પડી કે, બીજા પછુ દિંદી વેપારીઓ
આદિ છે. તેમનાં નામ પણ જણાવ્યાં. મિદારજી ગીરધર ચોરબંદરવાળા અને
વોરા અખબુલ હુસેન, વોરા ખીરખાન મીઆખાન, તેમ બ્રોજા ખારઅલીભાઈ
આમ બે વાણીયા, બે વોહરા અને એક બ્રોજા ભાઈઓએ એ દુકાનો માંડીને
પડ્યા છે. આ ઉમરુમાન ગામમાં ફરી ખારટૂમ તરફ હું પાછો ફર્યો.

નવી બંધાતી એ-
ટીવ અખાસની
ભાભીઓ

ખારટૂમ આવીને અખાસ રકવેરમાં બંધાતી નવી ગમિયા જોવા
ગયો. પક ઉંચા ચોરસ રથંબોને ૫૮ કમાનથી આ રૌનકદાર મરજુદ કિમી
કરવામાં આવી છેઃ ત્રણ દિંદા તરફ ત્રણ સુંદર કલાગમ ફરવાળાઓ બુનાવતીમાં
આવ્યા છે. મરજુદના ચોગાનમાં ૧૦૦ x ૫૦ શીટનો ગંભવર હોજ બનાવેલ
છે તેમ જ બગીચા માટે કેટલીક જમીન છૂટી રાખવામાં આવી છે. બારીઓ
પછુ રૌનકદાર ન્હાની કમાનના આકારની બનાવેલ છે. બુનાવતીની આજની
સુંદરમાં સુંદર મરજુદોમાં આ એક થશે. સાથે ખેદીવ અખાસનું નામ પણ
ચાદતાર રહી જશે. આ મુસ્લીમ રાજ્ય હોવાથી આદિ ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફેલાવો
કરનાર મિશન લાવવાની સખ્ત મનાઈ છેઃ

ઉમરુમાન ખાલી
થશે

ખારટૂમને આખાદ કરવા માટે અનેક તરફીઓ રચવામાં આવે છે,
તે માટે કહેવાય છે કે ખારટૂમ બંધાઈ ગયા પછી ઉમરુમાનવાસીઓને નગર
ખાલી કરી અહિં વસવાટ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવશે. અહિં આવ્યા
પછી માહદી માટે કેટલુંક નવું મહારા સાંભળવામાં આવ્યું. એ ઉપરથી
લાગે છે કે માહદી કોઈ ચમત્કારી પુરૂષ હતો. તે મરીખતો છોકરો હતો.
વિખ્યાત ગમિયા અલ દબ્બરમાં તેણે કેળવણી લીધી હતી. ઉંદાર દિલનો
આદમી હતો, તેણે પોતાની સત્તા સ્થાપ્યા પછી ખલિફાઓની નિમણૂક કરી
હતી. એ ચમત્કારી પુરૂષને રહામે પાર જવા માટે બહાઈદ નાઈદ નદીએ ખસી
જઈને માર્ગ આપ્યો હતો. વળા એના ચમત્કારોને જુઠા ગણનારા લોકો પણ
ધણ્યાં છે. કહે છે કે અત્યારે તો એને કોઈ પુછતું જ નથી. એ ખોટો દાવેદાર
અને ત્રાણક્રાંતિ બાણુસ હતો. એના ખલિફાઓ પાસેથી ખુબ જુદાઈઓ અમલ
ચલાવ્યો હતો, હાથ અને નાક કાપવાની તેમ જરા વાંકે પ્રાણુદંડ દઈ જીવ
લેવાની સખ્તમાં સખ્ત સખ્તઓનો અમલ તે કરતો હતો. કહેવાય છે કે

મહાદી વિષે જેક
વધુ નથી હકીકત

ખારટૂમને બરબાદ કરી મહાદીએ ઉમરદુમાને ૧૭ વરસની દૂક મુદતમાં વસાવીને આબાદ કર્યું હતું.

અહિં બેક ઓફ ઈજીપ્ત છે, તેમજ નેશનલ બેક ઓફ ઈજીપ્ત પણ છે: મારગેજ ઉપર બાર ટકા બ્યાજ લેવાય છે. ખારટૂમની સમી સાજ તો મહત્તે હાંદગીબરમાં યાદ રહી જશે. નાઇલના પાણીની ગંભીરતા અને બેરોનું ચાલવું, થડી લેક્ટી અને સંખ્યાકાળે આકાશમાં પુરાતા રંગો, અઘરેલી નાઇલ નદી વિગ મુગ્ધ નયને, આગમોટની છત્રી પર બેસીને ધરાઈ ધરાઇને જોવા જ કરતો :

ખારટૂમને રહાએ કીનારે હલકાયા નામે ગામ આવેલું છે. તે જોવાને બહુ નાઇલ નદી ઝોળંગીને તા. ૨૧ મી નવેમ્બરની રહવારે ૬ વાગે ઉપકચે અને ૧૦ વાગે પહોચ્યો. મુસાફરી દરમ્યાન બાવળનાં ઝાડોની ઘટ્ટાથી આખો રરતો છવાયેલો દેખાતો હતો. અણુ હામદ અને વાદીએ હલકાની વચ્ચે પથરાયેલી રેતીના ફેર દરના માર્ગ તરફ નજર કરતાં, જાણે પાણીનાં તલાવના તલાવ આવેલાં હોય તેવું દેખાય છે આ મૃગજળથી અનેક મુસાફરો ઠગાઇ જાય છે. બિચારા તરસ્યા મુસાફરોની કુદરત તરફની આ એક ધાતકી મરકરી છે. આ સાહરાના વિશાળ રેતીના રણનો કિનારો છે. મુસાફરી દરમ્યાન મહત્તે એક વાત બરાબર જણાઈ. તે અંગ્રેજ ઓરત અને મહોં એશિયાના મુલકમા આવે છે, ત્યારે ખૂબ રોફ અને દમામ રાખે છે. અને કાળા આદમીઓને બરાબર અંગતવી નાખે છે. એ વિષે મહા કવિ તાનસેને બરાબર કહ્યું છે :

રતિ ખીન રાજ

રતિ ખીન પાટ

રતી ખીન આદમી લાગે છુખો.

જ્યારે આપણા લોકો પરદેશમા પણ બોમ્બીયા જોવા રહે છે. પરદેશમાં રહેનારા લોકો જરા દમામને નખરાથી રહેતા હોય તો તેનો પ્રતાપ વધી જાય છે. તે પછી ધીમે ધીમે માણસના પોતાની જાતમાં પણ ફેરફાર થાય છે. જેવી ભાવના તેવું કળ.

બાર વાગે વાદીયે હલકા પહોચ્યો. ત્યાં લગી મુસાફરી તો ધૂળને લીધે ભારે કંટાળાભરીજ હતી. મિસરના લોકો હમેશાં આંખની ફરીયાદ કરતાં રહે છે, તે બરાબર છે. સાહરાના રેતીના રણની ઉડતી ઝીણી ધૂળ જેવી

વાદીયે હલકાયા

નખરામાજ મુશ-
પીચને દમામથી
ધસે છે

અથુ સીમખલ તરફ

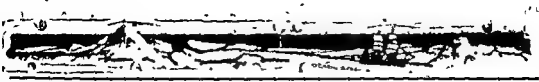
રામેસસ ખીલની કબર

જીવનભર થાક રહી જાય એવો અનેખા પાસેના રાજીયામજ્જો દેખાય

કાળની મરકરી કં-રતાં આજેયે જેમના તેમ ખડા

મીસર ઉપર સૂર્ય-વંશી રાજાઓ રા-જ્ય કરતા હતા

રેતીથી આખો ભરાય જાય છે. તેથી જ મિસરવાસીઓની આખનાં ચોપચાંનો ઉપરનો ધણો ભાગ ધણે ભાગે સૂકેલો હોય છે. મુદાન તરફના રહેવાસીઓનું તેમ નથી. પાછું મધરાતે હલકાથી ઉપડીને તા. ૨૩ નવેમ્બર ૧૯૦૨ ના રહવારે છ વાગે અથુ સીમખલ પહોંચ્યો. અહિં રામેસસ ખીલની કબર નદી પાસે જ ખડકોમાં કેતરી હાલવામાં આવી છે અને ચુકાના દરવાજા પાસે જ રામેસસ ખીલની ચાર મૂર્તિઓ આવેલી છે, એ બધી મૂર્તિઓ અતિ પુરાણી હોય તેમાંની એકનો જમણા હાથ તરફનો ભાગ તૂટી ગયો છે : અહિં એક લઠાર મારી રહીમર તોરકીમાં પોછો ફર્યો. આ તરફનો નદીનો ભાગ તદન સ્થિર અને શાંત છે. આ સ્થિર નદીના પાણીમાં આમજ ધરતી સ્ટીમર પાણીના અનેક ગોળાકાર કુંડાળા કરતી વધતી જાય છે. આસપાસનો સૂકો પ્રદેશ અને ડુંગરાઓ તેમજ ખજુરાના ઝાડોની ઘટા તેમજ વચોવચ દૂરથી દેખાતા અનેક પુરાતન ખંડિયેરો વિગેરે દેખાવ કાંઈ ઔરજ મગાદનો લાગતો હતો. કુદરતે દરેક દેશને જુદા જુદા પ્રકારની ખુણસુરતી આપી છે. આ સુંદર દેખાવ મહારા મજબૂતમાં હમેશનો કેતરાય રહેશે. તે આજેયે આંખ વીચીને યાદ કરું છું ત્યારે એ મનોરમ દેખાવ તેટલોજ ઉલ્લાસભર્યો, તાજે ધામ છે. આ બધો દેખાવ અનેખા નામના વચ્ચે આવતા રાજીયામજ્જા મચકેનો છે. જ્યાં નાહલ નદીનો પટ અતિ સાંકડો થય જાય છે અને બન્ને તરફની જમીન બહુ નજદીક દેખાય છે : આ તરફ કદી વરસાદ વરસતો નહિ હોવાને લીધે આ તરફના દરેક પુરાતન ખંડિયેરો આખાદ રહ્યા છે અને તે મારા જોવામાં આવેલા. નીનેવે, આબીલોન, ખરસીપોલીસ, તેમજ એથેન્સના ગ્રીક ખંડિયેરો કરતાં પણ અતિ પુરાણા હોવા છતાં વરસાદના પાણીથી ખરાય નહિ થવાને તદન આખાદ હાલત જેવા કાળની મજબૂત મરકરી કરતા ઉભા છે. અનેખાના ડુંગરા ઉપર આવેલા પત્થરના ખડક પાસેજ આ બધું આવેલું છે. આ અથુ સીમખલ જેવો ખડક મારા જોવામાં ક્યાંય આવેલ નથી. મિસરનો પુરાણો મહારાજા રામેસસ જેવી મૂર્તિઓ જ્યાં ત્યાં મળે છે : તેના અર્થ વિષે કહેવાય છે કે જેમ અરેબિક ભાષામાં “અલ” શબ્દ પ્રથમ આવે છે તેમ ગ્રાચિન ઇજીપ્તની ભાષામાં “રા” ગણાય છે. “રા”નો અર્થ સૂર્ય થાય છે. રામેસસનો અર્થ સૂર્યપુત્ર થાય છે. એટલે આ કુળ સૂર્યવંશી રાજાઓનું ગણાવું.

અહિંથી આગળ વધતાં કાંધક વધારે ધોળા ચામડીવાળા લોકોની ભત નજરે પડે છે. તે તાવડી જેવા કાળા ચામડીવાળા ગીસરીઓનો દેશ જાણે પૂરો થાય છે.

કેરોસાક ગામ પાસે તો નાઇલનું પાણી એટલું જાણું શાંત અને સ્થિર લાગે છે કે જાણે જમીન ઉપર સૂરા અગરખનો વિશાળ કંટકો મુકાયો હોય અને તેમાં આ ન્હાની ખોટ ચાલતી હોય. વચ્ચે વચ્ચે આવતા ગામડામાં દેખાતું ન્યુખીએન ભતતના લોકોનું ટોણું તેમ જ સુંદરતા માટે તેઓની કપ્પા-પસંદગી કંઈક વિચિત્ર લાગે છે : માથાના વાળોની લાંબી ચોટલીઓ કપાળ પરના રંદામેના ભાગમાં ઝુંથે છે અને લટકતી રાખે છે. તેમાં વળા શેઠા ખાતર ખોદા મોતીયો ઝુંથે છે : તેમજ મેવો, ગરગી, છડા, લાછ વેચવા માટે આવે છે, તેઓ ઠીક ખાટીને ભય છે : જેમ જેમ સ્ટીમર આગળ વધે છે, તેમ તેમ ખન્ને બાણુ ખંડિયેરાની ઢારની ઢાર જોઇ મુસાફર અચ્ચંબાથી અવાક અને છે. આટલાં ખંડિયેરા કેઇ પણ ભાગમાં મ્હારા જોવામાં આવ્યાં નથી અને બધાં ખંડિયેરા ફરીને જોતાં પણ કોણ જાણે કેટલા મહિના જોઇએ ? આ બધાં શામેસસ ખીજના ને ઝીજને રાજ સેથી ૧ લાના જમાનાના છે. તા. ૨૪ મીના ૧૦ વાગે અસવાન પહોંચ્યો. હાલમાં અસવાન અને સેલાલ વચ્ચે બંધાતા બંધને લઇને અહિં પાણીનું ઢબાણ વધુ જવાથી આસપાસનાં ગામડાંમાં પાણી ફરી વળ્યું છે. તેમાં અનેક ગામડીયાઓનાં ઘરો ગર્દ અઇ રલાં છે. કહેવાય છે કે ઇજીપ્શિયન સરકારે તેઓની જમીનને મકાન બદલ નુકશાનીની અમુક રકમ આપેલ છે : હાલમાં ક્રીલીપ ટાપુ પર પણ પાણી ચઢ્યાં છે. ફક્ત શેમન ટેમ્પલના દરવાજા માત્ર ખુલ્લા છે. બાકી બધે સ્થળે પાણી ફરી વળ્યું છે. આ ગામ કાંઈ સારું વસ્તીવાળું લાગે છે. લાંબી લાંબી દમવગરની પુરાણી ઢબની ખજારો, સાંકડી શેરીઓ તેમજ વાંકી-સુકી અરખ જમાનાની ગલીઓ અને એક ગવર્મેન્ટ રકુલ તેમ હોરપીટલ પણ છે. ૧૧ દિવસ પછી બાંધકામ જોવાને ખેદીવ આવનાર હોવાથી તેને માન આપવા રસ્તાઓમાં આરકા બાંધવા વિન્ની ધમાલ ચાલી રહી છે.

તા. ૨૫ નવેમ્બરના અસવાનથી ઉપડી ચાર કલાકની મુસાફરી બાદ ઇડિયુ પહોંચ્યો. આ તહન દમ વગરનું ગામ છે : અહિં મદમદ નામના

કેરોસાક પાસે ની-લના શાંત પાણીનો તલ

અહિંના લોકોનો વિચિત્ર પહેરવેશ.

અસવાન અને સે-લાલ વચ્ચે બંધાતા બંધના અંધતા અતાપ

અસલ શેમન ટે-મ્પલ

સમભગ સો વરસ
ઉપર આવેલા શુ-
સાકેશનાં નામો

દેનડરો જતી દેનને
નડેલો અકરમાત

કેન્ધ પહોંચ્યો

ભોશીયાને સાથે રાખી, ગામની વાંછીચુંકી ગલીઓ વટાવતો એક ન્હાની ટેકરી પાસે આવેલા મહામંદિર પાસે પહોંચ્યો. ત્યાં રાજ્ય દોલમી પહેલાના વખતનો હતો દરવાજો આવેલો છે તેમજ દોલમીના જમાનાનાં અનેક ચિત્રકામ અને કાતરકામની મૂર્તિઓ છે. અને કલિયોષેત્રાનું ચિત્ર આવેલું છે. આ ન્હાનકડા ગામમાં પાંચ મુસ્લીમ મસ્જિદો આવેલી છે. તેમાં હયા મિનારાવાળી અમલ અમરી નામની જમીયા કાંધક મોહક અને સારી છે. અહીંની ટેકરી ઉપર ૨૪૨ પગથીયાં ચઢ્યાં પછી આ ગામનો ઉડતો દેખાય, તેમાં ડુંગરાઓની દારમણા, નાખલાં વાકાચુકા પાણી, ખેતરો, વિંતો દેખાય મનોરમ અને ખુશનુમા લાગે છે. બાણુમાં ખંડિયેર હાલતમાં રામન દબનાં કેટલાંક ઘરો આવેલાં છે. ત્યાંના રજાસલા થાંભલાઓ ઉપર સો વરસ ઉપર આવેલા કેટલાક મુસાફરો પોતાનું નામ લખી ગયા છે, તેમાં કહ્યું ચિંકુઆ ઇટાલી-આન મુદરથનું નામ આખાદ વંચાય છે. એ મહારા જેવો કેક કુદરતનો આશક આજથી એકસો સાત વરસ ઉપર લટકતો લટકતો અહિં આવી પહોંચ્યો હશે : અહીં આવેલાં એક આકો જેવા દરવાજાની બંને બાજુ કમાલ ચિત્રકામથી તેને દીપાવવામાં આવેલ છે. આ મંદિરમાં દાખલ થતાં પ્રથમ જ તેનો ગંગવર ચોક આવે છે : અહિં લટાર મારી પાછો નહીં ઓળંગી રેશને આવ્યો. કેન્ધ ગામમાં આવેલ કેન્ડેરાનું મહામંદિર જોવાને દેન ગારફત રવાના થયો. ત્યાં રેશને સમાચાર મળ્યા કે આજની પેસેન્જર દેન ખાટા પરથી ખસી જતાં બે ડબ્બા ઉઘલી પડ્યા હતા. આ જાણી ખુદાનો શુક અદા કર્યો. હું દેનમાં નહિ જતાં બચી ગયો : પરિણામે દેન ચાર કલાક મોડી ચલ. તેથી ૭ વાગે લક્ષર ગયો અને આગલી હોટલમાં ઉતર્યો. હોટલવાળાઓે ઠીક આવકાર આપી મારી ખાતરખરદારત કરી. બીજે દિવસે રહેવારે ન્હાઇ ઘોષ ૫-૩૦ વાગે કેન્ધ જતા નીકળ્યો. તા. ૨૬-૧૧-૨૬ ના સાત વાગે કેન્ધ પહોંચ્યો. કેન્ધ મહોદ્દ સાફ ગામ છે. અહિં ઇશ્વાદિમ ગપુર નામના ગાઇડને સાથે લઈ ગયેડા પર રવારી કરી ખંડિયેરો જોવા ચાલ્યો. હરીયાળા હવે આવેલાં ઘરો જોતાં લાગે છે કે આ મંદિર ખુબ અચ્છી રીતે દટાઇ ગયેલું હોતું જોઇએ. અહીં ખાંધકામમાં વપરાયલા અખેડ મહોટા પથરા જોઈ હું અજબ ચાઉં છું તેમાંના બે તો

૧૭૪૪ હાથ લાંબા છે. આ મંદિરના મજલા ઉપર જતા માર્ગમાં ૧૫ તો ઓરડા આવે છે. સરઆતમાં અંધકારલયી માર્ગે ઉપર ચડવાનું હોઈ, ચડતી વેળા ખરાબ વામ આવે છે, જે ઉપર ગયા પછી આવતી નથી. અહીં પણ ચિત્રકોતરકામના બેનમુન નમુનાઓ આવેલા છે. તેમાં હોરડા અને આધર્મીસનાં ચિત્રો તો ઘણાં જ છે. આધર્મીસને માથે ચાપનાં ચીજકાં જેવાં તાજ છે, અને હોરડાને માથે પંખેરાની ચાંચ જેવાં તાજ છે. બન્નેના હાથમાં જીંદગીની ચાવી છે : તેમ જ વાધનાં આઠ બાવલાંઓ આવેલા છે. બધાંનાં મોઢાં તૂટી ચમલાં છે, ઉપરાત ઉંચા દિવાલ ઉપર બંધાયેલા કાંઈક ૧૫ ચિત્રો આવેલાં છે. અહીં આવેલા તાકના મ્હોટા દરવાજા ઉપર સર્પ ચિન્હને બે મ્હોટી પાંખો પુરાતન ચિત્રલિપિમાં હોઈ જોનારને બે પણ ચકિત કરે છે.

ન્યાં જુઓ ત્યાં
અતિ પુરાતન કલા
વેશયક્ષી

આસપાસનાં બધાં ખંડિયેરામાં બટકી કેરો તરફ પાછો ફરો. કેરોના મુઝીઅમમાં અનેક મહત્વની ઐતિહાસીક અતિ પુરાણી વસ્તુઓ કાંઈ પાર-વિનાની, પડેલી છે. એ બધું લખવા બેસું તો આવે જ એક બીજો અંધ લખાય.

કેરો તરફ પાછો
ફરો

હવે મહારા હાથમાં એક જ દિવસ બાકી હોવાથી આવતી કાલે તા. ૮-૧૨-૦૨ના મારે ૧૧ વાગે ઉપરીને હિંદુસ્તાન તરફ જવા સુએજ રવાના થઈ જવું હતું. એથી બીજે દિવસે સુએજ રવાના થવા ઉપડ્યો અને સાંજના ૫-૨૦ના સુએજ બંદરે પહોંચ્યોઃ અહિં ખાસ જોવા લાયક કંઈ નથી. આ મશહૂર સુએજ કેનાલ તો ખુસાફરી કરતી વેળા આખી પસાર કરવાની છે જ, અહિંની મુસ્લીમ સ્ત્રીઓની વર્તણૂક મને કંઈ નહાજતી અને વિચિત્ર લાગી છે. અહિંની ઔરતોને છુરખો તો નામનો જ છે. ગાડીમાં જીલ્લે જુવારના ખેતરમાંથી પસાર થઈ ટોલગીના દરવાજા પાસે પહોંચ્યો. અહિં રોમન સ્ટામ્પલનાં કાચી છોટાનાં મકાનો આવેલાં છે. ત્યાંથી આગળ વધતાં ઢગલાબંધ ખંડિયેરા આવે છેઃ ત્યાં આવેલા અર્મીજોના ન્હાનકડા મંદિરની ભોંતો પર આધર્મીસ છોકરાને ધરવાવે છે. કલીઓચેત્રા છોકરાને રમીડે છે, વિં અનેક ચિત્રકો આવેલાં છે. અહિં પણ ભોંત ઉપર સી. વી. ૧૮૨૦ અને એન્ટોનીયો કાલવી રોમાનો ૧૮૪૨ વિં અનેક મુસાફરોનાં નામો

કાંઈપરીધન જુરખો
તે જુરખો કે ઢોંગ?

રોમનરાજ નીરોની
મૂર્તિ અને બીજા
રમીડો

૭૬ રાજાઓની વં-
શાવળી

કોતરાયલાં છે. આ બધાં મંદિરો જોઈ હું આગલા જમાનાની જાહેજલાલી જોઈ ચકિત ચર્મ રહ્યો છું: અહિંના ટેકરા ઉપરથી પેલી મેરી વીસ પગથીયાં ઉતર્યો પછી રોમન શાહ નિરોની મૂર્તિ આવે છે, તેમ જ કીબીડીઓશની ખવાઇ ગયેલી પ્રતિમાં પણ છે: એ બધું જોઈ તા. ૨૭ મીના બાકીઆના ગયો. ત્યાં પાસે અખીડાસમાં આવેલી અનેક પુરાતન વસ્તુઓ જોઈ. તેમાં ખાસ કરી ૭૬ રાજાઓની વંશાવળી જોવા જેવી છે. બધી જ સાથે જતી આવતી ત્રી અનેક દેખાય છે. હસવાબોલવાની રીત પણ મ્હેં જોયેલા મુસ્લીમ મુલકો કરતાં કે લુદી જ દેખાતી હતી. મલાહબાવરની કહી શકાય. તેવી વળા અહિંની ઓઝો પુરૂષો જેમ ખીડી છૂટથી પીયે છે, તેમ હુક્કાના સડકા માંયો કરે છે. એ લોઠાનો સુરખો ઝીણું હોય છે અને ફક્ત મોઢાથી છાતી સુધી ઢંકાય તેવો હોય છે અને આ ઝીણા સુરખામાં દેખાતા આખા મુલાયમ સફેદ ચામડીના મ્હેરાને જોવાની મુસાફરી ઉત્કંઠા વધારે છે અને એ પણ સ્વભાવિક છે. ખુલ્લી કરતાં અર્ધ ઢાંકેલી વસ્તુને જોવાનો મોહ વધારે થાય. આવા ખેંચાણુ-કારક ઝીણા સુરખા કરતાં સુરખો ન જ હોય તેમાં કંઈ ખોટું નથી.

મુસાફરી પછી માતૃભૂમિ હિંદ તરફ

પ્રકરણ ૩૦ સું

અં તે તા. ૬ મી ડિસેમ્બર મગળવારના એપ્રિલના લોપક સ્ટીમ નેવીગેશન કંપનીની લાઈનની સ્ટીમર Imperat્રix માં માતૃભૂમિ હિંદ તરફ રવાના થવા મુંબઈની ટીકીટ લઈ રવાના થયો. અને તા. ૧૨ મી ડિસેમ્બર રાતા સમુદ્રના ઝૂમખા જેને ૧૨ એપોસ્ટલ કહેવામાં છે તેને પસાર કરી ૧૩ મી ડિસેમ્બરના દિવસે એડન પહોંચ્યો. મુસાફરીમાં ખાસ નાણાંનગે તો કંઈ બન્યું નહિ. એડનના બારામાં ત્રણ મનવારો લંગર નાખી થોભેલી હતી. એડન આવતા જ હિંદની નજીક આવતી ભૂમિની ઝંપક દેખાવા માટે છે. એડનમાં આપણા દેશી ભાઈઓ અનેક હોઈ અનેક પરદેશીઓને જોઈને ધરાઈ ગયેલા આપણા દિલને આપણા દેશભાઈઓને જોઈને સ્વાભાવિક જાતની આનંદની લાગણી થાય છે. મહારી સ્ટીમરમાં લગભગ ૪૦ યુગવાતી વાણીયા કેક પેસેન્જરો હિંદુસ્તાન જવાને જઇયા. સાથે હિંદુ ઔરતોને જોઈને આપણી આંખ ઠરે છે. એ લોકોનો નમ્ર સ્વભાવ તેમજ સ્ત્રી જાતને જોઈતા શુણો, ઘરમળપણું વિં ને આડા પુરૂષ જેવી કુરોપીઅન સ્ત્રી સાથે સરખાવતા નારી જાતના સ્વાભાવિક ગુણવાળી સ્ત્રી જોઈને આપણને માન લેપમ થાય છે. આજે સાત, સાત વરસ પછી મહારા કાઠીઆવાડી દેશની પાધરીઓ અને ચુંદરીઓ જોઈને મહાઈ મન એક પ્રકારની ઉલ્લાસની લાગણી અનુભવતું હતું. સાથેસાથ હિંદુસ્તાન જાણી પહોંચવા માટે માફ મન સ્વાભાવિક આતુર બન્યું હતો. એક મધરાતે અમદારી સ્ટીમરે લંગર ઉપાડ્યું અને ૧૬ મી ડિસેમ્બર ને શુક્રવારે સંવારે ૮ વાગે મુંબઈના બારાના દરેન થયા. દુનિયા ખુંદી વળ્યા પછી ચેલત્રી માતૃભૂમિના દરેન કરતા, મહારા હૃદયમાં ઉમળકા ઉછળી રવાા હતા, તેમજ સ્નેહી સગા અને મિત્રોને ભેટવા સાત સાત વરસ પછી નજીક આવેલી પળો જોઈ અંતર ઉછળતું હતું. રૂકા જેમ જેમ સ્ટીમર આવતી હતી તેમ તેમ કિનારો વધારે સ્પષ્ટ થતો હતો અને આવનાર મિત્રોને ઉમળકાભેર પિછાણી લેતા નંતરમાં કંઈક લાગણીઓ

રાતા સમુદ્રનાં ૧૨
કાપુને ઝૂમખો

એડન પહોંચ્યો

નારી જાતના કષ-
ભાષિક શુણો
હિંદની સ્ત્રીઓમાં
દેખાશે

સાત વરસ પછી
પાછો મુંબઈને હિ-
નારે

જાગતી હતી. ચોડીક ધીનીટા પછી હું મુંબઇને કિનારે ઉતર્યો. અને સાત વરસે મુંબઇ નગરી જોઈ ઝડપથી કુદકે ને ભૂરકે આગળ વધતાં શહેરમાં ધણે આવકારદાયક સુધારાવધારો થયો જોયો હતો : કાર્ટિવાવાડ તરફ અનેક રેલ્વે લાઇનો વધી ગઈ હતી. મુસાફરીને લીધે જવા આવવામાં અનેક પ્રકારની સગવડો વધી હતી. પણ મદારા જેવા આફ્રિકાને પોતાનો દેસ કરી બેઠેલાને એનો જોઇતો લાભ લેવાનો પ્રસંગ જીવનભરમાં ઉપસ્થિત થવાનો નહોતો. તેમ મારી અનેક જંગમોનો લઇને હિંદમાં ચોડું કર્યો પછી મદારે બનતી ઉતાવળે પાછા કેપટાઉન તરફ ઉપડી જવાનું હતું. કેટલાંક મનમાં રમી રહેલાં અધુરાં કામો પૂરાં કરવાને હું આવ્યો હતો.

કેંગ્રેસમાં જવાની
ઉતાવળ

મુંબઈમાં પહોંચ્યા પછી મદારે સૌથી પહેલાં અમદાવાદમાં તા. ૨૫મી ડિસેમ્બરે ભરાનારી ઇન્ડીઅન નેશનલ કોંગ્રેસની બેઠકમાં હાજરી આપવા વખતસર પહોંચી જવાનું હતું અને ત્યાંથી ડિલ્હીમાં ભરાનાર રાજવંશી દરબારમાં હાજરી આપવાની હતી. કેટલીક મુશ્કેલીને લીધે હું મોડો થયો હતો, છતાં એ ડિલ્હી દરબારના ઉત્સવમાં બેઠક મેળવવા ફતેહમંદ થયો હતો : તા. ૨૩મીના દિવસે નેશનલ કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓને ઉપડવાની ખબર તારથી આપ્યા પછી ઉપડ્યો અને બીજે દિવસે તા. ૨૪મીએ અમદાવાદ પહોંચ્યો. તે જ દિવસે બપોરના બાર વાગે કોંગ્રેસની બેઠકમાં હાજર થઈ શક્યો : એ ૧૮મી નેશનલ કોંગ્રેસ હતી. આ વખતના વરાયલા પ્રમુખ તે બંગાલના સિંહ બાબુ મુરેન્દ્રનાથ બેનરજી હોવાથી કોંગ્રેસના ગ્રામામમાં ખૂબ ઉત્સાહ ફેલાય રહ્યો હતો. લગભગ ૭૦૦૦ માણસોથી મંડપ ચિહાર હતો. તેમાં દક્ષિણ આફ્રિકા સંબંધી સવાલ ચર્ચાવાનો હતો. અને વિભાગની ગોઠવણ પણ સંતોષકારક કરવામાં આવી હતી : ઇન્ડીઅન સેટલર્સ ધન સાથિય આફ્રિકા વિષે સવાલ મૂકવામાં આવ્યો હતો. એ વિષે ચર્ચા ચાલ્યા પછી આફ્રિકાને ઘર તરીકે કરી બેઠેલા અરહે પાંચ જથ્થાએ દરખાસ્ત ઉપર અનુક્રમ સહીઓ મૂકી.

૮ મી નેશનલ કોંગ્રેસમાં સાઉથ આફ્રિકાનો પ્રશ્ન

પહેલા. ડી. પી. ઠાકોર સુરતવાળા, બીજા કિરનાનાથર મદાસવાળા; ત્રીજો હું દાજી સુલેમાન શાહમંદમદ. ચોથા લાર્ડ ગુલામ હુસેન મિયા ખાન (સાથિય આફ્રિકાના), પાંચમા શિવાભાઈ એમ. પટેલ (ગુજરાત)

કોંગ્રેસના છઠ્ઠા સવાલમાં રસમેર ચર્ચા ચાલી હતી. હું તેમાં ભાગ લઈ

રહ્યો હતો. એકંદરે આ સાલની કેમિસ ખલાસ થતાં, તા. ૨૬ મી ડિસેમ્બરના દિવસે દરબારમાં ભાગ લેવાને ઉપડયો. અને ૨૮ મીએ દિલ્હી પહોંચ્યો. એ પુરાતન શહેર આપણા પોતાના જ દેશનું હોવાથી, આ શહેર વિષે આપણા લોકો વાકેફાર હોઈ એની પુરાતન ઇમારતો માટે અહિં કશું લખવાની જરૂર નેતો નથી. આ શહેર વિષે મદારા પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણાના પહેલા લાગમાં કેટલુંક લખી ચુક્યો છું. અહિં મદારો ઉતારો મોહમ્મદન એબુકેશન કેન્દ્રસ્માં હતો. અહિં મૌલાના કવિ હુસી સાહેબનું લાલચુ બારે વિદ્વાતર્થુ થયું હોવાથી ન્યાં ત્યાં એની જ ચર્ચા અને તારીફ સંભળાતી હતી. હુસી સાહેબ સાથે મદારી આ પ્રથમ મુલાકાત હતી. હિંદના થોડાક મુસ્લીમ વિદ્વાન પ્રશ્નોની ગણનામાં આ એકને ખુશીથી મુકી શકાય. ઇસ્લામ માટે તેમ હિંદ માટે એમની 'હમદર્દી' બહુ ઉડી અને રહમતપૂર્વકની હતી. એમની મુલાકાત લેનાર પર એમના બ્યક્તિત્વની હમેશાં ઉડી જાય એમતી અને મુલાકાતે આવનાર કંઈ નવું જ જાણીશીખીને છૂટો પડતો. અંતે તા. ૧ લી જાનવારીએ દિલ્હી દરબાર ધરાણી. કાફિઆવાડના પોલીટીકલ એજન્ટ કનૅલ કારટરની લાગવગથી મહેને જૂનાગઢ સ્ટેટના વિભાગમાં બે સારી સીટિ મળી હતી, એ લાલા અબલદારે હું છેક ખારટૂમથી આવેલો હોય તેમ જ ઇંગ્લાંડમાં તાજપોશીનો હોંઝામ પછુ રાજ્ય એકવડની માંદગીને લીધે મુલતવી રહેવાથી હું ચૂકી ગયો, એ મદારી મુંઝવણુભરી આતુરતા ખ્યાનમાં લીધી હતી; દરબારનો દેખાવ બેશક હમામદાર હતો. શહેનશાહના પ્રતિનિધિ તરીકે લોડ કરાન ખડો રહીને બધા રાજ, મદારાગઓની સલામી ઝીલી રહ્યો હતો. અનેક રાજવીઓ નમન કરતા અને હાથ મેળવીને ચાલ્યા જતા હતા. હિંદની રહીસહી જાહોજલાલી એ રાજવીઓના અંગપર દીપી રહી હતી. હિંદીઓના ઝવેરાતોની બેડી ફુનિયાધારમાં મળવી મુશ્કેલ હશે, એમ જોનાર પરદેશીઓને લાગ્યા વગર રહેતું નથી. એ પછી કર્ઝના સાહેબે શાહીદમામમાં સભ્ય યથ હાથી ઉપર બેસીને સ્વારી કાઢી હતી. એ સ્વારીનો લપડો દિલ્હીની અખ્ય જુમ્મા મસ્જિદનાં પગથીઆંપર બેસીને જોવાની ટિકીટ હું મેળવી શક્યો હતો. એક વખત હતો કે જ્યારે મોગલ શહેનશાહોની સ્વારી પછુ આવી જ રીતે હાથીપર શાહી દમામના પૂર લાપ-

દિલ્હી જ્યાં ઉપડયો

મોહમ્મદન એબુકેશન કેમિસમાં હાજરી

શાહી પ્રતિનિધિ લોડ કરાનનો લગ્ન્ય દરબાર

જુમ્મા મસ્જિદ પાસેથી પસાર થયેલી સ્વારી

હતી. તે વખતે અમીરઉમરાવોથી આ મસ્જિદ બનાઈ જતી હતી. બહાર અનેક દાથીઓ ને ઘોડાઓના હથુલ્હણાટથી એની વિશાળ જગા ગાજી રહેતી. એ દિવસો તો ગયા. અને આજે સાત, સાત સમુદ્રને પાર કરી મુરોપના શહેન-શાહનો સુબો હોર્ડ કરજન પોતાનો અમલ ચલાવી રહ્યો છે, એ બધી કાળની ચડતીપડતીના ચક્રની બલિદારી જ છે. આવા અનેક વિચારો રહેજે આપતા હતા.

ટ્રેનમાં જગા માટે
પડાપડી.

એ પછી ચાર દિવસ હું દિલ્હીમાં રહ્યો. તા. ૪થી જાનેવારી ૧૯૦૩ ને રોજ સાંજની ૭-૩૦ ની ટ્રેનમાં ફર્ટ ક્લાસના કમ્પાર્ટમેન્ટમાંની ડીકીટ લઈ ઉપડ્યો. દિલ્હી ફરખારને સ્વારીના પ્રસંગની બારે ધમાલ ચાલતી હતી. તેથી દરેકે દરેક ટ્રેન ચિકાર ઉપડતી હતી. આજે તો ફર્ટ ક્લાસમાં પણ જગા મેળવવાની પડાપડી હતી, ત્યાં ચર્ડ ક્લાસના લોકોને ખાલ કરતાં એક જાતની કંપારી જ છૂટતી. વળા ઠંડી તો ખુબ કડકડીને પડતી હતી. તા. ૬ ફીએ માઉન્ટ આશુ પહોંચ્યો. ઠંડી તો ખૂબ હતી જ. કપડાં મેલાં હતાં તેટલાં ખાનસામાને ધોવા આપ્યાં. ગરમ પાણીથી ખુબ દિલ ચોળાને નહાયો. કેંધ દિવસોની દોડધામનો થાક આજે જ ઉતારી રહ્યો હતો અને ૯ વાગે ખાનસામાએ તૈયાર કરેલા આવલ ખૂબ જમ્યો. થાક હતો તેથી નહાયા પછી આ ટેસ્ટદાર હિંદી વાની જમતાં ખૂબ મજાહ આવી. ૧૦૧ વાગે છ ઘોડાની પોરટગાડીમાં ગોઠવાઈ જઈ માઉન્ટ આશુ ઉપર ચડ્યો. આજે દિવસ ખુલ્લો અને તડકો સારો પડતો હતો, મુરોપના ખુલ્લી રૂઠું અને તડકા માટે મરી શીટતા લોકોને અદેખાઈ આવે એટલો ખુશનુમા એ ડ્રિવમ હતો. સાહે એક પાટ્ટરી પાછું હતો, આખો દિવસ ખુબ આનંદમાં ગયો. અહિંનાં નેવાલાયક જૈન મંદિરો અને નેહાણીદિશણનાં દહેરાં નેહ આળ્યો. પારસનાથ અને મદાવીરની દેરીઓ નેહ આ બીજી કરતાં વધારે પુરાતન ગણાય છે. જૈન મંદિરોમાં જે પુરાતન કલા સૂતી છે તેનો પણ આજે કોઈ ઉદાર કરતું નથી, જાણે આપણા કારીગરો મરતા ગયા અને કલાને પણ મારતા ગયા કાં તો લેતા ગયા હોય તેમ લાગે છે. પાછું આશુરોડ જવા નીચે ઉતર્યો, એક દિવસમાં બધું નેવાની દોડદોડી હતી, મારે મન મોજ હતી અને થાક શું ચીજ છે એ હું જાણતો જ નહતો. અહિંથી અમદાવાદની મુસાફરીએ જતાં

પુરાતન જૈન મંદિ-
રોમાં આજે કલા
સૂતી છે.

વચ્ચે સિદ્ધપુર ઉપર ઉતરી પડ્યો. જીવ્યા કરતાં જોયું બધું તેમ અહિં આવેલા
રૂઢમાળ જોવા ગયો. પુરાતન પાટણના રાજાઓ વખતે આ સહેરે આગાહ
હાલતમાં હતું.

સિદ્ધપુર ઉતરી
પડ્યો.

સીધા જ રૂઢમાળ જોવા ગયો. તેમજ રાજા સિદ્ધરાજના વખતનું ભાંગેલું
મંદિર જોયું. બધું ઉડતી નજરે જોઇને અમદાવાદ તાં ૮-૧-૦૩ ના મુખર્જી
પહેાંચ્યો: તાં ૩૦મી મે. ૧૯૦૩ ના દિવસે યુના પાસે આવેલા લાનોલી ગામમાં
હવા ખાવા ઉતરી પડ્યો. તાં ૧૧ મી ઓગસ્ટ ૧૯૦૩ ને મંગળવારે રાત્રે ૯
વાગે ફરી એકવાર મ્હારી જન્મભૂમિ ધોરાજી જવા રવાના થયો. ગામમાં ૨૯
દિવસો રોકાયો અને બધા જ દિવસો ખૂબ કામમાં ગયા. ધોરાજીમાં આવેલું
મકાન તેમજ દુકાન ધોરાજીની એન્જીનમનને સ્ત્રી કેળવણી માટે સ્થાપિત કરી.
તેમજ મરહમ માતૃશ્રીની કબર બંધાવી. વિં કાયો આટોપી જન્મભૂમિને
છેલ્લી સલામ કરી ૯ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૩ ના શુક્રવારે ધોરાજી છોડ્યું.
મુખર્જીમાં જેટલા દિવસ રોકાયો તેટલા દિવસમાં લગભગ ૧૧ મહિના
અન્નભુજને ઇસ્લામમાં રહ્યો. અન્નભુજનના ખંતિલા સેક્રેટરીઓ શેખ ફતેહઅલી
અમદમદ અને કીજી કબીરહદીન એ બન્ને બિરાદરો મ્હને દરેક પ્રકારની
સગવડ કરી આપવા તૈયાર રહેતા હતા. આખી અન્નભુજને ઇસ્લામ મ્હને
મ્હાતી હતી. તે માટે આ તકે બધા બિરાદરોની ભલાઈ હતી. યાદ કરું છું.
અને એમના અહેસાનની નોંધ આ પુસ્તકમાં લઉં છું. અંતે તા. ૨૫ મી
નવેમ્બર ૧૯૦૩ ના મે મહિનામાં માતૃભૂમિ હિંદને છેલ્લી સલામ કરી મ્હારા
હાલના વસવાટના મથક દક્ષિણ આફ્રિકા તરફ બારેબાર દિવે રવાના થયો.
સોમાલીયા સ્ટીમર મારફત ઝાંઝીબાર થઈ તાં ૨૫ નવેમ્બર ૧૯૦૩ ના
દિવસે કેપટાઉન પહેાંચ્યો !

માતૃભૂમિ હિંદને
છેલ્લી સલામ.

યાછા કેપટાઉનમાં.

સમાપ્ત.